

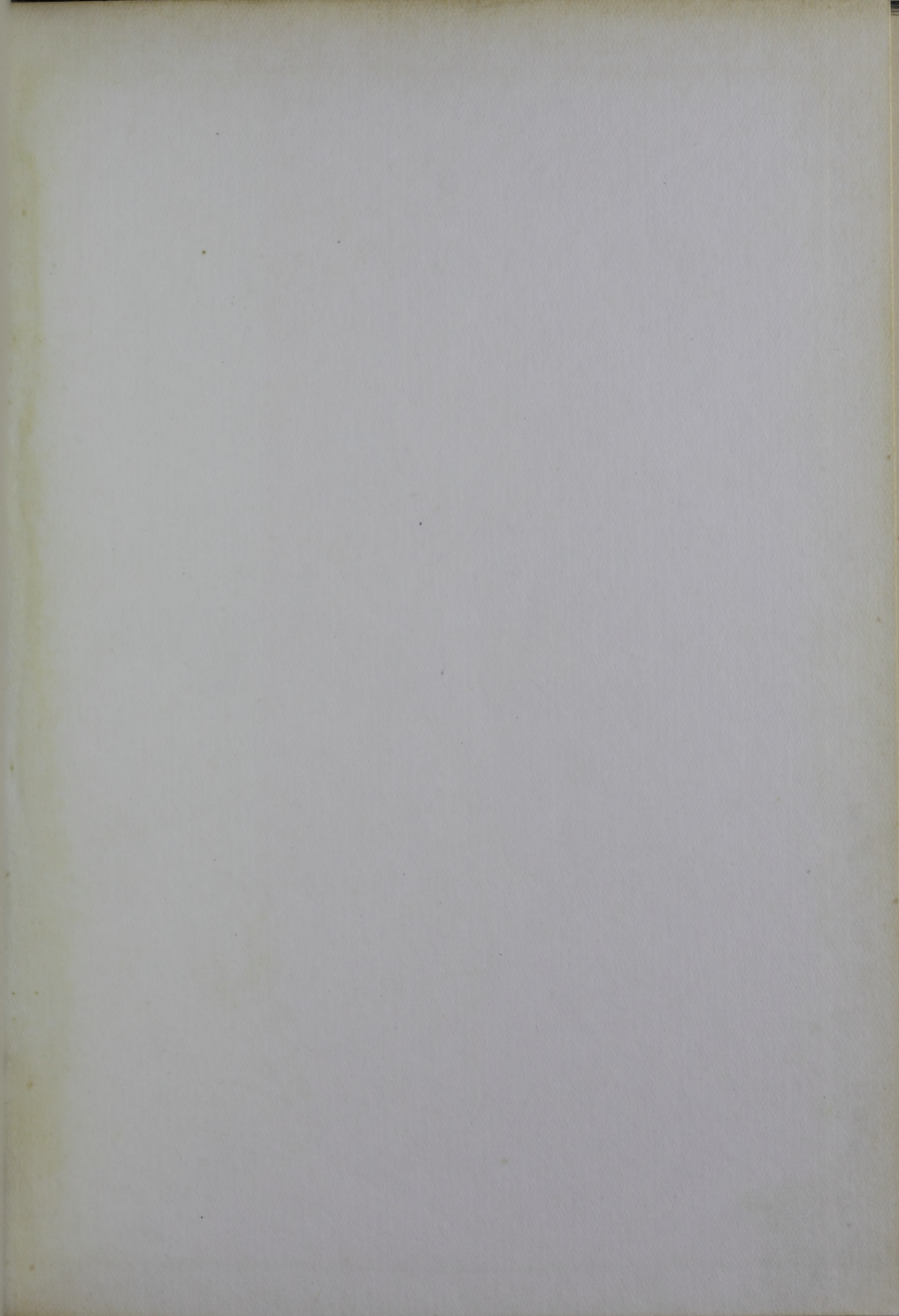
L $\frac{65-3}{506}$

Vēstures

RAKSTU
VALODĀ

ARTURŠ
OZOLS

VECLATVIESU RAKSTU VALODA

65-3
506

L
4

ARTURS OZOLS

Veclatviešu
RAKSTU
VALODA

IZDĒVNIECIBA «LIESMA»

Rīgā 1965

4 L
Oz 660

Latv. PSR Valsts bibliotēka

~~65-79.999~~

0305065254

C. J. Fols

PAR VECLATVIEŠU RAKSTU VALODAS HISTORIOGRĀFIJU

Paskaidrojums par veclatviešu rakstu valodas vietu
latviešu literārās valodas vēsturē

1. Risinot latviešu literārās valodas vēstures problemātiku, vispirms jāatzīmē, ka, runājot par pētījamo materiālu, līdz 19. gadsimta deviņdesmitajiem gadiem nav identificējami jēdzieni rakstu valoda un literārā valoda. Šie jēdzieni tautām, kuru piederīgie paši veidojuši savu rakstu valodu, ir sinonīmi. Tie, kā jau atzīmēts «Latviešu tautasdziesmu valodā»*, nav sinonīmi visos latviešu literārās valodas vēstures attīstības periodos. Pieņemot par literārās valodas galveno mērķi to, ka tā ir attiecīga laikmeta valodas meistarību veidojums, jāizdara principiāli secinājumi attieksmē pret latviešu pirmo rakstu valodu. Pēc cilmes šī 16. gadsimta valoda nav literāra, jo nepauž latviešu valodas meistarību izteiksmes pareizuma, lokanības un saprotamības ziņā. Savā sākotnē latviešu pirmo rakstu valoda ir sociāls žargonisms — vācu kungu valoda satiksmē ar latviešiem. Ar laiku žargoniskais kungu «latviskajā» rakstu valodā mazinās, taču no tā vēl nav atbrīvojušies ne tikai izcilākie 17. gadsimta latviešu valodas mācītāji — mācītāji G. Mancelis, E. Gliks u. c., bet arī 18. gadsimta vāciski latviskās daiļliteratūras iedibinātājs G. Stenders u. c. un pat 19. gadsimtā pirmās latviešu zinātniskās gramatikas autors A. Bilenšteins, kā to liecina viņa neveiksmīgi tulkotais likumu krājums (sk. turpmāk tekstā).

Rakstu valoda un literārā valoda nav vēl sinonīmi pat jaunlatviešu kustības laikā, kad šās kustības ideologi it sevišķi pievērsās rakstu valodas tīrīšanai, bagātināšanai un normēšanai, bet paši vēl savos rakstos nav atbrīvojušies no veclatvisko

---

* A. Ozols, Latviešu tautasdziesmu valoda, R., 1961 (Saīsin. Ltv.), 7.

rakstu tradīcijām, barbariskajiem valodas piesārņojumiem. Tāpēc tad arī jārunā par jaunlatviešu rakstu valodu un nevis par jaunlatviešu literāro valodu.

Līdz pat 19. gadsimta deviņdesmitajiem gadiem, tas ir, līdz pat mūsdienu latviešu literārajai valodai,* jēdzieni rakstu valoda un literārā valoda tātad šķirami. Līdz tam laikam latviešu literārā valoda eksistēja metriski saistītajos folkloras sacerējumos kā mutvārdu valoda uz dialektālas bāzes.** Tas nozīmē, ka nepastāvēja literāra valoda uz kāda viena dialekta pamatiem kā visai tautai kopīga valodnieciski normēta valoda, bet gan literāra valoda uz dažādu dialektu un izlokšņu pamatiem kā katram dialektam (izlokšnei) sava, taču kopīga metriski normēta valoda.***

Tēlaini izsakoties, latviešu valodas vēsturē gadsimtiem ilgi aužas līdzās divējādi darinājumi — gaišais, košais, dzimtās valodas meistarū veidotais klasisko tautasdziesmu, sakām-vārdu, parunu, mīklu, pasaku un teiku valodiskais krāsainais, izrakstītais audums un tumšais — svešo kungu ģermānismu un žargonismu velkos un vāciskās frazeoloģijas un sintakses metos samocītās latviešu valodas caurumainais, pubuļainais palags katehismu, bībeles, sprediķu un dziesmu grāmatu veidā. Pirmajam valodiskajam darinājumam pamats ir dzīvā, sulīgā tautas valoda, otram — tautas valodas izkropļojums, šās valodas vārdu sastatījums pēc vācu valodas parauga.

Vācu mācītāji — feodālās kundzības ideologi Latvijā — gandrīz bez izņēmuma principā nostājās pret zemnieku latvisko kultūru, tās ideoloģiju tautas dzejā un līdz ar to pret šās

---

* «Jēdzienā «mūsdienu valoda» ietverta ne vien pašu pēdējo gadu desmitu valoda, bet viss latviešu literārās valodas attīstības periods, sākot ar 19. gadsimta beigu posmu.» (Mllvg I, 3.)

** Sal. Ltv 8.

*** Sal. turpat, 8 un 11—16. Te minamas gan arī metriskas atšķirības starp lejzemnieku (vidus un lībiskā dialekta runātāju) un augšzemnieku sacerējumiem, tomēr dominējošais ir metriski kopīgais.

dzejas valodas meistarības studijām. Citu latviešu valodas meistarības paraugu tanī laikā nebija. Tāpēc ar pirmajiem vācu mācītāju rakstiem latviešu valodā radās no mutvārdu folkloras būtiski atšķirīga bibliskā rakstu valoda un vēlāk leģenda par vācu nopelniem latviešu rakstības un vispār kultūras izveidē.

Ja nu rakstu valoda un literārā valoda līdz pat mūsdienu latviešu literārajai valodai latviešiem ir šķirami jēdzieni, rodas jautājumi, kas tad ietilpināms latviešu literārās valodas vēstures kursā, kā saistāma latviešu rakstu valodas vēsture un latviešu literārās valodas vēsture.

Nebūtu pareizi latviešu literārās valodas vēsturi sākt tikai ar 19. gadsimta beigu posmu, kad rakstu valoda un literārā valoda kļūst identas, bet iepriekšējo posmu aplūkot kā literārās valodas priekšvēsturi, kurā veidojas tikai literārās valodas priekšnosacījumi. Tā būtu pieeja, kas ignorētu parādību nepārtrauktas attīstības faktu un vairāk vai mazāk atrautu parādību cilmi no turpmākās attīstības.

Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēsture saistāma vienotā sistēmā, pieņemot par pamatu, ka literārai valodai raksturīgas trīs pazīmes.* Pirmkārt, literārā valoda ir tautas valodas forma, ko izkopoši valodas meistari. Otrkārt, literārā valoda saistīta ar rakstu valodu, kas palīdz attīstīt valodas kultūru. Treškārt, literārā valoda parasti ir apzināti normēta. Taču literārās valodas vēstures objektos šīs pazīmes ne vienmēr realizējušās vienlaikus. Folkloras sacerējumi savā sākotnē nav fiksēti rakstos, rakstu valodas sākotnējie objekti nav valodas meistaruru darinājums, un kā vieni, tā otri sākti apzināti normēt tikai vēlākajā attīstības gaitā.

Literārās valodas vēsturē iekļauti rakstos fiksēti valodas materiāli, tātad arī tikai tie mutvārdu folkloras sacerējumi, kas uzrakstīti vai iespiesti. Līdz ar to šie sacerējumi kā valodas meistaruru veidojumi nav brīvi no sacerējumu fiksētāju rakstu

* A. Ozols, Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas, «Karogs», 1952, 2, 179—181, Ltv 6.

valodas tradīcijām. Tās nevar ignorēt. Tādā kārtā sasaistās folkloras literārā valoda ar rakstu valodu, sākot jau ar 17. gadsimtu, un abas tās, lai gan radikāli atšķirīgas, tomēr nav vienotrai kas absolūti svešs.

17. gadsimtā sākās latviešu rakstības apzināta normēšana. Rakstu valodas sākotnē, kurā nebija vēl nekādu tradīciju, nebija parasti arī nekādu normu. Valodas apzinātais normējums kā vēsturiska parādība ir relatīvs jēdziens. Nekad nevarēsīm vienas rakstu sistēmas robežās izvirzīt kādu noteiktu normējuma kritēriju, kas atļautu vienus sacerējumus kvalificēt par literāriem, citus par neliterāriem. To var izdarīt didaktikā, šaurā skolas praksē, ne rakstu valodas vēstures objektīvajā gaitā, kurā topošās un izcīnāmās jaunās normas veco tradīciju aizstāvji allaž uztvēruši kā «neliterārās» attieksmē pret pastāvošajām, bet atmetamajām vecajām.

Normu tapšanas gaitā attiecīgās valodas parādības mēdz atrasties svārstībā vai mijā. Šīs nestabilās parādības (kas saistītas ar valodas attīstības iekšējo likumu darbību, ar cilšu valodu saliedēšanos dialektos un tautības valodā, ar izlokšņu izmantojumu nacionālās valodas izveidē, ar citu valodu ietekmi tās tālākajā eksistencē, ar aizguvumiem un jaundarinājumiem u. c. faktoriem), fiksētas rakstos, saglabājas savā formu un nozīmju raibumā un nereti individuālā lietojumā. Tas nezinātāju izbrīnina, it īpaši, ja šo agrāko laiku rakstu nenoteiktību salīdzina ar gadsimtos slīpēto šķietami stabilo folkloras valodu, kas tiecas saglabāt galvenokārt atlasītās, tautā vispārlietojamās, tamlīdz stabilās formas, bet individuālos variantus atmet.

Tādā kārtā šķietami noturīgā folkloras valoda un variablā, nenoturīgā veclatviešu rakstu valoda abas aplūkojamas kā sākotnēji komponenti vēlākajai samērā stabilajai latviešu nacionālajai literārajai valodai, kurā valodas meistariskums cieši sasaistās ar rakstīto izteiksmi. Pārejā uz šo nacionālās literārās valodas posmu atrodas jaunlatviešu rakstu valoda.

Tas, ka valodas vēstures parādību analītisks skatījums spiež norobežot veclatviešu rakstu valodu no latviešu folkloras un jaunlatviešu rakstu valodas parādībām un aplūkot īpaši, var radīt maldīgu priekšstatu par veclatviešu rakstu valodas lomu un nozīmi vēlākajā nacionālajā literārajā valodā kā līdzvērtīgu folkloras un tautas sarunvalodai, kā arī jaunlatviešu rakstu valodai. Šo pārpratumu novēršanai nepieciešams vispirms īss veclatviešu rakstu valodas historiogrāfijas kritisks apskats, īpaši izceļot jaunlatviskos vērtējumus.

2. Trisarpus gadsimtu garais veclatviešu rakstu valodas laikmets no 16. gs. līdz 19. gs. vidum valodas fakti ziņā ir visai monotons, taču tas nav gluži vienveidīgs, un tanī iezīmējas vairāki attīstības posmi.

Senākais veclatviešu rakstu valodas periods, kas aptver pusotra gadsimta — 16. gadsimtu un 17. gadsimta pirmo pusi, valodas vēsturē pelnījis A. Augstkalna raksturojumu, ka «...mūsu vecākie raksti, kas pie tam sākas tikai vēl 16. gadu simtenī, uzdod mums vairāk mīklu, nekā paši palīdz noskaidrot latviešu valodas attīstības vēsturi; ir vajadzīgs papriekšu noskaidrot šo vēsturi citos avotos: tautas izloksnēs un radu valodu salīdzinājumos, pirms var stāties pie šo rakstu sekmīgas skaidrošanas» (A. Augstkalns, 1933, 41). Citā sakarā par pirmo rakstu valodu A. Augstkalns (1930c, 104) spriež vēl asāk: «Pirmajā rakstu valodā bieži bija jāsaka: absurds».

Uz šo laiku attiecināma arī G. Manceļa kritiskā piezīme par viņa amatbrāļu latviskās valodas prasmi, kas raksturota šādiem latviešu zemnieku vārdiem (ko tie sakot, noklausījušies dievkalpojumu): «Kas zina, ko tas Vāczemes kaķis saka.»

Skaidrs, ka nesaprotamā žargoniskā formā tērptā ideoloģija nespēja ietekmēt tautas masas, kas aktīvi un meistariski attīstīja savu folkloru un garīgi remdējās tās ideoloģijā līdz pat atklātai cīņai feodālo zemnieku nemieros un vēlākajās progresīvajās sabiedriskajās kustībās.

Vidējais veclatviešu rakstu valodas periods aptuveni no 17. gadsimta vidus līdz 18. gadsimta vidum (bībeles tulkojuma otrai redakcijai) raksturojams kā G. Manceļa iedibinātās rakstības posms. Arī tam nav paliekamu pēdu tautas apziņā, ja neskaita samērā meistariski veidoto K. Firekera garīgo dziesmu ietekmi, kas aizsniedzas līdz hernhūtisma jeb t. s. brāļu draudzes kustībai.

Šai periodā vācu mācītāji ir arī pirmie savas pašveidotās latviešu rakstu valodas aprakstītāji (tātad zināmā mērā valodas historiogrāfi) ar savām veclatviešu gramatikām (J. Rēhehūzens 1644, M. Bihners 1644—69, H. Adolfi un K. Firekers 1685, G. Dreselis 1685, J. Langijs 1685), traktātiem (P. Einhorn 1644—6) un vārdnīcām (G. Mancelis 1638, K. Firekers, J. Langijs 1685, L. Depkins 1703—4, K. Elverss 1748, F. Veigelis 1748).

Jaunākais veclatviešu rakstu valodas periods no 18. gadsimta vidus līdz 19. gadsimta vidum (līdz jaunlatviešu kustībai) iezīmējas ar bībeles otra izdevuma (1739) nostabilizētās ortogrāfijas normatīvo raksturu un jaunu veclatviskā rakstu valodas izteiksmes līdzekļu meklējumiem, ieviešot laicīgo literatūru — ziņģu, pamācību, publicistikas u. c. aizsākumus.

Šā laika literatūras saturu un valodisko ietēru labi raksturo «Latviešu Avīžu» redaktora R. Šulca vaļsirdīgā piezīme, ka «ši maize jums sen dienām jau būs apnikuse, un manim jau paliek kauns, ka labāku nezīnu jums gādāt kā tik putru un putru vien» (LA 1855, 19).

Ja vēl reliģiskajos rakstos vācu mācītāji kaut kā pūlējās ievērot zināmas latviešu valodas izteiksmes prasības, tad pavisam nolaidīgi viņi izturējās pret latviešu valodu publicistikā, kā to norāda viņu pašu atzinumi «Latviešu Avīzēs». Pareizi atzīmē Llv II, 1963, 249: «Piemēram, tai pašā laikā, kad jaunlatvieši dedzīgi aicināja cienīt, mīlēt un izkopt latviešu valodu, mācītāju avīze orientēja pavisam uz ko citu — «ja lasot dažu vietu uzietu, kur latviešu valoda nav it skaidra, kas

par to!»* Tad arī saprotams, ka «kultūrtrēģeriskā» latviešu «valodas kopēju» lapa lietoja tādus vārdus kā «fektiņš», «gesandters»** u. tml., aizbildinoties ar to, ka «mums vēl ne prātā nebij šāvies, ka kāds no avīzēm grib valodu mācīties»***»

Šai periodā vācu mācītāji turpina veclatviešu rakstu valodas dotumus fiksēt gramatikās (G. Stenders 1761, 1783, H. Heselbergs 1841, O. Rozenbergers 1848, 1852, A. Bilenšteins 1863, 1864), atsevišķos apcerējumos Latviešu literārās (t. s. draugu) biedrības rakstu krājumā «Magazīnas» (kopš 1828. gada) un vārdnīcās (J. Langes 1755—1777, G. Stendera 1761, 1789, K. Ulmaņa un G. Bražes 1872, 1880).

Viņu darbu vērtību mazina tas, ka tie paredzēti nevis latviešu valodas izpētei un bagātināšanai, bet gan didaktiskiem nolūkiem — latviešu valodas apguvei mācītāju «kultūrtrēģeriskajām» vajadzībām. Šīs vajadzības aprobežojās ar ierobežotas vulgāras izteiksmes līdzekļiem satiksmē ar dzimtļaudīm, ar bibliskās izteiksmes līdzekļiem baznīcas ideoloģijas sludināšanai, ar dažu dekrētu izskaidrojumiem zemniekiem samocītā terminoloģijā un grūti saprotamā, izkropļotā sintaksē.

Par valodas izkopšanu pilnvērtīgas kultūrdzīves vajadzībām veclatviešu rakstītāji nerūpējās. Viņu teze par latviešu kultūru kopš iebrukuma laikiem līdz visjaunākajiem bija palikusi tā pati rasistiskā, proti, ka latvieši nav spējīgi attīstīt augstāku kultūru un ka tā jāapgūst, latviešiem pārvācojoties.

Šo ideoloģiju jo spilgti pauda arī ievērojamākais 19. gs. veclatviešu rakstu valodas historiogrāfs A. Bilenšteins, kas 1863. un 1864. gadā publicējis pirmo zinātniska rakstura latviešu valodas gramatiku, kurā skarti arī daži latviešu folkloras valodas jautājumi. Viņa nostādne pret latviešu tautu atklājas

---

* «Latviešu Avīzes», 1858, 27.

** Turpat, 1866, 32.

*** Turpat, 1866, 38.

gramatikas ievadā: «latviešu tauta nav parādījusi, ... ka viņai blakus citām kultūras tautām būtu lemts ieņemt kādu vietu, arī tad ne, ja laipnāks liktenis latviešus pamazām paceltu augstākā sabiedriskā un garīgā stāvoklī».

«Tāpat 1867. gadā «draugu» biedrības sapulcē A. Bilenšteins par latviešu kultūras jautājumiem sprieda: «Būtu tīri trakums, kad gribētu cerēt, ka mēs latviešu valodas un rakstu garīgo spēku celsim vienā vērtē ar citu sen mācītu tautu rakstiem un valodām.»*» (Llv II, 1963, 256.)

3. Ar 19. gs. vidu (J. Alunāna «Dziesmiņām» 1856. gadā) sākas atklāta divu kultūru cīņa — trūdošās veclatviskās un topošās jaunlatviskās kultūras cīņa. Jaunlatvieši nacionālās kultūras un literārās valodas nekavējamās attīstības vārdā noliedz un apkaro veclatvisko biblisko kultūru, vācu kolonizatoru «kultūrtrēģerības» ideoloģiju, pret ko vērsās jau G. Merķelis, pareizi novērtē kroplo veclatviešu rakstu valodu. Cīņā pret jaunlatvisko ideoloģiju baltvācu kundzības aizstāvji arvien skaidrāk un biežāk izvirza latviešu tautas iznīcināšanas — tās pārvācošanas plānus, noliedz latviešu nacionālās kultūras un valodas attīstības tiesības un iespējas.

Kā zināms, J. Alunāns, pats izkoptams un attīstīdams jaunlatviešu rakstu valodu, pirmais principā noraida veclatviešu rakstu valodu kā paraugu, tā vietā izceldams tautas dzīvo sarunvalodu kā literārās valodas turpmākās attīstības pamatu.

Kā atzīmēts Llv II, 1963, 346, «Pretēji «kultūrtrēģeriem», kas centās latviešu valodu noniecināt, apgalvojot, ka tajā nevar izteikt izglītota cilvēka domu gājienu, J. Alunāns pauž uzskatu, ka latviešu valoda ir «skanīga un jauka». Viņš saka: «Ļaudis, kas latviešu valodu maz galvā ieņēmuši, allaž sūdzas, ka tā

---

* M. Ārons, Latviešu literāriskā (Latviešu draugu) biedrība savā simts gadu darbā, 1929, 268.

esot ļoti nabaga... Latviešu valoda pielīdzināma treknai, auglīgai zemei, kas, palaista un bez kopšanas būdama (domāta rakstu valoda. — Red.), gušņus un dadžus izaudzina, bet, ar prātu kopta, svarīgus zelta kviešus simtkārtīgos augļos atmet.»*»

J. Alunāns arī pasaka, ka veclatviešu «rakstītāji, kas latviešus grib pamācīt un tiem par jaukām lietām ko stāstīt, latviešu valodu īsti neizprot un tāpēc visu pēc vāciešu vīzes groza. Tomēr latviešu valoda jo spēcīga, tā ka viņa var apzīmēšanas priekš liela pulka svešu lietu no sevis pašas radīt.»**

Tāpat kā J. Alunāns, arī A. Kronvalds, izkopdams un attīstīdams jaunlatviešu rakstu valodu, noraida veclatviešu rakstu valodu kā paraugu, tā vietā izceldams tautas dzīvo sarunvalodu kā literārās valodas turpmākās attīstības pamatu.

«Savos «Nacionālajos centienos» apgāzdams baltvācu «kultūrtrēgeru» melīgos apgalvojumus, ka latviešu valoda esot gaužām nabadzīga un tālākai augsmei nederīga, viņš uzsvēra, ka patiesībā tā ir «bagāta formās, maiga un spēcīga atsevišķos vārdos un veselos izteicienos un gleznās, spējīga tālāk attīstīties kultūras un civilizācijas nolūkiem, saskaņā ar pilnīgi pārgrozīto apstākļu prasībām.»***» (Llv II, 1963, 490—491.)

Šis atziņas pauž arī citi jaunlatvieši, un tās, praksē pierādītas un attaisnojušās, kļūst par vispārīgu latviešu sabiedriskās domas pieredumu. Šai sakarā nozīmīgi ir K. Biezbārža atzinumi.

«Lai gan jau kopš 16. gadsimta un it īpaši 19. gadsimtā daži baltvācu mācītāji nodarbojās ar latviešu valodas lietām, Biezbārdis pareizi aizrāda, ka šie mācītāji īstenībā daudz darījuši ne latviešu valodas attīstībai, bet gan tās kropļošanai, ienesdami neattaisnojamus ģermānismus un latviešu valodai pa-

* «Pēterburgas Avīzes», 1862, 21.

** «Mājas Viesis», 1857, 25.

*** *Kronvaldu Atis*, Kopoti raksti, 2, 1936, 99.

visam nepiemērotu ortogrāfiju. Tā «latviešu draugu» biedrība, kā norāda K. Biezbārdis, «nenogurstoši pūlas nevis latviešu valodas tīrību saudzēt, bet gan veidot viņai vācu formas, bieži riebīgā kārtā».* «Dvēseles kopēji» rūpējās tikai par to, lai valodu iespiestu bībeles robežās un tā kalpotu baznīcai.

Kaut gan mācītāji dažādi pūlējās, lai piedēvētu sev latviešu valodas pētišanas nopelnus, taču visam cauri bija redzama viena galvenā doma, kas noliedza valodas nozīmi tautas apgaismošanā un tās pastāvīgas attīstības tiesības. Viņi neatzina arī valodas spēju bagātināt tautu kulturāli un noliedza latviešu valodas nākotni, pie tam dažādi to noniecinādami. Šie kulta kalpi latviešu valodu sauca tikai par bauru valodu.

Uzstādamies pret ģermānismiem, kā arī pret bībeles vārdu ieviešanu, Biezbārdis cīnījās par latviešu valodas tīrību, par tās laicīgo raksturu un līdz ar to par tās tiesībām attīstīties brīvi, bez baznīcas ietekmes.» (Llv II, 1963, 384.)

«K. Biezbārdis 70. gadu sākumā, kritizējot apoloģētiskā garā izstrādāto K. Kundziņa monogrāfisko pētījumu par E. Glika nozīmi latviešu rakstības un valodas novadā, pamatoti norāda, ka uz bībeles tulkojumu balstītais darbs latviešu valodniecībā pelna pavisam citādu — asi kritisku vērtējumu: «Latviešu ortogrāfijai ir arvienu kalpones veids bijis, un tāds ir viņai arīdzan tagad. Īpaši iz pašu valodas likumiem smelta ortogrāfija latviešiem nav... jo kalpība rādās dziļi iesakņojusēs... Ne tikai no latviešu ortogrāfijas tas sakāms, bet arīdzan no valodas pašas»** utt. . .

Laubes Indriķis, Rīgas Latviešu biedrības jautājumu vakarā runājot par tēmu «Vai latviešu valoda ir pārvācota?», atsaucās uz iepriekš citētajām K. Biezbārža domām («Mājas Viesis», 1873, 25) un no savas puses vēl papildina: «Gliķis nav vis savā tulkojumā mums pilnīgi uztaupījis latviešu valodas spēku

---

* Valodas un izglītības cīņa Baltijā, «Dzimtenes Vēstnesis», 1910, 82.

** «Mājas Viesis», 1873, 25.

un kuplumu, kāds tai toreiz bija, bet viņš latviešu valodu daudzkārt grozījis un locījis pēc svešu tautu mēles, īpaši vācu valodas.»*» (Llv II, 1963, 165—166.)

Jaunlatvieši, apkarodami veclatviešu rakstu valodu kā pamatu turpmākajai literārās valodas attīstībai un nostādāmies pret baltvācu koncepcijām, kas principā noliedza latviešu valodas tālākas izkopšanas vajadzības un iespējas, izvirzīja valodas attīstības paraugam ne tikai dzīvo tautas sarunvalodu, bet arī folkloras, īpaši tautasdziesmu valodu, kuras slīpējums veidojies gadsimtu gaitā un palicis allaž saskaņā ar runātās valodas dzīvajām tradīcijām.

Kā pirmais šai sakarā minams J. Zvaigznīte (sk. Llv II, 1963, 426—427) ar MV 1859, 29 publicēto rakstu «Dziesmas, rīmes un tas jaunais sakāms vārds» un apcerējumu «Par latviešu tautasdziesmām» («Sēta, daba, pasaule», 3, 1860).

Pirmajā no šiem rakstiem J. Zvaigznīte aizrāda, ka katrai valodai ir savi dzejas darināšanas likumi, un latviešu mākslas dzejai par paraugu viņš izvirza tautasdziesmas. Abos apcerējumos runāts par tautas dzejas sakaru ar tautas dzīvi, un šādu sakaru J. Zvaigznīte prasa arī no sava laika latviešu dzejas. Šo prasību realizē A. Pumpurs un Auseklis pēc tautiskā romantisma estētikas pamatprincipa: latviešu dzejai un visai literatūrai jāveidojas uz folkloras pamatiem. Tieši folkloru viņi uzlūkoja par nacionālās literatūras tautiskuma avotu.

Fr. Brīvzemnieks atzīst, ka tanī laikā «Tautai divas rakstniecības. Tā viena no tām uz papīra rakstīta un rakstos iespiesta, tā otra tautas prātā, tautas garā ierakstīta. Šī pēdējā būs tā pirmākā... Kad šī rakstniecība būs vairāk sakrāta un cik necik zinātniski apstrādāta, tad varēsīm arī domāt uz īsto latviešu tautas rakstniecības vēsturi,» norāda Fr. Brīvzemnieks

---

* «Balss», 1880, 33.

apcerē «Kādi vārdi jaunajam latv. tautas mantu krājumam par pavadoņiem».*

Laubes Indriķis apcerē «Mūsu rakstu tēvu nopelni un grēki»** atzīst, ka 17. un 18. gadsimta latviešu grāmatu sarakstītāji «mūsu rakstību pārvācojuši, un tas ir viņu grēks, tāpēc vēlreiz atsakām savus sacītos vārdus: «Mūsu rakstībai velkas līdzī vācietība kā ēna gājējam saules gaismā». Par valodas paraugu Ļaube izvirza nevis bībeles un sprediķu grāmatu valodu, bet gan tautas valodu, «kāda tā uztaupījusies tautas dziesmās un kādu tauta pati runā». (Sk. arī Llv II, 1963, 747.)

90. gados tās pašas atziņas pauž *Kažoku Dāvis* apcerē «Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda»***

Jaunlatvieši pamatoti principā noraidīja «kultūrtrēģeriskās» koncepcijas veclatviešu rakstu valodas izpratnē un par pamatu latviešu nacionālās literārās valodas izveidē un attīstībā izvirzīja folkloras un tautas sarunvalodu.

Taču jaunlatvieši vēl nespēja pilnīgi atbrīvoties no bibliskās rakstu valodas spaida. Viņu pašu latviskiem rakstiem kā latviešu nacionālās literārās valodas sākotnei raksturīgas nemitīgas svārstības starp atmetamajām veclatviešu rakstības normām un meklējamām piemērotākajām tautas valodas formām, kā arī svārstības iedibināmajos jaunos izteiksmes līdzekļos jauno dzīves un kultūras parādību apzīmēšanai. Līdz ar to jaunlatviskais veclatviešu rakstu valodas absolūtais noliegums prasa zināmas korektīvas atbilstoši valodas izpausmes faktiskajam stāvoklim. Šīs korektīvas ienes turpmākie pētījumi.

4. Kad 19. gs. 90. gados jau izveidojusies mūsdienu latviešu nacionālā literārā valoda un sākas straujš tās tālākās attīstības process, veclatviešu rakstu valodas vēsturiskā bremsētājas

---

* «Balss», 1881, 24, 27.

** «Tiesu Vēstnesis», 1884, 4—7, 9, 11—18.

*** Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājums, 8, 1893.

loma izspēlēta. Turpmāk veclatviešu rakstu valoda no aktīva latviešu rakstu valodas vēstures faktora kļūst tikai par speciālu tekstoloģisku, paleogrāfisku un valodniecisku pētījumu objektu. Laikā līdz pirmajam pasaules karam tam pievēršas *P. Šmits*, *J. Endzelins*, *E. Volteris*, *V. Plūdonis*.

Laikā starp pirmo un otro pasaules karu veclatviešu tekstus pētījuši *L. Arbuzovs*, *L. Bērziņš*, *E. Blese* un it īpaši *A. Augstkalns*, *J. Zēvers* un *J. Straubergs*. Latviešu «draugu» biedrības valodas kultūras koncepcijas kritiski novērtējis *M. Ārons*.

No priekšpadomju laika latviešu autoriem veclatviešu tekstus sāk pētīt *P. Šmits* (1869—1938), valodnieks, folklorists, etnogrāfs. Savos apcerējumos par G. Manceļa valodas īpatnībām (1895), E. Glika bībeles valodu (1908) un K. Elversa (1912a) un J. Langes (1912b) vārdnīcām viņš paliek galvenokārt faktogrāfijas robežās: izraksta īpatnējās gramatiskās formas vai atsevišķus vārdus (ar attiecīgu kontekstu), kuri var interesēt latviešu leksikas vēsturniekus, bet nesniedz šo formu un vārdu analīzi. Atsevišķos gadījumos apcerētais materiāls salīdzināts tekstoloģiski, sniedzot piemērus no dažādiem izdevumiem, un salīdzināts ar tautasdziesmu izteiksmi (īpaši divdabju konstrukcijās).

P. Šmita apcerējums par G. Manceļa valodas īpatnībām izmantots visās vēlākajās latviešu literatūras vēsturēs.

Jau ar P. Šmita apcerējumiem par veclatviešu autoru valodu parādās tendence, kas kļūst spilgtāka turpmāko buržuāzisko pētnieku rakstos un kas izpaužas gan kā veclatviešu autoru nozīmes rehabilitācija, salīdzinot ar jaunlatviešu vērtējumiem, gan kā uzskats, ka šie autori ir galvenais latviešu literatūras vēstures studiju objekts. Šādas domas P. Šmits paudis savā laikā Latvijas Universitātē lekcijās, un tās nav slēptas arī viņa 1895. g. apcerējuma virsrakstā, kurā G. Mancelis nepelnīti dēvēts par latviešu rakstnieku (Особенности языка латышского писателя Г. Манцелия).

Minētā koncepcija spilgti atspoguļojas ne tikai *L. Bērziņa*

apcerējumā par G. Manceli (1944) un pārējos darbos par veclatviešu autoriem G. Stenderu (1896, 1897), J. Višmani un viņa poētiku «Nevācu Opics» (1925), K. Fīrekeru (1928, 1930a) un E. Gliku (1935, 1935a), bet arī viņa rediģētajā sešsējumu Latviešu literatūras vēsturē. Tanī, piemēram, lasām, ka «Mancelis ir, sava laika mērogā ņemot, latviešu runātā vārda lielmeistars» (II, 1935, 48) un ka Fīrekers «ticis par mūsu mākslas dzejas nodibinātāju un lielāko latviešu garīgo dziesminieku» (turpat, 52). Tā ir spilgta vācu «kultūrtrēģerības» ideoloģijas akceptēšana latviešu literatūras un valodas vēstures jautājumos, viena plūduma teorijas izpausme. Nav citādi saprotams, kā L. Bērziņš, kas ir viens no vecākajiem latviešu tautasdziesmu metrikas un stilistikas pētniekiem un līdz ar to tautasdziesmu valodas pazinējiem, varējis G. Manceli nosaukt tieši par runātā vārda lielmeistaru. Vieni paši G. Manceļa izcilie oratoriski stilistiskie paņēmieni latviešu sprediķu teikšanā (kuri atspoguļoti arī viņa publicētajā Sprediķu grāmatā) taču nepārvērs kropolā sintaksē sacīto un nodrukāto par ko atzīstamu valodas ziņā. Tad jau to drīzāk varētu sacīt par K. Fīrekeru, kas daļēji pārlatvinājies. Bet nevar par viņu sacīt, ka viņš ir «mūsu mākslas dzejas nodibinātājs», identificējot mākslas dzeju ar garīgajām dziesmām. Tuvums baltvācu «kultūrtrēģeru» ideoloģijai tad arī pēc otra pasaules kara ļāvis L. Bērziņam atteikties no savas tautas un aizklīst svešumā reakcionāru nometnē.

Ievērojamākie latviešu valodnieki *K. Milenbahs* (1853—1916) un *J. Endzelīns* (1873—1961) izmantojuši veclatviešu autoru darbus ekscerptom, darinot Latviešu valodas vārdnīcu, I—IV (1923—1932), un Papildinājumus un labojumus *K. Milenbaha* Latviešu valodas vārdnīcai, I—II (1934—1946), un veidojot Latviešu valodas gramatiku (1922). Šais darbos atrodam uzticamu faktu materiālu, ko J. Endzelīns zināmos gadījumos vārdnīcā interpretējis etimoloģijas plāksnē un gramatikā valodas vēstures jomā. Taču no šais darbos iestrādātā faktu

materiāla nevaram gūt vispusīgu pārskatu par veclatviešu rakstu valodas attīstību, jo šis aspekts nav bijis K. Mīlenbaha un J. Endzelīna ekscerpējumu pamatā, un tādēļ veclatviešu rakstu valodas faktu materiāls viņu darbos nav izmantots kopumā, bet ar īpašu atlasi, kas noderīga, galvenokārt, salīdzināmi vēsturiskās valodniecības nolūkiem.

Atsevišķais K. Mīlenbaha apcerējums par 16. gs. rakstiem (1902) un J. Endzelīna atbilde uz to (1903), kā arī pārējie atsevišķie J. Endzelīna raksti par G. Stenderu (1914) un 1585. g. katehismu (1931) sniedz dažu līdz tam neizskaidrotu faktu interpretējumu.

J. Endzelīna rediģētie «Baltu valodu teksti» (1936), kuros pienācīga vieta ierādīta arī veclatviešu rakstiem, joprojām vēl izmantojami kā hrestomātija baltu filoloģijas studentiem. Tomēr nepieciešama jauna hrestomātija, kas sniegtu arī reproducēto tekstu komentārus un bibliogrāfiju. Šai ziņā neapmierina arī *T. Zeiferta* Latviešu rakstniecības hrestomātija (1905), kas ir arī bibliogrāfisks retums, un *J. Bičola* Vecās latviešu literatūras hrestomātija (1933).

Daudz tieši hrestomātiska veclatviešu tekstu materiāla ir *V. Plūdoņa* Latvju literatūras vēstures otrā daļā (1909). No šā viedokļa nabadzīgākas ir visas turpmākās latviešu literatūras vēstures. To uzdevums jau arī nav dot valodniecisku studiju materiālu, bet gan veclatviešu autoru darbu kultūrvēsturisku vērtējumu. Šim nolūkam izmantojama *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdotā Latviešu literatūras vēsture, I (1959) un II sējums (1963)*, kuros apcerēti attiecīgi autori: pirmajā sējumā sistemātiskā sakarā, otrā sējumā jaunlatviešu kritiskā vērtējumā.

Divdesmitā gadsimta pirmajā ceturksnī attīstās veclatviešu rakstu valodas pētījumi bibliogrāfiski un paleogrāfiski tekstoģiskā plāksnē, meklējot vēl nezināmus, dažkārt bibliogrāfiski fiksētus tekstus (parasti grāmatas), bet pa lielākai daļai nefiksētus (atsevišķus veclatviešu tekstus kā iespraudumus

dažādās grāmatās un arhivālijās). Sai virzienā ievērojamākie pētnieki ir valodnieks, folklorists un etnogrāfs *E. Volteris* (1856—1941), kas publicējis un apcerējis senus latviešu buramvārdus (1907) un 1585. gada katoļu katehismu (1915), kas atrasts Upsalā un līdz 1915. gadam latviešu kultūrvēsturniekiem nebija zināms, un vēsturnieks *L. Arbuzovs*, jun. (1882—?), kas publicējis virkni apcerējumu, kā arī pašus veclatviešu valodas materiālus 16. un 17. gadsimta arhivālijās un grāmatās. No tiem pazīstamākie ir Rīgas alusnesēju brālības locekļu saraksti latviešu valodā (1920a), latviešu tēvreize (1920b), t. s. Bihnera latviešu gramatika 17. gadsimtā (1925) u. c.

Ievērojamākais veclatviešu rakstu tekstologs, kas apcerējis arī attiecīgo avotu rakstību (grafiku un ortogrāfiju), kā arī analizējis atsevišķus leksikoloģiskus un gramatiskus jautājumus, ir valodnieks *A. Augstkalns* (1907—1941). Par sava mūža darbu viņš bija izvirzījis vispusīgu veclatviešu rakstu valodas vēstures izpēti, taču priekšlaicīgās nāves dēļ paspējis realizēt atsevišķu rakstu virkni par tēvreizēm (1930a), psalmiem (1934b), zvērestu tekstiem (1935d, 1936b), personu vārdiem (1935a) u. c. un arī īpašus sistemātiskus pārskatus par līdzšinējiem veclatviešu tekstu pētījumiem (1930b, c, 1933), kā arī brošūru «Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji» (1934), kurā ļoti īsi sniegts pārskats par to, kāds raksturs ir latviešu valodai un kuri ir tās ievērojamākie pētnieki. A. Augstkalnam raksturīga ne tikai kritiska pieeja, novērtējot līdzšinējos veclatviešu rakstu avotu tekstoloģiskos un valodnieciskos pētījumus, bet arī allaž savas pozitīvas hipotezes vai arī uz faktu rūpīga salīdzinājuma pamata jaunu vērtējumu izvirze.

Diemžēl, zināmos gadījumos arī A. Augstkalns nav brīvs no nepelnīti augsta atsevišķu veclatviešu rakstu valodas vēstures faktu vērtējuma. Tā, piemēram, viņš atzīst, ka veclatviešu rakstu laikmets (das Altlettische) izbeidzas ar 17. gs. astoņdesmitajiem gadiem (1930c, 119) un ka G. Mancelis ir latviešu pareizrakstības dibinātājs, kura ietekme sniedzoties

līdz mūsdienam. Tas izriet no viņa tezes, ka mums ir tikai divas rakstu valodas — priekšmanceliskā un G. Manceļa iedibinātā (1930c, 104). Šāds vērtējums iederīgs baltvācu «kultūrtrēģerības» ideoloģijas konceptā, bet neizriet no latviešu valodas vēstures faktiem. Jau sen vispārpieņemts atzinums, ka t. s. vecā ortogrāfija (kuras sākotne saistāma ar G. Manceļa pūliņiem) un jaunā ortogrāfija, par ko cīnījās jaunlatvieši un kas tika izstrādāta vēlāk un pieņemta 1908. gadā, ir tomēr būtiski atšķirīgas.

Tai pašā laikā, kad savu darbību izvērsē A. Augstkalns, veclatviešu tekstu (un rakstu valodas) pētīšanai pievērsās arī matemātiķis J. Straubergs (1886—1952), kurš latviešu kultūrvēsturē līdz ar to savu vārdu ierakstījis kā filologs.

No viņa rakstiem par dažādiem veclatviešu autoriem un tekstiem ievērojamākie ir pētījumi par J. Reiteru (1935b, 1936c, f, g u. c.) un «Kā noritēja bībeles tulkošanas darbs» (1943). Te J. Straubergs motivēti secina, ka nevaram runāt par bībeles tulkojumu latviešu valodā kā par vienpersonisku E. Glika darbu, bet ka tas ir zināmā mērā kolektīvs, īpaši bībeles pirmizdevuma rakstības izveides ziņā.

Atsevišķās vietās J. Straubergs tomēr izdara pārsteidzīgus secinājumus (piemēram, piedēvēdams A. Gecelim nopelnus, sk. 1933a, kādu viņam nav), uz ko savā laikā norādījusi kritika (J. Zēvers, 1934b).

J. Zēveram (1868—1940) ir daudzi, atsevišķās detaļās pozitīvi latviešu kultūrvēstures leksikas izpētes apkopojumi (1918, 1936), kas tomēr savās konsekvencēs ir latviešu kultūras un literārās valodas patstāvīgas attīstības izsmieklis un vācu «kultūrtrēģerības» slavinājums.

No latviešu padomju valodniekiem veclatviešu tekstu pētījumiem līdz šim publicējuši R. Grabis — pārskatu par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām (1955), R. Grisle — detalizētu 17. gadsimta gramatiku analīzi (1957, 1958a, 1958b, 1959) un D. Zemzare — plašu monogrāfisku pētījumu par latviešu

vārdnīcām līdz 1900. gadam (1961). Visi šie darbi nozīmīgi ar analītiski kritisku pieeju. Īpašu ievēribu guvis D. Zemzares darbs kā sava veida rokas grāmata latviešu leksikogrāfijas vēsturē. Par to liecina plašas atsauksmes periodikā un zinātniskos rakstu krājumos — gan padomju republikās (*R. Karelson* iekš *Keel ja Kirjandus* 1961 XI 702; *A. Ozols* LPSR ZA *Vēstis* 1961 XI 133—136; *V. Urbutis* iekš Lietuvių kalbotyros klausimai 1963 VI 287—312), gan ārzemēs (*St. Fr. Kolbuszewski* iekš *Jezyk Polski* 1963 XLIII 3, 165—171, *H. B[ecker]* iekš *Sprachpflege* 1962 IV 96 u. c.).

Pienācis laiks dot vienkopu pārskatu ne tikai par atsevišķiem veclatviešu autoriem, viņu valodu, bet arī par līdzšinējiem veclatviešu rakstu valodas pētījumiem. Šādu uzdevumu esam izvirzījuši darbā «Veclatviešu rakstu valoda» kā zināma laikmeta latviešu valodas un valodniecības vēstures apskatam.

«Veclatviešu rakstu valoda» ir darbs, kurā sistematizētā pārskatā sakopotas līdzšinējo pētnieku galvenās atziņas par latviešu rakstu valodas stāvokli no sākotnes (16. gadsimta) līdz jaunlatviešu kustībai (19. gadsimta vidum). Vārds «veclatvieši» tiek šeit lietots pretstatā vārdam «jaunlatvieši» un atšķirā no vārda «senlatvieši». Ar senlatviešiem tiek saprasti ļaudis, kam dzimtā valoda bijusi kāda no tām cilšu valodām, kuras ir pamatā vēlākajai latviešu tautības un nacionālajai valodai, proti: latgaļu, zemgaļu, kuršu un sēļu valoda. Par veclatviešiem nosaukti ļaudis, kam, pirmkārt, dzimtā valoda nav bijusi latviešu tautības valoda, bet kuri rakstījuši latviešu valodā līdz jaunlatviešu kustībai un nodibinājuši tā laika latviešu rakstu valodu; otrkārt, latvieši, kas sekojuši šai rakstu tradīcijai, izmantodami to savos rakstos.

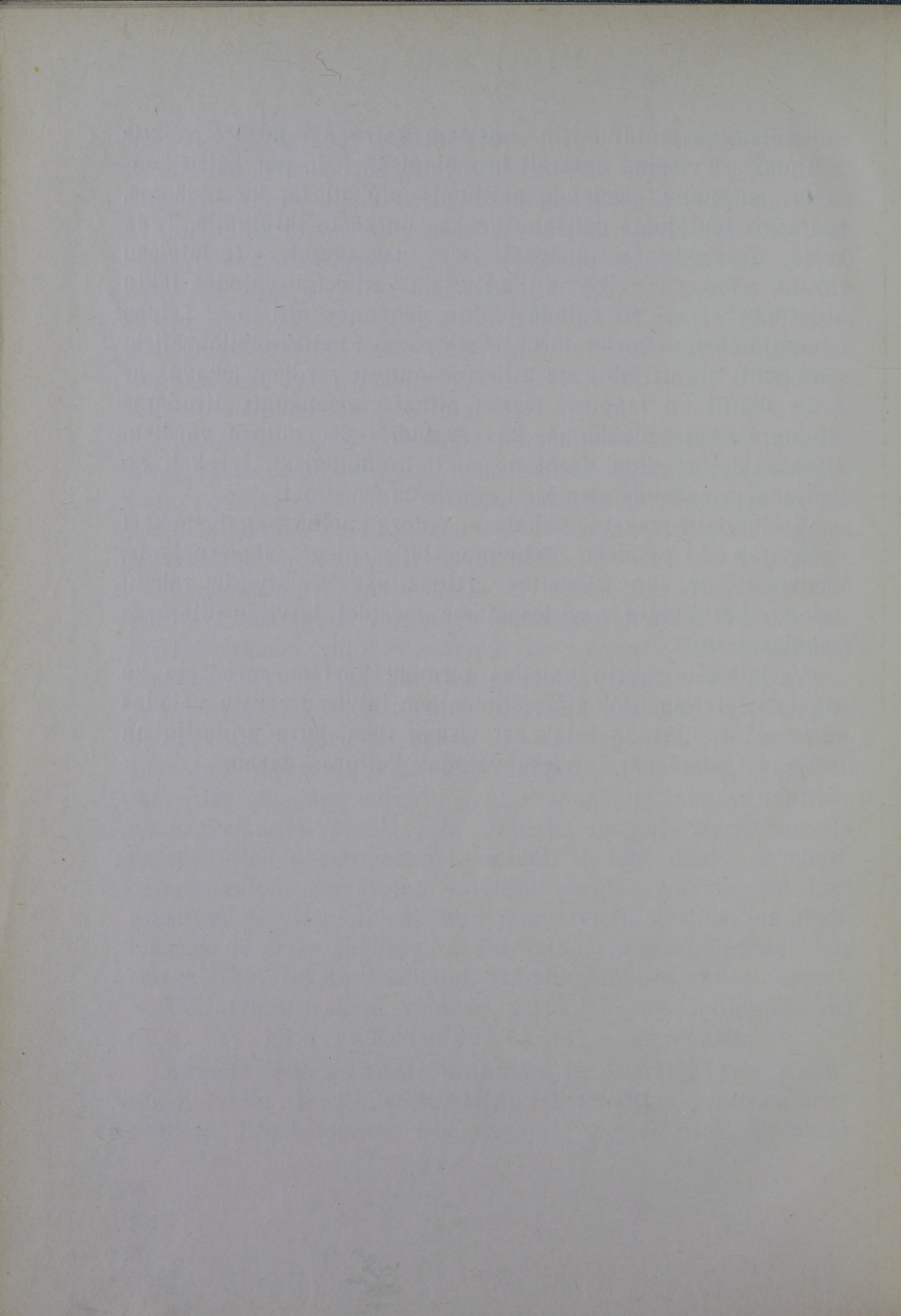
«Veclatviešu rakstu valodā» darba sākumā ietilpināts arī senlatviešu rakstu problēmas apskats.

Grāmatā ievērots tekstu un autoru hronoloģijas princips, izsekojot veclatviešu rakstu tekstoloģijas, grafikas, ortogrāfijas, leksikoloģijas, frazeoloģijas, morfoloģijas, sintakses

un stilistikas jautājumiem. Pie tam katrā šai nozarē veiktie pētījumi arī visumā apcerēti hronoloģiski, t. i., par katru konkrēto jautājumu pieejamie pētījumi aplūkoti tā, ka redzams, kas sācis jautājuma pētīšanu un kas un kā to turpinājis. Tādā kārtā, nekur to tekstā īpaši vairs neuzsverot, «Veclatviešu rakstu valoda» ir reizē ne tikai ieskats attiecīgo valodas faktu attīstībā, bet arī šo valodas faktu pētīšanas attīstībā. Telpas ietaupījumiem pētnieku darbi tekstā parasti netiek bibliogrāfiski aprakstīti, bet uzrādīti aiz attiecīgo autoru vārdiem iekavās ar gada skaitli un lappusi. Darbu pilnais nosaukums atrodams bibliogrāfiskajā pielikumā, kas sastādīts pēc autoru vārdiem alfabētiski, bet viņu darbi nosaukti hronoloģiski. Izraksti no pētījumiem nedaudz piemēroti mūsdienu rakstībai.

«Veclatviešu rakstu valodas» autora nolūks, galvenokārt sakopojot citu pētnieku atzinumus, bijis sniegt, cik iespējams, vienkopu līdz šim izkaisītās atziņas par veclatviešu rakstu valodu, bez kurām nav iespējams izveidot latviešu literārās valodas vēsturi.

«Veclatviešu rakstu valoda» pirmām kārtām paredzēta kā atbalsts latviešu filoloģijas studentiem latviešu rakstu valodas vēstures studijās un tālāk arī visiem tiem, kuru profesija un intereses saistās ar latviešu valodas kultūras darbu.

I

IEVADS VECLATVIEŠU RAKSTU VALODĀ

Senlatviešu rakstu problēma

Rakstu cilmei un izveidei visciešākie sakari ar sabiedrības ekonomiski politisko un līdz ar to ar kultūras attīstību. No šā viedokļa Padomju Latvijā senlatviešu rakstu problēmu iztīrījis R. Malvess*.

«Kā zināms, raksta vēsture pazīst vairākas raksta attīstības pakāpes, sākot ar piktogrammām, ideogrammām [retin. A. O.] un beidzot ar lineāro jeb burtu rakstu [retin. A. O.]. Piktogrammas, tāpat vecākās ideogrammas attēlo priekšmetus un darbību un nav saistītas ar noteiktu skaņu valodas formu. Tās saprotamas visiem cilvēkiem neatkarīgi no valodas. Turpretim lineārais raksts arvien saistās ar kādu noteiktu valodu, un tā lietošanas priekšnoteikumos ietilpst jēdzieniskā domāšana un gramatiski izkopta valoda. Piktogrāfiju lietoja bez iepriekšējas sagatavošanās, bez īpašām skolām un gramatiski izglītotiem skolotājiem. Tāpat vecāko ideogrāfiju varēja viegli iemācīties, apgūstot tikai attiecīgo simboliku un tehniku atdarināt ideogrammas gan metalā, kaulā, kokā, audu-

---

* «Raksts rodas un pārveidojas visciešākā sakarā ar vajadzībām, kas rodas cilvēku sabiedrības ekonomiskajās, politiskajās un kultūras attiecībās.» (R. Malvess, Jautājums par raksta lietošanu Latvijas teritorijā līdz XII gs. beigām. Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei, Rīgā 1959, 555.)

Turpmāk citātu norādēs saīsināti: autors, raksta publicējuma gadu-skaitlis, lappuse. Arī pārējās literatūras norāde pēc šāda principa, kas dod iespēju darbus nosaukt vienreiz — pielikumā, kurā literatūra uzrādīta hronoloģiski alfabētiskā autoru rindā.

mos vai tml. Turpretim lineāro rakstu grūti iemācīties, nepieciešamas īpašas skolas un gramatiski izglītoti skolotāji. Tas iespējams tikai sabiedrībā, kas jau sašķēlusies šķirās, kur jau pastāvēja zināma valsts organizācija.» (R. Malvess, 1959, 558—559.)

Par pirmatnējās kopienas periodu Latvijas teritorijā, kad lietošanā varēja būt tikai piktoogrammas un ideogrammas, «jo vēl nebija tādu cilvēku, kuri savu laiku varētu veltīt sarežģītajai burtu jeb lineārā raksta mākslai» (R. Malvess, 1959, 559.), ziņas sniedz arheoloģija.

No Latvijas PSR vēstures zināms, «ka ģints iekārta [retin. A. O.] Latvijā sākusi irt jau m. ē. I—IV gs. Sakarā ar zemkopības attīstību un maiņas pieaugumu sāka uzkrāties bagātības atsevišķu saimju rokās, vispirms pie kuršiem, bet, sākot ar IV gs. beigām un it īpaši V gs., arī pie zemgaļiem, latgaļiem un somu ciltīm. Šajā laikā līdz tam lietotie piktoģrāfiskie dzīvnieku un putnu attēli rotaslietās kļūst arvien retāki. To vietā stājās zemkopju ciltīm raksturīgais simboliskais ģeometriskais ornamentals [retin. A. O.]. Uz aprocēm, kakla gredzeniem un citām rotaslietām parādījās saules un mēness attēli — riņķiņi, krustiņi, trīsstūrīši u. c. zīmes, kurām vajadzēja simbolizēt auglību un tos spēkus, no kuriem auglība atkarīga. Vienlaikus kā krūšu un kakla rotu piekariņus plaši sāka lietot ritenišus, krustiņus un trīsstūrīšus. Saules un mēness simboliem bija amuletu nozīme, kuriem vajadzēja pasargāt to nēsātājus no nelaimes un nodrošināt tiem laimi un labklājību.» (R. Malvess, 1959, 560.)

Sabrūkot ģints iekārtai un sakarā ar zemkopības tālāku attīstību «V—IX gs. sociālās diferencēšanās process pastiprinājās un parādījās šķiru attiecību pirmsākumi. Paplašinājās ārējie sakari.. Taču laika posms no V līdz IX gs. bija tikai pārejas periods uz feodālo iekārtu..» (R. Malvess, 1959, 560.)

Sai laika posmā jau bija izveidojušās latviešu ciltis — latgaļi, zemgaļi, kurši un sēļi. Tās jau tiek minētas arī vēstu-

riskos dokumentos. Taču tuvāku ziņu par rakstu prasmi vai nacionāla lineārā raksta eksistēšanu pie latviešiem šai laikposmā nav.

«Sasniegusi civilizāciju, katra tauta neizveido savu lineāro rakstu, bet pārņem jau esošo no tās tautas, ar kuru tai tuvāki un ciešāki kā ekonomiskie, tā arī politiskie un kultūras sakari. Raksta pārņemšanai pamatā ir nepieciešamība, jo bez raksta nav iespējams noorganizēt kaut cik normālu valsts pārvaldes aparātu, uzturēt sakarus ar citām zemēm, attīstīt savu ekonomiju.» (R. Malvess, 1959, 559.)

Šāda nepieciešamība Latvijā radās laikā no 9. līdz 12. gs. «Laika posms no IX līdz XII gs. senlatviešu cilšu dzīvī bija ievērojams ar ļoti lielām pārmaiņām. Tas bija ražošanas un sabiedrisko attiecību feodalizācijas periods [retin. A. O.], kad parādījās agrā feodālisma pirmie politiskie veidojumi un sāka noformēties latviešu tautība [retin. A. O.]. Šajā laikā Austrumbaltijas kaimiņos izveidojās varena agrā feodālisma valsts — Kijevas Krievzeme, kuras sastāvā ietilpa daļa no Austrumbaltijas. Arī Austrumbaltijas dienvidos radās spēcīgas feodālas valstis, kuru kultūra tāpat ietekmēja Baltijas zemju kultūras attīstību. Daugava izvirzījās par svarīgu starptautiskās tirdzniecības ceļu starp Rietumiem un Austrumiem. Tāpēc Baltiju centās sev pakļaut gan skandināviešu vikingi, gan Kijevas kņazi (sākot ar X gs. beigām), gan beidzot arī vācu tirgotāji (sākot ar XII gs. otro pusi). Kad Kijevas Krievzemē XII gs. iestājās feodālais sadrumstalojums, šos centienus turpināja Polockas kņazi (Daugavas baseinā) un Pleskavas un Novgorodas tirgotāji (Gaujas baseinā). Līdz ar to arvien ciešāki kļuva ekonomiskie, politiskie un kultūras sakari ar feodālā iekārtā visvairāk attīstītajām krievu kņazistēm pie Dņepras un Volhovas. Šie apstākļi veicināja feodālisma attīstību senajā Latvijā. XI—XII gs. jau noteikti konstatējama zemes lielīpašuma izveidošanās, līdz ar to vienkāršo kopienas locekļu ekspropriācija un feodālās rentes

pastāvēšana. Sakarā ar to pieauga lielo zemes īpašnieku politiskā autoritāte. XIII gs. hronikas piemin vairākus latviešu cilšu virsaišus, kurus nereti dēvē par «karaļiem». Līdztekus krievu vasaļu kņaziem Koknesē un Jersikā XIII gs. hronikās un dokumentos tādi atzīmēti gandrīz pie visām latviešu, lībiešu un igauņu ciltīm. Tas liecina, ka toreizējā Latvijā bija izveidojušās vairākas valstiskas organizācijas un ka atsevišķo cilšu apvienošanās bija tuvākā laika jautājums. To apstiprina Lietuvas piemērs, kur apvienošanās notika XIII gs. vidū.

Tādējādi iekšējā vēsturiskā attīstība un ārējo sakaru paplašināšanās IX—XII gs. radīja arvien lielāku nepieciešamību pēc raksta pastiprinātas lietošanas. Taču apvienotas valsts, izveidotas valsts pārvaldes un skolu trūkums vēl bija par šķērslī lineārā jeb burtu raksta ieviešanai. Tāpēc joprojām lietošanā bija pašu radītās simboliskās raksta zīmes [retin. A. O.], bet lineārā raksta pieminekļi bija pazīstami tikai uz importētiem priekšmetiem, tos neprata izlasīt un uzskatīja par maģiskām zīmēm.» (R. Malvess, 1959, 560—561.)

Simboliskās jeb ideogrāfiskā raksta zīmes, ko latviešu klasiskajās tautasdziesmās sauc vienkārši par rakstu, vēlāk zaudējušas savu simbolisko jēgu un tautā vairs pazīstamas kā raksts ornamenta jeb izrotājuma nozīmē.

Simboliskā raksta nozīme vārdam *raksts* latviešu klasiskajās tautasdziesmās var būt saglabājusies dziesmās par karadraudzi un kara karoga izrakstīšanu:

Kara vīra līgaviņa Nakti miega neguleja,
Kumeliņu barodama, Karodziņu rakstidama.

32046 (dziesma ar 66 variantiem).

Māte mani agri cēla Par visām māsiņām;
Līdz gaismiņu norakstiju Brāļam kara karodziņu.

32108 (dziesma ar 9 variantiem).

«Latviešu tautasdziesmās «raksts» lietots lielāko tiesu izrotājuma nozīmē [retin. A. O.]. Šāda raksta darinātāji bija senie latviešu amatnieki, kuri apmetās uz pastāvīgu dzīvi senpilsētās pie dižciltīgo pilīm vai arī pašās pilīs. Senlatvieši «aprakstīja» savu svētku tērpu, ieročus, traukus, arī darbarīkus u. c. priekšmetus. Šie «raksti» IX—XII gs. sasniedza ļoti lielu pilnību. Visdažādākās variācijās apvienojās līnijas, punktiņi, riņķīši un krustiņi. Katram no šiem elementiem bija īpaša maģiska nozīme. Trīsstūrīši simbolizēja debesskalnu, arī sievieti un auglību, krustiņi — saules ritenīti vai zvaigznes, zirdziņi jeb žuburi — dzīvniekus, gaismu u. c., līkločis — zalktis — apakšzemi, žuburots četrstūris — ozoliņš — debesis utt.*

Tādu pat ideogrāfisko rakstu sastopam ap XIII gs. stabulētāja zīmējumā, kas 1955. gada vasarā atklāts Tērvetes pilskalnā, šķiet, krāsns māla.**

Ornamentu simbolikā izpaužas seno latviešu kosmiskie priekšstati, kuriem sakars ar reliģisko kultūru. Iespējams, ka šī raksta pratēji un darinātāji — senie daiļamatnieki, metala kalēji u. c. — būs bijuši teikās minētie burtnieki, zīlnieki, pareģi un tādējādi apvienojuši sevī arī priesteru pienākumus, kas kā īpašs slānis seno latviešu sabiedrībā nebija vēl izdalījies. Sakaru dēļ ar cilšu kulta ieražām pret tiem vispirmā kārtā vērsās krustnešu zobens un šķēps. Tāpēc līdz ar krustnešu iekarojumiem apsika arī seno latviešu daiļamatniecība. Senie latviešu burtnieki, kā stāsta teika, nogrima ezera dzelmē. Senā raksta simbolika kļuva nesaprotama, bet senais raksts pārvērtās par tradicionālu rotājumu, ko bez kādas iekšējas sakarības sāka apvienot veselās kompozicionālās joslās.***» (R. Malvess, 1959, 562.)

* Sal. J. *Niedre*, Latviešu literatūra, I daļa, 21, 26—29.

** Zīmējuma fragments publicēts žurnālā «Zvaigzne», 1957, 7, 13.

*** J. *Niedre*, Latviešu literatūra, I daļa, 29.

Ar vārda *raksts* izrotājuma nozīmi saistās arī raksts kā īpašuma zīmes. «To simbolika bija daudz šaurāka, tā neizgāja ārpus kādas saimes robežām. Ar īpašuma zīmēm apzīmēja mājas, bišukokus, laivas, darbarīkus un citus ikdienas priekšmetus, kuriem bija ciešāks sakars ar ekonomisko dzīvi. Līdzīga nozīme bija birkām [retin. A. O.] ar tajās iegrieztām zīmēm. Pret šīm zīmēm nevērsās katoliskā misija, kādēļ savu nozīmi tās saglabāja vēl līdz pat XIX gs.» (R. Malvess, 1959, 562—563.)

Ar rakstu kā īpašuma zīmi, īpaši ar tā saucamajām birkām, saistās arī vārds *burts* kā šā raksta atsevišķas zīmes nosaukums. Kā birkas sinonīms lietojams vārds *burtkoks*. «Muižas klētnieku, pie kura glabājās muižas birkas jeb burtkoki (vācu valodā *Burstock*), senāk sauca par burtnieku.» (R. Malvess, 1959, 564). Tā ir burtnieka vārda šaurākā nozīme. Plašākajā nozīmē *burtnieks* ir mags, senu rakstu pratējs, arī tautas dziesminieks. Detalizēti par *burta* nozīmēm rakstījusi D. Zemzare (1961, 290).

«Kāda samērā jaunākā laikā radusies latviešu tautas teika stāsta, ka, latviešiem zaudējot brīvību vācu iekarošanas laikā (XIII gs.), Burtnieku ezerā līdz ar pili esot nogrimuši un noslikuši senie latviešu dziesminieki un rakstu pratēji — burtnieki. Šīs teikas motīvi jau senāk noderējuši latviešu buržuāziskajiem vēsturniekiem un literatūrvēsturniekiem, lai izteiktu visdažādākos minējumus ar nolūku pierādīt, ka latvieši kādreiz tiešām ne vien pazinuši, bet arī lietojuši kādu īpašu burtu raksta veidu. Visvairāk ar šo jautājumu nodarbojies kādreizējais Vēstures muzeja direktors Matīss Siliņš**. Par to rakstījuši arī P. Abuls (FBR IV 81—85), E. Vilsone (Izglītības

---

* *Hupel*, Topographische Nachrichten, I, 177. Skat. arī Latviešu konversācijas vārdnīca, II sēj., 2445.—2447. sleja.

** M. Siliņa attiecīgo rakstu sarakstu, kaut gan nepilnīgu, sk. grāmatā: *T. Zeiferts*, Latviešu rakstniecības vēsture, I daļa, Rīgā 1922, 235. Skat. arī paša Zeiferta aprakstu ar attēliem turpat, 229—235.

Ministrijas Mēnešraksts, 1929, 10, 300—311).. u. c. .. Raksta izveidošanās problēmu viņi apskata izolēti, nesaistot ar sabiedrības ekonomisko, politisko un kultūras attīstību. Bez tam kā avotus viņi nekritiski izlieto vēlāka laika liecības, pie tam bieži vien uz latviešiem attiecina materiālus, kuri attiecas tikai uz senprūšiem vai pat rietumslaviem.» (R. Malvess, 1959, 556.)

R. Malvess savā rakstā kritiski novērtē šos avotus — 16. un 17. gs. Prūsijas hronikas (sk. 556—557).

«Bez minētām XVI un XVII gs. Prūsijas hronikām buržuāziskie rakstnieki savu teoriju pierādīšanai kā avotus izlietojuši arī skandināviešu rūnām [retin. A. O.] līdzīgos uzrakstus uz t. s. Lejaskurzemes koklēm, kas darinātas laikam XVII gs. un tagad glabājas novadpētniecības muzejā Cēsīs (agrāk Valsts vēsturiskajā muzejā Rīgā). M. Siliņš tajās saskatīja senās latviešu raksta zīmes un mēģināja tās atšifrēt tāpat kā uzrakstus uz ratariešu (rietumslavu) dieva Svarožiča tēla. Taču viņa mēģinājumi joprojām paliek tikai mēģinājumi.*

No sacītā redzams, ka buržuāzisko vēsturnieku izlietotie avoti par it kā senajām latviešu rakstu zīmēm attiecas uz XVI un XVII gs., kad parādījās arī pirmie sakarīgie teksti latviešu valodā, pie tam latīņu rakstā.» (R. Malvess, 1959, 557—558.)

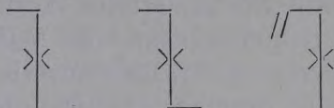
Nevar pierādīt, ka latvieši būtu lietojuši rūnu rakstu, kā to apgalvo J. Niedre**, nedz arī to, ka 19. gadsimtā fiksētās īpašuma zīmes — burti izrakstītajos priekšmetos būtu tādi arī bijuši laikposmā līdz vācu iebrukumam 12. gs. Latvijā.

---

* Tuvāk par tiem skat. *T. Zeiferts*, Latviešu rakstniecības vēsture, I daļa, Rīgā 1922, 232—233.

** *J. Niedre*, Latviešu literatūra, I daļa, Rīgā 1952, 21. «Ilgajā laika periodā, kad Latvijā lietoja simboliskās raksta zīmes, sastopami arī lineārā raksta paraugi, bet tikai uz importētiem priekšmetiem.. Pie importētiem lineārā raksta pieminekļiem pieder arī rūnu ieraksti, kas atrasti uz vāles fragmenta Daugmales pilskalnā.. un dažiem citiem priekšmetiem..» (R. Malvess, 563—564.)

Priekšstatu par īpašuma rakstu zīmēm sniedz, piemēram, A. Bilensteina publicētie bišukoku raksti (*Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten*. . Erster Teil. St. Petersburg, 1907, 207), kas rāda vienas ģimenes brāļu bišukoku piederību.

Tautasdziesmās apdziedātā bišu koku, arī kamanu u. c. koka priekšmetu izrakstīšana var nozīmēt ne tikai īpašuma zīmju iegrebšanu, bet arī koka izrotāšanu ar īpašuma zīmēm līdzīgu rakstu:

Gauži bites noraudaja Vecakā dravenieka:

Vecakais dravenieks Izrakstītu doru dēj'. 30328.

Ķo, bāliņi, tu dariji Visu dienu siliņā?

— Bitītēm namu daru, Līdz zemitī rakstidams.
30343 (dziesma ar 18 variantiem).

Latviešu nacionālā lineārā raksta trūkums nenozīmē, ka senlatvieši līdz 12. gadsimtam vispār nebūtu lietojuši lineāro rakstu sazināšanās (komunikatīvos) nolūkos. Starptautiskajās attieksmēs senlatviešiem bija visciešākie sakari ar austrumslavu zemēm. Dabiski, ka satiksmē ar šīm tautām, kam jau 9. un 10. gadsimtā līdz ar kristiānisma ieviešanu bija izveidojies savs raksts, arī senlatvieši rakstu pratēji lietoja viņu rakstu un viņu valodu.

Kā zināms, «No krievu valodas latviešu valodā jau pirms katoliskās misijas sākuma ieviesušies daudzi kristietības termini: *baznīca, zvans, svētki, krusts* [kursīvs A. O.] utt. Līdz ar kristietības ieviešanos Austrumlatvijā kļuva pazīstama arī baznīcas literatūra [retin. A. O.]. Raksturīgi, ka šajā laikā latviešu valodā no krievu valodas aizgūts nosaukums «grāmata» (krievu *рpamora*), liecinot jau par lineārā raksta pazīšanu bez sakariem ar raksta maģiju. Raksta pazīšanu

un garīgās literatūras lietošanu Latvijā XII—XIII gs. apliecina arī senslavu 1270. gada evaņģēlijs, ko bija pārrakstījis kāds sludinātāja dēls Jurgis, «Latvietis no Gorodiščas». Pēc jaunākiem atzinumiem evaņģēlijs uzrakstīts Pleskavas Georgija klosterī, kurā bijusi attīstīta grāmatu rakstīšana. Tā autors varēja būt latvietis vai no Latvijas.*

No teiktā jāsecina, ka latvieši krievu rakstu pazinuši daudz labāk nekā citus lineāros rakstus. Krievu rakstu pazīšanu atviegloja tas apstāklis, ka krievu raksts nebija atrauts no tautas — krievu valodas, ko labi saprata arī Austrumlatvijā. Tomēr Latvijā vēl nebija klosteru, kur nodarbotos ar grāmatu pārrakstīšanu. Tāpat latviešu valodā vēl nekas netika uzrakstīts. Līdzīgs stāvoklis bija Igaunijā, Lietuvā un senajā Prūsijā.

Tādējādi XII/XIII gs. mijā Latvijā lineārā raksta lietošana bija kļuvusi jau par nepieciešamību arī sakarā ar feodālās ideoloģijas — kristietības ieviešanos uz feodālo ražošanas attiecību pamata. Krievzemes ietekmē Austrumlatvijā to jau sāka ieviest baznīcas kulta vajadzībām. Raksta lietošanu pazina daži garīdznieki, kas nākuši no Latvijas teritorijas, bet savu izglītību guvuši krievu klosteros un rakstīja senkrievu valodā krievu burtiem. Rietumlatvijā politiskā attīstība bija atpalikusi. Tur par lineārā raksta lietošanu liecību trūkst; tāpat Lietuvā un senajā Prūsijā.

Latviešu cilšu apvienošanās dabisko procesu vienotā feodālā valstī pārtrauca vācu krustnešu iebrukums no Rietumiem. Tāpēc arī latvieši nevarēja pārņemt rakstu zīmes no saviem tuvākajiem austrumu kaimiņiem — krieviem.

Vācu iebrukuma rezultātā latviešu ciltis tika nežēlīgi pakļautas vācu feodāļu ekspluatācijai. Līdz ar to raksta attīstība Latvijā, tāpat Igaunijā cieši saistījās ar vispārējo raksta attīstību Rietumeiropā.» (R. Malvess, 1959, 565—566.)

---

* J. Niedre, Latviešu literatūra, I, 23—24.

Rakstu liecības par latviešu valodas vārdiem vai tekstiem pirms 16. gadsimta un veclatviešu rakstu valodas sākotne

Tekstu meklējumi

Kā zināms, «Sākot ar vācu sirotāju ielaušanos Latvijā 13. gadsimtā, vairākus gadsimtus no vietas, tas ir, līdz 16. gadsimtam, trūkst noteiktu ziņu par latviešu valodā uzrakstītas literatūras pieminekļu pastāvēšanu. Gan jāatzīmē dažas vēstures liecības, ka šai laikā it kā vajadzēja būt latviskiem tekstiem, bet tas ar faktu materiāliem nav pierādīts. Tā 1198. gadā bija izdota pāvesta Inocenta III pavēle, pēc kuras iekarotāju priesteriem jāmaca pie kristīgās ticības atgrieztajiem Livonijas iedzīvotājiem tēvreize, grēku sūdzēšana un ticības apliecība. No tā var domāt, ka dažos gadījumos bijuši mēģinājumi radīt dažus kristiešu kulta tekstus latviešu valodā. Tāpat ir zināms, ka 1205. gadā nodibinātā Daugavgrīvas mūku ordeņa brāļi daudz klejojuši pa latviešu zemēm, sludinādami kristiānismu, kas tāpat bija grūti veicams bez tekstiem. Baltijas iekarošanas laikā vācu un citu rietumu zemju «suņu bruņinieki» (K. Markss), dabūjuši savā pusē daļu latviešu, lībiešu, kuršu un citu seno Baltijas iedzīvotāju labiešu un bajāru, ņēma viņu jauniešus* un, cik var spriest, arī apmācīja par katoliskās baz-

---

* Piemēram, 1200. gadā bīskaps Alberts aizvedis uz Vāciju un Romu 30 lībiešu ķilnieku zēnu, kurus, domājams, apmācījis katoļu baznīcas dogmās. (Sk. Indriķa «Livonijas hronikas» III gramatu, IV nod.)

nīcas kulta darbiniekiem. Tāpat no iebrucēju vācu pusē pārgājušo bajāru un labiešu vidus arī varēja rasties rakstības, t. i., grāmatu pratēji. Jau iepriekš minēts, ka XIII gadsimtā vācu iekarotāji slēdza rakstiskus līgumus ar latviešu (tas ir, kuršu) vecākiem par labprātīgu kristietības pieņemšanu, sakarā ar ko viņiem tiek atstāta brīvība un tiesības. Kas attiecas uz turpmākiem gadsimtiem, tad, spriežot pēc 15. gs. datiem, arī šai laikā privileģētajam latviešu slānim, vismaz daļai, rakstītie dokumenti nav bijuši sveši. Nemaz nerunājot par Rīgas tirgotājiem un amatniekiem, rakstītos līgumus ievēroja arī zemnieku vecājie. Piemēram, 1492. gadā Bauskas, Iecavas un Mežotnes zemnieku vecājie bija panākuši no ordeņa mestra «rakstītu tiesu», t. i., rakstītus likumus, pēc kuriem fogts varētu prasīt no ļaudīm nodevas un klaušas. Un zīmīgi, ka tāds līgums tiešām noslēgts.» (J. Niedre, 1952, 33.)

Ka līgumi un tiesības pirms 16. gadsimta būtu rakstīti latviešu valodā, paliek, protams, tikai minējumi. Drīzāk tādi dokumenti rakstīti latīņu vai vācu resp. viduslejsvācu valodā, un daži latvieši to apguvuši līdz ar rakstu māku.

Piezīme. Jānoraida dažas leģendas par pirmajām grāmatām latviešu valodā.

«Kurzemes vācu vēsturnieks O. Mirbahs savās «Vēstulēs no Kurzemes un par Kurzemi» («Briefe aus und nach Kurland...») I daļā sniedz netīcamas ziņas, ka jau 13. gadsimtā Modenas bīskaps Vilhelms, kas 1225. gadā kā pāvesta legāts pārnācis uz Vidzemi un iemācījies latviešu valodu, ar lielām pūlēm (mit vieler Mühe) pārtulkojis latviešu valodā m. ē. 4. gadsimtā sarakstīto Donāta gramatiku «Ars Donati grammatici urbis Romae». J. Zēvers savā «Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskatā» šo Mirbaha ziņu min bez kādiem iebildumiem. Bet, tā kā Mirbaha vēstulēs ir daudz viņa paša izdomājumu, sagrozījumu un nepareizību, tad jāpieslienas A. Augstkalna spriedumiem par šo jautājumu: «Mēs nemākam ticēt brīnumiem. Tā nevaram arī ticēt Mirbaha teikai, ka legāts Vilhelms tulkojis zemgaļu (citi saka — prūšu) valodā Donāta gramatiku.» (A. Augstkalns, Veclatviešu rakstu apskats, Rakstu krājums, Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas izdots, XX. Rīgā 1930, 106.) Un tiešām, ja jau 13. gadsimtā būtu kas sarakstīts zemgaļu vai kādas citas mūsu tautības valodā, tad taču trīs gadu simti pēc tam nevarētu vairs būt pilnīgi bez rakstiem

latviešu valodā un latviešu rakstībai 16. gadsimtā nebūtu jādzimst ar tādām grūtībām un jābūt ar tādiem trūkumiem.» (R. Grabis, 1955, 217.)

Senākās rakstu liecības par latviešu valodas vārdiem atrodamas cittautu dokumentos, publikācijās, kas tādā vai citādā sakarā min latviskas (resp. baltiskas) cilmes īpašvārdus: vietvārdus vai personvārdus.

Vietvārdi

«Dažādo vietu nosaukumi jeb vietvārdi bieži ir ļoti veci, radušies sirmā senatnē pirms vairākiem gadu simteņiem vai pat tūkstošiem. Šā iemesla dēļ tie ir izcili vērtīgs materiāls valodas vēstures un līdz ar to pa daļai arī sabiedrības vēstures pētīšanai. It īpaši tādām valodām kā latviešu valoda, kam nav vecu rakstu pieminekļu, vietvārdu materiāli spēj aizstāt arhīva dokumentus. Raksturīgi par to ir izteicies prof. J. Endzelīns kādā 1935. gada rakstā par Talsu novada vietvārdiem: «Vietvārdi ir it kā kāds zemes arhīvs, kas līdzīgi dokumentu arhīviem var sniegt ziņas par bijušiem laikiem.» (V. Dambe, 1954, 175—176.)

Toponīmikas jeb vietvārdu zinātne cieši saistīta ar etnoģenēzi, kas noskaidro cilšu un tautu cilmi un teritoriālo izvietojumu, un ar etimoloģiju jeb zinātni, kas noskaidro vārdu pirmnozīmes.

Šīs zinātņu nozares dara mums saprotamu leksisko pamatu daudziem baltu un tamlīdz latviešu vietvārdiem, kas fiksēti cittautu rakstos. Sk., piemēram, K. Būga 1924 un V. Toporovs, O. Trubačevs 1962. Šai sakarā minam arī sekojošos piemērus no kādreizējās kuršu valodas.

Vietvārdu pētīšanā «Turpat vai viss, kas te padarīts, ir prof. J. Endzelīna veikums. Kā svarīgākie atzīmējami pētījumi etnoģenēzes problēmā, kas saistāma ar latviešu . . valodas pamatos esošo cilšu valodu noskaidrošanu. Visvairāk ir noskaidrots

kuršu cilts jautājums, ko prof. J. Endzelīns sācis risināt jau 1911. gadā laikraksta «Dzimtenes Vēstnesis» 43. numurā rakstā par Ventas vārdu un kuršu tautību. Skaidrojot upes — Ventas vārdu, par kuru citi (piemēram, Bilenšteins) domāja, ka tas lībiešu resp. somu cilts [cilmes? A. O.] vārds ar nozīmi «stiept», autors aizrāda, ka arī ap Ventas lejas daļu dzīvojuši baltu cilts — ventiņi, kas, pa daļai lībiešu padzīta, pārvietojušies uz dzīvi tagadējā Cēsu novadā un atstājusi pēdas Cēsu vāciskajā nosaukumā «Wenden». Šā apstākļa dēļ jādomā, ka «Ventas» vārda sakne meklējama baltu valodās — ar nozīmi «lielā», bet tagad šī nozīme izzudusi. Tikai senslavu valodā ir saglabājis no šīs saknes komparatīvs «venštiji» — «lielāks», no kā cēlies krievu «вящий». Lai pierādītu Ventas vārda baltisko cilmi, prof. J. Endzelīns, spriežot pēc vāciskā Ventspils nosaukuma «Windau», izsakās, ka blakus Ventai bijusi lietojama arī forma «Ventava» ar nozīmi «lielupe», kas pilnīgi apliecina, ka tas baltu resp. indoeiropiešu valodu vārds, jo savā izskaņā saskan ar daudziem citiem baltu upju vārdiem — «Daugava», «Abava», «Užava». Šādi upju vārdi morfoloģiski ir salikteņi, kam otra sakne «ava» laikam apzīmē upi. Šī pati sakne «ava» sastopama, piemēram, vēl latviešu vārdā «avots» un sanskrita vārdā «avanī» — upe.

Tālāk prof. J. Endzelīns analizē daudzus Rietumkurzemes vietvārdus, pirmkārt, tādus, kuros dzirdamas latviešu valodai svešās indoeiropiešu skaņu kopas «an», «en», «in», «un», kas latviešu valodā pārvērtušās par «uo», «ie», «ī», «ū», kā «Engure», «Stende», «Dundaga», «Kazdanga», «Venta», «Alande», «Sventāja», «Dzintere», otrkārt, tos, kas sastopami ne tikai Kurzēmē, bet arī Lietuvā, kur lībieši nekad nav dzīvojuši, kā «Talsi», kas ir pilsēta Ziemeļkurzemē, bet kam atbilst bijušās muižas vārds «Tāši», vāciski «Telssen», Liepājas apkārtnē, un Lietuvas pilsētas nosaukums «Telšiai». Autors secina, ka Kurzemes rietumos senāk ir dzīvojuši baltu cilts. Pie šas cilts būs piederējuši arī pieminētie lībiešu padzītie

ventiņi, kas atraduši patvērumu Cēsu novadā un tur pilnīgi sakusuši ar latviešiem. Nosaukums šai baltu ciltij bijis «kurši» jeb «kursi», kas vēl saglabājies, piemēram, Kurzemes vārdā. Protams, kuršiem blakus dzīvojusi arī somu cilts — libieši, no kuriem līdz mūsu dienām palikusi tikai maza saujiņa, bet vairums pārlatviskojušies. Lai pastiprinātu pierādījumu savai teorijai par to, ka kurši baltu cilts, kas bija pretrunā Bīlenšteina un citu toreiz valdošajam uzskatam, prof. J. Endzelīns ar daudziem Lietuvas vietu nosaukumu piemēriem, kuru saknē «kurš-», un balstoties arī uz vēstures datiem, parāda, ka kurši nekādā ziņā nevar būt somu cilts.

Minētajā rakstā prof. J. Endzelīns kuršu jautājumu neuzskata vēl par pilnīgi atrisinātu, izsakās, ka gaida vēsturnieku spriedumu.

Kuršu problēmas pilnīgāku noskaidrojumu prof. J. Endzelīns devis 1912. gadā rakstu krājumā «Druva» 5. numura rakstā par seno kursu jeb kuršu tautību un valodu. Te prof. J. Endzelīns apskata tautas dziesmu liecības par bijušās Kurzemes guberņas rietumu nosaukumu «Kursu» jeb «Kursi» (liet. «Kuršē») un tās apdzīvotājiem kuršiem (liet. «kuršiai»). Autors turklāt uzrāda vietu nosaukumus kā «Kursiši» un tam līdzīgus arī Vidzemē, kur ieceļojuši kurši, un Lietuvā, piemēram, Klaipēdas rajonā senos dokumentos minētos «Gross-» un «Klein-Kurschen», «Kurschen-Andres», «Kursch-lauken», Telšu rajonā «Kuršēnai», «Kuršiai» un citur. Tā kā Lietuvā blakus šādiem vietu nosaukumiem arī vietvārds «Latveliai», prof. J. Endzelīns domā, ka žemaiši uzskatījuši kuršus par atsevišķu cilti, kas valodā atšķīrušies kā no viņiem pašiem, tā no latviešiem.

Rakstā ņemti vērā arī vēstures dati, pat līdz 9. gs. Atsaucoties uz Vatsonu, minēts kāds 1338. gada raksts, kur par kādu upīti Aizputes novadā sacīts — «up Cursch (=kuršu upe) — Agmennewalke (=Akmeņu valks)», kas skaidri liecina par baltu vārdu, ne somu. Atzīmēta ceļotāja G. de Lannua

(Lannoy) liecība, ka viņš 1413. gadā, ceļodams no Liepājas uz Rīgu caur Grobiņu, Kuldīgu un Ķandavu, braucis caur zemgaļu, kuršu un lībiešu ciemiem, un katrai šai ciltij esot sava valoda. . .

Prof. J. Endzelīns šajā rakstā par kuršu jautājumu iztirzā arī citus vēstures datus un dažādu autoru uzskatus, kas visi, izņemot pa daļai Pogodinu (Живая Старина, III, 571. un 572. lpp.), domā, ka kurši ir lībieši, somiska cilts, kas uzspiedusi savu vārdu iekarotajiem latviešiem.

Šai svarīgajā rakstā prof. J. Endzelīns tāpat pamatotāk pierāda, ka kurši dzīvojuši plašā apgabalā, ieceļojuši arī Vidzemē un nav bijuši ne lībieši, ne lietuvieši, ne latvieši, bet īpaša baltu cilts, kas runājusi pārejas izloksni starp lietuviešu un latviešu valodu un laika gaitā dienvidos pieņēmusi lietuviešu tautību, ziemeļos — latviešu.» (V. Dambē, 1954, 181—183.)

«Etnoģenēzes problēmu ar vietu vārdu materiāliem prof. J. Endzelīns risinājis arī vēl citos virzienos, piemēram, sēļu un zemgaļu cilts skaidrošanai, bet te pētījumi nav plašāk izvērsti. Tomēr līdzšinējos spriedumus par sēļu cilti zinātniskajā latviešu valodas gramatikā «Latviešu valodas gramatika», «Ievadā baltu filoloģijā» (1945. g.) un citur prof. J. Endzelīns lielāko tiesu balsta uz vietu vārdu materiāla, tāpat par zemgaļiem, par kuriem sīkāk raksta 1925. gadā, aprādot, ka vācu iebrucēju 13. gadsimta beigās (Kauja pie Sidrabenes 1290. gadā) padzīto un aizbēgušo zemgaļu vietā auglīgajā Zemgalē vēlāk ienākuši pa daļai sēļi un Vidzemes latvieši, par ko liecina, piemēram, Dobeles apkaimē māju vārds «Latvieši».

1926. gadā sakarā ar kuršiem minētajā rakstā «Piezīmes par Latvijas vietu vārdiem» prof. J. Endzelīns pieskāries arī latviešu cilts apmešanās jautājumam citu cilšu apdzīvotajās vietās resp. t. s. iekšējās kolonizācijas problēmai, pasvītrotot, ka par latviešu ienācējiem liecina mājas «Latvieši» Bērzē un Lau-

cienē, «Latveļišķi» Demenē un «Latves ciems» Dundagā.» (V. Dambe, 1954, 183—184.)

Akad. J. Endzelīns, diemžēl, nepaguva pabeigt sava mūža pēdējo lielāko darbu *Latvijas PSR vietvārdi*, kas bija paredzēts divās daļās resp. četros sējumos. No pirmās daļas, kam trīs sējumi, iznākuši divi (1. sējums, A—J, Rīgā 1956; 2. sējums, K—Ō, Rīgā 1961). J. Endzelīns pilnīgi uzrakstījis manuskriptu līdz vārdam *spēks*. Viņa darbu ar vietvārdiem turpina V. Dambe.

Pagaidām trūkst pārskata un vispārīnājumu par latviskas resp. baltiskas cilmes vietvārdiem, kas ekscerpēti no dokumentiem un grāmatām vai citām rakstu liecībām, kas senākas par pirmajiem publicētajiem latviešu tekstiem. Šai virzienā vēl nav arī apzināts viss materiāls: «Krājumā nav bijis iespējams plašāk uzņemt vēsturiskos vietu nosaukumus, jo pagaidām vēl maz publicēti vēstures avoti ar vietvārdiem un Valodas un literatūras institūta darbs ar avotu izrakstiem tikai aizsākts» (J. Endzelīns, 1956, V lpp.).

Personvārdi

Latviešu personvārdu apcerējumus aplūkojis un personvārdus pētījis E. Blese darbā *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII—XVI g. s.)*, Rīgā, 1929.

Pēc E. Bleses studijām par senākajiem latviešu personvārdiem jāmin ievērojamākais latviešu 16. un 17. gs. personvārdu avots *Das Kirchenbuch der St. Jakobskirche in Riga 1582—1621*. (Tanī atrodam arī 26 sugasvārdu leksēmas, no kurām tagad reti lietotas ir *gultnieks*, *gultniece* «gultneks, gultnece» un *pusmuižnieks* «pusmuisznex».)

Bez tam samērā plašs personvārdu materiāls ir arī A. Augst-

kalna publicētajā rakstā *Latviešu fragmenti 17. gs. beigū Liepājas aktīs* (1936, sevišķi 134.—142. lpp.).

Kā zināms no E. Blese pētījuma, personvārdu latviskai rakstībai ir agrāka sākotne nekā 16. gadsimta trīsdesmitajos gados, no kuriem saglabājušies pirmie iespiestie veclatviešu teksti.

Personvārdu latviskās rakstības aizsākumi meklējami jau 13. gadsimtā personvārdu fiksējumos.

Personvārdu jēdzienu lietojam plašākā nozīmē, izsakot ar to gan «priekšvārdu», ko latviešu sarunvalodā sauc vienkārši par «vārdu», gan «uzvārdu». «Principiālas atšķirības to starpā nav,» saka E. Blese, «uzvārds ir vēlākos laikos radies no vārda. Tā rašanās motīvi ir galvenā kārtā praktiska rakstura: vārds vien bija kļuvis par nepietiekošu līdzekli atsevišķa individa atšķiršanai citu indivīdu starpā, un tāpēc vārdam pievienojās vēl otrs apzīmējums — uzvārds. Sava loma piederējusi arī zināmai kārtas vai ģimenes pašapziņai, it īpaši augstākās aprindās, no kurienes uzvārdu lietošanas paradums Riet-Eiropā sācies.» (E. Blese, 1929, 5.)

Tā, piemēram, «Frankfurtē XIV g. s. sākumā vēl personas ar *vienu* vārdu sastāda 66% no visiem reģistros ievestiem pilsoņiem, bet g.s-ņa otrā pusē jau personām ar uzvārdiem ir pārsvars» (E. Blese, 1929, 6). Sal. arī A. Augstkalns, *Seno latviešu vēsturiskie personu vārdi*, «Burtnieks» 1935 IX 692—699; XI 839—845, un sal. E. Blese, *Mūsu uzvārdu pētišanas uzdevumi*, IMM 1924 VIII 163—172.

Īpašvārdi, kā zināms, cēlušies no sugas vārdiem un īpašības vārdiem. Tas sevišķi skaidri redzams uzvārdos. «Zināmas personas tautība, izcelšanās apvidus, agrākā piederība pie kāda ciema vai pilsētas, dzīves vieta, profesija, ārējie dzīves sakari, fiziskās savādības utt., viss tas noderēja par pamatu uzvārdiem modernā nozīmē,» norāda E. Blese un piezīmē, ka «Šādā attīstības gaitā ir arī izveidojusies latv. uzvārdu sistēma, sākdamās apm. ar XIV g. s. lielākos centros, īpaši Rīgā, un pēc

tam izplatīdamās arī uz laukiem, kur gan nav iespējams stingri šķirot uzvārdus no māju vārdiem un otrādi.» (E. Blese, 1929, 7.)

Senākie latviešu personvārdu avoti ir:

1. *Latviešu Indriķa Livonijas hronika (Henricus de Lettis. Origines Livoniae)*, kas sarakstīta latīņu valodā ap 1225.—1227. gadu (sal.: T. Zeiferts (1922), 32. lpp. ar literatūras sarakstu 45. lpp.; personvārdu izrakstus sniedz E. Blese, 1929, 17.—18. lpp., starp tiem «Gayle», «Made», «Rameke», «Russinus», «Thalibaldus», «Waridote», «Warigerbe», «Wari-gribbe», «Vesthardus», «Dabrelis» u. c.);

2. *Ditleba Alnpekes Atskaņu («Rīmju») hronika*, kas sarakstīta starp 1290. un 1296. gadu viduslejsvācu valodā (sal.: T. Zeiferts (1922), 46. lpp. ar literatūras sarakstu 50. lpp.; E. Blese, 1929, 18. lpp. min, ka bez Indriķa hronikā atrodamiem personvārdiem te nāk klāt vēl «Nameise», «Schabe» un «Utile»);

3. *Ienākumu grāmatas (Libri redituum I—III, Napjerska izdotas 1881. gadā)*, kas sarakstītas latīņu valodā un kuru pirmā daļa aptver laikposmu no 1334. līdz 1344. gadam, otra daļa no 1349. līdz 1406. gadam un trešā — no 1488. līdz 1574. gadam (E. Blese, 1929, 18.—19. lpp. sniedz personvārdu izrakstus, starp tiem ir «Johan Padoem», «Hinseke Burtyns», «Nicolai Cōvornis», «Nicolaus Kiwit», «Salmyn», «Sulle Claws», «Nicolaus Zillesobe», «Hans Sloke» un «Hans Slook», «Hinke Swetene», «Nycolaus Tzettercay», «Andreas Polene»);

4. *Rīgas parādu grāmata (Das Rigische Schuldbuch)*, kas publicēta 1872. gadā, aptver materiālu par laikposmu no 13. līdz 15. gs. (E. Blese, 1929, 19, te starp citiem sekojoši vārdi: «Curlemusche», «Darbeslave», «Jovnule», «Tovtule», «Kaire»);

5. *Rīgas mantojumu grāmatas (Erbebücher der Stadt Riga)*, ko Napjerskis publicējis 1888. gadā, aptver laikposmu no 1384. līdz 1482. gadam (E. Blese, 1929, 19, te starp citiem seko-

joši vārdi: «Johanni Camene», «Hintze Rone» un «Hinrik Rone», «Peter Galneken»).

Bez minētajām seno rakstu publikācijām latviešu personvārdi atrodami dažādos citos arhīvu materiālos.

Vecākie līdz šim zināmie Rīgas latviešu arodorganizāciju raksti ir nesēju (nastnieku, arī «izkrāvēju»), īpaši alusnesēju brālību biedru saraksti. Tos pētījuši *L. Arbuzovs* (1920a, 1921b, 1922, 1923), *E. Blese* (1929) un *A. Augstkalns* (1935b).

A. Augstkalns domā, ka latviskie ieraksti arodorganizāciju dokumentos radušies pēc garīgo rakstu latvisko tulkojumu sākotnes: «Bet rakstītāji ir bijuši mācītāji; kad viņi bija vispār sākuši rakstīt latviski garīgos rakstos, tad varēja pagadīties arī ierakstīt dažus teikumus latviski sabiedrībās, kur viss biedru vairums bija latvieši un runāts tika laikam abās valodās juku jukām, tāpat kā grāmatās rakstīts.» (A. Augstkalns, 1935b, 23.) No arhīvu materiāliem plašākie apzināti un pētīti kādreizējā Rīgas vēstures un senatnes pētīšanas biedrības bibliotēkā. E. Blese norāda, ka «Pirmais ir *alusnesēju cunftes* (brālības) biedru saraksts — XV, XVI un XVII g. s. papīra manuskripts Nr. 876 (no 1462—1686), kas sastāv no *trijām* atsevišķām daļām, kuras pēc prof. Arbuzova AUL I 89 iespiestiem paraugiem saucu par I, II un III», un «Otrs manuskripts Nr. 927¹ ir *nesēju* (Losträger) cunftes biedru saraksts līdz ar dažām citām piezīmēm par šīs organizācijas dzīvi» (E. Blese, 1929, 25). Tas aptver laikposmu no 1468. līdz 1577. gadam.

Iepriekš minētajos avotos latviešu uzvārdi «uzglabājušies ne pašu latviešu uzrakstīti un tādēļ uzrakstīti nepilnīgi gan fonētiskā, gan morfoloģiskā ziņā. Tomēr viņos izmanāma noteikta *grafikas sistēma*, kas laiku straumē arī pati modificējusies un zināmā mērā atspoguļo pareizo izrunu. Svešie rakstības paņēmieni izmanāmi arī XVIII un pat vēl XIX g. s., tomēr visraksturīgākie tie ir XV—XVII g. s.

Lingvistiskā ziņā šie uzvārdu materiāli ir visai svarīgi.

Eliminējot tajos rakstības nepilnības un trūkumus, jāatzīst, ka visi tie ir ģenuīns un spontāns latv. valodas radītāja gara produkts. Par kādu apzinīgu uzvārdu modifikāciju vai kādu apzinīgu piešķiršanu pēc pašu uzvārdu nesēju vēlēšanās gan nevarēsīm runāt. Tos radīdami, darbojušies visi pv-u resp. uzvārdu veidotāju spēki, kā tie augstāk attēloti izpaužamies citu tautu uzvārdu sistēmā: uzvārdi radušies kā aizrādījums uz personas nodarbošanos, dzīves vietu, rakstura savādībām, kā palamas, gadījuma nosaukumi utt. Tajos sastopamās fonētiskās savādības, ja vien varam tās pareizi izprast, atspoguļo mums latv. dzīvās v-as fonētiku XV un XVI g. s., it īpaši mūsu dzīves jau toreizējā centrā — Rīgā. Kurzemes uzvārdi raksturo mums XVI g. s. valodu Kurzemes ziemeļos un rietumos. Rīgas uzvārdi ir arī mūsu *vecākie rakstu v-as pieminekļi*, tie raksturo mums tās sākumus, apgaismo tās izveidošanās procesu, dažādās dialektiskās sastāvdaļas, cik nu pēdējās parādījušās toreizējā Rīgas sarunu un uz tās pamata veidojamā «literāriskā» v-ā. Valodas vēstures ziņā interesanti ir tajos sastopamie vārdu atvasināmie elementi, to lietošanas veids, tāpat kā paši uzvārdiem izmantotie jēdzieni gan etimoloģiskā, gan arī semasioloģiskā un leksikālā ziņā. Tie atklāj mums to ideju un priekšstatu pasauli, kurā dzīvojuši mūsu toreizējie senči, viņu nodarbošanos, ikdienišķā dzīvē sastopamos priekšmetus, atsevišķu personu izcelšanās vietu, seno humoru un zobgalības, senos latviešu cittautiešu un citcilšu kaimiņus un līdziedzīvotājus, un tādēļ tiem ir svarīga *kultūras vēstures nozīme.*» (E. Blese, 1929, 24.)

Kā atzīmē E. Blese, «vecākiem uzvārdu materiāliem — ar XV un XVI g. s. uzvārdiem centrā — ir dziļi īpatnējs raksturs. Proti, šīnī laikā par latv. uzvārdiem var uzskatīt tikai tieši *latviskus*, t. i., no latv. v-as materiāliem darinātus uzvārdus, cik nu vispārīgi viņu latv. raksturu pēc uzglabātiem materiāliem var konstatēt. Dažos atsevišķos gadījumos, kur uzvārdu latviskums citādi droši pierādāms, var būt arī izņēmumi. Mūsu

dienās turpretī īsti latvisko uzvārdu ir tikai *drusku vairāk par pusi* no visiem latv. uzvārdiem, pārējie ir sveši — vācu, krievu, poļu u. c. Bez šaubām, tā tas bijis arī agrāk, it īpaši pilsētnieku uzvārdos, kur jau XV un XVI g. s. daudziem latviešiem bijuši vācu uzvārdi. .» (E. Blese, 1929, 23—24. Sk. šai sakarā arī F. Benninghoven, 1961, 158—161.)

Piezīme. Laucinieku uzvārdos bijusi plaši izplatīta paraža lietot uzvārdu daudzskaitļa ģenitīvā priekšvārda priekšā. Sal. mantojumu literārajā valodā: *Apsišu Jēkabs, Esenbergu Jānis, Sudrabu Edžus* u. c. Sal. arī ar vienskaitļa ģenitīva formām *Kronvalda Atis*. E. Blese norāda attiecīgu literatūru: «Vecākie latv. onomatoloģiskie raksti attiecas uz pag. g. s. sākumu. Magazinā d. Lett. literär. Gesellschaft, Erster Bd., Erstes Stück, Mitau 1828, 22—27 ievietots *Napierska* raksts: «Über die Stellung der Familien- und Taufnamen im Lettischen». Te autors aizrāda, ka latv. uzvārdos jālietojot uzvārda Gen. Pl. krustāma vārda priekšā, piem., *Ozoliņu Jānis*. Tā tauta runājot, un pie tā jāturoties, kaut gan daudzi to neatzīstot par pareizu un lietojot uzvārdus pēc vācu parauga aiz krustāmā vārda. Tāds pats apm. ir raksts, kas ievietots «Magazin» Eilften Bandes zweites Stück, 1856, 13—30: «Über die lettischen Eigennamen und die in die lettische Sprache aufzunehmenden Fremdwörter» ar *Rudolph Schulz*, Pastor zu Mitau. Autors aizrāda uz dažiem vispārīgiem latv. v-as likumiem, saskaņā ar kuriem tad jālietojot arī īpašvārdi resp. uzvārdi.» (E. Blese, 1929, 16—17.) Un tālāk: «1891. g. krājumā «Daži jautājumi par latv. val.» 3—5 Milenbahs raksta «Par latv. pavārdiem», paskaidrodams, kā radies latv. valodā paradums lietot uzvārdu ģenitīvu, kas sākumā bijis palamas, amata utt., t. i., pasugas un piederuma ģenitīvs, vēlāk galīgi izveidojoties par pielikuma ģenitīvu. Sal. tanī pašā krājumā arī 17. lpp. un «Daž. jaut.» III (1902) 53 un nāk. Viss tas vēlāk pieminēts arī Endzelīna un Milenbaha gramatikā, piem. 1925³, 115—118 un 208.» (E. Blese, 1929, 20.)

Sk. arī Kr. Upelnieks, *Uzvārdu došana Vidzemes un Kurzemes zemniekiem*, Rīgā 1938, 174.

Pie personu vārdiem atrodam arī dažkārt radniecības un amata nosaukumus: «ta yr ka yr (tā ir, kā ir; acīmredzot nozīmē, ka biedru saraksts, kam šie vārdi pierakstīti, pārbaudīts un atzīts par pareizu) 1533, Anna Szageryn lyck sow scrywet paer joune mahsze 1533 (Anna Žagariņa lika sevi ierakstīt par jaunu māsu), Anno 1561 gir Marten Kaia oldermans buis,

Andres Sarninge bysitters, Jan Stengis arriczan bysitters.» (A. Augstkalns, 1935b, 23.)

Nobeigumā jāatzīmē, ka «No uzvārdu rakstības zināmā mērā izaugusi mūsu pirmo *iespiesto pieminēkļu rakstība*, . . un pēdējā tad nu mēģināts pirmo reizi veidojamo latv. rakstību ietvert zināmā grafiskā sistēmā . . .» (E. Blese, 1929, 27.)

Veclatviešu rakstu valodas izveide cieši saistīta ar Rīgas latviešu runu un Rīgas rakstu tradīcijām jau pirms 16. gadsimta.

Rīgas latviešu valoda un Rīgas rakstu tradīcijas

Latvijās vēstures attīstības gaitā Rīga izveidojusies par centru, kur aizsākas latviešu tautības valodas konsolidācija un kur veidojas pirmās latviešu rakstu tradīcijas.

Sis attīstības sabiedriski ekonomisko pusī J. Niedre īsumā attēlo sekojoši:

«Kopš 13. gadsimta Rīga bija pati galvenā pilsēta Latvijas zemē ar lielu latviešu tautības iedzīvotāju skaitu. Sākumā attīstīdamās uz lībiešu ciema un ostas bāzes ar lībiešiem kā galveno vietējo tautību, Rīga pamazām top tā laika Latvijas iedzīvotājiem kopīga pilsēta un Rīgā lietojamā vietējo iedzīvotāju valoda arī par latviešu tautības valodu. 14., 15., 16. un 17. gadsimtā Rīgā bija saplūduši latvieši no visas zemes, pirmkārt, no tuvākajiem Vidzemes un Kurzemes apvidiem. Tie bija bēgļi, kurus no muižnieku varmācībām paglāba «brīvais pilsētas gaiss» (tas ir, pilsētas tiesības piešķirt katram nebrīvajam brīvi, ja viņš nodzīvojis pilsētā vienu gadu); otrkārt, tie bija dažādie latviešu amatnieki — kalēji, drēbnieki un citi, kuri te nodarbojās ar dažādu priekšmetu izgatavošanu latviešu ļaužu vajadzībām. Ir zināms, ka jau ar 14. gadsimtu bēgļi zemnieki, galvenokārt amatnieki, no visiem Latvijas novadiem sāk masveidā plūst uz Rīgu. Rīgā vēl 16. gs. pastāv latviešu jostnieku un latviešu saktu kalēju amats, kam ir tiesības ne tikai gatavot jostas, saspraudes, gredzenus, saktas u. tml., bet šos ražojumus arī pārdot savos veikaliņos. Tāpat Rīgā latviešiem bija savi drēbnieki, kurpnieki, koku apstrādātāji un citi amatnieki. Savukārt liela daļa

vispārīgo amatu (važoņu, sāls nesēju, līgeru, audēju u. c.) pilnīgi atradās latviešu rokās. Pēc Rīgas pilsētas vācu vēsturnieka un hronista prāvesta T. Nageļa secinājumiem 15. gadsimtā latvieši sastādījuši vienu trešdaļu no visa Rīgas iedzīvotāju kopskaita. Kādā vēstulē ercbīskapam ap 1480. gadu Nagelis pat izsakās, ka Rīgā no 15 000 iedzīvotājiem $\frac{2}{3}$ esot «nevācu dzimuma».* Šī latviešu zemnieku koncentrēšanās Rīgā svarīga ar to, ka 15.—16. gadsimtā un vēl agrāk še no dažādiem novadiem saplūdušie latvieši ne vien apvienojās atsevišķos amatos, bet arī garīgās brālībās — savienībās ar.. saimnieciskiem un kultiskiem iestādījumiem. Kā citas viduslaiku baznīcas organizācijas, arī Rīgas latviešu garīgās brālības nodarbojās ar skaidri saimnieciskiem pasākumiem: pieņēma glabāšanā naudu, izdarīja naudas maiņas, izsniedza aizdevumus, tas ir — izpildīja banku operācijas. Cik spriežams no reformācijas kustības norises 16. gadsimtā, Rīgas latviešu garīgās brālības bijušas ļoti spēcīgas un ietekmīgas, tālab arī reformācijas notikumu gaitā pret tām kā konkurentu iestādījumu vērsās vācu aprindu niknie uzbrukumi. Reformācijas gaitā Rīgas latviešu garīgās brālības ar to saimnieciskajiem iestādījumiem tika sagrautas.**

Šīm latviešu organizācijām bija Rīgas baznīcās ne vien savi altāri, bet arī garīdznieki, kas sprediķoja latviešu valodā. Par alus nesēju aroda garīgo brālību zināms tik daudz, -ka jau 14. gadsimtā te kristiānismu sludina «nevācu», t. i., latviešu valodā. Rīgā 14., 15. un 16. gadsimtā pastāvēja sevišķas latviešu draudzes ar saviem priesteriem. 15. gadsimtā šādās latviešu draudzēs ir ļoti liels dalībnieku skaits.

Jādomā, ka, pastāvot stabilam draudžu-organizāciju locekļu kontingentam, kuras priesteri apkalpoja nevis epizodiski, kā tas, starp citu, bija draudzēs ārpus Rīgas, bet regulāri, atbilstoši viduslaiku tradīcijām, v a j a - d z ē j a izveidoties savai baznīcas literatūrai tādā valodā, kādā runāja draudžu locekļi. Un ir dabiski, ka pēdējie runāja nevis libiešu, seno priekšvācu laika Rīgas ciema iedzīvotāju valodu, bet tādu, kāda te bija attīstījusies kā Rīgā ieplūdušo Vidzemes latviešu valoda.. Kaut gan agrāk Rīgas apkārtnē dzīvoja libieši, tas vēl nenozīmē, ka Rīgas nevācu iedzīvotāju kontingents papildinājās t i k a i no libiešu ļaudīm. Bez tam šai laikā iesākusies latviešu tautības veidošanās raksturīga ar libiešu ieplūšanu latviešos un ne otrādi..» (J. Niedre, 1952, 43—44.)

Par latviešu cilšu (īpaši 13. gadsimtā) teritoriālo izvietojumu sk. A. Bilenšteins, 1892.

* A. Deglavs, Latviešu attīstības solis no 1848. līdz 1875. g., R., 1893. g., 34.

** J. Zutis, Vidzeme kā zviedru un poļu cīņu objekts, 29.

Domu par veclatviešu rakstu valodas izveidi Rīgā attīstījis E. Blese, analizējams izlokšņu elementus pirmajos veclatviešu tekstos. Viņš atzīst, ka

«Mūsu rakstu valoda nebūt nav izveidojusies uz reizi mūsu pirmajos iespiestajos rakstos. Viņa pastāvējusi de facto jau XVI g. s. pirmajā pusē un pat jau XV g. s., kaut gan plašāku literārisku un rakstisku sankciju tā ieguva tikai 1585. g. (ja neskaita Grunova un Hāzentētera tēvreizes). Viņa ir izveidojusies pati no sevis tādā vietā, kur varēja parādīties līdzās visu mūsu raksturīgāko izlokšņu — vidus, kuršu, augšzemnieku un ziemeļaustrumu Vidzemes — īpatnējākās savādības, viņa ir šo izlokšņu sakusums, konglomerāts. Tāda centrāla vieta varēja būt tikai Rīgā, un tādēļ Rīgā ir meklējami mūsu rakstu valodas sākumi. Te jau XIV un XV g. s. plūda iekšā gan uz pastāvīgu dzīvi, gan tikai uz laiku iebraukdami, latvieši no visām izloksnēm. Ienākuši viņi runāja katrs savā izloksnē, kādēļ raksturīgākās izlokšņu savādības arī pārgāja Rīgas kopējā izloksnē, kura jau, acīm redzot, diezgan agri būs izveidojusies par . . . īpatnēju modus loquendī, par kādu vispārīgi var izveidoties noteikta centra valoda, ja viņai nav nekādu rakstu tradīciju, ja viņā pastāvīgi ar ienācējiem ieplūst svaigi dialektiski elementi un ja nav valodnieciski izglītotu cilvēku, kas valodu disciplinē un rada konvencionālās valodas pareizības mērauklas, formulē viņas normas. . . Bet, rodoties jaunām dzimtām rīdzinieku paaudzēm, zināms modus loquendī tomēr izveidojās arvien stingrāk, un šo runas veidu laikam gan jau agri sāka izmantot garīdznieki un arī citas varas nesēju aprindas, cik tālu viņām sarunā bija jālieto latviešu valoda. Kad radās vajadzība viņu lietot kaut arī īsās atzīmēs, viņi to darīja. Un XVI g. s. gan laikam būs bijuši arī latvieši, kas savu valodu lietojuši jau ikdienišķās vajadzības rakstos, jo domājams, ka gadu simteņa otrā pusē sastopamie vācu tautības mācītāju latviski rakstītie alus nesēju biedru saraksti būs darināti pēc analogiskiem rakstiem latviešu valodā citās no-

zarēs. Šie saraksti arī pierāda, ka latviešu valoda tāda satura rakstos tiešām bija it labi lietojama. Šinī laikā jau Rīgai īpatnējais modus loquendi, liekas, bija jau ievērojamā mērā nostiprinājies. Kad nu radās vajadzība izlietot latv. valodu plašāka satura rakstiem, tad tiklab katoļu, kā luteru mācītāji vērsa savu galveno uzmanību ne uz izloksni tanīs apvidos, kur tiem bija jādarbojas, bet gan uz zemes centra — Rīgas valodu. Visas literāriskās valodas ir radušās ievērojamajos centros, kur izlokšņu galējības savstarpējos sakaros bija paspējušas nogludināties, un pēc tāda centra valodas vēlāk tad ļaudis arī ir orientējušies. Pirmā kārtā šo valodu izmantoja Rīgas mācītāji Rīgas vajadzībām, un saprotams, ka pirmie tulkoņi — Nikolavs Rams, Johans Eks, Johans Dāls un Andrejs Šurings (sk. Zeiferta Latv. rakstn. v. I 239), Rīgā dzīvodami, tulkoja savas dziesmas Rīgas izloksnē, kuras tad vēlāk noderēja atkal par piemēru citiem. Ar centru arī citu Latvijas apvidu mācītāji uzturēja diezgan dzīvus sakarus, un domājams, viņi pa laikam uz provinci arī neaizgāja, nepabijuši centrā un neapskatījušies, kā te norisinās kristīgā darbība. Rīgas valodu bija visvieglāki arī piesavināties, jo lielākais vācu daudzums saprata taisni Rīgas izloksni (Rīgā bija vislielākais vācu skaits). Lietodami Rīgas valodu, provinces mācītāji varēja arvienu atsaukties uz zināmu, kaut arī relatīvu lingvistisku normu, un no otras puses — lai cik īpatnēja bija izloksne vienā vai otrā viņu darbības apvidū, Rīgas izloksni tur tomēr saprata. Līdz ar to jau agri visā Latvijā baznīcas valodas ziņā nodibinājās vienādība, un tādēļ arī sapratīsim, kāpēc atšķirības starp katoļu un luteru katķisma valodu ir samērā niecīgas, sapratīsim, kādēļ valoda 1587. g. ciešanu stāstos, kurus tulkojis Bauskas mācītājs Reimerss viens pats, ir tāda pati kā visos citos tā laika pieminekļos. Mums kļūs skaidrs arī, kāpēc vēl XVII g. s. starp valodu katoļu un valodu luteru pieminekļos ir tik maza starpība.» (E. Blese, 1925, 192—193.)

«Tātad var runāt par Rīgas latviešu valodu (ne' libiešu vai kuršu). Un šai valodā Rīgas latvieši arī lika uzrakstīt savus aroda organizāciju rakstus — biedru sarakstus, iekšējos noteikumus utt.

So faktu apstiprina viduslaiku (līdz 16. gadsimta vidum) rakstu pieminekļi Latvijā, pirmkārt, Rīgas latviešu arodu brālību dokumenti un draudžu raksti.» (J. Niedre, 1952, 45.)

Par latviešu elementiem, precīzāk par sēļiem, Rīgas apvidū jau m. ē. 3. un 4. gadsimtā liecina daži vēstures dokumenti, par ko tuvāk sk. K. Ancītis un A. Jansons, 1962, 99—101.

L. Arbuzovs (1921b, 77) atzīst, ka jau 15. gadsimtā Rīgā vietējo iedzīvotāju vairums bijis latvieši, ne libieši.

Tādā kārtā noraidāmi K. Mīlenbaha uzskati par veclatviešu rakstiem, ka «Šo pieminekļu valodas galvenās īpašības aizrāda uz izloksni, kura svārstās starp vidējo un tāmnieku izloksni» (1902), ka tāmnieku elementi šais rakstos izskaidrojami ar to, ka mācītāji, tulkodami luterāņu katehismu, «izlietojuši rok-rakstus, sarakstītu tāmnieku izloksne» (1902), un ka, «Ievērojot, ka formu pārsvars pirmajos latviešu rakstos sveras uz tāmnieku izloksnes pusi, mums šī izloksne uzlūkojama par pirmo rakstniecības valodas izloksni» (1902).

VECLATVIEŠU RAKSTU VALODA 16. GADSIMTĀ

Atsevišķi teksti un meklējamās grāmatas

Tēvreizes

«Priekš iespēstajām grāmatām ir jau bijuši rakstu mēģinājumi latviešu valodā, kuros uz viduslejasvācu ortogrāfijas pamata ir veidojies rakstības veids, kas pamatā arī pirmajām grāmatām. Šos pirmos rakstus pratēji dabūja viens no otra, tā ka jaunu rakstu sastādītāji bija jau vingrinājušies vecajos (saprotams — ne visos, kādi bija, bet taču dažos pie-sniedzamos) un centās tos turpināt. Bija jau tradīcija. Tas dara saprotamu, ka pirmās 1585. un 1586./7. gada grāmatas, radušās katra savā pasaulē (katoļu un luterāņu), tik ļoti saskan pamatpaņēmienos. Šie pamati jau varbūt likti priekš reformācijas.. Šie agrākie raksti ir iznikuši,» saka A. Augstkalns un atzīmē, ka «Vienīgās atliekas ir divas vecas tēvreizes (sk. Imm. 1930, 3, 310)» (A. Augstkalns, 1930c, 92).

Tagad šis A. Augstkalna izteikums jāprecizē, jo 20. gs. vidū atklāti arī citi tēvreižu teksti.

Upsalas universitātes bibliotēkā kādā katoļu Agendā, kas drukāta Leipcigā 1507. gadā, ir ar roku ierakstīti kādi latviešu tēvreizes fragmenti (Nordisk Tidskrift, 1957; Llv I 327), kam veclatviešu rakstu valodas vēsturē dots Gisberta tēvreizes nosaukums (Scando—Slavica, 1959, 9). Spriežot pēc dažiem dotumiem, domājams, ka Agendā tēvreizi ierakstījis laikā no 1507. līdz 1540. gadam Nikolajs Gisberts

Rīgā, kura īpašumā vai lietošanā bijusi šī Agenda. Tādā kārtā tā ir pagaidām zināmā pirmā senākā latviešu tēvreize.

Kādā vecā rokrakstā Stokholmā ir atrodama tā saucamā Bruno tēvreize (Nordisk Tidskrift, 1955; Llv I 329). Uzskata, ka šā rokraksta, kas datējams ar 16. gs. beigām, pamatā tomēr 16. gs. 20-to gadu avoti.

Senāk par vecāko latviešu tēvreizi uzlūkoja tā saukto Grunava tēvreizi, kas daudzkārt jau aprakstīta latviešu literatūras vēsturē (sk. V. Plūdonis, 1909, 23—24, L. Arbuzovs, 1920, 357—358, T. Zeiferts, 1922, 236—237, L. Bērziņš, 1935, 23—24 ar faksimilu, Latvijas PSR Zinātņu akad. izd. 1959, 326—327 ar faksimilu) un kuru datē ar laikposmu no 1521. līdz 1529. gadam.

Pirmo reizi Grunava tēvreizi līdz ar komentāriem publicējis A. Becenbergers (1875).

Nākamā latviešu literatūras vēsturē biežāk pieminētā ir Hāzentētera tēvreize, ko līdz K. Širrena pētījumam (1859, 131—139), latviešu vidē nepamanītam līdz L. Arbuzova norādījumam (1920, 359), sauc par Lācija tēvreizi (sk., piemēram, V. Plūdonis, 1909, 25; sal. T. Zeiferts, 1922, 237—238, kur minēti vēl abi vārdi blakus — Hāzentēters un Lācijs). K. Širrens noskaidrojis, ka V. Lācijs savā 1557. gadā Bāzelē izdotajā grāmatā «De gentium aliquot migrationibus» (Par dažu tautu klejošanu) pārdrukājis kā heruļu tēvreizi latviešu tēvreizi no S. Minstera grāmatas «Cosmographie.». Šī grāmata pirmizdevumā iznāca Bāzelē 1544. gadā, bet tanī vēl nav latviešu tēvreizes. Tā atrodama 1550. gadā (Bāzelē) vācu un latīņu valodā izdotajā S. Minstera Kosmogrāfijā (kas vispār iznākusi 24 izdevumos). Tātad trīs simt gadus V. Lācijs maldinājis lasītājus ar latviešu tēvreizes plaģiātu no S. Minstera darba.

Faktiskais S. Minstera Kosmogrāfijā iespīestās latviešu tēvreizes uzrakstītājs ir J. Hāzentēters, kas sniedzis tur arī ziņas par Livoniju.

Hāzentētera tēvreizes faksimils Llv I, 1959, 328 un citur.

S. Minstera Kosmogrāfija ar savu Hāzentētera tēvreizi bijusi avots, no kura šo tēvreizi pārņēmuši publicēšanai daudzi citi autori, sākot ar jau minēto V. Lāciju (1557. g.), proti, *Beļskis Polijas hronikā* 1564. gadā un vēlākajos izdevumos, *Teve* 1575. gadā (La Cosmographie universelle d'André Thevet, cosmographe du Roy. Paris 1575); par pēdējo raksta P. Sēja (1925, 285). Tēvreize ir sīkāk pētīta (Studi Baltici, 1952).

Visas dažādās senākās tēvreizes dalāmas divās grupās. Vienu pārstāv Grunava tēvreize, otru visas pārējās 16. gadsimta tēvreizes, kas savukārt nošķiras valodas vai rakstības īpatnību ziņā, daloties 1585. g. katoļu katehisma atzarojumā un otrā atzarojumā ar Gisberta, Bruno un Hāzentētera tēvreizēm. To valoda ir analizēta (Scando—Slavica, 1959).

Llv I, 1959, 329 atzīmē, ka «Mūsdienu valodniekiem šie viena un tā paša teksta pirmie resp. vecākie varianti sniedz vērtīgus un citur neiegūstamus materiālus latviešu valodas vēstures un rakstības izveides pētīšanai».

Grunava tēvreizē, kas atšķiras valodas ziņā no pārējām, sastopami daži prūsismi: *Nossen* (— mūsu, senpr. *nouson*), *Gaytkas* (— maize, senpr. *geytko*), bet ne daudzsk. datīva galotne *-ans*: *Prettaunekans* (— parādniekiem), kuru par prūsisku atzīst agrākie pētnieki, bet kuru V. Šmids (1962, 265—271) skaidro kā kursisku resp. latviešu valodas kursiska dialekta formu.

V. Šmida secinājumi par Grunava tēvreizi sekojoši:

«1. Tēvreize uzrāda a) skaņu sastāvā, b) morfoloģijā, c) sintaksē un d) vārdu izvēlē zināmu patstāvību iepretīm latviešu tēvreizu tulkojumiem, kuri sākas ar 1550. gadu.

a) Vērojams, ka *-ei-* ir saglabājies (pie tam nevar sacīt, vai *ei* ceļā uz *ie* caur *ē* nav jau sasniedzis *ē* vērti), ka tautosilabiskais *-n-* ir paglābts un *u* ir ar *o* tendenci.

b) *a-*celmu viensk. nom. sastopams kā *-es* (*thewes, wardes, praheš*); daudzsk. dat. ar galotni *-ans* < **-ams*. —

Daudzsk. 1. pers. personas vietniekvārdu deklinē *mes, nußen, mummy's, munis*.

- c) Sintaksi šeit mazāk nekā latviešu tēvreizē ietekmējusi vācu [sintakse]. Tā lokatīvs tiek lietots bez prepozīcijas, trūkst noteiktā artikula, sal. *delbas* (= *debbas*) ar latv. *eckschan debbessis* (1550); *exkan tho debbess* (1586 etc.); *lawnâ padomâ* ar latv. *exkâ kārdenaschenne* (1615).
- d) Vārdu izvēlē jāmin *kade — tade* «kā — tā arī», *mylastibbe «valsts» (burtiski «mīlestība»), *prettaunekans* «parādniekiem» (burt. «pretiniekiem»), *lawnâ padomâ* «kārdināšanā», *svabbadi* «atpesti» (latv. *kā — tā, walstibe. paradenekims, kārdenaschenne, atpesty*).

2. Ievēribas cienīga atsevišķo faktu virkne, ieskaitot *prettaunekans* pamatvārdu, norāda uz latviešu valodas radnieciskumu, taču *prettaunekans* atvasinājums un fleksija māca, ka šā pieminekļa valoda nav vidus dialekta (zemgaliska).

3. 1.a punktā minētās skaņu īpatnības norāda uz Kurzemi. Izņemot *u* izrunas tendenci uz *o*, 1.a—c punkti pauž seniskāku stāvokli iepretim latviešu tekstiem.

4. Teksta senums un neapšaubāmu kursisku valodas pieminekļu trūkums neļauj izšķirties, vai teksts ir kursisks, ko ietekmējusi latviešu valoda, vai arī senisks latviešu valodas teksts, ko ietekmējusi kuršu valoda.

5. Droši sakāms, ka tas nav senprūšu valodas piemineklis.» (V. Šmids, 1962, 271—272.)

Jāmin arī, ka prūšu rakstības paņēmieni ietekmē sastopam pirmo reizi latviešu tekstā garumzīmi vārdos *lawnâ Padomâ*.

Latviešu tēvreizņu galvenie varianti ir Bruno (B), Hāzen-tētera (H) un katoļu katehisms (K), kurus pētnieki ir sastādījuši valodnieciskai salīdzināšanai (Nordisk Tidskrift, 1955; Llv I 329):

B Tewes mujs kas tu es exca[n] debbeffijs. 1. Swetytz

H Tābes mus kas tu es eckschkan debbeffis, schwetitz

K Thews mues katters tu es exan debbes. Schwetitz toep

B touwes waardt. 2. Enacks mums touws walljtibjs.

3. Touws pratz

H tows waartz, Enack mums tows waljtibe, tows praats

K tous wartcz Enak mums touwe waljtibb Touws praetcz

B bus ka eckjchan debbes.sis, Ta arrijan wurjan femmes.

H bus ka ekjchkan debbes ta wurjan femmes.

K notek lidje ka exan debbes tha wurjcon femme.

B 4. Musje denijske mayje duth mujs jchodee[n].

H Mujsje denijsche mäyje duth mums jchodeen,

K Dode mums jchoden denijske maije

B 5. Pammete mums muje grecks, ka mes pammeten mujsje

H pammate mums mujsje gräke ka mejs pammatt mujsje

K Vnde pammette mums mujsje parrade lidje ka mes

pamettam scouwems

B parraduckems 6. Neekwedje mums ļounam badeklems.

H parradueken Ne ewedde mums louna badekle

K parradenekems Vnd newedde mums lounan kardenafchen.

B 7. AETH pejti mums no wyjsem ļounem.

H pett paļjarga mums nu wujje loune Amen.

K Beth pejti mums no tho loune. Amen.

Salīdzinot valodas dotumus, iespējams secināt, ka Bruno tēvreizē variants ir patstāvīgs, kas var būt uzrakstīts no dzirdēta vai arī kam pamatā var būt vēl kāda senāka rakstu tradīcija. Šī tēvreize pārstāv arī tādas latviešu valodas tradīcijas (garais *i* vārdā *debbessis*, garais *l* vārdā *walljtibjs*) un rakstības īpatnības (mikstinātais *ļ* vārdā *ļounam* resp. *ļounem*), kuras nesastopam nevienā citā 16. gs. tēvreizē.

No minētajām 16. gs. tēvreizēm atšķirīga ir vēlākā 17. gs. J. Reitera tēvreize (sk. nod. par J. Reiteru) un J. Branda tēvreize.

«1673. gadā, ceļojot cauri Latvijai uz Krieviju, prūšu sūtniecības loceklis J. A. Brands ir pierakstījis tēvreizi kā kurzemnieku valodas paraugu un nodrukājis to savā ceļojuma aprakstā.

Šo tekstu norakstījis J. Zēvers Imm. 1929, Nr. 12, 517.

Teksts pilnīgi neatkarīgs no latviešu grāmatām. Pēc rakstības veida spriežams, ka Brandam to kāds teicis priekšā, nevis iedevis uzrakstītu. — Šī tēvreize ir gandrīz tikai kuriozitāte, ar viņu nevaram neko iesākt. Uzrakstījumā daudz kļūdu (dažas no tām varbūt ir drukas kļūdas), nepareizi dalīti vārdi (pat visa septītā lūgsna nejauši izlaista, bet autors to nav manījis un pūlējis sadalīt latvisko sesto parallēli vācu sestai un septītai), patskaņu burti vēl izpušķoti ar akcenta zīmēm ^ ' ~, kurām laikam nevienai nav nekādas nozīmes (Zēvers nekā nepaskaidro, vai autors kur citur arī šādas zīmes lieto, un kādā nozīmē)..» (A. Augstkalns, 1930c, 113.)

Baznīcas dziesmas

Tālāk «veca tradīcija liecina», saka A. Augstkalns, ka 16. gs. trīsdesmitajos gados parādījušās latviski baznīcas dziesmas: «1530. gadā esot tulkojis jeb sacerējis Rīgas Jēkaba baznīcas pirmais lutera mācītājs Nikolavs Rams dziesmu par desmit baušļiem, kas iespiesta tikai 1615. g., pārstrādājot valodu. Tāda pati tradīcija datē ar 1535. un 1537. gadu divas viņa amatbrāļa Johana Eka dziesmas. J. Straubergs sikos 1615. g. dziesmu teksta salīdzinājumos ar 16. g. s. dažādajiem Rīgas vācu dziesmu grāmatas izdevumiem nonācis pie pārlicības, ka arī citas Rīgas latviešu dziesmu grāmatas dziesmas tulkotas pakāpeniski 16. g. s. laikā, sākot no trīsdesmitajiem gadiem.» (A. Augstkalns, 1935b, 24.)

Minams kāds senāks teksts Wens stippers pils g(ir) muse Dews, «ko kāds ierakstījis Tērbatas universitātes bib-

liotēkas evaņģēliju (1587) eksemplāra beidzamā lapā. To atradis J. Endzelīns un publicējis 1903. g. Apskatā Nr. 16. Pēc tam atkal to fotografējis J. Zēvers un ievietojis IMM 1927 Nr. 12, 488—489 fotografiskā reprodukcijā un pārrakstījumā.

Valoda un rakstība ir stipri līdzīga 1587. gada grāmatām, ar īpatnējām savādībām.» (A. Augstkalns, 1930c, 98.)

Par šo dziesmu īpaši A. Augstkalns, 1935e.

B u r a m v ā r d i

E. Volteris (1907, 163—175) un, uz viņu atsaucoties, L. Arbuzovs (1920, 44) aizrāda uz latviešu buramvārdiem, «kuri uz kādu raganu un burvju izteikumu pamata atrodas Rīgas zemes tiesas («Landvogteigericht») protokolā 1584. g.»

Tie ir vecākie rakstos fiksētie latviešu buramvārdi; tos citē T. Zeiferts (1922, 244):

«Rīgas Zemes tiesā (Landvogteigericht) iztiesāta 1584. g. prāva pret burvi, kas glābis kādu sievieti no nelabā šādiem vārdiem:

Dewigen Perkone, o Dewinge Štrele, plejs to welnu dewing gabbal no to Žilweke . .

Citu reiz viņam uz Daugavas nākusi pretim ragana, kuru viņš apturējis, sasējis šādiem vārdiem:

Dewinge Šete po Šem, Dewinge par Rixti bus M. ņaņzet, ņitte par Šite.

Šo vārdu iztulkojums paliek tumšs.

Viņš to atkal atraisījis šādiem vārdiem:

Pleņe razinge, ņit kopa: Tad kluņ (ta) nopestit. T. i. . Plēs rāceni, sit kopā, tad kļūs (tā) nopestīta.

Kādā citā reizē tiesāts kāds Jānis no Alūksnes (Ivan gebort von der Marienborg), kas varējis visus ieročus apvārdot ar sāli, uz kuru pūzdams runājis šādus vārdus:

Šeljenik, Trummetnek, Atjle Šelņe warde Noņekleņņe, wanneņnige Šelņe warde daņņdedam.»

A. Augstkalns norāda (1938c, 192), ka E. Volteris nepareizi izlasījis pēdējos buramvārdus, un dod šādu redakciju: *Selsenick, Trummelnick adtsle Selse warde, Nosekleþe wannesinge Selse warde, daeþdedam*, kuru A. Augstkalns izlasa (1938c, 191) kā: *Dzelzeniek, trumulniek, atslēdz dzelzu vārtus [..] nosiklodzi vanadzīni [..] dzelzu vārti dārdēdami [..]*.

A. Augstkalns turpat (1938c) sniedz arī pārējo E. Voltera citēto senāko buramvārdu rakstījumu un lasījumu labojumus.

Starp citu A. Augstkalns (1930c, 101) atzīmē, ka pirmie buramvārdu fiksējumi grūti saprotami un pagaidām nekā nedod valodas vēsturei.

Buramvārdu tekstiem tiesu protokolos A. Augstkalns pievērsies arī speciālā rakstā «Dažas 16. g. s. Rīgas raganu un burvju prāvas ar latviešu fragmentiem» (sk. A. Augstkalns, 1938c). Sk. arī nodaļu «17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā».

Meklējamās 16. gadsimta grāmatas

Jautājums par pirmajām grāmatām latviešu valodā nav vēl atrisināts. Pagaidām ir skaidrs, ka 1585. gada katoļu katehisms nav pati pirmā publicētā grāmata latviešu valodā. Ir norādījumi, ka pirmās grāmatas vēl meklējamas.

Pareizs ir A. Augstkalna spriedums, ka «Ievērojot lielo lomu, kāda reformācijas kustībā bijusi Rīgas latviskajām amata sabiedrībām un draudzēm, var pilnīgi ticēt, ka sakarā ar reformāciju Rīgā attīstījusies latviešu garīgā literatūra. Bet bez netiešā pierādījuma.., ka sabiedrību grāmatās atspoguļojas mācītāju pieradums latviski rakstīt, nekādu reālāku pierādījumu nav. Gan nav jāaizmirst, ka it nekādi teksti nespēž mūs latviešu rakstu sākumu datējumā iet tālāk pagātnē par reformācijas sākumu Rīgā (1522. g.)» (A. Augstkalns, 1935b, 24.)

Jau tas vien, ka Baltijas jūras austrumu piekrastes tautām

kristiāniskā literatūra izplatījusies samērā vienlaicīgi, liek domāt, ka latviešiem pirmais katehisms meklējams 16. gadsimta trešajā vai ceturtajā gadu desmitā. Sal., piemēram, faktus, ka igauņu pirmais katehisms iespiests 1535. gadā (tātad gadu pēc pilnīgas Lutera bībeles iespiešanas vācu valodā 1534. gadā), somiem — 1542. gadā, senprūšiem — 1545. gadā un lietuviešiem — 1547. gadā. (Sk. J. Zēvers, IMM 1932 II 141. lpp. parindi). Noteiktas liecības ir par latviešu katehismu 1560. gadā (sk. turpmāk par Sventājas tekstiem). Taču J. Strauberga pētījumi šo termiņu dod vēl agrāku.

Ievērojot J. Strauberga pētījumus «1586. g. latviešu katķisma avoti un tulkošanas laiks» (IMM 1935 IX 151—162), jānoraida tradicionālais uzskats, ko pauž arī A. Augstkalns, ka šā «Katķisma oriģināls ir pazīstamais Lutera katķisms» (A. Augstkalns, 1930c, 98).

J. Straubergs par 1585. un 1586. gada katehismu hronoloģiju spriež sekojošo:

«Daudzi pētnieki izteikuši domas, ka šie abi katķismi balstās uz kādām vecākām tradīcijām, bet mēģinājumi noskaidrot šo katķismu vēsturi nav devuši cerētos rezultātus, un abu šo katķismu avoti un izveidošanās līdz šim [t. i., 1935. gadam, A. O.] palikusi nenoskaidrota. Strādājot Vācijas un Zviedrijas bibliotēkās gar vecāko latviešu garīgo dziesmu vēsturi, radās arī iespēja pārbaudīt abu šo katķismu avotus, starp citu, izstudēt gandrīz visus uzglabājušos XVI g. s. lejasvācu katķisma izdevumus un savākt noteiktus datus par latviešu katķismu izveidošanos. Šo pētījumu rezultātā izrādījās, ka 1585. gada Kanīzija katoļu katķisma tulkojums ir daudz jaunāks par Enhiridiona tulkojumu, kas iznāca 1586. gadā [retin. A. O.]. Pirmā katķisma tulkojums visumā ar nedaudz izņēmumiem ir arī radies ap 1585. g., turpretim tā sauktais Rīvija Enhiridiona tulkojums ir daudz vecāks un visumā attiecināms

jau uz XVI g.s. pirmo pusi [retin. A. O.]. Aizdomas, ko es izteicu jau agrāk, rakstot par Rīvijū un par 1615. g. dziesmu hronoloģiju, ka Rīvijs nav šī katķisma tulkotājs, bet pārdrūkājis vecos manuskriptus, tos tikai pārredīgējot un papildinot, pilnīgi apstiprinājs.

Tas, ka katķisms latviešu valodā bijis pārtulkots jau XVI g. s. pirmajā pusē, zināms ir jau no Funka vizitācijas protokoliem. Kādu lomu šis katķisms spēlējis jau XVI g. s. vidū latviešu garīgā dzīvē, to spilgti liecina Einhorna 1570. g. aģenda, kurā pirmoreiz apgaismota latviešu garīgā dzīve un metodes tās izkopšanai. Par vissvarīgāko līdzekli latviešu garīgās dzīves izkopšanai Einhorns uzskata katķismu. Viņš aiziet pat tik tālu, ka atļauj mācītājiem latviešu dievkalpojumos epistulu nolasīšanas vietā, kas zemniekiem bieži neesot saprotamas, lasīt katķismu..

Šādus noteikumus Einhorns varēja dot tikai tad, ja katķisms latviešu valodā bija jau pārtulkots, un tātad mēs varam pilnīgi noteikti sacīt, ka vismaz 15 gadus priekš Enhiridiona iznākšanas šis katķisms latviešu valodā ne tikai bijis jau pārtulkots, bet arī atradies jau vispārīgā lietošanā.» (J. Straubergs, 1935c, 151—152.)

Noskaidrojis Enhiridiona avotus (sk. turpmāk nodaļu: 1585., 1586. un 1587. gada grāmatas), J. Straubergs secina:

«Ir daudz motīvu, kas liek domāt, ka katķisms latviešu valodā nodrukāts jau ap 1530. gadu. Grūti iedomāties, ka bez drukāta vārda šī pirmā katķisma teksti varētu palikt tik tradicionāli un tā iesakņoties, ka nākošā tulkojumā izspieda pat Lutera tekstus, tāpat arī grūti citādi izskaidrot šī pirmā tulkojuma ietekmi Kanīzija katķisma tulkojumā 1585. g. Tomēr, lai arī cik ticama mums būtu šī pirmā latviešu drukātā darba iespējamība, noteiktu pierādījumu par viņa eksistenci mums nav, bet nav arī izslēgta iespēja, ka tādi pierādījumi var rasties. Neaizmirsīsim, ka pirmie katķisma izdevumi ir pazuduši ne tikai mums, pat vāciem nav vairs Lutera katķisma pirmo izdevumu.

Zviedriem, kuru katķisma pamata teksts ir ļoti radniecisks latviešu, vēl priekš 20 gadiem [t. i., 1915. gadā, A. O.] pirmais Lutera mazā katķisma tulkojums bija no 1572. g., kurpreiņi pēdējos gados atrasti agrāki tulkojumi un atliekas no 1541. g. izdevuma, kas .. nav pirmais. Tikpat labi bez pēdām, kā līdz šim bija pazudušas pirmās latviešu ābece, ko izdeva Millers un Vilkens, tāpat kā bija nozudis J. Reitera tulkotais un 1664. g. nodrukātais Mateus evaņģēlijs, varēja arī pazust pirmie iespiestie latviešu katķismi. Ja šie katķismi ir iespiesti, tad pirmajam latviešu katķismam, kurš saturēja 5 galvas gabalus, varbūt ar īsiem komentāriem, galda lūgšanas, varbūt arī rīta un vakara lūgšanas un, iespējams, arī kādu dziesmu (Ramma: 'No sirds dibena būs tev ticēt') bij jāiznāk jau Ramma laikā, t. i., ap 1530. gadu, jo Eka laikā vairs tādā veidā šis izdevums nevarēja parādīties. Eka laikā, t. i., starp 1540.—1550. gadu, varēja jau parādīties drukā Lutera Enhirdiona pirmais izdevums latviešu valodā.» (J. Straubergs, 1935c, 162.)

Vēlāk nākušas klāt arī dažas citas ziņas, kas norāda uz senākajām grāmatām latviešu (un igauņu) valodā. Tā V. Jannašs (W. Jannasch) darbā *Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablass bis zum Augsburger Reichstag 1515—1530. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16* (1958) 157. lpp. sacīts, ka 1525. g. 8. novembrī Libekas pilsētas dome «ein Fass voll lutherischer Schriften beschlagnahmen (konnte), darunter auch solche mit Missen in livländischer, lettischer und estnischer Sprache, also offenbar Bücher, die für die Einfuhr in die baltischen Länder bestimmt waren». Šī ziņa nāk no Libekas domkapitula protokolu grāmatas (Actus capitulares), kuru tur ierakstījis tā laika domdekāns Joh. Brands (rokraksts atrodas Šlezvīgas-Holsteinas arhīvā — ar tekstu: *vasz plenu[m] libris lutterianisz ecia[m] missis in vulgari liuonico lettico ac estonico*). Ir V. Jannašs, ir P. Johansens (1959, 523; 1961, 487—490) izprot citēto vietu

tā, it kā runa būtu par trim valodām — lībiešu, latviešu un igauņu. Daži autori apšaubā lībiešu valodu (Orbis, 1961, 489).

Iespējams, ka V. Jannaša atklājumam ir arī kāds sakars ar tā saucamo Sventājas tekstu problēmu: «Uz Kurzemi attiecas senpazīstamā ziņa par veciem perikopu, katķisma utt. latviešu tulkojumiem rokrakstā, kurus baznīcu revidents Joh. Funks 1560. g. atrada Sventes baznīcā (Heiligen-Aa). Funka interesanto revīzijas ziņojumu tagad O. Stavenhagens pēc Karaļauču oriģināla nodrukājis «Sitz.-Ber. der kurländ. Gesellsch. f. Lit. u. Kunst in Mitau», 1905, pielik., 39—60. Pēc Stavenhagena (min. vietā 2—4) šie abi, diemžēl, gluži nozudušie grāmatu rokraksti cēlušies jau 16. g. simteņa 40. gados.» (L. Arbuzovs, 1920a, 42.) A. Augstkalns šo laiku precīzē sekojoši: «Baznīca [Sventājas, A. O.] jau daudz gadu bijusi bez mācītāja, tā ka šiem rakstiem jābūt tur sarakstītiem jeb (kas vairāk jādomā) atvestiem ne vēlāk par kādu 1540. gadu. Paliek mīkla — no kurienes, un pētnieku prāts nesas domāt, ka no kāda lielāka centra. Redzam neapšaubāmi, ka literāriskā darbība Latvijā norisinās, bet rokā mēs dabūjam pirms drukātajām grāmatām tikai dažus sīkumiņus, kas nav nekādā samērā ar to problēmu plašumu, ko modina netiešās ziņas.. Kādā vecā pārdodamu grāmatu katalogā atrasts tieši blakus igauņu katehismam (Lībekā 1554) otrs «nevācu K a t e h i s m s, Lībekā (Lübeck) 1560» — spriež, ka tam jābūt latviskam..» (A. Augstkalns, 1935b, 25.)

Tādu spriedumu devis J. Zēvers (1928, 496), par ko A. Augstkalns piezīmē: «Šim prātojumam neko citu nevar pārņemt, kā vien pārliecīgu optimismu (katķisms tomēr var būt igauņu). Lai tad turpmākie meklējumi viņu apstiprina!» (1930c, 92.)

Uz seniem zudušiem evaņģēliju tulkojumiem, ko liecina ieraksti 1615. gada Mollīna Rokas grāmatas Rostokas eksemplārā, aizrāda arī E. Mikalauškaite (1938, 557. lpp. 2. rindkopa).

1585., 1586. un 1587. gada grāmatas

Pagaidām pirmā grāmata latviešu valodā ir 1911. gadā Upsalas universitātes bibliotēkā atrastais Viļņā izdotais 1585. gada katoļu katehisms — *Catechismus Catholicorum. Iščige pammaciŕchen / no themŕ Paprekŕche Galwe gabblems Chriŕtites macibes*» (saīsin. C). Faksimilu izdevis 1915. g. (Pēterpilī) E. Volteris un 1929. g. Ā. Ginters. E. Volteris sniedz savā izdevumā informāciju par katehisma atradumu (1—7), izsaka piezīmes par latviešu grāmatu sākotni (7—21), apcer katehisma rakstību (21—25), sniedz dažus komentārus (25—32) un katehisma vokabulāriju (t. i., vārdu sarakstu, kuri lietoti katehismā, 32—47), pielikumā seko faksimils uz 70 lappusēm.

Bez tam to zinātniski apcerējuši A. Augstkalns (1930b), sniedzot skaidrojumus par titullapu (97—99), piezīmes pie E. Voltera atzinumiem (99—102) u. c., 1930c, 92—96 sniedzot skaidrojumus un piezīmes pie A. Gintera atzinumiem; J. Endzelīns, 1931, pievienojot nesaprotamāko vietu skaidrojumu pēc salīdzinājuma ar oriģinālu; A. Augstkalns, 1933, 45—49, dodot piezīmes par katehisma oriģinālu, par lokatīva, nākotnes un sieviešu dzimtes vienskaitļa datīva formām.

Otra zināmā grāmata latviešu valodā ir luterāņu katehisms *Enchiridion*, kas izdots 1586. gadā Karaļaučos.

«Katkisms (saīsinājums E) ilgi lepojās pirmās latviešu grāmatas godā. Plašākām pētnieku aprindām bija pieejams kopš 1875. gada A. Becenberģera izdevumā (Litauische und lettische Drucke des 16. Jhs. II, 1—30). Tagad tā vietā ir

stājies Rīgas pilsētas izglītības nodaļas apgādātais faksimila izdevums (Enhiridions, Rīgā 1924).» (A. Augstkalns, 1930c, 96.)

Luterāņu katehismu parasti aplūko sakarā ar divu citu baznīcas grāmatu izdevumiem, jo tās visas trīs apgādātas gandrīz vienlaikus (1586. un 1587. gadu mijā), parasti iesietas kopā un aplam tiek dēvētas kā Enhiridiona trīs daļas, piem., L. Bērziņa apskatā Latviešu rakstniecība svešu tautu aizbildniecībā («Latviešu» krājumā 277—301). Tās ir baznīcdziesmas *Vndeudsche Psalmen* (Nevācu psalmi) un *Euangelia vnd Episteln* (Evaņģēliji, kur ietilpst arī *Passio* jeb Kristus ciešanu stāsti), kuras abas iznākušas 1587. gadā Karaļaučos (sk. A. Augstkalns, 1933, 44).

«1886. gadā «latviešu rakstniecības» (t. i., E.) trīssimt gadu jubilejā Becenberģers un Bīlenšteins izdeva 1587. gada baznīcas dziesmas (Nevācu psalmi, saīsinājums *UP*). Šai pārdrūkājuma trīs rindas (54⁵, 6, 7) izkritušas no gatava salikuma un tā paglābušās no pētnieku skatiem.

Evaņģēliji (saīs. *Ev*) nav atjaunoti. Viņus ir pāršķirstījis gramatikai J. Endzelīns (Лат. предл. un Le. Gr. passim) un patapinājumus no tiem izlasījis J. Zēvers saviem patapinātu vārdu materiāliem (Imm.).» (A. Augstkalns, 1930c, 96.)

1587. gada *Ev* aprakstu un tekstu paraugus sniedz A. Augstkalns, 1930c, pielikumā no 120 līdz 137.

Izvilcumi no pirmajām grāmatām — *C*, *E*, *UP*, *Ev* — kā «Veclatviešu teksti» publicēti arī grāmatā *Baltu valodu teksti. Prof. J. Endzelīna izraudzīti. Rīgā 1936*, kas paredzēta baltu valodu studentu vajadzībām.

«Par šo grāmatu tulkojājiem nav tik pilnīgu ziņu, kā varētu vēlēties. Titulā minēts tikai ciešanu stāstu tulkojājs — Bauskas mācītājs Gothards Reimerss un arī dziesmu grāmatā ar viņa iniciāļiem G. R. apzīmētas divas dziesmas (*UP*. 42 Och mhes nabbage greetzeneke, *UP*. 55 Och Dews no debbes redtze tur exkan). Izdevuma priekšvārdus bez Reimersa pa-

rakstījuši vēl trīs citi garīdznieki, un šais priekšvārdos kā darba uzsācējs tiek minēts piektais, kas miris, grāmatu nepabeidzis, — Dobeles mācītājs Jānis Rīvius. Priekšvārdos skaidri teikts (sk. E. VIII, UP. XX), ka Rīvius čakli strādājis, tulkodams Lutera katķismu, svētdienu un ievērojamo svētku evaņģēlijus un epistulas, kā arī parastos kristīgos psalmus un dziesmas, bet nepaguvis savas negaidītās pēkšņās nāves dēļ to pilnīgi *ins werck richten* un (oder) rakstos iespiest. Galvenais darbinieks gan laikam bijis Reimerss. Viņš savu literārisko spēju ir neapšaubāmi pierādījis (minētās dziesmas un Pass.), viņa darba vietā Bauskā datēti arī priekšvārdi. Visu triju grāmatu valoda liekas vienāda. Svārstības formās liekas nejaušas. Pārādību, kur viena grāmata atšķirtos no citām jeb viena grāmatas daļa no otras daļas, neesmu varējis saskatīt. Uzmanīgi lasot, neesmu pamanījis nekādas īpatnības Reimersa rakstos, salīdzinot ar anonīmajām daļām. Nezinu, vai lingvistisko spektru metode jeb skaņas analīze te varētu ko panākt; bez šādām metodēm gan laikam nekas nav izdibināms.» (A. Augstkalns, 1930c, 96—97.)

«Baltologi parasti mēdz izlietot salīdzināšanai prūšu 1561. g. Enhiridionam blakus nodrukāto vācu tekstu (R. Trautmann, Apr. Spr.). Dziesmu oriģināls esot Rīgas Dievkalpojumu kārta, kas pirmoreiz izdota lejasvācu valodā 1530. gadā: Korte Ordeninge des Kerkendienstes (Bilenšteins UP. ievadā XXVI). Man gan rādās, ka kāds no vēlākiem izdevumiem būs pārgājis uz augšvācu valodu un tādu ir lietojuši tulkotāji. Tātad neklājas citēt lejasvācisko virsrakstu. Nopietnāki salīdzinājumi nav izdarīti. Tik ir norādīts (UP. XXVI), ka UP. neesot tulkojums, bet pārstrādājums. Se varētu jautāt: vai ir redzama apzinīga izvēle, jeb mums priekšā pirmā tulkotāja pēkšņās nāves dēļ pusceļā palicis darbs? Evaņģēliju oriģināls ir, saprotams, Lutera tulkotā bībele. Bet vai ir arī tādi vācu izdevumi, kur sakopoti taisni šie svētdienu evaņģēļi un evaņģēliju sako-

pojums par Kristus ciešanu — man nav zināms. Arī J. Ģerulim Sen. liet. skaitymai I (1927), 74 ciešanu stāstu oriģināls (viņš runā par Videnta leišu 1589. gada Evaņģēlijiem un epistulām) neesot zināms.

Par rakstību un valodas parādībām katķismā ir spriedis Becenberģers citētā izdevuma ievadā VII—XVII, par dziesmu grāmatu — Bilenšteins, piedaloties arī Becenberģeram, sava izdevuma gala piezīmēs 73 [ne 43, A. O.] — 85. Dažādos pētījumos ar šām grāmatām nodarbojušies J. Zubatijs, K. Mīlenbahs, J. Endzelīns, šā raksta autors un citi.» (A. Augstkalns, 1930c, 98.)

Visvairāk 1586. gada katehisma tulkojumu un hronoloģijas jautājumu pētījis un noskaidrojis J. Straubergs (1935c):

«Pats Enhiridiona sastāvs arī atšķiras no parastiem, un viņa redakcija stipri dažādās vietās atkāpjas no Lutera augšvācu teksta. Tikai tad, kad Volfenbiteles bibliotēkā izdevās uzdurties uz plašo lejasvācu katķismu krājumu, kas iznākuši reformācijas laikā priekš Lutera Enhiridiona, t. i., priekš 1529. g., ar gandarijumu nācās konstatēt, ka latviešu Enhiridiona pirmā daļa — tā sauktie galvas gabali, ir uzglabājušies tai redakcijā, kādā tie pārtulkoti no avotiem, kas izdoti ap 1526. g. un kas bija paspējuši līdz Lutera Enhiridiona iznākšanai. . . latviešu valodā tā iesakņoties, ka tos pat Lutera teksti nav varējuši izspiest. Kad vēlāk tulkoja latviešu valodā visu Enhiridionu, tad galvas gabalu tekstus vairs netulkoja no Lutera Enhiridiona, bet tos ņēma no vācu tulkojuma, kas varēja būt radies jau ap 1527. g. Tālākie pētījumi noveda pie paša Enhiridiona avotiem. Arī Enhiridions izrādās tulkots no lejasvācu valodas, un viņa pamatteksts ir Magdeburgas lejasvācu katķisms, kura pirmais pazīstamais izdevums ir datēts ar 1534. g., un šī katķisma (Enhiridiona) tulkojums varēja rasties jau ap 1540. g. Šis apstāklis, ka katķisms tulkots no lejasvācu valodas, jau grūti saskaņojams ar līdz šim valdošo uzskatu, ka Rīvijs pārtulkojis šo katķismu 1586. gadā. Šai laikā jau

Kurzemē valdīja augšvācu izloksne, un 1587. gadā dziesmu grāmatā no jauna tulkotās dziesmas, kā Vitenbergas Te Deum laudamus, Ebera un citas, tulkotas jau no augšvācu valodas. Atzīt, ka Kurzemē ap 1586. g. būtu tulkots katķisms no lejasvācu valodas, ignorējot oficiālo Lutera augšvācu katķismu, būtu jau anahronisms. Viss tas kopā liek domāt, ka šis katķisma tulkojums radies citā laikā un citā vietā.» (J. Straubergs, 1935c, 153.)

Tālāk J. Straubergs secina, ka «Tātad mums ir faktiski 1586. g. izdevumā apvienoti divi katķismi, kas radušies dažādos laikos un ņemti no dažādiem avotiem.» (1935c, 154.)

Viens no šiem avotiem ir tā sauktā *Layen Bibel*, kas iznāk, sākot ar 1525. gadu vairākos izdevumos (zināmi ir jau ap 20 izdevumu) un «kas atstāj lielu iespaidu ne tikai uz vācu katķisma tālāko attīstību, bet arī uz luterāņu katķisma attīstību pārējās valodās». (J. Straubergs, 1935c, 155.)

Salīdzinot vācu *Layen Bibel* piecu «galvas gabalu» tekstus ar vācu Lutera katķisma attiecīgu tekstu un latviešu 1586. gada katķisma «galvas gabaliem», «redzam, ka atšķirības [vācu tekstos, A. O.] ir tais pašos baušļos, kuros latviešu teksts atšķiras no Lutera teksta, t. i., pirmā, otrā, astotā, devītā un desmitā.. Tā saskaņa, kas ir starp *Layen Bibel* dekaloga tekstu un latviešu tekstu, nevar būt nejauša, jo saskan visu baušļu redakcija, izņemot otro un 10. bausli. Pēdējā bauslī latviešu tekstā ir radies lieks vārds wiņu, kas nevienā no šiem vācu tekstiem nav. Tas ir bībeles šī baušļa tekstā, Grētera katķisma (1528) un arī paša L. B. latīņu tulkojumā (1526).» (J. Straubergs, 1935c, 157.)

Otrs «Avots, no kura tulkota ir 1586. g. latviešu katķisma otrā daļa, t. i., īstais Lutera Enhiridions, ir šī katķisma lejasvācu izdevums.. Pirmais zināmais katķisms, kas atgriežas pie lejasvācu tabulu tradīcijām un kuram pieskaņojas visi vēlākie lejasvācu mazā katķisma izdevumi, ir Magdeburgas 1534. gada katķisms. Šis katķisms ir visu vēlāko lejasvācu katķismu pa-

mats, un ne tikai Magdeburgā, bet arī Vitenbergā, Hamburgā un citur tiek drukāti jauni šī katķisma izdevumi.

Latviešu katķisms saskan ar šo lejasvācu katķismu gandrīz pilnīgi, turpretī Lutera augšvācu katķisms daudzās vietās nesaskan kā ar latviešu, tā arī ar lejasvācu un tur, kur atkāpjas no augšvācu teksta lejasvācu teksts, atkāpjas arī latviešu teksts, tā ka pilnīgi noteikti var konstatēt, ka latviešu Enhiridiona teksts ir tulkots no lejasvācu katķisma.» (J. Straubergs, 1935c, 160—161.)

Tieši no kura lejasvācu katķisma izdevuma tulkots latviešu 1586. g. katķisms, nav noskaidrots.

Iepriekš minētajā rakstā J. Straubergs izsaka arī savu pētījumu atziņas par 1587. un 1615. g. latviešu reliģiskajām grāmatām:

«Latviešu katķisma vēsture mums vēl vairāk apstiprina šīs domas, ka latviešu literatūras sākumi meklējami Rīgā. Ja 1615. gada dziesmu grāmata mums uzglabājusi veco Rīgas dziesmu tekstus un bez nedatētām vecām dziesmām arī dziesmu, kas datēta jau ar 1530. gadu, tad 1587. g. un 1615. g. katķisms uzglabājuši mums vēl vecākus tekstus, kas latviešu valodā stabilizējušies jau pirmos reformācijas gados un kas rediģēti ap 1525. gadu. Priekš 400 gadiem, ap 1535. gadu, jau Eks var ķerties pie visu tulkoto materiālu sakārtošanas un papildināšanas. Ap 1540. gadu šis darbs ir pabeigts, un Eks latviešu rokās nodod to vadošo pamatu darbam, kas kā latviešu rokas grāmata (Handbuch, Vademecum) iznāk 1587., 1615. un tālākos izdevumos drukātā veidā un satur dziesmu grāmatu, katķismu un evaņģēlijus ar epistulām.» (J. Straubergs, 1935c, 161—162.)

Veclatviešu tekstu sistemātisku pētīšanu iesāk A. Augstkalns. Viņš izvirza plašākās problēmas (1933, 42—43), kas saistās ar šo rakstu izpēti. Pirmā no tām ir rakstu cilmes problēma, ko A. Augstkalns saista ar rakstības tradīciju:

«Vispirms, visi raksti līdz 1631. gadam slikti attēlo latviešu

valodu un pie tam — kauču ne visi vienādā pakāpē slikti, tad taču atkal — visi vienādā veidā. Visos viņos ir tāda vienība, kas, sistemātiski ņemot, ir jānovērtē papriekšu, pirms savādībām. Tā kā šās nodevīgās īpatnības nenobeidzas spēji 1631. gadā, bet vēlākos gados turpinās blakus divas strāvas, tad var vēlēties kādu terminu šo veco īpatnību vispārējāki, neprecīzai apzīmēšanai, un šai nolūkā esmu rakstījis savā Veclatviešu rakstu apskata (Zinību komisijas 20. rakstu krājumā) par «pirmo rakstu valodu» — pirmā rakstu valoda.» (A. Augstkalns, 1933, 42.)

Par pirmo rakstu valodu A. Augstkalns sauc «Visu, kas bija priekš Manceļa un tādā pašā formā turpinās vēl kādu laiku.» (1930c, 101.)

Rakstība

«Priekš iespējām grāmatām ir jau bijuši rakstu mēģinājumi latviešu valodā, kuros uz viduslejasvācu ortogrāfijas pamata ir veidojies rakstības veids, kas pamatā arī pirmajām grāmatām.» (A. Augstkalns, 1930c, 92.)

«Raksturosim šo pirmo rakstu valodu — jo viņai ar visām nevienādībām, kļūdām un inkonkvencēm ir sava vienība.

I. Ortogrāfija. Pirmā rakstu valoda dibinās uz (vidus)lejasvācu paņēmieniem: patskaņu garumu neapzīmē (dažus norādījumus, zināms, var sataustīt, bet nav nekādas sistēmas, tā ka izņēmumi būtu kļūdas), divskani *ie* neatšķir no *e* (īsā, garā, šaurā, platā), mīkstinātiem līdzskaņiem nav apzīmējuma (retumis viņiem tiek pievienots *i*, *y* un *g*), balsīgie un nebal-sīgie svelpēņi un šņāceņi netiek izšķirti, afrikātu apzīmējumos nav nekādas kārtības; līdzskaņu apzīmējumos vispār — burtu sastrēgums (dubultnieki; dažādu burtu savienojumi vienas

skaņas apzīmējumā — īpaši svelpeņiem un afrikātām; *h* raksta tēla kuplināšanai) un fonētiskais princips . .

II. Fonētikā: galotņu īso patskaņu vietā *e*, *-u* vietā arī *-o* (tikai no pirmās rakstu valodas viedokļa ievietoju šo parādību fonētikā; retie pareizo galotņu piemēri rāda, ka patiesībā tā ir nepareiza rakstība valodas nemācēšanas dēļ), citreiz patskanis pavisam zaudēts, citreiz ir atkal lieks patskaņa burts, t. i., *e*; *au* vietā *ou*; sastopams *i* vietā *u*, *ue*; *šķ* vietā *sk*.

III. Morfoloģijā: daudz galotnes slēpjas aiz *e* burta; kļūdas, nezināšana un taustišanās.

IV. Sintaksē: kļūdas.

V. Leksikā varētu jautāt pēc principiālām atšķirībām no Manceļa un citiem tuvākiem nākošā laikmeta rakstiem. Tādu nav.» (A. Augstkalns, 1930c, 102.)

Kā pašu raksturīgāko kopīgo pazīmi pirmajiem rakstiem A. Augstkalns min burtu *e* visās īsu patskaņu galotnēs (1933,42). Jāatzīmē arī tas, ka teksti tika iespiesti fraktūrā, bet rokrakstos nostiprinājās tradīcija rakstīt latīņu burtiem.

Detalizēti pirmo tekstu rakstība apcerēta E. Bleses darbā par personu vārdiem un uzvārdiem (1929, 27—56). E. Blese uzsver, ka «Visraibākie un visnenoteiktākie grafisko attēlu ziņā ir mūsu seno uzvārdu svelpeņi un šņāceņi. To starpā bija laba tiesa skaņu, kas XII—XVI g. s. lejasvācu ļaudīm bija pavisam svešas un neizrunājamas, piem., mūsu *c dz*, *š ž*, *č dž*. Tādēļ sapratīsim svešnieku tieksmi šīs neparastās latv. skaņas vismaz grafiski reducēt uz sev pazīstamām — vispirmā kārtā uz vispazīstamāko *s*, tad uz afrikātām *ts*, *tz*, *c*, *cz*, kuras pašā viduslejsv. v-ā bija sastopamas gan tikai retumis, bet bija pazīstamas gan kā radniecisko vidus un augšvācu izlokšņu skaņas, gan arī kā svešu kaimiņu valodu, piem., slavu (sk. Lasch § 329, 2), šņāceņu un svelpeņu atdarinājumi.» (E. Blese, 1929, 54.)

Svelpeņu un šņāceņu rakstības nekonsekvenci 1585. gada Katoļu katehisma rakstībā parāda E. Volteris, kas šo katehismu 1915. gadā izdevis par jaunu* (sk. 23):

s	apzīmē	ar	ī:	dwefeel 17, įaiuckįchen 59,
"	"	"	īc:	įcagaide 26, įcirdes 44,
"	"	"	įch:	įchwaidaįchen 21 (par įch veclatviešu rakstos sk. A. Augstkalns, 1930b, 102—105),
"	"	"	įį:	Miįįe 17,
"	"	"	įs:	Bouįsles 17,
"	"	"	sį:	Bousįlis 16,
"	"	"	sįs:	bousįsle 17,
"	"	"	c:	cagaidatz 10, calxt 39,
"	"	"	į:	įagraptcz 11, įouwe 27,
z	apzīmē	ar	ī:	maiįe 12, įemmen 9,
"	"	"	įį:	maiįe 4,
"	"	"	īc:	įcin 3,
š	apzīmē	ar	ī:	įkidre 63,
"	"	"	ch:	Redįechen 33,
"	"	"	įch:	įcheit 61, įchoubigems 37,
"	"	"	įįch:	treįįches 8, treįįchan denan 9,
ž	apzīmē	ar	ī:	allaiįe 30, muįįige 34,
"	"	"	įį:	daįįekardt 33,
"	"	"	įch:	vįmoįche prate 28,
"	"	"	įįch:	daįįchekart 3,
"	"	"	dį:	dįelix 51,
"	"	"	dįc:	dįceleįtibe 39,
c	apzīmē	ar	c:	celles 42, cenan 17, cour 24,
"	"	"	dc:	dcimmis 8, Baįnedce 5, 42,
"	"	"	tc:	bretc 30, atcems 57,
"	"	"	tz:	kapetz 33,
"	"	"	į:	įour 27,

* Par šā katehisma titullapas un citiem E. Voltera lasījumu koriģējumiem A. Augstkalns, 1930b, 96—102.

dz apzīmē ar j: ferjchen 19, firdejchen 33,
 „ „ „ dj: algadjes 30, redje 53,
 „ „ „ djc: djciwes 9,
 dž apzīmēšanai piemēru nav.

Dažkārt tekstā ar cirkumfleksu virs patskaņa norādīts nāseņa izlaidums: ifcūme (t. i., ifcumme C4), newēs (t. i., newens C4) u. c.

Luterāņu katehismā arī nāseņa dubultoņums atsevišķā gadījumā norādīts ar cirkumfleksu: Paņņēfchē thös greekes (II Ta Tytczibe), bet: Pamefjchen tös Greekes (Vom Sacrament der heiligen Tauffe).

Kā jau A. Augstkalns minējis, var sataustīt dažus norādījumus par patskaņu kvantitāti. Samērā bieži iepriekšējā patskaņa īsumu norāda sekojošā līdzskaņa burta dubultoņums: ganne 58, pammaciņ 3, turrecņ 4, pallixs 63; dubultoņuma trūkums norāda uz iepriekšējā patskaņa garumu: briwe prate 27, drije 23, lagadybe 3, Milibe 29, nakige 10, nawes 34 utt.

Retāk lietots patskaņa burta dubultoņums patskaņa garuma norādīšanai: adjiijt 5, ūpeeke 48, biežāk — e burts aiz patskaņa burta norāda iepriekšējā patskaņa garumu: apdomaet 41, daerge dweļcel 56, denaes 65, leenpratigems 33, adjiejt 63, lajcieth 34, luekt 33 u. c. Nejauši gadās arī h burts gan kā iepriekšējā patskaņa garuma norādītājs: ahran 68, gan kā sekojošā patskaņa garuma norādītājs: dhewetcņ 5, khafes 19. Aiz e burta rakstīts h burts kopīgi ar e burtu apzīmē dažkārt ie skaņu: ehjtaditņ 24, Ehjtadiums 38.

Par luterāņu 1587. g. Nevācu dziesmu rakstību, kas būtiski tāda pati kā 1585. g. C rakstība, sk. A. Bilenšteina un A. Becenbergēra piezīmes iekš Vndeudfche Psalmen, 1886, 84.—85.

Novērtējot pirmo tekstu valodu, A. Augstkalns (1934a, 13) atzīmē, ka «Daži no šiem rakstiem ir kļūdaināki un jucekli-

gāki, citos redzam arī stipri lielu valodas vienādību, tā ka tai bez šaubām būtu iespējama arī sava gramatika. Piemēram 1586.—7. g. Enhiridiona, Nevācu Psalmu, Evaņģēliju un epistulu tulkotājs jeb teksta galīgais rediģētājs jau ļoti plaši un pareizi pārzin latviešu valodas vārdus un formas. Galvenie trūkumi paliek tikai — 1) nelāgā rakstība, pēc kuras pareizi var lasīt tikai tas, kas jau māc latviešu valodu, un 2) verdziskā teikumu pārceļšana vārdu pa vārdam no vācu valodas.»

Citā rakstā A. Augstkalns (1930c, 104) par pirmo tekstu valodu spriež asāk: «Pirmajā rakstu valodā bieži bija jāsaka: absurds.»

Taču blakus absurdām rakstības un sintakses parādībām pirmajos tekstos atrodam ko noderīgu valodas vēsturei leksikas un morfoloģijas laukā.

Leksika

Katoļu un luterāņu pirmajiem baznīcas tekstiem, kas saglabājušies, kā zinām, ir bijusi kāda senāka rakstu tradīcija. To apliecina arī kopīgā garīgā terminoloģija, par ko A. Augstkalns, runādams par katoļu katehismu, saka:

«Arī literāriski svarīgs ir jautājums par garīgo terminoloģiju. Te redzam, ka nekādā ziņā mūsu priekšā nav pirmais mēģinājums, bet darbs, kas balstās uz ilgāka laika sasniegumiem. Liels daudzums vārdu, ko mēs lietojam vēl šodien un kas taisni tādēļ valodnieciski neskolotam cilvēkam liekas ar neko neievērojami un paši par sevi saprotami, īstenībā nevienā nekultivētā valodā nav gatavs atrodams, bet prasa ne mazāk radošas darbības kā filozofijas terminoloģija mūsu dienās. Un visi šie vārdi ir ne vien sagādāti, bet tiešām ļoti labi var izturēt zinātnisku kritiku (kad arī nebūs visi tik ideāli, kā to tēlo

Milenbahs* savos pirmajos rakstos) un izrādījušies dzīves spējīgi. Tos neradīja tikko kā no Prūsijas atbraukušais Tolksdorfs, bet bez šaubu viņš atrada šo terminoloģiju jau gatavu. Ja citādi vēl varētu šaubīties, nākošais luterāņu katehisms ir neatspēkojams pierādījums — tā pati terminoloģija ir tur izlietota, bet izmācīties luterāņiem katoļu terminoloģiju no grāmatas (ja tādu iespēju kāds gribētu aizstāvēt) neiznāk laika un kopēja terminoloģijas komisija vēl mazāk būtu iespējama. Paliek viena iespēja, — varbūt tai iesākums pirms ticību šķelšanās, bet par pierādītu to nevar uzskatīt. — 1585./6. gadā nevar būt viens no otra mācījušies, bet kaut kad tomēr var būt pārgājēji pārnesuši darbus, kas radušies pēc šķelšanās. Ortogrāfijas sistēmās arī ir atšķirības sīkumos, kas nevar rasties bez desmit gadiem jeb gadu desmitiem.

Šās garīgās terminoloģijas sastāvs vēl nav pienācīgi valodnieciski izanalizēts. Bet jau, aci uzmetot, vien redzams, ka pārsvarā tīri latviski darinājumi, nav tāda patapinājumu biežokņa kā leišu garīgos rakstos. Zīmīgi atkal paši patapinājumi: vecie slavismi, kas iegūti no krieviem priekšvācu laikmetā, mācoties kristīgās idejas; somu-ugru vārdi, kas rāda, kā misionāri nākuši ar lībiešu valodu pie latviešiem; nepārveidoti klasiskie svešvārdi, kas kļūst vajadzīgi tikai rakstos; maz ģermānismu. No latviskās terminoloģijas atgādināšu tikai kādus pārdesmit vārdus: *draudze* [kursīvs šeit un turpmāk mūsu — A. O.] (šai nozīmē lieto arī *draudzību*), *bauslis*, *grēks* (no krieviem) — *grēcinieks* — *grēkot* — *grēcīgs* (leišiem turpretī *griekas*, *griešnykas*, *griešyti*, *griešnas* = грех, грешник, грешить, грешно!), *ļauns*, *labs*, *ticēt* — *ticība* — *ticīgs*, *cerēt* — *cerība*, *izsamist*, *atzīt*, *garīgs*, *miesīgs*, *mūžīgs*, *laicīgs* (še 1585. g. un vēl kādu laiku raksta «laikīgs»), *mācīt*, *māceklis*, *mācība* utt. Ievērojamāku savādību, kas vēlāk atmestas, nav viegli atrast;

---

* Sal., piem., K. Milenbachs, Kronvalds kā valodnieks, Latviešu izglītības biedrības Gada grāmata, II, 1910, 15. (A. Ozola piezīme.)

minēsim vārdu pacietīgs, kas 1585. g. katehismā nozīmē «cietu, cietsirdīgu, nežēlīgu», kamēr «pacietības» nozīmē ir lietota — piecietība (šo formu lieto arī turpmākie, kas «pacietīgu» nelieto ne 1585. g. nozīmē, ne tagadējā).» (A. Augstkalns, 1935b, 26—28.)

Par dažiem latviskiem kristiāniskās terminoloģijas vārdiem sk. arī A. Bīlenšteins, 1866.

Pirmo tekstu leksikas atsevišķu vārdu pētījumi ir A. Augstkalnam par: Wyneryetajam» E 48¹¹ (1930b, 107—108), «wena idibe» 1587. gada Nevācu Psalmos (1930b, 108—109), šķēps, zuobeņš, stridekši, šķida (1930b, 110), jeb (1930b, 110—112) un L. Bērziņš par «Nepekar» (1931, 25—26).

Salikteņi

Samērā plaši (pēc vācu valodas parauga) pirmajās grāmatās lietoti līdz tam tautā nepazīstami substantīvu salikteņi: *brüweprate* C 27, *debbejcewalſtib* C 40, *Dewekalpems* C 25, *Deweſchwetib* C 35, *Deweijaſchen* C 35 («dievabijāšana»), *meeretrummes* C 58 («mēratrumi»), *gaddelaikes* C 18, *grekwaidiſchen* C 30 («grēku pamešana», «grēku piedošana»), *klaedtbuſchen* C 34 («kopdzīve»), *kluſſejeſchen* C 32, *labbedariſchen* C 52, *leledene* C 18, *meredarretaij* C 39 («mierdaris»), *ſtiprepratibe* C 35, *wenepratibe* C 58, *cour deuwinge wuddeletems* («līdzekļiem») C 31, *wuddelete* C 33, *wuſſewalditaam* C 8.

Retāk lietoti jauni adjektīvu salikteņi: *Dewedomige* («dievbijīgu») C 34, *leenpratigems* C 33, (substantivētais) *milejčirdige* C 39, *Tho ouxſtecenige Sacrament* C 33, *rojecarkan aſcen* C 48 un *roje ſcarkane aſcen* C 57. Pēdējais saliktenis *rožsarkans* ir pagaidām pirmais zināmais šā tipa (substantīva ģenitīvs + adjektīvs) saliktenis, ko literārā norma sankcionējusi tikai 20. gadsimta piecdesmitajos gados (sal.: *aſins-sarkans*, *debeszils*, *pasaulslavens*, *sniegbalts* u. c.).

Deklināciju formas

a. No senajām deklināciju formām lietotas *-ai* un *-ei* deklināciju vienskaitļa datīvs ar *-i* (rakstīts ar *-e*), par ko A. Augstkalns:

«Nelaimīgais piedzīvojums ar nepekar (sk. FBR 11, 202²¹) ir man par mācību pārsteidzīgi neuzticēties veco autoru konsekvencei. Pareizi tulkojot, vārdi *wene ioune wille macibe* C. 247 ir datīva locījumā, bet es jau biju konstatējis, ka katoļu katehismā sieviešu kārtas datīvam nav galotne *-i* kā luterāņu grāmatās (Le Gr. 304. § 248), bet divskanis. Tāpēc es spriedu, ka *macibe* ir akuzatīvs un *nepekar* = nepiekar, un smagi vilos.

Siev. k. datīva piemēri katoļu katehismā ir šādi («sieviešu kārtas» es saku pēc formas):

tai Basnedce ammate 245,
 tai Christitei ougum 246,
 thai schwetei Jumprouw . . Maring 254,
 Maria winge schwetee . . Cenige Mate 284,
 tai ouxstei cenige Dewe Matei Mariam 286,
 wuscei mehscei 293,
 touwei christite droudsibe 300,
 wenei Jounei sigoschen 301,
 tai dselige Jumprouw Mariae Christi Mathei 311.

Visās šais virknēs ir vismaz vienam loceklim galotne *-ei*, ne vienkārši *-e*, ko varētu lasīt *-i*. Katrā ziņā es šos faktus iztulkoju tā, ka latviešu izruna šim rakstītājam bijusi tāda kā tagad rakstu valodā; rakstījumus ar *-e* (arī minēto *macibe* 247 un *touwe lenibe* 307) pierēķinu paviršībai un nesadzirdēšanai. Ka Rīgā, kur katehismu domājam radušos,

runāts *visai miesai, mātei*, ne *visi miesi, māti*, šais domās mani pabalsta arī linuvēveru šrāga:

wenay attraitney 48 (pants) . . . , kurray attraitnay 71 . . . ,
tay pilley 15, 17, 18, tay pille 16,
weney godigeey rather 97 . . . ,
faimnetzeney 108,
tay ammatte teſey 23, 77 . . . ,
kurray 71 . . .

Nenoteiktība divskanī (teſey, attraitnay) nozīmē vispirms, ka rakstītājs nesadzird. Tas pats sakāms par katehismu, kaut jau gan ir arī izruna *-ei < -ai*.

Luterāņu rakstos, kā zināms, *-ai* ir tikai vienzilbju vietniekvārdiem, substantīviem ir galotne *-e=i*:

apgretcize UP.25₂₄,
thay waye buuschenne E.51₂₂, wuesse winge Buuschenne E.64,
tay Christite drougczibe UP.45₃₄,
Estadischenne E.50₆,
tai Loulibe E.58 . . . ,
tay Mate touwe UP.46₂₈, tay Mathe UP.48₆ . . . ,
tay Szaimē E.46, ſouwe ſaime E.18, 23, 28, 34, 38, 43 . . .

1615. g. Enhiridiona jaunajās lapās atrodams datīvs: tay sweetey raxte E². 20 (nom. ta sweete rachtcz, tā divreiz turpat), sal. Walsibey Ev.²189, pa labbey vnd pa kreysey roke 47, — šo grāmatu neesmu cauri lasījis. Arī šis izdevums pieder Rīgai!» (A. Augstkalns, 1933, 49—50.)

b. No senajām deklināciju formām lietotas daudzskaitļa datīva formas ar *-s*. Redzam tās, piemēram, katoļu katehisma virsrakstā: Catechismvs Catholicorum.

Iņcige pammaciſchen / no thems Paprekſche Galwe gabblems Chriſtites macibes. Prexſkan thems nemacigems vnd iounems bernems.

Sieviešu dzimtes daudzskaitļa datīvu piemēri: tas couwe

titcibe paftawige adjijt/prexſkan nechriſtitems/vnde cittems toutems / kad taes wayage gir. C 22.

A. Becenbergers un A. Bilenšsteins UP izdevumā beigu piezīmēs vērš uzmanību uz pronomena *tas* dsk. datīvu: «1, 6. *tims*, sens dsk. dat. vēlākā *teems* vietā, sal. A. Biel. lett. Spr. § 339—341. Sal. *tyms ſwetims* 6, 5. 6; *tims titzigems* 8, 14; *touwims Bhernims* 8, 23» (74).

c. No senajām deklināciju formām bieži lietots virziena (un vietas) locījums illatīvs ar *-n*: Vnd newedde mums lounan kardenafchen[an] C 12; cruſtan ehkaltc₃ C 9; Semmen kapis exan helles / treſſchan denan atkal ouxkancelis C 9. Illatīvs bieži lietots lokatīva nozīmē.

d. Par lokatīvu A. Augstkalns: «Šis locījums pirmos rakstos (un arī turpmāk tik ilgi, kamēr latvieši paši nav noteicēji savā rakstniecībā) nedabū to lomu, kas viņam patiešam mūsu valodā ir. Pēc vācu parauga rakstītāji lieto *ex* (k) *a* *n*, pēc tam *eekſchan*, pēc tam *eekſch* ar akuzatīvu (vēlāk ģenitīvu), piem., linaudēju šrāgā: *exſchan to wete to ammatte kase* «anstatt der ambts koste, «amata kāzu» vietā» (16. pants), *exkan klathbuschen* «in beysein» (27) u. c. Tikai retumis viņiem nāk prātā un iekļūst tekstā lokatīva forma. Pirmajos rakstos illatīvs (forma ar *-n*) ir biežāks par lokatīvu.

Katoļu katehismā vienskaitļa lokatīva forma ir tikai viena: Pille «pilsētā» 243, ko var lasīt vai nu *pilē*, vai *pilie*, ja tik tas tiešām ir lokatīvs. Daudzskaitlim tulkotājs acīmredzot ir vispārinājis *ā*-celmu galotni *-ās*. Viņš raksta ne vien *denaes* 307, *denas* 297 «dienās», bet arī *ritaes* 288, *rijthas* 295 «rītos»;

wackeraes 291, *wackeras* 295 «vakaros»,
musaes 295 «mūžos».

Forma *debbescs* 251 lasāma vai nu **debesēs* (neatceros tādu formu sastapis), vai *debesies*. Pēc tam paliek pāri *celles* «ceļos» 284, ko nevaram kaut cik droši izskaidrot. Vai nu tā ir

drukas klūda.. vai darināta pēc debbesces parauga, vai cits kas..

Pirmajās luterāņu grāmatās nav vienskaitļa lokatīvu. Daudzskaitļa piemēri ir pareizi (no E., UP., Ev., Sr. un Geceļa):..

ka s a s «kāzās» Ev. 188, 189, ka a s a s Ev. 35,
m a y a s «mājās» E. 3, 23, UP. 30⁵, 63¹⁹, Ev. 31, 38, 145, 155,
187, 220, m a y a a s Ev. 156,
s e m m e h s «zemēs=uz laukiem» Sr. 57, 74,
c z e l y o s «ceļos» E. 44, 45, c z e l l o s Ev. 21, 75,
t h ö s R y t h ö s «rītos» UP. 37⁶ (des morgens)..
t h ö s w a c k a r ö s «vakaros» UP. 37⁶..
k a r y e r y k o h s «kaņarīkos» Sr. 110,
d e b b e s s i s E. 4, 26, UP. 6⁵.» (A. Augstkalns, 1933, 47—48.)

Kā deklinēšanas savādība pirmajās grāmatās atzīmējama svešo personvārdu locīšana pēc latīņu valodas paradigmas, dažkārt sakropļojot blakus lietojamo latviešu valodas vārda formu, ko pieskaņo attiecīgām latīņu valodas galotnēm. Tā jau katoļu katehisma virsrakstā lasāms: Cour Kungam Petrum Canijium; tekstā: «katters.. tho fchwete macib Ieju Chriſti.. adſijjt» C 5. «Es titež.. exan Ieſum Chriſtum wingam wenigam delam / muſam Kungam» C 8, sal. C 51; C 54. «Tapetčž luedſe es tai ouxſtei cenige Dewe Matei Mariam..» C 44.

Oters (uoters) un katters

Kārtas numerālis *otrs* un pronomens *katrs* sastopami ne ar divzīlību (kā tagad), bet ar trīszīlību celma formām (*uotera-* : *uotara-*), par ko J. Endzelīns:

«Visvecākajos rakstos sastop trīszīlību celmu tikai vīr. dz. viensk. nominatīvā (*uotērs* bija ērtāks runāšanai nekā *uotrs*):

oters Und. Ps. 55, ¹², Ev., oters . . LLD II I, ¹⁰ un 9, ¹⁶ (blakus siev. dz. otra 6, ⁸ un 14, ⁵), ohters Mancelim Post. I 8 un II 38 (blakus viensk. lok. *uotrā* I 12, viensk. dat. *uotram* I 17 u. c. . .) (L Gr 337. § b, 497.)

Vecajos tekstos «*katars* . . Psalmen^{24a} vai *katers* Und. Ps. 1, ²⁷, 47, ²² (blakus daudzsk. ak. *katrus* 2, ¹ u. c.), LLD II 2, ²⁵ (blakus daudzsk. nom. *katri* 2, ¹⁴ u. c.), Ev. (te blakus *katra* u. c. vienreiz arī viensk. ak. *katēru*, rakstīts: *kattere* . .) (L Gr 379. §, 543.)

Vecos tekstos un izloksnēs pronomens *katrs* lietojams «arī kā relatīvais vietniekvārds (par ko Adolfi gram. 46 šaubās, t. i., nav dzirdējis viņam pazīstamajā Jelgavas apkārtnē): *katra* (visi varianti: *kuṛa*) *meīta gūodu gaida, tai* . . BW 6621,3; *tuos meitiņas, kotras* (var.: *kas*) . . 8981,2; *kuoks* . . , *katers* Und. Ps. 1, ²⁷; *visims, katri* 2, ³¹; *katers* . . *dzīvuo, apsmej tuos* 2, ¹⁵; *tiems, katri* LLD II 2, ¹⁴; *tie ļaudis, katri* Mancela Post. I 2 u. c. . .» (L Gr 380. §, 544—545.)

Verbu formas

Visbiežāk lietojamā verba forma pirmajās grāmatās ir *jir* (rakstīts: *gir*), par ko J. Endzelīns:

«Vecos tekstos un Susējas, Biržu . . , Kārsavas, Zvirgzdines u. c. augšz. izloksnēs *ir* vietā (resp. blakus tam) ir *jir(a)* . .» (L Gr 601. § a, 719.)

Vēlējuma konstrukcijās sastopamas verba *laist* pilnās imperatīva formas *laid*, *laidiet*, kas vēl nav saīsinājušās par partikulu *lai*: *Laeid Dews mums dĵelixs* C 62; *Layd man paer yums abĵeloth* UP 20₁₃; *Laydeth mums luuckt* (1586. g. kat., *Das Tauffbuch*).

Verbu nākotnes formas 1585. gada katehismā pētījis A. Augstkalns:

«Nākotnes atvasinājums nav vienāds visās latviešu izloksnēs,

tādēļ, vecos rakstus pētījot, mūs vispirms interesē, kurš atvasinājuma veids tajos izlietots, un tātad jāapskata katra grāmata par sevi.

Katoļu katehismā nesastopam nākotnes formas ar *-ās*, *-uos*, *-ēs*, *-is* (trešā personā), kam atbilstu infinitīvi *-āt*, *-uot*, *-ēt*, *-īt*. No vienkāršiem verbiem sastopam formas ar *-i* (laikam *-i-*) starp sakni un nākotnes sufiksu: *weddiss* «vedīsi» 305, *pallaedis* «palaidīs» 308, *tappis* «taps» 280, 281 divreiz, 294; un bez šā *-i-*: *bues* «būs» 280 (*buos* dr. *kļ.?* 285), *ehnaks* «ienāks» (t. i., werden bekommen, dabūs) 281, *lueksaem* «lūgsim» 310, *iempsam* «jemsim» 293, *noskirs* «nošķirsies» 298. Iznāk, ka *-i-* ir, ja sakne beidzas ar zobeni vai lūpeni, bet nav, ja sakne beidzas ar sonoru jeb ar aukslējeni. Citur nekur tāds sadalījums nav zināms. Varbūt arī tikai nelielā piemēru skaita dēļ varam redzēt «likumību», bet patiesībā autors lietojis abus atvasinājumus, kā pagadās.

Ticības apliecībā «atnāks» ir izteikts ar *nakam gir* 251.. Ievērojamas ir atlikušās formas: *dabbis* «dabūs» 281, *redsies* «redzēs» 281, *neturris* «neturēs» 257³, *vsturris* «uzturēs» 305; tādas pašas laikam ir arī *apgullis* «apgulsies» 291.. un *apscedis* «apsēdēs» (t. i., wird besitzen, dabūs; sal. *apscedoschen* C. 274; *apszeedeet* UP. 24₂; *apþhedēs* Getz. Ps. 25₁₃; *apþhedes* Ps. 37). Autors tātad no visiem vairākzīlību infinitīviem darina nākotni ar *-is* (laikam *-is*), arī no *-uot* (*dabuot* un ? *apscedot* šai tekstā) un *-ēt*.

Tāds vispārinājums mani nepārsteidz. To pašu jau redzējām lokatīvā. Tāpat *ap raxtusche* «aprakstījuši» 281, vienīgā šā divdabja forma tekstā, kas nav vienskaitļa nominatīvs vīriešu kārtā, liecina, ka autors nav zinājis starpības starp *cetis* «cietis» 311, *cittis* «sitis» 297, *sijdis* «zīdis» 296, *pallaidis* 297, 304, *nescis* «nesis» 295, *isleijs* «izlējis» 299, *tappis* 295, 296 u. c. un **raxtis* «rakstījis», *ispestis* «izpestījis» 290, 298, *raddis* «radījis» 290, *boudis* «baudījis» 298, *pepuldīs* «piepildījis» 296, *cacis* «sacījis» 308.» (A. Augstkalns, 1933, 48—49.)

Adverbi un prepozīcijas

Vecajos tekstos bieži sastopami adverbi

apeſkan UP 11, 4;

appeſkan UP 15, 9; 21, 28; 25, 28; 28, 33;

aran UP 1, 7; 24, 5. 9. 13. 18; 30, 26. 30;

exkan UP 1, 15, 22;

prexkan UP 3, 6; 13, 4;

starpan UP 22, 8; 24, 3; 30, 26;

wuerſon UP 2, 27; 12, 31.

Tos samērā bieži lieto kā prepozīcijas. Saīsinātas formas (iekš, priekš, starp, virs) tikpat kā netiek lietotas prepozicionāli, var atrast tikai atsevišķus piemērus:

Teitc₃ thoew / wuerſ ſemmes allaffin UP 5, 1.

Bieži lietota prepozīcija *iz*, par ko J. Endzelīns:

«Laikam kā *iz*.. ir jālasa 16. un 17. gadsimteņa tekstos sastopamā prepozīcija *ihs*, is jeb *ys* «līdz» (ko tagad aizstāj *līdz*; jau Adolfi pazīst *ihs* tikai no Manceļa rakstiem, kur *ihs* lietots promiscue ar *līdz*). Aiz šās prepozīcijas pa lielāku daļu seko datīvs vai akuzatīva un instrumentāla kopējā forma (tāpat kā aiz *līdz*), reti arī ģen. vai pat illatīvs. Piemēri: *aug ihs plaujamam laikam* Manceļa Post. I 194; *ihs... nāvei* I 448 jeb *ihs nāves* (ģen.) I 520; *ys tho plauyamme laike* Ev.; *ihs pašu nakti* Manceļa Post. II 57; no *wene galle is otran* Und. Ps. 60,₂ u. c. šis *iz*, domājams, ir radies no **in-z* (ar **in-* = lei. *ī* «iekš») un laikam = lei. dial. *inš* «uz» (piemērus skat. Лар. предл. I 88).» (L Gr 535. §, 658—659.)

Piemērus no UP dod A. Becenbergers (75): *is gallam 1, 15; js to pajtare Dene 63, 13.*

Šis *iz* nav jāucams ar augšzemnieku *iz* nozīmē «iekš, uz», kā to darījis A. Becenbergers UP 75, dodams tautasdziesmu piemērus no Lettische Volksl. 1875: *iſ manim gauſchi raud 2265; lai eet bērni iſ baſnīžu 3164, no kambara iſ kambara 2315 u. c.*

Plaši lietota prepozīcija *pi* (rakstīts: *py*), par ko J. Endzeļins: «Blakus *pie* > *pe* vecos tekstos ir *py* (ar nenosakāmu i kvantitāti) vai (IMM 1938. g. I 555 un Rēhehūzenam Mag. XX 2, 30) *pie* = *pī*; tagad *pi* sastopams daudzās tāmnieku.. un ļoti daudzās austr. izloksnēs..» (L Gr 559. §, 678—679.)

Saikļi

Ar pirmajiem rakstiem latviešu literārajā valodā ienāk vācu valodas saiklis *vnde* > *vnd* > *un*.

Bieži lietots saiklis ir *aiztuo*, kura vietā mūsdienu valodā lietojams *jo* vai konstrukcija *tāpēc ka*: Es gulle *vnde* duļļo / *vnde* pamodhos / *aeĶto* tas Kunx / *vsthur* man. UP 3, 10.

Vecajos tekstos ar šo saikli bieži ievadīts jauns motivācijas teikums, piemēram:

Ēkupstet to Dhele / ka thas nhe duļma.. *AeĶto* winge duļmybe dryĶ edex.. UP 2, 29—31.

Par saikļa *jeb* vēsturi sakarā ar sinonīmo saikli *vai*:

«Mūsu valodā tagad ir divas disjunktīvas konjunkcijas: *vai* un *jeb*¹³ (¹³ Dažās vietās — ap Vestieņu un ap Liepāju dabū dzirdēt arī *adar*, sal. Elger Dict. sub *v*. abo *adder* un Rehehusen Manuctio *adder*, *adder*. Par *lib* sk.¹⁷ piezīmē. Elģera ab l.c. nekur citur neesmu sastapis). Starp rakstu valodas normētājiem ir izplatījusies (pirmavotu nezinu nosaukt) ideja, ka vārdam *jeb* esot šaurākas robežas nekā *vai*. Bīlenšteins to izteic tā:*jeb* atšķiroties ar mazāk disjunktīvu kā eksplikatīvu nozīmi (Le. Sp. II § 660); Mīlenbahs: «Ar *vai* šķirojam divas iespējamības... No *vai* izšķir rakstu valodā *jeb*, ar ko kādam vārdam pa laiku piebiedrojam kādu nozīmē līdzīgu vārdu. *Jeb* tautas valodā lieto arī daudz kārt tanī pašā nozīmē kā *vai*» (Latv. gr. 1907, 387. §). Kā šāda uzskata sekas ir novērojamas pret *jeb* vērstas pamācības, tā ka galu galā daži ir gandrīz pilnīgi atsacījušies no

jeb, jo tīri eksplikatīvs *jeb* ir tikai vecmodīgos virsrakstos (Mērnīeku laiki *jeb* Dievs vis nav mazais bērns) un populāru apcerējumu svešvārdu izskaidrojumos. . Pa daļai vainīgas tās izloksnes, kas *jeb* nepazīst. . Latgalē, ap Madonu, ap Birziem Zemgalē. Bet galvenās rakstu valodas izloksnes (Vidzemes un Zemgales vidiena — par Kursas vidusizloksnēm man nav ziņu) rāda, ka šāda rīcība ir patvaļīga valodas noplicināšana. Še (kā jau Mīlenbahs saka: tautas valodā) vārdam *jeb* nav nekādu ierobežojumu. Domāju tomēr, ka rakstu valodā zināma diferenciacija ir vēlama un iespējama¹⁵ (¹⁵ Īpaši — ir dažas vietas, kur *jeb* vietā nedrīkst stāties *vai*. . Savus ieteikumus vēl neesmu diezgan sīki izstrādājis).

. . Ieraugām latviešu rakstu sākumā no viņiem tikai vienu — *jeb*¹⁶ (¹⁶ Šis jau arī ir latviešu pašu vārds, sk. Le. Gr. 541. un 543. §, 589; *vai* no somu valodām — sk. Thomsen Berörringer 287 un Le. Gr. 541): C. neviena *vai* (summa ieb ehturreschen 5 u. c. eksplik. piemēri, disj. piemērs: the [grēki] isletz [entspringen] vnde oug ahran nesinnaschen ieb ahran beespecibe ieb ahran couwe usmosche [?] prate vnde lounibe 28) E.¹⁷ (¹⁷ C.7 un E.21 bis, 27 ir cits disjunktīvs saiklis lib, kas atzīmēts arī Eļģera Dict. (1yb s. v. abo)) neviena *vai* (disj.: grib tu labprath py Dewe galde edth, ieb kas [kaut kas] spesche thoew tur klath [dazu]? 15. czelyos mesdams ieb sthawedams 44,45, citi piemēri: 22 bis, 44, 55, 57), UP. nav neviena, ne *vai*, ne *jeb*, Šr. nav neviena *vai* (eksplik. selles jeb puischus 74 u. l. d. c., disj. weno jeb wairack 1, wahtzetz jeb lattweetz 9 u. d. c. piemēru). Šr. parādās arī cits eksplikācijas līdzeklis — teiciens «tas ir»: wene inventari, tasz gir wene gramate etc 4 (šai gadījumā «tasz gir» paskaidrojums pielikts tulkojumam bez parauga vācu tekstā).

Neesmu atradis *vai* Manceļa rakstos (gan nevisai daudz esmu lasījis) . .

18. g. s. vēl Stenders lieto *jeb*. . *Vai* (woi) uzrādīts gramatikā (Zweyte Auflage 1783, 145) iekavās. Šī ir pirmā

man zināmā vieta. Pirmā teikuma ar *vai* es vēl neesmu atradis. Tā diezgan ticama liekas doma (kas, zināms, vēl jāpārbauda), ka disjunktīvais *vai* pieder tikai 19. gadu simteņam, ka tad ir bijis viņa uzvaras gājiens, izstumjot *jeb* no vecās vienvaldības.» (A. Augstkalns, 1930b, 110—112.) Sal. par *jeb* un *vai* arī E. Bērziņa, 1931. Ka Mancelis un Langijs jau dod piemērus ar saikli *vai*, par to D. Zemzare, 1961, 58.*

Izsaukmes vārdi

Ar pirmajiem rakstiem latviešu literārajā valodā sāk lietot arī vācu valodas izsaukmes vārdu *o*:

Mes ludjam arridjan o Dews . . C 59; O Kunxs C 60; O mans Deews vnd mans Kunxs C 65; O wueffe waldyx Dews E (Von der Beicht); O kunx UP 1.

Ebrejiskas cilmes izsaukmes vārdi sastopami bibliskos tekstos, garīgajās dziesmās, bet tautas sarunvalodā tie lietojami visvairāk humoristiski ironiskā stilā: Amen UP 2, Haleluia UP 1, Alleluia UP 8, Hojianna UP 17.

Sintakse

A. Augstkalns, kā jau minējām, pirmo tekstu sintaksē par pašu raksturīgāko uzlūko kļūdas un trūkumus, verdzisku pārceļšanu vārdu pa vārdam no vācu valodas.

Tiešām, grūti senākajos veclatviešu tekstos atrast kādu teikumu, kas atbilstu latviskas sintakses sistēmai, kādu to redzam, piemēram, tautasdziesmās.

---

* Saiklis *vai* sastopams G. Mancelja Desmit sarunās: IX, X nod.

Visvairāk kaut cik pareizi konstruētu teikumu atrodam starp tiem, kas apjoma ziņā nepārsniedz piecus vārdus, piemēram:

Adbilde. E (baušļos).

Pirman Kārtan. E (kristības sakramentā).

Tas ņacke ta. E (baušļos).

Teuw nebues nokout. C 15.

Šchwetitc₃ toep tous wartc₃. C 11.

Šweetyttc₃ thope tows waerdtc₃. E (tēvreize).

Dode mums ņchoden deniņke maiņe. C 12.

Muņe deniņke mayņe dode numš ņchoden. E (tēvreize).

Tamlīdzīgi pareizi konstruēti īsi teikumi pirmajās grāmatās reti atrodami, tie īpaši meklējami. Turpretim kļūdu birums nāk no vienas vietas.

1. Norādāmā pronomena *tas, tā* lietošana noteiktā artikula nozīmē:

Taes pirmais. C 8; Tas pirmais Bouņlis. E.

Ka ņkan tha Pater. C 11.

2. Skaitleņa *viens, viena* lietošana nenoteiktā artikula nozīmē:

Bhet ko bues wenam Chriņtitam cilwekam titcet? C 7.

3. Nesaskaņotais apzīmētājs lietots aiz apzīmējamā vārda:

Kattre gir te Diwpaddeņmitte gable taes Chriņtites titci-
bes? C 8.

4. Vārdu kārtas kļūdas:

a. gan vienkāršos teikumos:

Kas gir tas? E — pareizā «Kas tas ir?» vietā;

Ka noteke taš? E — pareizā «Kā tas notiek?» vietā;

b. gan saliktos teikumos, kuros palīgteicienu nominālā sastata izteicēja saitiņa aplam novietota teiciena beigās:

Ickwens gir temš Wuerņenekems packlouņyx / kattremš ta
Warre pār to gir. E (Von Weltlicher Oberkeit);

(Saliktos teikumos iespējams palīgteicienu verbālo izteicēju novietot teicienu beigās:

Dodeth tam Keyŕeram /kas tam Keyŕeram peder. E /Von den Vnderthanen/);

c. gan saliktos teikumos, kuros vienkāršā verbālā izteicēja finītā verba forma (salikto laiku un ciešamās kārtas lietojumā) novietota teiciena beigās aiz divdabja:

Ka nu taes ceniges Kunges Caniŕii / maŕŕe vnde lele Chtechiŕmus / no doudŕems warrane teickts / vnd pi wuŕŕems driŕe par to turrecŕ toep / ka tas patŕ iŕŕchim laikan / nomanige ougles / exkan taes Chriŕtites droudŕibes darris gir. C 4.

*

Praktiski pirmajām grāmatām un rakstiem valodas kultūras laukā bija niecīga nozīme. Šos tekstus, neprazdami latviešu valodu, mācītāji lasīdami varēja tikai vēl vairāk izkropļot. Bet latviešiem par šo grāmatu lasīšanu nebija ko domāt, jo, kā atzīmē T. Zeids, «tautas masas neprata lasīt, grāmatas tām nebija pieejamas, nerunājot nemaz par to, ka to izkropļotā valoda bija tautas masām pilnīgi sveša» (Latvijas PSR vēsture, I, Rīgā 1953, 178).

Tāds stāvoklis latviešiem bija visos feodālisma gadsimtos.

III

VECLATVIEŠU RAKSTU VALODA 17. GADSIMTĀ

Pārskats par 17. gadsimta tekstiem
un meklējamām grāmatām

Pirmās rakstu valodas turpinājumu attiecīgos rakstu pieminekļos sistemātiski apcerējis A. Augstkalns (1930c):

1615— «1615. gadā tās pašas nepieciešamās grāmatas — katķisms, evaņģēliji, dziesmas iznāk otrreiz — Rīgā, Mollīna drukātavā.

Sis izdevums ir bijis rokās tiem pašiem pētniekiem — J. Endzelīnam un J. Zēveram. Katķismu necitē neviens — vai nu tamdēļ, ka nav atraduši valodā nekādu atšķirību (saturs, saprotams, tas pats, kas 1586.), vai arī tādēļ, ka nav grāmatai pieļuvuši. Shemātisks apzīmējums *E*². — Evaņģēlijus citē J. Endzelīns. Saīsinājums *Ev*². Tiem piesienas ciešanu stāsti *Pass*², kuru titullapu citē J. Zēvers Imm. 1927, Nr. 5/6, 443 ar savādiem prātojumiem par G. Reimersu — jo, lūk, nemaz neievēro, ka *Pass.* iznākuši jau 1587. g. un 1615. gadā pēc Reimersa nāves (1607) vienkārši pārdrūkāti. — Psalmus (saīs. *P.*²) citē J. Endzelīns, J. Zēvers un E. Blese Pers. v. I, 40. Arī šī grāmata izlieto 1587. gada UP., bet teksti atšķiras un ir nākuši klāt jauni. Starp jaunajām dziesmām tiek īpaši minētas Rīgā sacerētas Rama, Eka un Dāla dziesmas, kas vecākas par 1586. gadu (sk. Napiersky Mag. 3, 2/3, 13, Misiņa Latv. r. rād. 129, L. Arbuzovu Imm. 1920, Nr. 1 un literatūras vēstures grāmatas),

bet nav uzglabājušās vecākā formā. No P.² pārdrūkāti šādi teksti: Rama Desmit baušļi. No szirdes dubben buus tōw titczet. Zeiferta Latv. r. hrest. I, 18 un faksimils L. r. p. 14, Eka Patteiktz gir tas Kunx, tas Dews Israel Zeiferta Hrest. I, 18 (sal. UP 39 Slaweetcz gir tas Kunx Dews Israel — ļoti līdzīgs teksts), Eka O Jesu Christ, Tu es patesz czilwex vnde Dews L. r. p. 14 (faksimils), Dāla Koninks Christe L. r. p. 21 (faksimils, turpat P.² titullapas faksimils), Šūringa O Thewes wēs (lasi: wens) auwotz tas Labbums L. r. p. 24 (faks.), dziesma Wena stippra Pils gir muso Dews (J. Zēvers Imm. 1927, Nr. 12, 490 t.). Valoda un teksti (vienādības un atšķirības salīdzinot ar UP.) nav izpētīti un raksturoti.» (A. Augstkalns, 1930c, 98—99.)

Luterāņu katehisms izdots trīs reizes par jaunu; sk. A. Bezzenberger 1875, faksimils Rīgā 1924 (sk. Enhiridions, 1924) un Upsalā 1959.

Par 1615. gada luterāņu grāmatām, salīdzinot ar pirmizdevumu, raksta vēlāk A. Augstkalns, 1930, 53 u. c. Par latviešu pirmajām dziesmu grāmatām sk. J. Straubergs, 1936e.

«Katoļu rakstos pēc 1585. gada rodas liels pārtraukums, ko arī še varam aizpildīt ne ar tekstiem, bet tik ar ziņām par viņu eksistenci.

gads?— Par kāda Mallovius (kas bijis 1613. gadā katoļu priesteris Koknesē) sarakstītu katoļu katķismu J. Zēvers Imm. 1928, Nr. 12, 497.. nekā pozitīva nesaka, tik noraida uz trim vecām man šobrīd nepieejamām grāmatām.

Jura Elģera biogrāfijā (Ribadeneira-Alegambe-Sothvel Bibliotheca scriptorum societatis Jesu, 1620— Romae 1676) pie katķisma tulkojuma ir atzīmēts gada

- 1621— skaitlis 1620, bet par 1621. gadā Braunsbergā drukātu J. Elģera katoļu dziesmu grāmatu ir ziņojumi ar tik pilnīgu šās grāmatas titulu (J. Zēvers, Imm. 1928, Nr. 12, 498), ka par šādas grāmatas eksistenci nevar šaubīties. Diemžēl šās grāmatas līdz šim nav uzietas. Mums ir zināmi Elģera rakstu izdevumi tikai viņa nāves gadā — 1672-jā.» (A. Augstkalns, 1930c, 99.)
- 1622— «1622. g. Agenda parva, kuras atradums svinīgi pasludināts Igauņu zinātņu biedrības jubilejā, bija mums pazīstama jau agrāk — prof. Ģerullis.. posās pats sagatavot to publicēšanai Filologu biedrības rakstos. Kā otra igauņu iespiesta grāmata, pirmā dienvidigauņu izloksnē, vienīgais igauņu katoļu teksts, saprotams, šī grāmatiņa igauņiem vērtīgāka un interesantāka nekā mums. Latviešu teikumu valoda līdzīga pazīstamajām Elģera grāmatām; Elģers jau laikam būs pats autors; domas, ka zudušie Elģera pirmizdevumi varbūt bijuši vācu ortogrāfijā, nu jāatmet.» (A. Augstkalns, 1938b, 191.)
- Plašāk šo atradumu apcer L. Bērziņš 1939. Sal. LPSR ZA izd. Llv I, 1959, 389.
- «Varbūt arī luterāņu rakstu krājums ir drukāts no
- 1623— jauna ap 1623. gadu. Jo grāmatdrukātājs Šrēders pieņemot, Manceļa *Vademecum* izdodams 1631. g., ka Mollīns esot izdevis rakstu krājumu divreiz (Imm. 1927, Nr. 5/6, 443); Bergmanis raksta 1795. gadā, ka Šrēders esot izdevis Dāvida dziesmas («Psalter») un Zīrāka gudrības grāmatu 1623. gadā; Hūpelis min titulus Dahwida Dģeejma Gramahta,
- 1625— Rhiga 1625, un Ģihraka Gudribas Gramahta, Rhiga 1625 (Napiersky, Mag. 3, 2/3, 14). Neraugoties uz nesaskaņām (izdevēji — Mollīns un Šrēders, gadi — 1623 un 1625), visās šais ziņās varētu būt kāds patiesības graudiņš, bet visai es tām neticu.

- Vai ir vērts galvu lauzīt? Galu galā neviens no jaunatradumiem bibliogrāfijas laukā nav noticis, veco grāmatu ziņojumus secot. Viss ir panākts tiešos bibliotēku pētījumos.» (A. Augstkalns, 1930c, 99—100.)
- 1625/1640— Skat. turpmāk: Linaudēju statūti, G. Elgers etc.
- 1628— Andreja Geceļa 1628. g. manuskripts, par ko vispirms Latviešu r. p. 31., aplam datējot rokrakstu ar 1678. gadu un viņam sekojot, tad A. Augstkalns, 1930c, 114—115. Datumu ar 1628. gadu precizē J. Zēvers (IMM 1932 II 139), un vēlreiz par manuskriptu raksta arī A. Augstkalns Filoloģijas materiālos 1933, 53—54. Bez tam vēl J. Zēvers, 1934b un arī J. Straubergs, 1933a, 299—306.
- 1631a— Melhiora Fosius veltījumdzejolis. Sk. nod. «17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā».
- 1631b— *Latviešu buramvārdi* kādā 1631. gada tiesas protokolā. Sk. nod. «17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā».
- 1631c— G. Mancelius, *Vademecum*, 1631. Sal. 1643², 1673³. Sk. nod. par G. Manceli.
- 1632— Frīdriha Menius publicētā *latviešu tautasdziesma*. Sk. nod. «17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā».
- 1636— *Latviešu zvēresta teksts*. Sk. turpmāk.
- 1637— G. Mancelius, *Zālamāna sakāmvārdi*. 1637. Sk. nod. par G. Manceli.
- 1638a— G. Mancelius, *Lettus*. 1638. Sk. nod. par G. Manceli.
- 1638b— G. Mancelius, *Phraseologia Lettica*. 1638. Sk. nod. par G. Manceli.
- 1638c— *Latviešu zvēresta teksts*. Sk. turpmāk.

- 1639— Merklina *heksametri*. Veltījumdzejolis G. Mancelim. Sk. turpmāk.
- 1643— «1643. g. iznāk *Vademecum* otrreiz. No šā izdevuma ņemti evaņģēliju paraugi Voltera hrestomātijā 116—119, un turpat 119.—132. sl. nodrukāts viss Jeruzalemes izpostīšanas stāsts.» (A. Augstkalns, 1930c, 106.) Skat. *Vademecum* 1673³.
- 1644a— Skat. turpmāk: J. Rēhehūzena gramatika *Manuductio ad linguam lettonicam facilis et certa*. Tekstu pārdrūkājis A. Bilenšteins *Magazīnās* (1901), 2. sēj., 7—40.
- 1644b?— Tālāk minams grūti datējams manuskripts — latviešu gramatika, ko aprakstījis un publicējis L. Arbuзовs (FBR 5, 106—110, teksts 111—125) un nosacīti nosaucis par Mārtiņa Bihnera *gramatiku*.
- 1644c?— P. Einhorna *Tractatus*. Sk. nodaļu par P. Einhornu.
- 1645a— Jāņa Birgera *veltījumdzejolis* Kurzemes hercoga Jēkaba laulībām. Sk. turpmāk.
- 1645b— *Trīs latviski tulkotas dziesmas*. Sk. turpmāk.
- 1648a— *Veltījumdzejolis* poļu ķēniņam Vladislavam IV. Sk. turpmāk.
- 1648b— «1648. g. 26. jūlijā Rēhehūzens iesniedzis zviedru ķēniņam lūgumu izdot viņa tulkotu katķismu, kam par motivējumu pievienots pārskats par latviešu ticības stāvokli un aizrādīts, ka jauni mācītāji nemāk labi latviski. Lūgums, kurā ir arī viens teikums latviski: Ta bie labba paszaka, atrasts zviedru arhīvos divi eksemplāros, bet katķisma manuskripta nav. (J. Zēvers, Imm. 1928, Nr. 12, 499, P. Bērents, 1929, Nr. 2, 186.) Varbūt tas tiešām iedots galma mācītājam atsauksmei (kā Rēhehūzens lūdz) jeb atsūtīts uz Rīgu atsauksmei (kā ieminas P. Bērents), nokļuvis privātās rokās un iznīcis.» (A. Augstkalns, 1930c, 107—108.)

- 1650— J. Birgera (sal. 1645. g.) *veltījumdzejolis* hercogam un hercogienei sakarā ar dēla piedzimšanu.
- 1654— G. Mancelius, *Lettische Postill*. 1654.
Sk. arī 1675² un 1699³. Bez tam 1746⁴, 1769⁵ un 1823⁶.
Sk. nod. par G. Manceli.
- 1654—60? — Skat. turpmāk: K. Fīrekers. (Sal. A. Augstkalns, 1930c, 108—109.)
- 1662— Jāņa Reitera *tēvreižu krājums*. Sk. turpmāk nodaļu: Jānis Reiters sakarā ar veclatviešu rakstu valodas vēsturi.
- 1662? — «Vidzemes superintendenta Jāņa Jurģa Gecelius (Joh. Georgius Gezelius) rakstu sarakstā esot minēts 1662. gadā Rīgā izdots latviešu katķisms (Napjerskis, Mag. 3,2—3,28).

Nav izdibināts, kas tā īsti varētu būt par grāmatu (varbūt iznikusi).» (A. Augstkalns, 1930c, 109.)

- 1662? — A. Augstkalns (1938a) publicējis lūgšanas rakstā
1672— *XVII g. s. lūgšanas* (FBR 1938 XVIII 164—176) ar dažiem tekstoloģijas jautājumiem (turpat, 162—164) un lasījuma piezīmēm (turpat, 176—177).

Par šiem tekstiem A. Augstkalns norāda:

«Vecā Rīgas pilsētas bibliotēka [tagad Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālā bibliotēka, A. O.] glabā Manceļa *Vademecum* otra izdevuma (1643) eksemplāru — gandrīz vienīgo, kas zināms. Galā šai grāmatai piesietas 12 balta papīra lapas — 3 posmi (Lagen) četriniski — un ierakstītas lūgšanas.

Esmu pirmais, kas apzināmos laikos piegriezis vērību šiem ierakstiem, 1930. g. beigās izskatījis tos cauri un uzrakstījis dažas piezīmes, kas ir bijušas prof. Endzelīna un Šmita rokās. — Pirmais, kas par šiem rakstiem rakstījis, ir Dr. J. Zēvers Izgl. min. mēnešrakstā 1934, 5/6, 423—432: Vēl kāds līdz šim nepazīstams Andreja Geceļa (Getzel) latviešu valodas pieminēklis. Kā jau

virsraksts rāda, autors ne tikai apraksta savus novērojumus, bet, nemaz nešaubīdamies, dod arī savu ļoti noteiktu teoriju par anonīmo tekstu rakstītāju.

Jāatzīstas, ka rokraksta identifikācija ar pazīstamā A. Geceļa psalmu noraksta roku mani stipri pārsteidza, jo arī es biju lasījis abus rokrakstus.. Tagad varu noteikti sacīt, ka.. [Zēvera] hipoteze ir tikai liela pārsteidzība; ar Geceli šiem tekstiem nav nekādas daļas. No tās pašas rokas, kas ierakstījusi lūgšanas, jau ir atradies cits datēts 1670-to gadu teksts; nav ko šaubīties, ka drīz zināsim arī šo personu.. arī pašā lūgšanu tekstā ir hronoloģijas elementi. Litānijā ir aizlūgts par «mūsu cienīgo ķēniņu, ķēniņa atraitni, visiems cienīgiems rātes kungiem iekšan Zviedru valstības» (283.—5. rinda, sal. 152.—5. rindu), gluži tāpat kā 1672. g. pātaru grāmatā: (muhjō Zeenigu Kōninju / ta Kōninja Attraitne; ar wiijeem winja Runna- Karra- und Semmes-Kungheem / ka arridjan muhju Zeenigu Rahte / no tahs Rigas-Pillß).

Teksts tāpat nāk Kārļa XI (jeb īsti — viņa mazgadības, pavaldību 1660—1672) laikā, bet Andr. Gecelis, kam to vajadzēja būt rakstījušam, nav dzīvojis jau 1653. g. .. tas datējams XVII g. s. ap septiņdesmitajiem gadiem.

Teksta valoda nav neparasta, kaut arī ne bez oriģināliem vilcieniem; pilnīgā dokumentācijā tam būs dažu labu reizi sava nozīme.» (A. Augstkalns, 1938a, 162.)

? gads— *Erstlinge lettischen Druckes*. Skat. turpmāk nodaļā par Kr. Fīreķera *dziesmām*.

1671— *Lettische Geistliche Lieder und Psalmen, Collecten und Gebāte*. Tā ir daļa no Manceļa Vademecum'a trešā izdevuma (skat. 1673). Šo daļu 1671. gadā Rīgā izdevis Besemesers. «Manceļa grāmata ir šoreiz pavai-

rota ar atskaņu dziesmām, no kurām lielākā un labākā daļa nes Fīreķera vārdu un ir apzīmētas ar C. F.» (L. Bērziņš, 1928, 158.)

1671— «1673. gadā ir nodrukāta titullapa (sk. L. Bērziņa 1673a—Fūr. 33) jaunam luterāņu rokasgrāmatas izdevumam.. — ceturtajam (jeb piektam?) — Rīgā, Bese-mesera drukātavā. Tā kā tā laika drukātava tik lielu darbu nav varējusi vienā gadā paveikt, tad dažu daļu atsevišķajos titulos ir 1671. un 1672. gads. Zīrāks (Sir.³ 1671), Zālamāns (Sal.² 1672) un Pātaru grāmata (1672) esot arī izlaistas atsevišķi pirms visas rokas grāmatas (pēc Napjerska).

Viss *Vademeccum*³ sastāvs šāds: Ev.⁵ (ar Pass.⁵), Jerus.³, P.⁵, E.⁵, Sal.², Sir.³, un gluži no jauna —

1673b—H. Kleiņšmita *pātaru grāmata* [retin. un kursīvs A. O.].

Šā izdevuma dziesmu grāmatā ir pirmo reizi dziesmas pantmērā un ar atskaņām, proti Kr. Fīreķera un citu jaunu autoru dziesmas. Tām blakus ir vecie Manceļa teksti..» (A. Augstkalns, 1930c, 110—111. Sal. arī A. Augstkalns, 1933, 54.)

1672— «Tikai piecdesmit gadus pēc pirmām ziņām par Eļģera rakstiem [skat. 1620. un 1621. gadu, A. O.], 90 gadu pēc pirmās un līdz šim vienīgās katoļu grāmatas ir mūsu priekšā Eļģera grāmatas, kas, kā liekas, nodrukātas jau pēc autora (tulkotāja) nāves — miris 30. sept. 1672. gadā. Gandrīz tas varētu būt norādījums, ka Eļģers pats sapratis, ka viņa valoda mazvērtīgāka par luterāņu grāmatām, un nav lāvis drukāt.

Zeiferts I, 1287, 2302 un Lautenbahs Latv. lit. v. II 556 izplata maldu ziņu, ka Eļģers esot «(pēc dažām ziņām) latviešu tautības». Eļģers dzimis Valmierā, tātad vidzemnieks, t. i., ..latīniski Livo. Volteris to

nepareizi tulkojis par «lībieti» un tad piepeši sāk šo «lībieti» saukt par «природный латышь». Nekādu tādu ziņu nav.

Pēc Elģera valodas droši varam sacīt: viņš nav latvietis (J. Endzelīns Le. Gr. 335).

- 1672a— Ar 1672. gadu datēti : 1. *Evangelia*... 2. *Catechismus seu brevis institutio doctrinae Christianae*,
1672b
1673a— ar 1673: 3. *Cantiones spirituales* [kursīvs A. O.]..

Evanģēlijus izdevis A. Ginters faksimilā AS. I, 1—242 pēc Vīnes valsts bibliotēkas eksemplāra. Dažu grūti lasāmu lapas pušu dēļ būtu derējis pameklēt, vai citos eksemplāros tās vietas nav skaidrāk iedrukātas. Gluži nesalasāms jau nu gan nav nekas cits kā vien gada skaitlis titullapā — 167?. Tātad jātic citiem bibliogrāfiem, kas taču laikam ir redzējuši labākus eksemplārus..

Pirms Gintera kādus gabalus bija nodrukājis E. Volteris leišu hrestomātijā 132.—134. sl.

Mazs paraudziņš no katķisma Zeiferta Rakstn. vēsturē (I, 1288, 2303). — A. Ginters katķisma, par Elģeru runādams, nemaz nemin, it kā tāda nemaz nebūtu. Un taču viņš citē Zeifertu! Lielāks parauga gabals E. Voltera hrestomātijā 135 līdz 136.

Dziesmu grāmatas titula un pirmās lapas puses faksimili redzami Zeiferta Rakstn. v. I¹, 288. un 289. l. p. (tā pati 1. lapas puse arī L. r. p. 32); tekstu paraugi Voltera hrestomātijā 136—142.» (A. Augstkalns, 1930c, 111—112. Sk. A. Augstkalns, 1933, 54.)

- 1673b— J. Branda *tēvreize*. Sk. nod. Tēvreizes.
1673c— *Divas latviešu tautasdziesmas* J. Branda darbos.
1675a— 1675. gadā iznāk J. Manceļa *Lettische Postill* otrā izdevumā.
1675b— «Kāda 1675. gadā Rīgā drukāta Übersetzungsprobe.. von J. Reuter — tulkojuma paraugi no

bībeles — ir bijusi meklējama Zviedrijas bibliotēkās (katalogizēta 1814. gadā), bet nav atrasta (J. Zēvers, Imm. 1928, Nr. 12, 500). Napjerskis raksta taisni lettische Übersetzungsprobe (Mag. 3, 2/3, 29), J. Zēvera citātē tomēr latviešu vārds neatrodas — vai tad tā ir tikai konjektūra? Zēvers diemžēl citē tikai vienu no Napjerska minētām divām vietām Aurivillius katalogā.

Šā vai tā — šis rakstiņš pazudis.» (A. Augstkalns, 1930c, 114.)

Skat. J. Strauberga rakstu «Jaunākās Ziņās» 1936. g. 23. un 24. nrā un šai grāmatā nodaļu: Jānis Reiters sakarā ar veclatviešu rakstu valodas vēsturi.

- 1677— G. Dreßel, Schwedisch-polnisch-deutsch-lettisches Vocabelbuch. Riga, Nöller 1677 [Sk. D. Zemzare, 1961, 91.]
- 1682a— Eriha Johana Footangela veltījumdzejolis Kristiānam Alanderam. Sk. turpmāk.
- 1682b— «1682. gadā iznākusi Dreseļa *Swähta Bährno Mahziba* — katķisms skolām, tulkots no J. Brever *Katechismus zum Gebrauch der rigischen Schulen*. Riga, 1681.» (A. Augstkalns, 1930c, 115.)
- 1683a— 1683. gadā iespiesta J. Elgera vārdnīca *Dictionarium polono-latino-lottavicum. Opus posthumum*.
- 1683b— Tartu universitātes bibliotēkā glabājas latviešu ābece, kas iespiesta laikam 1683. g. un no kuras pazīstamas 8 lappuses (t. i., iespieduma loksnes viena puse).
- 1685a— *Veltījumdzejolis* hercoga Fridriha Kazimira vārda dienai 1865. gada 25. martā.
- 1685b— «Uz 1685. gadu attiecinā Jāņa Langius vārdnīcas rokraksta veltījumu. Šim vecajam Bārtas un Nīcas mācītājam esot bijuši vēl citi latviešu raksti («meine

lettischen scripta» fol. 3 v. — vārdā minēts «lettisches vademecum» 35 v.), bet uzglabājies ir tikai vārdnīcas manuskripts, ko Zēvers 1923. gadā atrada Heidelbergas universitātes bibliotēkā. Vārdnīca ir nofotografēta vairāk eksemplāros Latvijas bibliotēkām. Tiek izlietota arī [K. Milenbaha un J. Endzelīna, iestarpin. A. O.] Latviešu valodas vārdnīcā (saīsinājums Lng.), kaut gan Langius vārdus tur biežāk sastop apzīmētus ar zīmi «Für. I», kas nozīmē kādu no tālāk minamiem vārdnīcu rokrakstiem.

1685. gads laikam ir vārdnīcas pabeiguma un uzglabātā manuskripta gads, jo manuskriptā var novērot, ka tas ir pārrakstīts no kāda uzmetuma: manuskriptā ir nepārprotamas norakstīšanas kļūdas. No literāriskiem avotiem Langius ir lietojis Manceli, daudzkārt uz to atsaucoties un ne gluži reti uzstājoties ar citādiem uzskatiem. Pāra vietās minēts Pauls Einhorns..» (A. Augstkalns, 1930c, 115.)

Skat. E. Bleses 1936. gadā izdoto un apercēto J. Langija vārdnīcu.

1685c— 1685. gadā iznāk H. Adolphi «Erster Versuch einer kurz verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache».

«Tas, ko 1685. g. gramatika māca, ir pēc būtības tas pats, ar ko nāca Mancelis 1631. g. (tikai dažādi sīkumi ir atmetami — un tas gramatikā ar ir pasacīts), un ir pilnīgi tas pats, ko praksē rādīja Kr. Fīrekers 1671. g., 1685. gada rokvedis (paša Adolfiga redakcijā, liela daļa Fīrekera apstrādāta) un 1685.—1689. g. bībele. Gramatikai nav jācīnās pret spēcīgiem veciem rakstiem ar autoritāti — viņa pilnīgi saskan ar visiem **scripta authentica**.

Disciplinēta rakstu valoda ir dabiski nobriedusi un no šā laika stāv nesatricināma.» (A. Augstkalns, 1930c, 119.)

- 1685d— Tanī pašā 1685. g. iznākušajai nelielajai Dreseļa gramatikai ir maza nozīme, salīdzinot ar Adolfi gramatiku.
- 1685e— «1685. gadā izdots ceturto reizi Manceļa rokvedis, — kā tiek teikts (Napiersky, Mag. 3, 2—3, 20) negrozīts pārdrūkājums pēc 1673. gada izdevuma.
- 1685f— Jauns darbs turpretī ir Adolfiga izdotais Kurzemes rokvedis Vermehrtes Lettisches Hand-Buch (priekšvārdi parakstīti 1685. g. septembrī). Lasītāja ievēribu pelnī titula vārdi: in einer gut befundenen und richtigen Schreibart ausgefertigt. Izdevējam ir noteikts uzskats par rakstību, un visa grāmata ir vienādā rakstībā. Līdz tam katrs autors atbildēja par sevi, izdevējs viņus tikai savāca kopā. 1673. gada rokvedī bija Manceļa raksti savā valodā un rakstībā, dziesmu grāmatā katra dziesma tāda, kādu autors bija pratis uzrakstīt, pātaru grāmatā atkal Kleinšmitam sava valoda un rakstība. Adolfiga rokvedī viss teksts revidēts (lielākā daļa ir Firekera darbs — sk. L. Bērziņa 76. l. p.) un pārrakstīts vienādā ortogrāfijā, tādā pārrakstītas arī Manceļa dziesmas (dziesmu grāmatā ar šifru L. M.)» (A. Augstkalns, 1930c, 118.)
- 1685g— 1685. g. iznāk bībeles II daļa *Jaunā derība*, no 1689— 1689. līdz 1692. g. iznāk visa bībele (*I. Vecā derība*, 1692— *II. Jaunā derība*). Tuvāk par to sk. turpmāk.
- 1696— «Unterſchiedliche Kirchen-Gebete, Wie ſelbige Bey denen Unteuſchen Gemeinden, In und auſſer der Stadt zu gebrauchen verordnet. Riga, Bey Georg Matthias Nöller, 1696.»
- 1697— Johana Višmaņa «*Der Unteuſche Opitz* .. Riga 1697». Sk. nod. par J. Višmani.

Linaudēju statūti (1625/1640)

Linaudēju statūtus, kas saglabājušies manuskriptā, tā pirmie pētnieki L. Arbuzovs un J. Straubergs sauc pēc vācu valodas parauga par šrāgām. Linaudēju «šrāgas» latviešu un vācu valodā publicējis 1922. gadā prof L. Arbuzovs Latvijas Augstskolas Rakstu II sējumā, 19—57. L. Arbuzovs pievienojis tām arī plašāku pētījumu par to, kad un kas ierakstījis šīs «šrāgas» linaudēju grāmatā. J. Straubergs piemetina, ka «Drīzumā iznāks arī latviešu šrāgu otrs iespiedums cand. phil. A. Augstkalna redakcijā» (J. Straubergs, 1938, 414). A. Augstkalns pāragrās nāves dēļ nepaspēja iecerī īstenot. (A. Augstkalna piezīme par šrāgu tulkotāju 1930c, 100. lpp. sakarā ar J. Strauberga 1938. gada pētījumu, kura apskatam pievēršamies, novecojusi.)

J. Straubergs aizstāv viedokli, ka linaudēju statūtus «un amata lēmumus no 1618. g. līdz 1645. gadam, kas viss rakstīts ar vienu roku, ierakstījis linu audēju amata rakstvedis» (1938, 414). Šis rakstvedis esot bijis arī statūtu tulkotājs: «Tulkošana ir notikusi starp 1625. un 1640. g. Visticamāki ir divi gadījumi: vai tās [šrāgas] tulkotas neilgi pēc apstiprināšanas, t. i., jau 1625. gadā, vai tās tulkotas neilgi priekš ierakstīšanas, t. i., ap 1640. g. Abos gadījumos amata rakstvedis ir Mārtiņš Baķītis, un visi apstākļi aizrāda uz M. Baķīti ne vien kā uz latviešu teksta ierakstītāju, bet arī viņu tulkotāju.

Ir arī zināmas analogijas, kas rāda, ka skolotāji ir piedalījušies XVII g. s. tekstu tulkošanā latviešu valodā. Tā

1689. gadā latviešu amatu zvēresta tekstus latviešu valodā pārtulko Jāņa skolas skolotājs Miķelis Ģertsons. Linu audējiem tiešu sakaru ar latviešu mācītājiem nebija: tie maksāja tāpat kā citi amatnieki nodevas Doma baznīcai, un vienīgie, pie kā varēja griezties, bija latviešu skolotāji, kas pie tam bija vēl šā paša amata meistari un rakstveži.» (J. Straubergs, 1938, 423—424.) Līdzīga dzīves gaita arī M. Baķītim, kura «aiziešana no rakstveža amata sakrīt ar to laiku, kad tas uzsāk ķestera un skolotāja gaitas Ģertrūdes draudzē» (J. Straubergs, 1938, 422).

Par laiku, kad tulkoti statūti, J. Strauberga «domas vairāk sveras uz vēlāku laiku, t. i., kā šīs šrāgas Baķītis tulkojis neilgi priekš ierakstīšanas, t. i., ap 1640. gadu.

Par to runā ne tikai tie grozījumi, kas izdarīti latviešu tekstā un kur latviešu teksts atkāpjas no oficiālā vācu teksta, un ar kuriem ir mēģināts labot dažas vietas oficiālās šrāgās, kas amata locekļiem izrādījās ar laiku neizdevīgas; uz to norāda arī tulkojumu rakstība, kur vienā otrā vietā novērojamas tādas parādības, kas norāda uz zināmu Manceļa ietekmi.» (1938, 424.)

Kāda ir linaudēju statūtu rakstība?

«Ja šis dokuments ierakstīts linu audēju grāmatās ap 1640. gadu, tad vispirms ar citu viedokli varam pieiet šī dokumenta valodas rakstības analīzei. Šai dokumentā h kā garuma apzīmētājs ir sastopams daudz biežāk nekā agrākos latviešu rakstos, tas pats ir arī ar i rakstīšanu kā ie, arī vienreiz otrreiz sastopam ie vietā ee. Tās ir lietas, ko mēs dēvējam par Manceļa nopelniem. Un, ja linu audēju šrāgas latviešu tulkojumu datē ar 1625. g., kā tas līdz šim darīts, tad izrādās, ka tie nav vis Manceļa nopelni, bet kāda nezināma rakstveža,

kas tos piepildījis jau priekš Manceļa. Turpretī, ja latviešu teksts ierakstīts ap 1640. g., tad par zināmu Manceļa rakstības ietekmi šai tekstā nav ko brīnīties.

Tas, ka pārrakstītājs nav pilnīgi sekojis Mancelim, arī ir pilnīgi saprotams, jo Rīgā bija savas rakstības tradīcijas, pie kuras tie jau bija pieraduši, un man vairākkārt ir nācies aizrādīt uz faktiem, kas liecina, ka Manceļa rakstība nebūt nav XVII g. s. tik populāra, kā tas liekas pēc viņa iespiestiem darbiem.

Tādēļ arī latviešu teksta pārrakstītājs un arī iespējamais tulkotājs palika pie vecās 1615. g. Rīgas tradīcijas, apmierinādamies tikai ar dažiem jauninājumiem Manceļa garā.» (J. Straubergs, 1938, 418.)

Par linaudēju statūtu kultūrvēsturisko nozīmi J. Straubergs izsakās, ka «linu audēju šrāgu manuskripts mūsu literatūras vēsturē kā plašākais XVII g. s. sākuma laicīgais manuskripts ieņems arvienu ļoti redzamu vietu latviešu literatūras vēsturē, un šī manuskripta nozīme palielinās vēl ar to, ka šo darbu ir veicis latviešu cilvēks latviešu amata uzdevumā. Tāpēc arī šīs šrāgas, kā arī pašas linu audēju grāmatas ir tikpat neatverams avots Rīgas latviešu dzīves pētīšanai XVII g. s. sākumā, kāds agrākiem gadu simteņiem ir latviešu alusnesēju un nastnieku grāmatas. Linu audēju grāmatas atšķir mums to XVII g. s. sākuma lapas pusi, kas sevišķi spilgti raksturo latviešu kulturālo dzīvi šai laikmetā, un rāda, ar kādu centību latvieši izmantoja savu stāvokli, kad nebija vēl tiesiskas nevienlīdzības starp latviešu un vācu amatniekiem, lai saviem bērniem gādātu skolas izglītību, neizslēdzot arī augstāko izglītību. Un tikai XVII g. s. otrā pusē iestājas tas stāvoklis, ko raksturo savā 1656. gada lūgumā latviešu amatnieks Sausiņš: «..latviešu tautai.. grib atņemt viņas senās tiesības» un.. Rīgas amatnieka dēlam mācītājam Jānim Reiteram trīsreiz kā bēglim jāatstāj sava tēvija un jānomirst sve-

šumā tikai tādēļ, ka tas bija iedrošinājies nostāties savas tautas pusē». (J. Straubergs, 1938, 424—425.)

Linaudēju aroda reāliju analīzi skat.: Z. Kaktiņš, 1938, 401—413.

Linaudēju statūtu valodas, īpaši leksikas un frazeoloģijas analīze vēl gaida pētnieku.

Andreja Geceļa (?—1653) manuskripti

Andrejs Gecelis (Gecelius), atnācējs no Meklenburgas, ir atstājis manuskriptā latviešu valodā tulkotus 150 psalmus un Zālamāna sakāmus vārdus. A. Augstkalns, ievērojot J. Zēvera pētījumus (IMM 1932, II, III, IV, IX/X), atzīmē par Geceļa rakstiem sekojošo:

«Patiesībā manuskriptam ir 1628. gads, kas labi saskan arī ar viņa valodu. Šis tāpat mums ir pēdējais (jeb, ievērojot nedatēto šrāgas tulkojumu un 1630. gadā sarakstīto Rēhehūzena gramatiku — viens no pēdējiem) lielākais «pirmās rakstu valodas» pieminēklis priekš Manceļa uzstāšanās.

Manuskriptā ietilpst visi Dāvida psalmi un visa Zālamāna sakāmu vārdu grāmata. Valodas raksturs un rakstības paņēmieni ir gandrīz identiski ar 1587. g. grāmatām (piem. UP.). Tikai vēl jāpiebilst, ka autors, pazīdams 1561. gada prūšu Enhiridionu, pēc tā parauga ir lāgu lāgiem licis taisnu horizontālu svītriņu uz garām zilbēm. (Sīkāk par viņa garumzīmēm jārunā kādā speciālā pētījumā.) Šie teksti līdz citiem drukātiem var derēt pirmās rakstu valodas ainas paplašināšanai un noskaidrošanai un var vārdnīcā apliecināt vienu otru vārdu, kas agrākos citāda satura tekstos nav bijis lietojams. Vairāk no viņiem arī nevaram gaidīt.» (A. Augstkalns, 1933, 54.)

Tuvākas ziņas par A. Geceļa dzīvi līdz 1933. gadam nebija zināmas, tās sniedza J. Straubergs (1933a, 299—306), dodams

arī viņa literāri valodnieciskās darbības vispārīgu raksturojumu:

«No Boicenburgas Latvijā ieceļojuši divi brāļi Gecēļi: Miķelis un Andrejs . .

Jaunākais brālis Andrejs Gecelis apmetas Jelgavā un nodarbojas kā turienes latīņu skolas skolotājs un konrektors.

Pirmo reizi A. Gecēja vārds Jelgavā minēts 1609. g., bet G. Oto (Otto) domā, ka šis Gecelis darbojies Jelgavā jau no 1605. gada. Jelgavu viņš atstāj 1621. gadā un tāpat Jelgavā nostrādā 12—16 gadus.

Jelgavas latīņu skola jeb Jelgavas lielā pilsētas skola dibināta 1567. gadā. Ap 1605. gadu šai skolā jau ir trīs skolotāji: rektors, konrektors un kantors. Rektors māca augstākā klasē (pirmā), konrektors sekundā un kantors terciajā . .

Jukumu Arnoldi daži min par to anonīmo atskaņoto (rīmēto) dziesmu autoru, kuras līdzās Firekera dziesmām parādijās Vademecum'a 1672. g. izdevumā un vēlākos izdevumos apzīmētas ar burtiem J. A., tāpat arī Tečs par 1615. g. rokas grāmatas redaktoru min Reimeru, kas nevarēja būt G. Reimers, kurš jau 1607. gadā bija miris, bet tikai V. Reimers, Manceļa svainis. Lai gan šīs abas lietas ir apšaubāmas, bet ir pilnīgi ticams, ka šie abi mācītāji, kopā ar Jelgavas Annas baznīcas mācītāju Z. Holdius, tuvu stāvēja toreizējai latviešu literatūrai un Gecelis jau Jelgavā atradās sabiedrībā, kam latviešu rakstu lietas un literatūra nebija sveša. Tādēļ arī pats Gecelis, gatavodamies, tāpat kā viņa kolēģas, pāriet no skolotāja uz mācītāja amatu, bija spiests šo valodu mācīties, un, domājams, ka savus latviešu darbus viņš sācis jau Jelgavā.

Jelgavu Gecelis atstāj 1621. gada beigās, un, kur viņš pavadījis laiku no 1622.—1629. gadam, nav zināms. Ērgļos viņš ierodas ap 1629. gadu un paliek tur līdz savai nāvei 1653. gadā. Laikā no 1622.—1628. gadam viņš nobeidzis arī savu lielo literārisko darbu, t. i., Dāvida dziesmu un Zālamāna sakāmu vārdu tulkojumu.» (J. Straubergs, 1933a, 300—302.)

Aplūkojis vairākus uzglabājušos dokumentus, kas saistās ar A. Geceļa dzīvi Ērgļos, J. Straubergs pievēršas A. Geceļa manuskriptu liktenim: «Un tāpat kā viņa ikdienas darbs, tā arī viņa literāriskais darbs nav nesis gaidītos augļus. Viņa darbs, kam viņš bija veltījis daudzu gadu pūles, palika nendrukāts, un jau 1664. gadā viņa paša kolēģas, Vidzemes mācītāji, par šo darbu vairs nekā nezina. Kad 28. VI 1664. gadā sinode pārrunā jautājumu par bībeles tulkošanu latviešu valodā, tad nolemj, ka šis tulkojums jāsāk ar Dāvida dziesmām, un uzaicina mācītājus mēģināt šo lietu veikt. Tātad Geceļa Dāvida dziesmu tulkojums mācītājiem nav vairs zināms.

Tāpat arī šis pats sinodes lēmums norāda uz to, ka arī cits Dāvida dziesmu tulkojums nav pazīstams, un aizrādījumi par to, ka 1625. gadā iespiests Dāvida dziesmu tulkojums, ko jau Zontags apšaubā, liekas stipri problemātiski. Tāpat arī apšaubāms ir Zēvera aizrādījums, ka jau priekš Geceļa ir bijuši pilnīgi Dāvida dziesmu tulkojumi rokrakstā un ka Gecelis norakstījis savu manuskriptu no kāda iepriekšēja tulkojuma. Ka šai laikā latviešu garīgās literatūras tulkojumi rokrakstā bijuši stipri izplatīti, par to šaubu nav, bet šo rokrakstu saturs neizgāja no tām robežām, ko noteica baznīcas dievkalpojumu vajadzības. No Dāvida dziesmām šai obligatorisko baznīcās lietojamo dziesmu sarakstā ietilpst tikai dažas, un nepieciešams šāds pilnīgs Dāvida dziesmu krājums nevienam nebija; ar to arī izskaidrojams tas, ka Geceļa manuskripts palika nespiests, lai gan šis manuskripts iespiešanai bija domāts.

Šis manuskripts ir Geceļa mūža darbs, un Gecelis pie tā strādājis ar lielu rūpību. Ja arī šī manuskripta valoda ir stipri kļūdaina, tad tomēr nevar teikt, ka tas stāvētu zemāk par iepriekšējiem latviešu valodas pieminekļiem. Gluži otrādi, Gecelis gramatikā un pareizrakstībā ir daudz noteiktāks nekā viņa priekšgājēji. Dr. Zēvers Izgl. Min. Mēn. savā rakstā par dažiem XVII g. s. pieminekļiem analizē Geceļa valodu un

salīdzina viņu galvenā kārtā ar Manceli un Gliku un secina, ka Geceļa valoda esot ļoti sakropļota. To, saprotams, var teikt par katru latviešu grāmatu līdz Mancelim, bet noteiktu atbildi uz jautājumu, kādas ir Geceļa attiecības pret saviem priekšgājējiem un vai Gecelis apmierinājies tikai ar to, kas bijis priekš viņa, vai ienesis arī pats latviešu literāriskās valodas attīstībā ko jaunu, mēs Zēvera rakstā neatrodam. Man liekas, ka sīkāki filoloģiski pētījumi noskaidros Geceļa nozīmi latviešu valodas izveidošanā un pastiprinās uzskatu, ko esmu ieguvis, iepazīdamies ar vecākiem latviešu valodas pieminekļiem, t. i., ka Gecelis ir pirmais latviešu valodas pratējs, kas savos rakstos centās ievērot noteiktus gramatikas principus un tāpat arī pareizrakstībā uzstāda jaunus principus [retin. A. O.]. No viņa sākās tā valodnieku rinda, kura XVII g. simtenī izveidoja baznīcas rakstu valodu un kurā ietilpst Gecelis, Mancelis, Fīrekers, Rēhehūzens, Dreselis, Adolfijs, L. Depkins, Langijs, Glikis un Dīcs. Lai gan Geceļa skolnieks Mancelis izveda šo rakstības reformu pretēji Geceļa ieteiktam virzienam, tomēr Manceļa skolnieks Fīrekers noteikti piesliecas Geceļa patskaņu atzīmējumam un ved šo cīņu par jauno ortogrāfiju tālāk. Grūti pateikt, kādu ietekmi atstājis Gecelis uz Manceļa darbiem, bet nevar atstāt neievērotu to faktu, ka Mancelis ir mācījies pie Geceļa Jelgavas skolā. Mancelis no 1608.—1611. g. apmeklēja Jelgavas un Rīgas latīņu skolu, tātad tai laikā, kad Gecelis bija Jelgavas skolas konrektors, un Geceļa ietekme uz Manceli un kopā ar to uz visu tālāko latviešu literatūras attīstību nav noliedzama.» (J. Straubergs, 1933a, 304—305.)

Pēdējā teze jākritizē, un tas veicams sakarā ar A. Geceļa ortogrāfijas analīzi.

Pirms aplūkojam A. Geceļa valodas īpatnības, jāsaka kādi vārdi par viņa ortogrāfiju, īsteni par patskaņu garuma apzīmēšanu ar svītriņu, par ko J. Straubergs izsakās, it kā K. Fire-

kers šo paņēmienu būtu pārņēmis no A. Geceļa. Šai sakarā J. Zēvers oponentē J. Straubergam un aizrāda: «Kas attiecas uz patskaņu garuma apzīmēšanu ar svītriņu virs patskaņa, tad šo patskaņu garuma veida apzīmēšanu atrodam jau 1561. g. Ābela Villa (Abel Will) senprūšu katķismā, pie kam attiecīgo Villa aizrādījumu par patskaņu garumu A. Ģecelis ir burtiski norakstījis no A. Villa senprūšu katķisma, sal. manu rakstu «Par dažiem XVII g. s. latv. val. pieminekļiem» 1932. g. IMM. Nr. 4, 325 [«Damit aber der leßer, die Vndeutsche sprache, nach ihrer Natürlichen art verstendlich leßen konne: Vnd es die Zuhörer auch verstehen, ist dießes fleißig zu merken, das die fünf Vocales gemeiniglich durch eine Lange pronuncjatjon außgesprochen werden. Derowegen solche buchstaben, ihre Bondere Zeichen haben müssen. Wo nun diese nachfolgende Vertzeynus, an einem solchen buchstaben im Wort erfunden, muß derselbige mit ßeinem gewöhnlichen Accent pronuncijrt werden Lanck. ā ē ī ō ū y.»] Ģecelis turas pie šās A. Villa senprūšu katķismā lietotās patskaņu garuma apzīmēšanas arī savā rokrakstā, bet ļoti nekonsekventi. Par valodnieka darbu — Straubergs nosauc Ģeceli par vienu no pirmajiem latviešu valodniekiem — gan nevar šē būt runa.

Straubergs apgalvo, ka Ģirekers noteikti pieslējies Ģeceļa patskaņu apzīmējumam un vedis šo cīņu par jauno ortogrāfiju tālāk (sal. loc. cit. 305). Nav ne mazāko aizrādījumu, kas liecinātu, ka Ģirekers būtu ņēmis Ģeceļa no A. Villa pārņemto garo patskaņu apzīmēšanu ar svītriņu par paraugu. Kā jau augšā aizrādīts, tad Ģecelis apzīmē garos patskaņus nekonsekventi. Ģirekers lūko ievest latviešu ortogrāfijā sevišķu pareizrakstības sistēmu. Viņš apzīmē patskaņa garumu ar svītriņu, kuru viņš velk caur burta kājiņu labajā pusē, un pie tam konsekventi. Tā, piem., o, kas, kā zināms, latviešu valodā ir divskanis uo, Ģirekera rakstos nav nekur apzīmēts ar svītriņu, piem., «Roku, Rokas, Rokams, dos, dod, Gods, Godu». Bez patskaņu apzīmēšanas ar svītriņu F. lieto ņch un ņch vietā

vienkārši ņ un .. [un to pašu ar svītriņu pāri], piem., «allaḅ, diḅani, zeeḅot, ņim, teeḅam etc.». Tā kā pareizrakstības principi ir ne tikai uzstādīti, bet arī konsekventi lietoti, tad par F. gan varam runāt kā par īstu valodnieku.» (J. Zēvers, 1934b, 433.)

J. Zēvers motivēti arī noraida J. Strauberga apgalvojumu, it kā A. Gecelis būtu valodas ziņā ietekmējis Manceli un visu tālāko latviešu literatūras attīstību: «Nav saprotams, kā to var apgalvot, kad redzams, ka Ģeceļa 1628. gadā uzrakstītais Dāvida dziesmu un Zālamāna sakāmvārdu tulkojums valodas ziņā sakrīt pilnīgi ar XVI g. s. pieminekļiem, bet Manceļa 1631. g. Vademecum's uzrāda jau pilnīgi citu valodu, tā ka ar to, var gan teikt, iesākas jauns posms latviešu valodas vēsturē. Bet to gan var teikt, ka Manceļa ietekme uz Ģeceli ir nenoliedzama.» (J. Zēvers, 1934b, 434.)

Par pēdējā apgalvojuma pierādījumu J. Zēveram noder viņa paša raksts, kuru tikko citējām — «Vēl kāds līdz šim nepazīstams Andreja Ģeceļa (Getzel) latviešu valodas piemineklis» (IMM 1934, V/VI 423—434) un kurā aplūkoti ap 17. gs. vidu (1643—1653) G. Manceļa Vademecum'a 1643. g. izdevuma beigās iesietajās lapās ierakstītās lūgšanas latviešu valodā it kā A. Ģeceļa teksti:

«1) «Cum Deo» (2 lpp. in quarto), 2) «Uḅ Seemas ņwātkeem» (2 lpp.), 3) «Für die gemeine Noht» (6 lpp.), 4) «Letania, weena Sirrdigha Luhkĵchana par wiḅeems Zillwākeems» (6 lpp.) un 5) «Admonitio ad Patrinos ante actum Baptismatis adhibenda» (3 lpp.).» (J. Zēvers, 1934b, 423.)

Taču šīs Vademekuma eksemplārā ierakstītās lūgšanas, kas «valodas un pareizrakstības ziņā piemērotas Mancelim» (J. Zēvers, 1934b, 424), nav atzīstamas par A. Ģeceļa darbiem, kā to norādījis A. Augstkalns (1938a, 162).

Vērā liekamus materiālus veclatviešu rakstu valodas vēsturei A. Ģeceļa darbi, īpaši Dāvida

dziesmu un Zālamāna sakāmvārdu tulkojumi, dod leksikas un semantikas plāksnē, kādā tos arī pētījis J. Zēvers (1932):

«Geceļa rokraksts ir tulkojums pēc vācu Lutera bībeles teksta, pie kam tulkotājs ir ļoti stingri turējies pie sava oriģināla. Valodas ziņā Geceļa rokrakstā sastopam dažus vecus tagadējā valodā vairs nelietojamus vārdus.» (J. Zēvers, 1932, 141.)

Atzīmēsim šos vārdus alfabētiskā secībā (arābu cipari apzīmē Dāvida dziesmu tekstus):

1) *glaudāt* // *glaudenāt* «izlikties, liekuļot, lišķēt», piem., 78₃₆ «Vnnd gloudaye (heuchelten) tham ar þouwims muttims vnd mhelloya (logen) tham ar þouwims mhelims» (J. Zēvers, 1932, 144).

2) *iksts* // *ikste*, visur Geceļa tulkojumā lietots *nieres* vietā, piem., 73₂₁ «Beth tas man þāpe exkan tho Szirde, Vnd dur man exkan mannims Iþkyms» (J. Zēvers, 1932, 142).

3) *iz* «līdz»: 72₈ «Thas waldys nho wene Juure Ihs taj ötre vnd nho tho Vdenne Ihs Passoules gallam» (144).

4) *liešķēt* «riebties», piem., 107₁₈ «ka tims lēþkeye preschan wuessenade barrybe vnd tappe Iþmuerschenne newesselle» (Lutera tulk. «Daß ihnen ekelte vor aller Speise, und wurden todkrank»). Sal. *liekšēt*, *liekšķēt* «übel werden» (Milenb. v. II, 496) un *apliekšēties*, «widerwärtig werden» (ibid. I, 102) (144).

5) *miesle* «spēle», piem., 71₂₂ «Tapētz patteitczo es thoew arrydtczan ar czeeþme meþle (Psalterspiel) par thouwe taiþnybe o Dewš» (143).

6) *mieslošana* «spēlēšana»: 92₄ «Vs tems deþmette stygems, vnd czeeþmems ar meþloschenne vs tho kookle» (Lutera tulk. «Auf den zehn Saiten und Psalter, mit Spielen auf der Harfe», Glika tulk. «Us tahm desmits Stihgahm un us Sohma-Stubulehm, ar Spehleschanu us Kohkli») (143).

7) *mieslot* «spēlēt», piem., 33₃ «meļloyet Lab vs stygēļ meļlē ar ģkannyschen» (Glika tulk. «spehlejeet labbi ar Скаңу») (143).

8) *mieslotājs* «spēlētājs»: 68₂₆ «The czedetaye edth papesche, tur peetz the meļlotaye (Spielleute)» (143).

9) *paupenes* «bungas»: 149₃ «Thems buhs teickt Wingge Waerde, exkan ļouwes kaārtes, ar Poupenems vnd koklems buhs tims tam meļlot» (142).

10) *pielāgadīt* «pierēķināt»: 106₃₁ «Vnd thappe tems Pela-gadyta (gerechnet) py taiļnybe (zur Gerechtigkeit) nho wene radde Is otram muļģige» (144).

11) *py* «pie»: sk. iepriekšējo teikumam.

12) *spraudule* // *spraudulis* «bulta, aizšaujama»: 107₁₆ «Ka thas ļalouļe czelģyges Waartes, Vnd ļaļyt therodiges sproudulles»; «Vnd Bārschenne thurras stipprāck, neka Wens sproudullis py stippres Cziwokle» (142).

13) *šķīda* // *šķīde* «vairog»: 91₄ «Wingge tauļnybe yr paglābschenne vnd brunya («ļkyda»)»; «Szagrāb tho Brunge vnd ļkyde» (142).

14) *tresēt* «tērzēt, runāt»: 1₂ «Beth gir prex py Bouļle tha Kunge, Vnd treļ nho winge Bouļle dēne vnd nacte»; 2₅ «Tas Wēne Kārt ar tims tressēs exam ļouwe Dūļmybe»; 10₁₁ «Thas treļ exan ļouwe Szīrde», «Vārdnīcā Manuale Lettico-Germanicum, kādā Jelgavas mākslas un rakstniecības biedrības rok-rakstā, atzīmēts «Tehrseht oder Tresseht, schwatzen, Weisheit pflegen. J.». Ar «J» šai rok-rakstā apzīmēta kāda līdz šim nepazīstama XVII g. s. vārdnīca.» (143).

Dažiem vārdiem A. Geceļa rok-rakstā J. Zēvers atzīmējis citādu nozīmi nekā tagad:

1) *akmens* «klints»: 27₅ «Vnd paauxtena man vs wene lele ackmenne» (Lutera tulk. «und erhöhet mich auf einem Felsen») sal. 31₃; 40₃; 42₁₀; 61₃; 62₈; 114₈; 141₆; XXX₁₉; XXX₂₆ (romiešu cipari apzīmē Zālamāna sakām vārdus).

Manceļa vārdnīcā Lettus sastopam «Felḅ. Ackmins», bet Glikis lieto *klints* (vīr. dzimtē), piem., Lūk. 23,53 «kas weenâ klintî bij iszirsts» (228).

- 2) *laimes kauliņš* «loze»: XVI₃₃ «Laimeḅ kaulinge thāpe meste exkan tho kleepe, beth the teck ka thas Kunx grib» (228).
- 3) *laiva* «kuģis»: 48₈ «Tu ḅalous tos Laiwes exkan tho Juure, czour tho austrumme Wheye» (227).
- 4) *neveseliba* «slimība»: 41₄ «wingge newesselybe» (seine Krankheit) (228).
- 5) *padoms* «turība, bagātība»: 49₇ «Kattre ḅoew palaischas vs ḅouwe Paddome vnd lepnoyas vs ḅouwe lele baggatybe»; XV₆ «Exkan wene taiḅnige Namme yr gan padome (bagatybe)» (228).
- 6) *vaisla* «suga, dzimums»: XXX,11 «Tur Ir tāda Waiḅle, kattre tur ḅouwe Thewe lade, Vnd ḅouwe Mathe nhe Lab whele»;

Manceļa tekstos šai nozīmē lietots vārds *tauta*: XXX,11 «Weena Tauta gir, kattra sawu Taehwu lahd, vnd nhe swehti sawu Maht»; Glika bībelē tai pašā nozīmē sastopam ģermānismu *slaka*: «Weena Slakka irr, kas sawu Tehwu nolahd, un sawu Mahti ne swehti» (228).

Tulkošanas grūtību dēļ arī A. Geceļa manuskriptā vērojami daudzi verdziski vārdiski pārcēlumī, ģermānismi un kalki.

J. Zēvers atzīmē, ka «Vispārīgi Geceļa rokrakstā sastopam daudzkārt tādus izteicienus, kas pārmērīgi vārdiski tulkoti no vācu valodas, bet neatbilst latviešu valodas garam, tā, piem., *heimsuchen* ir tulkots *piemeklēt pie mājas* [kursīvs šeit un turpmākajā citējumā mūsu, A. O.], sal. 59₆ «Thu Kunx Zebaoth, tu Dews Iḅrael Vḅmodes, vnd Pemecklē py mayas wuesses Pagane Loudes»; 80₁₅ «Vnd Vḅluucko (siehe an), vnd pemekle (vnd suche) py Maiyams (heim) scho Wynekooke»; .. Tāpat v. *fortfahren* «fortsetzen» nozīmē tulkots *projām braukt*, sal. 10₅

«Tas broudtcz Proyam ar þouwe greþnybe»; 68₂₂ «Kattre tur proyam broutcz exkan þouwims Greekims». Līdzīgi arī (107₁₈) «Iþmuerschenne newesselle» (todkrank). Pēc vācu *sich rühmen* parauga arī latviski pēc *lielities* papildītājs nostādīts ģenitīvā, piem., 10₃ «Aesto thas beþdewis lelōyas þoew þowes pārgalwybes»; 34₃ «Manne dwheþel būs lelotes tha Kunge»; 97₇ «Kounētes būs wuessims, kattare tems Kōkodewims kalpo, vnd þoew tho koko Dewo leloyas». Vācu teikums «aber sie treiben ihr Gespōtt daraus» tulkots 69₁₂ «beth the czenn þowes apmhedischenne tur aran». Vācu *umgeben* [ietvert, apņemt, ieslēgt, ielenkt, apstāt, A. O.] tulkots *apdot*, piem., 17₁₁ «Kur mhes etam (gehen), abdode (vmgeben) the mums»;.. Vācu *verkehrtes Herz* (sal. XI₂₀) ir tulkots *pārgriezta sirds*: «Tam Kungam yr breþmyba py tems paergrestems Szirdems».. (J. Zēvers, 1932, 232—233.)

Pēdējā frāze Glika bībelē tulkota:

«Kam pawehrtita Ģirds irr / tas irr tam KUNGAM weena Negantiba ..» (Zal. sak. v. 11,20).

Par ģermānismiem sk. J. Zēvers, 1932, 230—232. (Sk. arī nodaļā par Višmani viņa iebildumus pret ģermānismiem.)

J. Zēvers vēl A. Geceļa rakstos atzīmē dažas īpatnības vārdu atvasināšanā: «Tikpat Dāvida dziesmās, kā arī Zālamāna sakāmvardos viscaur lietots *bezdievīs* [kursīvs šeit un turpmākajā citātā mūsu, A. O.] «gottlos» nozīmē, kura vietā Manceļa un Glika rakstos ir *bezdievīgs*, piem., pirmajā Dāvida dziesmā: «Lab tham, kas nhe staigā ēxkan Runne to Beþdewe»; «Beth tha nhe yr the Beþdewe»;.. Tāpat daudzkārt lietoti īpatnēji lietas vārdi ar piedēkli *-iba*. Vācu «gefällt» ir tulkots *paprātam*, un no tā ir darināts lietas vārds *paprātiba* «Wohlgefallen» nozīmē, piem., 44₄ «aesto thoew gir papratibe Py tems».. No «stīprs» atvasināta forma *stipriba*, piem., 18₂ «Szirdige myl thur es thoew, Kūnx manna stipriba».. Piedēkli *-iba* sastopam vēl vārdā *notallybe* «Weise» nozīmē, sal. 110₄ «Thas Kūnx gir Swereys, vnd thas tham nhe þeeloses, tu

es wens baņnytze Kunx (Presters) muļige, peetz tho notallybe Melchiļedech».» (J. Zēvers, 1932, 229.)

Gan kā īpatnība atvasinājumā, gan arī kā kalks uztverams gadījums, par kuru J. Zēvers saka: «Pārmērīgi burtisks tulkojums ir *pērkonāt* «donnern», piem., 18₁₃ «Vnd tas Kunx pērkonaja ēkkan Debbes»; 29₃ «tas Kunx thās godybes pērkunā»; 77₁₈ «the Padebbesche (Wolcken) perkunaye (donner-ten)»..» (J. Zēvers, 1932, 230).

Dažos gadījumos vērojam *k* skaņas iespraudumu (piem., vārdā «balxnis, balxne»: 3₃ «Es Peļoutce ar manne balxne tho Kunge»), citos *k* skaņas trūkumu (tā «Vārds *rikste* Gecelim bez *k*. sal. senprūšu riste «Rute», piem., 45₇ «tas Walstybes (Godibes) Ryste thowes Walstybes yr weno atkylis Godibes ryste-ļcepterris».. Manceļa rakstos visur šis vārds ar *k*)» (J. Zēvers, 1932, 229).

No morfoloģijas īpatnībām A. Geceļa rakstos sastopam daudzskaitļa datīva un instrumentāļa kopīgo formu ar *-ms*, illatīvu ar *-an*.

Sintaksei raksturīgs pronomena *kaīrs* lietojums attieksmes vietniekvārda funkcijā.

Nobeidzot pārskatu par A. Geceli, jāsaka, ka Gecelis ir bijis daudz vājāks latviešu valodas pratējs nekā Mancelis un Fīrekers.

Georgs Elgers (1585—1672) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

Pārskatā par 17. gadsimta tekstiem un meklējamām grāmatām G. Elgera darbi atzīmēti 1620. gadā — katehisma tulkojums — un 1621. gadā — katoļu dziesmu grāmata. «Diemžēl šās grāmatas līdz šim nav uzietas. Mums ir zināmi Elģera rakstu izdevumi tikai viņa nāves gadā — 1672-jā» (A. Augstkalns, 1930c, 99). Sie pēc nāves publicētie darbi ir «Evangelia» (1672), «Catechismus» (1673), «Cantiones spirituales» (1673) un «Dictionarium polono-latino-lottavicum» (1683). Pēc tā, ka minētie darbi nav publicēti G. Elgera dzīves laikā, A. Augstkalns spriež (1930c, 111), ka «Gandrīz tas varētu būt norādījums, ka Elģers pats sapratis, ka viņa valoda mazvērtīgāka par luterāņu grāmatām, un nav ļāvis drukāt.» Taču sakarā ar 1622. gadā publicēto «Agenda parva» A. Augstkalns atzīst, ka tanī «Latviešu teikumu valoda līdzīga pazīstamajām Elgera grāmatām; Elgers jau laikam būs pats autors; domas, ka zudušie Elgera pirmizdevumi varbūt bijuši vācu ortogrāfijā, nu jāatmet. Elgers iegūst nopelnu, ka pirmais — agrāk par Manceli pratis labi apzīmēt (ar poļu ortogrāfijas paņēmieniem) latviešu līdzskaņus [retin. A. O.] — toties viņa patskaņu apzīmējums galotnēs pat sliktāks nekā pašos pirmajos tekstos.» (A. Augstkalns, 1938b, 191.)

Jaunā gaismā G. Elgera valoda aplūkojama pēc K. Draviņa 1961. gadā Lundā izdotā manuskripta «Evangelien und

Episteln.. von Georg Elger». Šo manuskriptu, kas sarakstīts 1640. gadā, 1942. un 1943. gadā atklājis baltologs prof. G. Gerullis Viļņā. Tas ir viens no visvecākajiem pilnīgi saglabājušajiem latviešu grāmatas manuskriptiem. Otrā pasaules kara laikā rokraksts nonācis valodnieku S. Stanga (Oslo) un Kņuta Olofa Falka (Lunda) rīcībā, kuri šā manuskripta publicēšanu un komentēšanu uzticējuši K. Draviņam. Publicējumu pozitīvi novērtējis V. Toporovs žurnālā Вопросы языкознания (1962, Nr. 2). Visi līdz šim pazīstamie Elgera darbi attiecas uz 17. gs. 70-ajiem un 80-ajiem gadiem, bet gadsimta pirmajā ceturksnī publicētie ir pilnīgi pazuduši. Tagad, kad kļuvuši pieejami Elgera agrākie darbi (pirms Kristofora Firekera sacerējumiem), viņa darbības nozīme parādās citā gaismā.

«Elgers latviešu tekstu rakstījis parastajiem mazajiem un lielajiem latīņu burtiem. Viņš lieto arī garos *s* (*f*), *q*, taču tikai savienojumā ar *u* (*qu*=*kv*), *x* (=ks), *y* (=i, ī, j) un *z* (=z), kas sastopams divos variantos — kā *ȝ*, *ȝ* un kā *z*, *Z*. Ar zīmi *ȝ* savienojumā ar dažiem citiem burtiem tiek apzīmētas pāris īpatnējas latviešu valodas skaņas: *cȝ*, *Cȝ*, reti *cz* (=č); *dȝ* (=ȝ, t. i., dz); *ſȝ*, *Sȝ*, reti *ſz* (=š). Šņācenis *ž* tiek apzīmēts pēc poļu parauga ar *ȝ* (ar punktu virs burta).

Elgers *c* skaņas apzīmēšanai raksta *c*, *C*, dažos bibliskos īpašvārdos, kur tagad mūsdienu latviešu valodā izrunā *c* skaņu, arī *z*, *Z*. *č* skaņu (sk. iepriekš!) izņēmuma veidā viņš apzīmē arī ar *č*, *k* skaņu parasti ar *k*, *K*, svešvārdos palaikam arī *c*, *C*, *v* skaņu (=w) pa lielākai daļai ar *w*, *W*, arī ar *u*, retāk ar *v*. Blakus *s* vārdu galos zināmos gadījumos sastopam arī *š* (ar punktu virs *s*, dažreiz pavelkot punktu arī kā svītriņu — *š* vai *š*); divkāršais *s* parasti tiek rakstīts kā *ſs*.

Divkāršais *t* (t. i., *tt*) sastopams tikai ar šķērssvītru, kas vilkta pār otru komponentu.

Līdzskaņa mikstinājums pa lielākai daļai apzīmēts ar seko-

jošu *i* vai *ī*, *ŋ* skaņa ar *ng*. Taču līdzskaņu mīkstinājums bieži palicis neapzīmēts.

Latviešu valodas vokāļu apzīmēšanai Elgers bez tiem burtiem, kas mūsdienās lietojami, izmantojis arī dažus citus. Tā viņš raksta *a*, *A* (=a, ā), *e*, *E*, *ö*, *Ö*, *æ*, *œ*, *AE* (=e, ē, ē, ē̄), *i*, *y*, *J* (=i, ī), *u*, *v*, *V* (=u, ū), *o*, *O* (=uo, svešvārdos arī *o*, *ō*). Ar *i*, *y*, *J*, kā jau teikts, Elgers apzīmē *j* skaņu.

Diftongs *ie* apzīmēts ar *e*, *E*, diftongs *uo* (sk. iepriekš!) ar *o*, *O*. Virs šiem burtiem var būt arī .. ^. . .

Atsevišķos gadījumos virs patskaņiem sastopamas arī citas zīmes, kā svītras un punkti, izņēmuma veidā arī diarēze (divpunktē virs vokāļa).

Elgers nelieto aiz gara vokāļa *h*, kas kā garumzīme sastopama daudzos citos 17. gs. latviešu autoru resp. tulkotāju rakstos. Patskaņu kvantitāte, kā likums, tiek apzīmēta ar konsonanta dubultojumu aiz īsa vokāļa, ja aiz tā citādi ir tikai viens līdzskanis. Pēc gara vokāļa tādā pašā pozīcijā līdzskanis netiek dubultots. No šā pamatlikuma vērojamas daudzas atvirzes.

Kā diakritisku zīmi Elgers lieto ..[jumtiņu] (^). Tas likumiski (taču ne konsekventi) lietots virs gara vokāļa, arī virs *y* un ligatūras *æ*, virs burtiem, kas apzīmē diftongu (tā virs *e* (=ie) un *o* (=uo)), kā arī virs mīkstinājuma zīmes *i* (*ī*).» (K. Draviņš, 1961, XIX—XX lpp.)

K. Draviņa publicētajam G. Elgera Evaņģēliju un epistulu manuskriptam pievienots arī G. Elgera garīgo dziesmu 1640. gada reģistrs. Pēc tā var zināmā mērā spriest par zudušā 1621. gada dziesmu krājuma saturu. 1673. gada dziesmu izdevumā ir nākušas klāt vēl citas dziesmas, kādu nav 1640. gada sarakstā.

Georgs Elgers veclatviešu rakstu valodas vēsturē tādā kārtā aplūkojams nevis pēc J. Manceļa un K. Firekera darbības, kā tas darīts līdzšinējās latviešu literatūras vēsturēs, bet viņa

valodas vērtējumā jāievēro hronoloģijas moments pēc darbu uzrakstīšanas, nevis publicēšanas laika. Līdz ar to jāatzīst, ka, salīdzinot ar pirmajām grāmatām latviešu valodā 1585. un 1586. gadā, G. Elgera darbi ir solis uz priekšu veclatviešu rakstu valodas attīstībā. Tāpēc vairs nevar līdz ar A. Augstkalnu sacīt, ka «Elģera valodas tipiskākā parādība nosauicama par ķēmīgu sava laika radījumu» (A. Augstkalns, 1930c, 113), kas tā izliekas nepamatotā hronoloģiskā skatījumā, aplūkojot G. Elgeru pēc J. Manceļa un K. Fīredera darbības. Tāpēc tas, kas A. Augstkalna skatījumā dots ar negatīvu zemtekstu, šeit jālasa ar vēsturisku perspektīvu, proti: «Elģers vairs neraksta katra patskaņa vietā e, viņš izlieto visu patskaņu skalu un ļoti bieži arī gluži pareizi [retin. A. O.], bet pilnīgas skaidrības viņam par galotņu patskaņiem nav; bieži vien viņam ir viena patskaņa vietā kāds cits: es esma 77, tu sakka 6, tu turru 69, 3. pers. topu, dzirdu 4, pag. 3. pers. ludzu 107, pag. 1. un 3. pers. atzinni 10, tycci 11, nāci 178, kā tās baerns tāptā āpgrēsts 17, ap to wakkar aedeni stunda 174, liotu 'luoti' 178 utt. Visi šie patskaņi viņam laikam nozīmē tik pat vien, kā agrāk e.» (A. Augstkalns, 1930c, 113.)

Jauns, protams, arī tas, ka 16. gadsimta viduslejsvācu rakstības paņēmieni vietā G. Elgers lieto latviešu tekstos poļu rakstības paņēmienus. Šāda rakstība ievērota ne tikai ar latīņu burtiem rakstītajos G. Elgera manuskriptos, bet arī ar gotu burtiem pēcnāves publicētajos darbos. Šai sakarā A. Augstkalns atzīmē: «Par rakstību neskaidri saka T. Zeiferts (I¹, 290): pa daļai pieskaņota poļu ortogrāfijai un L. r. p.: tuvojas poļu rakstībai. Patiesībā Elģers nevis tuvojas un pieskaņojas poļu rakstībai, bet — taisni pašu šo poļu rakstību lieto. Autori laikam nezina, ka poļu grāmatas tāpat ilgu laiku drukātas fraktūrā un fraktūras dēļ neuzdrošinās sacīt vairāk kā «pieskaņojas»» (A. Augstkalns, 1930c, 113.)

«Vārdnīcā sastopams daudz nepareizu vārdu un formu, kā arī neveikli jaundarinājumi, kādēļ tur ietvertais vārdu krājums nepilnīgi atspoguļo XVII gs. vidū runāto latviešu valodu un nav visai drošs valodas vēstures avots.» (D. Zemzare, 1961, 67.)

Vērtīgi ir G. Elgera sniegtie norādījumi par apvidvārdiem. Daudzi no tiem vārdiem, ko Elgers vārdnīcā ar D burtu apzīmējis par dialektismiem (galvenokārt augšzemnieku), tagad uzskatāmi par literārās valodas vārdiem, piem., «D. waeßels» 4(55) — *vesels*, «D. kaimins» 17(299) — *kaimiņš*, «P. Tatržae» 3(41) — *taču*, «D. Pakaiſae» 7(115) — *pakaiši*.

Atšķirā no 18. gadsimta vārdnīcu autoriem G. Elgers devis vairāk internacionālismus pašus nekā to latviskus perifrastiskus aprakstus un vairāk nekā vēlākajās vārdnīcās tanī blakus barbarismiem atrodam arī latviskas cilmes vārdus.

Šai sakarā nozīmīga ir D. Zemzares piezīme, ka «Elgera vārdnīcā ir liels skaits *ģermānismu*. Daudzi no tiem gan nebūs radušies, nedz arī bija sastopami latviešu runā. Tos lietoja un izplatīja labas latviešu valodas neprasmes dēļ vācu tautības baznīckungi, tiesneši, tirgotāji, muižas ļaudis. Elgers dod ģermānismus gandrīz vai katrā rindkopā, jādomā, ar nolūku, lai vācu tautības amata biedriem darītu saprotamākus latviešu vārdus.» (D. Zemzare, 1961, 71.) Diemžēl vēlākajās vārdnīcās vācu autori latviskos vārdus visai bieži ignorējuši un atstājuši tikai žargonismus, kā jākvalificē sākotnējie barbarismi.

Nekavējoties pie neveiksmīgiem G. Elgera leksiskiem jaundarinājumiem kā *okaziōnālismiem* (gadījuma vārdiem), piem., «Lydždzywibe» 41, «Bažnītskungeibe» 85, «Apklatais» 30 (bruģētājs), «Prekszzimiks» 84 (grāmatiespiedējs), «Wismodrigs» 91 (filozofs), no kuriem tikai retais ieguvis pilsoņa tiesības, piem., «zemniecibe» 56 (zemniecība), der sniegt zināmu latviskās kristiāniskās terminoloģijas ainu kā latviešu valodas vārdkrājuma kuplinājumu ar latviskiem atvasinājumiem un jaunu semantiku.

Visraksturīgākais šai terminoloģijā ir atvasinājumi ar *-iba*. Tautas valodā, kā zināms, tie tikai izņēmuma kārtā apzīmē konkrētas reālijas, kā *bariba*, *ganibas*, *labība*, bet allaž tie kā substantīvi nosauc pastāvīgas, cilvēkam piemītīgas (rakstur) īpašības: *dzīvība*, *gataivība*, *gudrība*, *jaunība*, *jautrība*, *lepnība*, *liksmība*, *lielība*, *muļķība*, *veselība*, kas plaši apdziedātas arī tautasdziesmās. Tautasdziesmās bez tam sastopam vēl divas citas substantīvu grupas ar *-iba*, no kurām it īpaši viena noderējusi arī kristiāniskai terminoloģijai.

Kā viena no šīm grupām atzīmējami substantīvi ar *-ības* kā ceremoniju, godību nosaukumi: *apkūlibas*, *atšķirības*, *dalības*, *derības*, *godības*, *krustības*, *laulības*, *medības*, *precības*, *radi-
bas*, *šķirības*, *vedības*, *viesības* u. c.

Kā otra no tām atzīmējami tie substantīvi ar *-iba*, kas norāda cilvēku sabiedrisko stāvokli vai attieksmes un kas lietota reliģiskajā literatūrā: *bagātība*, *biedrība*, *brīvība*, *draudzība*, *godība*, *greznība*, *mīlestība*, *nelīdzība*, *palīdzība*, *pilnība*, *svētība*, *taisnība*, *ticība*, *vajadzība*, *valstība*, *žēlastība*.

Minētie tautas valodas vārdi, bez šaubām, noderējuši paaugam daudziem jauniem latviskās kristiāniskās terminoloģijas vārdiem, kas nostiprinājušies, domājams, jau 16. gadsimta rakstos, bet šeit fiksēti no G. Elgera **Evangelien und Episteln** (cipari aiz vārdu nominatīva formām norāda šās grāmatas lappuses, kurās vārdi atrodami; iekavās liktie norāda pārējās lappuses, kurās vārdi sastopami atkarīgajos locījumos): *bailības* (vsk. Ģ. 31), (90), *barjība* 49, *bauslība* 90 (21, 102), *beļspaecības* (vsk. Ģ. 26), *bralības* (vsk. Ģ. 95), (82), *breļmība* 122 (5, 95), *burwība* 104, *cerriba* 28 (6, 9, 19, 23, 90, 94, 107), *dallība* 122, 138, *draudjība* 9 (38, 46, 51, 86, 134), *drofjība* (vsk. L. 122), *duļmība* 42, 83 (23, 110, 136), *džimptība* 101, *dļjywwība* 11, 53 (13), *gayjība* 42 (5, 42, 83), *gauļība* (vsk. A. 127), *gōdība* 16 (10, 12, 20, 32, 36, 78, 93, 94, 102, 105, 133, 137, 138), *gudrība* 136 (13, 18, 22, 34, 65, 89, 100, 114), *enaidība* 104 (5, 70), *karaļtības* (vsk. Ģ. 36),

kariba 111 (27, 104), kriřtība 107 (77, 120), keyřerwalřtības
 (vsk. Ģ. 8), labbagribība 10, labpratība 104, lagadība (vsk.
 A. 98), laipnība 22, 104, laulība (vsk. Ģ. 45), (21, 47), laenība
 (vsk. A. 83), laenpratība 22, 104 (31, 115), lydģība 27, 132
 (23, 24, 27, 40, 41, 45, 89, 90, 92, 93, 96, 98, 100, 107, 110, 114,
 132, 139), leģība 13, 67, 80, 109 (11, 13, 67, 68, 69, 79, 80, 86,
 88, 90, 98, 123, 133) // lēcība 45, 54, 80 (11, 20, 21, 36, 47, 57,
 67, 77, 80, 88) // lecyba (vsk. A. 54), lixmība 13, 84, 104
 (83, 113) // lyxmības (vsk. Ģ. 11), (27, 41, 79, 126) // lyxmibe
 (vsk. A. 23), liāunības (vsk. Ģ. 76), mēcība 50 (5, 50, 61, 117),
 mantība 40 (14, 41, 55) // mantybā (vsk. A. 42), maucība 42,
 104 (36, 99), maerība 104 [mērenība], mileřtība 21, 27
 (27, 31, 42), milība 19, 28, 86, 89, 90, 92, 104, 113, 127 (23, 90,
 92, 106, 127) // mylibas (vsk. Ģ. vai A. 19) // milibes (vsk.
 Ģ. 27), myleřirdība 10 (6) // mileřirdība 18, 104 (19, 136),
 nabbadģība (vsk. A. 25), negantība (vsk. A. 115), negauģība 42,
 negōdība 104, nenecibay (vsk. D. 94), neķkiřtība 42, 104
 (36) // neskiřtība 45 (83, 97), netaiņnības (vsk. Ģ. 9, 28),
 (11, 97), noskummības (vsk. Ģ.? 64), (19), patteicība (vsk.
 Ģ. 22), patteģibe 42 (88, 92), pilnība 28 (23, 94, 130,
 137) // pynība (vsk. A. 106, 134), precība 13, 93 (6, 19, 42,
 83, 115) [prieģība], raddība 94 (55, 83, 94), řawadģība 116
 [nozīme?], skaidrība 9 (16, 102, 115), řodība 89, 131 (34, 54,
 73, 90, 91, 95) // řōdība 88 (95), řpaeģības (vsk. Ģ. 10),
 řtipprība 16, ř36 (12, 112), řwabbadības (vsk. Ģ. 84), řwaetība
 36, 95, 122, 135, 136, 138 (36, 110, 112, 116, 117, 129, 136),
 skyrrība 51 (42) [atšķirība?, starpība?], řkiřtības (vsk.
 Ģ. 76) // skyřtības (vsk. Ģ. 31), taiņnība 80, 83, 95, 103, 129
 (6, 10, 11, 13, 28, 31, 42, 76, 83, 86, 95, 97, 102, 105, 110, 112,
 113, 116, 119, 126, 136) // tayņnības (vsk. Ģ. 11), taewība 106
 [tēvijā], tyccība 23, 27, 28, 63, 79, 104, 107, 114, 116, 128
 (6, 18, 19, 21, 23, 29, 103, 105, 106, 109, 112, 134), tēģība 69,
 122 (46, 69) // teģsības (vsk. Ģ. 83), tryadība (vsk. A. 89),
 tukģnibes (vsk. Ģ. 8) [tuksnesis], tumpģība 16, 39, 73, 137

J. Rēhehūzena 1644. gada gramatika

Pirmo rakstu valodas stāvoklis atspoguļojas pirmajā latviešu valodas gramatikā, ko A. Augstkalns vērtē sekojoši: «Apmēram tāda pati valoda un samērā labāka rakstība ir pirmajā latviešu valodas mācībā, ko izdeva 1644. gadā *Rēhehūzens* (Johann Georg Rehehusen), Aizkraukles mācītājs: *Manuductio ad linguam lettonicam facilis et certa* (Viegls un drošs vadonis [rokvedis] latviešu valodā). Tā sarakstīta jau ap 1630. gadu, tieši priekš Mancela rakstu parādīšanās, kas pārspēja visus iepriekšējos latviešu rakstu mēģinājumus. Rēhehūzena gramatika nespēja Mancelim līdzināties, un tādēļ nav arī viņai tās nozīmes, kāda citādi varētu būt pirmai gramatikas grāmatai. Kad pēc četrpadsmit gadu kalpošanas rokkrastā tā beidzot iznāca iespiesta, tā bija jau novecojusi. Kurzemes superintendents Pauls Einhorns (pazīstams ar saviem rakstiem par latviešu tautas parašām un ticējumiem) tūlī sarakstīja asu kritiku, kas būtu mums bijusi vērtīgāka par pašu Rēhehūzena gramatiku, ja diemžēl nebūtu galīgi pazudusi.

Par Rēhehūzenu — *Magazin XX 2*, 1901, kur Bilēnsšteins pārdrūkā visu grāmatu, J. Zēvers *Izgl. min. mēnešr.* 1927 Nr. 11 un P. Bērents turpat 1930 Nr. 2.

Apgalvojums, ka Rēhehūzena gramatikā esot attēlota tāmnieku izloksne, ir tikai neprašu maldi.» (A. Augstkalns, 1934a, 14.)

J. Rēhehūzena gramatiku ir apcerējis R. Grābis «Pārskatā par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām» (1955, 217—224) un to īpaši analizējusi R. Grīslē, iedziļinoties siku

konkrētu faktu sakarībās, kuru kopums paver skatu uz dažām latviešu valodas attīstības tendencēm (1959, 479—526).

J. Rēhehūzena gramatika zināmā mērā atklāj, kāpēc pirmajos rakstos div- un vairākzīlbīgu vārdu galos jebkura īsa patskaņa vietā sastopam rakstītu *-e*:

«Rēhehūzens paskaidro mums, kas par lietu. Pēc viņa pareiza novērojuma — Lettus in omnibus vocabulis ultimam vocalem absorbet, ideo vix percipere poteris utrum in Genitivo vel alio casu sit a e u vel o (latvietis visos vārdos beidzamo patskāni (ja tas īss!) tā saīsina, ka tikko var uztvert, vai ģenitīvā jeb citā locījumā ir *-a*, *-e*, *-u* jeb *-o*). Vecākajos rakstos tad parasti tiek rakstīts *e*, bet ar *-a* un *-o* (*-u* vietā) ir liels skaits pareizu piemēru. Ar Rēhehūzenu pašu jau nav tik labi. Viņš nospriedis, ka izšķiršanas dēļ (*distinctionis ergo*) vajadzīga noteikta galotne, lai iesācējam būtu uz ko paļauties, un tad nu savā gramatikā māca vīr. k. ģen. ar *-u* (jo *-a* ir aizņemts sieviešu kārtas nominatīvā!), daudzsk. ak. abām kārtām *-oss* (kas būtu pareizi vīriešu kārtā, jo jālasa *-us*) ... Pats viņš īsti stingri pie saviem paraugiem nepieturas, un labi, ka tā!» (A. Augstkalns, 1935b, 38.)

Par patskaņa elidējumu vārdu galos, ko konstatē Rēhehūzena gramatika, Bērents aizrāda, ka latviešu valodniekiem jāizšķir, vai Rēhehūzena «grāmatas valodā nav izmanāms lībiešu valodas iespaids, jo jādodomā, ka Aizkraukles lībieši, pārejot latvju tautībā, būs ienesuši Daugavas apgabala latviešu valodā arī kādas savas valodas savādības» (IMM 1930, 2. nr. 184).

E. Blese piebilst: «Man liekas, ka šīm domām ir pamats» (1936, 505) un dod vēl savus argumentus.

Rēhehūzena gramatikā, kam trīs daļas: *de lectione* (par izrunu — tikai viena lappuse, sk. A. Bīlensteina izdevumu), *de nomine* (4 lpp.), *de verbo* (13 lpp.), ietverts arī pielikums runas vingrinājumiem, nosaukts *praxis* (13 lpp.).

«Pirmā nodaļa būtu attiecināma uz fonētiku un ortogrāfiju, bet te par latviešu valodas skaņu izrunu īstenībā nekas nav pateikts. Vienas lappuses apjomā Rēhehūzens skaidro, kādas skaņas apzīmē daži viņa rakstījumā lietotie burti..

Otrā nodaļa ir veltīta nomenu apskatam, un tanī ir dotas dažas visai trūcīgas ziņas par lietvārdu deklinēšanu, īpašības vārdu salīdzināmām pakāpēm un par lietvārdu un divdabju atvasināšanas gadījumiem. Nekādu vispārīgāku spriedumu vai piezīmju par vārdu šķirām latviešu valodā te nav.

Pareizi Rēhehūzens lietvārdiem latviešu valodā ir saskatījis divas dzimtes — vīriešu un sieviešu — un divus skaitļus. Pats gan viņš dzimšu atšķiršanā visai labi nav orientējies, jo lietvārdu deklinēšanas paraugā no *sievas* vārda daudzskaitļa datīvā dod formas ar vīriešu dzimtes galotnēm: *tehms* $\mathfrak{S}_{3}ehwims$ oder *tehm* $\mathfrak{S}_{3}ehwehm$ 13.

Rēhehūzens lietvārdus nekādās deklinācijās neiedala, tikai paraugam izdeklīnē vienu vīriešu dzimtes (tass *Wihrss* 12) un vienu sieviešu dzimtes (ta $\mathfrak{S}_{3}ehwa$ 13) lietvārdu abos skaitļos.

Locījumus latviešu valodā Rēhehūzens ir uztvēris tikpat un tos pašus, ko, gan vārdā nesaucot, bija jau uzrādījis Mancelis «*Lettus*» priekšvārdā: nominatīvu, ģenitīvu, datīvu, akuzatīvu, vokatīvu un ablatīvu (locījumi minēti Rēhehūzena dotajā kārtībā). Latviešu valodas locījumu sistēmas noteikšanā Rēhehūzens, tāpat kā citi viņa laikā un arī vēl vēlāk, saskaņā ar tā laika valodniecības uzskatiem, ka visās valodās ir tās pašas gramatiskās kategorijas, mazāk ir spējis saskatīt latviešu valodai īpatnējās, atšķirīgās parādības, bet vairāk meklējis to, kas atbilst kādai citai valodai. Un, pēc šīm līdzīgām kategorijām klausīnot, tam nereti gadījies ietulkot latviešu valodā no citām valodām pārņemtas parādības, kādu latviešu valodā nemaz nav. Tā arī locījumu sistēmā pēc latīņu valodas parauga ir ierindots latviešu valodā neesošais ablatīvs, kurš, kā norāda prof. J. Endzelīns «*Latviešu valodas gramatikā*»,

baltu valodās jau sen ir zudis un kura funkcijas šais valodās, tāpat kā slavu un grieķu valodā, ir pārņēmis ģenitīvs (J. Endzeļins, Latviešu valodas gramatika, LVI, Rīgā 1951, 395). Par ablatīva formu ir izraudzīts, tāpat kā Mancelim, prievārda *no* savienojums vienskaitlī vīriešu dzimtē tikai ar akuzatīva formu (no to Wihro 13), bet sieviešu dzimtē ar akuzatīva un ģenitīva formu (no to $\mathfrak{S}_{\text{ehwo}}$ oder no tahss $\mathfrak{S}_{\text{ehwäss}}$ 13) un daudzskaitlī ar datīva formu (no tehm Wihrehm, no tehm $\mathfrak{S}_{\text{ehwehm}}$ oder $\mathfrak{S}_{\text{ehwims}}$ 13).

Lai latviešu valodā būtu tie paši locījumi, kādi ir latīņu valodā, Rēhehūzens «atrada» neesošo ablatīvu, turpretim latviešu valodai tik raksturīgo lokatīvu ne Rēhehūzens, ne arī citi vēl ilgi pēc viņa nav pratuši ieraudzīt, jo, lūk, latīņu valodā lokatīva nav. Kā rāda Rēhehūzena gramatikai prakses vajadzībām pievienotie teksti, praktiski viņš lokatīvu ir pazinis: Tihro labbihbo kluhst Klähteh ehnästa... 33, Pawassareh wings uhssžāhrt ißjtubo 37, ruddehneh 39. Un gramatikas nodaļā «Formulae loquendi...» blakus vecām illatīva formām $\mathfrak{S}_{\text{chin}}$ dehnan 27. Rēhehūzens uzrāda arī izteiksmes ar lokatīvu vietas nozīmes izteikšanai: $\mathfrak{fchih}$ $\mathfrak{S}_{\text{emmeh}}$, Wissahss mallahss 27. Tomēr locījumu sistēmā lokatīvs nav ietilpināts.

Pēc vācu valodas parauga latviešu valodas norādāmajam vietniekvārdam *tas, tā* ir piedēvētas arī artikula funkcijas..

Par Rēhehūzena gramatikā sastopamām lietvārdu locījumu formām piezīmējams vispirms, ka *a-* un *ā-* celmu vārdiem daudzskaitļa datīvā pirmajā vietā dotas formas ar vecāko galotni *-ms* un tām blakus arī jaunākās formas ar galotni *-m*: tehmss od. tehm Wihrams, Wihrimss, Wihrehmss, Wihrehm un tehm $\mathfrak{S}_{\text{ehwims}}$ oder tehm $\mathfrak{S}_{\text{ehwehm}}$ 13. No tā var domāt, ka to apvidu runā, ko vērojis Rēhehūzens, būs blakus lietotas vēl abas formas, pie tam vecās formas ar *-ms*, liekas, bijušas vairāk izplatītas, jo gramatikai pievienotajos tekstos sastopam gandrīz tikai tās: kahjams 29, no

plahwäjehmss, ar ssirpims... wehnrohdžims 32, no tehms
Lattwehshims 34 u. c.

ā-celmu vārdiem vienskaitļa datīvā dota tikai jaunākā forma
ar *-ai:* tai *Ṣehwai* 13.

Viriešu dzimtes vārdam *virs* daudzskaitļa ģenitīvā, tāpat kā
Mancelim un varbūt arī Manceļa ietekmē, ir galotne *-o:* to
Wihro 13. . .

No īpašības vārda kategorijām pieminētas tikai salīdzināmās pakāpes un skaidrota salīdzināmo pakāpju formas darināšanā. Norādīts, ka pārākās pakāpes formu darina, vai nu saknes formai pievienojot izskaņu *ackss:* *lehlackss* 13, vai arī pamata pakāpei priekšā nostatot vārdu *jo:* *jo lehlss*, *jo lehla* 13. Vispārākās pakāpes forma rodoties no pārākās pakāpes formas, atmetot galotni *-s* un tās vietā pievienojot *-ais:* *lehlakaiss*, *lehlakaia* 14. Tātad Rēhehūzens pareizi uztvēris, ka ar vispārākās pakāpes nozīmi ir lietota pārākās pakāpes forma ar noteikto galotni. Vai nu Rēhehūzena novērotajos apvidos vispārākās pakāpes formas ar *vis-* nebūs bijušas izplatītas, vai arī viņš tās nav uztvēris, bet gramatikā tās pieminētas nav.» (R. Grabis, 1955, 218—220.)

Otrā nodaļā atrodamas arī dažas ziņas par deminutīvu, kādas vietas iedzīvotāju, darītājevārdu un divdabju atvasināšanu.

«Trešajā un plašākajā nodaļā Rēhehūzens dod ļoti trūcīgas un pie tam arī neskaidras ziņas par darbības vārdiem. Pareizi ir minēts, ka latviešu valodā darbības vārdi var būt aktīvi un pasīvi, ka tiem ir divi skaitļi, trīs personas un ka 3. personas galotne visos laikos vienskaitlī ir tāda pati kā daudzskaitlī.

Latviešu valodas darbības laiku sistēmā Rēhehūzens ir atklājis piecas laiku formas, kuras nosaucis pēc sava laika tradīcijas ar latīņu valodas gramatiskiem terminiem: *praesens*, *imperfectum*, *perfectum*, *plusquamperfectum* un *futurum*, kas

attiecīgi atbilst šādiem mūsdienās lietojamiem nosaukumiem: vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, saliktā tagadne, saliktā pagātne un vienkāršā nākotne. Saliktā nākotne ir palikusi nepamanīta.

Konjugēšanai darbības vārdi ir grupēti pēc pavisam nederīga principa — atkarā no tam, vai nenoteiksmē galotnes *-t* priekšā ir patskanis (*verbum purum*) vai kāds līdzskanis (*verbum impurum*). Katrai grupai dota viena verba paradigma: *runāt* un *lūgt*. Šais konjugēšanas paraugos darbības vārdu personu formas ir ļoti neskaidri un nepilnīgi attēlotas.» (R. Grabis, 1955, 221)

J. Rēhehūzena gramatikas pielikumā (*praxis*) paralēli dots latviešu teksts ar vācu tulkojumu par šādiem jautājumiem: ceļojumu, riju un labību, iesalu, zemkopību, ēkām, medību, zveju, lopkāvi. A. Augstkalns atzīmē, ka šie pasaulīgās prozas gabaliņi praktiskiem vingrinājumiem sniedz «atkal drusku īstenības tēlojuma apkārtējā satura nabadzībā» (A. Augstkalns, 1935b, 39).

Pielikums izmantojams kā 17. gadsimta leksikas pētīšanas avots, jo sniedz samērā daudz latvisku vārdu.

Novērtējot kopumā J. Rēhehūzena gramatiku, R. Grīse atzīmē: «Latviešu gramatikas vēsturē Rēhehūzena gramatika ir ievērojama ar to, ka tā ir pirmā. Pati par sevi tā nav vērtīgs darbs, jo materiāla tanī ir maz, bet kļūdu daudz. (Tās vērtību latviešu valodas vēsturei ceļ tai pievienotie teksti). Rakstīta tā šķiet bez teorētiskas intereses par latviešu valodu, vienīgi praktiskā nolūkā, jo Rēhehūzens ar šo savu darbu nav tiecies latviešu valodu kopt, bet gan, kā pats saka, pakalpot baznīcai. Tāpēc viņa rūpes ir vienas: kā amata biedriem būtu vieglāk iemācīties latviešu valodu tā, ka tik draudzes locekļi varētu viņus saprast. (Par to tiešā veidā liecina gramatikas priekšvārdi, I nodaļa un III nodaļas beigu piezīme.) Taču trūkumu un kļūdu šai gramatikā ir pārāk daudz, lai autora mērķis liktos sasniegts.» (R. Grīse, 1959, 523.)

P. Einhorna asā kritika par J. Rēhehūzena gramatiku laikam būs panākusi, ka K. Fīrekers un H. Adolfi ignorējuši šo gramatiku, jo H. Adolfi gramatika, savukārt, nosaukta par pirmo mēģinājumu.

Pauls Einhorns (?—1655) par latviešu valodu

P. Einhorna traktāts (1644/1646) par latviešu valodas gramatiku

P. Einhorna uzskati par latviešu valodas gramatikas jautājumiem izklāstīti, novērtējot pirmo latviešu valodas gramatiku — Rēhehūzena «Manuductio ad linguam lettanicam».

«Arī laika biedri nav bijuši mierā ar Rēhehūzena darbu.. jo Pauls Einhorns, kas arī savos citos rakstos dod dažas ziņas par latviešu valodu (sk. P. Smitu R. kr. 14, 41), esot sarakstījis traktātu pret Rēhehūzena gramatiku. Pagājušā gadu simtenī esot sadzītas pēdas šim darbam tik tālu, ka uzziņāts: viņš esot izdots «priekš 1647. g. jūlija» (L. Arbuзовs, Fbr. 5, 109⁴, J. Zēvers, Imm. 1927, Nr. 11, 390). Šis datums jāvirza vēl tālāk pagātnē. Rēhehūzens pats ir ļoti sašutis par šo «zaimīgo pretrakstu» un 1647. gada 12. septembrī sūdzas Vidzemes ģenerālgubernātoram: jau pagājušā gadā (tātad 1646.) viņš gribējis iespiest atbildi Einhornam, bet Rīgas rāte to aizliegusi. Vai Rēhehūzens savu taisnību dabūjis, nezinām. Šās sūdzības atradējs P. Bērents (Imm. 1930. Nr. 2, 185) domā, ka varbūt arī Rēhehūzena atbilde iespiesta, bet zudusi tāpat kā Einhorna raksts.

Diemžēl nu šī polemika nav uzglabājusies, tā ka mums ar lielu pateicību jāsaņem izvilkums, kur kāds ir izrakstījis Einhorna traktāta pozitīvo saturu (vai visu?). Tas atrasts

vienā kopsējumā ar *Manuductio* un citiem rakstiem Upsalā un nodrukāts tai pašā *Mag.* 20, 2, 41—44.

Kādu paraugu no turienes paņēmis J. Zēvers (*Imm.* 1927. Nr. 11, 390).» (*A. Augstkalns*, 1930c, 107.)

A. Augstkalns spriež (1934a, 14), ka šis Kurzemes ģenerāl-superintendententa Paula Einhorna traktāts būtu bijis vērtīgāks par pašu J. Rēhehūzena gramatiku, ja būtu saglabājies. No tā uzglabājies rokrakstā tikai neliels izvilkums ar virsrakstu «*Declinationum Letticarum ex D. Einhornij contra Rehehuſium tractatu. Synopsis brevis*», kas atrodas vienā sējumā ar Rēhehūzena gramatiku Upsalas universitātes bibliotēkā. Pēc prof. Šmita-Vartenberga rokraksta to publicējis A. Bilenšteins 1901. gadā kopā ar Rēhehūzena gramatiku *Magazīnā* XX, 2 (41—44). «Šmita-Vartenberga noraksts izrādās tik kļūdainis, ka teksts jādrukā vienkārši par jaunu,» saka A. Augstkalns (1936, 130) un to publicē *FBR* 1936, XVI 130—134 pēc fotokopijas, uzrādot kļūdas A. Bilenšteina iespaidumā. Pēc tam šo izvilkumu apcer R. Grabis (1955, 222—224) un R. Grīse (1959).

«No šā mazā izraksta, kurā ir tikai pārskats par latviešu valodas deklinācijām, ir redzams, ka P. Einhorns ir daudz vairāk iedziļinājies latviešu valodā un tādēļ arī spējis labāk atklāt tās deklināciju sistēmu. Viņš lietvārdus daļa jau piecās deklinācijās — divās vīriešu dzimtes un trijās sieviešu dzimtes lietvārdus: «*Lingua Lettica habet 5 Declinationes: Duas Masculinorum, et tres Foemininorum.*» (130) Pirmajā vīriešu dzimtes deklinācijā ir ieskaitīti *a*- celma vārdi (*Wiers* 131 — *vīrs*)¹, otrā — vīriešu dzimtes līdzskaņu celma vārdi (*Ņuns* 134), bet sieviešu dzimtes pirmajā deklinācijā *ā*-celma vārdi (ta *Ņeewa* 132), otrā — *ē*-celma vārdi (ta *Ņemme* 133) un trešajā — *i*-celma vārdi (ta *Nackts* 133).

---

¹ Uzrādītās lappuses attiecas uz A. Augstkalna izdevumu.

Vīriešu dzimtes lietvārdiem ar galotni *-is* (*ja*-celmi) nav dota īpaša deklinācija, bet aiz vīriešu dzimtes *a*-celmu vārdu paradigmas (*vīrs*) piezīmes veidā minēti vārdi ar galotni *-is* (Wārķis u. c. 131), norādot, ka šiem vārdiem vienskaitļa akuzatīvā ir galotne *-i*.» (R. Grabis, 1955, 223.)

«Pašu lietvārdu deklināciju Einhornš ir attēlojis visai pareizi.

Daudzskaitļa datīvā visu celmu paradigmās ir dotas tikai jaunākās formas bez galotnes līdzskaņa *-s* vārda beigās: teem Wiereem, Sunnim vel eem 131, tahm Seewahm 132, tahm Semmām, Tahm Nacktim 133. Tā kā Einhorna laikabiedra Manceļa rakstos sastopam plaši lietotas daudzskaitļa datīva formas ar *-ms* beigās un Rēhehūzena gramatikā tās dotas kā pirmās blakus formām ar galotni *-m*, bet tekstos gandrīz tikai vecās formas ar *-ms*, tad var domāt, ka tai laikā vismaz zināmos apvidos dzīvas un plaši izplatītas bijušas vēl abas formas, no kurām Einhornš varbūt rakstu valodas normēšanas nolūkos izvēlējies vienu, domājams, jaunāko, kas laikam būs bijusi tomēr vairāk izplatīta un izrādījusi tendenci izskaust vecāko formu.

Ja vīriešu dzimtes lietvārdiem daudzskaitļa datīvā Einhornš ir izraudzījis tikai jaunākās formas, tad sieviešu dzimtes lietvārdiem vienskaitļa datīvā viņš turpretim dod tikai formas ar vecākām galotnēm: tai Seewi 132, tai Semmi, tai Nackti 133. Domājams, ka tās toreiz pēc viņa vērojumiem bijušas gluži parastas. Kādas gramatikas autora vienas vai otras formas izvēli par normu daudzā ziņā varēja veicināt šīs formas izplatība tai apvidū vai tai valodas vidē, kurā autors izdarījis savus vērojumus. No tā, ka te ir dotas tikai vecākās datīva formas, nevar domāt, ka runas praksē eksistējušas vienīgi tās. Var gan domāt, ka šīs formas ir bijušas dzīvas un tik izplatītas un parastas, ka autors tās varējis izraudzīties par normatīvām..

Einhornš min arī vecās sieviešu dzimtes *u*-celmu formas *dzirrus un ragus* (132) ..

Nav zināms, cik plašs ir bijis Einhorna pret Rēhehūzena gramatiku vērstais traktāts un kādas latviešu valodas parādības tajā ir bijušas apskatītas, bet nelielais izvilks ar latviešu valodas deklināciju aprakstu ļauj spriest, ka tas ir bijis nopietns darbs. Ja Einhorna traktāts būtu saglabājies viss, tas būtu devis daudz vairāk ziņu latviešu valodas vēsturei nekā Rēhehūzena gramatika.» (R. Grabis, 1955, 224).

P. Einhorna latviešu etnogrāfija (1649)
un dažas ziņas par latviešu valodu.

Biogrāfiskās ziņas par P. Einhornu, kura dzimšanas gads nav zināms, ir ļoti trūcīgas. Studējis no 1611.—1615. gadam Vācijā teoloģiju. «No 1621. gada viņš nodarbojās kā mācītājs Grenčos, kam viņa tālākā darbā bij liela nozīme. Še viņš.. teicami iemācījās latvju valodu un iepazinās ar latvju tautu, viņas parašām un ticējumiem. 1631. gadā E. pārnāk uz Jelgavu kā vācu mācītājs un nākošā un vēlākos gados apbraukā Kurzemi un Zemgali, vizitējot vietējās baznīcās. Tas paplašināja viņa novērojumu apvāršņus un sniedza materiālus vēlākiem vēsturiskiem darbiem. 1636. gadā hercogs Vilhelms ieceļ viņu par Kurzemes superintendentu.. Miris E. Jelgavā, 25. maijā 1655. gadā.. Daudz un dažādie amata pienākumi nav varējuši atturēt E. no rakstnieciskās darbības.

Pirmais Einhorna darbs ar zināmu vēsturisku interesi ir «**Wiederlegunge der Abgötterey**»... Rīga, 1627 1 loksne priekšv. un 43 lp., un «**Der Andre Theil**»... Rīga, 1627., 3 nen. lp. un 87 lp. in 4-o. Šī grāmata ir ļoti reta. Izvilks tās nodrukāta Scr. Rer. Livon. II, 639—653. Abās daļās atzīmēti dažādi ticējumi un parašas, kā, piem.: par laimīgām dienām, pareģu putniem, lietuvēnu, vilkačiem, veļiem, velnu, mēnešērdzīgajiem u. t. l. Ļoti īsi, dažos teikumos, apskatījis pastā-

vošos māņus, E. ielaižas garos teoloģiskos pārspriedumos, ar kristīgo dogmu palīdzību apgāzdam maldīgos «pagānu» uzskatus. Grāmatiņa sarakstīta populārā valodā. Otrā E. grāmata — «**Reformatio gentis letticae in ducatu Curlandiae**» (iznākusi Rīgā, 1636. gadā, 51 nen. lp., in 4-o; ar dažiem saīsinājumiem pārdrukāta Scr. rer. liv. II, 605—637). Domāts šis darbs kā rokas grāmata jaunaļiem mācītājiem, sevišķi tiem, kas atnāk no Vācijas, tāpēc viņā lielākā mērā jūtams teol. akadēmiskais gars. Vācu valodā sarakstītam ievadam seko apcerējums latīņu valodā par elkudievību, tad — trīs latīņu dzejas, autoram veltītas. Grāmatā apskatīti pagāniskie ticējumi, kurus E. novērojis pie latvjiem: par ziedoļumiem mēra laikā, ziedoļumiem vilkiem, bluļa vakara svētīšanu, puļa kultu, veļu mielastu. Grāmata beidzas ar instrukciju, kā izdarīt pārklaušināšanu, un iztirzā sarežģītākos gadiļumus, kādi še varētu nākt priekšā.

Beidzot, ievērojamākais un saturā bagātākais E. darbs ir: «**Historia Lettica. Das ist die Beschreibung der Lettischen Nation**». Dorp. 1649» 9 nenum. un 66 lp. Grāmata ir liels bibliogrāfisks retums; pilnīgi tā pārdrukāta Scr. rer. liv. II, 569—604.» (Ed. Šturms, 1922, 17.) Tā atkal izdota Upsalā, 1956.

Einhorna grāmatas var noderēt arī valodniekiem, pētīļot reālijas, kas atspoguļotas citos veclatviešu tekstos, piem., G. Manceļa *Postillā*. Taču *Historia Lettica*, kas, kā to rāda grāmatas vāciskais apakštītuls, nav vis vēsture, bet etnogrāfija, noderīga valodniekiem tieši ar saviem datiem par latviešu valodu un dažiem valodas materiāliem.

Grāmata sastāv no ievada un 14 nodaļām; 1. Par latviešu apdzīvoto teritoriju, 2. Par latviešu zemju nosaukumiem, 3. Par latviešu ticēļumiem, 4. Par latviešu svētkiem, 5. Par latviešu laika rēķiniem, 6. Par latviešu pārvaldi, 7. Par ģimenes dzīvi, 8. Par mājturību, 9. Par ēdieniem, 10. Par saimniecību, 11. Par kāzām, 12. Par raksturu un īpašībām. 13. Par bērū ieražām, 14. Par latviešu un vāciešu attiecībām.

P. Einhorna latviešu tautas aprakstā, kā grāmatas titullapā lasāms, no sava laika viedokļa «Tiek sniegtas pamatīgas un pilnīgas ziņas par latviešu kā seno Livonijas, Kurzemes un Zemgales iedzīvotāju un īpašnieku vārdu, cilmi, viņu ticību, viņu republiku jeb valdību, kāda tā bijusi pagānu laikos, kā arī par viņu tikumiem, paradumiem, ieražām, dabu un īpašībām utt.»

Šai sakarā latviešu valodas pētnieku var interesēt tās reālijas, kurām grāmatā minēti latviešu nosaukumi. Vispirms te runāts par latviešiem kā par noteiktu tautu (lietojot ir latīnisko vārdu *nācija*, kā virsrakstā, ir vācisko *Volk*, kā tekstā).

«Parastais latviešu apzīmējums vācu rakstnieku darbos bija «nevāci» (*Undeutsche*), kā tas lasāms arī mūsu pirmos luterāņu izdoto grāmatu virsrakstos. 1585. gadā [sic! Jābūt 1586. g., jo 1585. gadā izdots **katoļu** katechisms. A. O.] izdotā «*Enchiridion'ā*» jeb Mārtiņa Lutera Mazā katķisma titullapā, teikts, ka tas tulkots no vācu valodas **nevācu valodā** («aus dem Deutschen ins undeutsche») un tāpat 1587. gadā izdotās dziesmas apzīmētas par «Nevācu psalmiem» («*Undeutsche Psalmen*»).

Mancelis tad arī, varbūt sekodams savam laika un darba biedram, lieto **latviešu tautas un valodas nosaukumus** savos rakstos: Tātad no 1585. gada **nevāciem** mēs pēc apmēram 70 gadiem Manceļa rakstos bijām pārvērtušies par — **latviešiem.**» (*A. Birkerts*, 1927, 85—87.)

P. Einhorns kā pirmais vācu tekstā dod arī latviešu un latviešu valodas latviskos nosaukumus: «Viņi paši sevi savā valodā sauc **Latwjus** un savu valodu **Latwiļku** jeb **Latwju-wallodu**, no kā arī viņi parasti latīniski tiek saukti **Latviļci**. Kad Livonijā uzturējās katoļi (die Pāpstischen), viņi tos sauca **Lottavas**, nav zināms, vai pēc latviskā **Latwis** vai kā citādi atvasinātu. No šā vārda **Latwis** jeb **Latwetis**, bez šaubām, nāk arī vārds **Lette**. Bet no kurienes viņu valodā latvieša

vārds cēlies, nevar zināt, un vēl jo mazāk viņi paši to zina.»
(Otrā nodaļā.)

Latīņu tekstā latviešu nosaukums sastopams jau 1644. g. J. Rēhehūzena gramatikā: no tehms Lattwehschims 34.

Latviešu valodā sarakstītās grāmatās, kā atzīmē A. Birkerts, latviešu (resp. latviskas) valodas vārds pirmo reizi minēts 1654. gadā G. Manceļa Postillas III daļas 171. lpp. kontekstā:

«Wings ūatžijs / und ūkanņe ūaužis/ Eli / Eli / lama aūabthani: tas gir Latwiķkà Wallodà: Manns Deews / Manns Deews / kapehtž eūji tu mann atūtajis?»

P. Einhorns minētās etnogrāfijas pirmajā un otrajā nodaļā runā par latviešu valodas izplatību, norādot, ka tolaik latviski runājuši arī gar Klaipeņas jūrmalu līdz Dancigai.

Valodas īpatnību dēļ, kā jau minēts pēc A. Birkerta citāta, P. Einhorns Kurzemes un Zemgales latviešus un viņu valodu dalījis trīs daļās: Daugavas jeb Sēlpils latviešos, Zemgales un Kurzemes latviešos. Šis dalījums attiecīgi atbilst vēlākajam latviešu valodas dalījumam trijos dialektos: augšzemnieku, vidus un lībiskajā dialektā. P. Einhorna darbu pirmajā nodaļā lasām par augšzemniekiem, ka tie saukti par rēdiņiem:

«Viņi paši sevi sauc un citi tos sauc par rēdiņiem (die Rāden oder Rādingen geheiffen), sniedzas no krievu robežām līdz Vallei, ir arī viņpus Daugavas Rēzeknes, Ludzas un Viļakas novados» (1956. g. izd. 2.). Par rēdiņiem sk. arī A. Bilensteins, 1892, 171 un K. Ancītis un A. Jansons, 1962, 93.

Par zemgaļu un kuršu izplatību lasām: «Zemgaļi sniedzas no Valles apmēram līdz Saldum, no turienes līdz prūšu robežām ir kurši, kurus zemgalieši un daugavpilieši sauc par tāmiem (die Tamen geheiffen).» (1956. g. izd. 2.)

P. Einhorns runā arī par igauņiem, kas izvietoti Latvijā Bauskas novadā, protot abas valodas — latviešu un igauņu (2), pietiekami tos nenošķir no lībiešiem, kas dzīvojot gar jūraslīci un paši savu valodu saucot par lībiešu valodu (2),

kura pēc P. Einhorna domām esot tomēr tā pati igauņu valoda (2. nod. 8). Faktiski P. Einhorna minētie igauņi ir voti, latviešos saukti par krieviņiem. Pieminēti arī lietuvieši, kas dzīvojot ap Daugavpili, Zemgalē ap Mežamuižu un Sesavu, kā arī Kurzemē ap Saldu, Rucavu un Ezeri un kuri runājot tikpat latviski, kā lietuviski (welche zugleich Lettijch und Littauijch reden, 2, sal. 2. nod. 9).

Sava darba otrā nodaļā P. Einhorns bez vispārīgajām ziņām par latviešiem un latviešu valodu sniedz arī dažas tautas etimoloģijas par latviešu un igauņu nosaukumu vācu valodā (der Lette — letzte, der Este — erste), noraida aplamās ziņas par kādu kopīgu Livonijas valodu, kā arī uzskatu, it kā tolaik Livonijā pamatiedzīvotāji runātu vēl četrās valodās: igauņu, latviešu, lībiešu un kuršu (8).

Pēc P. Einhorna uzskatiem senās Livonijas teritorijā pamatiedzīvotāji tolaik bijuši divu tautu, runājuši igauniski un latviski (8), ne vairs lībiski un kursiski. Tā kā P. Einhorns attieksmē pret lībiešiem maldās, tad pārbaudāmas arī viņa ziņas, ka ap Rīgu tolaik runāta tikai latviešu valoda (10).

Autors dod (6) arī latviešu apdzīvoto apgabalu — Vidzemes, Zemgales un Kurzemes — etimoloģijas (Weddu=Semm, Semmes Gals, Kur=Semme), no kurām pirmā ir pareiza («vidus zeme»), bet divas pārējās ir tikai tautas etimoloģijas.

Trešajā nodaļā (14—18) runāts par latviešu dievībām un māšu kultu, minēta Laima un tautasdziesmas vērtētas kā «rechte Hymni Deorum» (18).

Ceturtajā nodaļā (18—20) rodamas trūcīgas ziņas par latviešu svētkiem.

Piektajā nodaļā (21—24) par gadu un mēnešiem doti latviskie mēnešu nosaukumi. Tie atzīmējami kā tādi, kas lietoti ne tikai sadzīvē, bet arī veclatviešu rakstos:

Seemaß=Mānes (janvāris),

Swätzu=Mānes (februāris),

Ēārḡnu=Mānes jeb Balloḡcha=Mānes (marts),
Ēullu=Mānes (aprīlis),
Leppu=Mānes jeb Ēājaḡ=Mānes (maijs),
Ēeedu=Mānes (jūnijs),
Leepu=Mānes (jūlijs),
Ēunnu=Mānes (augusts),
Ēillu=Mānes jeb Wāḡfellu=Mānes (septembris),
Wālla=Mānes jeb Ēemlicka=Mānes (oktobris),
Ēallas=Mānes (novembris) un
Wilku=Mānes (decembris).

Šai nodaļā (sk. 24 un sal. ar 19) vēl minētas Deewa=Deenas («dievaines»), kā saucot oktobra mēnesī veļu mielošanu.

Piezīme par senlatviskajiem mēnešu nosaukumiem
Senākās ziņas par latviskajiem mēnešu nosaukumiem sniedz kāds ieraksts G. Manceļa *Phraseologia Lettica* (1638) Upsalas universitātes bibliotēkas eksemplārā aiz «Index»: «Lettica Mensium appellatio». Kā norāda J. Zēvers (1936, 432), ieraksts, domājams, no G. Manceļa laikiem. Mēnešu nosaukumi saskan ar Paula Einhorna iekš *Historia Lettica* (1649) minētajiem (22) un J. Zēvera citējumā (1936, 431—434) tie ir: *ziemas mēnesis* (janvāris) jeb *jauna gada mēnesis, sveču mēn.* (februāris), *sērsnu mēn.* (marts) jeb *baloža (-u) mēn.*, jeb *šķibais mēn.*, jeb *gavēņu mēn.*, *sulu mēn.* (aprīlis), *lapu mēn.* (maijs) jeb *sējas mēn.*, *ziedu mēn.* (jūnijs) jeb *papuḡju mēn.* (G. Manceļa Upsalas grāmatā), *liepu mēn.* (jūlijs) jeb *sienu (-a) mēn.* (G. Stendera gramatikas 2. izd. 1783. g., 1. izd. tāpat — *liepu mēn.*), *suņu mēn.* (augusts) jeb *rudzu mēn.* (G. Manceļa Upsalas grāmatā), jeb *plauju (-as) mēn.* (G. Stendera gramatikas 2. izd., 1783. g.), *silu mēn.* (septembris) jeb *veseļu mēn.*, *veļu mēn.* (oktobris) jeb *zemlika (-u) mēn.*, jeb *rudens mēn.* (minētajā Upsalas eksemplārā), jeb *Miķeļu mēn.* (G. Stendera gramatikas 2. izd.), *sala (-s) mēn.* (novembris) jeb *Mārtiņa mēn.*, jeb *salnas mēn.* (J. Langes vārdn. I, 393), *vilku mēn.* (decembris).

Ieraksti Rēhehūzena gramatikas (1644) Upsalas eksemplārā (A. Augstkalns, FBR 1936, XVI, 130—138) sniedz arī latviešu mēnešu nosaukumus (Lettica Mensium appellatio, 134—135). Tie visumā saskan ar P. Einhorna dotajiem iekš *Historia Lettica*, izņemot «jūniju», kas Einhorna liepu mēneša vietā ierakstā saukts *Pappuḡju-Māhnes*, «augustu», kam ierakstā blakus nosaukumam *Suņņu-Māhnes* dots arī *Rudsu-Māhnes*, «septembri», kam

blakus nosaukumam *Wälja-Mähnes* dots arī *Ruddens-Mähnes*, un «decembri», kam blakus *Wilku-Mähnes* nosaukumam dots arī *Swätku-Mähnes*.

G. Stenders savas gramatikas 2. izdevuma 213. § piemin vēl trīspadsmīto — *svētku mēnesi*, jo latviešu laika skaitīšana saistīta ar mēness griežiem un tāpēc nesaskan ar gada dalījumu 12 mēnešos.

Kā atzīmē J. Zēvers (434), pirmie internacionālisti latviešu valodā mēnešu nosaukumos fiksēti Elgera vārdnīcā šādiem trim mēnešiem: *martam* (209), *aprīlim* (186) un *maijam* (207.)

Līdz šim zināmajā vecākajā latviešu kalendārā 1761. gadam blakus latviskajiem mēnešu nosaukumiem doti arī latīniskie internacionālisti šādā formā: *Januar, Februar, Mertz, April, May, Junius, Julius, Augusts, September, Oktober, Nowember, December*.

J. Zēvers nemin J. Langes vārdnīcu (1777), kuras vāciski latviskajā daļā (I 393) doti latviskie mēnešu nosaukumi.

Latviskie mēnešu nosaukumi tomēr lietoti vēl 19. gadsimtā.

Sestajā nodaļā (24—26) — par valdību un valdniekiem — atzīmēts, ka attiecīgie nosaukumi (König, Königinn, Fürſten, Fürſtinn oder jenigen Regenten) tā laika latviešu valodā aizgūti no vāciešiem.

Septītajā nodaļā (26—30) — par dzemdībām un vārdībām — pieminētas dievības *Laima* un *Däckla* un sacīts, ka sievietes latvieši nosaukuši putnu vārdos (27), bet vīriešus — kustoņu vārdos (28), salīdzinot, piemēram, ar nosaukumu *Leo* (lauva) citās valodās.

Astotajā nodaļā (31—35) — par saimniecību — atzīmēts, ka daudzi amatniecības un arī naudas nosaukumi aizgūti no vācu valodas (. . . ſondern alles auff Teutfch heiſſen / als Gſlden / Thaler / Orter / Marck / Groſchen / ſchillinge / und was nur für Müntze im Lande verhanden, 33).

Turpmācākajās nodaļās (9—14) runāts par dažādām latviešu ierašām un latviešu un vāciešu attieksmēm (14. nodaļā), īpaši vāciešu attieksmi pret latviešu valodu un izglītību (54, 61, 62). Minēti vairs tikai divi latviešu vārdi (*ſemmes* = *Abolus* 36 un *ſkola* = *Nauda* 57).

M. Bihnera gramatikas manuskripts (1644/46—1669)

M. Bihnera gramatikas (faktiski te ir fragmenti) manuskriptu, kas saglabājies Zinātņu akadēmijas bibliotēkā Ļeņingradā, publicējis un apcerējis L. Arbuzovs, 1925, FBR V 106—125.

«Tā, līdzīgi Rēhehūzena un Einhorna darbiem, vispārīgi ir sacerēta latīņu valodā, bet vietvietām, un īpaši gala posmos, ir arī sastopami vāciski teikumi, un tāpat arī visi burtu un vārdu piemēri un paraugi ir ņemti no vācu valodas. Gramatika ir uzglabājusies tikai rokrakstā, aptver 18 lpp. un stāv kādā 17. g. s. albumā (Stammbuch) .. Pirmo aizrādījumu uz viņu sniedza akadēmiķis A. Šīfners (Schiefner) laikrakstā «Das Inland», 1852. g. Nr. 47, 875. un sek. sl., bet, ka albums pieder pie bijušās Kurzemes hercogu bibliotēkas, izriet tikai vēl no H. Dīderihsa (Diederichs) ziņojuma laikrakstā «Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst», 1904. g., 9. lp.» (L. Arbuzovs, 1925, 106.)

L. Arbuzovs nosacīti nosaucis šo darbu par «Mārtiņa Bihnera gramatiku» (1925, 108).

«Rakstāmo grāmatu (albumu), kur šis teksts atrodas, lietojušas vairākas personas ilgākā laika sprīdī. Izdevējs nospriež (108. lpp.), ka tekstu esot ierakstījis («droši», t. i., «droši vien») Mārtiņš Bihners, Engures mācītājs (no 1674. gada līdz 1680.), bet Bihnera vārds nekur nav albumā minēts. Jau L. Bērziņš aizrāda (Fīrekera 12. lpp.), ka no Arbuzova atstāstītiem fak-

tiem var spriest arī, ka albums bijis Tukuma mācītāja (no 1675. gada) Matīsa Fērnera rīcībā . .

Gramatikai, kas savam laikam nav bez vērtē un stāv Manceļa valodas līmenī, un sprediķa gabalam, citādā ortogrāfijā un nedrošākā valodā,» saka A. Augstkalns, «es rokrakstu datēju tāpat ar 1669. gadu, bet sarakstīta tā, es domāju, agrāk. Terminus post quem sarakstījumam ir starp 1644. un 1646. gadu, Einhorna traktāta gads (kā norāda L. Arbuzovs 109. lpp.)» (A. Augstkalns, 1930c, 109—110.)

Prof. J. Endzelīns «Latviešu valodas gramatikā» (22) attiecīgo publicējumu nosaucis par Arbuzova izdoto 17. gadsimta gramatiku. Tradīcijas dēļ nosacīti esam savā darbā paturējuši M. Bihnera gramatikas nosaukumu.

«Rakstības ziņā šī gramatika ir atšķirīga ar to, ka garie patskaņi apzīmēti ar pārsvītrotiem burtiem [retin. A. O.] (Tagadējā izdevumā šie burti nav attēloti, bet aizstāti ar parastajiem garo patskaņu burtiem.), līdzīgi kā mikstinātie līdzskaņi.

Nopietni ir mēģināts skaidrot latviešu valodas skaņu izrunu, vai nu salīdzinot latviešu valodas skaņas izrunu ar atbilstošās skaņas izrunu vācu valodā, vai arī, ja vācu valodā attiecīgas skaņas nav, dodot skaidrojāmās skaņas artikulācijas aprakstu, piem., *ʃ* un *ʒ*. Dažkārt kādas latviešu valodas skaņas, īpaši mikstināto līdzskaņu izruna skaidrota ar norādījumu uz skaņu grupu, kuras izruna kopumā varētu dot aprakstāmās skaņas aptuvenu fonētisko priekšstatu, piem., par *ŋ* ir teikts, ka to izrunā it kā *eny*, piem., vārdā *ŋaut* . .

Šās gramatikas autors ir uztvēris un centies arī paskaidrot divskaņu *ie* un *uo* izrunu. Par *ie* norādīts, ka to izrunā it kā *eea*, pie kam *a* skaņai jābūt īsi aprautai. Divskaņa *uo* izruna parādīta ar skaņu grupu *oa*: otrs — *oatrs* (111). Pieminēts arī, ka latviešu valodā nav *ch*, *h* un vienkāršā patskaņa *o* (*o* purum non habent 111). Ja atceramies, ka Mancelis nepavisam nav pratis izskaidrot, piem., *ie* skaņas izrunu, tad redzam, ka šīs

gramatikas sacerētājs ir bijis labāk ieklausījies latviešu valodā. Kaut arī piezīmes veidā, tomēr šai darbā pirmoreiz ir pieminēta latviešu valodas skaņu asimilēšanās: «Nota: Daß ꝑ wird vor k. p. allezeit scharff gelesen...» (112) — z skaņa *k* un *p* priekšā vienmēr izrunājama nebalsīgi.

Kā redzams, šai gramatikā daudz rūpīgāk un arī skaidrāk norādīts par skaņu izrunu nekā Rēhehūzena gramatikā, kuras paskaidrojumi nekā nevarēja dot tam, kas mācījās latviešu valodu.» (R. Grabis, 1955, 225.)

M. Bihnera gramatika «izdala atsevišķās deklinācijās divas lietvārdu celmu grupas, kas līdz tam nebija nošķirtas, — *ja-* un *u-*celmus, atšķir verbu tagadnes — *ā-*celmus no *-ājā-*celmiem, dod ieskatu par divām Rēhehūzena neminētām vārdu šķirām — vietniekvārdu un prievārdu — un piemin ar priedekļiem atvasinātus verbus un lietvārdus» (R. Grabis, 1955, 228).

Prievārdu apskats atklāj tā laika vācu autoru neprasmī orientēties latviešu valodas rekcijā. Aizrādīts, ka «vienskaitlī visi prievārdi prasa akuzatīvu — izņemot eekschan, kas biedrojoties ar ģenitīvu, — bet daudzskaitlī ar datīvu. Ka par prievārdu rekciju autoram nav bijis skaidrības, rāda tas, ka tie pāris gadījumi, kur prievārdiem blakus dota arī locījuma forma, runā pretim konstatējumam par prievārdu biedrošanos ar akuzatīvu: no arenes, ais uppes 123. Doto prievārdu vidū sastopam dažus vārdus vecajā illatīva formā — starpan, appakschan, eekschan 123, kas gan laikam ir tikuši lietoti ar adverba nozīmi un ne kā prievārdi.» (R. Grabis, 1955, 228.)

Kā 17. gadsimtā npublicētai M. Bihnera gramatikai savā laikā nevar būt bijusi ietekmīga nozīme. Tā pašreiz izmantojama tikai kā avots latviešu valodas gramatiku vēsturē. Sava šaurā apjoma dēļ pašai latviešu valodas vēsturei M. Bihnera gramatika sniedz gaužam maz.

Georgs Mancelis (1593—1654) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

Nozīmīgākais autors, kas 17. gadsimtā pārvarējis 16. gadsimta latviešu tekstu haotisko rakstību, ieviesdams kaut cik noteiktas normas, ir Georgs Mancelis. Ar G. Manceļa darbiem galīgi nostiprinās vidus dialekta zemgaliskās izlokšnes par rakstu valodas pamatu.

K. Fīrekers, nākdams no sēliska novada, un E. Gliks, dzīvodams augšzemnieciskajā Alūksnē, savus darbus ietērpj zemgalisko izlokšņu formā.

G. Manceļa autoritāti latviešu rakstībā neizdodas pārvarēt K. Fīrekeram, kas izstrādājis racionālāku latvisko grafiku un pareizrakstību, un bībeles tulkotāji ar E. Gliku priekšgalā pieņem G. Manceļa normas. Ar to nostiprinās G. Manceļa iedibinātā rakstība, ko precizē tikai 18. gadsimtā sakarā ar bībeles otru izdevumu latviešu valodā.

G. Manceļa rakstos ieviestās normas dod iespēju drošāk spriest arī par seniskajām gramatiskajām formām, kas saglabājušās viņa darbos.

G. Mancelis latviešu kultūras vēsturē pozitīvi vērtējams tikai kā 17. gadsimta latviešu sadzīves un valodas atspoguļotājs, bet daudz posta viņš nodarījis kā kristiānisko dogmu un feodālās verdzības sludinātājs. Manceļa kultūrvēsturisko nozīmi dažādos aspektos centušies atklāt iepriekšējie pētnieki — E. Lāme apcerējusi rakstību (1933), tāpat A. Augstkalns, kas plašāk pievērsies tekstoloģijas jautājumiem (1930c), tāpat

J. Straubergs (1942); P. Šmits apcerējis G. Manceļa valodas leksikas, morfoloģijas un sintakses jautājumus (1895), bet L. Bērziņš šos pašus jautājumus apskata stilistikas aspektā (1944). Latviešu literatūras vēsturēs vērtēta G. Manceļa darbība sabiedriski politiskajos aspektos (Llv I, 1959).

Plašākais pētījums par G. Manceļa leksiku ir D. Zemzare (1961).

Šai darbā minētie pētījumi sistematizēti izmantoti latviešu rakstu valodas vēstures aspektā.

G. Manceļa raksti

Vademecum (1631, 1643², 1673³)

1631. gadā Rīgā (Šrēdera drukātavā) publicētais G. Manceļa **Vademecum** (Rokvedis — A. Augstkalna tulkojumā) ir pirmo luterāņgrāmatu — katķisma jeb *Enhiridija* (E³), *Evaņģēliju un epistulu* (Ev.³) ar *Kristus ciešanu stāstu* jeb *Passio* (Pass.³) un *Nevācu psalmu* (UP³) trešais izdevums. Šīs grāmatas otrā izdevumā iznāca 1615. gadā (sk. A. Augstkalns, 1930c, 98—99 un 1933, 53), trešais izdevums 1623. gadā ir apšaubāms (sk. A. Augstkalns, 1930c, 99—100). Tāpēc par trešo (ne ceturto) ir uzlūkojams 1631. gada *Vademecum*'a izdevums. To kuplina arī jauni tulkojumi: *Jeruzalemes izpostīšanas stāsts* (saīsin. Jerus.¹) un *Ziraka gudribas grāmata* (saīsin. Sir.¹). Sk. J. Zēvers, 1927a.

«J. Zēvers atradis šo grāmatu Igaunų literāriskās biedrības bibliotēkā, cetur nekur tā neesot zināma. Bibliogrāfiskās ziņās par šo izdevumu ir apjukums, kas man vēl neliekas nokārtots. Nav zināms, no kādiem avotiem A. Ginters (AS. II ievadā 13) ņēmis ziņu, ka 1631. gada izdevumā bijusi tikai evaņģēliju

grāmata un dziesmu grāmata, un cik nopietni ņemama šī ziņa. Pēc Zēvera arī Jeruzalemes izpostīšanas stāsta un Zīraka titulos esot 1631. gada skaitlis un laikam taču Rēveles Vademecum ir viena paša izdevuma grāmata.

Tekstu paraugi: Rkr. 2,7 un Rs. Nn. 1,17—38. Vai šie paraugi tiešām no 1631. gada izdevuma, nevaru zināt.» (A. Augstkalns, 1930c, 104.)

«1643. g. iznāk Vademecum otrreiz. No šā izdevuma ņemti evaņģēliju paraugi Voltera chrestomātijā 116.—119. un turpat 119.—132. sl. nodrukāts viss Jeruzalemes izpostīšanas stāsts.» (A. Augstkalns, 1930c, 106.)

Pēc G. Manceļa nāves iznāk Vademecum trešais izdevums 1673. gadā, papildināts ar G. Manceļa tulkotajiem un 1637. gadā izdotajiem *Zālamāna sakāmvārdiem* (saīs. Sal.¹ 1637, Sal.² 1672) un *H. Kleinsmita Pātaru grāmatu*.

1631. gada *Vademecum'a* nozīmi veclatviešu rakstu valodas, īpaši rakstības izveidē A. Augstkalns novērtējis šādi:

«1631. gads ir epoha. Šai gadā pagriežas latviešu rakstu valodas ceļi, no šā gada ir skaitāma tagadējā latviešu rakstu valoda. Kā Juris Mancelis aicina — Vademecum! Nāc man līdz! — tā viņam seko tālākā literatūra.» (A. Augstkalns, 1930c, 101.) Sacītais, protams, attiecas uz veclatviešu rakstu valodu, ne mūsdienu latviešu rakstu valodu. Tās pamatā jaunlatviešu reformētā literārā rakstu valoda.

Sprüche Salomonis (1637)

«1637. g. iespiesti Zālamāna sakāmi vārdi (Sal.¹) durch Georgium Mancelium. Teksta paraugi: Rkr. 2,8, Zeiferta hrest. I, 25 t., Voltera leišu hrestomātijā 111—115 un Rs. Nr. 1, 35—37. Visu grāmatu faksimilā izdevis A. Ginters AS. II, 415—518.» (A. Augstkalns, 1930c, 104—105.)

Lettus (1638), *Phraseologia Lettica* (1638)

«1638. g. iznāk Manceļa *Lettus* — vārdnīca (vāciski—latviski) ar otru daļu *Phraseologia Lettica* — pēc satura (51 nodaļā) sakārtots vārdu un izteikumu krājums. Kā frazeoloģijas pielikums seko vēl *sarunas* — tikai ne tādas, kādas varētu vēlēties latviešu valodas mācekļi, kas nodomājuši Latvijā savu maizi pelnīt, bet jauki tautas valodas piemēri, zemnieku sarunas par zemnieku lietām un ar zemnieku psiholoģiju; taisni jāsaka — pirmās latviešu oriģinālnoveles. Šim krājumam, kā frazeoloģijas titulā minēts, vēl seko pievienots 1637. gada *Zālamāns*.

Literatūrvēsturnieki mums līdz šim diez kamdēļ netaisīja atšķirības starp frazeoloģiju un sarunām. (Tie, kas no viņiem mācījušies, domā, it kā sarunas atrastos frazeoloģijā.) Tā arī A. Ginters, kura rīcībā bijis Štutgartes bibliotēkas eksemplārs bez sarunām, nav pamanījis, ka viņam ir nepilnīgs eksemplārs, un to tādu arī izdevis. Gintera faksimila izdevumā AS. II ietilpst *Lettus* 1—222, *Phraseologia* 223—414 un *Zālamāns*.» (A. Augstkalns, 1930c, 105.)

Lettsche Postill (1654, 1675^{2?}, 1699^{3?}, 1746⁴, 1769⁵, 1823⁶)

1654. gadā iznāk, kā titula vāciskajā tekstā lasāms, sen-gaidītā G. Manceļa sprediķu grāmata *Lettsche Postill* trīs daļās.

Par otru un trešo izdevumu (1675², 1699³) ir neskaidrība, vai tie ir divi vai viens izdevums un kādā ziņā tie ir nepārgrozīti, salīdzinot ar pirmizdevumu (kā apgalvo J. Misiņš savā Latviešu rakstniecības rādītājā un A. Augstkalns 1930c, 114), vai revidēti (salīdzinot ar pirmizdevumu, kā apgalvo J. Reke un K. Napjerskís savā leksikonā).

So izdevumu vēturi skaidro J. Straubergs (1942):

«Kādēļ tās otrais izdevums iznāk bez gada skaitļa? Pirmo reizi sprediķu grāmata iespiesta 1654. g., un to izdod Srēders (Schröder). Līdz 17. g. s.

beigām parādījušies vēl divi izdevumi. Vienā no tiem izdevējs ir atzīmēts: Bey G. M. Nöller in der Kramer-Strasse, bez gada skaitļa, otrs ir Verlegung Johann Güntzels Buchhändler Anno 1699. Napierskis savā konspektā pirmajam bez kāda aizrādījuma par avotu, no kurienes tas savas ziņas smēlies, piespraudis klāt iekavās gada skaitli 1675. Viņam sekojuši pārējie bibliogrāfi, un tagad lielākajās bibliotēkās mēs parasti sastopam eksemplārus, kuriem ar zīmuli pierakstīts 1675. Un tomēr šis gada skaitlis ir vairāk nekā šaubīgs. Nellers (Nöller) pilsētas tipogrāfiju Tirgotāju ielā pārņēma un sāka iespiest grāmatas tikai 1685. gadā. Agrāk viņš bijis Rīgā grāmatu tirgotājs un kā tāds tirgojies Doma baznīcas ejā no 1681. g., bet nav nekādu ziņu par to, ka tas Rīgā uzturējies jau 1675. g. Koncesijā Besemeseram (Bessemesser) 1664. g. apstiprinātas viņa monopolitātes grāmatu iespiešanai Rīgā. Sai laikā līdz Besemesera nāvei, t. i., 1683. g., maz iespējams tāds gadījums, ka kāds grāmatu tirgotājs varētu izdot tādu darbu, kas jau agrāk iespiests pilsētas tipogrāfijā un kur vēl 1674. g. ir tik daudz pirmā izdevuma eksemplāru, ka tos vajadzētu makulēt. Arī adrese — Nöller in der Kramer-Strasse — norāda, ka grāmata iespiesta pie Nelleru tad, kad tam jau piederēja šai ielā pilsētas tipogrāfija, t. i., pēc 1685. g. 1699. gada izdevums ir tikpat miklains. Grāmatu izdevējs Guncels (Güntzel) ir nepazīstams, un, salīdzinot šo izdevumu ar Nelleru izdevumu, izrādās, ka tas ir tas pats izdevums, kas atšķiras no iepriekšējā tikai ar titullapu. Tātad viena un tā pati grāmata zināmu iemeslu dēļ parādījusies klajā ar 2 titullapām. Šis gadījums nav vienīgais. Mollina (Mollin) rokas grāmata 1615. gada izdevums arī mums pazīstams ar divām titullapām, un Frēlihs (Frölich) 18. g. s. savai dziesmu grāmatai maina titullapu vai gandrīz katru gadu.

Mūsu uzdevums būtu izsekot tiem apstākļiem, kas piespieda Nelleru slēpt grāmatas izdošanas gada skaitli, kā arī to izdot ar svešu firmu. Grāmatas redaktori mums zināmi. Tie ir L. Depkins (Depkin) un A. Baumanis (Baumann). Abu kopdarbība sākas tad, kad A. Baumanis pārnāk uz Jāņa baznīcu par diakonu 1693. g., un turpinās līdz A. Baumaņa nāvei 1703. g. Sai laikā tie kopīgi pārredīgē un izdod jaunu latviešu rokas grāmatas izdevumu. Līdz 1696. g., kad iespiesta bija jau dziesmu grāmata un katķisms, darbs gāja labi uz priekšu. Bet, kad bija jāizdod epistuli un evaņģēlijs, — darbs apstājās, jo šai laikā bija iznācis bībeles tulkojums un arī karaļa dekrēts, ka turpmāk visiem bībeles tekstu tulkojumiem jāskan ar šo oriģināltulkojumu. Stridus vilkās līdz 1701. gadam, un beidzot Depkinam bija jāpiekāpjas.

Sai juku laikā Depkins ar Baumanis bija sagatavojuši pārlaboto [retin. A. O.] Manceļa .. sprediķu grāmata. Bet te tā lieta bija tikpat šaubīga, jo sprediķu tekstos epistulu un evaņģēliju tulkojumus tie

bija atstājuši Manceļa, bet nevis Glika (Glück) redakcijā. Kā oficiālais pilsētas grāmatu iespaidējs Nellers nevarēja pretoties karaļa dekrētam, vispārējā draudzes vēlēšanās bija redzēt viņu ar veciem tekstiem un vecā ortogrāfijā, un tādēļ Nellers izšķīrās par to, ka vienu daļu viņš izlaida pats ar savas tipogrāfijas parasto nosaukumu, bet bez gada skaitļa, lai varētu aizbildināties ar to, ka darbu tas iespiedis jau pirms karaļa dekrēta iznākšanas, daļu izlaida ar Guncela vārdu, apzīmējot to ar gada skaitli 1699. Tādā kārtā viņam izdevās no viena un tā paša Manceļa izdevuma radīt divus, kas abi iespiesti vienā tipogrāfijā, vienā laikā, no 1696. līdz 1699. g., ar vīniem un tiem pašiem redaktoriem, lai gan vēlāk nācās dzirdēt asus pārmetumus no Glika un Fišera (Fischer) puses.»

Manceļa Postillas kultūrvēsturisko nozīmi objektīvi novērtējis A. Birkerts:

«Kad Manceļa sprediķu grāmata bija iznākusi, tad droši vien viņa tika tūlīņ lietota visās Kurzemes 70 baznīcās, jo viņa taču bija sengaidīta un citas nevienas nebija. Arī Vidzemē tanī laikā nebija grāmatas, kas viņai varētu līdzināties. Domājams, ka viņu lietoja šur tur arī pa zemnieku mājām un sētām. Un tā kā skolu toreiz Kurzemē nebija, tad viņa izpildīja arī mācības grāmatas vietu..»

Ar vārdu sakot, šī grāmata sāka plašos apmēros pārstrādāt latviešu tautas gara pasauli.» (A. Birkerts, 1927, 93—94.)

Kā zināms, šā uzskata pamatā kristiānisms kā feodālās ekspluatācijas ideoloģija.

Tā raksturošanai kaut vai pāris teikumu, bet tamlīdzīgu ir vesela pārpilnība. —

Šchinny Paŕŕauleh mehs buhdami äŕŕam mehs ka Wahrghi/ und tuppam mehs ka kahdà Purrwà /kurr wiŕŕenahds Uhdens tahs Nhelaimes us mums ŕaŕkreen» (I² 210).

«Jemmeeta währà / juhs Šaime / ko Deews jums pa=weh|: Juhs Kallpi (Kallpones / Audŕehkŕi) eŕŕeeta paklauŕŕighi juhŕŕeems meeŕŕighiems Kungheems / nhe ar Kallpoŕchanu preekŕchan Aŕŕeems / ka juhs warrātu teems Šillwäkeems

patiekt / bett ar ween=teejīghu Ģirrdi / und ar Deewa=
Bijaſchanu» (I² 163).

«. . . klauſſaita juhſſus Kunghus / laid tee gir augſti / laid
ſämmi / und nhe turretees teem prettie. . .» (I² 172).

G. Mancela attieksme pret latviešu valodu un tās izloksnēm

«Vienīgais avots, no kura tanī laikā varēja mācīties tautas valodu, bija — satiksme un sarunas ar ļaudīm. Literatūrā toreiz bija viena vienīga latvju grāmata: «Enhiridions» (1587), kuras pārāk trūcīgā latvju valoda viņu nevarēja apmierināt. No šīs grāmatas iznākšanas bija pagājuši ap 30 gadu, un neviens nebija mēģinājis latvju rakstu valodu ne labot, ne grāmatu papildināt. Šīs grāmatas lielie trūkumi, droši vien, Mancelim deva ierosinājumu — mācīties valodu no pašas tautas, ko pierāda arī viņa vēlākos rakstos bieži sastopamie tautas teicieni un tautas kultūras vērojumi, kā tie atspoguļojas viņa valodā.» (A. Birkerts, 1927, 76.)

Bez tam arī Mancelis pats Vademecum'a priekšvārdā norāda: «Wer sich mit Ernst diese Sprache will angelegen sein lassen / der muss dem Paursmann zimlich auff's Maul Achtung geben / und sehen / wie die Pronunciation zu formieren» — «Kas nopietni grib apgūt šo [latviešu, A. O.] valodu, tam uzmanīgi jāklausa zemnieka runā un jāredz, kā veidojama izruna.»

G. Mancelis, dzimis 1593. gadā Mežmuižā, dienvidus Zemgalē tuvu Lietuvas robežām*, uzaudzis Latvijā un apmeklē-

---

* Vācu valodā šis muižas nosaukums arī ir Robežmuiža — Grenzhof, ko G. Mancelis pats piemin Phraseologia Lettica V nodaļā: «Grentzhoff / Meschamuischa / [vielleicht Eschamuischa] weil das Ampt mit Littawen bey Schaggarn grenzset.»

dams skolas Jelgavā un Rīgā, bija jau apguvis latviešu valodu. Pēc studijām vācu augstskolās (no 1611. līdz 1615. gadam) viņš strādā par mācītāju Vallē (no 1615. līdz 1620. gadam) un Sēlpilī (no 1620. līdz 1625. gadam) un, acīmredzot, nostiprina savu latviešu valodas prasmi saskaņā ar tām atziņām, ko izteicis Vademecum'a priekšvārdā. Darbodamies Tērbatā (no 1625. līdz 1637. gadam) baznīcas amatos un par teoloģijas profesoru augstskolā, viņš iegūtās zināšanas latviešu valodā licis lietā, veidojot Vademecum'u, tulkojot garīgus rakstus (Jerus.¹, Sir.¹ — 1631, Sal. — 1637) un darinot vārdnīcu *Lettus* un *Phraseologia Lettica*.

No 1637. līdz 1654. gadam būdams Kurzemes hercoga galma mācītājs, Mancelis ne tikai nepameta literāro darbību, bet sagatavoja un izdeva savu mūža darbu — *Lettische Postill*.

Pa ilgajiem savas dzīves gadiem Mancelis ir saskāries ar dažādu novadu ļaudīm un varējis novērot latviešu valodas izlokšņu un dialektu īpatnības. Taču latviešu valodas raksturu Mancelis vislabāk pazina savā dzimtenē, un pie zemgaliskajām izloksnēm turējies arī savos rakstos.

Vēl vairāk iedziļināties vidus dialektā G. Mancelis varēja vēlākajos mūža gados, dzīvodams savā muižā Jelgavas apkārtnē* un, pēc brāļu Straubergu darbā «Džūkste» dotā norādījuma, arī Džūkstes Rūtenēs, kur atradās galma mācītāja muiža.

---

* «Mancela muižiņa, spriežot pēc kāda veca Jelgavas plāna, kas izgatavots 1652. gadā, atradusies kādi 5 kilometri uz ziemeļiem no Jelgavas, uz Lielupes krasta, iepretim Iecavas upes grīvai, apmēram tajā vietā, kur tagad Bīmaņu mājas. (Sk. Sitzungsber. der Kurl. Gesellsch. f. Lit. und Kunst, 1681. g. [sic! A. O.], 43. lpp., 1. piez.) Šajā lauku klusumā... Mancelis pavadīja visu mūža pēdējo daļu: 17 gadus. Te veidojies un galīgi nogatavojies arī viņa galvenais literāriskais darbs: «Lettische Postill». Te, klausoties savu zemnieku tīrajā Jelgavas apgabala jeb vidus izloksnē, Mancelis guva jaunus, spēcīgus izteiksmes līdzekļus savam mūža darbam.» (A. Birkerts, 1927, 79.)

Vislabāk pazīdams vidus dialektu, G. Mancelis ar to ne vienreiz vien savos darbos salīdzina citu dialektu vārdus un formas. Šiem salīdzinājumiem pievērsies L. Bērziņš, atzīmējams: «Bet raibais mūžs un paša interese ir sagādājušas viņam iespēju iepazīties arī ar izlokšņu savādībām. Tā, jau vārdnīcu un frazeoloģiju izdodams, viņš vairāk vietās atsaucas uz dažādiem apvidiem, piem., *linus mīstīt** Vallē saka: *paisīt*; *atiešanas* vietā Vallē runā par *daiešanu*, zoss Skrundā ir *kānis*, bet Mūrmuižā *zosis* ir *gūži* («ghuschī»), *bedre* jeb «kappa» Vallē ir *dobe*, bet *kasti* zem ēkas, kas kalpo noziedznieku ieslodzīšanai, Kursā sauc «Tumneeka». No citiem vārdiem Mancelis pirmajā vietā stāda «Svackas», bet Kursā sakot «Svickis» (=sviķis). Vallē «jahsche» (reitend) vietā saka: «raite». *Sedlu* vietā Daugavpilī runā par *segliem* un «aujo=kuhts» vietā Vallē ir «Aujo=klahwa». Vāciskās *šķipeles* vietā, ko Mancelis min pirmajā vietā, Vallē ir «Lahpsta», gluži tāpat «Schkunis» ir Vallē saucams «Puhnis». Bet «Klahwa» nav tikai lopu kūts; kā Vallē, tā Sērpilī un citur tā ir arī *stallis*. *Istabas* vietā Sērpilī runā par «Vstubu», bet Alūksnē (Mariaeb.) un Rēzeknē par «Vstob», «thewr» ir carus, latviski *dārgs*, bet Mežmuižā un Zaļā muižā *darrgs*. Te interesanti vērot, ka Mancelim jēdzienu apzīmēšanai drošākais līdzeklis ir latīņu nosaukums; bet ne mazāk interesants ir tas apstāklis, ka viņš savu dzimtenes izrunu «darrgs» apzinīgi nostata otrā vietā, priekšroku dodams izrunai *dārgs*. — Mancelis izšķir *raudināt un rūdināt*, jo Daugavpilī, Alūksnē un Rēzeknē saka: *kāpēc bērnu rūdini?* Pazīstamā «vilks» vietā «kaut kur» (alibi) saka «Wullx», kas gan būs augšzemnieku «vylks». Novērotās dažādības parādās arī frazeoloģijā, tā: Veci ļaudis saka, kad vaboles vakaros skraida, tad siltas naktis esošas. Tam pretim atzīmēts, ka Daugavpilī, Rēzeknē un Alūksnē tai vietā saka: «Buhxkoschas».

---

* Seit un turpmāk L. Bērziņa rakstā leksikogrāfiskais materiāls dots kursīvā atšķirā no pirmpublicējuma, kurā tas nav nošķirts no pārējā teksta.

Langijs šo vietu nu ir sapratis tā, nevis, ka «būkskošas» ir divdabis, bet ka te ir lietvārds Buhxkoschas, kas apzīmē vaboles. Ūdens dzirnavas sērpilieši «un citi tur uz augšu» («vnd andere dort hinauff») sauc *patmalas*. Rēzeknē nav *gultas* vai *gultas vietas*, bet «Lawa». Sērpilieši nesaka: *zirgu apkalt*, bet *apkaustīt*. Kur «jāše» vietā saka «raite», tur, protams, *jātnieki* ir *raitnieki*, tā Vallē, Sērpilī un citur. Pie «Ein Bawr /Semneex» ir piezīmēts: «Die Bawren nennen einen Gesindskerl /Smeerneex/ im Dūnaeb. Seelb. Resietschen etc.» Frazool. 45. nod.

Garā rinda piemēru liecina, ka Mancelis Jelgavas-Dobeles apgabala valodu uzskata par normu, par ko nav īpaši jārunā. Savādības, kas pelna, ka tās uzrādītu, sākas ar citiem dialektiem, galvenā kārtā augšzemnieku valodu, kas Mancelim no Valles un Sērpils laikiem bija labi pazīstama. Kursa Mancelim stāv tālāk. Ar Skrundu gan, kā redzējām, viņam ir bijis kontakts. Skrundā «und» vietā saka «in», «paldies» vietā «tencenu», bet Vallē *uguni* sauc par *guni* un «apakš pajumtu» vietā saka «zem pajumtu» (IV saruna). «Lopo dārzu» Skrundā sauc «laideri» (VIII saruna). Visumā Mancelis pats labprāt sevi pieskaita pie latviešu valodas zinātājiem un runātājiem: «tas ir, kā mēs sakām» vai arī: «Tas ir uz mūsu valodu» (III 165). Un kad «mēs» ko sakām, tad dzirdam Zemgales vidienā sakņojošos rakstu valodu. Visspilgtāk šo savu valodas apziņu Mancelis parāda trešajā gavēņu sprediķī (III 64). Pēteris no savas izlokšnes te tiek apzīmēts par galilējieti. Tas dod Mancelim ierosinājumu izteikties par latviešu valodas lietām analogā kārtā: «Tie jūdi runāja visi vienu valodu, ka visi varēja cits citu saprast, bet tie galileēri grozīja to valodu, kā ir pie mums. Mēs runājam visi latvisku valodu, bet tie no Kurzemes, no jūrmali, rēdiņi un tie gaļām Daugav groza to valodu.» (III 64) Kas tad nu valodu negroza? Protams, «semgallus». Ar to nu nav teikts, ka Zemgale resp. Mancelis būtu vienīgā autoritāte valodas lietās. Tā, piem., jāatzīmē, ka Mancelim visi refleksivie verbi tagadnes 3. personā beidzas ar garu

zilbi «ās», piem.: «Tā jaunieta šķietās tik gudra esoti, ka viņa varētu nomanīt un dzirdēt, kad ir vēzis spraušļa un šķauda, und tomēr tāda pieviļās» (II 48). Tai pašā lappusē arī «liekās» un vēlreiz «viļās». Un tā visgarām. Tas nu .. dobelniekiem vēl šodien rada grūtības literatūras valodas lietāšanā, jo ir jau zināma lieta, ka neviens dialekts, arī pats centrālākais un tīrākais nav identisks ar rakstu valodu, kas spēku sūc no valodas parādībām visā tautā.» (L. Bērziņš, 1944, 9.)

E. Blese rakstā «Latviešu literāriskā valoda», aplūkodams G. Manceļa attieksmi pret latviešu valodu un tās dialektiem resp. izloksnēm, sniedz sekojošu vērtējumu (skat. rakstu krājumu Latvieši, II, 378): «Viņa nopelns ir vispirms tas, ka viņš ar savu valodas pārlabotāja un rakstnieka darbību galīgi nodrošināja vidus jeb, pareizāki sakot, Zemgales dialektam tā iegūto rakstu valodas stāvokli. Šāda uzstāšanās vidus dialekta labā liecina par pareizu situācijas izpratni un plašu skatu valodas lietās, jo toreiz itin viegli būtu varējusi rasties doma pacelt literatūras valodas godā kādu citu dialektu, piem., augšzemnieku, kas arī bija plaši izplatīts un ar kuru bija iepazīnies tīri labi arī pats Mancelis, būdams par mācītāju Sērpilī (1620—1625). Mancelim vispārīgi piemītušas lielas valodas dāvanas tiklab valodas piesavināšanās, kā arī valodas jaunradīšanas un it īpaši stilistiskās jaunizveidošanas ziņā.»

G. Manceļa rakstība

«Mancelim daudz kas nav pa prātam pirmajā rakstu valodā — agrākajos rakstos, kuru autorus viņš pieklājīgi nosauc par cienīgākiem, labāk mācītiem un varbūt latviešu valodas labākiem pratējiem.. Vademecum priekšvārdos viņš saka, ka šie raksti esot kļūdaini un nesaskanot ar latviešu valodas dabu; Lettus priekšvārdos sakās labojis latviešu grāmatā daudz rupju kļūdu rakstībā un tulkojumā. Savus

jaunievedumus Mancelis pats izskaidro priekšvārdos. Šos priekšvārdus.. var atrast atstāstītus un citētus Plūdoņa Latv. lit. vēst. II (1909), 30 un J. Zēvera rakstā Imm. 1927. Nr. 5/6, 444. Mēs to pašu apskatīsim sistemātiski.

Mancelis izšķir pareizi patskaņus, kādi viņi ir latviešu valodā: atšķir divskani ie no patskaņa e; izšķir plato un šauro e un apzīmē rakstot pirmo ar ā, otru ar e; pareizi izšķir patskaņus galotnēs; apzīmē patskaņu garumu (ar burtu h un citādi). Platā un šaurā e izšķirums laikam nāk no zviedru ortogrāfijas, kas Mancelim bijusi pazīstama. Bez Manceļa es nezinu neviena autora,» saka A. Augstkalns, «kas izšķir e kvalitāti; ir gan autori, kas lieto blakus e burtam ā, bet tie to lieto tāpat kā vācu valodā bez fonētiskas nozīmes. Dažus galotņu patskaņus Mancelis vēl nav sadzirdējis, adverbium i vietā -e, zināmos locījumos (daudzsk. ģenitīvos) -u vietā -o, salikteņu vidū (ģenitīva galotnē) sastopams nevietā -a. Arī patskaņu garums ne vienmēr labi apzīmēts (nerunājot nemaz par piedēkļiem, kas vēl šodien ir novārtā). Tas tomēr ir mazums.

Mancelis pareizi izšķir līdzskaņus: mīkstinātie līdzskaņi dabū īpašas zīmes (pārsvītātus burtus), svelpeņi, šņāceņi un afrikātas dabū katrs savu pienācīgu apzīmējumu, atšķirot balsīgos no nebalsīgiem. Gan ne visi mīkstinātie līdzskaņi ir izprasti (nav sadzirdēts ģ un ķ) un ne gluži vienmēr viss ir pareizi pārsvītāts (vismaz par iespīestām grāmatām tas ir jāsaka), bet taču tas ir mazums.

Mancelis ieved etimoloģisko principu, sākot gan pats dažureiz kļūdīdamies. Lettus priekšvārdos viņam ir izdevība atkal sevi izlabot, ko nepareizi rakstījis mit der alten Feder K u n x, kur būtu jāraksta K u n g s u.t.t. (AS. II, 9—10).

Burtu sastrēgums ir lieliski mazinājies, kaut gan tas notiek gluži nevilšu, vecās lejasvācu tradīcijas vietā pieņemot jaunaugšvācu (Lutera) rakstus. Atliek tāpat vēl dubultnieki un vēl dažs labs izpušķojums. Tāds bija toreizējais vācu raksta pa-

radums — vēl šodien jau vācieši nav gluži atbrīvojušies no šā mantojuma.» (A. Augstkalns, 1930c, 102—103.) Sk. par G. Manceļa rakstību arī P. Šmits, 1895, 163—164.

«Pilnīgu konsekvenci dažādos valodas jautājumos Manceļa raksti arī neuzrāda, jo viņa darbi nav viena lējuma, bet ir radušies izklaidus un — lai gan Mancelis lika latviešu ortogrāfijai pamatus [retin. A. O.] — rakstība Manceļa darbos ir ļoti svārstīga. Bez tam Manceļa galvenais darbs, postilla, tiek iespiesta, kad autors jau guļ vājnieka gultā, no kuras arī vairs neceļas, kālab nesaskaņas pa grāmatas iespiešanas laiku netiek izlīdzinātas, bet tiek ar iespiestā vārda palīdzību nostiprinātas un pāriet arī vēl nākamās izdevumos..

Tā strādādams, Mancelis nevar samierināties ar nolaidību, ko viņš valodas lietās vēro amatbrāļu darbā. Pilns sašutuma viņš runā par ļaudīm, kas, nevīžodami valodu mācīties, domā, ka pietiek, ja predikants dabū rokā Manceļa postillu («in die Faust bekommen»), vai arī runā tik aplamā valodā, ka klausītāji neziņā spriež: Kas zina, ko tas Vāczemes kaķis saka! (Vademecum'a priekšvārdos).

Citādā gaismā parādās Manceļa paša centieni un panākumi.» (L. Bērziņš, 1944, 9.)

«Mancelis iznīcināja pirmo rakstu valodu, to pārspēdams. Tā mums šodien liekas. Bet ne tā Manceļa laika biedriem.. Ne visi tūliņ visādā ziņā saprata Manceļa virsroku. Mancelis pats sakās zaimu zobiem kosts (AS. II, 13, Lettus priekšvārdi).

Un ja arī saprata un atzina, tad ne jau tik viegli varēja iemācīties visu (sal. Adolfija 1685. g. vārdus: was ich aus des sel. Mancelii herrlicher Arbeit [Adolfijs jau varēja lietot postili!] ohne einige Grammatik mit grosser Mühe erlernen.. L. Bērziņa Fīrekerā, 75) — un tā vēl ilgi blakus rakstu valodas attīstības visvērtīgākajai virskārtai (Mancelius — Fūrecker — Adolphi — Glück) bija apakšstrāvas, kur daudz vēl bija vecā rauga. To varam novērot iespiestos rakstos,

un varam iedomāties daudz daudz raibāk atsevišķo darbinieku privātā praksē.» (A. Augstkalns, 1930c, 104.)

Ķaut arī G. Mancelis iedibinājis etimoloģisko principu vārdu pareizrakstībā, tomēr vietumis ir palikusi rakstība pēc fonētiskā principa, atspoguļojot dažas zemgalisko izlokšņu izrunas īpatnības. Par to izteicies L. Bērziņš:

«Vārdu galotnes daudzkārt ir nepilnīgas, salīdzinot ar tām, kas mums tagad rakstu valodā stabilizējušās. Tā Postillā atrodam šādus vienskaitļa akuzatīvus resp. instrumentāļus: to zīm uzlūkotu (I 82), turētu to par zīm (turpat), bet arī: bez šo zīm (turpat); savu saim (I 88); to pasaul (I 97); redzēdami to saul (I 113); visu zem (I 42); ar savu mut (I 133), tāpat: ar pilnu mut (I 74); šo eņģeļa vēst (I 74), bet arī: uzlūkotu to sili (I 162); to nelaimi uzsūta (I 136). Atlaista pa reizēm ir arī nominatīva galotne «e»: «kad zemund debess sešas dienas jau stāvējušas bi» (I 142), «No akmiņiem mais darīt» (I 285), «bīstās par bend» (II 57), «ar tavu mut» (II 121).

Vārdu galotnēs Mancelis v un j skaņas neizrunā [t. i., neraksta, iestarpin. A. O.]. Tā, piem., 10. sarunā Ansis sakās Vidzemē «trīs gadus brī («brie») sēdējis uz savas zemes», bet 4. sarunā dzirdam izsaucienu :Vai nu vistas dē! (=«deh»), vāciski: Wie! legen nun die Hühner? — Te derēs atcerēties, ka vēlākā dzejā tamlīdzīgs v nava atskaņu gadījumā ņemts vērā. Neredzīgais Indriķis dzied:

Tiešām it patiesi tā,
Tā ar manā sirdī stā;
vai arī:
Tad mierīgi mēs sakām tā:
Pēc Dieva likuma viss stā.

Burtu v kā atskaņā neievērotu Elferfelds šiem Neredzīgā Indriķa vārdiem nemaz nav rakstījis klāt, gluži kā Mancelis

vārdā «brīe». — Bet Indriķis, kā rādās, te neattēlo savas dzimtenes izlokšni, bet atrodas Firekera ietekmē, kas arī bija dziedājis:

Vēl tas bērniņš tumšumā,
Jau tam galdiņš gatavs stāv.

Jādomā, ka *v* un *j* tāpat kā īsie patskaņi vārdu beigās nebūs bijuši sadzirdami vai sadzirdami pārāk vāji.

Tāpat 4. sarunā: «Auzas dodams, paklā svārkus» vai Postillā: «Kurš tēvs savu bērnu tā atstā vienu?» (I 285). Pie tamlīdzīgām parādībām būs gan jāpieskaita arī daudzkārt lietātais «by», piem.: «kad viņai nesties bi» (II 48) = kad viņai bija dzemdēt. Un tā daudzās vietās. «Dzeņ un stiep kāmēr spē» (I 335).» (L. Bērziņš, 1944, 30.)

Ar Manceli latviešu rakstos nostiprinās dažos internacionālismos [f] skaņas vietā [v], tā «Prophet» tiek latviskots par Proweet (sk. izrakstu no Vademecum'a priekšvārdiem: V. Plūdonis, 1909, 31). Sal.: *řaraons* un *vāraus*, *řarizejs* un *varizejs*, *řilistieši* un *vilistieši*.

Beidzot jāatzīmē arī nekonsekvence G. Manceļa rakstībā. Līdz ar to kļūs labāk saprotami K. Firekera un E. Glika uzlabojumi G. Manceļa iedibinātajā rakstības sistēmā.

Vismazāk pēctečiem bija jānodarbojas ar patskaņu kvantitātes apzīmējumu regulēšanu, jo šeit Manceļa ieviestā sistēma gandrīz pilnīgi saglabājās. Proti, patskaņu *a*, *e*, *u* garumu Mancelis apzīmē ar sekojošu *h* burtu (aiz *o* burts *h* — *oh* — norāda, ka te diftongs «uo»), bet patskaņa *i* garumu ar sekojošu *e* burtu, taču *i* garums apzīmēts arī ar *y* burtu.

Lokatīvā patskaņu garums biežāk nekā ar iepriekšējām garumzīmēm tiek apzīmēts ar pusjumiņu. Tādā kārtā tieši lokatīva formās G. Manceļa patskaņu kvantitātes sistēmas nekonsekvences izpaužas spilgtāk. Piemēri: «. . Uppeh criřtija . .» (I² 39), «. . tas Kungs Jeřus Chriřtus řchinny Pařřauleh nahřis . .» (I² 27), «. . Debbeřřies nahx . .» (I² 27), «. . ādřam mehs dařchadas Leetas,

Padebbeffies!» (I² 16), «. . apraxta . . Mattheus řawà Ghramatà ohtrà = deřmità und pirmsmajà Weetà, und řkan tee Wahrđi juřřà wallodà, tha . .» (I² 16).

Nekonsekvenci palielina tas, ka *h* burtu Mancelis dažkārt raksta arī aiz īsa patskaņa, ja tam seko w:

Addehweis (Vadem. Sir. 1.), kahweyahsz (Vadem. Sir. XIII 12), Ahwis (Post. I 94, bet: Awis Post. I 273) (P. Šmits, 1895, 164.).

Vēlāk lokatīvā patskaņu (un divskaņa *o*) garums tika konsekventi apzīmēts ar *j* un *t* i ņ u un *i* garums ar *h* burtu tāpat kā pārējiem patskaņiem.

V. Plūdonis min (1909, 49) šādus piemērus no Mancela un Firekera rakstiem: ghaja — gahja, raxtiētž — rakřtihts, Maxtieř — Makřtīs, řchinny — řchini, řelłohs — řelłōs.

Tikpat maz pēctečiem bija ko nodarboties ar līdzskaņu *l, n, r* apzīmēšanas regulēšanu, jo pie šā jaunieviesuma Mancelis turējās visai konsekventi, atskaitot vienīgi *n* rakstību. Pusceļā viņš bija palicis ar afrikātas *j* un aukšlējeņu *g, ģ* un *ķ* apzīmēšanu, nespēdams pareizi uztvert un attiecīgi attēlot [ġ] un [ķ] skaņas.

[ŋ] skaņas apzīmēšanā Mancelis nez kāpēc nav konsekvents.

Rakstība ar pārsvītrotu *n* sastopama retāk nekā pārējie [ŋ] skaņas apzīmēšanas veidi:

Ackmiņeem I² 276, Bruņņas I² 8,

Mirroņeems I² 21, «. . Puttni Walldřiņahs dabbuiti . .» (I² 23) u. c.

Vārds *viņš* tiek konsekventi rakstīts nominatīvā *wings* ar *ng* kā *n* grafisku zīmi, ko sastopam arī vēl citos vārdos: «. . *Wings* jehme tahs řeptingas Maiřes. .» (II² 121), Kōnings I² 7 u. c., bet: řeptinji I² 324.

Turpretim atkarīgajos locījumos [ŋ] skaņas grafiskā zīme ir *nj*: *winja* I² 25, *winjam* I² 31, *winju* I² 19, *Koninjam* I² 44, *Kōninju* I² 5, *Kaiminji* II² 46 u. c.

Zālamāna sakāmvārdos (Sal.), kas pievienoti vārdnīcai

Lettus (L.) [ŋ] vietā sastopam *ny*: *winyo* (L. Sal. I 6), *Koninya* (L. Sal. I 1). (P. Smits, 1895, 164.)

Sai rakstībā redzam vienu no *j* grafiskajām zīmēm — *y*.

Biežāk Mancelis raksta attiecīgus vārdus ar *j*: JEfus I 1, Jeruſalem I 1, Jällgawà I 1, juhs I 1 u. c.

Bet verbu formās starp patskaņiem dominē zīme *y*: *domayis* (Vadem. Sir. 1), *noŕutiya* I 1, *darriya* I 2, *noghaya* I 2 u. c., bet *ee=jahjis* I 3 u. c.

Verba formā *gir j* tiek apzīmēta ar *g*.

Visai nekonsekvents ir Mancelis burta *g* izlietojumā.

[g] skaņu viņš apzīmē divējādi, gan ar *g*, gan *gh*:

Jällgawa I 1	un Ghramatà I 1,
ŕtaigaya I 2	noghaya I 2,
Gaiŕchibas I 3	Ghaddus I 3,
Ewangelists I 1	Raughy I 1,
Kungs I 1	Kungham I 2.

[ġ] skaņu, pēc Mancela domām Vademecum'a priekšvārdā, neesot nemaz iespējams rakstot apzīmēt (sal. V. Plūdonis, 1909, 49. lpp.), piem., vārds *Œohghis* (soġis).

Latviešu valodā biežāk sastopam [k] nekā [ġ] skaņu, un šo [k] Mancelis pūlējies apzīmēt ar *gk* (Lettus) vai *ġk*. (Postillā): *Sagkis* (L., sk. Hase), *Kagke* (L., sk. Katz), *Jegka* (L. Sal. X 8) (P. Smits, 1895, 164), «*nhe willees / tu beŕdeewiegs Elles-Kruġkis*», ar *Ettiġkeem* III² 162 (II² 408).

Tādā kārtā burts *g* apzīmē gan [g] skaņu (ŕtaigaya), gan [j] skaņu (*gir*), gan mikstinājuma zīmi, pie tam lietojami ir postpozitīvi (*wings*), ir prepozitīvi (*kagke*).

Kā redzam, arī *h* burts kalpo bieži vien raksta zīmes kuplinājumam. Tā ne tikai [g] skaņas apzīmēšanā (*raughy*), bet konsekventi arī negācijas *nhe* apzīmēšanā.

Lai gan Mancelis sācis realizēt ideju par balsīgā svelpeņa [z] apzīmēšanu ar *ŕ* (JEfus I 1, Eŕeli I 2) un nebalsīgā svelpeņa [s] — ar *ŕ* (vārda sākumā un vidū), attiecīgi balsīgā

šņāceņa [ž] apzīmēšanu ar ŷch (ŷchelighe I 3) un nebalsīgā [š] ar ŷch (ŷchahs I 2), taču realizējumā viņš palicis pusceļā. Pirmo tekstu haotiskā rakstība ietekmējusi laikam Manceli tādā ziņā, ka viņš pieļāvis visādus variantus šo skaņu rakstībā, neskaitot parasto vārda beigās rakstāmo s burtu (tas Kungs I 1), kura vietā dažkārt sastopam arī ŷ (attlaidyŷ I 2, wiŷ I 2).

Tā [S] skaņas apzīmēšanai mijas ŷ un ŷ, ko lieto t, retāk k priekšā:

ŷataiŷitees I 3 — Chriŷtus I 1,
ŷwāhtu I 1 ŷkan I 1.

Vārdu vidū [s] skaņas apzīmēšanai mijas ŷŷ un ŷŷ:

juŷŷā I 1 — juhŷŷo I 1,
buhŷŷim I 2 wirŷŷu I 2,
peeŷŷetu I 1.

Garu [s] Mancelis cenšas apzīmēt ar ŷ:
deŷmitā I 1, Duŷmibas I 3, wiŷ I 2 u. c.

Bieži [š] skaņas apzīmēšanai mijas ŷch un ŷch:
ŷchahs I 2 un eekŷchan I 1, ŷcheitan I 4 u. c.

Mancela rakstību saraibina ne tikai konsekventais [e] skaņas kvalitātes un kvantitātes šķīrums, ko mūsu rakstības vēsturnieki vērtē pozitīvi, bet it sevišķi līdzskaņu rakstības šķīrums atkarā gan no to pozīcijas (sal. ŷ un s), gan to kvantitātes, gan patskaņa kvantitātes.

Garu [k] viņš apzīmē ar ck: licka I 2, ŷacka I 3 u. c. .. Bet [c] skaņas apzīmējumā rakstība svārstās gan no patskaņu kvantitātes (pēc gariem patskaņiem vārdu vidū raksta ȝ: nahȝe I 1, Mahȝekȝeem I 1, pēc īsiem — tȝ vai ȝȝ: ŷatȝiya I 1, notiȝȝis II² 383), gan no līdzskaņu pozīcijas (vārdu galos raksta tȝ: patȝ I 3, ŷwāhtȝ I 1).

Ieviesis rakstībā etimoloģisko principu, Mancelis neturas pie tā skaņkopas ks apzīmēšanā, rakstot to vārdu vidū ar x: apraxta I 1, Auxtibas I 2 u. c.

G. Manceļa rakstības priekšrocība, salīdzinot ar pirmo tekstu rakstību, pēc V. Plūdoņa piemēriem spriežot, būtu tikai tā, ka Mancelis, pirmkārt, saklausījis un raksta etimoloģiski pareizu īsu patskani vārdu galos (ļewe — ņewu, ļalde precibe — ļalldu preežģibu, Dewe prathe — Deewa prahtu, ļouwe ļwetumme — ņawu ņwāhtumu, kalpoņchenne — kalpoņchanna, muļģige — muļģhiga, Cziwoņchenne — dģihwoņchanna, es luudtcze — es luhdģu), otrkārt, apzīmējis pareizi patskaņu kvantitāti (sk. iepriekšējos piemērus un: mhes — mehs, ta warde welt nepemminet — to wahrdu wellti nepeeminneht), treškārt, ieviesis skaidrību diftongu apzīmējumos (Dews — Deews, ļewe — ņewu, loudes — ļaudis, ņweetas denas — ņwātas deenas, czour — zaur, klouņyt — klauņiet) un, ceturtkārt, ieviesis skaidrību .. afrikātu *c* un *dz* apzīmēšanā (nedcģ — nedģ, luudtcze — luhdģu, czour — zaur). (V. Plūdōnis, 1909, 48.)

Apspriežot G. Manceļa rakstību, jāņem vērā arī tehniskās grūtības, ar kādām bija jāstopas, šo rakstību ieviešot. «Savā vēltījumā Šrēders aizrāda uz grūtībām, kādas viņam cēlušās pie grāmatas [Vademecum, 1631, A. O.] drukāšanas. Šņīpu burti, kādus vēlējies Mancelis, neesot bijuši ne pie viena burtlējēja pasaulē dabūjami, un tādēļ viņš pats, lai gan neesot burtliešanu mācījis, esot uzņēmis grūto burtliešanas darbu. Vieglāk viņam būtu bijis drukāt grieķu vai ebreju nekā latviešu grāmatu.» (J. Zēvers, 1927a, 443—444.)

Leksikas īpatnības G. Manceļa rakstos

G. Manceļa *Lettus, Phraseologia Lettica* un *Lettische Postill* ir ievērojamākie 17. gadsimta latviešu etnogrāfiskie avoti, kas satur leksikogrāfisku (*Lettus, Phraseologia Lettica, Lettische Postill*) un frazeoloģisku (*Phraseologia Lettica, Lettische Postill*) latviešu sadzīves un pa daļai kultūrvēstures materiālu.

No šā viedokļa G. Manceļa «Postilla» vēl nav sistemātiski ekscerpēta un apcerēta, ja neskaita nelielo P. Bērenta (Baerent) (1908, 87—98) apskatu un atsevišķu leksikas īpatnību atzīmējumu P. Smita (1895, 168—169) un V. Plūdoņa (1909, 32—33, 45—46) literatūrvēsturiskajos darbos. G. Manceļa vārdnīcu *Lettus* pētījusi D. Zemzare (1961, 11—63).

Vārdu izvēle

Runājot par leksiku, jāsaprot, ka Manceļa valodā ir daudz trūkumu. Tā Mancelim ne ikreiz izdodas sameklēt pareizo vārdu, kas atbilstu grieķu terminam. Lūkasa evaņģēlijā, piem., 10. nod.

32. pantā ir grieķu «ὁμολογεῖν», ko tagad tulko ar «apliecināt», bet Mancelis lietā tai vietā «izsacīt»: «Kas mann is=satzies preeksch Zillwaekeem / to ghribbu es attkal is=satziet preeksu mannu Daebbaesso Taehwu.» (4. adv.) Mancelim ir grūtības ar patiesības jēdzienu. Gliks Jāņa ev. 18,37 tulko: «Es esmu tāpēc pasaulē nācis, ka man to patiesību apliecināt būs; kas no tās taisnības ir, tas dzird manu balsi.» Te ir «patiesība», ir «taisnība» ir grieķu vārda «ἀλήθεια» tulkojums. Arī Gliks te vārda izvēlē nav bijis drošs. Mancelis šo vietu tulko: «Es aessmu tapehtz peedzimmis / und Passauleh nahzis / Ka mann to Teessibu apleezenaht buhs. Kas no tahs Teessibas gir / tas dzirrd mannu Ballksni.» (III 77, L. Bērziņš, 1944, 30.)

No šā viedokļa — vārdu izvēles resp. atbilstības izsakāmajam saturam — G. Manceļa valoda nav vēl pētīta. Kur atbilstošu latviešu valodas vārdu nav pie rokas, tur G. Mancelis izlīdzas ar ģermānismiem.

Ģermānismi

«Netrūkst Manceļa valodā arī ģermānismu, lai gan to nav tik daudz, kā ir parasts domāt. Pieminēsim te tikai dažus no

tiem: kas tai taisnībai pēc dzenas (Zāl. sak. v. XV 9) = kas dzenas pēc taisnības. Banī likt (Post. 517), jaktēt (I 469), knēveli (I 45), antvārdū atnest (I 45), atskapēt (I 219) un tā joprojām. Protams, ka Mancelim ir arī «dancis» (I 149?) un «dancošana» (I 474). Arī kļūmīgais «izpalikt» ar nozīmi «iztrūkt», kas vēl ..[dažās vietās ir sastopams], ir iezadzies Manceļa dziesmās, piem.: «augļiem nebūs izpalikt». — Sevišķi bieži Mancelis lietā vārdu «laist» vācu valodas garā; tā: laidietā mums apdomāt (I 97), laid mums ticēt (I 89) etc. Tam pretim varam nostatīt dažus gadu desmitus vēlāk Adolfiņa (Adolphi) atzinumu: «Und ob auch ein — oder der andere Lette also redet / laideet wiņņam strahdaht / lass ihn arbeiten / laideet Meitahm dzeedaht / lasst die Mägde singen. So reden doch nur die, die viele falsche Redens=Arten von den Teutschen an sich genommen / in der Meinung / weil es die Teutschen / die da lesen können / also reden / so müsse es ja recht seyn.» (Gram. 60.)» (L. Bērziņš, 1944, 30.) Cits piemērs: lēģeri sist «ierikot no metni» — Lāģer schlagen.

Par aizguvumiem no ģermāņu valodām, kuri fiksēti G. Manceļa vārdnīcā «Lettus», sk. D. Zemzare, 1961, 48—55.

G. Mancelis laikam apzinājies arī vairākus aizguvumus par barbarismiem, jo devis tiem blakus latviskas cilmes vārdus: Antwort / Adbilldejchana / Antwarda / germanijmus, Ein Artzt / Djeedenatais / Ahrjte, Der in der Badjtuben wohnt / Pirrtneex, Ein Bader / Baderis / Pirrtneex (Phras. XXVI), Banck / Benckis / Wallh. Sohla, bicken / bickeht / kappahrt, Brodbacker / Beckeris / Maišesžappeis, Chriřtus / Chriřtus / řwaidietž, Ejel / Ejels / Kuhtris Lohps, Facenetlein / Nāsdohx / Dāggunautž, Fleiřchhawer / Meeřřineex / Šlackters, Frühřtück / Brokařts / Puřřrieta, Gebet / Patari / Luhkřchana, Hengřt / Ehrřelis / Šchkehlis / inghiřts, sal. arī Roř / Ehrřelis / řchkehlis / Ingāřts, Rahtsherren / Runnaskunghi / Rahtskunghi, Hüter / Šarrgs / Wackteneex, Jahrmarck / Tirrgus / Applahrtž, Krantž / Puffřhkains / Krantžis, Krohn / Krohnis /

Puŕŕchkainis, Pfeil / Bullta / Wielizis, Œturmwind / Wätra / Œturrmis u. c.

Taču tie var nozīmēt arī atzītas paralēlformas, kā, piem., *ŕŕkietelis* un *celiņš* (matos). Dažkārt ŕādās paralēlformās sastopam tikai aizguvumus (*āmars* un *vesers*). Dažreiz lietoti formu varianti (*oders* un *voders*, *ormans* un *vormans*).

Jau G. Manceļa vārdnīcā plaši pārstāvēti vēlāk nostiprinājušies aizguvumi ar izskaņu *-eris* (-ers): Apoteecker / Apotekers, Bäcker / Beckeris un Becker / Beckeris, Bader / Baders, Becher / Bickeris, Cantzler / Cāntzleris un Kantzler / Kāntzleris, Keyŕer / Keyŕers, Kloŕter / Klohŕters, Meiŕter / Meiŕters u. c.

Etnogrāfismi un arhaismi

P. Šmits (1895, 168) atzīmē G. Manceļa valodā etnogrāfismus: *schkillings*, *artaugs*, *kreens*, *kreena nauda*, *riekapuhrs*, *mehlotne*, *duppuri* u. c. V. Plūdons (1909, 45—46) īpaši izceļ arhaismus: *atŕils* 'nasks, mudīgs' (atkiels), *gausa* 'svētība' (Ghauŕŕa), *jaunieta* 'jauna sieva' (Jauneeta), *lāgadiba* 'aprēķins' (kriev. отчет, vāc. Rechenschaft) (Lahghadiba), *meteklis* 'mesli, nodokļi' (Mättäcklis), *patapa* 'vaļa' (Pattapa), *puŕŕkainis* 'puķu vainags' (Puŕŕchkainis), *sirenieks* 'karotājs' (Œirreneeki) u. c. Te vēl var minēt: *bisenieks* 'strēlnieks' (Œhütz, Biŕŕeneex), *brālnieki* 'brāļu bērni' (Gebrüder = Kinder, Brahlneeki), *dedziklis* 'ŕķiltavas' (Brenn = eyŕen), *galinieks* 'muižkungs' (Amptmann, Muiŕchaskunx, ghallineex), *glāznieks* 'stiklinieks' (Glaŕer, Ghlahŕneex), *patmalnieks* 'sudmalnieks, dzirnavnieks' (Müller, Œuddmallneex, Pattmallneex), *prece-
nieks* 'tirgotājs' (Kauffmann, Pretzeneex; Krāmer, Pretzeneex; Marcker, Pretzeneex; Gewerbsmann, Kauffmann, Pretzeneex), sal. Freyer, Pretzeneex, Prätzātais, *raitnieks*, 'jātnieks' (Reuter,

Jahtneex, Wallh. Raitneex), *vaknieks* 'sargs' (Wächter, Wackteneex) u. c.

Plaši pārstāvēti G. Manceļa vārdnīcā *Lettus* darītājvārdi, īpaši ar izskaņu *-nieks*. Lielākā daļa no tiem lietojami arī mūsdienu latviešu valodā: *bruņnieks* (bewaffnet, ab=bruņņohtz, Bruņņineex), *bundzinieks* (Trummelſchlager, Bundjineex un Phras. Lett. XXIX), *cepurnieks* (Hutmacher, Zäppurneex), *grēcinieks* (Mißhandler, ghrezeneex), *kājnieks* (Fußknecht, kajeneex), *kurpnieks* (Schuhmacher, Kurrpneex; Œchufter, kurrpneex), *liecinieks* (Kundſchaffer, Zeuge, Leezeneex), *muitnieks* (Zöllner, Muiteeneex), *mūrnieks* (Mawrer, Muhrneex), *nebēdnieks* (fahrläſſig, nhebehdneex, Waghalß, Trackghallwis, nhebehdneex), *parādnieks* (Œchuldener, Parradneex), *pirtnieks* (Ein Bader, Baderis, Pirttneex Phras. Lett. XXVI), *plitnieks* (Praffer, Plietneex, dſirruls, dſärais; Œaulfer, Plietneex, Œhemmer, Plieteneex), *podnieks* (Kachler, Pohdneex), *pretinieks* (wiederſacher, Prettibeneex; wiederwertiger, prettibeneex, prettineex), *ratnieks* (Wagenmacher, Rattineex), *saimnieks* (Wirrt, Œaimneex, Ghaſpodings), *sedlinieks* (Œattler, Sedlineex), *sudmalnieks* (Müller, Œuddmallneex, Pattmallneex), *viltnieks* (Verrähter, Willteneex), *virsnieks* (der fürnehmſte, wirſjeneex; Oberſter, Wirrſjeneex; Regierer oder Regent, Wallditais, Wirrſjeneex), *zvejnieks* (Fiſcher, Œweineex).

Blakus ſiem vēl dzīvajiem vārdiem G. Manceļa *Lettus* sniedz virkni tādu darītājosaukumu ar *-nieks*, kas apzīmē tagad mazpazīstamus profesionāļus: *jostnieks* (Gürtler, Johjtneex), *karognieks* (Fändrich, Karrogha Neſſeis, Karrogneex), *kažoknieks* (Beltzmacher, Kaſchokneex, Kürſner, Kaſchokneex), *putninieks* (Vogler, Puttneex), *stipnieks* (Bander, Stiepotais, Stiepeeneex), *stabulnieks* (Œackpfeiffer, Œtabbulneex), *svarnieks* (Wäger, Œwarrineex), *vārtnieks* (Pfortner, Wahrtneex), *ziļotnieks* (Wahrſager, Œieļohtneex).

G. Manceļa vārdnīcā *Lettus* sastopami vārdkopu tipa (ar vienlīdzības zīmi savienoti) un īsteni salikteņi darītājosaukumi:

amata = *vīrs*, *durv* = *sargs*, *grāmata* = *nesējs*, *lopo* = *gans*, *silka* = *preceņieks*, *skalka* = *dedzenātājs*, *skolas* = *bērns*, *vīno* = *dārznieks* u. c., kā arī *katlakalējs*, *naudakalējs*, *sudrabkalējs*, *zirgārste* u. c. Raksturīgi laikmeta sabiedriski politiskai leksikai ir darītājosaukumi salikteni ar =*meisters*: *bismeisters*, *rentmeisters*, *skol* = *meisters* u. c.

Arhaiski sugas vārdi vai etnogrāfismi dažkārt saglabājušies mūsdienu valodā kā aktuāli uzvārdi: «Schütz / Bišeneex» — *Bisenieks*, «Amptmann / Muišchas-kunx / ghallineex» — *Galinieks*, «langer Mensch / Streilis / gharrsch Zillwähx» — *Streilis*, «Wäger / Swarrineex» — *Svarinieks* u. c.

Internacionālismi

G. Manceļa vārdnīcā pārstāvēti arī pirmie latviešu valodas internacionālismi, kas sākti ieviest trīs nozarēs: mājturībā un sadzīvē, baznīcas dzīvē un militārajā dzīvē, kurās tika iesaistīti arī latvieši (muižā, baznīcā, karapulkos).

Mājturības un sadzīves internacionālismi: «Baldrian / Bulldrians», «Ball / Balle», «Corallen / Krelles», «Feigen / Wieges», «Hiſop / Ihſopes» (arī «Hyſop / Ihſopes» un «Iſop / Iſopes»), «Imber / Engueres» un «Ingber / Engweres», «Majoran / Meirans», «Meliffen / meilišes», «Muſcat = Nuš / Muſchates», «Oele / Olye», «pappelen / Pöppeles», «Perle / Pehrle», «Pfeffer / Pipperes», «Reiſ / Rieſcha-puttra», «Roſe / Rohſe», «Roſienen / Raſines», «Saal / aula, Saale», «Safran / Šapprans», «Salat / Šallahts», «Weyrauch / wierohx», «Zucker / Saccharum, Šuckurs».

Baznīcas dzīves internacionālismi: «Biſchoff / Pieſkohps», «Cantzel / Cantzels / Predigka = krähblis», «Kloſter / Klohſters», «Opffer / Vpperes», «opffern / vppereht», «Pharijeer /

Warifeers», «Poſun / Baſune», «Predigt / preddigkis / Deewa = wahrds», «predigen / Deewa = wahrdu ſatziet / preddigkeht» u. c.

Militārās dzīves internacionālismi: «Keyjer / Keyfers», «König / Konings», «Marſchalck / Marſkalkkis», «Pulver / Pullwers», «Œchantz / Œkantzis», «Zelt / Telltes» u. c.

Citās nozarēs internacionālismi Manceļa vārdnīcā pavisam reti sastopami: «Löw / Lawis», «Papier / Pappiers», «Perſon / Perſohn» u. c.

Leksikas attīstības līmeņa raksturojums

Sveši sugas vārdi dažkārt doti aprakstoši vai nu kā salikteni, piemēram: «Cameel» un «Kameel / Meſcha = ſirrgs», «Queckſilber / djiews = ſuddrabs», «Palmbaum / Pupulo = kohx», «Podagra / Kahja = ſahpes», «Pomerantzen / Wahtz = ahboli», «Pſalter / Djeeſma = ghramata» u. c., vai arī kā vārdkopas, piemēram: «das Gewiſſen / Sinnama Œirds», «Kürbs / leels Kree = abohls», «Purpur / dahrgha Drehbe / ſweſſcha Drehbe», «Queckſilber / djiews Œuddrabs» u. c.

Abstraktu jēdzienu nosaukšanai dažreiz nepietiek ar vārdkopām, tos tad izsaka ar perifrāzēm, piemēram: «Geheimniß / auxta leeta / ko Zillwäka Prahtz nhe warr iſdohmaht» vai arī (pie H burta) «Geheimniß / Zillwäka pratam paſläpta leeta»; «vnvervrtheilt / kam wehl Teeſſa nhe gir nonäſta»; (pie W burta) «etlicher weiße / quodammodò, buht ta ka biyis / ta gir ka gir»; «weiſſagē / nakoſchas leetas papreekſche ſatziet» (t. i., *paregot* un *paredzēt*) u. c.

Veclatviešu rakstu valodas zemākais attīstības līmenis, salīdzinot ar vēlākiem laikiem, G. Manceļa vārdnīcā atspoguļojas tādā ziņā, ka samērā daudzos gadījumos atsevišķiem vārdiem ir vairākas nozīmes, kas vēlāk izteiktas katrā ar savu vārdu, piemēram: *baznicas*-

kungs — 1) «Prediger» 'sprediķotājs' un 2) «Priejter» 'priesteris'; *biedrs* — 1) «Gefährte, Reisegesell» 'ceļabiedrs', 2) «Gesell» 'biedrs', 3) «Mitgenoss» 'līdzbiedrs'; *grāmata* — 1) «Brief» 'vēstule', 2) «Buch» 'grāmata', 3) «Zedel» 'zīme' («Ghramatiņa»); *pasaka* — 1) «Gedicht» 'dzeja', 2) «Fabel» 'fabula'; *precinieks* — 1) «Freyer» 'precinieks, precētājs', 2) «Kaufmann» 'tirgotājs', 3) «Krämer» 'bodnieks, siktirtgotājs', 3) «Marcker» 'prečzinis?', 4) (pie w burta) «Gewerbsmann» 'komersants?'; *uzvalks* — 1) «Supp / tunica linea» 'apmetnis', 2) «Kittel» 'virsvalks'; *valsts* — 1) «Reich» 'valsts', 2) «Königreich» 'monarhija, ķēniņvalsts', 3) «Herrschaft» 'kundzība'; *virsnieks* — 1) «der fürnehmſte» 'dižciltīgais', 2) «Oberster» 'pulkvedis', 3) «Regierer» 'valdītājs', 4) «Regent» 'pavaldonis' u. c.

Leksikas attīstības zemāku līmeni rāda gadījumi, kuros kādam vienam vācu valodas vārdam doti kā atbilstoši divi latviešu vārdi, kam katram sava specifiska nozīme, kas vārdnīcā nav apzināta: *kara*=*spēks*, *spēks*; *ienaidnieks*, *pretibnieks*; *rātskungi*, *runaskungi*; *kunga zeme*, *lielkunga tiesa*, *Rīgas tiesa* — «Gebiet» ('apgabals'); *valsta*, *zeme* («Königreich»); *skilings*, *ārtaugs*; *sods*, *tiesa* («Gericht») u. c. Dažkārt tā doti sinonīmi vai dubleti: *āmurs*, *veseris*; *bende*, *bierīts*; *karoga nesējs*, *karognieks*; *ķieģelis*, *tieģelis*.

Leksikas attīstīšanu vērojam jaunu vārdkopu ieviešanā, kurām noteikta leksiska nozīme un kuras kā vārdu ekvivalenti laiku gaitā nereti pārvērtušās salikteņos. Šādas vārdkopas veclatviešu rakstu valodā kvalificējas kā atsevišķu (kaut arī tagad nezināmu) personu ieguldījums latviešu leksikas attīstīšanā: *rakstāma spalva*, *sakāms vārds* u. c.

Ar vienlīdzības zīmi rakstītas vārdkopas kā **salikteņi** G. Manceļa vārdnīcā Lettus: *darba*=*riks*, *bruņa*=*cepure*, *grāmato*=*skapis*, *ķieģeļa*=*ceplis*, *skalka*=*ceplis*, *rakstama*=*riks* ('tintnīca'), *zvēro*=*dārzs*, *muīta*=*nams*, *virso*=*raksts*; *skolas*=

nauda; *stunda* = pulkstins; *zemes* = soģis; *dumpa* = darītājs; *vīna* = oga u. c.

Vienvārda saliktenī G. Mancelis raksta tos vārdus, kuros pirmais komponents nav pilnā formā: *priekškarājams* 'priekš-kars', *patmaļi* 'ūdens dzirnavas', *bermeisters* 'pilsētas galva' — «Bürgermeister», bet arī *bišazāles*, *pilskungs* — «Hauptmann», *lielskungs* — «Fürst».

Neveiklākas ir vārdkopas ar prievārdiem: *loda no svīnu* — «Bleykugel» 'svina lode', *nauda uz roku* — «Haftgeld» 'iemaksa, rokas nauda', *ar gatavu naudu pirkt* — «kaufen mit Bargeld» 'maksāt skaidrā naudā' u. c., kā arī dažas nominālas vārdkopas: *saules maitāšana* (Phras. L. Cap. XXXV) 'saules aptumsums', *mēness maitāšana* (Phras. L. Cap. XXXV) 'mēness aptumsums', *zemes rībēšana* 'zemes-trīce' u. c.

G. Manceļa Lettus sniedz daudz materiāla vārdu nozīmju maiņas pētīšanai. Piemēram, vārdi, kas vārdnīcā dotajā nozīmē vēlāk aizstāti ar citiem: *atiešana* — «Zukunft» 'nākotne', *atskaņas* — «Wiederschall, Echo» 'atbalss', *konīņa krēsls* — «Thron» 'tronis', *mācība* — «Vnterricht» 'stunda', *pazudenāt* — «vervrtheilen» 'notiesāt', *pallata* — «Vorstatt» 'priekšpilsēta', *salidzenāšana*, *saderēšana* — «Bund, Bündnis» 'savienība', *sodība* — «Straf» 'sods', *spilvens* — «Polster» 'popējums, polsteris', *svars* — «Wag» 'svari', *tiesa* — «Vrtheil» 'spriedums' u. c.

Ar vārdu nozīmes maiņu dažkārt saistīta arī vārdu formas maiņa, tā lietvārdos ar -šana: *galvošana* — «Bürgschaft» 'galvojums', *kaušana* — «Kampf» 'kauja', *valdišana* — «Herrschaft» 'valdība', *zvērēšana* — «Eyd» 'zvērēsts' u. c.

G. Manceļa vārdnīcā Lettus sastopama virkne latvisku vārdu, kuri vēlākos gadu desmitos aizstāti ar barbarismiem vai citiem vārdiem, bet pēc tam atkal ieviesti latviešu literārajā valodā, dažkārt ar nozīmes maiņu: *cietums*, *cilvēcība* — «Menschheit»

'cilvēce', *galvotājs, iebūvietis* — «Einwohner» 'iedzīvotājs',
mērotājs, nopelns, svārpsts, svārpstīt, tiesnesis, uzvarētājs u. c.

Īpašvārdi

Atzīmējami daži īpašvārdi, kas mūsdienu valodā lietojami citā formā:

«Revall. *Danņapills*» (L. Phras. Cap. L.).

«Mitaw. *Nietauja*» (turpat), tagad: Jelgava; «eine offene Stadt».

«*Jällghawa*» (L. Phras. Cap. XXXVIII), bet «Pils» — «ein Schloss, eine feste Stadt» (turpat).

«Lipšts» (< Vilips, < Fīlips): «..Brahlis /Lipšts Wahrda/ ūhdŕjees py Keiferi..» (I² 30).

«Tha ohtra Deena gir /kad Chrištus to Lipštu attradda..» (I² 142).

«..JEfus.. ŕatŕija us Wilipu / (Letti pronunciant Lipšt.) ..» (I² 316).

«..tas Kungs.. ar ŕcho Lipšti ap=runnajahs..» (I² 324).

«Illŕe» (< Elizabete): «..winja Mahtei by Eliŕabeth (Illŕe) Wahrds» (I² 39).

«Illŕes (Eliŕabeth) Laiks nahŕe / ka tai weŕtees by / und ta attweddehs Dāhlu» (II² 46).

Raksturojumvārdi

G. Manceļa leksikai Postillā raksturīgi salikteni, kas lietojami cilvēku kvalificēšanai un ir pa daļai tautā noklausīti, pa daļai paša darināti lamu vārdi.

«Daŕcha Meeles=Tappa und Allus=Mušŕcha isklauŕŕijis kur Kaŕjas / tas nowällkahs.. und gir ihten tick dauds luhgts / ka kahds Œunns» (I² 145), «Meeļa=Tappa» II² 122, «Allus=Mušŕcha» II² 255. «Œhinny Karra by wehl puŕmāhra Œchä-

laftiba / bett turr / irr ʒellohs tuppädams nhe warreji ʒchälaf-tibu attraft / nei py ʒunna=ʒarrghu / und ʒkranndainu ʒirrna=Beedäklu» (I² 169).

«Plieteneeks / Mauko=Jehgheris / ʒagglis muhʒcham nhe ʒatʒies ʒaun darrijis» (I² 202); sal. II² 313.

«. . Ubbags und Badd=mirris tu eʒji . . » (I² 277). «Mällkulis» I² 330, II² 313.

«. . palleeʒ tam Wällnam par Elles=Paggal» (I² 338; sal. I² 422), «Elles=Paggale» II² 188.

«Nahk nu tas Elles=Willks / tas Wällns . . » (I² 439).

«Bett klauffais to läppnis ʒillwähx / tu Tahrpo=ʒohma . . » (II² 19).

«To jemmeeta Währà / juhs ʒlinnki / und ʒlaiʒtohni / juhs Deenas=ʒaggli . . » (II² 94).

«Duʒmo=Puhkis» II² 117, sal. II² 262, III² 162.

«. . wings . . gir Beskaunigs / Mauko=jähgeris / Laulibas=Pahrlaufetais / ʒagglis / Willteneeks . . » (II² 313). «. . Krauckla=und Wahrna=ʒepets tu tapji . . » (II² 348). «Ghaja wings nohʒt / und meckleja Burrwus und ʒahls=Puhʒchlätajus / und tahdus Wällna=Peʒtelus und Elles=Ghrebbeles?» (II² 349).

«. . nhe willees / tu beʒdeewiegs Elles=Krugkis» (II² 408). «To jemmeeta währà / juhs Ghräko=Ghabbali . . » (III² 13).

«. . no tahdeem . . Wälna=Bährneem . . waddiets tappa . . » (III² 47); sal. III² 159.

«. . tas Nauda=Kaʒʒcha Judas . . » (III² 118).

«Tas Nhelaimes=Putnis / tas Wällns . . » (III² 123).

«Bendes=Kałpi» III² 144.

Morfologijas īpatnības G. Mancela rakstos

Substantīvi

Substantīvu celmu mija. Akad. J. Endzelīns L Gr 126. § norāda uz substantīvu celmiem ar *-o* un *-a*, kuri latviešu izloksnēs mijas: *bērzs* . . *bērza*; *kļavs* . . *kļava*; *lazda* . .

lazds; liepa .. lieps²; tāutas .. tauty; alvs .. alva; ciems .. cīma²;
grīda .. grīds; grūozs .. gruoza; iesms .. iesma; lizds .. lizda;
māls .. mālka; naizs .. naiza; suōkls .. suokla; pēda .. pēds;
leja .. lejs; priēks .. prieka; pūlks .. pūlka; puŕna .. purns;
spala .. spals; starps .. starpa; sēga .. sēgs; tēks .. tēka;
valks .. valka.

L Gr 129. §-ā runa par substantīvu celmiem ar *-(j)e*, kas mijas ar *-ā*: *gruoza .. gruoze; bērza .. bērze; laīma .. laīme; lapsa : lapse; mīkla : mīkle; usna: usne* u. c.

Saprotams, ka veclatviešu rakstu valodā, kas vēl nebija normēta, šādas svārstības attēlojums rakstos varēja atspoguļot izlokšņu īstenības ainu. Taču daudzos gadījumos šādas svārstības varēja norādīt vai nu verdzisku latviešu substantīva dzimtes pieskaņojumu attiecīgam vācu valodas substantīvam, vai arī vienkāršu kļūdīšanos. Piemēri no Mancela Postillas: «tohs Bruņņus» I² 3, bet: «Bruņņas gir» I² 8; «Œchy 3illta» I² 13;

«dŕeed Jaunus Dŕeeŕmus» I² 135; tha Juhre» I² 12, I² 14;

«Nahwa» I² 30, «to Nahwu» I² 10;

«ruhkti Ohghi» I² 237; «Œirrades» I² 13;

«tahs Uhdens Willnes» I² 12, I² 14;

«py .. Œwaigŕsneem» I² 12 vai «py Œwaigŕsneems» I² 14 u. c.

Nominatīvi. Nominatīvā *i*-deklinācijas vārdos vietumis paglābies *-i-*: «labba Ahwis» (P. I 94), «Leela Siwis» (P. II 365), «sautzama Ballxnis» (P. I 46), «Ausz, Aussis» (L. sk. Ohr.) (P. Šmits, 1895, 165).

Ģenitīvi. Arī vienskaitļa ģenitīvos *i*-deklinācijas vārdos vietumis paglābies *-i-*: «Pillis Kungs» (P. I 157), «Siwis wāhdarà» (P. I 272). Sal. arī «Sirrades Padomu» (P. I 22) un «Debbesses = Manntu» (P. I 20) (P. Šmits, 1895, 165).

Daudzskaitļa ģenitīvos Mancela rakstos vārdiem ir konsekventi galotne *-o*, kas, domājams, vairs neapzīmē senāko izrunu *-uo*, bet gan lietota gramatiskās homonīmijas novērša-

nai (atšķirā no vienskaitļa akuzatīvu galotnes -u). Sk. E. Lāme, 1933, 105—106.

Piemēri no Manceļa Postillas: «Durrwo» (3. I 42), «Sohbo» (P. I 158), «Łauscho» (P. III 108), «Seewo» (P. III 108), «muhssō» (P. I 14), «juhsso» (P. I 56) (P. Šmits, 1895, 165).

Datīvi. Sieviešu dzimtes vienskaitļa datīvā nereti sastopama senā galotne -i: «Meessi» (P. I 160), «lieds pastari Deeni» (P. I 204), «Sirrdi» (P. I 248), «Balxni» (P. I 288), «Teessi» (P. I 519), «Pili» (P. II 185) (P. Šmits, 1895, 165).

Datīvi un instrumentāļi. «Daudzskaitļa datīvos un instrumentāļos pārmaiņus satiekam formas ar s un bez s. Acīm redzot, jau priekš Manceļa laikiem šis s ir bijis zušanā, bet vēl turējies rakstu tradīcijā. Tā Merklīna apsveikumā Mancelim atrodam datīvu bez s, lai gan apsveikums rakstīts 15 gadu priekš Postillas iznākšanas: tādiem svešiem.. ļaudiem. — Bet Postillā šinī ziņā nav konsekvences. Liekas, ka agrāk rakstītās daļas vai tie posmi, kas balstījās uz agrākiem tekstu tulkojumiem, s lietātu biežāk, kurpretim Postillas jaunākajās daļās un īpaši tautā noklausītos teicienos šis s ir atkritis. Tā te lasām: «Pī tiems pazustiems aviems; tiems bērniems; no tiems drusciņiems» (I 297). Tam stāv pretim: «ar asiniem; no visiem grēkiem; ar šām mokām; no ērkšķiem» (III 113). Jaungada runā nav neviena s.

Varētu domāt, ka tautas valodā «s» jau ir zudis, kamēr vecos tekstos to saudzē tradīcija. Bet arī tā nerasniedzam īstu konsekvenci, jo jau pašā pirmajā svētrunā (I¹) lasām evaņģēlija tekstā: «..nosūtīja Jēzus divi no saviem mācekļiem un sacīja uz tiem.» Turpat tālāk — «no tiem kokiem». Bet Reminisce-re-svētdienas tekstā ir «s» no vienas vietas: «no tiems pašiems ežiems» (I 296), «pi tiems pazustiems āviems», «neklājas tiems bērniems to mais jembt / und priekš suņiems mest» un «no drusciņiems» (I 297) ..

Atliek vien secināt, ka galotne «s» ir gan vēl ļoti pazīstama, bet nav nepieciešama un ka autors te var rīkoties ir vienādi,

ir otrādi. Fīrekeram šis «s» jau nogrimst pagājībā, bet atdzi-
vojas tai gadījumā, ja noder atskaņu radišanai, kā:

Tu gribies cieti apkampjams
Ar stiprām ticīb's rociņāms.

Vecajam Stenderam tāds «s» ir ērmota parādība, lai gan
atskaņas nolūkos arī viņš to vēlreiz liek lietā:

Kad rožumāte pūpo
Uz rožu lapiņāms
Un vējiņš viņu šūpo,
Tāds jaukums neskatāms.»

(L. Bērziņš, 1944, 30.)

Illatīvi un adverbiālas postpozīcijas ar *-an*.
Virziena un lokatīva nozīmē vienskaitļa formās Mancela
rakstos sastopam illatīva locījumu ar *-n*: «pirrmajan kahrtan»
(P. I 463), «sāsta-padeszmittan weetan» (P. I 461), «semmen»
(Vademecum, UP 76), «kohpan» (Vad. E, Hii j lpp.).

Adverbiālā postpozīcija *-p*. Illatīvam kā adverbiāli
lietotam locījumam tuvas ir ar postpozīciju *-p* lietotās adver-
biālās substantīvu formas, kuras arī norāda virzienu: Kad jums
Deews Wierohp litzis eet (P. I 85), Tad Wings mums Kahjohp
zeļļ (P. II 338), Mättahsz Kahjohp (P. II 340) «devās ceļā».
(P. Šmits, 1895, 165; sal. L Gr 558. §.)

Svešus īpašvārdus, it sevišķi personu vār-
dus, Mancelis deklinē kā latīņu valodā,
sekodams pirmo rakstu tradīcijām, un tādā kārtā tos izolē no
latviešu valodas sistēmas:

«Kad Johannes 3eetumā buhdams tohs Darrbus Christi
d3jirređa . .» (I² 26).

«No=eita / und at3ackaita Johanni attkal / ko juhs rād3aht
und d3jirrdaht . .» (I² 26).

«. .teem Nabbagheems tohp tas Ewangelium mah3iets»
(I² 26), bet: «Ewangeliums» (II² 59).

«. . tee . . eefahka . . runnaht / us teem Łaudeem no
Johanne . . » (I² 26).

«. . und nhe tit₃ eekĵchan JEĵum Chriĵtum » (I² 27).

«Abraham ĵat₃ĵija us to: Teem gir Mojes und Proweetes . . »
(II² 16), bet: Tāhwam Abrahamam (II² 42).

«Maria mettehs kahjohp . . und ŵweiĵenaja Eliĵabeth » (II² 81).

«. . Eliĵabeth to Ţweiĵenahĵchanu Mariä dĵirrdeja . . » (II² 81).

«Tapeht₃ . . ghribbam mehs aran ŵcho ŵwehtu preekĵch = laĵĵietu
Ewangelio abdohmaht . . » (I² 3, arī I² 8).

«. . allajch Kahjam gahja / no Galileero Ţemmes ŷaur
Ţamarian eekĵchan Juddo Ţemmes / wings Kahjam ŵteighaja
lieds pat Bathanien . . » (I² 4).

NumerāĻu lietojuma ĵpatnības

«Ir interesanti novērot, kā latvieŵi senos laikos ir izrunāĵuŵi
skaitĻu vārdus no 21 līdz 100. ManceĻa 1638. gada Phraseo-
logia lettica LI sastopam:

21. weens ohtrà dessmity,
22. diwi ohtrà dessmity,
31. weens treschà dessmity,
41. weens zāttortà dessmity,
51. weens peektā dessmity,
61. weens sāstā dessmity,
71. weens septitā dessmity,
81. weens astotā dessmity,
91. weens dewitā dessmity.

Ŷis skaitĻšanas veids atgādina skaitĻšanu vācu valodā, kurā,
kā zināms, izrunā vieniniekus priekŵ desmitniekiem, piem.,
21 — einundzwanzig.» (J. Zēvers, 1927d, 10—11.)

Tāds pats skaitĻšanas veids E. Glika bibelē. Sk. turpmāk.

E. Blese domā, ka Mancelim te esot nepareizs izteiksmes

veids: «Par vienu desmitu tas paliek iepakaļis. Tāpēc 21 = weens ohtra deļmity, 31 = weens tresschà deļmity utt. (būtu jābūt: weens tresschà — deļmity = 21).» (E. Blese, 1936, 522.) Sk. arī nodaļu «J. Langija gramatika».

Verbu formu īpatnības

Indikatīvs

Otras personas formas

Daudzskaitļa otras personas forma *ā*-celmos ar *-aht*, pārējos ar *-eeta*:

«Juhs jinnaht to Šchälajtibu..» (I² 7), «darraht» (I 378), «jackaht» (I 340). (P. Šmits, 1895, 166.)

«Teitan juhs nu warreeta nomanniet..» (I² 8).

«.tudeļl attraļjeeta juhs peeļjetu weenu Ejela=Maht..» (I² 1).

«.kad juhs redļehļjeeta jcho wiļļu noteekam..» (I² 13), «buhļjeeta» (I 462), «jemļjeeta» (I² 472), «luhgļjeeta» (I² 472).

Trešās personas formas

Verba *būt* indikatīva trešās personas forma Manceļa rakstos, tāpat kā pirmajos tekstos, ir *gir* (lasāms — *gir*).

Retos gadījumos trešās personas tagadnes formas beidzas ar patskani (*-a* vai *-e*), kas mūsdienu valodā zudis: «adbillda» (I 64), «gluhna» (I 371), «neefja» (I 519), «dļeeda» (Vadem. UP 16). «Ka trieļje und drebbe tas?» (I² 22), «jkanne» (Vadem. UP 16). (P. Šmits, 1895, 166.)

Sastopam arī pagātnes trešās personas *ē*-celmu formas: «.attļchkiere to..» (I² 4), «.leelo Brehkļchane brehže..»,

«Bett tee Łaudis.. kleedje..» (I² 2), «Kad tee nu tuwe py Jeruĵalem nahĵe..» (I² 1).

Par skaņu *j* un *v* elidējumu verbu indikatīva tagadnes trešās personas formās skat. 166. lpp. Sal. vėl: «ee=jah» (I² 4), bet imperatīvā: «Ķuhti ĵittus / jeb ey patĵ» (I² 9); tomēr atkal indikatīvā: «jahy» (I² 2).

Par refleksīvo verbu trešās personas formām ar vispārinātu *-ahs* skat. 162. lpp. Piem.: «skattahs (I² 5) un: «bieĵtahs» (I² 5), «nahkahs» (I² 9).

Imperatīvs

Imperatīvā vienskaitļa otras personas formas ar *-ees (-es)* sastopamas samērā reti:

«Ķarrghaijes par Grāhkeem / to es tōw no Deewa puĵĵes ņacku / Ķarrgajees» (I² 5).

Biežāk imperatīvā vienskaitļa otras personas formas beidzas ar *-ais*:

«Bet klauĵĵais ņcheit arridĵan / tu beĵdeewiegs Ķillwāhx» (I² 5).

«Mahĵais / mans Draugs..» (I² 6).

«. . prohtais tu arridĵan Kaunu..» (I² 83).

Imperatīvā daudzskaitļa otras personas formas beidzas *ā-celma* vārdiem ar *-aita*, *-aites*, pārējiem ar *-eeta (-eta)*, *-eetes*:

«. . kad ĵums kaĵlabban ko ņatĵys / tad ņackaita..» (I² 2).

«. . tad ņkattaites aukĵcham..» (I² 13).

«. . und nomannaita..» (I² 13), ». . tad ņinnaita..» (I² 13).

«Mahĵaites» (I² 82), «darraita» (I² 137), «ĵkaitaita» (I² 137), «klauĵĵaita» (I 339).

«Ķwehtijeta / und nhe lahdeeta..» (I² 83).

«. . attweddeta tohs py man..» (I² 2).

«Jemmeeta / ehdeeta / tha gir manna Meejja / djerreeta / tas gir mans Ajjins . .» (I² 10).

«. . usluhkoyeeta to Wygekohku . .» (I² 13).

«†trahdajeeta» (I² 85), «titjeeta» (I² 85), «djeeedeeta» (I² 137), «luhdjeeta» (I² 472).

«Bett řarghayeetes / ka juhřřas řirrdes nhe kluhřt apgrutenatas ar Ryřchanu . .» (I² 13).

Optativs

Vēlējuma izteiksmes daudzskaitļa pirmās personas formas beidzas ar *-tam*:

«Ka nu mehs řchahs auxtas / leelas / debbesķighas Leetas pareiše warrātam abdohmaht . .» (I² 3); «ghribbātam» (I 55), «eeghrimbtam» (I 136), «kallpohtam» (I 341). (P. Šmits, 1895, 166.)

Vēlējuma izteiksmes daudzskaitļa otras personas formas beidzas ar *-taht (-tat)*:

«. .tappa wings tomähr nabbags juhřřo dehl / ka juhs řaur winja Nabbadřibu baggati taptaht» (I² 7), «buhtaht» (I 529), «warrāhtaht» (III 133). (P. Šmits, 1895, 166.)

Analitiskais debitivs

«. .mehs äřřam darrijuřchi / ko mums by darriet» (I² 175).

«. .Kacktà tam by lehkt» (I² 54).

«řchahs Wahrđus buhs tōw řirrdy jemttees . .» (I² 70).

«. .kattram wiřřas Pařřaules Grähkus neřt by . .» (I² 4).

«. .teem buhs . . att=darriet» (I² 6).

«. .buhš teem titjeht . .» (I² 6).

«. .nhe buhs teem bařchitees . .» (I² 6).

«. .mums pehtđ par to brienotees buhs» (I² 6).

Infinitivos

- «war dabbuit» I² 6, arī I² 9.
«. wings .. řädenaht warrātu» (I² 7).
«abdahwenaht» I² 7, «nohřtneřt» I² 89.

Participi

- «aiženajis gir» I² 11.
«apgrutenatas» I² 13.
«Mecklejeeta to kur Wings attrařtins» (P. I² 113).
«tee äřřořchi nomirruřchi» (I² 100).

Prepozīcijas

G. Manceļa Postillā sastopamas řādas īpatnējas prepozīcijas vai to formas:

- «behs» (I 507) 'bez', «ihř» (I 150) 'lidz', uhř» (I 13) 'uz',
«labbahd» (I 247) 'labad', «py» (I 34) 'pie',
«aran» (I 196) 'iz, no', «eekřchan» (I 76) 'iekř',
«preekřchan» (I 13) 'priekř', «řtarpan» (II 256) 'starp',
«wirřřon» (I 13) 'virs' .. (P. řmits, 1895, 167.)
«Tam Kungham JEřum buhs walldiet no weenu Juhri ihs
ohtram / und no to Uhdeni lieds Pařřaules Ghallam..»
(P. I² 79—80).

«Apghraiři tawas Auřřis / tahs gir ihs řchim beeřas bijuřchas
Deewa Wahrdu no Mahřeetaju / und labbu Mahřibu no
ghodighu řillwäku klauřřitees» (P. I² 95).

«. nahx uhs řemmes» I² 12.

- «Wings tów .. iřbrauř aran tahř Nahwes řaites» (I 196).
«. wirřřon řemmes djiewo» (I² 13).

«..nei mehs Taiņnibu / nei Šchālaļtibu / nei Peštijchanu / nei kahdu Pallighu py mums attrohdam..» (I² 7).

Sintakse G. Manceļa rakstos

Kļūdas

Salīdzinot ar pirmo rakstu valodu, A. Augstkalns par G. Manceļa sintaksi spriež: «Sintakse progresē kopā ar stilistiku: no Manceļa tik sākas plaši patstāvīgi netulkoti darbi. Kas mūs tagad vairs neapmierina, tas viss ietilpināms ģermānisma kategorijā. Pirmajā rakstu valodā bieži bija jāsaka: absurds.» (1930c, 103—104.)

Sīkstī turas vēl Manceļa rakstos postpozitīvais nesaskaņotais apzīmētājs ģenitīvā, kam pēc latviešu valodas normām jābūt prepozitīvam. «Pārsvārā gan ir gadījumi, kur ģenitīvs saskaņā ar latviešu valodas dabu iet valdošam vārdam papriekšu, tā: Dieva dēls, vargo zemē, nelaiimes saites; bet arī otrādi: jūgu tavas nelaiimes, ceļu to grēceniuku. Pēcstatītie ģenitīvi turas īpaši tādās vietās, kas atbilst svešā ietekmē stāvošai grāmatu valodai. Turpretim, kur Mancelis runā kā tautas vīrs, tur arī ģenitīvi atbilst tautas valodai, tā: Ko jūs dzirdat, ne veco bābo pasakas, ne smieklo lietu (II 102) etc. Tāpat: Bet kad Dievs tādām lielsiržam tikai velna ēnu liktu redzēt, tas nezinātu, kurā kaktā tam bi lēkt (I 55). Tāpat: ja cilvēks par akmini krīt, tad «tā vaina negir akmina vaina» (I 82). Pagadās pat divkārša ģenitīvu atkarība pareizā kārtībā; tā: no baznīcas kungu tautas (I 40). Visvairāk tas notiek tais gadījumos, kur šī lietvārdu kopa tuvojas saliktenim, tā: «Aelka=Deewa=Mahzetajus» (I 44).» (L. Bērziņš, 1944, 30.)

Vācu valodas ietekme un kļūda latviešu sintaksē ir vien-

reizējas negācijas lietošana divkāršās negācijas vietā:

«..Jumprawa / kattra no nhekahdu Wieru jinna..» (P. I² 73).

«..nhe weens py winju ūtahweht warreja..» (P. I² 106).

«..nhe weens Źillwähks warr Winjam palliedjeht» (P. I² 106).

«— nhe kait neeka..» (P. I² 108).

«Bett augŷcham Debbeŷies nhe kahda Nhelaima mums driekŷtehs aiskarrt» (I² 210),

bet: «..tomähr nhe kait tas mums nheneek..»,

«Ihs ŷchimm nhe eŷeeta juhs nheneeka luhguŷchi..» (I² 472).

Siksti turas vācu valodas ietekmē skaitlenis *viens* nenoteiktā artikuļa funkcijā un norādāmais vietniekvārds *tas noteiktā artikuļa funkcijā*. Pie tam šī parādība allaž saistās ar nesaskaņota postpozitīva ģenitīva lietojumu.

«Es äŷmu weens ŷautzams Ballxnis weena Mahŷetaja Tuxneŷŷi» (Post. I² 37).

«To ŷwähtu Ewangelium / Ka tas Kungs JEŷus Chriŷtus us weenas Eŷeŷa=Mahtes eekŷchan Jeruŷalem eejahjis gir / apraxta tas ŷwähtu Ewangelijts Mattheus ŷawà Ghramatà ohtrà=deŷmità und pirrmajā Weetà / und ŷkan tee Wahrdi juŷŷà Wallodà / tha..» (P. I² 1).

«..mums buhs.. ŷataiŷitees prett teem ŷwähtkeem / Nolickdami tohs Dahrbus tahs Tumbŷibas / und aplickdami tohs Bruņņus tas Gaiŷchibas..» (P. I² 3).

«Attŷtajetees no Grähkeems / aiŷto ta Deena ta ŷohda und tahs Duŷmibas gir daggajuŷŷi» (I² 19).

Verdziska vācu sintakses ietekme Manceŷa rakstos parādās arī refleksīvo verbu saistījumā ar vietniekvārdu akuzatīva formām objekta funkcijā.

«Tee Mahŷekŷi.. padohdahs ŷöw paŷŷchus und wiŷ kas teem peedärr / ŷchim Kungham / ka ŷawam Koninjam» (I² 10).

«.. muhffas Ģirrades gir Wings jōw israudjījees par Mahja-weetu ..» (I² 11).

«.. tōw ņawahdas Drehbes / eņfi apwillžees ar Ģwahrkeem / darritas no Mejcha = Ģirrgħa Ahdu ..» (I² 42).

«Kas nu jōw par Žillwāka = Bāhru / par Ghrāženeeku attjējtahs ..» (I² 57).

«Tas muhņchiegs Deewa Dāhls dohdas jōw wiņfu paņņchu kas wings gir tam Žillwākam und kas Žillwāžigha Dabbu gir wings us sōw jām̄mahs ..» (I² 77).

Arhaismi

Jautājumteikumu konstrukcijās Mancelis lieto postpozitīvo partikulu *-gi* vai *-g* (pie jautājamā vārda): «Girrahg pareise Swāhtā = deenā dseedinaht?» (P. II 281), «Tuggi essi tasz Messias?» (P. I 41), «Essieg tad tu Elias?» (P. I 43), «Warrieg Acklis Acklam Zeļļu rahdiet? Negg kriet tee abbi — diwi Beddreh?» (P. II 72). (P. Šmits, 1895, 168.)

Prepozitīvi tiešā vai netiešā teikuma jautājumā lieto partikulu *ar* (L Gr 585. §), ko dažkārt paplašina arī ar partikulu *-g*: *arig*, piemēram: «Arrieg tad tu ka Muhx dsiewohssi?» (P. I 294) (P. Šmits, 1895, 168), *arig* (rakstīts: *arrieg*) *tu Christus esuots* (P. I 42) (L Gr 585. §).

Stila īpatnības G. Manceļa rakstos

G. Manceļa valodas stilu apcerējis prof. L. Bērziņš (1944, 9—12). Par to izteicies arī A. Birkerts:

«Kādus iespaidus saņēma Mancelis no klasiķiem? Par to trūkst ziņu. Domājams, ka viņi darīja iespaidu uz Manceļa valodu. Patoss un periodi, kas sastopami vēlākos Manceļa rakstos, droši vien izskaidrojami ar Cicerona prozu, kurai skolā bija ierādīta izcilus vieta.» (A. Birkerts, 1927, 70.)

«Mācītie no klasiskajām valodām piesavinās smago klasisko periodu stilu.» (Turpat, 74.)

Šā stila spilgtākie latviešu paraugi rodami Manceļa Postillā. Tie sader ar viņa vāciski teiktajiem sprediķiem un vispār ar tā laika gaumi:

«Manceļa galma sprediķim nav tikai gadījuma raksturs.. viņš ietver sevī pa vilcienam no laikmeta un paša Manceļa psiholoģijas. Tā Serafims kādā vietā konstatē, ka Manceļa galma sprediķi visi esot uzglabājušies, piezīmēdams, ka tā laika patētiskā valoda mums tagad nebaudāma, bet toreiz viņa, zināms, patikusi labāk.* Šī patētiskā valoda ir laika pazīme ne vien pie toreizējā Kurzemes galma, bet arī Rietumeiropas literatūrā, un laiks viņu ienesis arī Manceļa latvju sprediķu grāmatā.» (A. Birkerts, 1927, 80.)

Novērtējot G. Manceļa Postillas stilu un ņemot vērā patētiskumu, patosu un periodus, jāatceras, ka tas ir sava veida oratorisks stils:

«Sakarā ar to, ka postilla nav tik daudz domāta uztveršanai vizuālā kārtā, ar acs palīdzību, bet ir lasāma vai priekšā sakāma, Manceļa izteiksmē nomanām kādus īpašus oratoru paņēmienus. Ka tiešām, tekstu rakstot, autors ir domājis arī par teksta lasīšanu, rāda Mieradienas svētruna ar savu datējumu: «nu jir palekuši 65 gadi». Šim datējumam runas gaitā seko vēl otrs, kas attiecas uz zemnieku kariem Vācijā. Tīri teorētiski sprediķus gatavojot, Mancelim nebūtu bijis piedabīgi saistīt svētrunas ar kādu noteiktu datumu. Te, redzams, ir konkrēts gadījums: Mancelis, redzams, gatavoja svētrunu, ko pats nupat sacīs.

Par runas raksturu Manceļa rakstos spiež domāt arī tas apstāklis, ka Mancelis pats saviem vārdiem ceļ it kā iebildumu: «Tik nesacīju jauna kaza» (II 249). Rakstam, kas mierīgi guļ

---

* *E. Seraphim, A. Seraphim*, Cit. gr. [«Aus Kurlands herzoglicher Zeit», Mitau, 1892. Iestarp. A. O.], 123.

mūsu priekšā, tāda izteiksme nepiestāv, bet gan ir saprotama straujā runā.» (L. Bērziņš, 1944, 10.)

Runājot uz latviešiem, sagaidāms, ka Mancelis, kas labi pazina latviešu valodu, izlietos arī kādus latviskam sintakses stilam raksturīgus paņēmienus. Tādus arī atrodam. Tādā kārtā Mancelļa oratoriskā stila īpatnības izpaužas no klasiskā ciceroniskā patosa un periodu pola līdz klasiskās latviešu folkloras valodas sintaksei raksturīgajam vārdu sakārtojumu lietojumam otrā polā.

Blīvējumi

Patosam īpaši raksturīgs vienveidīgu teikumu vai teikumu daļu (konstrukciju) blīvējums, piemēram (kursīvs un šķērsvītras — mūsu, A. O.):

«Kad esi tu sirdīge Dievu pielūdzis? Kad esi tu Dievam pateicis par visu labu? // Ciek reizas esi tu lādējis, pa deviņiem, pa simbtiem, pa tūkstošiem? Kas kaslaba kādu lietu pametis gir, tad liek viņš sieru rakstīt jeb tecena sietu. Gir kas nevesels, ne lūgs tas Dievu, bet sāls pūšlētāju und burvi viņš meklēs, no to tas liksies aptaustīties. // Kas klausās tagad Dieva vārdu no sirds; kas dzīvo šinīs laikos tā, kā Dieva vārds māca? // Cits svētdienā, kad citi ļaudis baznīcā, krogā sēž, plītē ko dabuidams. Cits velkās apkārt savu lauku. Cits staipa kaulus uz rijas krāsni. Cits grozās saulē, ja, citam tā svētdiena tik daudz maksā kā darbo diena, / viņš aŗ, ecē, dedzena līdumu un saka: svētdienā grib jo tik lab ēst kā ir darbo dienā. // Kuŗš bērns tagad cienī savu tēvu und māt? Kuŗa saime šinīs laikos kaunās savu saimnieku und saimniecenu? Kuŗi ļaudis kaunās savus kungus? // Ciekkāds, Dievam žēl, top nokauts ar cirvi, nazi jeb citu kādu ieroci? Šī zeme daudz daudz cilvēko asini gir dzērusi un gir it piedzērusies. // Kā rejies tu

und baries ar savu tuvāku? *Kā dusmojies tu uz to?* und dod tam nezinu kādu palamu. — // *Kāda rišana, kāda dzeršana, kāda plītēšana top redzēta / pī vāciem und zemniekiem, pī lieliem und maziem, pī jauniem und veciem, pī vīriem und sievām? / Kādas blēņas top dzirdētas? kādas bezkaunīgas dziesmas top dziedātas,* ka godīgam cilvēkam ausis sūst un tā sirds no mutes sprāgt grib. // Kur atrasi tu šinīs laikos godu? Maucība un nešķistība top visur dzirdēta. Kā kļūst tam tuvākam, kas tam pieder, atrauts, nevien *ar varas darbu, bet ir slepen, ar viltu, ar olekti, ar svaru, ar zādzību.* // *Ciek reizes esi tu gan citu cilvēku maiņā pievilis ar zirgu, und viņam kā zagše parāvis labu zirgu? Ciek reizes esi tu melojis uz savu tuvāku und to nepaties apmelojis? // Tu dziedi:*

*Tev nebūs / tava tuvāka sievu und namu
Und vis, kas tam pieder, neiekāroties,
Tev būs tam vēlēt visu lab,
Kā tev tava sirds pašam dara. //*

Tā dziedi tu, bet arig tu to dari? Und kas var visus grēkus izstāstīt? Skaiti tu tos visus kopā, neg šis grēko parāds nāksies uz desmits tūkstošu podu?» (II 355; II² 360—361)

Vienveidīgu teikumlocekļu blīvējums ir viens no visraksturīgākajiem G. Manceļa valodas stila paņēmieniem. Parasti to izlieto ētiskā vērtējuma sakarā, nosaucot saderīgu parādību virkni:

«Tici, ka tas kauns to bezdievīgo pastarā dienā liels būs, kad tas taisnis soģis visus viņo *grēkus und blēdību, zādzību, burvību, slepkavību, bāršanu, dieva vārdu nicināšanu, neklaušīšanu, plītēšanu, maucību, melošanu, pievilšanu,* und kas var tagad visus grēkus izskatīt, kad (saku es) tas kungs Jēzus Kristus to bezdievīgo grēkus *visiem eņģeļiem und visiem cilvēkiem* izstāstīs, tas būs paties liels kauns» (II² 409).

«Tēvam un mātei nebūs apnikt savus neveselus bērņus *kopt, glabot, ēdenāt, dzirdenāt, kārnīt, nēsāt, auklēt* ir līdz pastaru

stundu» (II² 385), «. . Jēzus Kristus no tiem augstiem kungiem *ienidēts, izgānīts, gūstīts, apsūdzēts, šausts und pēc pi krustu piekalts und nokauts k|ua*» (I 83, I² 82).

«To būs tev darīt und to svētu dienu pareize svētīt: *ne rokas darbu strādādams, ne ardams, ecēdams, ne pļaudams, grābdams, ne riju kuldams jeb timerēdams, jeb auzdams, jeb šūdams, jeb dārzu ravēdama, jeb vērpdama, jeb šķeterēdama.*» (II 283)

Daudzos gadījumos vienveidīgu teikumlocekļu blīvējums motivējams ar kādu reāliju attīstības sakaru, nosaucot secīgu parādību virkni:

«Viens arāis *strādā* ap savu lauku und tīrumu, viņš to *sūdo, ar, ecē, sēje und*, kur vajaga, grāvus *dzen*» (I 199), «Aiz to *cūka savus sivēnus, vista savus cālišus, putnis savus bērnu* tik mīlene *silda, baŗo, glab und kop* ir nāvēs iedamī» (II 385).

«Aijto weens *Zillwāhx* ohtu *ghruhdies | ſpeedies und isfuhx . .*» (I² 17).

Visbiežāk, protams, vienveidīgu teikumlocekļu blīvējums motivējams ar vienkāršu asociatīvu sakaru, nosaucot saistītu parādību virkni:

«Dievs nevaicās tev, *ciek pūrus labības, ciek zirģus, vēršus, lopus, ciek vecus dāldeŗus, ciek simbtus mārķas naudas, ciek sudrabo saktas, ciek villānes und zilumus* tu esi savam bērnam nopelnījis und atstājis» (I 132). «Viņš tapa pilns *ne no brandavina, ne no medu, ne no alu, bet no to svētu garu*» (II 54).

«Šodien jir tas cilvēks *skaists, jauks, jauns un gaŗš*» (III 73). «Ko šķietat jūs, mīļi draugi, kā būs tas rībējis, kad tādi *augsti, lieli, gaŗi, biezi, plati* akmiņi sprāguši un plīsuši jir?» (III 201).

Zināmu mākslinieciskās izteiksmes nokrāsu vienveidīgo teikumlocekļu blīvējums iegūst sinonīmijas sakarā, nosaucot sinonīmu vārdu virkni. Piemēri:

«Ka tikai viņš aizmidzis, liels *sturmis, viesuls und liela auka und vētra ceļas*» (I 189), «Vējš, vilnas [=vilņi], krusa,

sniegs, *sturmis*, *vētra* un tādas lietas, ko tie prot?» (I² 192),
«un bēdze *pliks*, *kails*, kā no mātes dzimis, nost» (III 17),
«.. tha tižādami tee **triejfi und drebbe** ..» (I² 165).

Tāpat zināmu mākslinieciskās izteiksmes nokrāsu vienveidīgo teikumlocekļu blīvējums iegūst antonīmijas sakarā, nosaucot polāras parādības:

«No turrenes tas attees .. šodiet tohs **Djiewus und Mirruļchus**» (I² 13).

«Leeli Preeki gir ūchee / aiſto wiſſeem Ļaudeem / wiſſeem
Žillwākeem / **Jauneem und Wātzeem / Leeleem und Maſeem /
Wiereem und Œeewahm / Puiſcheem und Meitahm** ūchis Bährns
par Peſtitaju nahžis gir» (Post. I² 55).

«Œchis **Tāhws und** ūchie **Mahte** JEſu / Joſeps und Maria
birenojahs par wiſſeem teem Wahrdeem / ko **leels und maſ** /
jauns und wātž / **Wieriſkis und Œewiſka** no ūcho Behrninju
runnaja.» (P. I² 76).

«Jo **ruhktahks** tas Uhdens muhſſas Nhelaimes gir / jo
falldahks und ūmegkigahks Wiens tahs Deewa Eepreežeenā-
ūchanas gir. Tad warram mehs attkal ūtžiet: Tu / ô Deews /
eſſi mannu **Waidu** pahr=wehrtis par **Dantzi** / tu eſſi mannu
Waidu iswillžis / und mann ar **Preeku** apjohſis.» (I² 149)

«.. tōwis dehļ gir Wings aprackts / **Elleh no=braužis** /
augūcham žehlees no teems Mirroņeems / **usbraužis**
Debbeſſies ..» (I² 165).

«.. **baggateem und nabbagheem** .. **Wahžeem und Œemnee-
keem** ..» (I² 177).

«Und gir allaūch ūchinny Paſſauleh **Deewa=Bijataji und**
Beždeewighi us to Tierumu tahs Chriſtitas Draudjes kohpā ..»
(I² 195).

«Tha=ba=pehtž Deewa Baſniža gir ka kahds Kļohns /
kurr **Queeſchi und Pällus** ween žaur ohtru ghull ..» (I² 197).

«Tawa Meeſſa kļuhſt ūhāta **Wahjibā / und usžellſees Œpāhkā**»
(I² 214).

«Ka Ugguns Packulas ee=dādšena / tick lähte kluhšt jauni
Laudis py Meeffas und Dwehšfeles maitati.» (I² 223)

Bibliskajam stilam ļoti raksturīgi ir vienveidīgo teikum-
locekļu blīvējumi, kas tuvi sinonīmiskajam blīvējumam un
izpaužas kā vienas parādības variablas izpauš-
mes nosaukumi:

«Mehs äššam ļohte **nabbaghi** py muhššas Dwehšfeles / mehs
itt **Ubaghi und Deedellneeki** preekšch Deewu äššam..» (I² 7).

«Teitan juhs nu warreeta nomanniet und redšeht / kahds
špehšiegs und warrāns Kōnings JEšus Chrištus gir..» (I² 8).

«..tas .. arridšān to **Laiku / Briedi und Štundu** tahs
paštaras Deenas ghann gir šinnajis» (I² 15).

«..und pehtš tahs **Kaukšchanas und Raudašchanas** apratta
Wings mums ar Preeku» (I² 148).

«Deews **Nhelaimeh** jums Maiši dohs / **und Liggā** Uhdeni
dohs» (I² 149).

«Py weenu **dāgg** ta Tiššiba ka leela **Lahpa** / py ohtru attkal
attšpied ta ka kahda **Dšjirkšteliete**» (I² 190).

«Winja Waigs špiedeja ka **Šaule** / und winja Drahnas tappa
balltas ka kahda **Ghaišma**.» (I² 213)

«Kad kahds **Tāhws jeb Šaimneex** šawu Bāhrnu und Šaim
ghribb tahs Blehdibas jeb Šlinnkuma deļ pahrmahšiet / tad
wings pirms Rohku pažeļlis **wāhšina und draude** / rahda
Riextes und Pataghu / Šchaggaru und ko aisghrahbis..» (I² 18).

Ļoti bieži, protams, vienveidīgu teikumdaļu (konstrukciju)
vai teikumlocekļu blīvējumā savijas dažādi aspekti un moti-
vācijas sakari:

«**Špisti** tavu sirdi, atstādams no grēkiem, *ietin* to ticībā,
ēdini to ar dieva bijāšanu, *dzirdini* to ar žēlastību,
katru tev tavam tuvākam parādīt būs, *uzsargi* tam ar
cerību, *kop* to ar paciešanu, *skūpsti* to ar sirds
mīlestību, *runā* labprāt ar to, viņu pielūgdams, *apguldi* to
ar priecīgu dieva dziesmu» (I 68).

Atkārtojumi

Tūlīt aiz blīvējumiem nākamais spilgtākais retoriskā stila paņēmieni ir atsevišķu teikumdaļu (konstrukciju) disjektīvs (izkliedu) atkārtojums jeb «atņēmiens». L. Bērziņš šai sakarā lieto citus terminus: «Lai garus periodus būtu vieglāk pārredzēt, Mancelis teikuma turpinājumu dažreiz pa jaunu piesaista kādam iepriekšējam teikuma loceklim, to atkārtodams. Te varētu runāt par «atņemtām konstrukcijām.»» (L. Bērziņš, 1944, 11.)

Piemēri:

«Kad viens godīgs mācētājs tagad kādam cilvēkam savus grēkus pārmet un saka: Tas ne jir pareize, ka tu vellam kalpo ar tavu burvību, tas ne jir pareize, ka tu no dievu atkāp, und meklē burves, und sālspūšlētājus, tas ne jir pareize (utt. vēl 8 reizes tiek atkārtots šis teiciens 20 rindu garajā periodā)» (I 30).

«Dažs domā: Kā var tās miesas, katras daudz simtus gadus zemē gulējušas, sapuvušas, pelno pelnos sadedzenātas, no tārpiem, putniem, ziviem apēstas, kā var tās miesas atkal dzīvas tapt?» (I 414, I² 400)

«Priekš tiem: iet vispriekšā tas, Judas, Jezu Christi mācekļi, katram viņš daudz laba darījis bī, tas iet, saku es, priekš to pulku kā viņo vadons un kapteins.» (III 12)

«Redzam mēs, kad kāds grēcinieks izvests kļūst und tam būs savas noziedzības dēļ no bendi nomaitātam tapt jeb nocirstam, jeb pakārtam, jeb ar skriteli no apakšas jeb no virsas lauzītam, jeb ar karstām stangām plosītam, jeb uz zārdū mestam und dzīvam no tāļenes, ka tas apsmok, nomaitātam tapt, kad mēs, saku es, redzam tādu cilvēku izvedam, tad nomanām mēs, ka tas melna melnumā nobālējis no lielas izbailes.» (III 19)

Dažkārt ar teikumdaļu disjektīvu atkārtojumu sastopamies ne viena teikuma robežās, kā iepriekšējos piemēros, bet kon-

teksta sintaksē — rindkopas sakarā. Tā I 30 citētais teikums tiek ievadīts ar «Kad viens godīgs mācētājs.. saka..». Šī konstrukcija tiek atkārtota trešajā teikumā (pirmais teikums bija 20 rindiņu, otrs 3 rindiņu garš): «Kad nu, saku es, vien godīgs mācētājs..» (I 31).

Mancelis mēdz lietot arī atsevišķu teikumu daļu (konstrukciju) vai vārdu konjektīvu atkārtojumu, parasti kā divkāršojumu vai trīskāršojumu, nereti kombinējot ar disjektīvo atkārtojumu: «Kungs, palīdzi mums, mēs grimstam, Kungs, mēs grimstam, mēs grimstam!» (I 191)

«Way tam / Way / Way / kas buhs nhepareiše djiewojis!» (II² 176)

Konvarianti un tautoloģija

Konvarianti — viena vārda lietojums vienā teikumā dažādās formās — un tautoloģija — vienas saknes dažādu vārdšķiru vārdu lietojums vienā teikumā — ir raksturīgi latviešu klasiskās folkloras sintaktiskā stila līdzekļi. Tie raksturīgi arī Manceļa prozai Postillā: Mancelis labprāt lietā dažāda veida atkārtojumus.. Tā lietvārdus viņš pastiprina ar tā paša celma lietvārdu daudzskaitļu ģenitīvā, piem.: pīšļo pīšļos, pelno pelnos (I 400), mal-maliņās (I 425), mūžo mūžam, kaudzo kaudzēm (II 409), drusku druskās (I 89) etc. Ja stiprināmais priekšstats ir verbālas dabas, tad to papildina vai nu ar tā paša verba divdabi, vai tās pašas saknes lietvārdu vai adverbu. Piem.: lielu krākšanu krākt (I 24), lielo steigšanu steigdamies (I 1), iekšas tūka tūkumā (I 107),.. maize audzin aug (I 335), laid iet kā iedams (I 357), laid būt kāda būdama (I 484), kā lidināt lidina (I 530), laid zied kā ziedēdami (I 205) .. etc.» (L. Bērziņš, 1944, 10)

Konstrukcijas ar divdabjiem

Konstrukcijas ar divdabjiem ir raksturīga latviskas sintaktiskās stilistikas iezīme:

«Zālamāna sakāmus vārdus tulkodams (Die Sprüche Salomonis in die Lettische Sprache gebracht. 1637), Mancelis XXV nodaļas 8. pantu sniedz šādā redakcijā: Nhe dodeess tudeļļ vs Bahrschannas (aisto ko ghribbi tu pehtz darriet) tawu Tuwaku lammayiss? . .

Ar šo piemēru Mancelis parāda, cik zīmīgas latviešu valodai ir teikuma konstrukcijas ar particīpiem. No savas dzimtās valodas nākdams, kur teikuma daba ir citāda, Mancelis bija ieskatījies latviešu valodas īpatībā . . Nu ir interesanti piezīmēt, ka arī citi vecie autori, kas latviešu valodā ir iedziļinājušies, particīpiem ierāda cienīgu vietu.

Tā Adolfs savā 1685. g. gramatikā, kas, kā zinām, balstās uz Fīrekeru pleciem, lielā mērā savos piemēros izceļ particīpus, tā, piem., 258. lappusē.

Matus plūkdams, žēlojās.
Grāmatas lasot, aizmīge.
Dejot kāju lauze.
Dievs teicams, slavējams.
Siens ir pļaujams.
Es nezinos to darījis.

Adolfa gramatikā, kā redzam, ir sniegti raksturīgi piemēri, bet nav tur kāda formulējuma par particīpu nozīmi latviešu valodā. Tādu turpretim sniedz mums Višmanis savā poētikā *Der Unteutsche Opitz*, 1697. Runādams par izteiksmes paplašināšanu, viņš, starp citu, aizrāda uz sinonīmu lietāšanu, kā, piem.: Lūgšanas un Pātari; šķet in griežas; sauc in brēc, un tad apstājas pie particīpiem — «denn was ist gemeiners, als die zierlichen Participia bey den Letten?». Kā piemērus viņš tad min: «eet eedams; jahschu jahdams».

Nebūs īpaši jākavējas pie aprādījuma, ka arī tautas valoda un īpaši tautas dzeja ir bagāta ar particīpu konstrukcijām, kas ar savu īsumu un pregnanci dod valodai asāku kalumu nekā stiepta un izklaidīga runa. Par to lai liecina kaut pāris piemēru:

Es aizmirsu brālīšam
Krustim dvieļus nekārusi.
Ej, meitiņa, drīz iedama,
Runā lēni runādama. (Bitners, 979.)

Mancelis šo īpatnējo izteiksmi tad nu ne vien slavina . . , bet pats to arī prot lietāt. Labu piemēru atrodam Mateja evaņģēlija 21. nodaļā, kur 1587. g. izdevums izsakās: *atraysset thoes, vnde at weedet thoes py man.* Mancelis šo pašu vietu tulko: *attraissiyuschi (attrissuschi) attweddeta tohss py man.* Tādas konstrukcijas atradīsim Postillā vietu vietām. Piemērs (I 390): *Ja tu negribetu izsunīts kļuis.*

Protams, ka tiešos tulkojumos tiklab atkārtojumiem un arī pregnantām particīpu konstrukcijām būs mazāk atgadījuma parādīties; netrūkst tomēr piemēru arī Zālamāna sakām-vārdos, jo . . satiekam te vēl dažu citu zīmīgu particīpa konstrukciju, tā: «Jegkis gir tass kass Rohku dohdams sohla» (XIII 18); «Slinnx mirrst ghribbaehdams» (XXI 5); tāpat: I 17, III 7, III 20, XI 13, XVIII 23, XXII 6, XXII 16, XXIV 10, XXIV 28, XXIV 33, XXV 7, XXVI 6 un tā tālāk. No frazeoloģijas būtu starp citiem jāatzīmē šādi raksturīgi teicieni: *Roku dodams man solija (V)*; «*Ko mau ta Ghoss? Wehrssi ghribbaedama mau*» (VII); «*Wissu Nammu ar Spallwahms apkaissijis, weenu Sohssi pluhkdams, oder, weenu Sohssi pluhzot*» (VIII); *Drēbes nometis, pliks gul (XXII)*; *Brauc tikuše, brauc braukdams, važo važodams (XXVIII).*» (L. Bērziņš, 1944, 9—10.)

Sadzīves gleznas sakāmvārdos un parunās

Mancelis latviešu rakstos sakāmus vārdus apzīmē ar īpatnējo nosaukumu: «sakāms vārds» līdz ar latīņu nosaukumu: «proverb.» (Phraseologia Lettica, 1638).

Šai sakarā atzīmējamās dažas ziņas par sakāmvārdiem rakstu valodas vēsturē.

«Sakāmvārdi un parunas, kuras viduslaikos uzskatīja par ļoti nozīmīgu līdzekli morāliskajai audzināšanai t. s. latīņu skolās, ar šo palīdzību izplatīti ne tikai Latvijā, bet arī Igaunijā un Lietuvā, kur arī pastāvēja līdzīgas latīņu skolas. Tālab derīgi atzīmēt īsu sakāmvārdu un parunu krājumu izplatīšanās vēsturi Eiropā. No XI gs. sākuma līdz XIV gs. sakāmvārdu krājumi parasti figurēja tikai latīņu heksametros.. Arī no XIV līdz XVI gs. sakāmvārdu krājumi ir ar morāliski reliģiozu saturu, un tie paredzēti skolnieku vajadzībām latīņu skolās.. Šais krājumos blakus latīņu tekstam jau teksts tautas valodā.. Arī reformācijas laikā XVI gs. iznāca daudz sakāmvārdu krājumu. Šai laikā visai populārs bija Agrikolas krājums (1529. g.), Šotela (1663. g.), J. Zeibolda (Seibold) (1665. g.)..

Nav ko šaubīties, ka šie sakāmvārdu krājumi nokļuva arī līdz Rīgai.. Tas padara arī saprotamu, kāpēc J. Mancelis uzskatīja par savu pienākumu izdot latviešu valodā pirmām kārtām bībeles nodaļu «Zālamāna sakāmvārdi» (1673. g.). Izdot laicīgu sakāmvārdu un parunu krājumu latviešu valodā šis mācītājs, protams, nedomāja. Bagātīgi izlietot savos sprediķos «Lang-gewünschte Lettische Postill» latviešu sakāmvārdus un parunas viņu bija pamudinājušas toreizējās tradīcijas.» (A. Jansons, 1963, 136—137.) Piemēri no Postillas:

«Kahds Darrbs / tahda Allgha / gir ņakkams Wahrds» (I² 453).

«Nabbagam buhs allafch Mahlus miet / Baggatais dohdahs

pa miekŕtu Šahl eet / gir ŕackams Wahrds» (II² 136—137).
«Šackams Wahrds gir: Aŕja Riekŕte darra rahmus Bährnus»
(III² 148).

Mancela paša attieksme pret sakāmvārdiem kā tēlainas izteiksmes līdzekļiem redzama sekojošos atzinumos: «Šcho äŕmu es jums ŕaur Šackamiem=Wahrdeem runnajs / bett tas Laiks nahk / ka es wairs ŕaur Šackameem=Wahrdeem ar jums nhe runnaŕchu / bett jums ŕkaidre pa=ŕluddenaŕchu.. Redŕ / nu runna tu ŕkaidre / und nhe ŕacki nhe kahdu Šackamu=Wahrdu.» (I² 472)

Mancelis lieto vietām tipiskus tautas izteicienus sakāmvārdū vai parunu veidā. Par tautas dziesmu: «Kursch Puttnis aggre zellahss / aggre slauka daeggunting» Mancelis pats saka, ka tā esot «ein Lied Sprichwortsweise bey den Pawren» (Fraz. VI 267). Bet ne nu katrs sakāms vārds īpaši par tādu ir arī atzīmēts. Se kādi piemēri: Kam droša sirds, tam laimēsies (I 289); ļauna asaka allaž dūmus kvēpina (I 84); mazai pelei arīrdzan ausis (I 230). (L. Bērziņš, 1944, 10.)

Citi piemēri:

«ŕäppts ŕahlis tów Mutteh nhe eefkrees» (I² 281).

«Acklis Acklam ŕellu nhe warr rahdiet / abbi=diwi kriet Beddreh» (I² 333).

Tradicionāli salīdzinājumi

Sakāmvārdiem un parunām piekļaujas tradicionāli tautā lietoti salīdzinājumi, ko Mancelis izmanto samērā bieži. — «..weens ohtru ähdahs / ka Šiwis Uhdeny..» (II² 116). «..djiewo Wiers ar Šeewu / ka Šunns und Kaŕkis..» (I² 145). «..pee=ädahs ka kahda Šohŕ leeds Rieklam / und peedŕrahs ka ŕuhka Meeles..» (II² 21).

Dažāda tipa latviski izteicieni

Manceļa Postillā bagāti izmantoti arī dažāda tipa latviski izteicieni, ne tikai sakāmvārdi, parunas un tradicionāli salīdzinājumi. No šīs bagātības sniedzam dažas ilustrācijas: vienā malkā alus kannu izstiept (I 25); kāda laime tam priekšā stāv (I 32); kur laime apzīmē nelaimi; .. dusmas dūres resnumā (I 93); šī mana, tā mana (I 145); zeltnesis uzmete kūkumu (I 160); .. ar sātu un gausu (I 425); .. pārgudrs cilvēks «galvu kasa ir neniezot» (II 137); .. neliecies, bāliņ mīļais, māsiņa mīļa, no velnu izbaidēties (III 130); .. dod malciņu nodzerties» (III 151).

Jānis Reiters (1632?—1695? 7) veclatviešu
rakstu valodas vēsturē

20. gs. trīsdesmito gadu vidū J. Straubergam Zviedrijas valsts arhīvā, lasot Vidzemes virskonsistorijas nodzeltējušās aktis, rokās nonācis diezgan biezs konvolūts ar virsrakstu: *Acta Johannis Reuteri, quondam Pastoris Ronenburgensis nunc apostata*. A. 1664. Par to viņš ziņo rakstā «*Dr. Jānis Reiters — pirmais latviešu rakstnieks un nacionālais cīnītājs 17. g. s.*». Aktis par tiesas prāvu pret Reiteru uz kādu jautājumu Reiters atbild, ka atstādināts no mācītāja amata, tāpēc ka esot latvietis. J. Straubergs atzīmē: «Bija jau liels pārsteigums, negaidot atrast šai gadusimtenī latvieti mācītāju ar akadēmisku izglītību. Bet tas nebija vienīgais. Tiesā ģen.-superintendents Joh. Gecelijs noprasa Reiteram: vai šis esot *pārtulkojis latviešu valodā Matveja evaņģēliju* un to nodrukājis bez konsistorijas atļaujas, pat nepiesūtot viņam, ģen.-superintendentam, nevienu eksemplāru. Reiters atbild, ka *tiešām tas esot šo evaņģēliju latviešu valodā pārtulkojis un nodrukājis*, izdevumu esot cenzējuši Rīgas mācītāji, un ja superintendenta kungu šis izdevums interesējot, tad viņš labprāt to piesūtīšot. Par šo 1664. gadā nodrukāto Matveja evaņģēlija tulkojumu latviešu valodā līdz šim nekādu ziņu latviešu bibliogrāfijā nav. Šis izdevums, ar ko likts pamats jaunās derības tulkojumam latviešu valodā, bija pazudis bez vēsts un līdz šim bija pilnīgi nepazīstams.» (1936f, 7.)

«Reitera dzīve ir ļoti raiba. Viņš dzimis Rīgā.. Kas ir bijis

viņa tēvs — nav zināms, bet latviešus Reiterus Rīgā mēs vēlāk sastopam linu vēveru amatā.. Latviešiem Rīgas skolās nekādu ierobežojumu 17. g. s. vēl nav, Reiters beidz Doma skolu un 1650. gadā imatrikulējas Tērbatas universitātē. 1655. gadā viņš iesniedz lūgumu pēc stipendijas, bet rātskungi šo lūgumu noraida. Liekas, ka Rīgas rāts jau toreiz skatījās ar neuzticību uz tiem studentiem latviešiem, kas nenāca no latviešu namnieku kārtas. 1656. gadā Reiters beidz savas augstskolas gaitas un nodrukā savu disertāciju. Pēc augstskolas beigšanas — iespējams, ka jau studiju laikā, — Reiters dodas plašākā ārzemju ceļojumā.

Tad, kad Reiters atgriežas tēvijā.. viņu ordinē par mācītāju Raunā..

Pirmais dokuments no Raunas laikiem ir viņa vēstule superintendentam Gecelijam 1662. g., kur viņš ziņo par savas grāmatas «Oratio Dominica» iznākšanu un lūdz superintendenta atsaukumi par šo Oratio Dominica 40 valodās.» (J. Straubergs, 1936g, 2.)

«Reitera drukātie darbi un manuskripti visi ir pazuduši vai sadeguši. Nav uzglabājusies viņa disertācija teoloģijā, *Tērbatas universitāti* beidzot, nav arī uzglabājusies viņa *medicīnas doktora disertācija*. Iespējams arī, ka nodrukāts kāds darbs tai laikā, kad tas bija *Polijā jurisprudences profesors*. Pirmā grāmata, ko Reiters publicē 1662. gadā, ir viņa tēvreizes izdevums 40 valodās, kas starp toreizējiem poliglottiem tēvreizes izdevumiem ieņem redzamu vietu, un 1675. gadā to nodrukā Lībekā otrā izdevumā. Vēlāk izdoti poliglottie «Oratio Dominica» bieži atsaucās uz šo grāmatu.. un.. no šīs grāmatas pārdrukā Reitera latviešu tēvreizi. Tas arī pagaidām ir vienīgais Reitera latviešu teksts, kas uzglabājies. Reitera lingvista spējas ir tiešām apbrīnojamas, un šīs lingvistiskās tieksmes arī izpaužas šai tēvreizes izdevumā. Nerunājot par to, ka Reiters raksta tekoši latiniski un kā mācītājam tam jāzin arī grieķu un ebreju valodas, viņš, pēc kāda Kōkneses patrona at-

sauksmes, sprediķo zviedru, vācu, somu un latviešu valodās un arī citās valodās, ja tas vajadzīgs. Bijis Reiters mācītājs arī igauņu draudzē un, domājams, zinājis arī poļu un franču valodas.» (J. Straubergs, 1936f, 7.)

Par J. Reitera «Oratio Dominica» J. Straubergs minētajā rakstā atzīmē, ka pati grāmata vēl neesot atrasta. Latviešu tēvreizis teksta pārdrukājumu izlabojis A. Augstkalns FBR 1938 XVIII 195—196, piezīmēdams, ka tēvreizē «gandrīz vienīgais slavējamais valodas jauninājums» ir frāze «Neieved mūs kārdināšanā» (196).

«Oratio Dominica» otrs — 1675. gada Rostokas izdevums publicēts faksimilā ar nosaukumu «*Jāņa Reitera Tēvreizī krājums. 1675. gada Rostokas izdevuma faksimiliespiedums*». Kopenhāgenā 1954. Šai ievadā atzīmēts: «J. Straubergs savos rakstos par Reiteru vairākkārt piemin kādu 1675. gada Lībekas izdevumu, kaut gan bibliogrāfi tāda nepazīst. Liekas, ka tagad var secināt, ka ar Lībekas izdevumu būs domāts tas pats Rostokas izdevums, bet gan tikai ar veltījumu Lībekas rātei.» Ievads izmantots Latviešu literatūras vēsturē, I. Rīgā 1959:

«Nav šaubu, ka latviešu valodā tēvreizī būs tulkojis J. Reiters pats, jo tā atšķiras no agrākajiem izdevumiem ar dažādām rakstības un teksta īpatnībām. Tā, piemēram, Reiters nesaka vienkārši «valstība», bet gan «kiānina-waljtība» — iespējams, lai precizāk izteiktu grieķu pamatteksta βασιλεία. Ar neparastāku vārdu kārtību sastopamies teikumā: «Tawß praatß lay noteek ta wirß Ēammäß ka eekjch däbbäjim.» Droši vien arī šādi «brīvi» tulkojumi vācu mācītājiem noderēja par iegānu Reitera vajāšanai.

Tēvreizis rakstības īpatnība vispirms tā, ka Reiters nelieto h, bet patskaņu garumu apzīmē ar divkārtīgu patskani (praatß, fpäakß), tomēr ne visnotaļ (wardß, eenak). Divskanis *ie* apzīmēts ar *ee* (eekjch), bet reizēm ar *e* (jchoden). Vārda sākumā un vidū *s* rakstīts ar garo *ſ*, beigās ar ligatūru *ß* (däbbäjim, deenijku, mumß, paraduß), bet ne konsekventi (muußim).

Parasti *e* rakstīts ar *ä* (ᚷämmäᚷ, nä), bet ir izņēmumi (bett, Amen). Svārstības arī vārdu formās (muuᚿuᚷ, muuᚿim, muuᚿchai utt.). Jāsecina, ka J. Reiters tēvreizē nav lietojis kādus jauninājumus rakstībā, salīdzinot ar vāciešiem, un nav arī pietiekami izšķīris dažādu izlokšņu formas. Reitera tēvreize tomēr pagaidām ir vienīgais zināmais viņa latviešu teksts un kā tāds noderīgs valodnieku pētījumiem.

Krājuma beigās J. Reiters latīņu valodā sveic lasītājus. Neraugoties uz reliģisko ietērpu, šeit izteiktas ievēribas cienīgas domas. Ka šādi daudzu tēvreižu krājumi toreiz izlietoti arī kā valodu studiju teksti, norāda J. Reitera vārdi: «Ticīgais un labvēlīgais lasītāj, lieto šo pateicības pilno un labklājību sološo kunga lūgšanu tā, lai tu tanī apjaustu valodu radniecību un atšķirību, mācies arī pazīt brīnišķo burtu maiņu un vokāļu pārstatījumu, māci dēlus un meitas jeb skolniekus, ja tev tādi ir, dievu slavēt dažādās valodās.» Tālāk J. Reiters novēl iemācīties valodas un zinātnes ātri un viegli, saglabāt prāta mieru trūkumā, nonicinājumā, ciešanās, trimdā, cietumā un pat nāves briesmās.

Nobeiguma vārdos neapšaubāmi atspoguļojas J. Reitera paša dzīves rūgtā pieredze, jo savas latviskās izcelšanās un vācu kungiem kaitīgu uzskatu pēc viņš piedzīvoja nebeidzamus pazemojumus un vajāšanas.» (380—381; tēvreizes faksimil-iespiedumu skat. turpat, 380.)

«Otrs Reitera drukātais darbs ir Matveja evaņģēlijuma tulkojums latviešu valodā. Tas ir galīgi pazudis. Par viņu līdz šim nekādu ziņu nav. Šī darba parādīšanās ir sakarā ar ķēniņienes Hedvigas Eleonoras 1662. gada rīkojumu par bībeles tulkojumu latviešu valodā. Reiters bija cerējis, ka šo lietu ģenerālsuperintendents I. Gecelijs uzdos viņam kā lingvistam un dzimušam latvietim. Tomēr tas nenotika. Pie bībeles tulkošanas latviešu valodā Reiters var ķerties tikai ap 1674. gadu. Ir uzglabājies kāds nedatēts Reitera raksts ģenerālgubernatoram, kur viņš pateicas par godu, kas viņam parādīts, uzdodot

tulkot jauno derību latviešu valodā, tikai lūdz par to rakstisku pavēli. Cik tālu Reiters ar šo tulkojumu ticis, nav zināms. Nav arī zināms, kur palicis Reitera manuskripts. No šī darba nodrukāts ir tikai 1675. gadā kā paraugs: «Übersetzungs=Probe», kur doti tulkojumu paraugi kā no jaunās, tā arī vecās derības. . . Visas Reitera grāmatas un manuskripti, 1 kaste un 1 liels sainis, sadega Rīgas lielajā ugunsgrēkā 1677. g., un pašu Reiteru vēl arestēja par aizdomām Rīgas dedzināšanā.» (J. Straubergs, 1936f, 7.)

Reiters pieder pēcmanceļa laikmetam, un kopā ar Fīrekeru tie nostājas asā opozīcijā pret Manceli. «Reiters, kad viņu jautā, kādēļ viņš tik asi kritizējot Manceli, izsakās, ka viņš tur jau neesot vainīgs, ja Mancelis nevarot nevienu lapaspusi uzrakstīt bez rupjām kļūdām latviešu valodā. Arī Fīrekeras talants varēja uzplaukt tikai pēc Manceļa nāves. Abi viņi neatzīst Manceļa ortogrāfiju.

Reiters grib galīgi izskaust h kā garuma zīmi, viņa vietā dubultojojot patskaņus, kā tas ir igauņu valodā, jotēšanai viņš atstāj aiz līdzskaņa i un z un s rakstībā pielieto tos pašus principus kā latīņu valodā. Fīrekers papildināja Reitera ortogrāfijas reformu, dubultnieku vietā patskaņus strīpojot un to pašu darot ar līdzskaņiem pie jotēšanas.

Ja būtu radušies kaut cik labvēlīgi apstākļi, kuros šo abu ārkārtīgi spējīgo vīru talants būtu varējis uzplaukt, tad mūsu literatūras attīstība būtu daudz straujāki pavirzījusies uz priekšu.» (J. Straubergs, 1936f, 7.)

J. Reitera kritika, kādu viņš vērsis pret vācu mācītājiem, ir visai pamatota.

«No rakstniecības vēstures visi zinām, cik bēdīgi ir bijuši mūsu rakstu pirmsākumi. Bet bēdīgi nav tikai raksti, bēdīga arī ir pati runa, tik bēdīga, ka tai ziņā senie raksturojumi mums izliekas tīri vai neticami. . . Valodas ziņā šie vīri ir tīrie ignoranti, kam pietiek, ka tie no kādas ar roku rakstītas strēmeles diezin ko nolasot saviem klausītājiem. . . Šo pašu novēro-

jumu apstiprina arī Mancelis, «Vademecum'a» priekšvārdā likdams zemniekam par latviešu valodā noturēto sprediķi drastiski izteikties: «Kas ģinna, ko tas Wahtjemma = Kagkis ņacka!» Ļaunāka par pašu nezināšanu bij vienaldzība, ar ko garīdznieki skatījās uz tautas valodu. Var skaidri redzēt, ka viņi, šinī ziņā no sevis neko neprasadami, ir pārāk pieticīgi. Tā, piem., Manceļa sprediķa grāmatas iznākšana rada uztraukuma vētru. Lūk, ar šo grāmatu rokā ienācēji ārzemnieki nu varēšot izkonkurēt šejieniešus. Mancelis pats tam gan netic un šo aplamo pārmetumu it asprātīgi atspēko.. (sk. Postillā uzrunu kristīgam lasītājam).» (L. Bērziņš, 1932, 6—7.)

Šādā situācijā saprotams, ka vācu mācītāji vēl jo mazāk novīdēja latviešiem mācītāja amatu, kuri tanī laikā līdz tam bija tikuši (kā tas atzīmēts G. Manceļa Postillā):

«Daŷchu labbu Arraja = Dählu Deews par Mahŷetaju und Baŷniŷas = Kunngihu ŷehlis gir» (Postilla II 386).

Par J. Reitera pasākumiem bībeles tulkošanā sk. turpmāk nodaļu «Bībeles tulkojuma mēģinājumi pirms Glika».

Kristaps Fīrekers (1613/15? — 1685?) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

1685. gads tiek atzīmēts kā visbagātākais XVII gs. gads latviešu literatūrā (kad iznāk divi Vademekuma izdevumi, H. Adolfi un G. Dreseļa gramatikas un sāk iespiest Jauno Derību), saistot sasniegumus ar K. Fīrekera vārdu. J. Straubergs atzīmē, ka «tas ir Fīrekera triumfa gads, tikai pats Fīrekers šo savu triumfu vairs nedabū redzēt: tas jau ap 1685. gada sākumu aiziet veļu valstī, atstādams dārgu un plašu mantojumu: savus latviešu manuskriptus.

Un cilvēku, kas vēlas šos manuskriptus izmantot, netrūkst, tā ka sākas pat cīņa par Fīrekera atstātiem manuskriptiem. Manuskripti, ko atstājis Fīrekers, ir šādi: 1) dziesmu grāmata, kas jau 1684. gadā atrodas Nellerā (Nöller) rīcībā; 2) rokas grāmatas manuskripts, ko izmanto Adolfijs Kurzemes rokas grāmatas 1685. g. izdevumā; 3) dažu bībeles grāmatu tulkojums, ko izmanto Gliks latviešu bībeles tulkojumam; 4) gramatika, ko izmanto Adolfijs un Dreselis, izdodami 1685. g. savas gramatikas; 5) vārdnīcas materiāli, ko izmanto vēlākie vārdnīcu sastādītāji, bet kas paliek rokrakstā.» (J. Straubergs, 1936b, 631—632.)

K. Fīrekera garīgo dziesmu valodas meistarība

K. Fīrekers veclatviešu rakstu vēsturē nozīmīgs kā pirmais un arī kā tā laika labākais garīgais dziesminieks.

Izteiksmes ziņā viņa darbi derējuši paraugam citiem tā laikmeta garīgajiem dziesminiekiem, dažā ziņā arī *Vecajam Stenderam*.

Kā atzīmē V. Plūdonis, Fīrekera dziesmas «priekš tiem laikiem, kur latvju valoda rakstos un rakstībā tika tik bezgal ķemota un kropļota, bija kas gluži jauns un nedzirdēts. Liekas, it kā tā būtu pavisam jauna valoda un jauna dzēja, ko te dabūjam dzirdēt.

Tas sevišķi duras acīs, ja salīdzinām Fīrekera gludos, veiklos, lokanos pantus ar smagajiem, neveiklajiem Manceļa pārcēlumiem.

Firekera dziesmās — viegls ritums, dabīgas atskaņas, gleznaina un, kas tas lielākais, tīri latviska, tautiska valoda.

Manceļa pārcēlumos — ne rituma, ne atskaņu; un valoda pārāk sausa un abstrakta, kā tas redzams no sekošiem piemēriem pirmajā pilnīgajā Kurzemes dziesmu grāmatā.

Mancelis

Šummehts atnah₃ tu gohdigs Weejis / Man Greh₃ineeku ne eſſi apſmahdejs / In nah₃ pee man eekſch leelu Waidu / Kā buhs man tew par to pateikt.

Firekers

Šweiks nah₃i / ſeenigs dahrgajs Weeſs! Ar tevim ir tas augſtajs Deews; Tu pee mums Waidu=Ļaudim nah₃; Laid ſlawehts tohp taws ſchehligs Prahts!

Mancelis

No Deewa es ne gribu atkahpt / Jo wiņſch ne atſtahj no mann :/: Wedd man uz ihſtenn ſellu / ſittadi es lohti allotohs; Šneedj mannim ſawu Rohku / Rihtos / in Wakaros / Wiņſch man gann labbi peebarro / Kuſſrâ Šemmê es buhdams.

No Deew' es ne atkahpīchos / Wiņīch manni neatītahs / Pee wiņa ween es glahbīchohs / Jebkahdās Behdiņņās: Wiņīch irr mans Palihdīņīch / Kas man dohs wiīfās Weetās Tahs Wajadīgas Leetas / Man ne buhs Truhkumiņīch.» (V. Plūdonis, 1909, 52—53.)

«Dzejošana resp. rakstniecība vispār Firekeru nodarbina ilgu laiku, ko apstiprina neapšaubāmas liecības. Tā gramatikas priekšvārdā, noskaidrodams ortogrāfijas jautājumu, Adolfijs atzīmē, ka tamlīdzīgā pareizrakstībā ir iespiestas arī Firekera dziesmas «kā latviešu iespiestu darbu pirmaji» (Erstlinge lettischen Druckes), kas iznākuši Rīgā, bet vēl vairāk tādu darbu esot atrodami Rokas grāmatas oktāvizdevumā. Tā ka Adolfijs paša izdotā grāmata nav oktāvizdevums, bet kvarts, tad runa var attiekties tik uz 1671. gadā Rīgā izdoto grāmatu. Ja tā, tad pirmās Firekera dziesmas atklātībā ir parādījušās jau priekš 1671. gada. Kuras dziesmas tās bijušas, kā izdevums saucies un kāpēc viņš galīgi nozudis, to nevaram ir minēt. Vairāk dziesmu, pēc Adolfijs vārdiem, esot sniegusi Rokas grāmata. Domāts ir Manceļa grāmatas jaunizdevums, iznācis Rīgā pie Besemesera 1671. gadā ar virsrakstu: «Lettiſche Geiſtliche Lieder und Pfalmen, Collecten und Gebāte.» Manceļa grāmata ir šoreiz pavairota ar atskaņu dziesmām, no kurām lielākā un labākā daļa nes Firekera vārdu un ir apzīmētas ar C. F. Jauko Firekera dziesmu īpaši daudz satur pielikums.. arī «Lattweeſcho Pataro Ghramatā» no M. Henrica Kleinschmidt (1672. g.) atrodam kādas dzejiskas rīta un vakara lūgšanas ar iniciāliem C. F. . .» (L. Bērziņš, FBR VIII, 1928, 158—160.)

Domājams, K. Firekers rakstniecības laukā darbojies no 1650. līdz 1680. gadam. 1671. gada dziesmu grāmatā ir 54 Firekera dziesmas, bet 1685. gada Kurzemes dziesmu grāmatā to ir 180 (FBR VIII 177—181).

«Paraugi dziesmām uzrādīti vācu virsrakstos. Bet ir arī dziesmas bez tādiem, ko Tečs tur par oriģinālsacerējumiem. Rīta un vakara lūgšanas līdz neskaitot, viņu ir 19..» (181.)

K. Fīrekeras garīgo dziesmu un vispār šā autora latviešu valodas meistarību pirmais novērtējis viņa laikabiedrs Kurzemes ģenerālsuperintendents H. Adolfi 1685. gada Kurzemes dziesmu grāmatas un 1685. gada gramatikas ievados. Adolfi, ienācējs no Silēzijas, ieņemot Dobeļē latviešu mācītāja vietu, bija spiests nodarboties ar latviešu valodu, ko viņš apguva pie Fīrekeras. «So savu pienākumu, kā klājas, nopietni kopdams,» saka Adolfi, «es ļoti sev par labu izlietoju nelaiķa Kristoforu Fīrekeras kgu, svētu rakstu studiozu, kas ne vien pamatvalodās un teoloģijā bij darījis, kas nākas, bet visvairāk, čakli pakaļ pētīdams, bij ieguvis itin neparastu prašanu latviešu valodā. Ko nu es ar Dieva palīgu no nelaiķa Manceļa krāšņā darba, ko viņam Dievs lai atmaksā ar mūžīgu prieku, esmu ar lielu pūliņu gluži bez gramatikas iemācījis [retin. A. O.], to, ar Fīrekeru čakli sarunādamies un viņa laipni pamācīts, esmu laiku pa laikam pārlabojis un arvien laimīgāki atzinis, kādējādi īsti latvietis savu valodu runā un izloka. Ar to tad mani biežie amata darbi tapa ļoti atvieglināti, un arī klausītāji, saprotamā kārtā mācīti, tika it manāmi paskubināti uz čaklu klausīšanos un dievbijībai noderīgu mācīšanos.» (Citēts pēc FBR VIII 152—154.)

Dziesmu grāmatas priekšvārdā, uzrunādams hercogu, H. Adolfi vērtē K. Fīrekeras ieguldījumu veclatviešu rakstu valodas izkopšanā šādiem vārdiem: «Itin kā citas valodas ar mācītu prātiņu čaklu pārdomāšanu pamazām ir vestas uz daudz labāku pilnību, nekā viņas priekš seniem laikiem vispārīgi bijušas lietojamas, tā ir atgadījies arī ar latviešu valodu, ka Jūsu augstdzimtīgās Spodribas bijušais zemesbērns un pavalstnieks Christophorus Fūreccerus, svētu rakstu

mācekļis, ir bijis īpaši čakls, krietni iemanīties latviešu valodas pazīšanās, kas viņam ar ir pašķīries vairāk nekā daudz citiem, tā ka viņš ne tikai smalki novērojis latviešu izlokšni, labi noklausījies viņu frazeoloģiju, bet arī sakrājis daudz skaistas piezīmes, no kurām viegli būtu bijusi sastādāma gramatika etc.» (Citēts pēc FBR VIII 155.)

K. Firekeram ir nopelni garīgo dziesmu ietērpšanā latviešu valodas saistītā formā un šo dziesmu jaunradē, kas viņu kā dzejnieku neļāva aizēnot līdz pat jaunlatviešu periodam. Adolfs Dziesmu grāmatas priekšvārdā saka: «viņš.. uz manu lūgšanu pārtulkoja pāri dziesmas latviešu dzejā, kas, tīras un saprotamas būdamas, bez tam zīlbēs līdzīgas un ar atskaņām, bij' maniem klausītājiem ar tik lielu kāri uzņemamas, ka tie ne vien tekstu drīz paturēja galvā, ja to izlasīja kādas reizes priekšā, bet arī meldīju (ko citādi pareizi pakaļ nodziedāt gandrīz visiem latviešu kārtas cilvēkiem liekas neiespējama lieta) tik labi notvēra, ka arī vācieši, kam šie nabaga ļautiņi ar savu nopūlēšanos agrāki bija par apnikumu, tagad no tam smēlās tādu sirsniņu prieku, ka viņi pretim agrākai parašai ņēma dalību pie latviešu dievkalpošanas ar lielu labpatikšanu.» (Citēts pēc FBR VIII 155.)

K. Firekera nopelni garīgo dziesmu un latviešu valodas daiļskanības izkopšanā 18. gadsimta sākumā jau tika vispārīgi atzīti, kā to liecina šādi fakti. Superintendents Grevens, 1727. g. dziesmu grāmatu pa jaunu izdodams, priekšvārdā starp citu saka: «Diženo labumu parāda pati pieredze, kad novēro, ka zemnieki daudz vietās ar nesaistītajām dziesmām sacel' ne dziedāšanu, bet dūkšanu un kaukšanu, kurpretim ar sirdsprieku tu dzirdi, ka dažās baznīcās, kur ar mācītāju kungu neapnīcīgu pūliņu tūlīt no sākta gala ir atmetas visas vecās dziesmas un no vienas vietas ievestas jaunās dziesmas ar atskaņām, ļaudis ir dziedāšanā tādā mērā izkopušies, ka nav šinī ziņā gan-

drīz nekādas starpības starp vācu un latviešu draudzi.» (Citēts pēc FBR VIII 155.) Uz šādu novērojumu pamata Grevens tad arī izmetis no dziesmu grāmatas vecos prozas darinājumus. Dziesmu grāmatā dominē K. Firekera teksti. Noticis apvērsums, no nesaistītās valodas rakstiem pārejot uz saistītās valodas tekstiem.

Novērtējot K. Firekera garīgo dziesmu valodas meistarību, jāatzīmē, pirmkārt, apvērsums metrikā un, otrkārt, tūvums latviešu tautasdziesmu valodas stilam.

Latviešu tautasdziesmas, kā zināms, pazīst tikai krītošo ritumu galvenokārt divos veidos — trohaju un daktilu. «Firekers pēc vācu parauga ieved latviešu dzejā blakus krītošam ar kāpjošo ritumu visu visādos veidos, kā arī strofas, kur kāpjošais ritums ir kombinēts ar krītošo. Pavisam Firekera dzejā konstatējamas kādas 59 dažādi konstruētas strofas, pie kam tīri trohajiskas ir tikai 8, jauktas ir 14, bet viss vairums krīt uz jambiskām dziesmām: 37 ..» (FBR VIII 191.)

No tautas dzejas tik atšķirīgie K. Firekera dziesmu ritmi nav bijuši viņam kavēklis ieviest savās dziesmās tautas valodas stila elementus. No tiem it īpaši atzīmējami deminutīvi, piem: Tevi sarga eņģeļi, Dieva stiprie sulainīši; Klusi, dusi, zeltenīt «— kur katrā rindā ir pa deminutīvam .. Cik mīļš Firekeram deminutīvs, redzam īpaši tais gadījumos, kur deminutīva lietošana rada metriskas grūtības: Firekers arī tur labāk lieto apostrofu nekā atsakās no deminutīva; piem., «Kad Dieva rikstīt' aizņem mūs», kur, prozaiski domājot, nevajaga ne pamazināmās formas, ne apostrofa..» (FBR VIII 188—189.)

Cik no tautas dzejas morfostilistikajiem paņēmieniem K. Firekers iemīļojis deminutīvus, tik no sintaktiskās stilistikas paņēmieniem viņš bieži lieto blīvējumus,

konvariantus un tautoloģiju. Piemēri no pamācības dziesmas «Ar dievu sāc»:

blīvējumi: Laid glabba to ir Weᶜs, ir Jauns;
Daᶑch plukᶑchᶑ in tehrᶑe;
Tad ne buhs tew nu ruhgt in puht;
Kad ᶑildu ᶑchis jeb tas gribb ᶑelt;
Jeb ari kahrs in negadigs;
Ka warri ᶑwehts in preeᶑigs ᶑchᶑirt;

konvarianti: Ar Deewu ᶑahᶑ, ko gribbi ᶑahkt;
Tapehᶑ ne wiᶑᶑeem tiᶑeht buhs;
Kas lehti tiᶑᶑehs, peewilts kᶑuhs;

tautoloģija: Kur tam jo drihds bij ᶑemmotees,
Kas no tahs ᶑemmes raddijees.

Dziesmās netrūkst arī latvisku frazeoloģismu, dažkārt tie vienkārši iepīti brahiloģismi — sakāmvārdi vai parunas:

Laid kaᶑᶑahs, kam ta Ahda neeᶑ';
Preekᶑch paᶑcha Durwim jamehᶑch nohᶑt;
Ir ᶑitteem ᶑohbi, kas mahk kohᶑt.
Dauds Wiltus taggad Paᶑaulê,
Labs ᶑilweks tahlu jamekle:
Ikweens gann ᶑakkahs eᶑᶑohts Draugs,
Kas tik daudᶑ derr, kà pillams Trauks.

Beidzot jāatzīmē arī K. Fīrekera dzejas leksiskās īpatnības, īpaši vārdu atlases ziņā.

Lai gan K. Fīrkers visumā savām dziesmām un tulkojumiem vārdus izraudzījies uzmanīgi, pat ar zināmu estētisku gaumi, tomēr arī viņš nav brīvs dažviet no vulgāras izteiksmes.

«Vajaga tomēr tikai raudzīties uz šīm parādībām no vēsturiska viedokļa, un viņas nostāsies gluži citādā gaismā. Piem., banālās un nodilušās atskaņas.. Bet tais laikos, kad viņas pirmoreiz parādījās, šis pārmetums uz viņām nevarēja zīmēties. Otrādi: viņas kā neparastas saistīja uzmanību.. Tālāk, nevarēsīm noliegt, ka starp veciem latviešu un jaunievēstiem vācu vārdiem būs bijusi arī starpība jēdziena nokrāsā. Tā medības varēja latvietim būt prozaiska lieta, bet «jaks» bij kungu sarīkojums, kas sajstījās ar lielu troksni un skaļām izpriecām. Ja nu gribēja sacīt, ka dzīve ir pilna nopietnības, tad nodomu sasniedza, labāki sakot, ka dzīve nav jakts, nekā sakot, ka dzīve nav medības..

Pat apostrofi un pārstādītie akcenti nav viscaur vienkāršas kļūdas, bet apostrofs dažkārt lietots ar nodomu, lai novērstu hiātu, un akcents dažkārt atbilst tautas dzejas akcentam. Tautas dzeja pieļauj arī apostrofus.» (FBR VIII 198—199.)

Par veclatviešu rakstu valodas pārstatīto akcentu dziesmās izteiktas dažas piezīmes no valodas vēstures un dzejas stilistikas viedokļa.

J. Endzelīns no valodas vēstures viedokļa atzīmē: «Kad radās mūsu tautas-dziesmu pantmērs, senie galotņu patskaņi vēl ir bijuši lietojami; to skaidri rāda «lāpāmie» patskaņi. Bet tai laikā var būt bijis vēl arī brīvais akcents, vismaz trīsziļbju vārdi ar uzsvaru otrā ziļbē; leišu izloknes mums rāda, ka vispirms pārstata akcentu no beidzamās ziļbes, kamēr otras ziļbes uzsvars trīsziļbju vārdos ilgāki turas. Ir taču mums izlokšnēs vēl tagad pazīstami vārdi ar uzsvaru otrā ziļbē, skat. Le. Gr. 18 un FBR XI 35 un XII 177. Bet ja tā, tad nav arī neiespējams, ka akcenta ziņā bija pareizas tādas Fīreķera pantu rindas kā «ka citur prieks neruodās» [treķnais izcēlums šeit un turpmāk mūsu, A. O.] (jami), «nelaid mana sirds izbikstas», «tos samaitāt ir nolādēt» (trohaji), «būs dievam vien patikt», «uzmostait, visi ļaudis», «neļau[j] man kādos grēķos krist»,.. «tev, svēķais ķars, pavēļu», «ķrib, ka tev būs

apgrēkoties», «laid mūsu prāts nemaldās», «ka tas iekš mums nekļūdās».. «tu to nebūsi darījis velt» (jambi). Katrā ziņā leišu valoda rāda, ka Fīrekerā akcentējumi minētos teikumos var būt bijuši pareizi, un ancenieki vēl tagad uzsver otru zilbi vārdos «patīk», «palikt» u. c. Ja Fīrekeram ir arī tāda rinda kā «tad nebūs tev nu rūgt in pūt» (jambi), tas nerāda, ka, piem., rinda «tu to nebūsi darījis velt» ir nepareizi akcentēta, varētu būt, ka viņa laikā varēja Zemgalē runāt ne vien pa vecam «nebūšu» (ar uzsvaru otrā zilbē), bet arī jau kā tagad — ar uzsvaru pirmajā zilbē. Adolfa gramatikā teikts, ka vispāri toreiz jau uzsvēruši pirmo zilbi. Ka nesalikt vārdu gala zilbes toreiz un jau 16. gadsimteņa otrā pusē ir bijušas neuzsvērtas, to rāda 16. gadsimteņa tekstu rakstība: e-burtu tur raksta galotnēs arī gaidāma a, i un u vietā. — Tomēr jāpatur prātā, ka Fīrekers var būt arī nepareizi akcentējis.» (J. Endzelīns, 1933, 15—16.)

Taču nepareizs akcentējums, pēc K. Ancīša domām (1936, 121), ir izņēmuma parādība arī veclatviešu dzejā, kur tas sastopams nesaliktos vārdos, kā, piemēram, sekojošās *Stendera* «Svēto domu» rindās:

Nu es zin' un ticu gan,
Ka trīs ir īpašības...
Dievs ir savus baušļus devis
Ar briesmīgiem zibiņiem...
Jēzus vārds pie šī cilvēka
Savu spēku rādīja...

Pārējos gadījumos pārstatītais akcents «nevācu» dzejā ir izskaidrojams vai nu ar to, ka tas sastopams svešvārdos (piem., *Jeruzaleme*, kapteines u. c.), kur akcenta pārstatījumi nav sveši arī jaunlaiku valodā (piem., *Mīlenbaha* «*Odisejas*» tulkojumā), vai arī ar emfātisko izteiksmi (piem., apzēlojies), kas latviešu valodā dzīva arī mūsdienās, vai arī tīri likumiski saliktajos vārdos — verbos, adverbos, adjektīvos, retāk sub-

stantīvos, kuros «Salikteņa pirmā daļa ir prefikss (prepozīcija, negācijas partikula vai debitīva prefikss, ko Hūgenbergers sauc par jā — necessitatis).

Ja nu viss pārstatīto akcentu vairums tik viendabīgs, tad gan te par kļūdām grūti runāt. Ja visus vārdus nevācu dzejnieki prata metriski pareizi ievietot dzejas rindās, kāpēc lai taisni saliktie vārdi būtu tik stūrgalvīgi bijuši?» (K. Ancītis, 1936, 121.) Kā piemērus no Firekera K. Ancītis min (turpat, 117—118):

Tas bez vainas to atrod,
Aizsūt uz Erōdu:
Kas tam dara daudz *negod'*!
Tomēr ne tur sodu. (Trohaji.)

Ak, šķīstais Dieva jēriņš,
Viss asinaiņš *notraipīts* ...
... Apžēlojies par mums ... (Jambi.)

Dievs Svētais Gars, nāc pie mums klāt,
Apskaidro mūsu tumšu prāt' ...
... Tu topi saukts *Iepriecētājs*,
Ko mums Dievs augstais dāvanāj's ... (Jambi.)

Kad sviedri saulē plūst,
Pavēnī atkal džūst. (Jambi.)

Šo pārstatīto akcentu saliktajos vārdos K. Ancītis no dzejas stilistikas viedokļa atzīst par īpašu formas elementu (117), «poēta licenci» (117, 124), kam iemesls «var būt vienīgi dzejas tradīcija. Pamazām bija iesakņojies ieskats, ka dzejā saliktos vārdus var lietāt divējādi: gan ar akcentu saknē, gan prefiksā.» (K. Ancītis, 1936, 121.)

Nevaram akceptēt K. Ancīša atzinumu (turpat, 125), ka savā laikā pārstatītais akcents nebija nekāds piedauzības akmens un dzejas baudīšanu netraucēja daudz vairāk nekā mūsu tautas dzejas akcenta savādības.

K. Fīreķera vārdnīca un viņa latviešu valodas leksikas raksturojums

«Cimmermanis (Versuch eines Gesch. d. lett. Lip. pag. 29) par Fīreķeru liecina, ka viņš ne vien ar atskaņu dziesmām ieguvis paliekošu nopelnu, bet bijis arī pirmais, kas par to domājis, latviešu valodu dibināt uz noteiktām iekš sevis pašām motivētām regulām, «un laikam tikai nāve viņu kavēja savu grūtumu pilno pētījumu rezultātus darīt ar iespēšanas palīdzību pasaulei pieejamus. Šis nopelns bija pataupīts H. Adolfigam un G. Dreselim». . . No kurienes informācija smelta, Cimmermanis nepasaka, bet nemaldīsimies, par viņas avotu uzlūkodami Rūjienas Bergmani, kas latv. literatūras lietās bauda Cimmermaņa pilnu cienību. Sevišķi Bergmaņa grāmatu un rokrakstu krātuve mūsu pirmajam literatūrvēsturniekam šķiet nesamaksājama (unŕchātžbar). Nu jāprasa, vai no šīs krātuves arī kas nonācis līdz mūsu dienām. Atbilde ir pozitīva, proti, Latviešu draugu biedrības bibliotēkā atrodam divus vārdnīcu rokrakstus^{*A. O.}, kas nāk no Bergmaņa krātuves un paši sevi dēvē par Fīreķera vārdnīcām. Lielāko rokrakstu, 2 biezos kvarta sējumos, saukšu par jaunāko, bet otru, vienā plānākā sējumā, par vecāko rokrakstu.

Jaunākais rokraksts sevi dēvē par Gustava Bergmaņa īpašumu no tēva bibliotēkas, jo viņš ir sekoši apzīmogots: «Accenseor libris Gustavi Bergmani e bibliotheca patri», bet virsraksts — varbūt Bergmaņa rokas uzlikts — skan:

Chriŕtoph Fūreķers
Candidat des Predigtamts in Kurland
lettisch—deutschen Wörterbuchs
erŕter Theil
A. P.

---

* Manuskripti tagad atrodas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Misiņa nodaļā (L. dr. b. 5361 un 5362).

Otrs sējums ar tādu pat virsrakstu satur tālākos burtus.

Te nu mums iemesla diezgan meklēt to Fīrekerā neiespiesto vārdnīcu, par kuru Cimmermanis runā.» (FBR VIII 160—161.)

Ka manuskripts nenāk tieši no Fīrekerā rokas, norāda tas, ka «vairāk vietās teksts aizrāda uz gramatiku. Gramatika gan nav vārdā minēta, bet itin dabīgi ir jādomā par Adolfa 1685. g. izdevumu, kur tiešām attiecīgo vārdu arī uzrādītā lapā atrodam. Bet tādos apstākļos vārdnīcas rokraksts ir datējams pēc Adolfa gramatikas iznākšanas un Fīrekerā miršanas. Ja nu tomēr tradīcija te piesaista Fīrekerā vārdu, tad sakars varētu būt tāds, ka rokraksta pamatos guļ Fīrekerā darbs, bet sveša roka ir viņu pārrakstījusi, papildinājusi un piespraudusi aizrādījumus uz gramatiku. Vārdnīcām trūkstot, tāda rīkošanās ir visai dabīga. Tālāk nu ir zināms, ka Depkins un Dreselis ir interesējušies par Fīrekerā atstāto vārdnīcu. Tā Dreselis, savuniecīgo «Pamācību latviešu valodā» izdodams, Gant₃ kurt₃e Anleitung ₃ur Lettischen Sprache, 1685, priekšvārdā projektē izdot Fīrekerā darbus, pie kam, cik no tumšās izteiksmes var noskārst, vārdnīca būtu bijusi šī izdevuma centrā.. Tādā kārtā Fīrekerā vārdnīcas manuskripts varētu te būt pārrakstīts Dreseļa nolūkiem. Bet tradīcija to drīzāk norāda uz Depkinu, proti, Bergmaņa atzīme vārdnīcas titula lapā saka, ka pēc šī rokraksta Liborijs Depkins gribējis izdot savu vārdnīcu.» (FBR VII 163.)

Šim jaunākajam papildinātajam norakstam, ko J. Straubergs atzīst par L. Kannenberga darbu (J. Straubergs, 1936b, 639), pamatā ir apjomā plānākais un senākais K. Fīrekerā vārdnīcas manuskripts, kurā arī ir kādi aizrādījumi uz Adolfa gramatiku. «Tātad arī te galīgā redakcija var būt izdarīta tikai tad, kad Fīrekers jau bija miris.» (FBR VIII 165.)

J. Zēvers (1935a, 52) domāja, ka tiešām paša Fīrekerā uzrakstīta ir mazākā vārdnīca, atskaitot tās vidus daļu. A. Augstkalns turpretim ir noskaidrojis (1940, 250 lpp. 6. piezīmē), ka «Divsējumu vārdnīca Kannenberga rokrakstā nav nekāds viņa

patstāvīgs darbs, bet kādas labāk sakārtotas Firekera vārdnīcas vienkāršs noraksts, gluži tāpat kā viensējuma vārdnīca pa divi daļām Dreseļa (Zēvera domas, ka tas Firekera paša rokraksts, ir dziļi maldi), pa trešai daļai Kannenberga norakstīta no sliktāk sakārtotiem Firekera materiāliem». D. Zemzare ir atradusi, ka 1704. gadā L. Depkina izdotajā latviešu vārdnīcas paraugā (5. slejā) ir ievietots citāts no lielākā rokraksta ar norādi uz Firekeru, kas līdz ar uzrakstiem uz abiem vārdnīcas variantiem «ļauj neapšaubāmi domāt par Firekeru kā šo materiālu kopojumu pirmo uzrakstītāju» (1961, 73).

Bez tam šo vārdnīcu kā K. Firekera darbu raksturo tas, ka tanī ir «Ļoti daudz īpatnēji latviska elementa [retin. A. O.]. Tur ir sulīgā izteiksme, kas mums atgādina Manceli, piem., pie vārda «roka» (pag. 324) ir paskaidrojums: «Kam Deews ko pee Rohku dewis, tam ne buhs to weena Reifā Rihklē eebahjt, in eegahjt, — eeriht — in eedjijt.» Tautas dziesmas vai citas tautas tradīcijas jo gaiši saskatāmas šādos piemēros [retin. A. O.]: «Sche taws Gohda Wainaziņch peemin mannis walkodama» (509). «Schi Saulite brihtiņnam, viņņa Saule muhčiņam» (346). «Deews kuppina Maijes Abru» (495). «Ka tam Žilweh-kam (tai Seewai) Dehkla — Laima nolehmuši, in nolikkuji, tā wiņch (:wiņņa) mirris (mirruji)». «Wiņch tā dohma, Deews ir augjtu, Kungs ir tahļu» (474) .. «Kā, abber kad tai Rihka Meitai tee katliņi klabb, tā — tad viņa aplam runna» (319) .. «Jahni Glauki Deggunu, kaķķe pee peena = Špaņņa. ijt eine Warnungsrede» (82). «Sawu nafi taupa ohtra deld» (82) ..

Tamlīdzīgu idiomātisku vārdu un frāzu vārdnīcas rokraksts sniedz varen daudz. Nu varētu tiešām domāt, ka viņu sakopšana ir Firekera studiju nopelns..» (FBR VIII 162.)

K. Firekera darbos rodamās latviešu valodas leksikas īpatnības apcerējuši V. Plūdonis (1909, 63—65), L. Bērziņš (FBR VIII 211—213) un D. Zemzare (1961, 79—83). V. Plūdonis sniedz arhaismus, sacīdams, ka «No **senlaiku** vai

citiem mūsu rakstu valodā nepazīstamiem vārdiem **Fīrekera** rakstos uzglabājušies sekošie [sniedzam bez konteksta un tagadējā rakstībā, A. O.]: *rasma* 'raža', *statekļi* 'saknāji', *goba* 'nodevas jeb rente', *elpe* 'barība', *brāzma* 'briesmīgs vējš', *sērgonis* 'kas guļ kādā sērgā', *meža = suņi* 'vilki', *ūdens grēks* 'plūdi', *glābjums* 'glābšana', *starpenieks* 'vidutājs' . . *lūgsna* 'lūgšana', *baida* 'bailes', *sebejs* 'vēls', *sirdīgs* 'sirsnīgs', *lipnīgs* 'laipns', *samisināt* 'padarīt izsamisušu', *ticināties* 'uzticēties', *nolapināts* 'nošķītas lapas', *gāzas* 'bangas', *alokšņi* 'kas maldās', *nosiržu* 'cītīgi, no sirds', *pakungs* 'junkurs, nama turētājs', *patvere* 'patvērumš'.» (V. Plūdonis, 1909, 63—65.)

Dažus V. Plūdoņa citētos vārdus atskaitot un dažus ar citu skaidrojumu min arī L. Bērziņš (1928, 211—212): «sērgonis» — kas guļ ar mēri, «patvere» — paglabāšana. Bez tam L. Bērziņš nosauc vēl šādus: *puškainis* 'kronis', *kas turas* 'kam ir', *to bīti* 'tās laupītas lietas', *pamēgli* 'garu', *īgumiem* 'tiem bargiem', *nelaiki* '/kād/reiz', *atvaldzināt* 'atraisīt', *pārprašana* 'izmainīšana' *badikļi* 'dzeloņi', *meteklis* 'klēpis', *dzimta* 'dzimšana'.

D. Zemzare nosauc «daudz īsu vārdu, izteiksmīgu atvasinājumu, kas reģistrēti tā laika latviešu valodā. Arī tagadējā literārajā valodā pazīstami vārdi ir Fīrekera vārdnīcā minētie [seko 39 vārdi]» (79—80). Tālāk tiek doti daži «Novecojušies vai apvidus vārdi»: *atvasāt*, *ieslakas*, *mikna* 'mīkla', *nerietes*, jau minētais *pamēglis* «Buřchmann», *pielipi* 'iekurs', *sašņidi* 'maiss, ko lieto par apmetni lietus laikā', *ūzma* 'uzrocis'.

«Ja vācu tautības leksikogrāfu un rakstītāju nostāja pret vienu daļu Fīrekera un Langes minēto vārdu bija kritiska, tad ievēribu šie vārdi ieguva, latviešiem pašiem sākot veidot savu literatūru un literāro valodu. Latviešu valodniekiem un dzejniekiem tie deva ierosmi jaunu nozīmju un jaunu atvasinājumu izveidei, un tā radās vārdi, piem., *ausa*, *daile*, *kaislība*, *krāsa*,

krāsains, kveldēt, māksla, mākslinieks, patversme, rasmīgs, spuldze, spulga u. c.» (D. Zemzare, 1961, 80—81.)

Bez tam D. Zemzare uzrāda K. Fīrekeru vārdnīcā aizguvumus no slavu valodām (81—82), no ģermāņu (82—83) un no Baltijas somu valodām (83).

Ieskatu par tā laika grūtībām jaunu jēdzienu nosaukšanai dod L. Bērziņa piemēri ar K. Fīrekeru tulkoto baznīcas prozas tekstu atsevišķu vietu salīdzinājumiem ar attiecīgām vietām G. Manceļa un E. Glika tulkojumos: «Te Mancelis grieķu «brabêion» ir pārtulkojis ar «alga», Fīrekers nomana, ka šis vārds oriģinālam neatbilst; bet, citu apzīmējumu meklēdams, arī viņš neatrod tagadējā bībeles tulkojumā lietoto «goda maksu» vai moderno «godalgu», bet izlīdzas ar aprakstu «novēlētu dāvanu». Grieķu «hypōpiázō» Mancelis tulko ar «notirpinu», bet Fīrekers ļauj izvēlēties starp «mērdēju, kalpinu, daru paklausīgu», kamēr oriģinālvārds ir vedams sakarā ar dauzīšanu jeb sišanu sejā; Weizsäcker's to tulko: zerfchlage. Manceļa «mācītins» nesaskan ar oriģināla «adókimos», ko Weizsäcker's tulko ar «zu Schanden werden». Adókimos apzīmē ko neīstu, kas neatbilst dibinātām prasībām, neiztur pārbaudījumu. Tāpēc Fīrekeru «atmetams», kas ir uzglabājies arī bībeles jaunākajā izdevumā, te ir gluži vietā, bet apdomīgais Fīrekers noliek blakus vēl otru, stiprāku izteiksmi: nelietis topu...» (FBR VIII 173.)

K. Fīrekeru rakstības sistēma

Veclatviešu rakstu valodas vēsturē aplūkojama arī K. Fīrekeru rakstība: grafikas sistēma, pareizrakstības principi un paņēmieni un to atklāšanas vēsture.

J. Zēvers (1927b, 488) publicējis atradumu — K. Fīrekeru tēvam (Kristianam) piederīgajā Enhiridijā (1615. gada izdevumā) ir ierakstīta kāda dziesma īpatnējā ortogrāfijā.

Šī dziesma «Tev Dievu milēt būs» faksimilā publicēta FBR VIII 148 ar piebildi, ka teksts «varētu būt Firekera paša ierakstīts tēva enhiridija eksemplārā. Sīkumos atšķirdamās no galīgā teksta 1685. g. un būdama arī bez atskaņām, šī dziesma droši pieder pie Firekera agrākiem mēģinājumiem.»

«Dziesma nešaubīgi nāk no Kristofora Firekera, jo kā tāda viņa ir uzņemta Adolfijs dziesmu grāmatā» (FBR VIII 165).

L. Bērziņš, apcerēdams šās dziesmas ieraksta ortogrāfiju, salīdzina to ar K. Firekera vārdnīcas rokrakstu un roku rakstītām atzīmēm Manceļa Lettus eksemplārā (kas bijis Latviešu draugu biedrības īpašumā) un spriež: «Bet šīs dziesmas ieraksts vienā ziņā pilnīgi līdzinās Lettus ierakstiem, proti, te ir novērsti čupu burti («ſch») un izmests «h» kā garuma zīme. Mūsu tagadējā «š» vietā rokraksts lieto burtu, kas atgādina vācu «ß», to svītrodams; bet garu vokāli apzīmē ar svītru, kas iet perpendikulāri caur vokāļa kājiņu labajā pusē. Šī ortogrāfija ir laba lietpratēja apdomāts darbs. Starp citu rokraksts it labi atšķir «o» (=uo) kā divskani no vienkāršiem patskaņiem, jo vārdos «lūdies», «palīdz», «redzēs», «tavāms» un citur viņš garos vokāļus virgulē, bet vārdos «ciešot», «Roku», «to», «Dod», «zemojas» etc. viņš «o» raksta bez svītras. — Ja nu tas autors, kas savus novērojumus ir ierakstījis Lettus eksemplārā, pieturas pie šīs pašas pamatīgi pārdomātās, bet iespīestos rakstos nekur nesatiekamās ortogrāfijas, tad nebūs pa daudz apgalvots, ja sacīsim, ka ieraksti nāk no Firekeram tuvu stāvošām aprindām, varbūt pat no viņa paša. Pēdējam slēdzienam gan runā pretīm rokrakstu dažāda raksturs. Bet Firekera skolas [retin. A. O.] iespaids te postulējams katrā ziņā . .

Sis slēdziens labi saskan ar Adolfijs priekšvārdiem dziesmu grāmatā un gramatikā. Dziesmu grāmatā Adolfijs teicas Firekera dziesmas pārlicis vienlīdzīgā pareizrakstībā (in einerley Schreib=Art übersetzen), un gramatikā ir plašāka runa par to, kālab Adolfijs pieturējies pie vācu ortogrāfijas principiem latviešu valodā. Ortogrāfijas jautājumu cilādams, Adolfijs

rāda, ka viņš šinī lietā ar Fīrekeru nav pilnā saskaņā. Varam to tā iedomāties, ka Fīrekers gan bij personīgi izveidojis gluži konsekventu un lietderīgu sistēmu, bet nevarēja to ievest praksē, kur jau bija citas tradīcijas. Šī iemesla dēļ viņš varbūt arī piekāpās ar saviem «Erstlingen lettischen Drucks» un iespieda tos, iedams kompromisā ar apkārtnes prasībām resp. padodamies ieraduma varai. Bet tie rokraksti, kas vēl nebij laisti klajā, varēja uzglabāt vēl to pašu īpatnējo pareizrakstību, ko redzējām Zēvera publicētajā dziesmā.» (FBR VIII 165—166)

Citējis H. Adolfi priekšvārdus gramatikā par izdevuma ortogrāfiju, kas seko vācu resp. G. Mancela tradīcijai, L. Bērziņš secina: «Augšējais iztīrājums varētu likties nevajadzīgs: 1) orientēšanās pēc vācu viedokļa jau bija pamatā arī visām agrākajām latviešu grāmatām; 2) Mancelis jau ortogrāfijas ceļu bija nospraudis, un Adolfijam atlika tikai pa to konsekventi tālāk iet. Bet ja tā, tad varēja iet pie darba, klusu ciešot. Ja nu Adolfijs tomēr runā, tad tāpēc, ka bez Mancela iemītām pēdām ir notikuši mēģinājumi arī citā virzienā («auff unterchiedene Weise Verjuch gethan» un «in ungleicher Schreib=Art hinterlassene Arbeit»). Par katru mēģinājumu un jauninājumu Adolfijs vis nebūtu draudz prātojis, bet, acīm redzot, mēģinājumi ir nākuši no tādas autoritātes, kam nevarēja paiet garām bez ievēribas. Taisni Fīrekers nu varēja būt šī autoritāte, un, ievērojot, ka viņam sava ortogrāfijas sistēma bija [retin. A. O.], mūsu hipoteze gūst pārliecinošas patiesības spēku. — Ja ortogrāfijas lietās ir notikusi lietpratēju apspriede [retin. A. O.] (Adolfijs raksta: Berahmung, kas gan būs jālasa: Berachtung), tad gribot negribot ir jādomā arī par Fišera un Glika aprindām Vidzemē. .» (FBR VIII 166—167). Garīgo tekstu rakstība ir noteikti tikusi saskaņota. Fīrekera lietotie virgulētie burti tika atmesti jau nepiemērotības dēļ toreizējai iespiešanas tehnikai.

1737. gadā ir Āraižu mācītājs J. F. Pauli izstrādājis orto-

grāfijas lietās līdzīgu priekšlikumu (sk. Latv. dr. biedr. Mag. V).

Pauli ieteiktais vokāļa garuma apzīmējuma grafiskais attēls redzams A. Augstkalna publicētā faksimilā (1936, 127).

L. Bērziņa apcerētā Fīrekeru ortogrāfijas sistēma aprakstīta turpmāk vēl arī krājumā «Latvieši» (Rīgā 1930, 293) un «Die Letten» (Rīgā 1930, 372), kā arī LKV XI, Rīgā 1934.—1935. g., 21771. un sek. slejās («Latvju ortogrāfija»), un to apcer arī J. Zēvers (IMM 1932 IV 325—332).

A. Augstkalns atbalsta L. Bērziņa uzskatu par K. Fīrekeru kā minētās ortogrāfijas autoru (A. Augstkalns, 1933, 57).

L. Bērziņš konstatējis, ka arī atsevišķos iespiestos tekstos vēl saglabājušās dažas K. Fīrekeru rakstības pēdas, kas tur palikušas, neuzmanīgi pārrakstot manuskriptus oficiālajā pareizrakstībā: «Ortogrāfijas ziņā rodas iespaids, ka, tekstus 1671. g. izdevumam pārrakstot, Fīrekeru īpatnējā ortogrāfija ir pametusi dziļākas pēdas nekā 1685. g.; proti, pirmajā izdevumā pie «o» daudzkārt nav lietota garuma zīme, tā pag. 90: «Godâ, Ģodâ, taišos», kamēr Adolfijs te visur raksta «h». Arī «ģ» (= tagadējam «ž»), piem., vārdā «allaģ», varētu būt palieka no Fīrekeru «unterschiedene Schreib=Art.» (FBR VIII 214.)

Rokrakstos 17. gadsimta tekstos arī citu autoru darbos vērojama Fīrekeru rakstība: Fīrekeru grafikas sistēma atrodama nelielas latviešu valodas gramatikas ierakstos — t. s. Mārtiņa Bihnera (Büchner) albumā, ko publicēja L. Arbuzovs (FBR V, 1925, 106—125) un kas atrodas PSRS Zinātņu akadēmijas bibliotēkā Ļeņingradā.

K. Fīrekeru grafiskā sistēma faktiski netika realizēta līdz jaunajai latviešu ortogrāfijai (1908. gadā).

Ir arī apšaubīts uzskats, ka aplūkotās rakstības sistēmas autors būtu tieši K. Fīrekers.

Atsevišķu burtu virgulēšanu latviešu rakstos atrodam jau priekš Fīrekera — Mancelim, kuru Fīrekers labi pazina. Fīrekera rokrakstos konstatējamā grafikas sistēma ir Manceļa paņēmieni tālāks paplašinājums.

Taču burtu virgulācija nav arī G. Manceļa atklājums un ir sastopama jau 16. gs. t. s. Bruno tēvreizes tekstā.

Patskaņu burtu virgulācija K. Fīrekera rakstos varēja rasties arī poļu un lietuviešu rakstības ietekmē.

1685. gada latviešu valodas gramatikas
un J. Langija vārdnīca

17. gadsimtā publicētas pirmās trīs latviešu valodas gramatikas (sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas): J. Rēhehūzena **Manuctis ad linguam lettīcam**, 1644, ko 1901. gadā par jaunu izdevis A. Bīlensteins; H. Adolfi **Anleitung zur lettischen Sprache**, 1685; G. Dreseļa **Gantz kurtze Anleitung zur lettischen Sprache**, 1685.

Rokrakstā palikuši un vēlāk publicēti trīs citi apcerējumi par latviešu valodas gramatiku.

Viens no tiem ir P. Einhorna traktāts par J. Rēhehūzena gramatiku, ko publicējis A. Bīlensteins kopā ar J. Rēhehūzena gramatiku 1901. gadā un atsevišķi apcerējis A. Augstkalns 1936. gadā (sk. 1936a). Otrs ir tā saucamais M. Bihnera gramatikas manuskripts, ko aprakstījis un 1925. gadā publicējis L. Arbuzovs. Trešais ir J. Langija darbs, ko 1936. gadā publicējis E. Blese ar nosaukumu **Jāņa Langija 1685. gada latviski vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku**.

J. Rēhehūzena gramatika, M. Bihnera gramatikas manuskripts un P. Einhorna traktāts jau aplūkoti iepriekš (sk. 92—96).

Jāaplūko 1685. gada latviešu valodas gramatikas — H. Adolfi, G. Dreseļa un J. Langija.

Pārskatu par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām publicējis R. Grabis (1955) un turpmākus pētījumus devusi R. Grīse (1957, 1958a, 1958b, 1959).

Latviešu kultūras vēsturē ievērojamākā 17. gadsimta gramatika ar H. Adolfi **Erster Versuch einer kurtz verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache**, 1685.

Publicētājiem laikam nav zināms, ka eksistē jau 1644. gada Rēhehūzenā latviešu valodas gramatika, citādi H. Adolfi gramatiku nevarētu nosaukt par «Pirmo īsas latviešu valodas mācības mēģinājumu».

Par grāmatas tapšanu un īsto autoru uzskati ir dažādi. Pirmkārt, pēc L. Bērziņa domām, kas izteiktas, balstoties uz H. Adolfi gramatikas priekšvārda, tā gramatikas īstais autors ir K. Fīrekera: «Priekšvārdu lasot, dabūjam iespaidu, ka Adolfijs pie savas gramatikas vis daudz nav strādājis, bet ka tā ir Fīrekera darbs [retin. A. O.]. Pēc latviešu gramatikas esot bijusi liela vajadzība, kālab esot prasīts, lai taču kāds rastos, kas reiz sarakstītu īstu gramatiku («eine richtige Grammaticam») atvieglot pūliņu tiem, kas dzenas pēc latviešu valodas, un sekmēt viņus skaidrā runāšanā. Bet līdz šim vairāk vēlējušies nekā sasnieguši, vienam otram gan šo un to atzīmējot, bet to nedrošās pareizības dēļ, privatim pie sevis paturot neuzdrošinoties to laist atklātībā un vispārējā lietošanā» (FBR VIII 168). Priekšvārdā H. Adolfi saka: «Vairākais un labākais, kas tādā darbā ir no spalvas nācis un man zināms, ir tas, ko nelaiķa Kristofors Fīrekera kgs ir pēc nāves pametis, zīmējoties uz deklinācijām un konjugācijām..»

Tā ka šādu viņa darbu mīļa roka novēlējusi man un man ir zināms, cik daudz to ir, kas kāro, lai viņš taptu publicēts; man tas arī būtu jātura par grēku to liegt tuvākam, kas pēc tā kāro, un novilcināt kristīgās latviešu baznīcas izkopšanu; es esmu uzdrošinājies minētam darbam parastā kārtībā piespraust klāt, cik vien bija iespējams izdomāt, to paplašinājumu, kas tur trūka no īsa vadoņa, un gan necelt priekšā īstu gra-

matiku, jo tik daudz nav manā spēkā, bet tikai īsu pamācību, kā pēc iespējas pievārot latviešu valodu.» (Citēts pēc FBR VIII 168.)

«Gramatiku izdodams aprīlī, Adolfs izceļ atstāto tabulu pozitīvās īpašības un par zaudētiem rokrakstiem nemaz nerunā; bet septembrī, izlaižot dziesmu grāmatu, viņš, priekšvārdā hercogu uzrunādams, ar lielu skarbumu min Firekeram noblēditos gramatikas materiālus. Dabīgāki būtu bijis par tiem runāt gramatikas priekšvārdā. Bet varbūt pavasarī Adolfs pats un arī «mīļā roka» nemaz nezināja, kas ir zaudēts, un atskārta to tikai vēlāk, kad Dreselis un ev. arī citi interesenti sāka lepoties ar Firekera atstātu mantojumu. Kā vārdnīca, tā arī gramatika varēja Dreselim būt pieejama tikpat labi kā Adolfigam, bet, par «mīļo roku» ieminēdamies un hercogam vēstīdams par rokrakstu noblēdišanu, Adolfs liek samānīt, ka viņam uz Firekera mantojumu ir lielāka tiesība nekā tālāk stāvošiem ļaudīm. Ja gramatikas rokraksti nebūtu izvazāti, droši vien Adolfs būtu varējis izdot plašāku un pamatīgāku darbu, nekā viņš ir izdevis; bet Adolfiga gramatika arī tagadējā veidā ir ievērojama, bet viņas īstais autors ir Firekers [retin. A. O.], ja arī nav iespējams galīgi noteikt, kurš vārds vai teikums nāk no viņa negrozīts.» (FBR VIII 171.)

Atziņa par Firekeru kā gramatikas īsto autoru *Latvijas PSR vēsturē, I*, Rīgā 1953, pastiprināta tādā ziņā, ka sacīts, ka tā iznākusi pēc autora nāves «ar Adolfiga pseidonīmu» (309).

Pēc otra uzskata, ko pauž A. Augstkalns un, viņam sekodams, R. Grabis, minētās gramatikas autors tomēr ir H. Adolfi, kas tikai izmantojis K. Firekera materiālus. «Tikai 1685. gadā Kurzemes superintendents H. Adolfs darīja haosam galu ar savu autoritāti un patieso pārākumu. Viņa *Erster Versuch einer kurz verfassten Anleitung zur lettischen Sprache* (priekšvārdi parakstīti 1685. gada aprīlī) nu beidzot deva tiešas atbildes: kādi locījumi, kādas

kuram galotnes; kādas verbu formas, kādas kurai galotnes, un visu pārējo, kas gramatikā meklējams..

Adolfija gramatikas pārākums nav paša Adolfija nopelns vien — pirmkārt, tāpēc, ka Fīrekera jau to, kas gramatikā mācāms, ir realizējis; otrkārt, arī tāpēc, ka Adolfijs ir tiešs Fīrekera skolēns un, gramatiku sastādot, lietojis Fīrekera materiālus..» (A. Augstkalns, 1930c, 116—117.)

R. Grabis par to devis šādu spriedumu: «uz Fīrekera gramatiskiem atzinumiem par latviešu valodu balstīts Adolfija darbs» (R. Grabis, 1955, 229).

Bez tekstoloģiskajiem aplūkojamās 1685. gada gramatikas pētniekiem minami šās gramatikas lingvistiskās vielas vērtējumi R. Grabja (1955) un R. Grīslas (1957, 1958) apcerējumos.

«Salīdzinot ar visiem iepriekšējiem mēģinājumiem latviešu valodas gramatikā, Adolfija gramatika ir daudz vērtīgāks darbs. Jau apjoma ziņā vien tā nemaz nav salīdzināma ar agrāk sagādāto mazumiņu: nedaudzu lapiņu apjoma darbiem te pretim nostājas vesela grāmata ar (gan maza formāta) 258 lappusēm.

Valodas mācība pēc Adolfija iedalāma divās daļās: 1) etimoloģijā, kas nodarbojas, kā viņš saka, tikai ar kailiem burtiem (arī skaņām, jo jēdziens burts tai laikā nav šķirts no skaņas) un vārdiem, 2) sintaksē, kas apskata, kā vārdi pareizi saliekami kopā saprotamā runā.

Lai gan — kā vispār tai laikā — fonētikai arī Adolfija gramatikā nav pievērsta pienācīga uzmanība, tomēr te ir uzrādīts daudz vairāk latviešu valodas skaņu parādību nekā iepriekš. Ir runāts par latviešu valodas patskaņiem, divskaņiem un līdzskaņiem. Īpaši daudz pūļu ir veltīts latviešu valodas skaņu izrunas skaidrošanai, gan norādot, tāpat kā bija darīts t. s. «Bihnera gramatikā», uz līdzīgas izrunas vācu valodas skaņām, gan aprakstot latviešu valodas skaņu, īpaši divskaņu *ie* un *uo* (ko gan nesauc par divskani, bet par garo o) un mīkstināto līdzskaņu artikulāciju. Šais izrunas

skaidrojums nav nekādu piezīmju par *e* skaņas divējādo izrunu. Rakstībā gan Adolfijs, Manceļa pasākto etimoloģisko principu tālāk virzīdams un nostiprinādams, ir atmetis vienīgo fonētiskās rakstības atlieku — platā *e* apzīmēšanu. Bet tas tomēr nevarētu būt par šķērsli aizrādīt uz šīs skaņas divējādo izrunu, ja autoram būtu bijis izrunas vērojums nostiprinājies skaidrs priekšstats par to. Drīzāk domājams, ka vairumā vācieši *e* skaņas divējādo izrunu nebūs varējuši ne latviešu runā lāgā uztvert, ne arī savā izrunā atdarināt..

Ka vēl aizvien ir bijis jācinās pret vācu mācītāju nepareizo latviešu valodas skaņu izrunu, rāda īpašā nodaļā dotie norādījumi par dažiem izrunas gadījumiem. Tur, piem., rādīts, ka, izrunā nešķirot labi *ai* no *ei*, *meita* var tādā runā kļūt par *maitu*, bet *raibums* par *reibumu* (7), jaucot izrunā *b* ar *p*, *d* ar *t*, *g* ar *k* vai *g* ar *j*, vārdu *būt* var sadzirdēt kā *pūt*, *bērt* par *pērt*, *dievs* par *tievs* u. c. Tāpat teikumu *Tas ir liels gods* var uztvert — *tas ir liels jods* (8) .. Ne par velti Adolfijs min šādus piemērus. Kā savā mācītāja praksē, tā no citiem mācītājiem viņš būs dzirdējis atstāstām gadījumus, kur bojātā latviešu valodā teiktie sprediķi bijuši par ierosinājumu anekdotu sacerēšanai latviešu vidū. Lai palīdzētu to novērst, Adolfijs ne vien domā, ka viņš «... apgrēkotos pret kristīgo latviešu baznīcu...», ja nelaistu klajā savu gramatiku, bet vēl arī māca, lai katrs «... den Letten auff ihren Mund wol acht gebe und den rechten Außspruch ihnen ablerne» (pievērš uzmanību latviešu mutei un no viņiem mācās izrunu) (10—11).» (R. Grabis, 1955, 229—230.)

H. Adolfi tad arī pats sniedz dažus precizējumus tā laika latviešu fonētikas literatūrā: «Adolfijs pirmais savā gramatikā lietvārdu deklināciju apskatā parāda dažādu līdzskaņu mijas locījumu formās.. Adolfiga gramatika ir pirmā, kur runāts par vārdu ākcentu. Pareizi konstatēts, ka latviešu valodā visiem vārdiem, lai cik tiem būtu zilbju, uzsvērta ir pirmā zilbe. Pareizi teikts arī, ka šim likumam daži vārdi neseko,

piem., Kluffināhm, Pamaſihtim, Pateēji, Pareīji (10) u. c. Klūdijies Adolfsijs te ir tai ziņā, ka viņš katru uzsvērtu pirmo zilbi tur arī par garu zilbi, tādējādi it kā saistīdams zilbes garumu ar uzsvaru. Latviešu valodā uzsvars ir pirmajā zilbē neatkarīgi, vai šī zilbe ir īsa vai gara, un akcents skaņas kvantitāti gan jūtami neietekmē.

Rakstības ziņā Adolfsijs ir turējies pie Manceļa izstrādātajiem paņēmieniem, tos vēl precizēdams un papildinādams, piem., arī *i* skaņas garumu apzīmē ar *h*, mīkstināto līdzskaņu *g*, *k*, *ŋ* apzīmēšanai ievieš pārsvītrotos burtus un izdara citus precizējumus rakstībā..

Adolfsijs nav pieņēmis Firekera ļoti sapratīgi izstrādātās latviešu ortogrāfijas principus, kur garie patskaņi bija apzīmējami ar labajā pusē caur kājiņu pārsvītrotiem patskaņu burtiem, čupu burtu vietā rakstīts viens pats pārsvītrots attiecīgā līdzskaņa burts..

Morfoloģijas parādību apskats Adolfsija gramatikā aizņem grāmatas lielāko daļu.. Visas vārdu šķiras, kuru viņam ir astoņas, ir iedalītas lokāmās (nomeni, pronomeni, verbi un participi) un nelokāmās (adverbi, prepozīcijas, konjunkcijas un interjekcijas).

Nomenos ietverti īpašvārdi (nomen proprium), lietvārdi (nomen substantivum) un īpašības vārdi (nomen adiectivum). Tā kā Adolfsijs nešķir skaitļa vārdus no īpašības vārdiem, tad īstenībā arī skaitļa vārdi ir ieskaitīti nomenos.

Lietvārdiem Adolfsijs piešķir ne vien (kā iepriekšējie gramatiku autori) vienu artikulu *tas, tā*, bet gluži kā vācu valodā blakus šim min arī vēl otru artikulu — *viens, viena*: «weens oder tas Kungs», «Weena oder ta Gaſpaſcha» 12. Šo «artikulu» Adolfsijs attiecina tikai uz lietvārdiem (saprotot šo vārdu viņa dotajā nozīmē), bet ne uz īpašvārdiem, kas pēc viņa iedalījuma neietilpst lietvārdos. Tāda artikula piešķiršana tikai lietvārdiem var liecināt, ka artikula saskatīšanai latviešu

valodā palīgā nākusi vācu valoda, jo tur jau arī īpašvārdus parasti lieto bez artikula.

Rādīdams, ka latviešu valodā daži lietvārdi [ar izskaņu — *-ājs, -ējs, -nieks* (Adolfijam — *eeks*) un *-is*, pie kam Adolfijs nešķir *-ājs* no *-tājs*] maina galotni atkarā no dzimtes, Adolfijs dod diezgan daudz lietvārdu atvasināšanas gadījumu, tīri labi izpraidams vārdu darināšanu un atvasināto vārdu nozīmes. Piemēru vidū, kuri rāda vārdus, kas maina galotni atkarā no dzimtes, sastopami daudzi veci, tagad literārā valodā nepazīstami atvasinājumi, īpaši radniecības pakāpju apzīmēšanai, piem., Klahwens 14 (Klāva dēls), Klahwene 14 (Klāva meita), Šnohtens 15 (sievas brāļa dēls), Šwainens 15 (sievas māsas dēls), Kelluwainens 15 (lasāms *keluwainēns* — sievas māsas vīra dēls), Kelluwainene 15 (sievas māsas vīra meita), Eetalens 15 (vīra brāļa sievas dēls) u. c.

Plašāk apskatīta pamazināmo vārdu atvasināšana un to lietošana latviešu valodā, uzsverot, ka «latviešu valoda vairāk nekā citas īpaši mīlot deminutīvus» (15). Latvietis lietojot pamazināmos vārdus gan mīlinājuma, gan cieņas izrādīšanas, gan arī nievīgā nozīmē. Tā par amatnieku, kas slikta darba dēļ ieguvis zināmu necieņu, sakot: «Tas irr jo tahds Meiļteriņch... Tahds Škrohdelitis... Tahds Kurpneežņch» 16. Ka šās gramatikas autors vairāk ieklausījies latviešu valodā, liecina arī piezīme, ka no *mātes* vārda pamazināmā forma ir *māmiņa* un no *tēva* — *tētītis* (Adolfijam Tehtihts 16), bet nevis *mātite* resp. Mahtihta, kā min Rēhehūzens. Uztverti un pieminēti arī pastiprinātie pamazināmie vārdi, kā Brahlulis — Brahlulitis, Dehlinch — Dehlulinch, Dehlulitis 18 u. c., kurus Adolfijs sauc par *subdeminutīviem*.

Adolfijs jau skaidri nošķir, ar kādām izskaņām darina pamazināmos lietvārdus no katras celma grupas..

Tas, ka Adolfija gramatikā deminutīviem ir pievērsta īpaši nopietna uzmanība, izdalot tos pat atsevišķā nodaļā («Von den Diminutivis»), ierosinājis secināt, ka Firekera sagatavotie

materiāli būs iegājuši Adolfiga gramatikā samērā maz pārredīgēti, jo Fīrekers arī savās dziesmās plaši lieto pamazināmos vārdus, un tātad, uztvēris latviešu īpatnību lietot valodā daudz deminutīvu, viņš būs arī plašāk izstrādājis šo nodaļu. Tas tā varētu būt, bet tāpat var arī būt, ka Adolfigs, no Fīrekerā latviešu valodu mācoties, varēja no viņa bez citām atziņām par latviešu valodu pārņemt arī Fīrekerā uzskatus par deminutīviem . .

Tāpat kā vārdu atvasināšanas apskatā, arī lietvārdu grupēšanā deklinēšanā Adolfigs iet tālāk nekā iepriekš minētie autori. Ja Rēhehūzens nemaz nedala lietvārdus deklināciju grupās, bet Einhorns un «Bihners» dod piecas deklinācijas . . Adolfigs grupē lietvārdus sešās deklinācijās . . izņemot līdzskaņu celmus, ko viņš atsevišķi neizdala.

Arī latviešu valodas locījumu sistēmas noteikšanā Adolfigs ir izdarījis progresu, jo viņš dod nevis sešus, kā agrāk minētie autori, bet septiņus locījumus. Paturēts gan vēl latviešu valodai aplam piedēvētais ablatīvs . . Bet klāt nācis ir lokatīvs, ko Adolfigs sauc par lokāli . .

Pareizi Adolfigs novērojis, ka parasti vokatīvs latviešu valodā ir līdzīgs nominatīvam, bet pamazināmiem vārdiem ir formas bez galotnes: Wihriņ 21. Tomēr liels vairums gadījumu, kad vokatīvam ir īpaša forma, Adolfigam ir palikuši nepamanīti.

Pirmoreiz gramatikā tiek konstatēta parādība, kā ā-celmu kopdzimtes vārdiem vienskaitļa datīvā šķiras galotnes atkarīgi no tā, vai vārds attiecināts uz vīrieti vai sievieti: Tam Allus = Muŕcham — Tai Allus Muŕchai 27. Tāpat minēti arī lietvārdi, kas sastopami vairs tikai kādā vienā locījuma formā, piem., Ohmā // Ohmāi, Wehrā // Wehrāi, Bohjā // Bohjāi, Neekā // Neekāi 28 u. c. . .

Īpašības vārdos, kas Adolfiga gramatikā pirmoreiz apskatīti kā atsevišķa nomenu vārdu šķira, ir ieskaitīti arī skaitļa vārdi, kurus Adolfigs, domājams, sekojot kādiem

paraugiem, par īpašu vārdu šķiru nav izdalījis. Sakarā ar to, ka skaitļa vārdi un arī tie apstākļa vārdi, kas apzīmē daudzumu, ir ietilpināti īpašības vārdu šķirā, Adolfigam ir radies atbilstošs īpašības vārdu iedalījums . .

Adolfiga gramatikā ir parādītas vai visas galvenās īpašības vārdu gradāciju formu izteikšanas variācijas latviešu valodā.

Vietniekvārdiem Adolfigs nekāda iedalījuma nedod, tikai nošķir tos vietniekvārdus, kam vīriešu un sieviešu dzimtē ir tā pati forma — *es, tu* u. c. (immobilia), no tiem, kur katrai dzimtei galotnes ziņā ir sava forma — *tas, tā* u. c. (mobilia).

Doto vietniekvārdu formu vidū ir tādas, kas mūsu dienās vairs nav sastopamas. Daudzskaitļa pirmās un otrās personas piederības vietniekvārdi, tāpat kā Manceļa darbos un «Bihnera gramatikā», doti kā lokāmas formas — Muh̄s — muh̄ja, Juh̄s — juh̄ja 42. Nevar arī zināt, vai no tā laika dzīvās runas ir noklausīti tādi atvasinājumi kā Mannahds, Mannahda, Muh̄jahds, Muh̄jahda, Kuṛrahds, Kattrahds u. c. 42. Minēti ir atvasinājumi Mannajs, Tawajs, Œawajs, Muh̄jajs, Muh̄jaja 42, kuru vietā tagad lieto tikai formas *manējs, tavējs, savējs* utt. Ja «Bihnera gramatikā», kur pirmoreiz doti latviešu valodas vietniekvārdu deklinēšanas paraugi, personu vietniekvārdu vienskaitļa datīvā minētas tikai formas *man, tev, sev*, tad Adolfigs blakus šīm datīva formām dod arī vecos instrumentāļus *Man und mannim, Tew und Tewim, Œew und Œewim* 43. Tā kā nav nekādu citu avotu, kur smelties ziņas par tā laika latviešu valodu, tad arī nevar noskaidrot, vai minētās instrumentāļa formas tautas runā ir lietotas datīva nozīmē.

Par vietniekvārdu *katrs* Adolfigs māca, ka «Bey diesem Pronomine *katrs* ist zu merken, daß es kein Relativum sey, wie im Lateinischen qui, quae, quod; Und keines weges auff das vorhergehende Nomen antworte . . .» 46 un ka tieši briesmīgi esot klausīties, kā dažs labs «katrojot». Latvietis varot cauru dienu runāt, bet viņa runā neviena *katrs* nesastapšot lietotu kā relatīvu pronomenu. Istais attieksmes vietniekvārds

esot *kas*: Ta Ēemme, kas mannim Maiķes dohd. Tohs Laukus, ko es aŗŗu 47.

Darbības vārdiem AdolĶija gramatikā ierādīta liela vieta. Ir dots ne vien liels skaits dažāda tipa darbības vārdu paradigmu, bet ir mēģināts arī darbības vārdus grupēt. Vispirms darbības vārdi dalīti personu darbības vārdos, kam var pievienot attiecīgas personas vietniekvārdus, un bezpersonas darbības vārdos, kam šādu vietniekvārdu pievienot nevar (56). AdolĶija norādījums, ka latviešu valodā, tāpat kā vācu valodā, darbības vārdu personu formām aizvien pievieno arī attiecīgo personu vietniekvārdu (49), rāda, ka viņš nav spējis ieskatīties latviešu valodas dabā tik dziļi, lai pamanītu to, ka latviešu valodā tieši var verbu lietot bez personu pronomeņiem.

Bez minētām grupām atsevišķi izdalīti arī t. s. neitrālie verbi (tādi kā — *es stāvu, es sēžu*).

Personu verbi tālāk dalīti aktīvajos, pasīvajos (pasīva formas darinātas ar verbu *tapt*) un intransitīvajos (56).

Par intransitīvajiem AdolĶijs sauc darbības vārdu refleksīvās formas. Šie par intransitīviem nosauktie darbības vārdi minēti blakus aktīvajiem un pasīvajiem. Varbūt tas darīts tāpēc, ka AdolĶijs refleksīvos darbības vārdus satuvinājis ar vidējo kārtu — mediju. Ja tā nav, tad te ir jaukti klasificēšanas viedokļi, jo, dalot verbu aktīvajos un pasīvajos, mēs to darām no viena viedokļa, bet — transitīvajos un intransitīvajos atkal no cita.

Tālāk AdolĶijs atšķir primāros verbu (*es darru* 57) no atvasinātiem (*es darrinu* 57), tāpat vienkāršos (*es darru*) no saliktajiem (*es aizdarru* 57). Modu un laiku ziņā latviešu valoda AdolĶijam šķitusi līdzīga latīņu un citām valodām: «Modos und Tempora, wie auch Numeros und Personas hat die Lettische, wie die Lateinische und andre Sprachen.» (57)

Tādēļ latviešu valodā bez indikatīva un imperatīva ir pēc latīņu un, domājams, arī pēc vācu valodas parauga saskatīts

konjunktīvs, kurā Adolfijs ietilpinājis divas latviešu valodas izteiksmes — atstāstāmo un vēlējuma izteiksmi. Vēlējuma izteiksme, kuras izteikšanai latviešu valodā izlieto veco supīna formu, ir dota kā konjunktīva imperfekts (es buhtu utt., mehs buhtum un buhtam, Juhs buhtut un buhtat utt. 51) un pluskvamperfekts (es buhtu bijis utt. 52). Pārējos laikos konjunktīvā iesaistītas atstāstāmās izteiksmes formas, par kurām tai laikā vēl izlietotas vecākās divdabja formas: tagadnē — es ņargus vai ņargohts, siev. dz. ņargohti, Mehs ņargoņchi, siev. dz. ņargohņchas utt. 63, perfektā — Es eņņus ņargajis, Mehs eņņoņchi ņargajņchi, nākotnē — Es buhņchu ņargajs 64. .

Sakarā ar to, ka infinitīvs savienojumā ar *būs* izsaka vajadzību (J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 994), Adolfijs, tāpat kā jau iepriekšējie gramatiku autori, šo izteiksmi ieskaitījis imperatīvā. .

Adolfijs uzsver, ka latviešu imperatīvā plaši lietojot izteiksmes ar *lai* vai *laid*, kuru viņš pareizi skaidro kā cēlušos no *laist* (62). Šīs izteiksmes ar *lai* izsakot arī vēlējumu. .

Adolfijs gan ir pirmais, kas mēģinājis latviešu valodas verbu sadalīt kādās konjugāciju grupās, bet viņa mēģinājums ir neveiksmīgs. .

Tāpat kā visiem pirmajiem vācu tautības darbiniekiem, kas vērojuši latviešu valodas gramatisko uzbūvi, arī Adolfijam tieši darbības vārdi ir bijuši viscietākais rieksts. .

Diezgan plaši Adolfija gramatikā skarti arī palīgvārdi. Tā adverbos, kurus viņš dala pirmatnīgos un atvasinātos, ir sakopots liels skaits gan īstu adverbu, gan adverba nozīmē lietotu vārdu sakopojumu (Rinde rindehms 233, deenas widdū, Lidņ te, Lihdņ tur, uņ ņweņchumu 221 u. c.), gan izsaukmes vārdu (Rau, raugi, Blendi, Luk, Lukņche 232, Labbriht, Labbdeen, Labbswakkars 234), gan arī atsevišķas partikulas un saikļi (Arrig, jep — jebņchu, kaut jele u. c.) . .

Nodaļa par adverbjiem, kurā sastopam veco illatīvu (*priekšan* u. c.), gan instrumentāli (*pirmis, pēdis* u. c.), gan formas ar partikulu *p* beigās (*vienup*), kā arī citas vecākas formas (piem., Dohkahrt vai Dohreiĵi, Duireiĵi, Duikahrt 226), ir vērtīgs materiāls latviešu valodas vēsturei.

Arī latviešu valodas prievārdi savā kopumā pirmoreiz apskatīti AdolĶija gramatikā. Pareizi novērots, ka prievārdi latviešu valodā parasti nostājas priekš pārvaldītā vārda (ais Nammu, ais Namma 235), bet atsevišķu prievārdu apskatā norādīts, ka daži prievārdi nostājas aiz locījuma formas (dehļ — Tewis dehļ 239, laba, labad — Meera labad 241). Ir arī norādīts, ka vairums prievārdu var būt lietoti gan kā prievārdi, gan arī kā priedēkļi, bet ka daži lietojami tikai priedēkļu funkcijā. Tikai par priedēkļiem (inseparabiles) esot lietojami *at-*, *ie-*, *sa-*, *da-* un *pa-* 235.. Pie *da* ir piezīme, ka to visur nelieto, un dots piemērs nevis ar prievārdu, bet ar *da-* kā priedēkli *dalikt* (239). AdolĶijs būs īsti pazinis tikai priedēkli *da-*, kas savā laikā ir ticis lietots arī Zemgalē (J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 650), bet nav pazinis prievārdu *da*, kas jau toreiz laikam nav bijis vairs izplatīts visā Latvijā.

Savā prāvajā prievārdu sarakstā AdolĶijs sakopojis bagātu latviešu valodas prievārdu materiālu. Ir tur gan tādi prievārdi, ko tagad vairs nelieto, piem., *ihs* ar nozīmi *līdz*, *Ņež* u. c., gan tādi, ko sastop vēl tikai izloksnēs, piem., *āz, pakal* (Pakkaļ Krahņi 242) . .

Saikļi ir dalīti vienojamos (copulativae), nosacījuma (condicionales), šķiramos (disiunctivae), seku (concessivae), pretstata (adversativae) un cēloņa (causales) saikļos. Saikļu vidū ir kā mūsu dienās sastopamie, tā arī vai nu retāk, vai arī pavisam vairs nesastopami. Tā saiklim *un* blakus ir dots tai pašā nozīmē lietojamais senākais *ir*. Dots arī saiklis *in*, kas ir, kā norāda prof. J. Endzelīns, vai nu *ir* un vācu *und* kontaminējums, vai arī tieši no viduslejasvācu dialekta aizgūtas formas

ind(e) pārveidojums (Latviešu valodas gramatika, 246). Šķiramajos saikļos nav dota tagad tik izplatīta partikula *vai* šķiramā saikļa nozīmē.

Tāpat kā adverbi, arī interjekcijas, kas Adolfiga skaidrojumā ir cilvēka afektu izteicējas, ir sadalītas daudzās apakšgrupās. Arī interjekciju vidū ir dažas tagad nepazīstamas, piem., *Œchukŕt // Tŕchuk* «trotz» u. c. Minēti ir arī dažādi izsaučieni, ar ko sauc pie sevis, raida projām vai uzmudina kādu dzīvnieku.

Sintakses daļa Adolfiga gramatikā ir ļoti šaura, tikai dažas lappusītes. Pēc Adolfiga domām, latviešu valodā vārdu savienošana teikumos esot tie paši likumi, kas latīņu un vācu valodā..

H. Adolfiga gramatika kā bagātā valodas materiāla ziņā, tā arī izstrādājuma ziņā ir labākā un nopietnākā 17. gadsimta latviešu valodas gramatika, kas atstājusi savu ietekmi arī nākamā gadsimta gramatiku sagatavotāju darbā.» (R. Grabis, 1955, 230—240.)

Georga Dreseļa (1654—1698) gramatika
Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache, 1685

«Kā apjoma — 86 ļoti maza formāta lappusītes, neskaitot ievadu, — tā arī satura ziņā tā ir stipri šaura un trūcīga..

Fonētikas un ortogrāfijas parādībām Dreselis nemaz nav pieskāries. Kā izrunāt, piem., ar pārsvītrotiem burtiem apzīmētās skaņas un kā lasīt, to varot iemācīties pēc Manceļa rokasgrāmatas «Vademecum» ievada. No tā tad arī izriet, ka Dreselis pilnā mērā atzinis Manceļa izstrādātos rakstības principus un viņam atšķirībā no Adolfiga, kas papildināja un precizēja Manceļa rakstību, šai jautājumā nekā ko teikt nav bijis.

Dreseļa gramatikā nav minēts arī nekas par vārdu atva-

sināšanu un sintakses parādībām. Tātad te apskatītas tikai morfoloģijas parādības un, proti, lietvārdu, īpašības vārdu un vietniekvārdu deklinēšana un verbu konjugēšana, kā arī dots prievārdu saraksts līdz ar dažiem norādījumiem par rekciju, bet par saikļiem un izsaukmes vārdiem grāmatas beigās piezīmēts, ka tos var atrast Manceļa darbos..

Sākot lietvārdu apskatu, Dreselis, tāpat kā citi viņa laika latviešu valodas gramatiķi, vispirms izdeklinē «artikulu». Tomēr, lokot lietvārdus, locījumu formām «artikuls» priekšā nostatīts nav..

Locījumu sistēmā arī Dreselis ir ietilpinājis ablatīvu, bet lokatīvu nav iedrošinājis ieviest, kaut arī pilnīgi bez kāda norādījuma par lokatīvu viņš nepaliek. Pēc t. s. artikula paradigmas ir dota piezīme: «...Es ist bey denen Letten ein Ablativus localis» (5), un no «artikula» šis «ablativus localis» vienskaitlī skanot Tanny (5). Vietniekvārdu deklinēšanas paraugos vienā gadījumā aiz ablatīva minēts vēl arī *Local. mannā, tawā, fchynny* 13. Tātad lokatīvs it kā pats ir spraucies iekšā locījumu sistēmā, bet sava laika uzskatu spēks valodas parādību noteikšanā neļāva uztvert kādas valodas savdabīgās parādības un kvalificēt tās kā šai valodai īpatnējas. Ja jau latīņu valodā ir ablativus loci, tad latviešu valodā citādi nevarēja būt..

Dreselis, zinādams, ka ir dažādi ieskati par latviešu deklināciju skaitu, ir vai nu pats izšķīries par savu ieskatu, vai arī sekojis kādam no paraugiem, jo ne vien ar deklināciju skaitu — piecas, — bet arī ar to, kādi lietvārdu celmi ieskaitīti katrā deklinācijā, Dreseļa gramatika pilnīgi saskan ar t. s. «Bihnera gramatiku»..

Arī Dreselis dod kā lokāmus vietniekvārdus Muhjfo, Muhjfa 15..

Sarežģītās darbības vārdu sistēmas atklāšanā Dreselis nav varējis uzrādīt kādu jaunu latviešu valodas darbības vārda formu kategoriju, ko citi tai laikā nebūtu pamanījuši.

Nepievēršot nepieciešamo uzmanību darbības vārdu tagadnes un pagātnes celmam, Dreselis ir jaucis darbības vārdu celmus, no kā ir radušās pavisam nepareizas formas, piem., tagadnē: Es runnaju, tu runni, juhs runnaht 18, Es preezohs (es priecājos). Tu preezahs, winņs preezahs, Mehs preezamees utt. 64, es baŗŗu (es baroju) 32, imperatīvā: Preezahs tu, Preezatees juhs 66. Jauktas atsevišķos gadījumos ir arī personu galotnes, kas gan varētu būt tikai nepamanītas iespiedumklūdas, piem., tu tohpu ņarrgahts 26, juhs äņņeeta ņarrgajuŗchu 20..

Tiem darbības vārdiem, kam nenoteiksmē ir viena zilbe, ir dots krietni garš saraksts, kurā bez nenoteiksmes formas parādīta arī tagadnes, pagātnes un dažiem arī nākotnes 1. personas forma. Šo darbības vārdu vidū sastopamas gan atsevišķas vecākas formas, kas vēlāk ir aizstātas ar citām, tāpat arī darbības vārdi, kas vēlāk ir zuduši. Ir, piem., darbības vārdi ar citu saknes vokālismu tagadnē nekā mūsu dienās: Dillt — dellu 40, Dĵimt — dĵemmu 41. Tāpat arī citas tagadnes formas: Briŗt — breedu 40, Breeŗt — breeŗchu, pag. breedu 39, Dauŗt // dauŗiht — dauŗchu (dauŗu), pag. dauŗu (dauŗeyu) 40, Ehŗt — ehdu oder ehmu, pag. ehŗchu 41, Lihŗt — lihŗchu 46, ņirgt — tag. ņirdŗu 51 u. c. Sastopamas arī tagad vairs neparastas pagātnes formas: Augt, pag. audŗu 38, Behgt — behdŗu 39, Dihgt — dihdŗu 40, ņahkt — ņahŗu 50 u. c. Bez tam ir arī darbības vārdi, kas tagad vai nu nemaz vairs nav sastopami, vai atrodami tikai kādā izloksnē, piem., Gauht «nach einem greiffen» 35, noŗkauht «miŗgönnen» 35, Gint «zu grunde gehen, ein betler werden» 41, Juhkt «gewehnen» 43, Krehŗt «auf einander schütten» 44, Lihŗt «ankleben» 46, Plohkt 48, Pullt (ar piezīmi, ka šis darbības vārds sastopams Kurzemē) «fallen», tag. pohlu, pag. pullu 48, ņkohrbt «bedüßelt seyn» 52, Tahrŗt «abschehlen» 54 u. c. Šis darbības vārdu saraksts Dreseļa gramatikā ir pati nozīmīgākā nodaļa, no kuras atsevišķi dati noder latviešu valodas vēsturei.

Pavisam īsi Dreselis min adverbis un prepozīcijas — adverbiem veltīta $\frac{1}{2}$ lappusīte un prepozīcijām mazliet vairāk nekā lappuse.» (R. Grabis, 1955, 240—245.)

Jāņa Langija (1615?—1682/90?)

Latviski vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku

Ar šādu nosaukumu to pēc manuskripta fotokopijas 1936. gadā izdevusi Latvijas universitāte un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu šo izdevumu papildinājis E. Blese.

Publicējamā vārdnīca aptver 1. (1.) — 359. (181.) lpp. un tai sekojošā gramatikā («Folget eine kurtze Lettische Grammatica») 361. (183.) — 442. (211.) lpp.

Manuskriptu atklājis J. Zēvers 1923. gadā (E. Blese, 1936, V lpp.) Heidelbergas universitātes bibliotēkā.

«Ka šī vārdnīca tur glabājusies, tas tomēr nav bijis gluži nezināms. Kā jau atzīmē Stumbergs [1924] sava raksta 78. lpp., citīgais bibliogrāfs Dr. *Eduards Vinkelmanis* to atzīmējis savā *Bibliotheca Livoniae Historica*², Berlīnē, 1878. Tur 85. lpp. lasām: 1948. Langius, Joh., Lettisch—deutsches Lexicon. Mss. Heid., Univ. Bibl. Cod. Heid. Schr. 359. Nr. 13» (E. Blese, 1936, 475).

Aplūkosim saistījumā ar iepriekš aplūkotajām gramatikām vispirms J. Langija gramatiku, pēc tam vārdnīcu.

J. Langija gramatika

Langija vārdnīcas un gramatikas kopīgajā titullapā lasāms, ka darbs veltīts ārzemniekiem (vācu mācītājiem) latviešu valodas apgūšanai.

Langija gramatika (tagadējā izdevumā 83 lappuses) aptver

četras nodaļas: 1. Orthographia, 2. Prosodia, 3. Etymologia, 4. Syntaxis.

Ortoogrāfijā, kas aptver mazliet vairāk par divi lapusēm, «pastāstīts par tā laika latviešu rakstībā lietojamiem burtiem, kuru skaits Langijam ir 23 un kuru vidū arī *q*, *y* un *x*, bet nav *f*, ko latvieši nedz lietojot, nedz arī varot izrunāt.¹ Rakstībā Langijs vispār turējies pie Manceļa izstrādātajiem principiem, bet to realizēšanā viņam ļoti daudz nekonsekvenču.

Tā kā līdzīgi citiem Langijs nešķir burtu no skaņas, tad viņš skaidro dažu «burtu» izrunu, bet tas ir darīts ļoti šauri..

Salīdzinot ortogrāfijas un fonētikas mācības ziņā Adolfija un Langija gramatikas, redzams, ka Langija darbs ir daudz trūcīgāks un nepilnīgāks un skaņu izrunas skaidrojuma ziņā tas ir vājāks arī par «Bihnera» darbu.» (R. Grabis, 1955, 247.)

Runājot par īso gala patskaņu atmešanu Langija darbos, E. Blese īpaši aizrādījis uz Langija gramatikas 362²², «kur L. uzskatu formulējums par vārdu īso galējo patskaņu izrunu latv. valodā pilnīgi saskan ar tādu pašu Rēhehūzena uzskatu šā pēdējā autora 1644. gadā izdotajā *Manuductio ad linguam Lettonicam* (Bilenšteina jaunizdevumā *Mag. XX*, 2, 1901, 12). Jau tas vien dod stipru pamatu domāt, ka Rēhehūzena darbu L. pazinis un to savai gramatikai izmantojis.» (E. Blese, 1936, 480.)

Prosodijā Langijs runā par zilbju garumu un īsumu latviešu valodā. «Viņš sūdzas, ka latviešiem neesot dzejnieku, no kuru darbiem varētu mācīties zilbju kvantitāti un akcenta lietošanu, un tādēļ nolemj pats ķerties pie jautājuma noskaidrošanas. Visumā viņš arī jautājumu noskaidro pareizi. Bet II apakšnodaļas sākumā (364. lpp.) viņš ar garumu sāk jaukt akcenta resp. uzsvara jēdzienu, un viņš runā par garumu tur,

---

¹ Vārdnīcā arī pie *h* dota norāde, ka ar šo skaņu nesākoties neviens vārds, izņemot *hai*, *hei*, *hei* un *ho*, *ho* (87).

kur patiesībā būtu jārunā par uzsvāru, tā nonākot pretrunā ar paša tikko sacīto. Tomēr Langiju pareizi saprotot, gūstam aizrādījumus, ka dažām latviešu vārdam uzsvārs ir arī uz otras zilbes, piem., Tulihn 364²⁵, alþbald; Padihn, allweege un Ćudad, dennoch. Kāpēc tādiem vārdiem pieskaitīts arī Diwi 364²⁴, zween, nav gluži saprotams.» (E. Blese, 1936, 502.)

Etimoloģijā Langijs apskata vārdu šķiras. «Tāpat kā Adolfija gramatikā, arī Langija darbā šī ir pati plašākā un nopietnākā nodaļa.

Langijs izšķir šādas vārdu klases: «*Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Praepositio, Conjunctio und Interjectio*» (366).

Nomeniem, kuros ieskaitīti, kā parasts, substantīvi un adjektīvi, ir dots kā vienas, tā otras te ietilpstošas vārdu šķiras jēdziena skaidrojums.. Ar šādām definīcijām Langija gramatika atšķiras pa daļai no citu sava laika autoru darbiem, kuros pa lielākai daļai nekādu definīciju nav.

Labāku latviešu valodas izpratni nekā visi citi 17. gadsimta gramatiku autori Langijs uzrāda tanī ziņā, ka viņš ne tikvien kā tieši nemāca lietot artikulu., bet arī paradigmās un citur lietvārdiem «artikulu» nepievieno.

Runājot par lietvārdu dzimti, Langijs ir pirmais, kas tieši konstatē, ka latviešu valodā nav nekatras dzimtes (366).» (R. Grabis, 1936, 248—249.)

Lietvārdu deklināciju noteikšanā Langijs atpaliek no Adolfija un Dreseļa gramatikām.

E. Blese atzīmē, ka «locījumu sistēma Langijam ir kopīga ar visiem pārējiem XVII g. s. 40-o, 50-o un 70-o gadu (Bihnera gramatika laikam sarakstīta starp 1669. un 1677. g.) gramatiķiem, bet tā liekas gan tais laikos bijusi vispārpazīstams locus communis, un ka Langijs to konkrēti būtu no kāda viena autora aizguvis, mēs nezinām, un arī L. nekur nevienu no šiem gramatiķiem vārdā nesauc. Zināms ciešāks kopīgs vil-

ciens starp Langiju un Rēhehūzenu bez jau minētā uzskata par īsajiem patskaņiem vārda beigās ir tikai vēl tas, ka R. nepavisam ne un L. priekšvārda beigās (6. lpp.), kur par deklinācijām runa, neuzdod latv. valodas substantīvu deklināciju skaitu: abi aizrāda tikai uz īpatnēju vīr. un siev. kārtas deklināciju. Turpretī Einhorna *Synopsis* (lib. cit. 41. un Augstkalna izdevuma 130. lpp.) saka: *Lingua Lettica habet 5 Declinationes*, Bihnera (113) — *Declinationes sunt V*, Dreseļa 1685. g. izdotā gramatika . . 5. lpp.: *Declinationes . . . statuieren einige Sechs, andere Fünff*, und will ich diesesmahl . . . bey den *fünffen* bleiben. Tai pašā 1685. g. izdotā daudz plašākā un nopietnāki apstrādātā Adolfiga resp. Firekera gramatika jau saka 18. lpp.: *Declinationes sind sechs*: zu den ersten *Dreyen* gehören die *Masculina*; zu den andern *Dreyen* die *Foeminina*. Arī šī gramatika savā 19. lpp. sniedz formas: Abl.: *No ta Wihra, No ta Messcha*, tomēr šī gramatika pazīst jau arī lokatīvu, piem., 23. lpp.: Loc. Sg. *Tammi Wehschā, Tanni Wehsi*; Loc. P. *Tammis Lahtschos*, kurpretī agrākiem rakstniekiem un arī Langijam lokatīva kā apzināta locījumu kategorijas elementa nemaz nav. Langijs, piem., gan pazīst lokatīvu praktiski, bet uzskata to tikai par īpatnēju ablatīva paveidu. Jau šis beidzamais fakts vien liecina, ka starp L. gramatiku un Adolfiga gramatiku substantīvu deklinācijas uztverē ir diezgan liela atšķirība, un nav nekādas kopības arī citādā ziņā. Negribot rodas jautājums, vai L. vispārīgi pazinis, savu gramatiku rakstot, Adolfiga un Dreseļa darbu (Rēhehūzēna gramatiku un Einhorna *Synopsis* viņš gan būs pazinis). Man liekas, ka atbilde droši var būt negatīva, t. i., ka nav pazinis, jo L. gramatikas tekstā nekādu ciešāku sakaru ar kādu no šīm gramatikām nav. Pret to nu runātu gan it kā L. darba gandrīz vai pati beidzamā (439. resp. 223.) lappuse, kur īpašā ar sīku rokrakstu pierakstītā piezīmē maskētā veidā, nesaucot nevienu no atzīmētiem autoriem vārdā, viņu darbi un uzskati (arī darbus nenosaucot) tomēr minēti. Bet . . . vis-

pārīgais iespaids no šīs piezīmes ir tāds, ka tā laikam gan pie-rakstīta, kad paša L. darbs jau bijis galā.» (E. Blese, 1936, 482—483.)

«Īpašības vārdus, kas izdalīti atsevišķā nomenū šķirā, Langijs apskatījis daudz šaurāk nekā Adolfijs. Nekas nav minēts par īpašības vārdu noteiktām un nenoteiktām galot-nēm..

Langijam grūtības ir sagādājusi vārdu šķiru noteikšana, tāpēc, piem., īpašības vārdos ir ieskaitīti vārdi, kas tādi ne-maz nav, kā, piem., lietvārdi Bařpohklis, Weentulis, vietniek-vārds Ickattris un divdabis Šammeffis (samisis?) 369.. Tā, no vienas puses, īpašības vārdos ieskaitīti vārdi, kas nav īpa-šības vārdi, bet, no otras puses, nepamanīta palikusi tā īpaši-bas vārdu grupa, kurai tiešām latviešu valodā salīdzināmo pakāpju nav (apstākļu īpašības vārdi); tā palikusi nepamanīta kā Langijam, tā arī citiem..

Pēc lietvārdu un īpašības vārdu apskata Langijs devis mazu un trūcīgu nodaļu par nomenū atvasināšanu, kurā tomēr atrodami atvasināti vārdi ar dažiem tādiem piedēk-ļiem, ko citi viņa laika gramatiku autori nav minējuši. Vis-vairāk te Langijs dod atvasinājumus ar izskaņu *-nieks*, parādot arī ar šo piedēkli atvasināto vārdu raksturīgākās nozīmes: Kurffneeks von Kurř, Pilřahtneeks von Pill oder Pillřaht, Muiřhneeks von Muiřh, Žeppurneeks von Žebbur, Šaimneeks von Šaim, Namneeks von Namm' 371. Tikai viens vārds te doto paraugu vidū ir ar *-inieks*: Bahrtineeks 371. Formas ar *-enieks* te nav minētas, bet vārdnīcā tādas ir, piem., Ihřte-neeki 25. Ar to, ka Langijs iedzīvotāju nosaukuma atvasinā-šanai no kāda vietas nosaukuma min tikai izskaņu *-nieks*, viņš parādās kā īsts Kursas valodas pārstāvis. Viņš pat nav norā-dījis, ka šādā nozīmē sastopami arī atvasinājumi ar izskaņu *-ietis*, kas ir pieminēta jau Rēhehūzena gramatikā (6, 14).

Langija gramatika ir pirmā, kurā pieminēti atvasinātie īpa-šības vārdi ar izskaņām *-isks*, *-īgs*, ar kurām darinātie vārdi

izsakot piederību vai īpašību. Dotie piemēri gan rada šaubas, vai tie tautas runā tādi dzirdēti, un arī pats Langijs tos laikam par visai drošiem nav turējis, tāpēc devis blakus pareizas izteiksmes formas: Tähwiſka (Tähwiga) Œemme, das ist Tähwa Œemme, Waſſarigi Putni, das ist Waſſaras Putni 371.

Tāpat pirmoreiz latviešu valodas gramatikā minēti arī no īpašības vārdiem darināti lietvārdi ar izskaņu *-ums*: Labbums von Labbs, Saldums von Salds 371 un no darbības vārdiem atvasinātie darbības nosaukumi ar izskaņu *-šana*: Runnaſchana von Runnaht 371..

Ja Adolfijs skaitļa vārdus bija iekļāvis īpašības vārdos, tad Langijs tos ir apskatījis atsevišķā nodaļā. Laikam gan arī Langijs skaitļa vārdus par īsti patstāvīgu vārdu šķīru nav atzinis, jo starp tām astoņām vārdu klasēm («8 stücke der Grammatischen Rede...» 366), par kurām viņš runā savas etimoloģijas ievadā, tie nav minēti. Tomēr skaitļa vārdu novietojums gramatikā aiz lietvārdu, īpašības vārdu un arī nomena atvasināšanas apskata un šīs nodaļas ievadijums ar teikumu «Hieher gehören die Numeralia» (372) norāda, ka zināma patstāvība šai vārdu šķīrai ir piešķirta. Lai nu kā, bet Langijs ir pirmais no latviešu valodas gramatiku autoriem, kas skaitļa vārdus ir atšķīris atsevišķā grupā. Tāpat viņš pirmais ir arī grupējis latviešu skaitļa vārdus pamata (*Cardinalia*) un kārtas skaitļa vārdos (*Ordinalia*)..

Kā īpaša skaitļa vārdu grupa (*Multiplicativa*) ir izdalīti atvasinājumi no skaitļa vārdiem: Weenahds, Diwiahds vai Duiahds, Treiahds vai Triahds u. c. 372, starp kurām no mūsdienu viedokļa neparastas ir Tjettrahds (varbūt ka Langijs pazinis vēl vecāku formu *cettri*), Œeſtahds un Œeptitahds. Vārdnīcā šādi atvasinājumi ir doti līdz Deſmitahd[s] 260.» (R. Grabis, 1955, 251—252.)

Runājot par skaitļu vārdu lietošanas īpatnībām, E. Blese aizrāda (saļ. R. Grabis, 1955, 253), ka «441. lppē ir dažas īpatnības: formas tſchetter, tſchetturda (=ceturta) un it īpaši

sevišķs skaitīšanas veids: nevis *divdesmit viens, divdesmit divi*, bet *ween trescha, Diwi trescha* utt.; līdzīgi 31 = *weens tschetturda, diwi tschetturda* utt., 41 = *ween peektais* utt., 51 = *weens sehstais, diwi Seschtais* utt., 61 = *weens Septitais*.. Tomēr arī šē laikam gan par paraugu bijis Mancelis. Sal. viņa *Phras. Lett.* 412. un 413. lpp., kur skaitīšanas princips tas pats, tikai pats izteiksmes veids nepareizs: par vienu desmitu tas paliek iepakājis. Tāpēc 21 = weens ohtra deļmity, 31 = weens tresschâ-deļmity utt. (būtu jābūt: weens tresschâ-deļmity = 21, weens zāttortâ-deļmity = 31 utt.). Langijs to izlabojis, bet viņam ieviesušās savukārt citas nepareizības, proti, kā īsti L. izpratis izteicienus: *Ween peektais* (=41) utt., *weens sehstais* (=51) utt., *Weens Septitais* (=61) un tā līdz *dewiņ dewitais* (=89), un kā te jāuztver kārtas skaitļa vārda nominatīva forma, ir visai neskaidrs. Iemesls gan laikam tuvākā kārtā slēpjas tai apstākli, ka savienojumos kā *Ween trescha* (=21), *Diwi trescha*, *weens tschetturda* (=31) utt., otrais skaitlis gan nav uztverts kā viensk. lokatīvs, bet kā siev. kārtas viensk. nominatīvs, aiz kura tad vēl būtu jāstāv vārdam *desmits*, pēc Langija uztvēruma gan nelokāmā formā *desmit*, kuru L. varēja uztvert gan kā vīr., gan kā siev. kārtas vārdu, tāpat kā faktiski laikam gan toreiz jau abās kārtās lietota arī lokāmā forma *desmits*. Kaut kādu iemeslu dēļ skaitļos līdz 40 vārdu *desmit* L. uzskatījis par siev. kārtas, tālākos skaitļos par vīr. kārtas vārdu.» (E. Blese, 1936, 522—523.)

Vietniekvārdu apskats Langija gramatikā visumā atbilst apskatam pārējās 17. gadsimta gramatikās.

«Pareizu pamācību Langijs dod par vietniekvārda *savs* lietošanu. Atbilstoši vācu teikumi latviski jātulkojot tikai tā: Es ņawu Lohp nhewarrāĭch iļmittinaht (nevis: es manu lopu), Tōw buhs ņawu Maiĭ' āhĭt (nevis: tavu maizi...), Juhs esĭit ņawu Darb' pabeikuĭch (nevis: jūsu darbu...) 374.

Langijam bijuši arī kādi vērojumi par valodas atšķirībām dažādos apvidos. Aiz norādāmo vietniekvārdu paradigmām

viņš dod piezīmi, kurā aizrāda, ka vārdkopu *Œchi weeta*... Ta(Tai) Laika (lokativs) vietā «...sagt mann in Lieffland *Œchinni Weeta*... Tanni Laika» 375. No šās piezīmes var domāt, ka *Kursā* tā nerunā, bet, tā kā *Langija* gramatikā lokatīva nav, tad paliek nezināms, kādas formas tur bijušas. Citur nekur *Langijs* šādas piezīmes nedod, tāpēc nevar zināt, vai viņa uzrādītās formas ir tādas, kas nešķiras no attiecīgām *Vidzemes* formām.

Langija gramatikā nav šķirts vietniekvārds *katrs* no *kurs.*» (R. Grabis, 1955, 254.)

«*Verbu* formās ir liels raibums, vispirms jau *darināšanas* un *atvasināšanas* ziņā. Te vispapriekš jāatzīmē dažas šķietami pirmatnīgu, faktiski laikam paša *Langija* darinātu infinitīvu formas, piem., *Ģuhst* 85^{14a}, *fahen*, *fangen* (laikam darināts no līdzās esošā *ġuhstiht* izejot); *Lohkt*, *iBlohkt* 146²⁸, *moderiren* (no *Lohziht* 146^{2a}, *iBlohka* 146³⁰ pēc *laūzit*, *laūza*, *laūzt* parauga) ..

Pašu konjugāciju apskatu *Langijs* iesāk ar verbum substantivum *Es esmu* 379¹⁷, *tu essi*, *wings gir* un *ir* 380^{3, 4}; daudzsk. *Māhs essim* 380⁵, *Juhs essit* 380⁶; līdzās *bijis* ir arī *bujis* 380¹⁴, plur. *buisch* *ib.*¹⁷ (rakstībā te lielas svārstības: *es by*, *Māhs biam*, *Māhs byam* 381²). Nākotnē sastopam kārtējas formas: *buhssim*, *buhssit* 381^{8, 9}. Formas: *Tōw buhB buht* 381¹⁶, *wingam buhs buht* 381¹⁷ *Langijs* uzskata par *Imperativus futuri*. Tagadējās vēlamās izteiksmes tagadnes formas ar *-tu* *Langijs* viscauri sauc par *imperfectum coniunctivi* ..

Kārtējo verbu locīšanas veidu *Langijs* 383. un nāk. lpp. ilustrē ar verba *milēt* paradigmām. Tas izvēlēts diezgan raksturīgi, jo verbu tagadnes *i*-celmi toreiz *Nīcas* un *Bārtas* izloksnē bijuši gan visai izplatīti .. *Langija* tekstā šo verbu formas sastopam konsekventi, un viņu daudzsk. I un II persona ieviesusies arī citu celmu formās (sal. augstāk: *māhs essim*, *juhs essit*) ..

Tālāk *Langijs* sniedz, kā mēs tagad teiktu, *atvasināto* verbu

galotņu tabulu, t. i., verbus ar infinitīva galotnēm *-āt, -ēt, -it, -uot, -ūt*, bet, piem., formai *runnaht* 390 nostādīta līdzās forma *ahrt*, formai *redsāht* forma *dsāhrt*, līdzās *rackstiht* .. *lihst*, un kā paraugi vārdiem ar *-ūt* pieminēti vārdi *šagruht* (laikam domāts tagadējais *sagrūt*) un *kluht* (= *kļūt*). Tomēr Langijs saprot, ka paliek vēl liels daudzums pirmatnīgu vārdi, kurus nekā nevar viņa shēmai pieskaņot. Tos viņš tad apcer atsevišķi 390. lpp. un nāk., un to formu sistēmu var papildināt arī ar formām no Langija vārdnīcas teksta. 398. lpp. te zīmīgs novērojums par to, ka imperfektu latvieši bieži lieto vācu perfekta vietā un vispārīgi vairāk par perfektu .. Mūsu dienās pirmatnīgiem vārdiem, kam sakne beidzas ar *ā t z s*, nākotnē iesprausts *ī*. Langijam tādas formas ir retums: pārsvārā ir formas bez tāda *ī*: *Es atrasch, māhs atrassim* 390²⁷; *Es weddisch, māhs weddisim*, bet līdzās arī *wesch, wessim* 391^{4,5} .. *es schkisch, māhs schkissim* 391⁷; *no just: Es jusch, māhs jussim* 391¹¹, tāpat no *āhst: Es āhdisch, tu āhdih* utt., bet iekavās *äsch, āhß, ahß (sic), āhsim* utt. 396¹⁹. Vēl tādas formas ir: *pasuß* 37²⁰ «pazudīs», *kriß* 139²⁴ «kritīs», *wess* 158^{2a}, *peezeess* 352¹⁴ «piecietīs». Šīs formas saskan ar XVI g. simteņa un Mancela rakstos sastopamām formām, ar tādām pašām formām tāmnieku izloksnēs un ārēji atgādina arī mūsu dienu augšzemnieku formas. Šīs formas tādējādi principiāli iekļaujas attiecīgo XVII g. s. formu sistēmā, bet tikai Langijam to ir relatīvi vairāk kā Mancelim. Domāt, ka tās Langija rakstos būtu lituānismi, nav pamata, jo visvairāk pēc lituānisma izskatīgā forma *pasuß* 37²⁰ (sal. lš. *prazūs*) jau sastopama 1615. g. psalmos [sk. Le. Gr. § 675 (660. lpp.)]. Kā šai *ß*-a aizrādīts, tad šādas formas sastopamas arī vēl mūsu dienās Rucavā un Bārtā — bez tur minētā piemēra vēl RKR. XVI, 112: *mešu* = metīšu .. tādēļ ir pamats domāt, ka Langija laikā Bārtā un laikam gan arī Nicā (un tāpat droši vien arī citās Kursas dienvidriet. izloksnēs) šīs formas bija vēl visai dzīvas, citiem vārdiem sakot, šais izloksnēs pašulaik

norisinājās mūsu tagadējo nākotnes formu ar iespraustu *i* izveidošanās process apm. tā, kā to tēlo Endzelīns FBR XII, 176. Langija valoda tādējādi te laikam gan atspoguļo faktisko lietu stāvokli tā laika valodā šais Dienvidrietumu Kursas novados. Varētu domāt, ka Langijs šīs formas paņēmis no tāmnieku izloksnēm, jo līdzās nereti ir modernākas formas. Tomēr tā domāt nav sevišķu iemeslu, un šo formu likšana iekavās līdzās modernākām varbūt aizrāda uz to, ka arī šais izloksnēs jau toreiz modernākās formas dominēja, un tās par valdītājām arī tikušas uzskatītas. Tomēr tām līdzās vecākās formas vēl viscauri gan bijušas sastopamas.

No tekstā sastopamām tagadnes formām atzīmējamas: *dseeda* 356¹³, *Nu sneega* 272^{2a}, *ähsch* 279⁶ = *ēd*; *währd'* 329^{20a}; *zerräh* 355^{12a}, *pelläh* 156⁵; *ko tu rauda* 108^{27a}; no pagātnes formām: *nospēede* 278²¹, *wings stahsti* (= stāstīja) 283^{6a}, *es tōw satzi* 13^{1a} un it īpaši nepareizās formas *es wedde* 391³, *es jähme* 391¹³, *es stuhme* 391¹⁹, kur viensk. III pers. stāv I pers. vietā. .» (E. Blese, 1936, 523—529.)

«Darbības vārdu apskata nobeigumā īpašā nodaļā «Formulae loquendi» (412. lpp. un turpm.) doti daži teicieni līdz ar norādījumiem, kā būtu sakāms un kā nevajag runāt. Neesot labi sacīt *Nhe gribb tu řōw řohdihtees likt*, bet gan *jāsaka Nhe gribb tu řohdiams* u. c. 412. Vairāki paraugi doti konstrukcijām ar *liekas*, *řķiet*, *saka* un divdabi: *Wings leekas wiřř' nhe dřirdis*, *Wings řhkeet wiřřu gan labbe nodariis* u. c. 413. Parādīta vecā jautājuma vārda *arrig* lietošana: *Arrig dřird?* *Arrig proht?* *Arrig tu darr*, *ko es tōw řacku?* 413. Tāpat jautājuma partikula *woi* jautājuma teikumos: *woi tu nhe řinn!* 413. *Blakus šai izteiksmei ar woi gramatika nepeļot arī izteiksmes bez woi:* *Nhe řinn tu to?* *Nhe eřři tu to řajuttis?* u. c. 413.

Te uzrādītas arī divas tagadējā valodā vairs nepazīstamas partikulas: 1) *Juck* «tomēr» — *Juck tu tu [?] man to řatži*. *Juck tu tur by* «Biftu doch dort gewesen», 2) *Buhk* «Alss» — *Buhk tas tees* «*Alř were es war*» u. c. 414.

Te pamācīts arī, ka nav pareizi teikt Laideet mums eet, bet jāsaka Lai māhs eetam 414.» (R. Grabis, 1955, 257.)

«Arī *adverbu* grupa Langijam visai bagāta: bez īstajiem adverbjiem tur ietilpst arī vēl saikļi, partikulas un pa daļai pat interjekcijas. Starp *adverbia loci* sastopam tagadējā rakstu valodā neparastos: *no schennes* 416¹⁶, *no tennes* 416¹⁷; starp *adverbia temporis* — *patlabbad* 417²; *qualitatis* — *tickušche* 418¹⁹ = *fleissig*, *buddige* 418²⁰, *rüstig*, *hurtig*; *tahdai* 418²⁸, *so hin*; *tahba* 418²⁸, *so*; *tahba labbad* 418²⁹, *eben darumb*; *similitudinis*: *Iht ka, ihten ka* 419⁵, *buhk* 419⁶, *gleich als..*

Prepozīciju apskatā mēs jau cieši saduramies ar Langija frazeoloģiju un sintaksi. Ievadam (422. lpp.) Langijs runā par prepozīcijām tiešā nozīmē (*praepositiones separabiles*) un prefiksiem (*praepositiones inseparabiles*), apskata tad pašas prepozīcijas un viņu savienošānu ar vienu vai otru locījumu (rekciju). «Pie» vietā Langijam tikai *py*, līdzās «aiz» arī *ahs*, *kahrt* = apkārt, vāc. *umb*; *schkährs*, *neben..*

Jo sīki apcerēti un iedalīti saikļi. *Un* vietā Langijam ir tikai *in*; kā disjunktīvais saiklis lietots tikai *jeb* (424⁶), *coniunctio explanativa* ir *proht* 424¹³, *concessiva* — *Jeps*, *adversativae šutad*, *Tohmähr*; *causales*: *aisto* (*ahsto*), pie kam starp pēdējiem iekavās sniegti arī daži lituānismi: *kapähts* (*ka reikem*), *talabbad* (*tareikem*); *conclusiva*: *Tapähts* (*tahba labbad*).. Īpatnēja disjunktīva saikļa nozīmē vārdnīcā 324^{11, 13, 14} sastopam formu *wa* (*Neds wa, kas Mahjā paleek, neds wa, kas Druhwā eet* 324¹³, *weder ist da, der zu Hause bleibt, noch der auff den Acker gehet*). Liekas, ka tā ir izrunā pārveidota (vai arī Langija uztverē sabojāta) verbālā forma *void*. — Īpatnēja partikula ir vienreiz sastopamais *jol* 108^{14a}, *doch*. Jāievēro arī *-ba*, piem., *taba* 301¹⁰.» (E. Blese, 1936, 530—531.)

«Izsaukšanas vārdos, kas arī sadalīti kādās 12 grupās, bez īstiem izsaukšanas vārdiem tāpat ietilpināti arī daži citu vārdu šķiru vārdi, kā, Labbe, Gruht', Kluſse 425.

Ja dažās 17. gadsimtā klajā nākušās latviešu valodas mācības grāmatās — Rēhehūzena un Dreseļa — sintakses parādības atsevišķā apskatā nemaz nav izdalītas, tad Langija gramatika šai ziņā tās krietni pārspēj un neko neatpaliek arī no Adolfiga, kura gramatikā nedaudz lappusēs ir skartas dažas latviešu valodas sintakses parādības. Zināms, arī Langijam sintakses nodaļā (*De Syntaxi* 426) nav dots kāds izvērsts un kādā noteiktā sistēmā iekļauts latviešu valodas teikumu apskats. Tāpat nav arī nopietnāka apskata par locījumu, darbības vārdu laiku, modu vai divdabju u. c. parādību izlietojumu teikumā. Savu sintaksi, kura «...lehret die Wörter recht zusammen setzen, des Gemüths Meynung auszusprechen» 426, Langijs dalījis vispirms *intransitiva*, ar ko, kā var nojaust, laikam domāta vārdu saskaņa teikumā (Labba Leeta. Es dſirſch 426), un *transitiva*, kas laikam apskata locījumu vai personas ziņā nesaskanīgu vārdu atkarību (Tāhwa Namms. Tōw peederr. Klauſs to wahrđ' 426). Bet bez šīs, kā Langijs saka, līdzīgu formu un mainīgu formu sintakses.. viņš dod vēl arī «*Syntaxis indeterminata*», kurā, kā šķiet, iekļaujas parādības, kas ir īpatnējākas, zināma satura izteikšanai var ietērties dažādos formu variantos. Tomēr viss šis Langija dalījums nekādas noteiktības sintaktisko parādību noskaidrošanā neīenes un arī apskatāmās parādības droši un uzskatāmi citu no citas nenošķiro.

Katrā sintakses nodaļā apskatītās parādības Langijs centies ietvert zināmos likumos..

Visas sintakses nodaļā apskatītās parādības ir tvertas ar praktisku nolūku parādīt latviešu valodas atsevišķu konstrukciju pareizu izlietojumu. Gramatikā minēto konstrukciju vidū ir dažas raksturīgas un tādēļ valodas pētīšanā noderīgas latviešu valodas sintaktiskās parādības.

Langija gramatika ieņem redzamu vietu 17. gadsimta gramatiku vidū. Samērā ar citām tā laika gramatikām tajā ir tīri bagāta viela, kas dota, apskatot dažas vārdu šķiras, un tā sniedz diezgan daudz vērtīgu valodas faktu, kas nozīmīgāki kļūst īpaši tāpēc, ka Langijs savus novērojumus izdarījis zināmos Kursas novados.» (R. Grabis, 1955, 259—260.)

Jāņa Langija latviski vāciskā vārdnīca

«Mancela vārdnīcu un frazeoloģiju Langijs iestrādājis savā darbā pilnīgi. Langija vārdnīcas 180 lapās ap 7000 vārdu.

Langijs mēģinājis vārdus kārtot etimoloģiski. Vietām etimoloģiskie sasaistījumi izdevušies pareizi, piem., *rāms*, *remdens*, saistīts ar vārdu *rimt* («Rahms», «Remdens», «Rimt» 106a.), *spilvens* ar *spalvu* («Spalwa» 139a., «Spilwens» 140.). Pārnestās un citas nozīmes vietām ievadītas ar norādi «it».

Ortogrāfijas ziņā vārdnīca sekojusi daļēji Mancela principiem. Līdzskaņi bieži nav mīkstināti. Vārdu rakstībā rupjas kļūdas un pārpratumi. Ir vēl daudzskaitļa datīva formas ar -ms («py Rittingeems» 54a.). Paretam vārdiem uzrādīta arī daudzskaitļa forma ar norādi «pl[uralis]». Dažviet pievienota norāde par vārdu šķiru. Ir kādas stilistiskas norādes, piem., «ironicè» par dumju cilvēku «Te||aputre» 155a.

Langijs stipri nosoda paradumu pārņemt vācu vārdus latviešu valodā (22a.). Tā viņš atzīst par nevēlamu vārdu *ādģēri* («Ahd=ģährjt» 6.), ieteicot to aizstāt ar, šķiet, pašdarinātu terminu *ādizdaritāju* («Ahd=iļdarraitais» 6.), bet ne ar turpat minēto vārdu *āmini* («Ahdmins» 6.), ko dod arī Mancelis (74.). Tāpat Langijs liek pilnīgi izmest vārdu *oērts* («Währts» 177.), ieteicot tā vietā *cienīgs* («zeenigs» 177.). Langija rīcībai nav pamatā rūpes par latviešu valodas tīrību, bet gan savlaicīga gādība, lai ieturētu distānci starp kungu un zemnieku valodu. Langijs vācu vārdu pārņemumus akceptē tikai tajos gadījumos,

ja latviešu valodā nav atbilstoša nosaukuma. Langijs dod veselu sarakstu par tādiem latviešiem svešiem jēdzieniem (22.).. Bet tekstā vēl atstāti daudzi ģermānismi — gan ar norādi «germ.», gan bez tās..

Vārdnīcā daudz Kurzemei raksturīgu latviešu resp. *kursnieku* 69. vārdu: «Škulbinaht» («Swanniht» 133.), «Štalģis» («ein Najchmaul»), «Štalģoht» («najchen» 144a.), «Dijch» ar daudziem atvasinājumiem — «Dijchums», «Dijchinaht», «iļdijchinaht», «Dijchotees» 27., *āz- // aiz-* («Ais-» // «Ahs-» 6.), «Diwi-» // «Dui-» 27., «Linzäht» («feyren v. ehren» 74.), «Mandäht» («prüffen») 80a., «Mantaht» («ändern» 81.), «Palanģa» («Palama») 68a., «Bendris» («Beedris») 17., «Walģiht» «effen» 169. (lietuviski *bendris*, *valgyti*) u. c.

Lielai daļai vārdu Langijs ir pievienojis gan no Manceļa un baznīcas literatūras pārņemtus, gan tautā noklausītus izteicienus. To starpā atrodami latviešu sakāmvārdi un parunas..

Langija uzrakstītie no latviešiem dzirdētie vārdi un izteicieni ļauj ieskatīties arī tā laika tautas ticējumos..

Vārdnīca dod arī dažas konkrētākas ziņas par tā laika materiālo kultūru..

Langijs Kurzemei sauc «Kurfohs», kurzemnieku — «Latwiġġis (Kurġneeks)», un «Latwiġka Šeñ'» ir vāciski tulkota «Lett oder Churlandt» 69. Langijs nešķir kursniekus no latviešiem.

Langija vārdnīca, ja atlasa tur no citiem avotiem iestrādāto, var dot vērtīgus materiālus valodas un kultūras vēsturei par Dienvidkurzemei XVII gs.» (D. Zemzare, 1961, 84, 86—87.)

Tālāk D. Zemzare savā pētījumā min J. Langija vārdnīcā sastopamos aizguvumus no lietuviešu valodas (88, sal. E. Blese, 1936, 553—554), aizguvumus no slavu valodām (88—90) un toponīmiku (90, sal. E. Blese, 1936, 556—558). E. Blese dod arī no vācu valodas aizgūto vārdu sarakstu (1936, 554—556).

«Tā kā Langijam ne visi svešākie un dialektiskie vārdi sastopami alfabēta kārtībā, tad» E. Blese sniedz «vēl reiz.. alfabēta

kārtībā visus šos svešākos latv. vārdus, aizrādot vietu, kur tie sastopami Langija tekstā» (537—552). Viņš atzīmē, ka «Pa lielākai daļai tie ir Kursas apvidus vārdi, pa daļai arī citi svešāki, bet mums tomēr no citiem apgabaliem pazīstami vārdi. Daži paliek arī etimoloģiski neskaidri.» (1936, 552.)

*

Langija vārdnīcas vērtīgākā daļa ir tieši tur izstrādātais Kurzemes leksikas materiāls, jo citādi tās paraugs un avots ir Manceļa vārdnīca, kas pārņemta ar visām kļūdām.

Bībeles tulkojums latviešu valodā

(Ernests Gliks (1652—1705) veclatviešu rakstu valodas vēsturē)

Bībeles tulkojuma mēģinājumi pirms E. Glika

J. Straubergs rakstā *Latviešu bībeles tulkojumu mēģinājumi priekš Glika* (IMM 1935, X 312—320) atzīmē, ka «Bībele latviešu valodā tulkota stipri vēlu. Tikai 1685. g... parādījās Jaunās Derības latviešu tulkojums, kad citās valodās, kā zviedru un somu, tā bija pārtulkota jau XVI g.s. vidū. Mēģinājumi tulkot latviešu valodā bībeli tomēr bija jau priekš Glika. Ja līdz XVII g.s. vidum literārie nolūki neiet pāri atsevišķu bībeles grāmatu tulkojumiem, kā Zīraka gudrības grāmatas, Zālamana sakāmo vārdu, Dāvida dziesmu un varbūt vēl kādu citu, tad XVII g.s. vidū jau visas bībeles tulkošanu uzskata par nepieciešamu un neatliekamu darbu.

Pirmais nopietnais mēģinājums ķerties pie bībeles tulkošanas notiek ģen.-superintendenta Joh. Gecelija laikā. 1662. gadā, stājoties amatā, J. Gecelijs iesūta karalienei plašu ziņojumu par saviem nodomiem.» (J. Straubergs, 1935d, 312.)

Atbilde, datēta ar 1662. g. 5. dec., ir pozitīva, tiek solīts materiāls atbalsts, jāmeklē piemēroti tulkotāji. Taču J. Gecelijam neizdodas nokārtot nedz naudas, nedz tulkotāju jautājumu, meklējot tulkotājus ortodoksālu vācu mācītāju vidū.

«Bija pāris cilvēku, kuriem bija un būtu bijusi dūša pie šī darba ķerties, bet ortodoksālam Gecelijam šie ļaudis bija galīgi nepieņemami. Šie vīri bija . . Jānis Reiters un Kristaps Firekers. Abi viņi bija spējīgi, apdāvināti, abu nodoms bija ziedot savas spējas latviešu labā, bet abi neatrada savas darbības sākumā ne mazāko atbalstu saviem plašajiem nodomiem. Firekers varēja savus darbus publicēt tikai sava mūža beigu cēlienā, Reiteru — . . latvieti, kas iedrošinājās griezt krūtis pretim muižniekiem, kas nebaidījās kritizēt Manceli un teikt, ka Mancelis nav uzrakstījis nevienas lapas puses, kurā nebūtu rupjas latviešu valodas kļūdas, uzmanīgais un konservatīvais Gecelijs baidījās laist savā tuvumā, lai nebojātu savu karjeru, un uz muižnieku pieprasījumu viņš šo kaitīgo latvieti atceļ no Raunas mācītāja amata . .

Gecelijs savus nodomus par latviešu bībeles tulkošanu virza tālāk, un 1664. g. sinodes dienas kārtībā jau atrodam punktu par bībeles tulkošanu latviešu valodā. Sinode arī nolemj ķerties pie šī bībeles tulkojuma, sākt šo darbu ar Dāvida dziesmām un min 10 mācītājus, kuriem jāiesūta šo dziesmu tulkojumu paraugi . .

Un tai pašā laikā, kamēr sinode ar tādu nedrošību pieiet pie bībeles tulkošanas, Reiters tai pašā 1664. g. sāk publicēt savu tulkojumu, nodrukājot Rīgā savu Mateus evaņģēlijuma tulkojumu latviešu valodā. Šis Reitera tulkotais Mateus evaņģēlijs ir pazudis, tā ka par viņu nav palikušas pāri pat nekādas bibliogrāfiskas ziņas, un pirmās ziņas par šo izdevumu dabūju no Reitera tiesāšanas aktim.» (J. Straubergs, 1935d, 313—314.)

«Bet Reiters iesākto darbu arī vairs nevarēja turpināt, jo viņam dzimtene bija jāatstāj.

Otrs mēģinājums pārtulkot latviešu valodā bībeli notiek ap 1675. g. un atkal saistās ar Jāņa Reitera vārdu. Reiters atgriežas no Polijas 1670. g., bet, kad viņu konsistorija vairs par mācītāju neuzņem, viņš aizbrauc uz Maskavu par luterāņu mācītāju un atgriežas no turienes 1672. gadā. Reiters nonāk

lielā trūkumā, Rīgas pilsēta neatļauj viņam atvērt skolu, konsistorija noskaņota pret viņu naidīgi un negrib viņam vairs mācītāja amatu piešķirt. Labvēlīgāki pret Reiteru izturas zviedru administrācija, un šīs administrācijas aprindās no jauna sāk cilāt jautājumu par bībeles tulkošanu latviešu valodā un par bībeles tulkotāju izraugās J. Reiteru.. Gubernators Ferzens ar sava padomnieka Helmersena starpniecību nosūta Reiteram pabalstu ar priekšlikumu pārtulkot Jauno Derību latviešu valodā. Reiters savā atbildē sirsnīgi pateicas par viņam parādīto godu un lūdz šo uzdevumu apstiprināt ar rakstu..

Nav zināms, vai gubernators uz šo vēstuli atbildējis un vai Reiters ir saņēmis rakstītu pavēli par bībeles tulkojumu, bet par to, ka Reiters pie šī darba ir ķēries, mums liecina 1675. gadā Rīgā izdots bībeles tulkojuma paraugs. Šis paraugs izdots grāmatiņas veidā oktāvā, un tā virsraksts ir:

Eine Ueberſetzungs-Probe genommen aus d. 20. Cap. Exodi, wie auch 5, 6, 7 Cap. Matthei, ſampt andern jchönen Sprüchen.
Ed. J. Reuter. Riga 1675. 0.

No šīs grāmatas virsraksta redzams, ka šai tulkojuma paraugā Reiters ievietojis 3 nodaļas no agrāk tulkotā Mateus evaņģēlija. Šais nodaļās atrodas kalna sprediķis un «Mūsu tēvs». Bez tam 20. nodaļu no Exodi, kur atrodas baušļi, un dažus citus bībeles pantiņus. Mozus grāmatas izvilcums it kā norāda uz to, ka Reiters savā bībeles tulkojumā nav gribējis norobežoties tikai ar Jauno Derību, bet dot pilnu bībeles tulkojumu.

Šīs grāmatiņas eksemplārs vēl XIX g. s. atradies Upsalas bibliotēkā un ierakstīts vairākos šīs bibliotēkas katalogos, bet tagad vairs tur nav atrodams, un mums nav iespējas spriest kā par Reitera rakstību, tā arī par to, cik daudz viņš baušļos un lūgšanās atkāpies no parastām tradīcijām. Nav arī zināms, kā uzņēma konsistorija un mācītāji šo tulkojuma paraugu, nav arī zināms, cik tālu Reiters ar bībeles tulkošanu ticis. Domā-

jams, ka viņš labu daļu no šī darba līdz 1677. g., kad uz visiem laikiem atstāj dzimteni, tomēr bijis veicis.» (J. Straubergs, 1935d, 316—317.)

Par tulkošanas principiem un stilu J. Straubergs atzīmē, ka «Reiters arī bībeli nodomājis tulkot no pirmavotiem un sabiedrībā, kā arī satiekoties ar pārējiem mācītājiem, asi kritizē Lutera bībeles tulkojumu, kas atkāpjas no šiem pirmavotiem. Bet, cik liekas, tas, ka Reiters sāk klāstīt savus plānus par to, kādam vajaga būt bībeles tulkojumam, kādai jābūt latviešu valodai šai tulkojumā, pierāda savas zināšanas vecās valodās un pat nekavējoties ķeras pie dažu tekstu labošanas, piem., pierāda, ka tēvreizē jāsaka nevis: «Ienākas tava valstība», bet «tava ķēniņa valstība» (leišu tulkojumos «karalīste») un šo pārgrozīto lūgšanu lasa arī baznīcā, nebūt nenāca Reiteram par labu, bet noskaņoja pret viņu naidīgi konservatīvos konsistorijas locekļus un superintendentu.» (J. Straubergs, 1935d, 315.)

Par eventuālu J. Reitera bībeles tulkojuma atsevišķu gabalu (piem., Mateus evaņģēlija) iekļaušanu E. Glika tulkotajā bībelē sk. nodaļā «Gramatiskās homonīmijas novēršanas mēģinājumi rakstībā».

Runājot par pirmiem mēģinājumiem tulkot bībeli latviešu valodā, J. Straubergs atzīmē, ka «nevar paiet garām Firekeram.. L. Bērziņš jau noskaidrojis, ka F. tulkojumi ietekmējuši Glika bībeles tulkojumu. Tāpat ir zināms, ka Adolfsija Vademecum'a 1685. g. izdevumā neietilpst visi F. tulkojumi, bet, cik tālu gājuši F. nodomi un darbi bībeles tulkošanā, par to ziņu nav. Ir pilnīgi iespējams, ka F. bībeles tulkošanas darbu bija pavisam daudz vairāk uz priekšu, un ir pat iespēja, ka Glika rokās, bībeli tulkojot, nonākuši F. manuskripti.

Bībeles tulkošanas darbus izdarījis pēc Glika liecības viņš viens pats ar vienu palīgu Vitenu (Witten). Tomēr man ģen.-konsistorijas arhīvā Stokholmā nācās uzduroties uz vairākiem dokumentiem, kuri liecina par to, ka pie bībeles tulkošanas

bez Glika strādājuši arī citi mācītāji. Viens no šiem Glika līdzstrādniekiem bijis Tirzas, vēlāk Valmieras mācītājs Klemhens.» (J. Straubergs, 1935d, 319.)

Tuvāk par šo jautājumu nākamajā nodaļā «K. Fīrekera un H. Adolfi skola bībeles tulkojuma rediģēšanā un veclatviešu rakstības reformēšanā».

K. Fīrekera un H. Adolfi skola bībeles tulkojuma rediģēšanā un veclatviešu rakstības reformēšanā

Veclatviešu pirmo rakstu valoda un ortogrāfija, ja vispār par tādu var runāt, bija haotiska un absurda, kā izteicies A. Augstkalns. Veclatviešu rakstības pamatus nodibina G. Mancelis. Taču viņa ortogrāfija īsteni palikusi pusceļā starp pirmo rakstu valodu un to veclatviešu rakstību, kādu Fīrekera un Adolfi skola panāk ar savām rakstības reformām un ievieš bībeles tulkojuma rediģēšanā. Šo jautājumu pētījis J. Straubergs un rezultātus publicējis rakstā «Kā noritēja bībeles tulkošanas darbs» (1943).

Pēc arhīvu materiāliem, kuros atrodas bībeles tulkošanas un iespiešanas lēses, J. Straubergs spriež sekojošo. —

«Rēģera nolēse dod mums skaidru atbildi par bībeles tulkošanas darba tiešajiem dalībniekiem. Virsredakciju savās rokās patur J. Fišers, viņa vadībā strādā ne tikai tulkotājs Gliks, bet arī palīgs (amannensis) Vitens un korektors Klemhens. Tie visi ir vārdi, kas ir arvienu minami, kad runājam par bībeles tulkošanas darbu. Kādu daļu lielā darba katrs no viņiem ir veicis, to pilnīgi mēs nekad nenoskaidrosim. Grūti ticams, ka Vitens, kas visu laiku saņem Rīgā brīvu dzīvokli, uzturu un algu, būtu bijis vienīgi pārrakstītājs. Gliks varēja ziedot tikai savu brīvo laiku bībeles tulkošanas darbam, turpretim Vitens nebūt nav Glika privātsēkretārs, bet dzīvo un

strādā Rīgā Fišera uzraudzībā un drīzāk apzīmējams par redakcijas sekretāru, bija pastāvīgs algots darbinieks, kas varēja arī Glika redakcijā veikt tulkošanas darbus. Tāpat otrs līdzstrādnieks Klemkens stājās Vecās Derības tulkošanas darbā, un vairākos rakstos ir atzīmēts, ka viņš bez atlīdzības piedalījies bībeles tulkošanā. Vistuvāk mēs būsim patiesībai, ja teiksim, ka bībeles tulkošanas darbu ir Fišera uzraudzībā veicis Gliks ar saviem līdzstrādniekiem Vitenu un Klemkenu.

Bet bībeles tulkošanas darbs arī šiem četriem vīriem nebija pa spēkam. Un lēses rāda arī to, ar kādām grūtībām bija jāsadurās, bībeli tulkojot, un kā ritēja tulkošanas darbs ..

1683. g. augustā Jaunās Derības tulkošanas darbs bija nobeidzies, un manuskripts bija sagatavots iespiešanai. Vajadzīgs vēl bija kurzemnieku akcepts padarītajam darbam.

Lai to nokārtotu, ģen.-superintendents ar līdzstrādniekiem (Gliku un Vitenu) un Vidzemes revidentiem dodas uz Jelgavu, kur notiek kopēja apspriede ar Kurzemes mācītājiem. Naudas summa, kas izdota šīs delegācijas uzturam, liecina, ka konference ilgusi apm. vienu mēnesi. Par šīs konferences rezultātiem mums ziņu nav, bet 1685. g. no 29. aprīļa līdz 17. maijam Rīgā no jauna ierodas revidenti, lai cenzētu bībeles tulkojumu, un šīs revidentu konferences rezultātā 1685. g. sāk iespiest Jauno Derību. Tas rāda, ka 1683. g. Jelgavas konferencē Glika tulkojums ir noraidīts [retin. A. O.] un ka vajadzīgs bijis 1 $\frac{1}{2}$ gada, lai pārstrādātu Jaunās Derības tulkojumu un celtu to no jauna priekšā revidentiem. Pašu revidentu sastāvs tikpat radikāli grozījies. Tur, kur pirmo tulkojumu cenzē Vidzemes mācītāji, pēc Jelgavas konferences mēs Vidzemes revidentus vairāk neredzam, bet revidenti, kas pārbauda pārstrādāto Jaunās Derības un visu tālāko bībeles tulkojumu, visi ir Kurzemes mācītāji [retin. A. O.]. Tie ir galma mācītājs Hollenhāgens, Zaļās muižas mācītājs Adolfijs un Džūkstes mācītājs Nikolajs Hesper.

Par to, ka vadība bībeles tulkojuma redakcijā nonāca Fīrekeras skolas rokās, nav ko brīnīties. Izšķīrēji šai lietā bija Fīrekeras valodnieciskie materiāli [retin. A. O.]. Kad 1685. g. 27. aprīlī Kurzemes revidenti ieradās Rīgā, viņu rokās jau atradās pilnīgs Adolfsija—Fīrekeras gramatikas eksemplārs, kura priekšvārdus Adolfsijs paraksta Jelgavā 1685. g. aprīlī priekš delegācijas izbraukšanas. Tāpat arī kurzemnieku rīcībā atradās Fīrekeras materiāli Adolfsija tai pašā gadā iespiestajai Rokas grāmatai, ar Fīrekeras tulkotajiem evaņģēlijiem un epistulām, dažām Adolfsija minētām Fīrekeras tulkotajām bībeles grāmatām, un domājams arī, ka revidentu rokās atradās Fīrekeras vārdnīca.

Bet lielākā daļa šo materiālu atradās kurzemnieku rokās jau 1683. g., kad Fišers ar Gliku tulkoto un Vidzemes mācītāju revidēto Jaunās Deribas tulkojumu ieradās Jelgavā. Šī Jelgavas konference ieilga apmēram mēnesi, un šai vēsturiskajā konferencē tika nosprausti latviešu literārās valodas pamati vairākiem gadu simtiem [retin. A. O.]. Mums nav zināms, kāds bija Vidzemes mācītāju rediģētais tulkojuma teksts, bet liekas gan, ka tālu no Manceļa nenoteiktības rakstībā un gramatikā tas nebija ticis, tāpat kā pārējie tā laika raksti. Un pirmais secinājums, pie kura bija jānāk konferencē, bija tas, ka bez skaidriem rakstības un gramatikas principiem pie tik liela darba nevar ķerties. Vidzemes revidentu atteikšanās no tālākās redakcijas vadības rāda, ka viņiem šādu skaidru principu nav bijis, un tādēļ viņi savu vietu nodeva Fīrekeras skolas pārstāvjiem.

Pirmais konferences rezultāts bija vienveidīgas ortogrāfijas izveidošana [retin. A. O.]. Tā ir tā, kas savā visumā kā «vecā ortogrāfija» nogāja no skatuves tikai priekš pāris gadu desmitiem, bet ko 17. g. s. beigās bieži dēvēja par kurzemnieku rakstību. Ar visām savām lielajām kļūdām, par ko jau Adolfsijs taisnojas savā gramatikas ievadā, tā tomēr bija liels solis uz priekšu, par ko mēs varam

pārlicināties, salīdzinot darbus, kas iespiesti pirms bībeles, ar vēlākiem.

Kurzemniekiem arī pieder gods, ka viņi jau pirms Jaunās Derības iespiešanas izdeva pirmās grāmatas šai rakstībā. Jaunās Derības rediģēšana bija pabeigta 1685. g. maijā, un ir iespējams, ka tās iespiešanas sākums ir sakarā ar tām 240 risēm papīra, kas pienāca 1685. g. novembrī. Bet tai laikā bija iespiestas jaunajā «bībeles» rakstībā kā Adolfiga gramatika, tā arī viņa rokas grāmata. Sevišķi svarīga bībeles tulkošanas un rediģēšanas darbā bija Fīrekera—Adolfiga gramatika, ar kuras pamatiem Kurzemes mācītāji varēja iepazīstināt konferences dalībniekus jau 1683. g. un kura arī kļuva par bībeles tulkojuma valodniecisko pamata akmeni [retin. A. O.].

Tomēr jāatzīmē, ka gramatikas atziņu ieešanai dzīvē ir nepieciešams ilgāks laiks, un tādēļ ne par bībeles tulkojumu, ne arī par pašu jelgavnieku izdevumiem mēs nevaram teikt, ka tur Fīrekera—Adolfiga gramatikas principi būtu pilnīgi konsekventi ievēroti. To izdarīja tikai bībeles otrā izdevumā 1739. gadā, un par bībeles valodas faktisko pamatu mums jāuzskata šis izdevums, kas savos stereotipos izdevumos uzglabājies negrozīts līdz 19. g. s. otrai pusei [retin. A. O.].

Ir tikai viens darbs, kur šī jaunā rakstība jau pirms Adolfiga gramatikas parādīšanās konsekventi ievērota. Tas ir Fīrekera vārdnīcas manuskripts [retin. A. O.]. Adolfiga gramatikas izdevumā Fīrekera jau apzīmēts par mirušu; pirms tam viņš kādu laiku slimojis, un trieka ķerusi viņa roku, tā ka visvēlākais, kad šis manuskripts uzrakstīts, ir 1683.—1684. gads. Dreselim šis manuskripts ir rokā jau 1685. gadā, L. Kannenbergs, kas ieguvis pusi Fīrekera manuskriptu, pagūst līdz savai nāvei 1690. g. ne tikai pārrakstīt otru pusi, kas paliek otra īpašnieka, domājams, Dreseļa rokās, bet arī to sagatavot

iespiešanai, pārrakstot manuskriptu stingri alfabētiskā kārtībā. Tādā kārtā pat Kannenberga Fīrekerā vārdnīcas pārstrādājums ir radies laikā, kad vēl bībeles tulkojums nebija iespiests, un Fīrekerā manuskripta rašanos pirms tam, kad vēl nebija sākuši spiest ne bībeli, ne arī Adolfiga gramatiku, grūti būs apšaubīt.

Ir tikai divas iespējas: Fīrekers savu vārdnīcu uzrakstījis pirms 1683. g. konferences, konference šo ortogrāfiju akceptējusi un pieņēmusi to par bībeles tulkojuma valodu [retin. A. O.], vai arī Fīrekers pēc šīs konferences pārrakstījis savus valodnieciskos materiālus konferences pieņemtajā rakstībā. Lai kura no šīm versijām būtu pareizā, skaidrs ir tas, ka Fīrekerā ietekme bībeles tulkošanas gaitā ir ļoti liela. Viņš pirmais deva jaunas ortogrāfijas paraugus, un šiem paraugiem, kā arī Fīrekerā gramatikai sekoja savā turpmākajā gaitā kā bībeles tulkotāji, tā arī redaktori [retin. A. O.].

1690. gadā tika nobeigts latviešu bībeles tulkošanas darbs, kas ilga gandrīz deviņus gadus [retin. A. O.]. Rēģera nolēse atrodas 1692. g. janvāra aktīs, un tātad vēl 1692. g. ziemā bībeles iespiešanas darbi nav nobeigti, jo vēl jāiespiež apokrifi. 1694. g. 30. sept. karalis pavēl laist latviešu bībeli tautā, bet iepriekš vēl Kurzemes un Vidzemes mācītājiem, kas strādājuši tulkodami, jāapskata iespiestā bībele, vai tur nav ieviesies kas piedauzīgs. Bībeles bez maksas izsniedzamas baznīcām un skolām, kā arī Kurzemes mācītājiem, kas pie tās strādājuši.» (J. Straubergs, 1943, 199—200.)

Jāpiezīmē, ka bībeles tulkojuma pirmizdevums — liela formāta grāmata ar 2487 lappusēm (svarā gandrīz četri kilogrami) — iznāca 1500 eksemplāru tiražā, no kuras 1739. gadā vēl bija atlikušie 100 eksemplāru. Tātad 50 gados (1689—1739) pārdoti tikai 1400 eksemplāri. Tas liecina, ka

tautā šai laikā bībele nevarēja būt izplatīta, t. i., nevarēja būt populāra.

Uz šo laiku var attiecināt arī E. Glika vārdus, kas lasāmi viņa 1684. gada ziņojumā Ekonomijas pārvaldei: «Cik bēdīgi šeit stāv ar nevāciešu ticību, tas vairāk ir apraudams nekā aprakstāms. Starp desmitiem viens māc tēvreizi, un starp simtiem viens to mazumiņu, ko viņi mēdz skaitīt no 5 katķisma galvas gabaliem. Tādēļ baznīca un altāris stāv tukši, tāpēc ka nav patikšanas ne pie tā vārda, ne pie tā sakramenta.»

Gramatiskās homonīmijas novēršanas mēģinājumi rakstībā

P. Šmits, atzīdams dažādu autoru līdzdalību bībeles tulkošanā un vienību, kas izskaidrojama ar E. Glika kā redaktora darbu, noraida iespēju izzināt pēc valodas resp. rakstības atsevišķu autoru ieguldījumu tulkojumā:

«Kaut arī Glikam, kā domājams, pie viņa grūtā darba, bībeles tulkošanas latviešu valodā, ir bijuši daži palīgi, tomēr zināma vienība tulkojuma valodā liecina, ka viss darbs gājis caur viena vīra rokām. Vismaz pēc valodas vien šādu palīgu darbi vairs nebūs atrodami, jo sīkumos Glikš tomēr nav turējies pie stingriem likumiem; tā p. p. vārds *b a l s s* vienā pašā pantiņā (Jer. 33, 11.) ir sastopams trejādās formās: ta Balšs, ta Balkšne un tas Balkšnis. Starpība starp jaunās un vecās derības tulkojumiem arī vēl neaizrāda uz dažādiem tulkotājiem, jo pēdējā, kā zināms, tika tulkota vēlāki, kad Glikš jau savā darbā bija vairāk iestrādājies.» (P. Šmits, 1908, 21.)

Taču E. Lāmes pētījums *Loģiskais princips Glika rakstībā*, kurā apcerēti gramatiskās homonīmijas novēršanas mēģinājumi veclatviešu tekstos, sniedz tādu faktu materiālu, pēc kura spriežams, ka Mateus un Markus evaņģēliju valoda resp. rakstība ir visai atšķirīga no pārējo bībeles grāmatu rakstības.

Tas atļauj domāt, ka J. Reitera 1664. gadā tulkotais Mateus evaņģēlijs, par kuru J. Straubergs spriež, ka «Tas ir galīgi pazudis» (1936, 7), varētu būt ievietots E. Glika bībeles tulkojumā. Līdzīgi jādomā par Markus evaņģēlija tulkojumu, kā to redzēsīm no sekojošā E. Lāmes darba izklāsta.

«Latviešu pirmajās grāmatās gala zilbju patskaņu rakstība bieži neatbilst izrunai, jo pa laikam dažādus gala zilbju patskaņus apzīmē ar *e*, reti ar citiem burtiem.

17. gadsimteņa rakstos gala zilbju patskaņu rakstību pielāgo izrunai. Tomēr ir gadījumi, kad arī tā laika grāmatās vienu un to pašu skaņu ar nolūku apzīmē dažādi, lai ar dažādo rakstību izceltu vienādu vārdu dažādas nozīmes.

Nozīmes starpību apzīmējot, arī 17. gadsimteņa rakstnieki dažreiz lietā rakstu zīmes, kas neatbilst izrunājamām skaņām ..

No nozīmes atkarīga vienas skaņas dažāda rakstība sastopama arī dažās Glika bībeles tulkojuma grāmatās.

1) *u* skaņas apzīmējumā *o*-, *ā*- un *u*-celmu (substantīvu, adjektīvu, skaitļa un vietnieka vārdu) vienskaitļa akuzatīvā un instrumentālī un visu celmu daudzskaitļa ģenitīvā,

2) *a* [un *e*, iestarp. A. O.] skaņas apzīmējumā *ā*- un *ē*-celmu (substantīvu, adjektīvu, skaitļa un vietnieka vārdu) viensk. ģenitīva gala zilbē (*-as*, *-es*) un daudzsk. nominatīva un akuzatīva gala zilbē (*-ahs*, *ehs*),

3a) norādāmā vietnieka vārda «tas» rakstībā siev. kārtas viensk. ģenitīvā (*thas*) un daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā (*tahs*),

3b) norādāmā vietnieka vārda «tas» rakstībā abu kārtu viensk. akuzatīvā un instrumentālī (*to*) un daudzsk. ģenitīvā (*tho*),

3c) norādāmā vietnieka vārda «tas» rakstībā vīriešu kārtas viensk. ģenitīvā (*tha*) un tā paša vietnieka vārda sieviešu kārtas viensk. nominatīvā (*ta*),

4) patskaņa apzīmējumā adverbos *tā*, *kā*, *šā*,

5) gala zilbes *i* skaņas apzīmējumā adjektīvu vīriešu kārtas

daudzsk. nominatīvā (i) un no adjektīviem atvasinātu adverbu gala zīlē (i, e),

6) *r* skaņas apzīmējumā verba «būt» tagadnes 3. personā (irr) un partikulā *ir.*» (E. Lāme, 1933, 105.)

1. Norādījusi uz nekonsekvenci 16. gadsimta tekstos *u* skaņas apzīmējumā *o-*, *ā-* un *u-*celmu vienskaitļa akuzatīvā un instrumentālī un visu celmu daudzskaitļa ģenitīvā, kuros mijas *u* un *o* burti, E. Lāme atzīmē, ka «Manceļa rakstos vispārināts *o-*, *ā-* un *u-*celmu viensk. akuzatīva un instrumentāļa galotnes apzīmēšanai *u* burts, bet visu celmu daudzsk. [105] ģenitīva galotnē *o*.. No minētajiem celmiem, kur viensk. akuzatīva un instrumentāļa galotne sakrīt ar daudzsk. ģenitīva galotni, daudzsk. ģenitīva galotnes apzīmējums ar *o* vispārināts un ievests arī citu celmu daudzsk. ģenitīvā, piem., [Manc. Postillā, A. O.] I. 65 tahdo ʎaujcho Mutteh, I. 80 to Engheʎo ʕāhklū..

Glika bībeles tulkojumā Mateus un Markus evaņģēlijā *o-*, *ā-* un *u-*celmu viensk. akuzatīva un instrumentāļa galotne apzīmēta ar *u*, visu celmu daudzsk. ģenitīva galotne turpretim ar *o*, piem., Mat. 5. 11 wiʕʕu ʎaunu runnahs, Mat. 22. 16 Jo tu ne usluhko tho ʕilweko Augʕtibu, Mark. 14. 1 ar Wiltu, Mark. 5. 42 ar leelu Istruhʕinaʕchanu, Mat. 13. 47 wiʕʕadu ʕiwʕo Tautu, Mark. 6. 56 Drehbjo = wihli, Mark. 9. 42 Dʕirno = Akmins.

Izņēmumi no šā rakstības veida reti..

Dažas bībeles grāmatas daudzsk. ģenitīva gala zīlē redz līdzās gan *u*, gan *o* bez nozīmes izšķirības, piem., Ebr. 9. 13 tas Aʕʕins to Wehrʕchu un Ahʕchu, Ebr. 10. 4 tas Aʕʕins to Wehrʕcho jeb Ahʕcho.

Bībeles grāmatu lielākajā daļā ir viensk. akuzatīva un instrumentāļa un arī daudzsk. ģenitīva gala zīlē *u.*» (E. Lāme, 1933, 105—107.)

Minētās rakstības diferencēšanas motīvos P. Šmits min substantīvu daudzskaitļa ģenitīva pielīdzināšanu adjektīvu un pronomenu daudzskaitļa formām:

«Daudzskaitlī lietu vārdi pie Glika nereti pieņem apzīmētāju īpašības vārdu un pronomenu galotnes, pie reizes arī otrādi. Bieži vien lasot atduramies uz šādiem izteikumiem: tee Augļtee Preeļteree un Warifeere (Mat. 27, 62.), Mannee Paļemotee (Jud. 16, 11.), plattahs Bahrķjtahs (Mat. 23, 5.), Wiļļahs ūchahs leelahs Ehkahs (Mark. 13, 2.), Juhļeem Tehweem (Jer. 11, 4.), Muhļahm Rohkahm (Jer. 11, 21.) u. t. pr. To ievērojot, nebūs mums jābrīnās arī par šādām formām: to ohtro Wahrto (Ec. 40, 8.), tawo Ūwahrko (1. Zam. 24, 12.), diwejo meito (1. Zam. 14, 49.). Šādas formas vēl varēja pabalstīt adjektīvu pilno galotņu ģenitīvi uz *o*, kā p. p. šādā teikumā: Tad nu Deews ne irr tho Mirruļcho Deews, bet tho Dļhwo (Mat. 22, 23.). Tā kā nu vienskaitļa akuzatīva galotne (*u*) latviešu valodā pa lielākai daļai sakrīt ar daudzskaitļa ģenitīva galotni (*u*), tad valodas nepratēji viegli vien varēja nākt uz domām še meklēt starpību un pēdējā gadījumā pieņemt īpašības vārdu pilno galotni *o* par vispārīgo formu. Pie Glika šādi piemēri gan jau pieder pie izņēmumiem, bet agrākie rakstnieki, kā Mancelis, Kleinšmits un citi, raksta daudzskaitļa ģenitīvu gluži kārtīgi ar galotni *o*. Bīlensteins pat domā, ka šis *o* esot īstā veclatviešu daudzskaitļa ģenitīva galotne. Bet, tā kā nu Manceļa un Glika laika biedri, Einhorns un Fīrekers, kuri tos laikus bijuši labākie latviešu valodas pazinēji, raksta šādos gadījumos tikai galotni *u*, tad par šās galotnes vienīgo pareizību mums gan nebūs laikam jāšaubās.» (P. Šmits, 1908, 23—24.)

«2. *ā-* un *ē-*celmu (substant., adjekt., skaitļa un vietn. v.) galotnes sakrīt viensk. ģenitīvā un daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā. ..šo triju locījumu galotnes apzīmē ar tām pašām rakstu zīmēm, piem., Ev. 121 Gars tās Teļnibes, Ev. 123 no thās paļfoules, Ev. 108 thās Ūewes (daudzsk. nomin.), Ev. 126 taes Ūymes (daudzsk. nomin.) ..

Einhorna deklināciju paraugu (Mag. XX. 2, 42 un 43) galotņu sarakstā redz *ā-*celmu viensk. ģenitīvā, daudzsk. nominatīvā

un akuzatīvā to pašu galotni: *-as*, *ē*-celmu viensk. ģenitīvā *-es* (*ē*-celmu daudzsk. galotņu saraksta trūkst).

Locīšanas paradigmā turpretim *ā*-celmu viensk. ģenitīvā ir *-as*: tahs *Seewas*, bet daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā *-ahs*: tahs *Seewahs*.

Arī *ē*-celmu paradigmā ir starpība starp viensk. ģenitīvu un daudzskaitļa nominatīvu un akuzatīvu, kas radīta ne ar substantīva galotnes, bet ar artikula palīdzību: ģenit. tas *Semmes*, ablat. no tās *Semmes*, daudzsk. nomin. un akuz. tahs *Semmes*.

Glika bībeles tulkojumā Mateus un Markus evaņģēlijā *ā*-celmu rakstība saskan ar Einhorna rakstību: arī minētajos evaņģēlijos viensk. ģenitīva gala zilbe apzīmēta ar *-as*, bet daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā ar *-ahs*.

Bez tam Glika bībeles tulkojumā arī *ē*-celmu rakstība saskaņota ar *ā*-celmu rakstību: arī *ē*-celmu viensk. ģenitīva gala zilbē nav *h* burta, bet daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā tas ievests, tāpat kā *ā*-celmos, piem., Mat. 24.15 eekfch thas fwehtas Weetas, Mark. 4.28 eekfch Wahrpas, Mat. 13.36 no thas niknas Sahles, Mark. 4.20 wirs labbas Semmes, Mat. 24.22 taps tahs Deenahs pa=ihfinatahs, Mat. 7.27 tahs Straumehs fatezejeja, Mat. 7.11 labbahs Dahwanahs doht, Mat. 3.11 tahs Kurpehs.. neft, Mark. 4.27 tahs Seklahs usdihgt, Mark. 7. 3 tahs Rohkaks ne maifa, Mark. 13. 25 Swaigfnehs nohkrittihs, Mark. 6. 41 Un wiņfch nehme tahs peežahs Maijehs..

Citās bībeles tulkojuma grāmatās *ā*- un *ē*-celmu viensk. ģenitīva un daudzsk. nominatīva un akuzatīva galotni vairs neapzīmē divējādi, bet šos trijos locījumos lietā *-as* [*-es*, A. O.].

3. Arī norādāmajā vietnieka vārdā «tas» sakrīt daži locījumi:

a) sieviešu kārtas viensk. ģenitīvs ar daudzsk. nominatīvu un akuzatīvu, b) abu kārtu viensk. akuzatīvs ar daudzsk. ģenitīvu, c) vīriešu kārtas viensk. ģenitīvs ar sieviešu kārtas viensk. nominatīvu.

Glika bībeles tulkojumā arī nozīmes starpību starp šiem locījumiem izceļ ar *h* burta palīdzību:

a) sieviešu kārtas viensk. ģenitīvā ir *h* zīme aiz *t* (thas), bet daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā aiz *a* (tahs), piem., Mat. 6.22 thas Meeļas Ēpihdeklis, Mark. 10.6 no Eeļahkuma thas Raddibas, Mat. 7.27 tahs Straumehs ņatežģeja, Mat. 6.1 ka juhs tahs ne dohdaht, Mark. 2.20 Bet tahs Deenahs nahks, Mark. 6.6 pahrņtaigaja ... tahs Meeļtahs ..

b) abu kārtu viensk. akuzatīvā trūkst *h* burta, bet daudzsk. ģenitīvā to lietā, piem., Mat. 6.6 to atmakļahs, Mat. 9.31 to Ēlawu, Mark. 12.14 tho Žilweko Augļtibu, Mat. 24.8 tho leelo Behdo Eeļahkums;

c) sieviešu kārtas viensk. nominatīvā nav *h*, bet vīriešu kārtas viensk. ģenitīvā to redz aiz *t*, piem., Mat. 9.21 ta ņažģģija, Mat. 9.22 ta Ēeewa, Mark. 9.25 eekļch tha, Mark. 4.17 tha Wahrda dehļ.

4. Ar norādāmā vietnieka vārda «tas» vīriešu kārtas viensk. ģenitīvu un sieviešu kārtas viensk. nominatīvu sakrīt adverbs «tā», kas no tiem izšķiras tikai ar intonāciju, ko vecajos rakstos neapzīmē.

Lai rādītu nozīmes starpību, Glika bībeles tulkojumā liek gravi (pusjumiņū) uz *a*-burta, tāpat kā adverbos *tā* un *kā* Adolfija gramatikā.

Ar gravi bībelē apzīmē arī adverbu *kā* un *šā* patskani, lai pasvītīrātu nozīmes starpību starp šiem adverbiem un vietnieka vārdu *kas* un *šis* vīriešu kārtas vienskaitļa ģenitīvu, kur patskanis paliek bez jebkādas zīmes, piem., Mat. 4.14 kas tā ņakka, I. Pētera grām. 4.16 kā kriļtihts Žilweks, I. Ķēniņū 20.10 ņchā un tā darra.

Jāmin, ka Glika bībeles tulkojumā minētās akcenta zīmes ļoti bieži trūkst, īpaši adverbos *kā* un *šā* ..

Par labu tam, ka Glika bībeles tulkojumā gravis minētos adverbos nav garuma jeb intonācijas zīme, bet noder vienīgi

nozīmes starpības apzīmēšanai, runā tas, ka Gliks liek gravi arī uz īsā *i* zīmes no adjektīviem atvasinātu adverbu gala zilbē Mateus un Markus evaņģēlijā un dažās citās bībeles grāmatās, kur ar gravi pasvītrāta nozīmes starpība starp adjektīvu vīriešu kārtas daudzsk. nominatīvu un no adjektīviem atvasinātiem adverbiem, kas beidzas ar *i*.

5. Jau Mancelis apzīmē šo starpību.

Adjektīvu vīriešu kārtas daudzsk. nominatīva gala zilbē viņa rakstos ir *i*, turpretim minēto adverbu gala zilbē *e*, piem., I. 63 ka ghohdighi ʒillwāki, I. 165 ghodighe djiewoht, I. 124 tee labbi Darbi, I. 118 labbe djiewo.

Ļoti reti redz Mancela rakstos no adjektīviem atvasinātu adverbu gala zilbē *i*, piem., I. 37 Labbi buhʒ tōw.

Glika bībeles tulkojumā Mateus un Markus evaņģēlijā adjektīvu vīriešu kārtas daudzsk. nominatīva galotni apzīmē ar *i*, piem., Mat. 26.60 diwi wiltigi Leeʒineeki, Mat. 17.25 tee laiʒigi ʒehniņi, Mark. 4.40 Ka eʒfaht juhs tik bailigi.

No adjektīviem atvasinātu adverbu gala zilbē minētos evaņģēlijos ir *i* ar gravi punkta vietā, piem., Mat. 2.8 isklauʒinajeet itt labbi, Mat. 5.26 Pateesi es ʒakku tew, Mark. 8.32 itt drohʒchi runnaja, Mark. 13.13 tas dʒihwohs muhʒchigi.

Izņēmumu no šā rakstības veida nav visai daudz..

Citās vietās minētos evaņģēlijos gandrīz visi adverbi, kuru gala zilbē kādreiz redz *i* ar punktu, sastopami arī ar gravi uz *i*, tātad punkts uz *i* šos izņēmumos uzskatāms par kļūdu.

Minētie adverbi apzīmēti ar gravi ne vien Mateus un Markus evaņģēlijos, bet arī dažās citās bībeles grāmatās: Kolosiešu, I un II Tesalonikiešu, I un II grām. Timot., grām. Titum, Efeziešiem, Filipiešiem, lai gan minētās grāmatās diezgan bieži šos adverbos redz arī *i* ar punktu.

Ja minētos evaņģēlijos un grāmatās *i* ir tādu adverbu gala zilbē, kas nav atvasināti no adjektīviem un kas nesakrīt ar

adjektīvu vīriešu kārtas daudzsk. nominatīvu, tad uz šā *i* neliek gravi, piem., Mat. 5.39 pretti ūtahweht, Mat. 14.24 jo tas Wehŷch bija pretti, Mat. 25.6 eite... pretti, I Tesal. 4.6 Ka ne weens pahri darra..

Līdzīgi Mancelim arī Gliks dažās vietās no adjektīviem atvasinātu adverbu gala zilbēs patskanī apzīmē ne ar *i*, bet ar *e*, piem., Jāņa parād. gr. 11.15, 14.11, 15.7, 20.10, 22.5 — muhŷchige, Jāņa parād. 18.2 ŷpehŷige, Jāņa parād. 18.6 diw-kahrtige, Apust. d. 15.35 preeŷige, Apust. d. 26.5 ilge.

Līdzās patskaņa apzīmējumam ar *e* šo adverbu gala zilbē minētās grāmatās redz arī *i*, piem., Jāņa parād. 11.8 garrigi, Jāņa parād. 1.6 muhŷchigi, Apust. d. 28.7 laipnigi, Apust. d. 24.4 ilgaki, un apzīmējums ar *e* nav konsekventi izturēts nevienā bībeles grāmatā.

6. Verba būt tagadnes 3. personas forma sakrīt ar partikulu *ir*. Nozīmes starpības apzīmēšanai Gliks dubulto verbā *r* zīmi, bet partikulā tā nedara, piem., Mat. 6.29 ir Šalamans... tā newa apgehrbts bijis, Mat. 21.27 tad ir es jums ne ŷakku, Rom. 14.21 Tas irr labbaki, Jāņa ev. 8.14 tad irr... manna Leeŷiba teeŷa.

Izņēmumi no šā rakstības veida reti, piem., Rom. 3. 10 tur ne gir ne kas taiŷnis.

Nozīmes starpības apzīmēšana padara dažu Jaunās Derības grāmatu rakstību raibu un sarežģītu.

Dažās citās Jaunās Derības grāmatās un Vecajā Derībā šo rakstību vienkāršo, un tā saskan ar rakstību Adolģija gramatikā. Kā tur, arī bībeles grāmatu lielākajā daļā vairs nelietā 1. (pa daļai), 2., 3.a, b, c un 5. punktā minēto rakstu zīmju vienādu vārdu nozīmes starpības apzīmēšanai, bet patur tikai 4. un 6. punktā minētās: gravi adverbos *tā*, *kā*, *šā* un vienu *r*-zīmi partikulā *ir*, bet divi verba *būt* tagadnes 3. personā.» (E. Lāme, 1933, 107—110.)

Gramatisko formu īpatnības bībeles tulkojumā

«.vācu valodas iespaids tomēr gandrīz katrā [tulkojumā] teikumā cauri manāms. Latviešu demonstratīvo pronomeņu tas viņš izlieto gandrīz tāpat kā vācu artikulū, p. p.: Tad ņaḡḡija ta Seewa uḡ to Tḡchuhḡku: Mehs eḡdam no teem Augḡleem Dahrḡā (1. Moz. 3, 2.) .. Artikulu Gliks taču netura par nepieciešami vajadzīgu latviešu valodā un šad un tad lieto pat tādu vārdu kā tas Kungs bez minētā pronomena; p. p.: Kā rakḡtīts ḡtahw Kunga Bauḡlibā (Lūk. 2, 23.).

Vīriešu un sievietiešu kārtas vārdus Gliks nereti sagroza pēc vācu valodas priekšzīmes; p. p.: Wiḡna — die Welle (Lūk. 21, 25.), Tukḡneḡe — die Wüḡte (Joz. 1, 4.), ḡstuhre — die Ecke (1. Zam. 14, 38.), Seede — die Blüte (Zīr. 51, 15.), tas Siws — der Fiḡch (Jāḡ. ev. 6, 11.), Gulḡs — das Bett (Est. 1, 6.), ḡehkls — der Same (1. Pēt. 1, 23.). Tā pašā iemesla dēļ no vārda prieks ir izcēlusies forma: prieca un varbūt arī prieka; p. p.: daudḡ Preekas (2. Mak. 14, 8.), Weens gudrs Dehls irr ņawam Tehwam Preeḡa.. (Zāl. sak. 10, 1.) ..

Tā kā nu jau priekš Glika parasti top rakstīts Preex un arī pie Glika tikai kā izņēmumus sastopam formas Preeḡa un Preeka, tad gan varēsīm pieņemt, ka vārds preeḡa .. ir tikai pēc vācu «die Freude» sagrozīts latviešu vārds prieks. Šādu sagrozījumu būs vēl pabalstījuši vārdi priecāties un priecīgs. Turpretī vārdu prieka esmu ievērojis arī tautas dziesmās.. Liela prieka, maza bēda, Kad ienāca tautu meita. 15267. Ej mājā tu, Jānīti, Tev mājā liela prieka. 20773.

Pārrunātai galotņu sagrozīšanai vācu valodas priekšzīme tomēr laikam nebūs noderējusi par vienīgo iemeslu, jo arī pašā latviešu valodā ne mazumu vārdu lieto abos dzimumos .. Pie šādiem vārdiem ar nenoteiktām galotnēm pieder, p. p.: kḡlava un kḡlavs, āpša un āpsis, tas dienasts un tā dienasts, tas

krīts un tā krīts (krīte) u.d.c. Arī to laiku vācu rakstos kārtas jautājums nebija galīgi izšķirts.» (P. Šmits, 1908, 22—23.)

Substantīvu deklinācijā daudzskaitļa nominatīvā pronomiņālā galotne *-ie* un daudzskaitļa ģenitīvā *-uo* pieminēta iepriekšējā nodaļā sakarā ar gramatiskās homonīmijas novēršanas mēģinājumiem rakstībā.

«Daudzskaitļa datīvs ar galotni *ms* ir pie Glika daudz retāki sastopams nekā pie Manceļa un parasti arī tikai jaunā derībā; p. p.: Augleems (Lūk. 22, 18.), Tawahms Kahjahms (Mark. 13, 36.), ņawahms Kruhtihms (Lūk. 23, 48.), Ķirdims (Lūk. 24, 25.). Šo galotni lieto gandrīz visi 17. gadu simteņa rakstnieki.. Ar stingru kārtību galotne *ms* ir ievērota pirmajā latviešu katķismā un visos Elgera rakstos..

Daudzskaitļa instrumentālis pie Glika vēl ir uzglabājies šādos piemēros: ilgis (Est. 2, 12.), ņahnis (2. Ķēn. 12, 9.), pirmis (Mat. 12, 45.), labbis (2. Moz. 32, 32; 4. Moz. 11, 15.), labbis Prahtis (2. Ķēn. 12, 4.). Šī forma liekas būt jau 17. gadu simtenī diezgan reta bijusi.

Vecās formas ar galotni *an* Gliks lieto tik pie substantīva *kahrta*, kas šādā formā nav vēl palicis par prepozīciju: Pirman kahrtan (2. Mak. 14, 8.), Ohtran kahrtan (3. Moz. 13, 54. 58.)..

Bez tam šī forma ir vēl sastopama vairākās prepozīcijās un adverbos, no kurām Gliks lieto: ahran (ārpus, no, iz), ņtarpan (starp), papreeķchan, eekķchan (iekš)..

Pie Glika līdzīgos gadījumos galotnes *n* vietā sastopam arī *m*; p. p.: ohtram kahrtam (Jāņ. ev. 9, 24.), ņchinnīm Deenām (Lūk. 24, 18.), eekķcham (1. Mak. 9, 51.), papreeķcham (Lūk. 9, 61.). Pie šiem pašiem piemēriem pieder vēl šādi: augķcham (Lūk. 18, 33., — 1586. g. katķismā auxkam), puķcham (Lūk. 23, 45.), waļlam (Ap. darb. 4, 23.), ilgam (Dāv. dz. 49, 10.).

Ar galotni *p* pie Glika daži lietu vārdi* apzīmē darbības virzību; p. p.: Eima tikkuŕchi augŕchop (4. Moz. 13, 31.). Kuŕŕch pahrmana to ŕilweka Bēhrnu Dwaŕchu? kas augŕchop eet, un to Lohpu Dwaŕchu? kas ŕemmjop nokahpj (Zal. māc. 3, 21.). Jo tas nams Juhda, kas isglahts un atliŕŕis irr, ŕakkinahs (pie Fiŕera: ŕaknohs) atkal ŕemmjupp, un neŕiŕhs Auglus augŕchop (2. Kēn. 19, 30.). (Jeŕus) wedde tohs ŕawjup (pie Fiŕera: ŕawrup) us weenu augŕtu Kalnu (Mat. 17, 1.). Un Jehkabs mettahs kahjop (1. Moz. 29, 1.) . .

Datīva galotne *i* pie Glika ir sastopama vienīgi pie skaidras *i*-deklinācijas vārdiem; p. p.: Juhŕai ŕirdi (Jān. ev. 14, 1.), Tai Lewja ŕilti (Joz. 13, 14.), Tawai Aŕŕi (5. Moz. 14, 13.), tai Auji (Zal. māc. 1, 8.), tai ŕwehtai Telti (Jud. 9, 8.). No citiem substantīviem tikai vēl le eta pieņem ŕādu galotni . . : Kam tas leeti derr? (Zīr. 18, 7.).

Manceļa rakstos ŕo galotni var pieņemt katrs sievieŕu kārtas substantīvs . .

Par īpaŕības vārdiem [retin. A. O.] Gliks ir mazāk rūpējies nekā par lietu vārdiem un neretis pārtulkojis gluži vienkārŕi vācu vārdus; p. p.: Laulibas=pahrkahpigs (Ez. 57, 3.) — ehebrecherisch, wiŕuwaldigs (Gab. p. Est. 4, 9.) — allmāchtig, Laika=grohjigs (Mark. 4, 17.) — wetterwendisch, deewabihjatigs (Zīr. 38, 12.) — gottesfürchtig. Pie tādiem paŕiem piemēriem pieder arī no vielas vārdiem atvasinātie adjektīvi, kā: akminains, dzelzains, varains, kokains un tiem līdzīgi.

No adverbjiem ar galotni *ai* bez jau pazīstamajiem wiŕai un tikai Gliks vēl nereti lieto arī ŕchahdai (ŕā, ŕādi) un tahdai (tā, tādi).

Vārds gluŕchi sekoŕā piemērā pie Glika liekas būt patu- rējis īstu adverba nozīmi: Tew arri nebuhs tawa Wihna=dahrŕa

---

* Mūsdienu latvieŕu valodas gramatikas izpratnē ŕie vārdi nav lietvārdi, bet gan adverbi. A. O. piezīme.

Augļus itt gluļchi nolafjīt (3. Moz. 19, 10.). Šī nozīme atkal stāv tuvāki kādam tautas dziesmu piemēram, kur «gluži» ir vienkāršs adverbs no īpašības vārda *gluds* un tātad uzglabājies savā vispirmajā nozīmē.

Paraugiesi uz meitiņas,
Uz meitiņas kājiņām:
Kura gluži kājas āva,
Tai gudrāks padomiņš.

L. D. 12207.» (P. Šmits, 1908, 24—26.)

Salikto skaitļu vārdu lietojums Glika bībeles pirmizdevumā tāds pats kā G. Manceļa rakstos (sk. attiecīgu nodaļu iepriekš). Piemēri paralēli no jaunās derības pirmā (1685) un pārļabotie no otra (1739) izdevuma:

1. Ewangeljums ohtrâ Šwehdeenâ ohtrâ deļmitî..
Mat. 18, 23.
Ewangeliums ohtrâ deļmitâ un ohtrâ ūwehdeenâ..
2. Ewangeljums trejchâ Šwehdeenâ ohtrâ deļmitî..
Mat. 22, 15.
Ewangel. ohtrâ deļmitâ un trejchâ ūwehdeenâ..
3. Ewangeljums ųettortâ Šwehdeenâ ohtrâ deļmitî..
Mat. 9, 18.
Ewangeliums ohtrâ deļmitâ un ųettortâ ūwehdeenâ..
4. Ewangeljums peektâ Šwehdeenâ ohtrâ deļmitî..
Mat. 24, 15.
Ewangel. ohtrâ deļmitâ un peektâ ūwehdeenâ.. utt.
(Sal. J. Zēvers, 1927d, 11.)

«Sevišķi daudz savādības Glika valodā atrodam pie verbiem [retin. A. O.]. Tagadnes pirmās personas galotni *mu* pieņem pie viņa šādi verbi: *dohmu* (3. Moz. 25, 2.), *eemu* (5. Moz. 2, 27.), *ehmu* (Lūk. 17, 8.), *atrohmu* (2. Moz. 33, 13.). Bieži vien sastopam pie vienzilbīgiem verbiem tagadnes otrās personas galotni *i*, kas tagad daudz apgabalos jau ir galīgi

izzudusi; p. p.: leeži (1. Kēn. 2, 9.), iŕglahti (1. Kēn. 1, 2.), tohi (5. Moz. 28, 20.), nokauji (1. Kēn. 3, 26.), ehdi (1. Zam. 1, 8.). Tāpat arī vienbalsīgo verbu tagadnes trešās personas galotne Glika laikos laikam vēl būs lietota, kā redzam no šādiem piemēriem: rauda (4. Moz. 11, 13.), pahrwarra (5. Moz. 22, 25.), trihfe (Ijab. 9, 6.)» (P. Šmits, 1908, 26—27.)

Verbu tagadnes daudzskaitļa otras personas formās stingri šķirtas indikatīva galotnes *-at* (kas jaukta ar *-āt*) no imperatīva galotnēm *-ait*, *-iet*: Ne ehdeet no ta / un ne aiskaŕreet to / ka juhs ne mirŕtat / 1. Moz. 3, 3. ..ko juhs ŕept griibat / to ŕeppeet / un ko juhs griibat wahriht / to wahrajt.. (2. Moz. 16, 23.). Bet ka juhs jinnaht.. (Mat. 9, 6.), taču arī: ..ka juhs tahs ne dohdahht (Mat. 6, 1.); ..ko juhs dŕirdahht un redŕahht (Mat. 11, 4.). Un Lahmeks ŕaŕŕija us ŕawahm ŕeewahm Ahdu un ŕillu: Klauŕajt mannu Balŕi juhs Lahmeka ŕeewas / ŕemmeet wehra mannu Wallodu (1. Moz. 4, 23.). Ne darrajt jelle / manni Brahŕi / tahdu ŕaunu (1. Moz. 19, 7.). Un ŕemmeet ikweens ŕawu Kwehpja=Trauku un leeŕeet Kwehpja=ŕahles eekŕchâ / un neŕŕeet tohs KUNGA Preekŕchâ (4. Moz. 16, 17.).

«Skaņu maiņas likumos pie konjugācijas Gliks tikai retis kļūdās, p. p.: atŕirdŕjahs (=atŕirgahs Gab. Est. 5, 8.), tu ŕohgi (=ŕodŕ, Zīr. 42, 19.), Juhs noŕeegatees (=noŕeedŕatees, Zīr. 49, 18.).

Refleksīvos verbos ar starpā likto *sa* Gliks lieto šādas: iŕŕabrihnijahs (1. Moz. 24, 21.), iŕŕabijajahs (Mat. 2, 3.), atŕagahdajahs (Lūk. 15, 17.), aŕŕakampehs (Lūk. 15, 20.). Bet arī šādi piemēri pieder tikai pie iznēmumiem.

Tā sauktos debitīvus Gliks dažreiz lieto kā zināmās Vietalvas formas ar prefiksu *ju*; p. p.: Un teem nebija ja ehd (pie Manceļa: ja=āhd) = ko ehŕt (Mark. 8, 1.). Tiem ne bija ne neeka jadarra ar ne kahdu ŕilweku (Soĕ. 18, 7.). Kam irr kas ar tewim jarunna (Ap. darb. 23, 18.). Kas tew man ja ŕakka? (Ap. darb. 23, 19.). Ari pie Manceļa debitīvs nereti izteic tikai iespējamību, bet ne stingru vajadzību; p. p.: Bij janomanna, ka

wiŕŕahm leetahm bij ȝittade tapt. Jebŕche nu leela breeŕȝmiba teitan bij jarāds, tad tomāhr wiŕŕas leetas teem Romereem iŕȝdewehŕȝ. Abi piemēri ir ņemti no stāsta par Jeruzālemes izpostīšanu.

Seviŕķi bagāti ir mūsu vecie raksti ar visādām kondicionāļa formām . .

Pie Glika jau pārvalda galotnes *tum* un *tut* un tikai retis ir vēl sastopamas arī *tam* un *tat*. Piemēru ar kondicionāļa formām pie Glika ir ļoti daudz.

Sing.

1. es buhtu (Dāv. dz. 7, 5.),
2. tu gribbetu (Dāv. dz. 5, 4.),
1. wiŕŕich buhtu (Riem. 10, 38.).

Plur.

1. mehs buhtum (4. Moz. 14, 2.), buhtam (2. Kĕn. 2, 23.),
2. juhs buhtut (1. Moz. 44, 15.), buhtat (3. Moz. 26, 13.),
3. wiŕŕi buhtu (Dāv. dz. 78, 8.).

Pie refleksīviem verbiem parastā galotne ir *tohs* un kā izņēmumi vēl ir sastopamas sekošas formas: mehs atgahdatumohs (Galat. 2, 10.), juhs preeȝatatohs (Jāņ. ev. 14, 28.), juhs kawetatees (Rut. 1, 13.).

Bagātus materiālus atrodam Glika bībelē par dažādiem participiem [retin. A. O.] un viņu izlietošanu teikumos. Tā ka nu mūsu rakstniekiem vēl līdz šim nav izdevies nodibināt pareizu kārtību participu lietošanā,» atzīmē P. Šmits 1908. gadā, «tad, zināms, arī par velti meklēsim šai ziņā kādus stingrus gramatikas likumus pie . . pirmajiem rakstniekiem, kas visi bija vācieši . .

Iesākšu ar tagadnes participu, kas beidzas ar galotni *oŕs*. Šo participu ar pilnu galotni tagad [1908. gadā, iestarp. A. O.] lieto diezgan reti, vēl seviŕķi pie transitīviem verbiem. Pie

pēdējiem šī forma būs bijusi stipri aprobežota arī jau ap Glika laikiem, kā to redzam ne vien pēc veciem rakstiem, bet arī pēc tautas dziesmām. Pavisam turpretī nepiekrītu tām jau vairākkārt apgalvotām domām, ka participi ar galotni *ošs* pie transitīviem verbiem būtu jau sen un galīgi izmiruši latviešu valodā. Pie Glika šādas formas ir gan retas, bet tomēr sastopamas, kā redzams no sekošiem piemēriem: Weenu d̄jirdoŋchu Auŋi un redŋigu A₃₃i irr tas Kungs abbejus darrijis (Zāl. sak. 20, 12.). Trih̄deŋmits ŋihdoŋchas Kameeŋu Mahtes (1. Moz. 32, 15.). Waj tad tew bij darrieh ko gribbiŋcham / pie Fišera: gribboŋcham / un ne man? (Ijab. 34, 33.). Biežāki šī forma sastopama tādos teikumos, kādos tagad lieto participus bez galotnēm; p. p.: Wiŋŋch gribbohts tohs isdeldeht (Dāv. dz. 106, 23.). Wiŋŋch teiž, ka wiŋŋch Deewu paŋihŋtohts (Zāl. gud. 2, 13.). To Behrniŋu Mehles darra ta runnajoŋchas (ibid. 10, 20.).» (P. Šmits, 1908, 27—30.)

Raksturīga izteiksmes īpatnība veclatviešu tekstos ir verbāl-substantīvu ar *-šana* un participu ar *-ams*, *-āms* ļoti bieža, bet arī nenoteikta izmantošana apzīmētāja funkcijā. Kā apzīmē P. Šmits, «Noteiktas kārtības šai jautājumā nav arī pie Glika, bet, vispārīgi ņemot, viņš tomēr ievēro zināmu starpību. Ja ar šādu atribūtu tiek apzīmēts tikai zināms gadījums jeb notikums, tad Gliks parasti lieto verbālo substantīvu uz *šana*, bet, ja atribūts zīmējas uz pastāvīgu ieradumu jeb darbības vajadzību vai nepieciešamību, tad viņš gandrīz vienādi lieto participu uz *ams*, kā redzams no sekošiem piemēriem: Pļauŋchanas Eeŋahkums (2. Zam. 21, 10.), Mirŋchanas Deena (2. Kēn. 15, 5.), Atreebŋchanas=Laiks (Zīr. 18, 23.), Eeŋwehtijchanas Deena (1. Mak. 4, 59.), Uŋwarreŋchanas Šwehtki (2. Mak. 1, 18.), pahrzeļlama Weeta (Joz. 2, 7.), dedŋami Uppuri (Soģ. 20, 26.), Ehdams Laiks (Ruť. 2, 14.), Eeejama Weeta (2. Laik. gr. 4, 22.), ŋchaujamas Weetas (1. Mak. 10, 9.). Ja Gliks še nebūtu atzinis nekādas starpības, tad viņš vismaz vienā un tai pašā teikumā nelietotu divas formas, kā p. p.: Iŋraeļa Behrni...

uppureja Dedšamus Uppurus un Pateikščanas=Uppurus preekšč ta Kunga (Soğ. 20, 26.). Man liekas, ka šo starpību tauta ievēro arī vēl tagad . .

Nereti Glikš arī pavisam nepareizos gadījumos izlieto participu uz ams, p. p.: ruhšams Lauwa (Eceķ. 22, 25.), fihščams Behrns (Jer. raud. dz. 4, 4.), šamaitajams Wehšč (Jer. 51, 1.), šinnama Širds (Ap. D. 23, 1.). Pēdējais izteikums nozīmē sirds apziņu un ir uzglabājies ne vien pie Fišera, bet pat vēl pēdējā Jaunās derības tulkojumā no 1893. gada . .

Intensīvas darbības izteikšanai latviešu valodā predikāta verbs tiek vēl atkārtots kā objekts tagadnes pasīvā participā. Pie Glika mēs sastopam tikai vienu tādu formu: aug augamo. Un Dahwids gahje, un auge augamo (pie Fišera: auge augdams, 1898. g. bībelē: auga augumā. 2. Zam. 5, 10. — 1. Laik. gr. 12, 9.). Ijabeles Mankoščana un Apmahneščana augamo aug (pie Fišera: augumu aug, 1891. un 1898. g. bībelēs: augumā aug. 2. Kēn. 9, 22.). Un wiņšč likke šawus Łaudis augamo augt (F. id., 1891. un 1898: augumā augt Dāv. dz. 105, 24.) . .

Ja no vārdiem *gribēt*, *vēlēties*, *gaidīt* [kursīvs mūsu, A. O.] atkar[āj]as citi vārdi, tad pēdējie stāv parasti participu formās. Tādus piemērus sastopam arī pie Glika. Mana Dwehšele ne gribbejš eepreežinājama (Dāv. dz. 77, 3.). Ta ne gribb dšeedinājama (Jer. 15, 18.). Tādus pašus izteikumus lieto Mancelis. Kad Kaimings py Kaiminju, Radds py Raddu, Draugs py Draughu nahk, tad ghaida Weešis meelojams (L. P. 1, 529. lpp.). Ickkatris Tāhws ghribbahšž žeenijams no šawu Bāhru (2, 242. [b] lpp.) . .

Darbības sākumu un ilgumu latviešu sarunas valodā nereti izteic ar participu uz *dams*, kur rakstos ir parasts lietot gandrīz tikai finītu verbu. Šādu piemēru sastopam arī pie Glika: Kad wiņšč pa krejš Rohku irr ko darridams (Ijab. 23, 9.). Sarunas valodā esmu ievērojis šādas frazes tikai ar intransitīviem vārdiem; par p.: kur iedams? no kurienes nākdams? brauc, ja braukdams! Bet, spriežot pēc tautas dziesmām, šādas

formas ir tikušas ļoti plaši lietotas un turklāt no visādiem
verbiem.

Kad iedama druviņā,
Palēkdama vien dziedāju. 59, 1..
Kuri vēji papūzdami,
(Pašūpoja šūpulīti. 2074..
Māmuliņu pieminēju,
Cik segdama lakatiņu. 5657..

Šādi teikumi bez finīta verba un palīga vārda *būt* [kursīvs mūsu, A. O.] ir ievērojami tai ziņā, ka viņi atgādina vispirmatnējās teikumu konstrukcijas. Šiem līdzīgus teikumus sastopam tādās valodās, kurās vēl nav īstas konjugācijas un kur pie reizes ir grūti izšķirt finītus verbus, participus un verbālus substantīvus. Kaut arī nav domājams, ka latviešu valoda būtu uzglabājusi šo konstrukciju no tik seniem laikiem, tomēr varam droši teikt, ka viņa pie mums nav aizņemta no citurienes..

Tagadnes pasīvais particips uz tins pie Glikā ir sastopams tikai vēl kā izņēmums. Meklejeet to Kungu, kamehr tas atraštiņš (pie Fišera: atrohdams) irr (Ez. 55, 6.). Wiŕŕi Œilweki un Lohpi, kas Laukâ ir atraštiņi (2. Moz. 9, 19.). Neweens atleekams Gabbaliņŕch atraštiņš buhs (Ez. 30, 14.). Tikkai ŕargajeetees no ta, kas iŕdeldetiņš ir (Joz. 6, 18.). Teem buhs behdŕin behgt preekŕŕch ŕaweem eenaidneekeem, jo tee irr Isdeldetiņi (Joz. 7, 12.). Pahwils Lehŕeri eeweŕtins (Ap. darb. 21, 37.). Kas ŕatruhdetiņš ir (1. Kor. 15, 53.). Ne kas ir no-mettins (pie Fišera: atmetams. 1. Tim. 4, 4.). Un tu ne ŕinni, ka tu eŕŕi behdŕigs un noŕchehlotins (Jâņ. par. 3, 17.). Mancelis turpreti lieto ŕo participu gluži kârtīgi..

Palīga teikumos pēc Glikā bĕbeles, kuri ir atkarĕgi no verbiem: *sacit*, *dzirdĕt*, *redzĕt*, *domĀt* [kursīvs mūsu, A. O.] un tiem līdzĕgiem, domĀjamais subjekts iznĀk akuzatĕva locĕjumĀ un predikĀts participa formĀ. Bet mans Tehws, kas mani

gohda, ko juhs šakkat juhju Deewu eššoſchu (Jāņ. ev. 8, 54.). Es nešakku wairs juhs Kalpus eššam (Jāņ. ev. 15, 15.). Es ešmu dširdejis tos šakkam (1. Moz. 37, 17.). Deews redjeja to labbu eššam (1. Moz. 1, 13.). Tad eeraudjija ta Ehšela=Mahte ta Kunga Eņģeli uš Žellu štahwam (4. Moz. 22, 23.). Waj tu domà to Belu weenu dšihwu Deewu eššam (Bel. 6)? Tuda| nomannija Ješus... tohs pee šew pašcheem tà dohmajam (Mark. 2, 8.). Ko wiņšch šchkeet pareiji eššam (5. Moz. 12, 8.). Tee tižž to Jahni weenu Praweetu eššam (Lūk. 20, 6.). Tad šinnajt to Deewa Walštibu tuwu klaht eššim (Lūk. 21, 31.). Juhs atšihštāt weenu Šohdibu eššam (Ijab. 19, 29.). Tas bija redjejis weenu Eņģeli šawâ Nammâ štahwim (Ap. d. 19, 13.). Ja tu tawa Waidneeka Ehšeli redj appakšch Našta gullim (2. Moz. 23, 5.).

Ka šādi teikumi ir pareizi un ka viņi senāk tikuši ļoti bieži lietoti, to apliecina sevišķi daudz piemēru no tautas dziesmām..

Visiem šādiem piemēriem par spīti šādas konstrukcijas ir gandrīz jau galīgi izskaustas no mūsu rakstu valodas. Jādomā, ka viss tas ir noticis pēc vācu valodas priekšzīmes.. Bet arī tagad vēl nebūt nebūtu par vēlu lūkot pamazām atdzīvināt minētās konstrukcijas, jo galīgi izmirušas viņas tomēr nav nedz tautas valodā, nedz arī rakstos.

Participi Glika valodā ir neretis ar pilnām galotnēm, kur tagad parasti lieto tikai saīsinātus. Paleež pee tawa Dedšama=Uppuša štahwots (4. Moz. 23, 3.). Tas Kungs bij šažžijis, tas gribbohts juhs isdeldeht (1. Moz. 9, 25.). Wišša wiņņa Šemme eššoti Šehrs (5. Moz. 29, 23.). Žitti šakka tu eššohts Jahnis (Mat. 16, 14.). Elijas eššohts parahdijees (Lūk. 9, 8.). Tur palikka žitti štahwošchi (1. Zam. 30, 9.). Un atradde wehl žittus bes Darba štahwišchus (Mat. 20, 6.)..

Lielu dažādību atrodam pie Glika jautājam os teikum os [retin. mūsu, A. O.]. Pazīstamo vaicājamo vārdu Glik raksta parasti: woj, retāki: wuj un vēl retāki waj. Woj tu ne ešji mannu Kalpu Ijabu wehrâ ližžis (Ijab. 2, 3.)? Woj juhs wehl

ne nomannaht (Mat. 15, 17.)? Woj es tas eřmu (Mark. 14, 19.)? Wuj ne bija Kappenēs Egiptes Ģemmē (2. Moz. 14, 11.)? Waj ne irr tew tas Kungs Iřraeļa Deews pawehlejis (Soġ. 4, 6.)? Kungs, waj tu to nebehda (Lūk. 10, 40.)?

Vārdiņa *waj* vietā nereti sastopam vecākos *ar* un *arig*. Ar tu waldidams pahr mums waldiņi? Ar tu pahr mums tahdu Warru turrefi (1. Moz. 37, 8.)? Ar juhņu Tehws wehl dĵihws (1. Moz. 43, 7.)? Ar tu redĵi tahs leelas Negantibas (Ec. 8, 6.)? Arr tu ne dĵirdi, ko řchee řakka (Mat. 21, 16.)? — Arrig tam labbi klahjahs (1. Moz. 29, 6.)? Arrig tad juhņu Brahļi Kařrā ees (4. Moz. 32, 6.)? Arrig tu ar Meeru nahĶ (1. Kĕn. 2, 13.)? Arrig juhs warraht to Biķķeri dĵert (Mat. 20, 22.)? . .

Neretis jautājamais teikums tiek izteikts ar vārdu pārsta-tīšanu: Eĵi tu Deewa Dehls, tad nolaidees řemmē (Mat. 4, 6.). Eĵi tu tas, kam nahkt buhs (Mat. 11, 3.)? Irr tee wiĵi Appuřtuļi (1. Kor. 12, 29.)? Kaut gan řādi teikumi, kā jau Mīlenbahs ir aizrādĵis savā rakstā «Teikums», nav bijuři gluži sveři arī latviešu valodā, tomēr viņu biežā lietošana pie Manceļa un Glika būs bez šaubām nākusi no vācu valodas.

Pie Glika ir arī ne mazums tādu jautājamu teikumu, kur pie uzsvērtā vārda pievienojas vaicājamais balsiens *-g* jeb *-gi*. Irrag řchis juhņu mařakais Brahļis (1. Moz. 43, 29.)? Irrag mans Tehws wehl dĵihws (1. Moz. 45, 3.)? Irrag tas Kungs tikkai Ķaur Mohņu ween runnājis (4. Moz. 12, 2.)? Warrig tu tahs řkaitit (1. Moz. 15, 5.)? Warrig kas labbad Ugguni Aĵoti ņemt (Zāl. sak. 6, 27.)? . .

Skubināmos teikumus [retiņ. mūsu, A. O.] Glikes ne-reti ievada ar vārdiņu *laid*. Laid tew noteek, ka tu tiĶķejis (Mat. 8, 13.). Ģlawehts Laid irr tas Kungs (1. Moz. 24, 27.). Laid tas Kungs tew řwehti (4. Moz. 6, 23.). Laid tee tur patt ar tewim řtahw (4. Moz. 11, 16.). Laid mehs weenu Wirņneeku eeĶeļlam (4. Moz. 14, 4.). Laideet mums ehřt un lihĶmeem buht (Lūk. 15, 23.). Jādomā, ka řis *laid*, kā arī vēlākais *lai*, būs ienācis no vācu valodas. Tomēr ři aizņemšana būs jau noti-

kusi diezgan sen, jo minētais vārds jau ir pilnīgi nodibinājies tautas valodā. Arī Gliks pats no sevis *laid* nebūtu pārtaisījis par *lai*.» (P. Šmits, 1908, 30—40.)

Leksikas īpatnības bībeles tulkojumā

Par tulkojuma grūtībām bībeles vecās derības priekšvārdā runā arī tulkošanas organizators ģenerālsuperintendents Johans Fišers.

Tā kā latviešu leksikas vēsture nav pētīta tādā virzienā, ka būtu noskaidrots latviešu leksikas stāvoklis līdz bībeles tulkojumam 17. gadsimtā, tad nav arī pašreiz iespējams pateikt, kuri ir Glikā jaundarinātie vārdi, kādas to īpatnības, kuri būtu Glikā atvasināti no latviešu valodas saknēm, kuri būtu viņa pārtulkoti no vācu valodas. Taču P. Šmita apcerējumā «Glikā bībeles valoda» sniegtie vārdnīcas materiāli ar avotu norādījumiem un vispārīgais priekšstats, kāds mums ir par latviešu tautasdziesmu leksiku, kā arī par pirmo latviešu rakstu, G. Elgera, G. Manceļa un H. Firekera rakstu leksiku, dod zināmu iespēju par atsevišķiem vārdiem spriest, ka tie varētu būt Glikā jaundarinājumi. No tiem minēsim tikai tos, kas pārmantoti un lietojami vēl mūsdienā latviešu literārajā valodā, kaut arī dažkārt ar lielākiem vai mazākiem leksiskās nozīmes grozījumiem, semantiskām un stilistiskām pārvērtībām. Konteksts sniegts bībeles tulkojumā sastopamās vārda nozīmes noteikšanai:

aizgrābt — Olowernum tappe tas Prahts (tā kā) aisgrahbts.

Jūdit. 12, 16.

apgaismot — Apgaifmo tawu Kalpu ar tawu Waigu. Dāv.

dz. 31, 17.

apliecināt — Tad apleezinaju es preti teem. Riem. 13, 21.

apstiprināt — Kad viņi tappe nokauti, apstiprināju es to.
Ap. d. 26, 10.

apsveicināt — Dawids... apšveicināja šawus Braļus.
1. Zam. 17, 22.

atsvabināt — Tee taps atšvabināti.. 1. Mak. 10, 43.

attapt — Warreši tu ta Wiššuarrena Pilnibu attapt? Ijab. 11, 7.

atvieglināt — (Laiwineeki) mette tohs Rihkus, kas Laiwâ bija,
Juhrâ, to pašchu no teem atweeglinat. Jon. 1, 5.

bezvalodis — Tu beswallodis un mehms gars. Mark. 9, 25.

daliba — Woj irr mums wehl Dalliba un Eemantofchana muhšu
Tehwa Nammâ. 1. Moz. 31, 14.

darboties — Jo tas Laiks ir, ka tas Kungs šahk darbotes.
Dāv. dz. 119, 126. Tahs pašchas Leetas... darbošimees..
mehs weenâ ihšakâ Grahmatâ šajemt. 2. Mak. 2, 23.

dieve — Arridjan tahs augštas Deewas (F. id. 1893: deewes)
Dianas Nams taps neewahts. Ap. darbi 19, 27.

dieveklis — Wiņņu Deewekļi ir Šudrabs un Šelts. Dāv.
dz. 115, 4.

dzimtene — Atgreesees uš tawu Dšimteni. 1. Moz. 31, 13. Taws
Rads un tawa Dšimtene irr no to Kananitešu Šemmes.
Ec. 16, 3.

galvenieks — (P. Šmita piezīme: priekšnieks, laikam darināts
pēc vācu Häuptling priekšzīmes). Kas weens Galweneeks
(F. u. 1898: preekšchneeks) irr tahs Nažarenešu Draudšes.
Ap. darbi 24, 5.

glaimot — Ihšaaks glaimoja (F. pašmehjahs, 1898: šmehjahs,
Lut.: šcherzte, krievu tulkojumā: играет) ar šawu Šewu
Rebekku. 1. Moz. 26, 8.

iekabināt — Tahs šawihtas Šchķehdites pee tahm Dohbitehm
eekabinaht.. 2. Moz. 28, 14.

iekarsināt — Tâ eekaršinjaja.. wiņšch to Ļaušchu Širdi.
1. Mak. 13, 7.

islaicīgs — Un iswehleja labaki ar teem Deewa Ļaudim Ļau-

- numu zeejt, ne ka weenu ihšlaižigu (F. laižigu, 1893: uš ihšu laiku) Baudišchanu to Grehko. Ebr. 11, 25.
- ilgošana* — Manna Dwehšele ganndrihš pamiršt no Ilgošchanas pehš tawas Peštijchanas. Dāv. dz. 119, 81.
- izspiegot* — Kas eespeedušchees muhšo Brihwibu isšpeegoht (F. u. 1893: ijluhkot). Galat. 2, 4.
- kapenes* — Wuj nebija Kappenes Egiptes Šemmê? 2. Moz. 14, 11.
- mazotne* — Kas no mašotnes (F. u. 1898: mašahm deenahm) eekšch wiššeeem labbeem Tikkumeem bij darbojees. 2. Mak. 15, 12. Kas ar wiņņa no mašotnes (F. id. 1898: mašatnes) bija usaugušchi. 1. Mak. 1, 6.
- milzenis* — Tannīs deenās bija Milšeni (F. warrasdarritaji, Lut. Tyrannen, 1898: milšu wihri, kriev. исполины) wirs Šemmes. 1. Moz. 6, 4. Nedš Milšenu Behrni (F. milšenu behrni, 1898: milšenu behrni, kriev. сыны титановъ) ir wiņņu kawušchi, neds augšti Milšu Ļaudis (F. u. 1898 id.) prett wiņņu laušušchees. Judit. 16, 7.
- nievāt* — Juhs tapjeet neewati to Dahršu dehļ. Ez. 1, 29.
- noraksts* — Un wiņšch dewe tam to Norakštu ta rakštita Bauļa. Est. 4, 8.
- novēcēt* — Manna Ašš.. ir noweššejji mannu Waidneeku dehļ. Dāv. dz. 6, 8.
- novēcēties* — Judit. 16, 23.
- noziedziba* — Woj tu taptu bes Nošeedjibas nenošeedšigs tur-rehts? Jer. 49, 12.
- noziedzigs* — Mehs ne buhšim nošeedšigi. Jer. 50, 7.
- noziegties* — Wiņšch irr nošeedšees pie ta Baala. Oz. 13, 1.
- noziegums* — Tannīs Deenās... taps Išraeļa Nošee gums meklehts. Jer. 50, 20.
- paaugstināt* — Netikli tohp pa=augštinati štarp Šilweku Behrneem. Dāv. dz. 12, 9.
- pārstatīt* — Ja man buhtu wišša Tiššiba, tā ka es warretu Kalnus pahrjtattiht (F. id. 1898: pahrželt). 1. Kor. 13, 2.

- pamats* — to Kalnu Pamatti kuštejajs un trihšeja, kad wiņšch apjkaitahs. Dāv. dz. 18, 9.
- piepulcināt* — Redī, es peelikšchu tewi pee taweem Tehweem, un tu tapji ar Meeru tawâ Kappâ peepulžinahts (F. id. 1898: glabahts). 2. Laik. gr. 34, 28.
- prātnieks* — Es pateižu tew... ka tu šchihs Leetahs šlehpis ešji teem Guddreem un Prahtneekeem.. Mat. 11, 25.
- priekšzime* — Eenoks... tappe atņemts par Preekšchjimi.. teem Žilwekeem. Zir. 44, 16. Jo Žians un Jeruſalem bij wiņņas Preekšch=Šihme. Mat. 21, 5. Jo es ešmu jums weenu Preekšch=Šihmi dewis. Jāņ. ev. 13, 15.
- ražens* — Raelei bija raščens (F. diščans) un škaišts Ģihmis. 1. Moz. 29. 17. Un Jahšeps bija raščens (F. jauks, 1898: škaišts). 1. Moz. 39, 6.
- sagāds* — Ta Grehžineeka Šagahds (F. id. Manc. Mannta, 1898: krāhjums) tohp preekšch ta Taišna paturehts. Zāl. sak. 13, 22.
- sapratīgs* — Mehš ešjam Ģekķi Krijtus dehl, bet juhs šaprattigi (F. id. 1893: prahtigi) eekjch Krijtus. 1. Kor. 4, 10.
- sapulcēties* — Tad šapulžejajs tee Ļaudis, itt kâ weens weenigs Wihrs. Ebr. 3, 1.
- sarežģināt* — Peeņemmeet nu to, kas wahjšch irr Tižģibâ, wiņņa Dohmas nešarajchģinadami (F. u. 1893: šajaukdami). Rom. 14, 1.
- starpība* — Tâ kâ mehš us žittu Wihši darram un labbi Štarpibu darram. Gab. Est. 7, 9. Un pahr to wiššu irr štarp mums un jums leela Štarpiba. Luhk. 17, 26. Un irr ne kahdu Štarpibu.. darrijs, štarp mums un teem. Ap. darbi 15, 9.
- stundenis* — Kâ ta us preekšchu bija gahjuji pee Akaša Šaules Štundeni.. 2. Kēn. 20, 11. Es likjchu to Ehnu, kas ar to Šauli eekjch teem Želliņeem pee Akaša Šaules Štundeni: us Preekjchu gahjuji, žaur dešmits Želliņeem atpakaļ eet. Ez. 38, 8.
- svabadība* — Šchihs wiššas buhs Wallas un Šwabbadibas=Deenas.. wišjeem Judeem. 1. Mak. 10, 34.

tiesība — Kad tikai Meers un Teešiba (F. patešiba, 1898: drošchiba) mannā Laikā buhs. 2. Ķēn. 20, 19. Lai tomēr Meers un Teešiba (F. patešiba, 1898: drošchiba) irr, kamehr es džihwoju. Ez. 39, 8.

tērzijs — Lut. waschhaftig, krievu tulkojumā: сварливый. Itt kā šmilšchans Зельсч weena Wezza Kahjahm, tā patt irr weena tehršiga.. Šeewa weenam kluššigam (F. u. 1898: id. Manc. Rahmam) Wihram. Zīr. 25, 19.

trakulis — Weens Trakkulis (F. nejehgā) to neatjihjt, un weens Ģeķķis to ne proht. Dāv. dz. 92, 17. Ņemmeet wehrā juhs Trakkuļi (F. besprahtigi) štarp teem Ļaudim. Dāv. dz. 94, 8.

vadonis — Weens irr juhšo Waddoņs. Mat. 23, 8.

vajātājs — Atpēsti manni no wiššēem manneem Wajatajeem. Dāv. dz. 7, 2.

valdonis — Un tu tohpi Waldons pahr peezeem Pilsšateem. Lūk. 19, 19.

viesības — Tad šapulzeja Lahbans wiššus tahs Weetas Ļaudis, un padarrija Weešibas. 1. Moz. 29, 22.

virsniece — Tā gahja wiņņa wiššēem Ļaudim papreekšch deedama, ta Wiršņeeze pahr wiššahm Šeewahm. Judit. 15, 13.

Leksikas jaunveides darbā, protams, darināta virkne vārdu, kas vēlākajā rakstu valodā nav nostiprinājušies. Pie tādiem pieskaitāmi liela daļa no tiem, kam jau vārdnīcas materiālos P. Šmits pielicis klāt jautājumi: *apaloties, apbiedronāties, apblēnoties, aplacināšana, aplacinātājs, aprepēties, apspožāt, apzēģelis, apžultīt, dauzināt, dievabijātīgs, divprātīgs, draugaina, elkadieviģis, grūtatnība, iebūvietība, ievēcēties, īpašīgs, izdobēties, izmēsls, izvirināt* (likt izvirst), *laikagroziģis, nogurināt, paticīģis* (patīkams), *skanums, slepināt, starpviirs* u. c.

Tomēr viens otrs no tamlīdzīgiem atvasinājumiem jāatzīst par potenciālismiem, t. i., vārdiem, kurus iespējams

zināmā stilā un sakarā izmantot arī mūsdienu literārajā valodā:

apdraudzināt — Iseite no viņas manni Ļaudis, ka juhs ne tohpat apdraudfinati (F. id. 1893: nepaleekat par beedreem) ar viņas Grehkeem. Jāņ. par. 18, 4.

apmellēt — Ta Debbes augšcham buhs apmellejfi (F. id. 1898: aptumšchošees). Jer. 4, 28.

apsumināties — Un tie apšumminajahs (F. u. 1898: apšveiji-najās) weens ar otru. 2. Moz. 18, 7.

atraitniba — Šawas Atraitnibas Drehbes apwilkuši. Judit. 8, 5.
auglināt (augļot) — (Es) to Nammu Juhda auglinašchu. Jer. 31, 27.

augstnieks (augstmanis) — Tad kawē Jēus... ir wiššus wiņņa Augštneekus. 2. Kēn. 10, 11. Kad tu pee kahda Augštneeka... Galda šehdi. Zīr. 31, 12.

bezbalsīgs — Kā Jehrs besbalšīgs (F. id. 1898: apklušis) irr pretti šawu širpeju. Ap. darbi 8, 32. Tas besbalšīgs (F. id. 1893: mehms) Našta nešdams Lohps. 2. Pēt. 2, 16.

bildnieks — Wiņšch darrija arridšan... diwi Kērubim Bildneeku Darbā. 2. Laik. gr. 3, 10.

izsakņot — auswurzeln, искоренить... — Tad iškakņošchu es tohs no mannas Šemmes Wiršus. 2. Laik. gr. 7, 20.

kārtnieks — Tas Preešteris Jojudus ne dewe teem Kahrtneekem Waļļu no=eet. 2. Laik. gr. 23, 8.

kūdināt — Tee irr mann us Dušmibu kuhdinajušchi. 5 Moz. 32, 21.

mikstenieks — pēc vācu Weichling. — Mihkšteneeki (F. mihkšteneeki, 1893: kahrigeē...). 1. Kor. 6, 9.

pakrēslīgs — Laikam pehš wahžu schattig. — Kurp tahs irr iškaišitas apmahšejšchā un pakrehšligā (F. patumšchā) Deenā. Ec. 34, 12.

pastrādnieks — Weenu Paštrahdneeku (F. u. 1893: štrahdnieku), kas ne tohp apkaunohts. 2. Tim. 2, 15.

- pavaldnieks* — Glük u. F. Pawaldneeks, 1891. u. 1898: wirsuļraugs. 1. Kēn. 5, 16.
- pirmība* (pirmaritāte) — Kam ta Garra Pirmība.. irr. Rom. 8, 23.
- plikgalvīgs* — no vācu kahlköpfig. — Bet ja nu tas ne jauki ka weena Ēewa apžirpta jeb plikgalwiga (F. id. 1893: plikgalwe tohp, tad tai buhs apļegtai tapt. 1. Kor. 11, 6.
- priesterība* — Tad juhs pačhi arridjan tohpat itt kà tee djihiwi Akmiņi ustaijiti par weenu garrigu Nammu, un ņwehtu Preeņteribu.. garigus Uppuruš uppureht Deewam. 1. Pēt. 2, 5.
- putnīnieks* — laikam pēc vācu Vogler. — Isglahbees kà Ētirna no Meddineeka Rohkas, un ka Putnis no Putnīneeka (Manc. u. F. id.) Rohkas. Zāl. sak. 6, 5.
- sātināt* — To Taiņno Mahjas=Weetu wiņņch ņahtinahs (F. ņwetihs, 1898: wiņņch ņwehti, Manc. taņņ Namms tha Taiņna tohp ņahtenahtņ). Zāl. sak. 3, 33.
- seniene* — Tawi Padohmi no ņennes (F. u. 1898: no ņen deenahm) irr Pateeņiba un Peetiņņiba. Es. 25, 1.
- swabadnieks* — brīvs cilvēks, skat. leimanis. Šwabadneeki (F. id.) kalpohs weenam Kalpam (Manc. Ghuddram Kalpam kalpohs tas Kungs. 1898: Kungs kalpohs gudram kalpam). Zir. 10, 24 (28). Kas weens ņwabbadneeks.. buhdams irr aiņinats, tas irr weens Kalps Kriņtus. 1. Kor. 7, 22.
- svētekliis* — святыня — Jo es ņaur eedams un peeluhkodams juhņu Šwehtekliis (F. u. 1893: id.) atraddu arridjan weenu Altari. Ap. darbi 17, 25.
- swēniecība* — Kas ņchinnī Šweņchneeņibā (F. id. 1898: ņweņchumā) gribb us labbahm Mahņibam dotees. Zir. ievads.
- tiesnieks* — Tarehņ buhs tee juhņo Teeņneeki (F. id. 1893: teeņataji). Mat. 12, 27.
- trakgalvīgs* — Trammīgs Ēirgs tohp trakgalwīgs. Zir. 30, 8.
- viņpusietis* — (Mehs) to Preeņas=Wahrdu paņluddinaht war-

ram teem (F. wiņņaruļļeeļcheem, 1893: kas aiļ juhŕu robeŕham). 2. Kor. 10, 16.

virsiĀa — Kas irr ta Galwa wiŕŕas Wirŕibas un Waldiŕchanas. Kolos. 2, 10.

Ipaŕi jāatzīmē, ka Glika bībeles tulkojumā atrodam virkni vārdu, kas, domājams, bijuŕi tautas valodā sastopami, bet latvieŕu tautasdziesmu valodā vai nu nav lietojami nemaz, vai arī ļoti reti. Tie parasti ir pirmatnīgi vārdi vai atvasināti divzīlĀju nomeni un verbi: *attapt* Ijab. 11, 7, *braulums* Ec. 23, 20, *buls* Amos. 4, 9, Jer. 50, 38, Dāv. dz. 32, 4, Ijab. 24, 12, Ez. 58, 11, 5. Moz. 28, 22, *daba* 1. Kor. 11, 14, *dabigs* Rom. 1, 27, *dēvēt* Ap. darbi 13, 9, *diet* Mat. 11, 17, Judit. 15, 12, *dilba* Ijab. 31, 22, *drūzma* Jāņ. ev. 18, 3, *dzelme* 2. Zam. 22, 16, *dzimta* 1. Moz. 6, 9, Zīr. 44, 1, 1. Kor. 1, 26, *gatve* Amos. 5, 16, *ģint* Zāl. gudr. 6, 25, *igt* 1. Zam. 2, 33, *izcilts* Ec. 17, 22, *izģint* 3. Moz. 25, 25, 5. Moz. 32, 24, Soģ. 6, 6, Dāv. dz. 31, 11, Ez. 34, 4, *kauslis* Zīr. 4, 31, *liksta* Judit. 13, 20, *maiņa* Jāņ. ev. 4, 9, *marga* 1. Mak. 14, 48, Ec. 40, 9, *matīt* Judit. 16, 17, Zāl. gudr. 1, 3, *mēmīs* (mēmāis) Lūk. 11, 14, *mesli* Ap. darbi 1, 26, *mesls* 1. Mak. 1, 4, *meslot(ies)* (lozēt) Jon. 1, 7; *palods* Ez. 64, *pūsma* Jāņ. ev. 3, 8, 2. Mak. 3, 31, *rasme* Zāl. sak. 14, 4, *rieklis* (rējējs) Dāv. dz. 31, 21, Zāl. sak. 17, 1, *satvert* Lūk. 11, 54, *saudzēt* 1. Moz. 18, 26, Ec. 20, 17, *sekties* (izdoties, augt) Abak. 4, 17, *smarŕa* 2. Moz. 5, 21, *smiekls* Dāv. dz. 22, 7, *snauža* Ez. 56, 10, *stiga* Zāl. sak. 2, 20, *svārstīt* Zāl. sak. 4, 26, *tēls* 4. Moz. 33, 52, 1. Zam. 19, 16, Zāl. gudr. 14, 15; 15, 4, *tilpt* Ec. 23, 32, Zīr. 3, 23, 2. Moz. 16, 16 piez., Lūk. 14, 22, *tizls* Malaķ. 1, 13, Ap. darbi 8, 7, *vajāt* Mat. 5, 44, *zaimot* Rom. 2, 24, Jāņ. par. 16, 9, *zizlis* 2. Moz. 7, 10 u. c.

Bībeles tulkojumā sastopami vēl daži vēlāk zuduŕie latviskie radniecības nosaukumi, piemēram:

brālnieks (tēva brālis) — Tad ŕaģija Œaula Brahlneeks (F. tehwa brahlis). 1 Zam. 10, 14. Es pirku to Tihrumu no

- Kanameeļa mana Brahļneeka (F. brahlena, 1898: tehwa brahļa) Dehla. Jer. 32, 9.
- māsēns* (māsas dēls) — Pahwila Mahļens (F. id. 1893: mahļas dehls) ūcho Wiltu dļirdejis, atnahže. Ap. darbi 23, 16.
- mātime* (sievās māte, vīra māte) — Nolahdets laid irr, kas pee ūawas Mahtizes (F. u. 1898: ūeewas mahtes) gull. 5. Moz. 27, 23. Un Jeļus Pehteŗa=Nammā nahjis, redļeja wiņņa Mahtizi (F. u. 1893: ūeewas mahti) ar Drudji gullam. Mat. 8, 14. Ta Meita ȳeļļahs prett ūawu Mahti, ta Weddekle prett ūawu Mahtizi (F. id. 1898: wihra mahti). Mik. 7, 6.
- Bībeles tulkojums ir viens no galvenajiem latviešu valodas arhaismu un vārdu semantisko pārmaiņu pētīšanas avotiem, piem.:
- arrig* (vai) — Arrig tam labbi klahjas? 1. Moz. 29, 6.
- baudit* (mēģināt) — Tas Ŕehniņch no Deenas=Widdus baudihs (F. id. 1898: taiūiūees) ar to kautees. Dan. 11, 25.
- bauditees* (mēģināt) — Lai es jelle tikkai ūchim Brihļcham ar to Ahdu baudohs (F. id. 1898: raudjiūchu). ȳoģ. 6, 39.
- bohķtitees* (klejot, maldities, ūaubities) — Kas ne ir bohķtijuūchees (F. id. 1898: atkahpuūchees), kad Iļraeļa Behrni bohķtijahs, kā .. Lewiti ir bohķtijuūchees. Ec. 48, 11. Kad Deews man no manna Tehwa Namma liȳȳis bohķtitees (F. u. 1898: iūeet). 1. Moz. 20, 13. Ta gahje noūt un bohķtijahs (F. u. 1898: maldijahs) Berļabas Tukņeņi. 1. Moz. 21, 14. Likke tohs bohķtitees (F. u. 1898: malditees) Tukņeņi. 4. Moz. 32, 13.
- gadiba* (skaidriba. ūķistiba, krietniba) — Wiņch arri bij preekchajȳs Laikȳs to Judu Tiȳȳibas un ūawas Gadibas (F. ūkaidribas) pehȳ apūuhdļehts tappis. 2. Mak. 14, 38. Kad wiņch runaja no tahs Taiņnibas un Gaddibas (F. id. 1898: ūchķihķtibas). Ap. darbi 24, 25.
- gaddigs* — Tam buhs gaddige (F. u. 1893: prahtigi) guddram buht. Rom. 12, 3.

- ihkīts* (nieres) — Tahs diwi Ihkītis ar teem Taukeem. 2. Moz. 29, 13. Kas tu Širdis un Ihkītis pahrmani. Dāv. dz. 7, 10.
- ihs* (līdz) — Tīchetras Deenas ihs (1898: lihdī) ūcho paŕchu Štundu. Ap. darbi 10, 30. Ihs (F. u. 1898: lihdī) tahs Šemmes Gallam. Ap. darbi 13, 47.
- ītehkat* (izprasīt, izdibināt) — To Keħniņu Gohds irr kahdas Leetas istehkaht (F. isdibbinaht). Zāl. sak. 25, 2.
- ītruhzinaŕchana* (bieds) — Un ta Šemme Juhda buhs teem Eģipteŕeem par Istruhzinaŕchanu. Ez. 19, 17.
- ītruhzinat* (baidīt) — Wiņŕch zelfees to Šemmi istruhzinat. Ez. 2, 19.
- ītruhzinatajs* (baidītājs) — Tu eŕĵi mannus Istruhzinatajus wiŕsapkahrt aižinajs. Raud. dz. 2, 22.
- ītruhzinatees* (iztrūkties, izbīties) — Un tee istruhzinaŕfees. Ez. 13, 8. Wiņŕch istruhzinajahs (F. id. 1893: iŕtrukahš). Ap. darbi 8, 13.
- jaŕchu* (varbūt, ja) — Woj tas jaŕchu (F. id. 1898: warbuht) ne irr žittam noŕagts. Tob. 2, 13. Jaŕchu (F. id. 1898: ja) tur taps trihsdeŕmits atraŕti. 1. Moz. 18, 30.
- jepŕchu* (kaut gan, lai gan) — Jepŕchu wiņŕch maķķeniht duŕs, taŕchu tas irr kà neneeka. Zīr. 41, 6.
- kahrt* (ap) — Preekĵch Žilweka ne atraddahs Paligs, kas kahrt (F. id. 1898: ap) to buhtu. 1. Moz. 2, 20.
- kaŕchu* (it kà) — Un Jojuūs un wiŕs Iŕraels likkahs itt kaŕchu kauti eŕĵoĵchi. Joz. 8, 15. Jo es redĵu tew ruhktas Šchultis pilnu, un kaŕchu ar Netaiŕnibu ŕaĵaiŕtitu eŕĵam. Ap. darbi 8, 23.
- lahgadiba* («norēķins», «atskaite») — Par to teem buhs Lahgadibu doht Šohda = Deenà. Mat. 12, 36.
- lahgadit*. Veckrievu: лагодити — потворствовать, dienv. kriev. лагодить — žurechtmachen, čehu: lahoditi blandiri. Skat. vėl: iĵlahgadit, peelahgadit. Wiņŕch irr ĵtarp teem Netaiŕneem lahgadihts. Lūk. 22, 37.
- lakŕtit* (lekāt). ž. Smits atzīmē (1908. gadā), ka «Lejasciemā

- šo vārdū vėl tagad lieto». — Tee Kalni lakštija (Mancel.: laxtiya, F. lehkaja) kā Auns. Dāv. dz. 114, 4.
- lažeklis* (mēlnesis, zaimotājs) — Lažekļus (. . 1898: mehlnefchi) un Liščķus wajaga par nolahdeteem turreht. Zīr. 28, 13. Lažeklis (F. id. 1893: šaimotajs, Lut. Lājterer). 1. Kor. 5, 11.
- meešlotees* (rotaļāties, spēlēties) — Tee Łaudis pašehdahs ehšt un dĵert, un žehlehs meešlotees. 1. Kor. 10, 7.
- metekls* (mesls, muita, nodoklis) — Es... atlaišču... tohs Meļlus, to Šahls=Metteklu (F. u. 1898: šahls muitu) un Ŷehniņa Naudu. 1. Mak. 10, 29. Wiņšč... aisleedĵ tam Ŷeiferam. Metteklu doht. Lūk. 25, 2.
- miščhana* (dzīvošana) — Tew ne buhs man weenu Nammu darriht par Miščhanu. 1. Laik. gr. 18, 4.
- pakuhdinat* (paskubināt) — Ka wiņņi taptu pakuhdinati (F. paškubbinati). Rom. 11, 11. Kas pakuhdena tew tā atbildet? Ijab. 16, 3.
- patapa* (vaļa) — Teem ne bij wišs Patappahs (F. patappas, 1893: waļas) ehšt. Mark. 6, 31.
- prezeščhana* (tirgošanās) — Ar Tawu Prežzeščhanu (F. id. 1898: tirgoščhanu) eĵĵi tu tos Ŷehniņus wirs Šemmes baggatus darrijis. Ec. 28, 33.
- prežetees* (tirgoties) — Deedans prežejahs (F. id. 1898: tirgojahs) ar tewim ar šķaišteem Wadmaleem par Šehdekli. Ec. 27, 20 (Sal. tomēr *apprecēties*: Tee neds apprecžahs, neds tohp Laulibā eedoti. Lūk. 20, 35).
- prežineeks* (tirgotājs) — Wehl ta Debbešo=Walštiba irr lihdĵinajama weenam Prežžineekam (1898: tirgotajam). Mat. 13, 45.
- pult* (krist) — Meegs pohl (F. id.) us Ratteem un Širgeem. Dāv. dz. 76, 7. Grehžineeks pohl (F. id.) eekĵch Galwoščhanas. Zīr. 29, 19. Kas ŵtarp Šlepkawam bij pullis (F. id.) Lūk. 10, 36.
- reetees* (bārties, tiesāties) — Tapehž gribbu es wehl ar jums reetees (F. bahrtees, 1898: teeĵatees). Jer. 2, 9.

remejis (amatnieks) Irama Remmeſchi (F. id. 1898: amatneeki) un tee Giblīteji apzīrte tohs. 1. Ҡehn. 5, 18. Neggi ſchis ir tha Remmeſa (F. remeſcha, 1893: amatneeka) Dehls? Mat. 13, 55.

ſchauſt (kult, pērt, sist) — Kalps, kas daſchadi ſchauſts (Manc. F. 1898: id.) tohp, bes Bruhzahm ne paleek. Zīr. 23, 12. Bet tee űehme un ſchaute to. Mark. 12, 3. Juhs tapſeet ſchauſti. Mark. 13, 9.

ſeʒen (garām) — Wiņſch... gribbeja teem ſeʒen eet. Mark. 6, 48.

ſutrainis (mēslājs, mēslaine, mēslu čupa) — Weens Ҡliņķis tohp pareiji ſalihdĵinahts ar Wehrſchu Ҡuhdeem Ҡutraini (F. id.) Zīr. 22, 2. Juhſu Nammi taps par Ҡutraineem (F. id. 1898: mehſlu tſchupu) darriti. Dan. 2, 5.

tirinat (kaitināt) — ʒaur weenu ցeղկիցու Tautu turrinaſchu F. 1898: tirinat un kaitinat) es tohs us Duſmibu. 5. Moz. 32, 21. Un juhs Tehwi ne turrinajeet (F. id. 1893: nekaitinajeet) juhſus Behrnus. Eves. 6, 4.

wehligs (jautrs, palaidnīgs, nevaldāms) — Agags gahje pee wiņņu wehligi (F. id. 1898: jautri). 1. Zam. 15, 32. Jo juhs eſſat wehligi tappuſchi, kà wehligs Telſch (F. id. 1898: kà tele uſ meteena. Lut. wie die geilen Kälber). Jer. 50, 11. Un kas wehliga (F. u. 1898: id.) irr, ta darra ir Tehwam ir Wihram Kaunu.. Zīr. 22, 5. Isluttinahts Behrns tohp wehligs (F. id. 1898: newaldams, Lut. muthwillig, krievu: дерзкий). Zīr. 30, 8.

ʒeroklis (patvērums) — Neweens ʒeroklis (F. patwehrums, Lut. Hort) irr, kà muhſu Deews. 1. Zam. 2, 2.

Ar bībeles tulkojumu veclatviešu rakstu valodā nostiprinās cilſu un tautību, kà arī kādas apdzīvotas vietas iedzīvotāju nosaukumi ar vācisko izskaņu *-eris*. Piemēri no 1. Laiku grāmatas:

«26. Un ta Kaḡḡa=ḡepħka Warrenē bija: Aḡaēls / Joaba Brahlis. Elanans / Dodus Dehls no Betlemes.

27. ḡamots / tas Aroriteris. Eeēḡ / tas Peloniteris.

28. Irus / Ekeḡa Dehls tas Tekōiteris. Abiēḡers / tas Antotiteris.

29. ḡibekajus / tas Uḡatiteris. Ilajus / tas Akōiteris.

30. Makarajus / tas Netowatiteris. Eeēds / Baēnus Dehls / tas Netowatiteris.

31. Itajus / Ribaja Dehls no Gibejas / to Benjamiḡa Behrnu. Benajus / tas Pirgatoniteris.

32. Urajus / no Gāāḡa Uppehm. Abiēls tas Arbatiteris.

33. Aḡmawets / tas Baērumiteris. Elijabus / tas ḡāāloniteris» utt. u. tml.

Jāpiezīmē, ka «Palsmanes mācītājs Jakobs Adolfijs (1699—1769) atstājis nelielu bībelē lietotu vārdu kopojumu: *Lexikon letticum*¹ [kursīvs A. O.] [¹ Manuskripts atrodas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Misiḡa nodaļā (L. dr. b. 5267.)], kas radies XVIII gs. vidū (spriežot pēc datumiem saimniecības dokumentu lapās, kur rakstīts manuskripts). Aiz vācu šķirkļa vārda seko bībeles tulkojumā sastopamās attiecīgā latviešu vārda formas. Vārdnīcā ir ap 2000 vārdu. Tā sāhta gatavot vairākkārt no jauna un uzskatāma tikai par uzmetumu. Latviešu vārdi pa lielākai daļai arī rakstīti gotu burtiem, tāpat kā vācu vārdi. Rakstība ļoti kļūdaina, bieži trūkst mīkstinājuma zīmju. Adolfijs vārdnīcas uzmetums nedod nekā jauna.» (D. Zemzare, 1961, 122.)

Kā no iepriekšējā apskata redzams, bībeles pirmā tulkojuma valoda, visvairāk leksika, vēlākajos izdevumos pārlabota. Šādu pārlabojumu vajadzību apzinājušies jau pirmā tulkojuma publicētāji. Tā Vidzemes ģenerālsuperintendents Johans Fišers, kas 1689. gadā parakstījis Vecās derības (un līdz ar to visas bībeles) izdevumu, par to runā latviskā tulkojuma vāciskajā priekšvārdā.

Tikai bībeles tulkojuma otra (1739. gada) izdevuma redakcija ieguva to veidu, kas dominēja līdz pašiem pēdējiem izdevumiem. Par šā izdevuma rediģēšanu jau ir pilnīgākas ziņas.

Jāpiezīmē, ka «1730. gadā Rīgā, Pie Zameļa Frēliha, iznāca jauns Jaunās derības iespiedums, ko gan arī gluži par mazu nevar saukt, jo tam ir 703 lapas puses.. Sis iespiedums teksta ziņā ne ar ko neatšķiras no 1685. g. iespieduma un tika izdots 15000 eksemplāros. Tomēr laba daļa no tā pircēju trūkuma dēļ pēc pārlabotā 1739. g. izdevuma tika izlietota makulatūrā.» (G. Šaurums, 1935, 17.)

Bībeles tulkojuma otra (1739. gada) izdevuma redakcija

Kā atzīmējis J. Straubergs, par bībeles valodas faktisko pamatu (kas ietekmējis vēlāko attīstību) jāuzskata tās otrs — 1739. gada izdevums, kas savos stereotipos izdevumos uzglabājies negrozīts līdz 19. gadsimta otrai pusei.

«Latviešu bībeles otram izdevumam deva sparīgu ierosinājumu.. *N. L. Cincendorfs* (1700—1760).. [kas] 1736. gadā.. ieradās Rīgā.. Ar ģenerālsuperintendentu J. B. Fišeru viņš pārrunāja dažus svarīgus jautājumus, starp citu arī par jaunas latviešu bībeles izdevumu. Cincendorfs, liekas, jau no Vācijas sarakstījies ar Fišeru par bībeles izdošanu, viņš pat piedāvājis iespiešanai savu spiestuvi un apņēmies pārdot bībeli par 12 grašiem. Tomēr no šīm sarunām nekas neiznāca. Cincendorfs aizrādīja Fišeram, ka līdzekļus bībeles iespiešanai varētu sagādāt subskripcijas ceļā, pieaicinot darbā arī kurzemniekus. Fišers stājās sakaros ar Kurzemes superintendentu *A. Grevenu* (1679—1746), kas tad ierosināja bībeles jaunizdevuma subskripciju Kurzemē un nu kopā ar Fišeru organizēja bībeles teksta revīzijas darbus. Subskripcijai bija labi panākumi, jo īsā laikā tika subskribēti 6000 eksemplāri un ievākta maksa ne tikvien

no dižciltīgām muižām, bet arī sevišķi no zemniekiem. . . Dažās draudzēs subskribentu skaits bija ļoti liels, piem., Raunas draudzē 300. Tā kā bija cerības, ka noņēmēju skaits vēl pavairošies, nolēma jauno izdev. iespiest 8000 eksemplāros. . .

Galvenais bībeles otrā izdevuma darbinieks bija Vidzemes ģenerālsuperintendents *Jānis Benjamiņš Fišers*. Viņš bija pirmā bībeles izdevēja ģenerālsuperintendenta Jāņa Fišera dēls, dzimis Rīgā, 1684. gadā, studējis Rīgas licejā un ārzemju augstskolās; no 1711. gada mācītājs Burtņiekos, tad Rīgas apriņķa prāvests un no 1736. g. Vidzemes ģenerālsuperintendents. Miris 23. nov. 1744. g. . .

Fišers tad nu apskatījās pēc vīriem, kas varētu uzņemties bībeles valodas pārlabojumus, jo, neskatoties uz Glika labo tulkojumu, tomēr pēc 50 gadiem radās vajadzība bībeles valodu pamatīgi pārskatīt un pārlabot. Palīgus viņš arī atrada kuplā skaitā. Fišera tuvākie palīgi šai lietā bija *Fridrihs Bernhards Blaufuss* (1697—1756), Ērgemes, tad Rīgas Jēkaba baznīcas mācītājs, un *Jēkabs Andreā* (†1776), Lielvārdes mācītājs un Rīgas apr. prāvests.

Kurzemes hercogs no savas puses pabalstīja Kurzemes mācītāju pārstāvju pārlabošanas komisijā, kas strādāja Rīgā kopā ar augšminētiem vidzemniekiem, sākot ar 29. maiju 1738. g. līdz pat gada beigām. Kurzemes darbinieki bija *Kristaps Henrihs Bauers* (†1741), Saukas, vēlāk Iecavas mācītājs, arī Sēlpils prāvests, *Matīss Vilhelms Hespe* (†1751), Saldus, vēlāk Seces mācītājs un Sēlpils prāvests, *Zamuels Albrehts Ruprehts* (†1773), Zaļenieku māc., un *Vilhelms Kristaps Šmits* (†1769), J.-Auces, tad Sesavas māc.

Bībeles revīziju un iespiešanu iesāka ar apokrifiem. Korektūras lasīšanai komandēja uz Karaļaučiem *Tobiasu Sprekelsenu* (1697—1765), Straupes mācītāju, un *Georgu Jēkabu Maiju* (†1743), Umurgas mācītāju. Viņi, korektūru lasīdami, Karaļaučos nodzīvojuši gandrīz visu 1739. gadu, līdz beidzās iespiešanas darbi.» (G. Šaurums, 1935, 17—20.)

Fišera vāciski rakstītajos priekšvārdos attēlota bībeles pirmā un otrā izdevuma vēsture.

Vācu priekšvārdam seko anonīms (māc. F. B. Blaufūsa) priekšvārds latviešu valodā.

Bībelei otrā izdevumā 1514 lappuses oktāva formātā, tātad tā ir uz pusi mazāka par pirmo izdevumu.

Grafikā bībeles otru izdevumu raksturo lielo sākumburtu atmetums substantīvos.

Pareizrakstībā zīmīgākās atšķirības izriet no tā, ka bībeles otrā izdevumā vairs nav rakstībā šķirti gramatiskās homonīmijas gadījumi, atskaitot gravi, kas paturēts adverbos tā, kā, ņchā, un partikulas *ir* atšķirīgu rakstību no verba būt tagadnes 3. personas formas *irr*.

Galvenās atšķirības starp bībeles pirmo un otru izdevumu vērojamas leksikas un etimoloģijas plāksnē, proti, 1) precizējot tulkojuma domu, mainītas leksēmas (viens vārds aizstāts ar citu vārdu) — visvairāk verbos — un 2) mainītas vārdu galotnes (it īpaši substantīvu un piederības pronomenu deklinācijā) un izskaņas (it īpaši substantīvu un verbu formās), kā arī piedēkļi (verbu formās).

Sekojošās lappusēs sniegti izlases kārtā minēto atšķirību piemēri no dažādām bībeles grāmatām to secībā (ar retām atkāpēm) un pa vārdu šķirām.

Substantīvi

1) Precizējot tulkojuma domu, mainītas leksēmas (viens vārds aizstāts ar citu vārdu): *tautas* vietā *kārta* — «... Laid ta ņemme isdohd djihwas leetas peh₃ ņawas kahrtas, lohpus, tahrpus un ņemmes ņwehrus peh₃ ņawas kahrtas, un tas notike tā» 1. Moz. 1, 24 (līdzīgi: 1. Moz. 1, 11, 12, 21, 25 u. c.);

apraudzišanas vietā «*priekš liekamas*» — (Peh₃ to neņņe tee..

2. Moz. 39, 33) «To galdu, wiřņus wiņņa rihkus, un tahs preekřch leekamas maiřes (1. izd.: Apraudřiřchanas = Maiřes)». 2. Moz. 39, 36;
- vārga* vietā *vergs* — «. . es tew no Egiptes = řemmes ta wehrġu = namma (1. izd.: to Wahrgu = Namma) isweddis eřmu.» 5. Moz. 5, 6;
- bēdu* vietā *samaitāšana* — «. . juhřu řa m a i t a ř c h a n a (1. izd.: Behdas) atees kà kahda wehtra . . » Zāl. sak. v. 1, 27;
- troksnēšanas* vietā *postīšana* — «Tu ne bihřees no peepēřchas isbailes, neds no pohřtiřchanas (1. izd.: Trohkřneřchanas) to besdeewigu, kad ta nahk». Zāl. sak. v. 3, 25;
- sludinātāja* vietā *saucējs* — «Weena ř a u ř e j a (1. izd.: Kahda řluddinataja) balřs irr tukřneřř.» Mark. 1, 3;
- stāva* vietā *priekřnams* — «. . řateřģeja wiřņi řaudis pee teem eekřch to preekřch = n a m m u (1. izd.: řtahwu) . . » Apust. d. 3, 11;
- vadoņa* vietā *kungs* — «Bet to leelu Kungu tahs dģihwibas (1. izd.: Bet to augřtu Dģihwibas Waddonu)» Apust. d. 3, 15;
- izvēlēšanas* vietā *izredzēšana* — «Tad nu arridřan tã patt irr řchinnĭ laikã weens atliģģis pulks pehģ tahs isredřeřchanas (1. izd.: Iswehleřchanas) tahs řchehlařtibas» Pāv. vēst. rom. 11, 5;
- plaukstes* *platuma* vietā *spridis* — «Tas bija třchetrkantigs, tee darrija to kruhřchu = glihtumu diwkahrtigu, weens ř p r i h d i s (1. izd.: weenas Plaukřtes Plattumu) bija wiņņa gařņums, un weens ř p r i h d i s (1. izd.: weenu Plaukřtes Plattumu) wiņņa plattums . . » 2. Moz. 39, 9.

Mainĭtas substantĭvu deklinācijās:

- nagles* vietā *nagla* — «. . wiņņa n a g l a s (1. izd.: Nagles) . . » 2. Moz. 39, 40;

- grīdes* vietā *grīda* — «. .peh₃ to lehje wiņšch to affini us ta
altaŗa grihdū (1. izd.: Grihdi) . .» 3. Moz. 8, 15;
- upurs* vietā *upuris* — «. .Tas bija weens dedŗams=uppuris
(izd.: Uppurs) . .» 3. Moz. 8, 21;
- vārtis* vietā *vārti* — «. .ŗweŗchineekam, kas tawōs wahrtōs irr
(1. izd.: tawās Wahrtīs) . .» 5. Moz. 5, 14 (līdzīgi: Mat. ev.
16, 18);
- stirnes* vietā *stirna* — «Wiņŗa irr. . lipniga kā kahda ņtirna
(1. izd.: ņtirne) . .» Zāl. sak. v. 5, 19;
- pagāņi* vietā *pagāni* — «Jums arri. . ne buhs daudz pļahpaht,
ka tee pagani: . . (1. izd.: Pagaņi)» Mat. 5, 7 (līdzīgi:
Mat. 6, 32);
- brīds* vietā *brīdis* — «. .Jums ne peeklahjahs ņinnaht tohs laikus
jeb brihŗchus (1. izd.: Brihdus) . .» Apust. d. 1, 7;
- Egipta* vietā *Egipte* — «. .neŗŗe dahrgas ņahles, balŗamu, un
mirres, to noneŗt uz Egipti (1. izd.: uz Egiptu) . .» 1. Moz.
37, 25.

Mainītas substantīvu izskaņas:

- dzīvoŗanas* vietā *dzīvība* — «Un Deews tas Kungs izaudŗinaja
no ņemmes wiŗŗadus kohkus, kas jauki bija peŗŗ usluhkoŗcha-
nas, un labbi peŗŗ ehŗchanas, un tahs dŗihwibas (1. izd.:
Dŗihwoŗchanas) kohku dahŗŗa widdū . .» 1. Moz. 2, 9 (līdzīgi:
1. Moz. 3, 22, 24);
- ŗenienes* vietā *ŗeŗiene* — «. .Tee irr no ņcheiŗenes (1. izd.:
ŗchennenes) aisgahjuŗchi . .» 1. Moz. 37, 17;
- kamesis* vietā *kamiesis* — «Tee darrija diwi ņaleekamas ka-
meeŗchu (1. izd.: Kameŗchu) ņaitites pee ta, abbejōs wiņŗa
gallōs tappe tas ņaŗeets» 2. Moz. 39, 4 (līdzīgi: 2. Moz.
39, 7, 18, 20);
- vads* vietā *vadon[is]* — «. .Judas, kas weens waddons
(1. izd.: Wadds) bija . .» Apust. d. 1, 16.

Adjektīvi

Precizējot tulkojuma domu, mainītas leksēmas: *rāmie* vietā *taisni* — «Jo tee taiņni (1. izd.: tee Rahmee) eekļch tahs jemmes dñihwohs..» Zāl. sak. v. 2, 21; *veltīgs* vietā *blēdīgs* — «..weens blehdīgs (1. izd.: weltīgs) wihrs ļtaiga ar pahrwehrtitu mutti» Zāl. sak. v. 6, 12; *brīnīks* vietā *spēcīgs* — «..wihri, klauļajt ņchohs wahrđus: JEĶu no Nazaret, to wihru no Deewa ņkaidri ieņihmotu starp jums ņaur ņpehņīgeem (1. izd.: brihniņkeem) darbiem..» Apust. d. 2, 22; *patīcīgs* vietā *patīkams* — «..tas ir Deewam patihkams (1. izd.: patiņņīgs) ..» Pāv. vēst. rom. 14, 18.

Numerāļi

1. izd.: «Ewangeljums peektā ņwehdeenā pirmā deņmitī..» Mat. 6, 23;
  2. izd.: «Ewangeliums peektā padeņmitā ņwehdeenā..» Mat. 6, 23;
- «..jo ņeptiņas (1. izd.: ņeptiņ) deenas juhņu rohkas taps pilditas» 3. Moz. 8, 33 (līdzīgi: 3. Moz. 8, 35).

Pronomeni

- pata* vietā *pati* — «..ņeek leela buhs ta tumņiba patti? (1. izd.: patta)» Mat. 6, 23 (līdzīgi: Jāņa 1. vēst. 5, 4);
- ikkurņ* vietā *visi* — «..wiņņi ņelli..» Pāv. vēst. rom. 14, 11 (1. izd.: ..ikkurņch ņeļņch..).

Piederības pronomens *mūsu*, *jūsu* netiek deklinēts:

«Ka ņche jamirņt mums un muhņu (1. izd.: muhņeem) lohpeem» 4. Moz. 20, 4;

«.tee Egiptēri mums un muhḥu (1. izd.: muhḥeem) tehweem irr launu darrijuḥchi» 4. Moz. 20, 15;

«.es ḥchodeen preekḥch juhḥu (1. izd.: juhḥahm) auḥim runnaju . . .» 5. Moz. 5, 1;

«.Atgreesētees us juhḥu (1. izd.: juhḥeem) dḥihwokḥeem.» 5. Moz. 5, 30.

Vietumis pareizi tiek lietāts pronomens *savs*:

«Kam irr wiḥḥch dewis ḥawus (1. izd.: wiḥḥa) darbus izteikt? . . .» Zīr. gudr. 18, 3, bet «Es eḥmu to Kungu weenumehr preekḥch mannahm aḥḥim turrejis» Apust. d. 2, 25.

Verbi

1) Precizējot tulkojuma domu, mainītas leksēmas:
izvest vietā *izdot* — «.Laid ta ḥemme isdohd (1. izd.: iswedd) ḥallumu un ḥahli . . .» 1. Moz. 1, 11;

ģērbt vietā *kopt* — «Un Deews tas Kungs ņehme to ḥilweku un eelikke to Eedenes dahrḥā, ka tam to bij kohpt (1. izd.: ḡehrbt) un ḥargaht.» 1. Moz. 2, 9;

sodit vietā *atriebt* — «.Tadehḥ, kuḥḥch Kainu nokauj, tas taps ḥeptiḥkahrt atreebts (1. izd.: ḥohdihts) . . .» 1. Moz. 4, 15;

bildināt vietā *runāt* — «.ne warreja meerigi runnaht ar to . . .» (1. izd.: ne warreja to meerigi bildinaht) 1. Moz. 37, 4;

aizgrābt vietā *izraut* — «.Redḥ, es israuḥchu (1. izd.: aisgrahbḥchu) tohs no wiḥḥu ḥemmes, bet to nammu Juda israuḥchu (1. izd.: aisgrahbḥchu) es no wiḥḥu widdus.» Jerem. 12, 14 (līdzīgi: Jerem. 12, 15, 17);

apdarināt vietā *appuškot* — «Jo tu . . . ḥwehtiḥi to taiḥnu, un appuḥchkoḥi (1. izd.: apdarrinaḥi) wiḥḥu ar labpatikḥchanu . . .» Dāv. dz. 5, 13;

lavēties vietā *glūnēt* — «Eij ar mums, gluhneḥim ar wiltu us aḥḥinim, gluhneḥim us to nenoḥeedḥigu kaut wiḥḥch ir bes

- wainas buhtu (1. izd.: ..Eij ar mums, gluhnešim ar Wiltu us Aššinim / lawešimees weltigi uz to Nenošeedšigu)» Zāl. sak. v. 1, 11;
- lavēties* vietā *tikāt* — «Tà tee pašchi gluhn us wiņņu aššinim, un tihka peh₃ wiņņu dwehšelehms (1. izd.: Tà tee pašchi gluhne us wiņņu Aššinim, un lawejahs us wiņņu Dwehšelehms)» Zāl. sak. v. 1, 18;
- atsisties* vietā *atkāpties* — «.. kas no teem želleem tahs škaidribas atkahpjahs (1. izd.: nohšt atšittahs) ..» Zāl. sak. v. 2, 13;
- iedabūt* vietā *izdot* — Šwehtigs irr tas žilweks, kas gudribu atrohd, un tas žilweks, kas šaprašchanu isdohd (1. izd.: eedabbu)» Zāl. sak. v. 3, 13;
- svārstīt* vietā *pārdomāt* — «Pahrdohma (1. izd.: Šwahršti) tohs šohļus tawu kahju ..» Zāl. sak. v. 4, 26;
- noģint* vietā *iznikt* — «.. žilweks isnihkšt (1. izd.: noģinšt) ..» Zāl. sak. v. 6, 26;
- mērdēties* vietā *pazemoties* — «Pirms tu neweffels tohpi, pašemmojees (1. izd.: ne mehrdejees pats) ..» Zīr. gudr. 18, 20;
- ienākties* vietā *nākt* — «Lai nahk (1. izd.: Eenahkahs) tawa walštiba ..» Mat. 6, 10;
- censties* vietā *dzīties* — «Bet dšenneetees (1. izd.: ženšcheetees) papreekšču peh₃ Deewa walštibas ..» Mat. 6, 33;
- pasargāt* vietā *taupities* — «Taupees pats .. (1. izd.: Lai Deews tew pašarga ..)» Mat. 16, 22;
- pamest* vietā *padoties* — «Šewi pašchu aisleegt, irr .. Deewa wahrdam padohtees (1. izd.: pamešt)» Mat. 16, 24;
- durstīties* vietā (*prātā*) *šaubīties* — «Un tas notikkahs, kad tahs pahr to prahtā šchaubijahs (1. izd.: durštijahs) ..» Lūk. 24, 4;
- izkratīt* vietā *izgāzt* — «.. wiššas wiņņa eekščas irr isgahšučhas (1. izd.: iskrattitas)» Apust. d. 1, 18;
- uzmodināt* vietā *celt* — «.. peh₃ tahs meešas Krištu gribbetu

- ʒelt (1. izd.: Kriřtum gribbetu usmohdinaht) ..» Apust.
 d. 2, 30;
- aprepēties* vietā *apcietināties* — «..Bet tee isredřeti irr to
 dabbuřfchi, bet tee řitti irr apʒeetinajřchees (1. izd.:
 apreppejuřchees)» Pāv. vēst. rom. 11, 7;
- izvaicāt* vietā *izdibināt* — «..ʒeek ne ismannijamas irr wiņņa
 řohdibas, un ne isdibbinajami (1. izd.: ne iswaiřajami)
 wiņņa ʒelli» Pāv. vēst. rom. 11, 33;
- saražģināt* vietā *sajaukt* — «Peenemmeet nu to, kas wahjřch
 irr tiřģibâ, (wiņņa) dohmas ne řajaukdami (1. izd.: ne
 řarařchginadami)» Pāv. vēst. rom. 14, 1;
- lāgadību dot* vietā *atbildēt* — «Tad nu ikkatram no mums buhs
 preekřch řew pařcha Deewam atbildeht (1. izd.: Lahga-
 dibu doht)» Pāv. vēst. rom. 14, 12;
- dauzināt* vietā *likt piedauziřanu* — «..řawam brařlam pee-
 dauřiřchanu leek..» (1. izd.: řawu Brahli dauřina)
 Pāv. vēst. rom. 14, 13;
- nākties* vietā *tikt* — «..Wiřřas leetas irr gann řchķihřtas, bet
 tahs teek (1. izd.: nahkahs) tam řilwekam par ļaunu, kas
 ar dauřiřchanu ehd.» Pāv. vēst. rom. 14, 20;
- uzlūkot* vietā *redzēt* — «Un Mehs eřřam to redřejuřchi
 (1. izd.: usluhkojuřchi) ..» Jāņa 1. vēst. 4, 14.

Mainiti verbu piedēķļi:

- brīnoties* vietā *brīnities* — «Juhs Iřraēlīteřu wihri, ko brihni-
 jeetees (1. izd.: brihnojatees) juhs pahr to, jeb ko luhkojat
 juhs us mums ..» Apust. d. 3, 12;
- valkot* vietā *valkāt* — «Tew ne buhs.. tawa Deewa wahrdu
 welti walkaht (1. izd.: walkoht) ..» 5. Moz. 5, 11;
- paglabot* vietā *paglabāt* — «..*paglabba* (1. izd.: paglabbo)
 to pařtahwigu buhřchanu un apdohmigu prahtu» Zāl.
 sak. v. 3, 21;

aicenāt vietā *aicināt* — «Un tee wiņņus aizinajuŕchi (1. izd.: aizēnajuŕchi) . .» Apust. d. 4, 18.

Mainīti verbu priedēkļi:

apgodināt vietā *pagodināt* — «. .tas Deevs muŕŕu tehwu irr pagohdinajis (1. izd.: apgohdinajis) ŕawu Dehlu . .» Apust. d. 3, 13;

izvilkt vietā *novilkt* — «Un nowelŕ (1. izd.: iswelŕ) Aāroņam wiņņa drehbes . .» 4. Moz. 20, 26;

aizliegt vietā *liegt* — «. .mehs ne warram to leegt (1. izd.: aisleegt) . .» Apust. d. 4, 16.

Adverbi

Precizējot tulkojuma domu, mainītas leksēmas:

papriekša vietā *pirmāk* — «. .Jo wiņŕch bija pirmak (1. izd.: papreekŕcha), ne Es» Jāņa ev. 1, 30;

gadīgi vietā *prāligi* — «. .Bet ka tam buhs prahtīgi (1. izd.: gaddige) gudram buht . .» Pāv. vēst. rom. 12, 3.

Prepozīcijas

Mainītas leksēmas vai prepozīciju forma:

kārt vietā *ar* — «Jo tas irr labbaki ar wiņņu (1. izd.: kahrt wiņņas) prezētees, ne kà ar ŕudrabu (1. izd.: kahrt ŕudrabu), un wiņņas augļi / irr labbaki / ne kà ŕelts» Zāl. sak. v. 3, 14;

pār vietā *par* — «Un ka tee pagani Deewu par (1. izd.: pahr to ŕchehlaŕtību teiktu . .» Pāv. vēst. rom. 14, 9;

uz vietā visai konsekventi *uz* — «. . Deews šažžija us (1. izd.: uhs) teem . . » 1. Moz. 1, 28 (līdzīgi: 1. Moz. 3—9, 14, 17 utt.).

Partikulas

Mainītas leksēmas vai partikulu forma:

jep vietā *jepšu* — «Kas warr juhšu štarpā šawam augumam Weenu ohlekti peelikt, jepŃchu (1. izd.: jep) tas tadeh| behdajahs?» Mat. ev. 6, 27 (līdzīgi: Pāv. vēst. rom. 13, 8); *jepšu* vietā *ja* — «Ja kam irr (1. izd.: JepŃchu jeb kuŃram irr) praweeŃchu mahžiba, lai ta labbi ša-eetahs ar to tižžibu, ja kam (1. izd.: jepŃchu tam) kahds am mats, (lai tas paleek) tai ammatā . . » Pāv. vēst. rom. 12, 7 (līdzīgi: Pāv. vēst. rom. 12, 8).

*

Nobeigumā var atzīmēt, ka veclatviešu rakstu valodas vēsturei svarīgi arī bībeles pārlabojumi 19. gadsimta pēdējā gadu desmitā.

17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā

«Veltījuma jeb apsveikuma dzejoļi (lat.: *carmina gratulatoria*) ir īpaša un diezgan raksturīga 17. gs. latviešu valodā iespiesto laicīgo tekstu nošķira. Tautā tiem sakņu nebija, un tautai tie arī nebija domāti. Šie dzejoļi radušies, sekojot Vācijā un citās zemēs izplatītām tradīcijām, un tie veltīti sabiedriski izcilām personām vārda vai dzimšanas dienā, darba jubilejā, laulību vai bērū gadījumā u. tml.

Vācijā veltījuma dzejoļi jau 16. gs. bija kļuvuši par inteliģentās sabiedrības modi. Sākumā tos sacerēja tikai latīniski, tad arī vāciski, pēdīgi autori centās dzejot vairākās valodās. Pēc toreizējiem uzskatiem, ikviens izglītots cilvēks ne tikai spējīgs dzejot, bet viņam tas arī jādara katrā izdevīgā reizē. Šādu gadījuma dzejoļu (vāc.: *Gelegenheitsgedichte*) sacerēšana bija zināma veida sabiedrīks pienākums un inteliģences pārbaude. Tādējādi varēja iegūt ne tikai popularitāti, bet arī materiālu atbalstu no augstu stāvošu personu puses. Saprotams, šā tipa dzejoļos, kas izauguši nevis no dzīves un spēcīga talanta, bet šauri praktiskiem nolūkiem, dziļu jūtu vietā valdīja frazes un komplimenti, lišķība un sekli glaimi..

Visvecākais no latviešu valodā sarakstītajiem veltījuma dzejoļiem nodrukāts skaļa nosaukuma grāmatā — «*Coelum Terrestre Poeticum*» (t. i., «Dzejas debesis zemes virsū»), kas 1631. gadā iznākusi Leipcīgā. Šajā krājumā starp dzejoļiem daudzās valodās atrodams arī Rīgas vācieša, vēlākā birģer-

meistara, Melhiora Fosija (Vossius) latviski sacerētais. Ar deviņu rindu garo dzejoli viņš «kurzemnieciski apsveicinājis» (*Ita Curlandicē applaudebat*) savu draugu maģistru Bahmani, tam šķīroties no Leidenes universitātes. Veltījumā mēģināts vilkt kādas paralēles starp vienkārša zemnieka un zinātnieka darbu.

Par dzejoļa literāro vērtību nav ko runāt, valoda ir stipri nepareiza un kļūdaina, daži pētnieki aizrāda uz tāmnieku dialekta pazīmēm tajā.» (Llv 1, 1959, 407—408, M. Fosa apsveikuma dzejoļa faksimils turpat, 409.)

A. Augstkalns (1930c, 100—101), citus publicējumus neminot, aizrāda vēl, ka M. Fosija apsveikuma dzejoļa faksimils atrodams T. Zeiferta Rakstniecības vēsturē (1¹, 297).

«Ar 1639. gadu datēti pirmie latviešu heksametri — Merklina veltījums Mancelim. Teksts iespiests 1654. g. postilē, pārdrūkāts L. Bērziņa Fīrekerā (2).

Varbūt šis teksts ir, caur Manceļa rokām ejot, izlabots — tad nepareizās akuzatīvu galotnes: *Patheizibe* un *Tizzibe* Mancelis labodams ir palaidis garām. Ja varētu zināt, ka Mancelis apsveikumu līcis drukāt nelabotu, tad varētu spriest, ka Merklins vispār ir labi iemācījies Manceļa valodu un tomēr divos gadījumos izlietojis veco -e.» (A. Augstkalns, 1930c, 105.)

Ritma saglabāšanai vārdu kārtība teikumos tā sajaukta, ka doma nereti grūti uztverama.

«Piemēram, dzejoļa pirmās rindas

Šack' mann / kah nahkuß' gir Wahzas-preežigha — Semmehß
Mahžiba py tahdeem ūweŭcheem tick — ūchehlighe ūlaudeem?

laikam vārdu normālā secībā izskatītos šādas:

«Saki man, kā ir nākusi tik žēligi Vāczemes
priecīga mācība pie tādiem svešiem ļaudīm?»»
(Llv I, 1959, 409.)

«1645. gadā Liepājas latviešu draudzes mācītājs Jānis Birgers sacerējis latviešu pantus par godu Kurzemes hercoga Jēkaba laulībām.

Sis veltījums atrasts Gētingas universitātes bibliotēkā un to (pēc noraksta) publicējis L. Arbuzovs Imm. 1922. Nr. 12, 1322. Ja L. Arbuzova lietotais noraksts pareizs, tad tekstā ir viena drukas kļūda: g a i m (jālasa laikam L a i m. Kā varēja g gadities L vietā??).

1645. gadā iznākusi kāda lauksaimniecības grāmata *Stratagemata oeconomica*, kurā ievietotas (saimes vajadzībām!) trīs latviski tulkotas dziesmas. Napjerskis viņas min bibliogrāfijā apakš 1645. gada (*Mag.* 3, 2/3, 23, Nr. 18), kaut gan pats citē 3. izdevumu 1688. gadā; L. Bērziņš (*Fīrekerā* 57.) piešķir viņas 1688. gadam, par agrākiem izdevumiem neņemoties. Tātad laikam neviens nav pārlicinājies, vai pirmajā 1645. g. izdevumā un otrā izd. šīs dziesmas ir vai nav. Pēc valodas viņas varētu piederēt 1645. gadam — un tad nederētu kontrastam ar *Fīrekerā* dziesmām, kā L. Bērziņš minētā vietā viņas izlieto.

Esot šādas dziesmas: *Och Kungs, dohd mums ween labbu ghad* (4 panti), *Ock mihlais Kungs und jshāligs Dew*s (6 panti), *Ock Kunx py tōw ka muhs tāhwe* (7 panti). Plašākus paraugus dod *Zeiferta chrest.* I, 39 un L. Bērziņš minētā vietā.» (A. Augstkalns, 1930c, 106—107.)

G. Gerullis (*FBR* VII, 1927, 10—11.) publicē latviešu četrindi no 1648. gada, kas atrasta kādā katoļu grāmatā starp Viļņas jezuītu slavinājumiem poļu ķēniņam Vladislavam IV. J. Birgeram bez 1645. gada apsveikuma dzejoļa ir vēl otrs.

«1650. gadā J. Birgers apsveic ar latviešu dzejoli hercogu un hercogieni, kam bija piedzimis dēls. . . Jau agrāk tekstu atkārtojis H. Dīderihss (*Sitzungsberichte der Kurl. Ges. f. Lit. und Kunst*, 1893, 4—6) un to pārdrukājis L. Arbuzovs Imm. 1922. Nr. 12, 1322.» (A. Augstkalns, 1930c, 108.)

Šis «veltījuma dzejolis sākas ar zīmīgu ievada frazi vācu valodā: «Auff mein wunschen ruffet nu auch das arme Volck herzu» (t. i., «Pēc manas vēlēšanās nu arī nabaga ļaudis sauc»). Seko teksts «nabaga ļaužu», t. i., latviešu valodā, kur itin kā pašu zemnieku vārdā izteikta verdziska padevība valdniekiem.» (Llv I, 1959, 409, dzejoļa faksimils 410.)

Toini Melanders (1936, 149—153) informē par kādu 1682. gada laimes vēlējumu latviešu valodā, kas pievienots kā iespiests teksts Turku (Åbo) akadēmijas (Somijā) *Kristiāna Alandera* oktāva formāta disertācijai *De subtilitate*, Aboae 1682, kura glabājas Upsalas universitātes akadēmisko disertāciju krājumā. Veltījumdzejoļa autors ir zviedru un somu dižciltīgās Footangelu ģimenes loceklis *Erihs Johans Footangels*. Dzejoļa faksimils T. Melandera rakstā 150—151.

«Nemot no somu redzes punkta,» saka T. Melanders (1936, 152), «latviešu valodas lietāšana kādā disertācijā jau 1682. gadā ir sevišķi atzīmējama, tāpēc ka šis piemērs ir no agrāka laika nekā pirmais līdz šim atrastais apsveikums somu valodā, kas pirmo reiz atrodams tikai 1700. gadā Daniela Juslenija (Juslenius) disertācijā «Aboa vetus et nova» sub praes. Joh. Munster.»

«Tērbatas universitātes bibliotēkā atrasts latvisks apsveikuma dzejolis hercoga Frīdriha Kazimira vārda dienai 1685. gada 25. martā. Tā pārdrūkājis A. Bilenšteins Mag. 20,3 (1905.), 90—91.

Autors nav minēts. Bilenšteins izsaka minējumu, ka tas bijis H. Adolfijs, bet nekādu argumentu, kas kaut ko nosver, viņam nav. Tātad apgalvojums «mit Sicherheit» (93) ļoti maz līdz. 1685. gadā jau Adolfijs varēja nebūt vienīgais krietnākais valodas pratējs.» (A. Augstkalns, 1930c, 115.)

Latviešu literatūras vēsture, I (LPSR ZA izd. Rīgā 1959), atzīmē, ka «Visticamākais ir L. Bērziņa 1935. gada minējums par Firekeru kā autoru un H. Adolfiju kā varbūtēju publicētāju

(drīz pēc Firekera nāves). Tam par labu runā veltījuma saturs, forma un valoda.» (411.)

Minētā literatūras vēsture līdz ar dzejoļa fragmentu sniedz sekojošu vērtējumu (409—410):

«Viens no formas un valodas ziņā labākajiem laicīgajiem dzejoļiem ir 1685. gadā Jelgavā atsevišķā izdevumā publicētais apsveikums Kurzemes hercogam Frīdriham Kazimiram vārda dienā.

Spihguļo Saulite, rahdi to Deenu,
Kas mums jo ņalda, ne Meddus ar Peenu,
Kurra mehs lihģimojam, djeedam in deijam,
Kur ween mehs ņtaigajam, ņtawim in eijam.
Puhteet ar Trummetehm, ņitteet ar Bungam,
Klannajtees ņeenigam Semmites Kungam.

Lai gan dzejoļa tālākajā daļā pasaulīgais saturs jaukts ar reliģisko — tāpat kā iepriekš aplūkotajos, tomēr kopumā tas jūtami atšķiras no tiem. Autoram ir nenoliedzama tehniska veiklība, relatīvi labas latviešu valodas zināšanas un neapšaubāmi arī dzejas izjūta. Dzejolis «Spīguļo saulīte», acīm redzot, savā laikā bijis pazīstams arī latviešiem, jo Vecais Stenders to dzirdējis no tautas mutes un savas gramatikas pirmajā izdevumā (1761) pat maldīgi dēvē par tautasdziesmu. Visi šie apstākļi ir modinājuši pētnieku interesi par anonīmo autoru.» (410.)

A. Augstkalns (1938b) publicējis (FBR XVIII 193 XVI piezīmē) mācītāja J. Berneviča 12 rindiņu garu sēru dzejoli, kas zīmīgs ar kādu latvisku izteicienu pēdējā rindā «Wehleet tai weeglu Semm / in baltu ņpooņchu Saul!». «Milenbachs to pazīst šādā veidā: *lai dus vieglu smilti, spuožu sauli* (vārdn. I 521 bez literatūras avotu norād.; paša dzirdēts?), Ulmaņa vārdnīcā: *lai gul spuožā saulītē* (Mil. v. III 1036).» (A. Augstkalns, 1938b, 194.)

Īpatnējs arī paraksts dzejolim «Jölghowas Ģemneeku Baņņizas = Kungs», ar ko, protams, domāts «Jelgavas latviešu draudzes mācītājs».

Tanī pašā piezīmē (194) A. Augstkalns norāda, ka

«Bez nezināmiem dzejojumiem, kas var vēl nejauši atrasties, vēl jāmeklē divi kādreiz atrasti, bet nenodrukāti. A. Debners 1871. g. tos piemin un pasniedz no katra pa četri rindām paraugam (...zwei Stellen aus carminibus nuptialibus vom Jahre 1690 .. Mag. 15, 1, 54—55).»

J. Misiņš publicējis (IMM 1935, XII 592—599) trīs veltījumu-dzejoļus oriģinālrakstībā līdz ar komentāriem. Tie ir: *H. Formaņa* «Laimīga laulība» (1690) — veltījums Rīgas Jāņa baznīcas mācītājam A. Formanīm; anonīma autora «Goda dziesma» (1698) — veltījums mācītājam J. Dīpenbrokam un A. Baumaņa «Labais vēlēšanas vārds» (1699) — veltījums Piņķu mācītājam H. Fūrmanim. Par Fūrmaņa dzejoļi sk. arī A. Augstkalns, FBR 1938, XVIII 194.

Izvilumus no šiem dzejoļiem līdz ar piezīmēm citē Latviešu literatūras vēsture, I (LPSR ZA izd. Rīgā 1959, 411):

«Kropļās valodas un nepareizās rakstības ziņā tie neatšķiras daudz no iepriekš minētajiem. Kā jau visos līdzīga rakstura sacerējumos, arī šajos trijos dzejoļos zemniekiem mutē likti pazemības pilni vārdi par savu mācītāju, piemēram, «Laimīgā laulībā» lasām:

Ack Mahžitais Mielais / nhe jemmat par launu /
Ka řchodeen mehř arridřan nahkam pij Jums.
Ack Thātīt / tas buhtu mums wiřeem par kaunu /
Kad gohdigas Ģirdes nhe buhtu pij mums.

Saturā īpatnējāka ir tikai anonīmā «Goda dziesma» (iespējams — Liborija Depkina vai Andreasa Baumaņa sacerēta). Divi biķernieku kaimiņi — Kaķadanča Mārtiņš un Baltkazu Brencis — pošas uz kāzu svinībām sava mācītāja namā. Pagarā

dialogā viņi jautri plāpā, zobojas par kungu paražām, ēdieniem, dāmu modēm, piemēram:

Kam waijak *ᑕwahrziņņeem* tahs leelas garras Aļtas?
Itt welti Jumprawahm ir jawelk Drehbu naļtas.
Jo weegliġi warr eet / kaut gribbeis *ᑕwahrkus* ʔaukt /
Ne ka ar *ᑕlohtiņnam* par wiļŕu Nammu braukt.

Humoristiskajā sacerējumā netrūkst atjautas, pavīd pat dažas 17. gs. sadzīves detaļas un vienkāršās tautas pārstāvju rakstura iezīmes, ko nejutām agrākajos veltījumos.»

Ir gadījumdzejoļi, kas robežojas ar baznīcas dziesmām. Tādi ir bij. Rīgas vēstures un senatnes pētišanas biedrības bibliotēkas albumā (Stambuch) ierakstītie panti, kas attiecas uz laiku no 1656. līdz 1696. gadam. Tos publicējis (461—471) un apcerējis (459—461) J. Zēvers (1934a):

«Latviešu valodā ierakstītie dzejoļi ir no 1672. un 1673. gada. Viņu virsraksts: «Lettische Sonntagsandachten». Šie dzejoļi pastāv no divrindu pantiņiem, no kuriem katrai gada svētdienai, sākot ar baznīcas gada sākuma pirmo adventa svētdienu, ir viens divrindu pantiņš. Pie dažiem pantiņiem ir atzīmēts, ka tie citās albuma vietās atrodami vācu valodā, tā ka latviešu pantiņš ir tulkojums no vācu valodas. Citiem pantiņiem tūliņ seko vācu tulkojums, bet pantiņu lielākā daļa ir bez tādiem tulkojumiem.

Bez šiem 1672. un 1673. gadā ierakstītiem latv. pantiņiem albuma beigās atrodas vēl trīs pantiņi latviešu valodā: divi pantiņi līdz ar vācu tulkojumiem pirmajai adventa un viens pantiņš bez tulkojuma otrai adventa svētdienai. — Ir atzīmēts, ka šo pantiņu ierakstīšanas sākums datējams ar 1693. g. 28. novembri. Tālākie ierakstījumi albumā ir tikai vācu valodā, pie kam pats pēdējais ierakstīts 1696. g. 7. augustā.

Tagad ceļas jautājums, kas augšminētā albumā ierakstījis dzejoļus latviešu valodā, jo to ierakstītājs albumā nav apzīmēts.» (J. Zēvers, 1934a, 459—460.)

J. Zēvers secina, ka tos būtu ierakstījis B. Štībners (1634—1696), no 1661. g. mācītājs Gaujienā, no 1664. g. apakš-konsistorijas piesēdētājs, no 1667. g. mācītājs Krimuldā un no 1678. g. atkal administratīvos baznīcas amatos.

Daži pantu piemēri.

I. Adv. (461)

Attjiejt kaß girr taw Kungs, ußluhko winju klaht,
Ko wings gribb to tu darr' und to arr labbu praht.

V. Epiph. (462)

To Tirum währa jemm, und ißgherb tu to labb
Und labbus Qweeßchus neß, to nicknu Sahl nhe glabb.

II. Paschat. (463)

No Chrißto labpraht runn, no Paßaul tu nhe runn
Und tawa Sïrrds laid däg, und nhe neß ßchweßch uggun.

Sexages. (468)

ßeets Akmins arr nhe eß, nej äßi glußchi aß,
Paßeetigs eßi arri und labbus Auglus neß.

IX. Trin. (470)

Deews gir tas Baggatß Kungs, Tu Nammaturretaiß,
Töw buhß dohd Lhagadib, Py laiku tö ßataiß.

Bez veltījumiem un apsveikumiem kā laicīgās literatūras aizsākumiem pieminami arī vēl citi gadījumteksti: buramvārdi un zvēresti tiesu protokolos, daži latviešu folkloras materiāli un atsevišķi latviešu valodas vārdi un teikumi dažādās grāmatās.

Par pirmajiem rakstos fiksētajiem latviešu buramvārdiem 16. gadsimta tiesu protokolos sk. nod. Buramvārdi.

«Zviedru laiku Tērbatas galma tiesas (vēlāk karaliskās galma t. Rīgā) arhīvā uzglabājušās ap 800 krimināllietu. No tām lielākais vairums izspriests Rīgas, Cēsu un Kokneses zemes tiesā no 1631. līdz 1710. gadam. Tā kā gandrīz katrā no šīm lietām procesā piedalījās latvieši, vai nu kā sūdzētāji, apsūdzētie vai liecinieki, tad tajās atrodam vērtīgu vielu ne vien latviešu tiesību vēsturniekam, bet arī kultūrvēsturniekam, etnogrāfam un valodniekam.

Valodnieku, protams, vispirms var interesēt šais lietās sastopamie 17. gs. latviešu teksti, un tādi tur tiešām atrodas, kaut gan jāaizrāda, ka svešautiešu sekretāri latviešu valodā notiekošo procesu, liecinieku liecības, latviešu zvērestus etc. ļoti rūpīgi pārtulkojuši un pierakstījuši vācu valodā. Tāpēc netulkoti uzrakstīti tikai grūtāk tulkojami vārdi un īpatnēji izteicieni un viena daļa no buramiem vārdiem un zvērestu formulām.» (T. Zommers, 1936, 399.)

T. Zommers šos tekstus no minētajiem avotiem publicējis IMM 1936 IV 399—407.

«Latviešu burvju vārdi kādā 1631. gada 22. jūlija tiesas protokolā, ko atradis 1892. g. prof. Hausmanis, vēl spītē izskaidrojumam. Tos publicējis pēc Hausmaņa noraksta A. Bilensteins Mag. 19, 2 (1893), 81 tt. un pārdrūkājis J. Lautenbahs Latv. lit. vēst. II, 551. Abi šie autori ir arī pūlējušies vārdus tulkot un komentēt, bet šais skaidrojumos ticamas ir tikai mazāk svarīgās lietas. Pirmais uzdevums būtu sameklēt vēl reiz vecās aktis un pārliecināties, vai nevar ko labāk izlasīt (kādu gabalu Hausmanis nemaz nav varējis salasīt).» (A. Augstkalns, 1930c, 100—101.)

T. Zommers (1936, 399) sniedz sekojošu lasījumu (t. i., rakstījumu):

«Spidan kacke, Jures Sacken, Naggul

Spidan, grese abkardt, spidi pie kocke»,

kamēr Mag. (1893) XIX, 81 to sniedz formā:

«Spidan Scacke Juros Sackan, Naggal
Spidan gresse apkardt, Spide pie scocsce»

un atšifrē 86 kā:

«Spīdan', saki! jūras sakne, nagla!
Spīdan', griezies apkārt, spīdi pie koka!»

Teikto vārdu sakars, pēc T. Zommera (1936, 399), tāds:
«Apsūdzētā 14 gadus vecā kalpone Katrīna apgalvo, ka redzējusi savu kundzi ugunīgā pūķa izskatā aizlaižamies no mājas un kādu dienu esot viņu saistījusi ar buramiem vārdiem, ko iemācījusies no kādas vecas kurzemnieces Marijas Tawedol.»

«Saistīto varot atbrīvot vārdiem:

Simte per to   Sede selse ne
gode speck adschwer wisses leide wallen.

(Iespējams, ka atstātā atstarpe rezervēta kādam vārdam, bet nekur tuvākus norādījumus par otro formulu neizdevās atrast.)

Kā nākošos buramos vārdus var pieminēt īso frazi, ko sastopam Rīgas zemes tiesas 1668. g. 2. septembrī iztiesātā burvja Mārtiņa Jaunzemnieka prāvā (V. Arhīvs, Zemes tiesas lieta Nr. 18), ar kuru tas nobūris kaimiņa lopus, un proti:

Ley wilcke, Wölne tross abeede (: laḡ die Wölfe und der Teufel sie freßen:) . .

Daudz plašāk pierakstītus buramos vārdus atrodam Cēsu zemes tiesas 1691. g. 18. februārī iztiesātā raganu Alitten Jāņa sievas Bārbalas un Doling vai Tökkeling Miķeļa sievas Mārgrietas lietā (V. Arh., Zemes t. l. Nr. 101). Apsūdzētā Bārbala, kas aicināta pie slimniecēm kā laītītāja un vecmāte, atzīstas, ka lietājusi vārdus, kas atvieglo dzemdības:

... Sirning pahkst, Appinge weglum,
Kung gai karriai, gaspusai tek waarte wärt, attrad waart
atwärt, susche maxt schmukstam iskrisdams...

Šos pašus vārdus, tik citā rakstībā, atkārtō prokurors (actor officiosus) savā dedukcijas rakstā tiesai:

... Sirning pahkst, Appinge weglum, kungi jai karriai,
Gaspusai tek warte wärt, attradde waart atwärt, susche maxt
schmukstam iskrisdams...

Lietā atrodas arī šo vārdu tulkojums:

«Erbs-schoten, leicht hopfen, der H. reit im Kriege, die Frau
läuft die pfohrte zu eröinen, findet die Pfohrte offen, der Ahl
schlicht fallend auß seiner haut.» Vārdus iemācījusies no tēva
māsas, kas arī gājusi par vecmāti.

To pašu Bārbalu apsūdz vēl par slimības aizdzīšanu no
savām mājām uz muižu, kur ar to pašu slimību (asinssērgu)
saslimuši un nomiruši divi kunga bērni. Šim nolūkam, saskaņā
ar kalpones Annas liecību, lietāti šādi vārdi:

... gulle Maat, tu es sche gan izzemeis
pe man, ei par zellu uhs Muisem un lele walst, Mui-
sai tau buhs mihxt gull spilwanos un balta pallak,
baltas kannes jaser, labs joehde, labs joser. i. e. Schla-
fe Mutter du bist lang gnug bey mir wie ein Gast gewesen,
gehe übern weg nach die höfe und großem Gebiet, im
hofe wirstu haben weich schlaffen auf Küßen und wei-
ße laken, weiße kannen, trinke, ja iß und trinke woll...

Šo buramo vārdu sarakstu varam nobeigt ar Cēsu Z. t.
1691./92. g. iztiesātā vilkača Tīsa lietā (V. A., Zemes t. l.
Nr. 99.) uzrakstītiem asins apturēšanas vārdiem:

«Sausse warne zaur gaissem skreij, asne ne las,
h. e. Eine truckene Krähe flieget durch die luft, es ist
kein bluhts tropffen da...

Samērā daudz vairāk jau sastopam latviešu zvērestu formulas, t. s. zemnieku zvērestus (bauren Eyd).» (T. Zommers, 1936, 400—401.)

«Tiesu aktis ir atrodams viens otrs zvērests, kas kādam latviešu lieciniekam bijis jāzvēr latviski. Daži ir arī publicēti. Vecākais, ko es bez lielākas meklēšanas zinu, ir no 1636. gada «aus rigischen Acten». To iespiedis «A. Debners Mag. 15, 1, 54.» (A. Augstkalns, 1930c, 105.)

T. Zeiferta Hrestomātijā (I, 40) ir kāds zvērests no 1638. gada (12) VI Grenzstiert im Gebiet Mitau wegen der Kunsingen Lande). (Sal. A. Augstkalns, 1930c, 105.)

T. Zommers minētajā rakstā (1936, 401—407) publicējis 15 zvērestu formulas (no Rīgas zemes tiesas: 1674. g. 30. jūl., 1677. g. 3. apr., 23. jūl., 1678. g. 11. jūn., 1679. g. 13. okt. — divi, 1683. g. 23. febr., 1684. g. 8. jūl., 1685. g. 2. maijā; no Rīgas «burgtiesas»: 1678. g.; no Cēsu rātes 1684. g. 21. jūn. — trīs; no Cēsu zemes tiesas 1689. g. 12. sept. — divi). Piemēram, 1674. g. 30. jūlijā Salaspilī iztiesātā Doles zemnieka lietā atrodas šāds liecinieka zvērests:

«Es runne un sweru pi Dew to Tew
pi Dew to Delu pi Dew to zcenia
Sweta garru ka es us to ko man
Köninge Thes waiczais un kas
man sinnoms ir to tire taisni-
be ne wenom par laune ne autrem
par labbe ne 'Dawne' ne bres-
mibe pecz grib issadzit un ne
neek slept, tik tescham ka
man Dews palliczas pi mehs
un Dwesel schei leiczige un
tur muszige bes gal Amen. Ja
es to tire taisnibe ne issack, tad

sodi Dews Man, manne sew, man
ne Bern manne Berne Berne
ekschan to trescha un zettarta
augem Amen.» (T. Zommers, 1936, 401.)

A. Augstkalns publicējis (1936b, 121—126) divus 1687. g. 24. janv. teiktus zvēresta faksimilus un tekstus un tos komentējis (turpat, 126—128).

Atšķirā no T. Zommēra publicētajiem patiesības zvērestiem, kas ir visai stereotipi un kuros apsolās sacīt tikai patiesību, A. Augstkalna publicētie ir liecības zvēresti, kuros izklāsta faktisko stāvokli. Piemēram:

Es Daugal Jākob sweru pee Deewa auxa,
ka Pente Daņel, Ruoņe Jākob in Reibekāhwe
ne ween nōmirrujchi; bet es arridsan no pasche Pente
Daņele in Jākoba Ruoņe mutte esjem dsirdujchi: ka wiņņi
abi diwi par paggaiujchems gaddems ņeeniga LandRat Kunga
nō Wehrģaļa wireems [i pārsvītrots], diwi Ķirģus ar rattu
in labbibe nō-
iemujchi in scheitan eekjchan Theesu nōdewuschi; tik teejcham
ka man Deews lihds, in wiņņa jwetais wahrds (122—124).

Šo tekstu rakstībā sastopami burtu pārsvītrojumi patskaņu garumu apzīmēšanai (vārdā vīriems) un divi burti diftonga *uo* apzīmēšanai, kas, pēc A. Augstkalna (128), latviešu rakstos te sastopams pirmo reizi.

Sk. arī 1689. g. zvērestu tekstus latviešu valodā J. Strauberga Rīgas vēsturē (Rīgā 1936, 204—206).

«1632. gadā* iespiedis *Fridrihs Mēnius*, vēstures profesors

---

* Patiesībā iespiešana novilcinājusies līdz 1635. gadam, sk. V. Diderihu *Mag.* 17, 1 (1883), 60°. Mēnius pats agrāk ir bijis mācītājs Ādažu, Daugavgrīvas, Carnikavas un Ropažu draudzē un dzīries izdot kādu latviešu grāmatu. Viņam ir bijuši sakari ar Manceli, kas veltījis Mēnius Syntagmai dažus distihus (sal. ar citiem Manceļa apsveikumu dzejoļiem J. Zēveru, *IMM* 1927. Nr. 5/6, 444 tt.).

Tērbatā, grāmatu Syntagma de origine Livonorum, kur ietilpst latviešu tautas dziesmiņa par «kaķenīti». Tā piesniedzama Druvā 1913. Nr. 1, 121 un faksimilā redzama L. r. p. 28 un T. Zeiferta I², 61 tik — vai tas ir Syntagma faksimils jeb *Scriptores rerum Livonicarum* pārdrukājuma? Laikam gan pēdējais).» (A. Augstkalns, 1930c, 101.)

Atsevišķi latviešu vārdi un teikumi atrodami grāmatā, ko savā apcerējumā uzrāda J. Zēvers (IMM 1932, IV 331—332): *Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum*. Aboe, Apud Petrum Wald, Acad. Typog. 1650.

«Uz tituļa lapas grāmatas autors nav atzīmēts, bet veltījums.. ir parakstīts «Michaël O. Wexionius, Jur. et Polit. Prof. P., Aboe, 21. Jun. 1650». Par Veksioniju zināms, ka viņš dzimis Veksio pilsētā Zviedrijā, studējis Upsalā, beidzis universitāti 1931. g. ar maģistra grādu, bijis savas dzimtenes pilsētas skolas rektors, pēc tam no 1644. līdz 1658. g. tieslietu zinību profesors Åbo pilsētā, kur ieguvis tieslietu zinību doktora grādu, pēdīgi hoftiesas piesēdētājs, kurā amatā iecelts muižnieku kārtā un pieņēmis ģimenes vārdu Gyllenstalpe, miris 1671. g., sal. Recke u. Napiersky, *Schriftstellerlexikon* IV, 493. Veksionija grāmata ir iznākusi kā disertācija Åbo pilsētā 1649. g. Gādebušs (sal. *Livländische Bibliothek* II, 253 u. 254. u. III, 260) apzīmē šo grāmatu kā aizliegtu, jo viņā esot daži valsts noslēpumi zināmi darīti, bet Reke un Napierskis loc. c. aizrāda, ka tādām ziņām neesot pamata. Veksionija grāmatas 3. daļā (Liber III) ir runa par valodām («De lingvis»). Te 10. nodaļā uz kādām 12 lapaspusēm atrodam īsu somu un igauņu gramatiku. 11. nodaļā ir runa par latviešu valodu («Cap. XI. De Livonicâ Lingg.»). Autors aizrāda, ka latviešu valoda, kuru arī kurši runā, atšķiroties no visām citām valodām. Bet no citām valodām esot daži vārdi aizņemti, kādēļ šo valodu mēdzot un varot saukt par dažādu valodu mistru, kur varot pazīt latīņu,

zvedru, somu un gallu vārdus.» (J. Zēvers, IMM 1932, 331—332.)

L. Arbuzovs rakstā 1683. gada *Kuldīgas valsts zemnieku saraksts* (FBR 1937 XVII 22—42) sniedz personvārdus un mājvārdu sarakstu. Tanīs sastopam vairākus zīmīgus salikteņus: Sauszgalen (27), Peter Latzplehsz (28, 41), Jaunsem (29, 31, 41), Sudmall (29, 38, 42), Zeppelwalk (32, 42) un Klaw Ceppelwalk (38, 42), Uppeszost (32, 33, 42), Jaunarrey (32, 33), Dobberwiersz (33, 41), Kaszewalk (36, 41), Warduppen (37), Grauduppen (37). Raksturīgi, ka vārdos visvairāk sastopamā izskaņa ir *-nieks*: Skrundenek (27), Lautzenek (27), Lauzenek (39), Korpenek (28), Semnek (28), Kannenek (28), Pretzenek (29), Griedenek (29), Oschenek (29), Saldenek (30), Dsirrenek (31), Skinkenek (32), Zeszenek (32), Mutzenek (32), Eggenek (32), Ruddenek (32), Pleenenek (32), Pramenek (33), Rumbenek (33), Dexenek (33), Rosenek (33), Apschenek (34), Rattenek (36), Lösckenek (36).

Samērā plašs 17. gs. personvārdu materiāls ir arī A. Augstkalna publicētajā rakstā *Latviešu fragmenti 17. gs. beigu Liepājas aktis* (1936b, sevišķi 129—142).

Te «Vaku reģistrā jau valda modernā vārdu un uzvārdu sistēma, par kuras sakariem ar māju vārdiem šai gadījumā man trūkst materiāla.» (A. Augstkalns, 1936b, 130.)

Minētajos uzvārdos zīmīgi salikteņi, kuros izpaužas nepārprotama sākotnēja pejoratīva nozīme: Arnik Meschekasluppe (133), Arnik Kahrsluppe (133), Andres Zaurgalli (135), Hans Zetturatze (135), Detleff Grojgalwe (136), Jorgen Keire, Willem Kungewiel (137), Jan Labbrith (138), Marting Messeliping (139), Jacob Pirtgar (139), Jakob Reibekähwe (140), Inte Stipodrase (141), Jorgen Strickedels (141), Hans Sunge-naude (142), Andres Swirbulgans (142), Jane Wesnaude (142).

Minētajā sarakstā ir tikai nedaudzi uzvārdu salikteņi, kam nav sākotnējas pejoratīvas nozīmes: Indrik Jaunarray (137),

Hanns Jaunsem (137), Andres Reinsemneck (140), Andres Salmegres (140, pejoratīvs?), Jacob Wetzwagger (142).

Par personvārdiem pirms 16. gadsimta un 16. gadsimtā sk. nod. Personvārdi.

Johana Višmaņa Nevācu Opics. (1697)

Johans Višmanis, Dundagas mācītājs, ir 1697. gadā vācu valodā publicētās grāmatas **Der Unteutsche Opitz Oder Kurtze Anleitung Zur Lettischen Dicht-Kunst** autors. Grāmatas pilnajā nosaukumā tālāk sacīts, ka tā *Wohlmeinend abgefasset von Johann Wischmann, Pastoren zu Dondangen*. Tātad latviski: *Nevācu Opics jeb īsa pamācība latviešu dzejas mākslā, labā nolūkā Jāņa Višmaņa, Dundagas mācītāja, sacerēta*. Šo darbu apcerējis L. Bērziņš (1925), te arī izmantojam viņa materiālus.

Vairāk nekā 200 lappušu biežajai grāmatai tūlīt aiz titula lapas dota uzruna anonīmajam skauģim. Šāda uzruna ir zināms laikmeta modes paņēmieni. To rāda latīņu heksametros un pentametros rakstītie panti, kas brīvā latviskā tulkojumā skan:

«Latviešu mēle ja tev ir iedzimta, netīko grauzt to,
Tavpaša mēle tā būs, ko tver skaudībā zobs;
Bet ja sveša tev tā, ko plūkāsi neiedzimušu?
Dziesmu, kas dzirdēta nav, sirds arī nekāro. Sveiks!»

Grāmatas otrs priekšvārds, arī sekojot modei, kā uzruna veltīta labvēlim (Dundagas dzimtkungam Dīteriham Maidelim).

Grāmatai ir vēl trešais priekšvārds, kas uzrunā lasītāju un dod paskaidrojumu, kālab grāmata nes nosaukumu Nevācu Opics. Mārtiņš Opics bij (1624) nodibinājis vācu prozodijas likumus, izceldams akcenta nozīmi. Nebūdams liels

dziesminieks, viņš ar šo savu darbu ieguva Vācijā lielu slavu, kālab Opica vārdu varēja tobrīd lietot kā sugas apzīmējumu, ja bij runa par dzejas likumiem un paraugiem.

Latviešu starpā nu gan Opica gods pienākoties Firekeram, bet Višmanis jau arī savu sacerējumu tā esot nosaucis, īpaši gribēdams vairāk pagodināt Firekeru nekā sevi.

Tiktālu priekšvārdi.

Saturs pats aptver 7 poētikas nodaļas un pielikumu ar garīgām dziesmām, ko Višmanis sacerējis vācu un latviešu valodās.

1. nodaļā Višmanis noskaidro starpību starp dzeju, dzejošanu un dzejas teoriju. Latviski Višmanis dzejas mākslu ieteic saukt par «Džeejmu Šagahdaļchanu»..

2. nodaļa nodarbojas ar zilbju kvantitāti un atskaņām. Te atrodam atzīmes par latviešu valodu un tautas dzeju. Višmanis, apzinādamies, ka latviešu valodā vārdi akcentēti pirmajā zilbē, novērojis, ka dzejā akcents nevarot ikreiz krist uz pirmo zilbi, bet drīz uz otru, drīz uz trešo un tā tālāk. Tā kā šeit nav skaidra un vienkārša likuma, Višmanis ieteic galu galā neatkāpties no pirmās zilbes akcenta.

Garu un īsu patskani Višmanis neieteic stādīt vienu otram pretim kā atskaņu; tā, piem., «lācis» un «acis» esot nelabprāt tādā reizē lietojamas. Garumus toreiz, kā zinām, apzīmēja ar «h». Višmanis it labi saprot, ka «h» nav organisks un grib to paturēt tikai līdz tam laikam, kamēr varēsot lietot garuma apzīmēšanai virgulētus patskaņus.

3. nodaļā runāts par dažādām dzejas pēdām un to apvienošanās rindās un strofās. Starp citu šai nodaļā autors dod kādus aizrādījumus par latviešu tautasdziesmu iekārtu — par trohaju pēdām runādams, Višmanis ieceras, ka tādas lieto arī latvieši savās dziesmās. Viņš saka (36. lappusē):

«Ar pilnu tiesību genus trochaicum pelna pie latviešiem pirmo un augstāko vietu kā vecākais, daiļākais un viņiem piedabīgākais genus, jo, lai gan viņu dziesmas nav sacerētas atskaņās (Rythmicè), viņas tomēr ir no dabas iekārtotas ar

ritumu (metricè) un, proti, kā trohaju panti, kuru pirmā rinda pastāv no 8 un otrā, kuru viņi mēdz atkārtot, no 7 zilbēm, kā to redz no viņu parastajām zemnieku odām. Un drīzāk, nekā viņiem aptrūktu zilbju, vajadzētu robu aizpildīt lāpāmajam burtam «i», ko viņi lieto tikai dziesmās. Lasītājs lai aizbildina, ka es piemēra dēļ vienu no viņu dziesmām tam ceļu acu priekšā:

Teejcham braužfchu pahr Uppiti /
Žaur to pařchu Dji||lumiņ:.

Tas tek jauki un dabīgi, bet sekošā dziesma uzrāda minēto «i»:

Kundfiņami Kungu buhti /
Dehliņami Arèjam —.

Būtu citām rezām sakāms: Kundfiņam Kungu buht / Dehliņam Arejam. Bet sekot tādai neveiklībai (Ruditaet) mums mūsu tīrajā saskaņošanas un dzejošanas mākslā nav vajadzīgs..

Taču dažkārt viņi mēdz šur un tur iekaisīt pa daktilim trohaja vietā vai iztaisīt no viņām tīras daktilu dziesmas, bet bez cezūrām vai ļoti reti, ko cienītājs var pats no viņiem labāk dzirdēt un novērot nekā no manis saprast.»

Tautasdziesmas Višmanis citē vēl divās tālākās vietās. Šie piemēri ir:

Kařa = Wihri pahrgahjuřchi
Štaiga Purnu usmettuřchi (74),

kur «Purnu» esot lietots «pro: Mutti», un

Muiřchineeki wihna djehe,
Semmineeki Allutiņ (75),

kur viens locījums stāvot otra vietā, un proti: «Wihna pro: Wihnu».

Trešajā nodaļā tālāk Višmanis dod paraugus visādām pēdām un dažādiem pantiem. Valodnieku te var interesēt tikai paši latviešu valodas piemēri, to leksika.

Valodas pētniekam svarīga ir nākamā ceturtā nodaļa ar savu piemēru materiālu.

Tā epitētu ziņā Višmanis ir noklausījies dažu tipiski latvisku piemēru un nu māca to lietot. Zemgales zemnieku pēc lēvzemes varot apzīmēt kā *zemgalnieku*, *laucinieku*, *dobelnieku*, *upinieku*, *lejinieku* [kursīvs šeit un turpmākajā citējumā mūsu, A. O.] etc., pēc vecākiem Mačas dēls būtu *Mačens*, pēc dvēseles īpašībām: *labs*, *godīgs*, *taisns vīrs*; pēc auguma: *garš*, *stīps*, *jauns*, *vecīgs* etc.; pēc laimes apstākļiem: *turīgs*, *bagāts*, *saimnieks* etc.

Kursu zemnieku neslavas kārtā (missloben) varētu saukt par *mežinieku*, *tāmu* etc. vai piekārt viņam palamas (Ekel-Namen), vai dot tādus atribūtus (kā: *ubags* etc.). «Bet lai sargās, ka to nedara pārāk rupjā kārtā vai pret goda tikumu.»

Ēku aprakstot, der pēc īpašnieka, materiāla, formas, nolūka, lieluma, labuma utt. sekoši epitēti: *koku*, *baļķu istaba*, (vai: *ēka*, *pirts*); *kantīgs*, *apcirsts nams*; *kurējama*, *kuļama*, *dzīvojama ēka*; *liels (dižs)*, *plats*, *mazs*, *augsts*, *zems*, *dziļš nams*; *dūmaina istaba*; *satrunējuši pakšņi*; *gludeni*, *skabargaini baļķi* etc. Pie vārdu atlaišanas gaiši redzam, ka Višmanis nepareizu teoriju balsta ar pareiziem piemēriem. Tā viņam teikumā: «Pasaule neapdomā galu» liekas, ka izlaists būtu prasāms «savu»; un šinī izlaišanā autors redz īpašu glītumu (zirlich ausgelassen) . .

Īpašu ievēribu pelna sekošie piemēri kā labi noklausīti. Višmanis, viņus atzīmēdams, domā, ka īsteni tur būtu vēl jāpiesprauž kāda prepozīcija: *ar*, *no*, *pa*: *rokām (nūjām) kuļams*; *Dieva dots*; *Vai tu šķiet to zemes jemtū (= no zemes)*; *tie jāp divīs pulkis (= pa divīs pulkis oder: pa diviem pulkiem)*; *Kunga vēlēts (= no kunga)*.

Pie izlaidumiem Višmanis skaita arī palīga teikuma pievienošanu galvenajam teikumam bez konjunkcijas: «*es protu, viņš aties*» = es protu, ka jeb kad viņš aties.

Tagad maz lietojama parādība, kas Višmaņa laikos vēl ir bijusi lietošanā, ir bērna apzīmēšana tēva vārdā; tā Izaku var apzīmēt kā Abramānu. — Pieminot skaitļu pārstatīšanu poēzijā, Višmanis uzsver latvieša tieksmi lietot daudzskaitli vienskaitļa vietā, tiklīdz tas runā par sevi. Višmanis domā, ka šo paņēmieni latvietis lietojot tīri pārāk bieži (fast gar zu gebräulich), par sevi sacīdams: *mēs redzēsīm, mēs dosīm*; vai: *redzēsīm, dosīm*.

Arī to ir Višmanis novērojis, ka latvietis labprāt lieto pamazināmos vārdus, tā: *Dieviņš* Dievs vietā.

Salikteņi un pamatvārdi var stāties viens otra vietā, ja to neliedz starpība nozīmē; tā, piem., «gaidi» un «pagaidi». «Kaļķi» vietā reizām sakot «skaļķi»; «aizgāja» vietā «aisģigahja»; *lūgšanas* vietā var teikt arī: *lūgsna* vai *lūgšna*.

Par liekiem pielikumiem (bet dzejā atļautiem) Višmanis tur lāpāmo burtu «i», kā arī galotni «im» vietnieka vārdos *manim, tevīm, sevīm*, ja šīs formas lietojot bez prepozīcijas. Višmanis pareizi saprot, ka šīs formas nav īsti datīvi vai akuzatīvi..

Līdz šim minētās maiņas vārdos vai vārdu formās bij attiecināmas tieši uz valodu. Tālāk Višmanis rāda, kādas var būt retoriskas dabas pārmaiņas..

Šīs nodaļas beigās atrodam it saprātīgus padomus, kā izsargāt dzeju no mistrota stila. Te vispirms jāsargās no aizņemtiem svešvalodu vārdiem. Gan ir pieļaujami vārdi, kas jau ieguvuši pilsoņu tiesības, kā: *kanna, katls, skutuls, bunga*, no kuriem pēdējais ir lejasvācu vārds, bet tā iesakņojies latviešu valodā, ka latvieši to lieto arī tādā salikumā kā «vara bunga», tā atšķirdami vācu «pauke» no «dromel».

Pret tamlīdzīgiem vārdiem nu Višmanis neceļ iebildumus, bet gan pret dažiem bez gaumes ievestiem jaunvārdiem; piem., *plītīgs* (fleissig), *prišs* ir tādi nevēlami jaunievedumi. No fra-

zēm sekošas: Ko tu man erreh? Ko tu man plahgeh? Neder vārdus ņemt arī no poļiem, leišiem, kā vienīgi, kad tos izlieto ar satīrisku nokrāsu, nolaidīgā stilā (Stylo macaronico).

Tālāk valodas skaidrība neļauj mistrot arī izloksnes. Kas ir draugs kuršu izloksnei, lai turas pie tās, bet, kas ir pieradis pie zemgaļu valodas, lai raksta viņā. «Es tagad gan dzīvoju kuršu zemē (Kurland), bet, tā kā es vēl pilnīgi nepārzinu, kā kurši mēdz runāt un izteikties, tad man ar nav patikas dot piemērus pa viņu modei, bet palieku vienmēr pie man vistīkamākās tīrās zemgaļu izloksnes, ko runā Dobeles, Jelgavas, Emburgas, Mežotnes un Bērsteles apkārtņē līdz un ap Bausku.»

Uzslava «tīrajai zemgaļu izloksnei» izskaidrojas ar mūsu rakstniecības vēsturi. Visi ievērojamākie rakstnieki mūsu rakstniecības pirmlaikos ir gandrīz bez izņēmuma savu valodu izkopusi Dobelē vai Dobeles apkārtņē. Te uzsāka Enhiridiju Rivijs (1586) un viņa darbu turpināja citi mācītāji, kas pēc savām dzīves vietām grupējās ap Dobeli kā centru. Arī Mancelis bija no Dobeles apgabala, bet Fīrekers un Adolfijs dzīvoja tieši Dobelē pašā. Višmanis savukārt bij to pašu valodu piesavinājis Bērstelē. Tā zemgaļu valoda nāca «tīrās» godā. Šim godam nāca, protams, par labu arī tas apstāklis, ka tā bij vidus izloksne un tamlīdz samērā viegli saprotama malas izlokšņu runātājiem. Tā, acīm redzot, Višmanis ir arī savai Dundagas draudzei sprediķojis tagadējā rakstu valodā.

Bez lāpāmām skaņām Višmanis izšķir arī lāpāmus vārdus un brīdina no viņu lietošanas. Tāds vārds esot «aridzan» vienkāršā «gan» vietā, ko daudzkārt lietojot bez vajadzības, bez goda un bez prāta. . . īstais iemesls šinī atgadījumā gan nebūs tik daudz lāpīšana kā kāre pēc svinīgas arhaistīgas izteiksmes, apmēram tādā pat veidā, kā kad kāds nesaka: piecpadsmītā nodaļā, bet: piecpadesmītā nodaļā.

5. nodaļa — kas Višmaņa laikmetu ļoti raksturo — izvirza jautājumu, kādējādi varot īsti imitēt. Proti, iesācējs, pēc Viš-

maņa domām, citu darbus pārveidodams.., varot atrast ātro, vieglo, pareizo un pie tam priecīgo un laimīgo ceļu uz latviešu dzejošanu.. Višmanis izšķir 5 imitācijas veidus. Pirmais no tiem ir parodija.

Ar heterozi Višmanis apzīmē dziesmas pārlikšanu no viena metra otrā..

Trešais paņēmieni tekstu pārveidošanā Višmanim ir tulkošana no vienas valodas otrā, tikai tulkošanas vietā autors lieto, kā svinīgāku, grieķu vārdu: metafrāze..

5. nodaļā tālāk minētie pārveidošanas paņēmieni: parafrāze un eksergāzija mūs neinteresē, jo piemēri nesniedz neko raksturīgu..

6. nodaļa aplūko latviešu dzejas vielu (Materie), pie kam autors vispirms izšķir slavas, prieka, bēdu un vidējās dziesmas.

7. nodaļā Višmanis pārrunā dzejas veidus (dramatisko un episko) un izsakās, ka latviešiem būtu noderīga ekonomiska dzeja saskaņā ar latviešu saimniecību. Sis uzskats, protams, neliecina par pareizu mākslas izpratni, bet no tā redzam, ka Višmanis negrib aprobežoties latviešu valodā ar garīgo dzeju vien. Gadsimtu vēlāk Vecais Stenders iet Višmaņa norādīto ceļu (piem., dziesma par bāriņu, kas uzstrādājies par saimnieku).

Noderīgs dzejā esot arī vēstuļu veids. Višmanis vēlētos pārtulkot labā latviešu valodā Hofmansvaldes varoņu vēstules.

Par drāmu runādams, Višmanis jau toreiz min vietēju vielu traģēdijām. «Ja gribētu izrādīt latviešu traģēdiju, tad tam būtu šim nolūkam vielas diezgan, kas gribētu dzejot par kuršu ķēniņiem un citām pārgrozībām šinī zemē, ja vien viņam ir vairāk laika nekā šā padoma devējam.»

J. Višmaņa poētika atspoguļo sava laikmeta uzskatu par dzeju kā rotaļāšanos un laika kavēkli izsmalcinātiem ļaudīm. Latviešu valodā ar tādām lietām nespēja nodarboties vācieši kā latviešu valodas nepratēji, bet latviešu zemniekiem, kam nebija pieejamas skolas, nebija arī iespējas apgūt citādu dzejas

tehniku kā viņu tautasdziesmās. Tā J. Višmaņa poētika palikusi bez atbalss un skatāma vienīgi kā sava laika dokuments. Tam, ja tas būtu kavējies pie latviešu tautas dzejas, ko J. Višmanis piemin tikai ar atvainošanos kā kaut ko rupju, būtu bijusi tomēr daudz lielāka vērtība ar pareizas latviešu valodas dokumentāciju. Diemžēl taisni tās J. Višmaņa grāmatā trūkst.

IV

VECLATVIEŠU RAKSTU VALODA 18. GADSIMTĀ

Tāpat kā iepriekšējos gadsimtos, arī 18. gadsimtā veclatviešu rakstos dominē reliģiskā literatūra. Taču valodas pētniekam tā vairs nesniedz gandrīz nekā jauna, kas palīdzētu attēlot un raksturot veclatviešu rakstu valodas tālāko attīstību. Tāpēc 18. gadsimta latviešu reliģiskajai resp. baznīcas literatūrai īpaši nepievēršīsimies. Kas šai sakarā ir nozīmīgs valodas vēsturei, tas minēts nodaļas «Bībeles tulkojums latviešu valodā» nodaļījumā «Bībeles tulkojuma otra (1739. gada) izdevuma redakcija» un tai sekojošās piezīmēs par bībeles tulkojuma turpmākajām redakcijām.

18. gadsimta latviešu reliģiskā literatūra apcerēta nodaļā «Latviešu garīgā rakstniecība» (317—361) *L. Adamoviča* grāmatā *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710—1740* (Rīgā 1933). Tur aprakstīts bībeles otra izdevums 1739. gadā (317—323), Rokas grāmata (323—325), Baznīcas, skolas un sētas grāmata ar pielikumiem, Dziesmu grāmata (325—336), Mazais un lielais katķisms, Katķisma izskaidrojumu izdevumi (338—341), Brāļu draudzes rakstniecības sākumi (341—349) un Latviešu brāļu un māsu vēstules (349—361).

18. gadsimta latviešu garīgā literatūra aplūkota arī *Latviešu literatūras vēsturē*, I (Latvijas PSR ZA izd., Rīgā 1959, 425—437).

Mūsu uzdevums ir izsekot 18. gadsimta latviešu laicīgās literatūras darbiem, kas, protams, arī vēl nav brīvi no reliģiskās literatūras stila ietekmes, taču var sniegt un sniedz jaunu materiālu latviešu leksikas un frazeoloģijas vēsturei.

18. gadsimta laicīgā literatūra komplektējas daļēji literatūrā no dažiem oriģināldarbiem un vairuma tulkojumu, bet lietiskajā literatūrā — pamācību un zinību rakstos un likumos — gandrīz vienīgi no tulkojumiem.

**Liborijs Depkins (1652—1708) veclatviešu rakstu valodas
vēsturē**

L. Depkins dzimis 1652. g. Madlienā, mācījies Rīgā, studējis Rostokā, Helmštētē un Leipcigā, no 1680. g. bijis Limbažu draudzes mācītājs, no 1690. g. Jāņa draudzes mācītājs Rīgā, miris 1708. g.

1704. g. iznāca L. Depkina vārdnīciņa **Vortrab zu einem längft-gewünſchten Lettiſchen Wörter-Buche** ar lūgumu dot paskaidrojumu par nesaprotamiem vārdiem.

L. Depkina vārdnīcas pētījusi D. Zemzare (1961, 103—113). Vēl jāmin viena publicēta L. Depkina vārdnīca: «1705. g. Rīgā iznāca vācu-zviedru-poļu-latviešu vārdnīciņa — **Wörter-Büchlein / wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutſch / Schwediſch / Polniſch und Lettiſch / zu benennen ſeynd.**

Tas bija 1688. g. G. Dresela sagatavotās četrvalodu — vācu-latīņu-poļu-latviešu vārdnīcas pārstrādājums, kuras latvisko tulkojumu Depkins stipri koriģēja, dodot latviskākus un pareizākus nosaukumus. Depkina valoda ir labāka nekā Dreselim, tikai vēl nevietā sastopami pronomeni.

Vārdnīcai 114 lappušu ar 1000 vārdiem, kas grupēti pa nozarēm.» (D. Zemzare, 1961, 108.)

1704. gadā publicētajā latviešu-vācu vārdnīcas daļā, ko D. Zemzare sauc par ievadu, «izstrādāti 65 vārdi 16 slejās, 4 lapās, līdz vārdam «Addeeni. Addiņņi». Latviešu un vācu vārdi rakstīti gotu burtiem, latīņu vārdi latīņu burtiem. Alfabēts kārtots, neievērojot garuma apzīmējumu *h*,

tāpat kā Fīrekerā vārdnīcā. Latīņu valodā ir dotas dažas gramatiskas norādes («m.», «f.» // «foem.», «pl.»). Ir tulkojumu skaidrojumi un atsauces uz avotiem. Vārdnīcas paraugs, no vienas puses, atspoguļo XVII gs. beigu baznīcas rakstu valodu, uzskaitot jo sīku vārdu un fražu variantus, bet, no otras puses, dod arī vārdus, vārdkopas, izteicienus, kas reģistrēti no tautas valodas un kur nav atrasti derīgi citāti garīgajā literatūrā, piem., «Mejch-Ahbele / Wilk-Ahbele» 4..

Vārdnīcas paraugam pievienots 1200 latviešu vārdu uzskaitījums, starp kuriem lielākā daļa ir Fīrekerā vārdnīcas rokrakstā minētu retāk sastopamu vārdu. Depkins lūdz lasītājus iesūtīt vārdu papildinājumus.» (D. Zemzare, 1961, 103—106.)

Bez minētajām publicētajām vārdnīcām L. Depkins atstājis triju vārdnīcu manuskriptus.

Viens no tiem «Depkina gatavotais latviski vāciskās vārdnīcas manuskripts ir saglabājies (Manuskripts atrodas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Misiņa nodaļā — L. dr. b. 5332, 5333) ar titulu **Lettiſches Wörterbuch**, tikai tas nav vēl tā izstrādāts kā publicētajā vārdnīcas paraugā ievietotās rindkopas. Pirms izdošanas manuskriptu Depkinam vajadzēja vēlreiz pārrakstīt, secīgi izkārtot, pievienojot papildinājumus un skaidrojumus, izmeklējot un izrakstot piemērotākos citātus. Manuskriptā ir atzīmētas garas rindas citātu vai avotu reģistrējumu ievietotajiem vārdiem.

Depkina vārdnīcas rokraksts aptver trīs sējumus ar 1911 sīki abās pusēs aprakstītām, paša autora numurētām lappusēm un 202 papildu lappusēm; bez tam vēl viens sējums papildinājumu («Appendix») ar 996 lappusēm, kurās ierakstītie vārdi ir pēc lappušu numerācijas norādīti attiecīgajā alfabēta vietā lielajā vārdnīcā. Vārdnīcā ap 16 000 vārdu, kas kārtoti ligzdu veidā. Vārdnīcas rokraksts sagatavots 1703. un 1704. g., kā redzams pēc pievienotiem datumiem..

Rakstītajos piemēros, tāpat kā publicētajā paraugā, baznīcas literatūra dod daudz smagu, neveiklu, nelatvisku fražu, piem.,

«Ar ņawu Apkampņchanu klaht buht» 591.» (D. Zemzare, 1961, 106—107.)

Otrs no L. Depkina vārdnīcu manuskriptiem ir **Ein deutņch-lettņches Wņrterbuch**, tas ir rokraksts «ar alfabētiski sakārtotu 592 lappušu plašu vācu vārdu sarakstu. Manuskripts atrodas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Misiņa nodaļā (L. dr. b. 5334).» (D. Zemzare, 1961, 108.)

Trešais L. Depkina vārdnīcas manuskripts faktiski ir latviešu vārdu atzīmējumi uz kādas citas L. Depkina vārdnīcas lapām.

1704. g. L. Depkins izdeva skolu vajadzībām arī pa nodaļām kārtotu vācu-latīņu vokabulāriju **Vocabularium pro qvinta et qvarta classe Scholae Rigensis, ad captum puerorum, et idiotismum loci, adornatum recognitum & auctum**. Rīgae, MDCC IV. «Ir saglabājies vokabulārija eksemplārs, kur L. Depkins pats no 28 nodaļu 144 lappusēm 123 lappusēs devis ap 2500 latviešu nosaukumu (Vokabulārijs ar latviešu vārdu ierakstiem glabājas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas Misiņa nodaļā — L. dr. b. 5726.), bet 16 lappusēs trūkstošos tulkojumus XVIII/XIX gs. mijā vēl pierakstījis G. Bergmanis. Depkins visus latviešu vārdus rakstījis ar priekšā artikula vietā liktu pronomenu «tas», «ta». Tulkojot latiniskos vārdus, Depkinam bija lielas grūtības, lai atrastu atbilstošus latviskus nosaukumus.» (D. Zemzare, 1961, 109.)

Ģermānismu paraugus no šā manuskripta, to citējot kā *Voc. pro qu. et qu.*, tāpat kā no pārējām 17. un 18. gadsimta vārdnīcām, ir izrakstījis un pētījis J. Zēvers (1936).

Daļu no ģermānismiem uzrāda arī D. Zemzare (1961, 110, 111), bez tam viņa arī min dažus aizguvumus no slavu valodām (1961, 110) un no Baltijas somu valodām (1961, 111—112).

Bez vārdnīcām L. Depkinam ir vēl divi atsevišķi publicēti šādi darbi latviešu valodā: **Ņawadi**

Karra=Teeſas Likkumi..., Rīga 1696, un tā sauktā **Jahņa Stakkela .. Gauda=Djeefma ..**, Rīga 1703.

L. Depkina tulkotie izvilkumi no zviedru karaļa Kārļa XI 1683. gada kara artikuliem ir vecākie latviešu valodā izdotie kara sodu likumi, kas publicēti īpašā plakātā Rīgā 1696. g. 19. oktobrī. To pilns nosaukums ir **ᅒawadi Karra=Teeſas Likkumi / No muhjo Augſta un Warrena Œehniņa no ᅒweedro=ᅒemmes Karra=Teeſas=Lohžekļeem ismeklehti / pahr tahm Leetahm / ko teem ſlikteem ᅒaldahteem jadarr / un paklauģigi ja=panahk / ik=Deenās pee Waktes=noleeſeſchanu no teem Under=Offžeerereem eekſch teem Cortegardeem teem Karra=Kalpeem preekſch=laſģami / ka ne weens war aisebildinatees / to ne ģinnajs / jeb ne dģirdejis.**

Komentārus, pilnģgu vācu tekstu un L. Depkina tulkotos izvilkumus par jaunu publicģjis A. Švābe rakstā «Kārļa XI kara sodu likums» (Tieslietu Ministrijas Vģstnesis, 1935, 1. nr., 44—133).

A. Švābe savā komentārā leksikas (valodas) jautāģumiem nav pieskāries, atskaitot pāris vietas: «Kara kalpu «karogs» bij savā ziņā militāra brālģba, kur starp virsniekiem un vienkārģšiem kareivģjiem (19. okt. 1696. gada patentģ: «sliktiem zalģdāģtiem») pastāvēģa apmģram tādas attģcģbas kģ starp amata meistariem un zellģiem» (46).

Tekstā atrodami paskaidrojumi: kara nodoklis («kara palģdzģba» 52), «Karģa-Tiesas-Locekģji» (Kriegsartikel 55), Artikelsbrief («pantu grģmata» 55), mģdģjģs («apspel» 57), «tecģģģana caur rģkstģm» (Gassenlaufen, Spieģbrutenlaufen 69), «No kara artikulu 145 pantiem ģenerģlgubernators atradis par vajadzģģu izlasģt tikai 60 «locekģģus», pie kam daģreiz 2 (piem., ſ 5—6, 85—86, 42—43) un pat 3 (ſ 26—28) un 4 (ſ 79, 80, 81, 83) panti apvienoti vienģ lakoģiskģ bauģģģu formulģ.

Seko vācu teksta publicģģjums, kam atbilstoģģs vietas sniegts lģdzģs L. Depkina tulkotģis teksts (77—132).

Sais likumu tulkojumos uzmanību saista bagātā sinonīmā izteiksme nāves sodu apzīmēšanai:

buhs.. tapt.. nomaitatam (mit dem soll nach Befindung der Umstände nach Göttlichen und schwedischen Rechten procediret werden) (1. loceklis), tam buhs / bes wiffas Šehlaštibas / mirrt (der soll ohn alle Gnade am Leben gestraffet werden) (2. loceklis), tam buhs tapt bes wiffas Šehlaštibas ar Šohbinu nokautam (von dem Kriegs-Gericht zum schwerdt verurtheilet / und darauf die Execution ohne alle Gnade vollstreckt werden) (3. loceklis), pee šawu Kaklu (soll am Leben gestraffet werden) (29. loceklis), tas irr šawu Kaklu nofeedjis (derselbe hat das Leben verwircket) (35. loceklis), tam buhs noščautam tapt (der soll arqyibusiret werden) (56. loceklis), ja wiņšch ne grib Kaklu pamešt (bey Lebens-Straffe) (61. loceklis), tam buhs pakahrtam tapt (der soll am Leben gestraffet werden) (62. loceklis), ikkuršch war wiņņu nokaut (der mag frey und ohne Andung todt geschlagen) (67. loceklis), tam buhs.. pee Džiwibas.. tapt aisņemtam (soll.. am Leben.. gestraffet werden) (84. loceklis), buhs tam us Ratti liktam tapt.. buhs wiņņai Ugguns=Šahrte par Šohdiba buht (so soll der Thäter.. auffs Rad geleet; ein Weibsbild aber zum Feuer verurtheilet werden) (87. loceklis), tam buhs tohs ar Kaklu atbildeht (soll nach Göttlichem Gesetz / auch denen Satzungen und Constitutionen, so deßfalls bey den ordinarien Gerichten verfasset und üblich seyn / gerichtet werden) (95. loceklis), tam buhs žaur Šohbinu mirt (der soll mit dem Schwerdt vom Leben zum Tode gerichtet werden) (97. loceklis), tam buhs ar Šohbinu nožirštam un šadedžinatam tapt (der sol enthauptet und auff dem Scheiterhauffen verbrandt werden) (98. loceklis), tam buhs arridžan pakahrtam tapt (soll er.. vom Leben verurtheilet werden) (103. loceklis), tam buhs.. Nahwi redžeht (soll er am Leben gestraffet werden) (115. loceklis), tam buhs.. šawu Kaklu mišžeht (die sollen.. mit dem Schwerd gerichtet werden) (126. loceklis).

Kā redzams, L. Depkins sarežģītākus juridiskus formulējumus netulko (1. un 95. loceklis), tanīs vietās piedraudēdams ar nomaitāšanu vai ar «atbildēšanu ar kaklu», bet vāciskajam juridiskajam terminam «am Leben gestraffet werden» vai «bey Lebens—Straffe» liek pretim dažādas latviskas izteiksmes: buhs mirrt (2. loc.), pee řawu Kaklu (29. loc.), Kaklu pameřt (61. loc.), buhs pakahrtam tapt (62. loc.), buhs pee Dřiwibas tapt aisņemtam (84. loc.), buhs Nahwi redřeht (115. loc.). Tas rāda juridiskās terminoloģijas nestabilitāti un liecina gan par tulkošanas grūtībām, gan zināmu patvaļu.

Citas tulkojuma izteiksmes īpatnības vai grūtumi: izsmiešana tiek tulkota ar — Šmeeklā ņemm (verspottet) (3. loc.), Wahrdu Deewa ta Kunga / welti walko (Mißbräuche) (5. loc.), Gohdu aisņemm («goda aizkaršana») (28. loc.), Drohřchibas = Grahmata (Schutz = Brief) (29. loc.), turretees pretti . . kaunigi (sich bescheidenlich bezeigen) («izturēties pieklājīgi») (36. loc.), pretti = řpreeřchahs (meutiniret) («dumpojas») (50. loc.), Raiřas = Trohkřni (Alarm) darra («sacelt trauksmi») (54. loc.), noleeřehts tohp (abgelöset wird) («noņemts no posteņa») (57. loc.), Manta . . paleek pařuřta (seyn Gut confisciret werden) («manta tiek konfiscēta») (67. loc.), Uhdens = Nohtī (Wasser = Nottr) («plūdi») (103. loc.), Dumpju = řehleijam (Meutmacher) («dumpinieks») (109. loc.), pee . . Ša = eeřchanas (bey Versammlung) («sapulce») (139. loc.).

Beidzot, raksturojot veclatviešu rakstu valodas stilu, der minēt arī kāda sacerējuma pilnu nosaukumu. Šim nolūkam jo spilgts piemērs ir L. Depkina Jāņa Stakeļa gaudu dziesmas pilnais nosaukums:

Liborius Depkin. Ta řawu dařch = dařchadu Nořeegatnibu, řawadi Šawas neapdohmatas Řehniņņa Šaimořchannas dehl, usmekleta un pařuddinata J a h n a Š t a k k e l a. Kad tam řaur Augřtu Řehniņņa Teeřu tappe nořpreeřts, dřihwam no appakřchan ar Škritteli dauřitam, Galwu nořirřtam, un us Štabbu nagglatam, pehř třchettrās Dalllas dallitam tapt, Gauda =

Dſeeſma, Eekſch ka wiņſch, Nahwes=Gallâ, Žeetumâ buhdams, paprēekſch ſawus Grehkus atſinnis, noſchehlojis, Deewam noluhdjis, un wiſſeem Drohſchneekeem Weenu Beedinajchanas=Leežibu atjtahjis pee wiņņas Nelaimes noluhkotees Kahda taiſna un breejmiga Žohdiba Wiſſeem Pat=galwigeem, ne=ustižameem Kehniņa=Pawaljtneekeem un žitteem Nojeguſcheem Ļaunu-darritajeem peenahkajs, Labbakas Žargaſchanas deh| Latwijkâ Wallodâ pahrželta. [Riga.] Anno 1703.

(Miſiņa rādītājā 2529. nrā piezīme:

«Gludinata un pajihjtama ſem noſaukuma: «Štakkel dſeejma». Pantiņu eeſahkuma burtus no augſchas uļ apakſchu kopâ lajot iſnahk: Jannis Štakkel.»)

Kaspara Elversa vārdnīca
Liber memorialis Letticus (1748)

Rīgas mācītāja Kaspara Elversa (1680—1750) vārdnīca **Liber memorialis Letticus** (1748) ir «ap 8000 vārdu liela vāciski latviska vārdnīca.. Vārdnīcai ir 304 oktāva formāta lappuses. Abu valodu vārdi iespiesti fraktūrā, bet iestarpinātie latīņu vārdi — latīņu burtiem. Vārdi kārtoti slejās ligzdu veidā. Šķirkļa vārdi, atskaitot pirmo vārdu pēc alfabēta, parasti rakstīti ar mazo burtu. Rakstība ir pareizāka nekā XVII gs. publicētajās vārdnīcās, bet tomēr vēl ir daudz kļūdu un nelatvisku vārdkopu.

Elverss ir pārņēmis savā vārdnīcā lielu daļu Manceļa vārdnīcas vārdu, piem., maizes un desu šķirņu nosaukumus 107., 295. (sal. Manceļa 41., 310. un 215.), gandrīz neko nepārveidojot. Viņš dažviet atkārtoti pat visu Manceļa vārdnīcas rindkopu ar tur minētiem piemēriem. Tā Elversam vācu «zierde» tulkojumā ir «Jaukums, Krahjchnums, Krahjchniba, įkaijtums, įkaijtiba» 298. un Mancelim vācu «Zierd» ir tulkots «jaukums / krahjchnums / krahjchniba / įkaijtums / įkaijtiba» 220.» (D. Zemzare, 1961, 113.)

D. Zemzare atzīmē, ka «Elversa vārdnīca daļēji atspoguļo Rīgā XVIII gs. pirmajā pusē runāto latviešu valodu» (turpat, 117). Viņa, norādījusi dažas leksiskas ipatnības vārdnīcā (113—115), sniedz īpaši vairākus aizguvumus no slavu valodām (115), aizguvumus no ģermāņu valodām (116) un internacionālismus (116—117).

P. Šmits (1912, 10) norādījis, ka K. Elversa vārdnīcā daudz interesantu materiālu gan valodniekiem, gan etnogrāfiem, sniedz vārdu izvilkumu, kurā «ir uzņemti ne tikai novecojuši un reti vārdi, bet arī tādi, kuru vecums mums ir no svara. Skaitlis pie vārdiem nozīmē grāmatas lapas pusi un burts «R» — Raunas izloknsni.» Ar šo burtu P. Šmits norāda, ka vārds pazīstams un lietojams vēl viņa dzimtajā Raunas izloksnē.

Atzīmēsim no P. Šmita sniegtā K. Elversa vārdnīcas vārdu izvilkuma (10—19) arhaismus, kam blakus dotās paralēlformas lietojamas mūsdienās un kuras līdz ar tulkojumu šai sarakstā liekam iekavās:

apgauft, eegauft (apfuhdjeht — anklagen, 36 u. 94), apjaweht (apburt — bezaubern, 88 u. 100), Audfjeklis (Audfjeknis — Aufzögling, 64), aulis, Pulzenis (— Bienen = Stock, jo mit Borck überzogen, 101; arī pie L. Depkina), Bendriba (Beedriba — Gefellſchaft, 166), bendrigs (beedrigs — gefellig, 166), Beerize (Bende — büttel, 110; arī pie Mancela), Birde (Stelles — Weber Gefelle, 283; arī pie L. Depkina), daijohtees (ſchaubites — zweifeln, 44), drummis (Wehdera = Sahpes, 83), Ehrte, Meſcha Sirms (Kameelis, 110 u. 185), gahrbaht (gahdaht — pflegen, verjorgen, 214), Gohrnis (Kalnu Wannags — reiger, 221; arī pie Mancela), Gora (kammols — klaue, 187), grinnigs (breefmigs — Tyranniſch, 253), Ģinta (Sugga — anhang, Familie, 35), ildſinaht (uskaweht, 82), Indewe (Nahwes = Sahle — giff, 168), Indewigs (Nahwigs — giff, 168), Indywa (Krihtama Seherga — die fallend Seuche.. 141), irgneht (Sohbus rahdiht.. 296), Kalwa (Salla — inſel, 184), Kreew = ahbols (gurķis, 173), Diſch, liels Kreew = ahbols (— kūrbis, 191; arī pie Mancela), ķeiris (kreilis — linckisch, 197; arī pie Glika), leſt, noleſt, lihdſinaht (— abrechnen, 11), Lihdſinaht, Lahgadiht (— rechnen, 219), luſſinaht (luttinaht — warten, 282),

Mettekla, Rabbata (Nohma — zins, 298; arī pie Manceļa un Glika), murdeht — sk. Škundeht, Noġunneht (nošaukt, usšaukt — öffentlich abkündigen, 9), Pagaidi (— Zinjen. Naudu uš Pagaideem išdoht, 78; arī pie Glika), Paġġibbis (šakumpis — ausgewachšen, 79), Pakahps (Bešķis, 82), Pamehġlis (Kehms, Johds — gešpenšt, 166), Pellaħda (Šikšpahrne — fledermauš, 149), Pušchkainis (Krohnis, 190; arī pie Manceļa), Rammiht (aprakt, apbeħšt, apbehret — 87), Rukštišch (Šitteens, 243), Šaiwa (Špohle — Weberšpul, 283), šalahġadiht, islešt (— ausrechnen.. 73), šalešt (— berechnen, 91), škaddinaht (Širgu ar peešcheem škubbinahht.. 44), škliħjšch (šliddens, 141), Škundeht, murdeht (kurneht, 108), šwahrpštiht (urbt — bohren, 105), Šaweht (burt — zaubern, 296), Šawešchana (Buršchana — Zauberey, 296), Šawetneeks (Burwis — Zauberer, 296), Šawetneeze, Šawekle, Weeġle (Raggana, Lauma — fliegende Zauberin, 296), Šeġġenes (Širšu Šahrdes, 133), Šihmeklis (Zirkelis, 111), Šintineeks (Šihlneeks, 280), Šchšauga (—bremše, 106), šchubburis, šchugguris, dšeše, melnšprahklis (štahrks, šwehts Putns — štorch, 242; arī pie Manceļa), tapprinaht (Leezibu doht — zeugen, 298), tappri-neeks (Leezineeks — Zeuge.. 298), tiħdiht (tirdiht, kahrđinaht — anfechten, 31), Weeġle, skat. šawetneeze, zegums et zeguns (zekkuls — zopff am Pferde, 299).

Internacionālismu ieviešanās latviešu valodā ir lēna un vēla. Tie visumā nostiprinās tikai 19. gs. otrā pusē. Tāpēc lietderīgi atzīmēt pirmos vārdnīcās fiksētos internacionālismus. —

«Elversa vārdnīcas latviskajā vārdu krājumā ievietoti arī vairāki internacionālismi:

pasis [=pase] («Pasšis» 213., vācu Paß, kas sākotnēji no latīņu valodas), blakus minot arī paskaidrojošu latvisku terminu «Zaureijama Zeļļa Grahmata». «Celle gramata» jau sastopama Elgeram poļu *paszport* tulkojumā. Aizguvumu nemin ne Stendera, ne Langes vārdnīcas. Lange tulko vācu «Paß, Brief» kā «nowaddama grahmata» I 416., bet Stendera 1789. g. vārdnīca atkārtoti Elgera un Langes dotās vārdkopas II 449. XIX. gs. otrā pusē aizguvums *pase* nostiprinās kā termins, kā liecina Valdemāra 1872. g. vārdnīca («pase» 363.) un turpmākās vārdnīcas.

vaktuors («Waktohrs» 139., vācu *Factor*, kas no latīņu valodas), tagad *faktors*.

provijants («Prowijants» 216.) no vācu *Proviand*, minēts jau Depkina ierakstos V, IV klases vokabulārijā 118.

Arī vārdnīcas vāciskās daļas vārdu krājumā nav daudz internacionālismu.» (D. Zemzare, 1961, 116—117.)

Jēkabs Lange (1711—1777) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

J. Langes raksti un viņa attieksme pret latviešu valodu

J. Lange latviešu filoloģijā gūst nozīmīgu vietu īsteni ar J. Raiņa pievēršanos G. Stendera un K. Ulmaņa vārdnīcām, kurās iestrādāti J. Langes vārdnīcu materiāli, lai no šīm vārdnīcām smeltu leksiskās bagātības lieliski realizētajam V. Ģešes «Fausta» tulkojumam 1897. gadā.

Uz minētajām vārdnīcām J. Rainis norāda savās polemikās ar «Fausta» tulkojuma valodas kritizētājiem.

Tālāk J. Langes vārdnīcas leksiskās bagātības atklāj P. Šmits rakstā *Langes latviešu vārdnīca* (RLB ZK RK 1912, XVI 21—58) un M. Ārons rakstā *Jēkabs Lange* (IMM 1921, IV 335—345). Bez tam M. Ārons te sniedz biogrāfiskus datus un īpaši parāda J. Langes attieksmi pret latviešu valodu. Citā aspektā J. Langes leksikogrāfiskā darba analīzi devusi D. Zemzare pētījumā *Latviešu vārdnīcas* (1961, 130—152) un rakstā *XVIII gs. leksikogrāfa J. Langes atzīmes par latviešu toponīmiku* (ZAV 1957, I 23—32).

J. Lange dzimis 1711. g. Karaļaučos (tag. Kaļiņingrada), beidzis Karaļauču universitāti, no 1732. g. Pēterpilī mācītāja vikārs, no 1736. g. mācītājs Evelē, no 1745. g. Smiltēnē, Cēsu apriņķa prāvests, 1770. g. ģenerālsuperintendents. Lange miris 1777. g. Rīgā.

J. Langes darbs, kam nozīme veclatviešu rakstu valodas vēs-

turē, ir viņa Ta Atšihčhana tahs Pateefibas us Deewabihja-
ščhanu, no ta maša Lutherus Katģemista teem Latweešcheem
eerahdita no Jehkaba Lange, Widģemmes Superintendenta..
Rihgā.. 1773, ko parasti citē ar saīsinātu nosaukumu *Langes*
(*Lutera*) *Katģemists*.

Sava *Katģemista* priekšvārdos Lange pastāsta, ka viņš mācī-
jies latviešu valodu, taisni mājas mācību pasniegdams. Šai
grāmatiņā atrodami aizrādījumi un piemēri no latviešu dzīves.

«Kad Stahrošta darbnEEKUS jeb weģumneekus dģen,
tad ģiti ņakka: wiņšch darbnEEKUS ņabauņchlo. Woi nu
prohti?..

Mahķīlis irr tahds darbs, ko Meiģters ween proht, kas to
pagallam eemahģijees.

— Tad nemahģeneeks nemahķ mahķģla darbu
darriht? — Muhģcham ne..

— Kas ir Ģareeba? — Eeģakņots ihģnums pret ģitu.

— Kā wehl tohp grehkohts pret ņcho Bauģli? Ar miħķģtu
Mehli: kad medus luhpās, un ņchultis ņirdī.

— Kā wehl — Ar iģneģģigu mehli!

— Kā tas noteek? — Kad mehs tuhdaliņ iģplukģchkoģam
ko ween dģirdam, un tahs jauģmes wehl ar ņihweem peelik-
kumeem aģchultam.

— Un kas ta nikna Ģlawa? — Tas ir tas gahniklis,
ar ko daģcha gohdiga ģilweka gohds teek appluģts (t. i., aģ-
ģchģahķts).

— Woi muģģu latweeģchi to Ammatu proht? — To wiņģi
ģuiti proht! katram katru palammu ņpreeģt..

— Kuģeem ir Atģchu Jauķums? — Weenam daiģģch
ģirģs; otram ņkaiģta Lihģawiģa; treģcham pilnajs
Aģģirķnis u. t. pr.

— Bet Augģtprahtiba ween pee Leelmaģeem un
Ģeltneģeģeem buhs? — Arridģan pee mums.

— Un kā tad? — Redģ ween to Ģahģakneeku un

štaltukahju! redj ween to klihri, kà ta tšchabu (ar
šchwihkoŋu) daeet, un atgahštīm štaigà..

Woi šewi pašchu arri war apšagtees? To darra wišši tehr-
maŋŋi, šliŋķi u. t. pr. Ko bittes ar šaweem tehrmaŋ-
ŋeem darra? Bittes tohs šaušmaŋŋam nodur.

J. Lange *Katġemista* priekšvārdā aizrāda, ka viņa valoda
noklausīta Vidzemē, īsteni Cēsu novadā:

«Mihligi es tad dahwaju šcho grahmatiŋu muhšu Widšemnee-
keem, šewiščķi teem tur Widšemes dibbinā, jums
Šehšineeščheem. Mannu balši ešfat juhs dširdejuščhi un
mannus Wahrdsus juhs te laššait driķķos. Manna walodas pa-
lohģiščhana jums tumščha ne buhs, jo ta irr ta juhšaja!»

1753. g. uzrakstītos *Vidzemes ļaužu vecas un jaunas būšanas
stāstos* Lange raksta: «Tā skaidrākā valoda top pašā zemes
vidū, Cēsu, Raunas, Smiltenes, Trikātes, Valmieras, Rubeŋu
un Straupas tiesās tāpat runāta, kā viņa bibelē un grāmatās
rakstīta un tai valodai it līdzīga ir, ko runā Kurzemes vidū
aiz Jelgavas.» Turpat viņš paskaidro, ka latviešu valodu ar to
«ļoti maitā un sajauc, ka viņi bez vajadzības no tīras lepnības
daudz vārdus no vācas valodas latviešu valodā
iejauc, ko viņi paši savā valodā jeb ar pašu valodas
vārdiem varētu izsacīt», p. p., šķiņķot vietā liekot dāvi-
nāt, pucēt vietā — tīrīt, lustīgs — priecīgs, vin-
nēt — vārēt, stute — atspaidis, smuks — glīts,
natūr — daba, būvēt — ēku taisīt, dancot —
diet utt.

J. Langes vārdnīcas (1755—1777)

«Dažs Langes valodas senums jeb vecums būs izskaidro-
jams, domāju, starp citu ar to, ka gandrīz visi viņa raksti
sarakstīti manuskriptā labi agrāk, nekā tie nāca iespiesti klajā.
Tā viņa vārdnīcai ir gara, raiba vēsture. Tā bija pilnīgi no-

beigta jau 1757. gadā [D. Zemzare, 1961, 130: «Pirmajā redakcijā vārdnīcas bijušas gatavas jau 1755. g.» Iestarp. A. O.], un to nosūtīja tā paša gada beigās uz Karaļaučiem iespiešanā pazīstamai Hartunga tipogrāfijai, kura teicami bija iespiedusi arī pārļaboto latviešu bībeli.. Tūliņ nākošā gadā izcēlās Krievijas-Prūsijas karš. Langes rūpīgi vāktais, dārgais manuskripts tagad likās būt tīri kā pazudis. Tikai ar lielām mokām.. autors to dabūja atpakaļ.. Tad pēc 16 gadiem laimējās manuskriptam sadabūt apgādātāju un iespiedēju pašu zemē — Oberpālē.. 1773. gadā vārdnīca bija te gandrīz jau iespiesta, kad izcēlies ugunsgrēks pilnīgi iznīcināja visu spiestavu. Tas vārdnīcas izdošanu atkal uz vairāk gadiem apturēja. Trūkstošo daļu beidzot iespieda 1777. g. sākumā Stiefenhägenā tipogrāfijā Jelgavā. Tātad bija pagājuši apaļi 20 gadi, šo vārdnīcu iespiežot. Cik daudz Lange pa šiem gadiem nevarēja būt tālāk attīstījies latviešu valodas prašanā, kad viņš pusotra gada laikā vien, kā redzējām, šai laukā bija tiktāl ticis, ka varēja ķerties pat pie bībeles valodas izlabošanas!

No šīs Langes vārdnīcas, kuras titulis skan: *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialekten in Lief- und Kurland ausgefertigt von Jacob Lange (1777)* uzglabājies.. [D. Zemzare, 1961, 130: «Rokraksti glabājas LPSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas J. Misiņa nodaļā (L. dr. b. 5460, 5395 un 5395a).» Iestarp. A. O.] pilnīgs manuskripts paša autora rokrakstā, divos stipros sējumos, pie kam I daļai (vācu-latviešu vārdnīcai) priekšā pie tituļa cita rokas uzrakstīts: «Erste Redaction.» Jā, šī piezīme var zīmēties uz šo daļu, bet nekādā ziņā uz otro — latv.-vācu vārdnīcas daļu, jo tā uzskatāma vairāk kā vienā ziņā par iespiestās vārdnīcas paplašinājumu un pārļabojumu. Šis rokraksts visādā ziņā būs sagatavots pa liktenīgi garo vārdnīcas iespiedes laiku, — jādomā, pa to laiku, kad tā nāca Oberpāles spiestavā un tur atkal apstājās uz 5 gadiem. Ja pa-

pildinājumi un pārlabojumi būtu izdarīti agrāk, tad tie visādā ziņā būtu ievietoti iespējamā eksemplārā. Kādā kārtā vārdnīcas izlabojums rokrakstā noticis, salīdzinot ar iespiedumu, rādīs daži piemēri. Iepriekš tikai vēl piebildešu, ka Stenderam, kā no salīdzinājuma ar viņa vārdnīcu, kas iznāca 12 gadus vēlāk, redzams, jau bijuši pieietami šī Langes rokraksta materiāli, vismaz daļa no tiem, kamēr Neikenam vai Ulmaņam tie bijuši visā pilnīgumā rokās un tie visi diezgan rūpīgi izmantoti.

Tagad pie salīdzinājumiem. Iespējamā Langes vārdnīcā trūkst pavisam šādu vārdu, kas atrodas rokrakstā: *karis*, *pārkaris*, *kariņas*, *pakariņas*, *kaiss*, *pakaiss*, *kaisīt*, *kalsns*, *kalsnējs*, *kaldināt*, *kalvis*, *kamols*, *kancēt*, *kancināt*, pie *kara*: *karā iet*, *karā zust*, *kara māte* (eine Xantippe), *kara pulks*, *kara kungs* (ein Offizier), *karps*, *atkarps* (Widerhaken), *kazenāji*, *kazenes*, *kacēns*, *klaija*, *klaijums* (pie Ulm. atzīmēts ar Kr.), *klimst*, *klimstētājs*, *knaģīgs*, *knašs*, *knaši*, *koklēt*, *kulda*, *māle*, *mālite*, *maigt*, *maidīt*, *miet*, *maizes bērns* (Pflegekind), *mazģēt*, *mazģināt*, *mazgulis* (Knuppen), *pamiērs*, *mērens*, *mēreni* [kursīvs mūsu, A. O.; vārdu rakstība, kā to norāda M. Ārons piezīmē pie vārda *kazenāji*, pārveidota atbilstoši jaunajai ortogrāfijai] un daudz citu. Skaidri pārlabojumi redzami šādos vārdos: pie vārda «mēdzināt» nav vairs rokrakstā pielikts «anprobieren», kā tas stāv iespējamajā vārdnīcā un pievests pie St. un Ulm., bet gan tikai «vermögen, pflegen». Tātad pirmo apzīmējumu L. vēlāk atzinis par nepareizu un to atmetis. Tāpat pie «meliem» atmetis melu grāmatu — Avizen un tā vietā ielicis «melu stāsti, Fabel, Erdichtung»; pie «mežs» atmetis «meža-vīrs-Dievs», waren vormals Namen, womit sie den Wolf beehrten. Atlaisti nost arī daži pavisam nelatviski vārdi, kā, piem., *makts ta* (d.) = Macht. Pārlabojumos ieskaitāmi arī šādi vārdi: rokrakstā stāv rakstīts «ķerra» (turpretim iespiedumā «ķerre»), *ķīpa* (— *ķīpe*), *ķirpa* (— *ķirpe*), *kladzināt*, kā *vistas* (— *kladzēt*), *klaips* (— *klaipa*), *kretulis* (— *krētuls*), *mītne*

(— mīte, mitekļis), mazgs (— masgs), metieņi (— metieni), Fasten, metiens (—metens) un daudz citi.» (M. Ārons, 1921, 340—341.)

«Vāciski latviskajā vārdnīcā 607 slejās ir ap 15 000 vārdu, latviski vāciskajā — 406 slejās ap 10 000 vārdu. Vārdnīcās kā latviešu, tā vācu vārdi iespiesti fraktūrā. Vārdi kārtoti ne pēc ligzdām, bet tiešā alfabētā. Vārdnīca uzskatāma par Langes mūža darbu, ko viņš sagatavojis piecdesmit Vidzemē nodzīvotajos gados.» (D. Zemzare, 1961, 130.)

«Lielākais vairums vārdnīcās ievietoto vārdu ir Langes paša savākti vai pārbaudīti daudzos draudžu vizitācijas braucienos. Vārdu reģistrējumi Langes vārdnīcā ir ticami, nav izdomāti vai tiši pārveidoti. Viņš pats neko nekonstruē latviešu valodā. Vārdu publicējumā var būt tikai iespieduma vai pārklaušanās kļūdas, var būt dažas nepilnības piemēru pierakstījumos, bet citādi Langes fiksētais materiāls ir drošs. Lange daudziem vārdiem pievienojis norādes par izplatības plašumu (ar * apzīmēti reti vārdi), par izplatības vietu. («K» // «k» // «Kurl.» — Kurzeme, «L» // «Lfl.» — Vidzeme, «P. Lfl.» — Latgale, «T» — tāmnieki, «W» // «w» // «Wend.» — Cēsis, «Mar.» — Alūksne, «Rig.» // «rig.» // «R» — Rīga, «Seßw.» — Cesvaine, «Wolm.» — Valmiera u. c.), par vārdu cilmi («d» — vācu, «ruß» // «rußl.» — krievu, «poln.» — poļu, «Lith.» — lietuvju, «Letticismus»). Vārdnīcā uzņemti arī vārdi, kas nav sastopami ļaužu runā, bet lietoti baznīcas literatūrā, galvenokārt bibelē; tiem pievienota norāde «bibl.» // «Bibl.». Substantīvu dzimte raksturota ar pronomenu *tas, tā*, deminutīvi — ar norādi «dim.», primāriem vārdiem minēta bez nenoteiktības tagadnes, pagātnes, nākotnes pirmā persona, pagātnes aktīvais dīvdabības, atvasinātiem vārdiem bieži blakus uzrādīti primārie vārdi (ar norādi «prim.»), bezpersoniskām verbu formām pievienots raksturojums «imperjonale», adverbiem — norāde «adv.» utt.» (D. Zemzare, 1961, 133.)

M. Ārons atzīmē, ka Dr. V. Gūtceits 1873. gadā Baltijas

vēstures un senatnes pētītāju biedrībā runājis par J. Langes nopelniem latviešu vārdnīcas ziņā (skat. Sitzungsber. aus d. J. 1873). «Savā priekšnesumā viņš izteicās, ka Stenders savā vārdnīcā esot nodarījis Langem pārestību: neminēdams priekšvārdos neko par Langes darbu, viņš īstenībā tikai esot Langes vārdnīcu papildinājis un pārlabojis (ergänzt und gesichtet), pie tam gan uzsvērdams, ka par to vārdu pareizību, kas apzīmēti ar L. (Lange), viņš negalvojo. Beidzot viņš, Gūtceits, apgalvo, ka Langem bijusi plašāka latviešu valodas prasana nekā Stenderam. No sākuma man šis apgalvojums likās būt pādrošs, nepatiess. Bet, dziļāki lietā iegremdējoties, jāsaka, ka tam ir savs pamats; vismaz Lange ievērojamā kārtā pazinis vairāk Vidzemes dialektu un viņa bagātos vārdu krājumus nekā Stenders, ar ko vien arī izskaidrojams, ka pēdējais savā vārdnīcā pie daudz sevišķi jaukiem, derīgiem un tautā lietotiem vārdiem pielicis burtu L., ar to uzsvērdams, ka viņš negalvo, vai šie vārdi pareizi, — jā, labu skaitu no viņiem apzīmēdams taisni par pilnīgi nederīgiem un nelietojamiem, tos ielikdams lautzās iekavās ([ ]). Varētu minēt, piemēram, šādus vārdus (saukšu tik tādas, kurus prof. Šmits savā apskatā nav uzrādījis): *andrus* (Schiffskiel), *apiņu vijas*, *audināt*, *augstmanis*, *aure*, *auskari*, *badēties*, *bārdzīgs*, *balsināt*, *bedējs* (Gräber), *bēdzināt*, *bērnietis*, *bikls*, *bikstīt*, *birga*, *blēt*, *burties*, *iedabāt*, *izdabāt*, *brēka*, *nodaras* (pie lūkiem), *drāstelēt*, *dziedrs*, *dzedzieda*, *dzeinis*, *dzesēt*, *dzirklis*, *iedzirklis*, *dzirgsts* (Gliederschmerz) *dūka*, *dūle*, *dūlis*, *dūmākas*, *dukāt*, *sadukāt*, *duļķis*, *dunkurs*, *iekava*, *ieliksnis*, *skrubēvele*, *mēness grieži*, *saules gr.*, *gruva*, *grīva*, *gubenis*, *gulus*, *gursta*, *jauda*, *jēga*, *jaunietis*, *dukstīt*, *iezis*, *grauzdēt*, *greblis*, *jaucēt*, *jauceklis*, *joma*, *jūga* (Schwengel am Wagen), *jūtis*, *ceļa j.*, *apjums*, *kārstīt*, *apkārstīt*, *ķepa*, *ķīvēties*, *knakstīties*, *kreimenes*, *kritiņš* (Netzbeutel), *pludiņi* (pie tikla), *lēveres*, *margot* (sīki līt), *maņa*, *mieturs*, *uzmērs*, *mauknes*, *miegulis*, *miegoties*, *pļāva* (Erndte), *atmesli* (Auswurf), *pūsme* (Atem, Hauch),

puktīgs, tītīgs (trotzig), *roga, zaglība, zintinieks, kocens, kocene, ciba, censīgs, ceļmalu lapas* (Wegerich), *cērtnis, aizcielīgs, vicināt, vīcināt, velgans, veldenī* (Einlagehölzer der Weber), *izviesēties* (sich auf Gastereyen verlustigen), *vads, vadus, pasirds, skabrums, slaiks, slaikans, sliede* (Geleise), *smalknes, tēls, tērps, aptērps, velki* (audekla), *velēksnis, uzcītīgs, uzcītība* [kursīvs mūsu, A. O.] u.t.t. Ka Stenders pie visiem šiem un vēl daudziem citiem Vidzemē tik vispār pazīstamiem vārdiem pielicis savu šaubu zīmi, vairākus no tiem pat gluži par nederīgiem apzīmēdams, nedod labu liecību par viņu kā valodnieku. Te Lange bez šaubām Stenderu pārsniedz. Jāatzīmē vēl, ka sevišķi kuģniecības priekšmetu vārdus Lange uzcītīgi un pareizi sakrājis, par kuriem daudziem arī St. aiznezināšanas šaubījies. Bet arī īsti latviskas izteiksmes ziņā Lange savos rakstos vietām Stenderu pārspēj, kauču gan, visumā ņemot, Stendera valoda ir gludāka. Turpretim vārdu bagātības ziņā, kā redzējām, Lange ir stipri priekšā Stenderam..» (M. Ārons, 1921, 344—345.)

Par J. Langes vārdnīcas leksisko bagātumu P. Šmits piezīmē, ka «vārdnīcā mēs sastopam ļoti daudz nedzirdētu pirmatnēju darbības vārdu; p. p.: aukt, biht — schieben, blahft, diht, djeet, gīlt, plaht, plehpt, plahpt, plupt, ţeet. Turpat atrodas ļoti daudz lietu vārdu ar piedēkli -ums, kuriem latviešu valodā trūkst darbības un īpašības vārdu pamata; p. p.: ahdums, dukums, gannums, gujums, ķehrdums, linnums, nohrums, pohgums, punnums, rajums, ţpulgums [sal. *spulgs*, A. O.]. Grūti ticēt, ka visi šie vārdi būtu noklausīti tautas runā. Mūsu šaubas pavairo liels pulks ērnoti sagrozītu vārdu; p. p.: atţpirglotees (at-spirgt?), baţţaht un kahjinaht (no «basajām kājiņām?»), luhgţchniţaht (lūgt?), mahkķert (māk ķert?), kurlohps (kur lops?), muhţchiht (mušit, kaut, bet atvasināts no mūžs), rihjkoht (rikot, bet atvasināts no rihja — rija), tedeht (hier unterţinken, atvasināts no «te»). Šur tur būs

arī drukas kļūdas, par kurām žēlojas arī pats Lange savas vārdnīcas priekšvārdos». (P. Šmits, 1912, 21.)

Saubas var radīt gan tas, ka J. Lange dažkārt nekritiski izmantojis dažus rakstu avotus. Tā jau P. Šmits atzīmē, ka viņš savā īpatnējo Langes vārdu sarakstā nav uzņēmis «Visādus dievu nosaukumus, kurus Lange pēc paša vārdiem ņēmis no prūšu un leišu kronikām un kurus latvieši vairs nepazīstot» (P. Šmits, 1912, 22). Galvenais Langes avots te gan būs bijis [J. J. H a r d e r] *Unterjuchung des Gottesdienſtes, der Wiſſenſchaften, Handwerke, Regierungsarten und Sitten der alten Letten, aus ihrer Sprache. (Gelehrte Beyträge zu den Rigiſchen Anzeigen aufs Jahr 1764)*, kā to atzīmē D. Zemzare:

«Lielu kļūdu Lange izdarījis, uzņemdam savā vārdnīcā Suntažu mācītāja Johana Hardera nepareizos it kā latviešu, bet īsti senprūšu mitoloģisko nosaukumu etimoloģizējumus . . ., kuru nav vēl vārdnīcu rokrakstos un kurus Lange ietilpinājis vārdnīcā pēc Hardera raksta publikācijas 1764. g. Bez Joh. Hardera pārsteidzīgā raksta laikam gan pseidomitoloģiskās teorijas nebūtu iespiedušās rūpīgi izstrādātajās Langes un Stendera 1789. g. vārdnīcās, nedz arī tādā mērā jaunlatviešu sacerējumu XIX gs.» (D. Zemzare, 1961, 133 un 135.)

Visumā arī P. Šmits noraida Stendera un Ulmaņa šaubas par Langes vārdnīcā fiksēto (pārējo) vārdu pareizumu: «Daudz Langes vārdus Stenders un Ulmanis nemaz nav uzņēmuši savās vārdnīcās, citus ir apzīmējuši par nedzirdētiem. Bet nu dažu labu no šiem šaubīgiem vārdiem mēs sastopam tautas dziesmās; p. p.: *degſnis*, *dibbens* (zole), *lippiht* (iedegt). Citi ir pazīstami kā vietu un cilvēku nosaukumi; p. p.: *daugulis* (Daugulis), *kleenſmets* (Kliesmete), *ustuppis* (Uztupis), *meſcholeeſchi* (mežuolieši). Sevišķi daudz no šiem vārdiem vēl tagad tiek lietoti Raunā un Smiltenē. Šādus vārdus esmu pievedis vārdnīcas izvilkumā un apzīmējis ar burtu R.» (P. Šmits, 1912, 22.)

Šeit sniedzam no P. Šmita Langes vārdnīcas vārdu izvilkuma

tos vārdus, kas veclatviešu rakstu valodā ārpus vārdnīcām sveši vai pasveši, bet kuri nostiprinājušies (kaut arī uz neilgu laiku, vai arī nozīmes maiņu) vēlākajā rakstu valodā:

aisītahwetajs — der Befchüßer, aisītahws — der Vorstand, Šchutz, apbeīt — begraben, R. apbest, aptekīnis — ein Bedienter, aptekīne — foem. idem., augtene — der Ort, da man erwachsen ist, babbulneeks T. — ein Loßtreiber, blihweht D. auffleihen, blinda W. ein unftätischer, der nirgends Stich hält; R. blinda, burtneeks — der den Kerbstock hält, I, 341, degīnis — ein ausgebrannter gereinigter Morast, dihs K. müßig, frey von Arbeit, dihsa, dihs* ein Ungeheuer, Meerwunder, dihsineeks K. ein Arbeiter, der zwar das seine gethan und doch wieder dran muß, dijsaht — trampeln, II, 80 un I, 518, dseefna — die letzte Abenddämmerung, II, 86; Abendröhte, I, 15; Abendstern, II, 498, dseet, dseiju, ju, jis obsolet., hervor blühen, ragen, dselme — die Hölung im Bienenstock; eine Tiefe im Wasser, II, 87, dsellons, dsennols — ein Bienen, oder Schlangentachel, II, 87 u. I, 145; R. dzēluōns, dzēnuōls, eeīpaids — der Eindruck, I, 165, gruhitneeze — eine Schwangere, gruhitneežiba* Schwangerschaft, I, 478, guddroht — klügeln, II, 125; gībt K. sich ducken, bücken, II, 124 u. I, 162; gīnda, gīndenis, gīndens* Todtengerippe, II, 124 u. I, 516, gīnt, gīntu, gīnnu et. gīndu, perf. gīnnis et. gīndis, gīndišchu — ableibig werden, schwinden, vergehen, gīnta K. große Familie, ispuhpeht — in der Luft verflattern, jestrs* strett, rauh, II, 130 u. I, 431, jestrums* Rauigkeit, II, 130 u. I, 431, johds — Waldteufel, II, 132; Waldgott, I, 567; Unmensich, Šatyr, I, 552, jundeht.. öffentlich bekannt machen, kahrniņi — Dachpfannen; R. kārniņi, karšons — das hitzige Fieber, klihre.. — ein geziertes Mädchen, II, 152 u. I, 179, knuhpu—gekrümt, krahīlis — die Schmincke, kubbliņs.. W. Bütte zu Milch, I, 64; R. kubliņš, kur lej putru un pienu, ķirģinaht —

die Kinder kreiſchen laſen; R. k̄iſcinât, k̄itrs — karg, laite, noarre — ein abgenutzt, abgearbeitet Stück Land, II, 299, lammata — eine Mausfalle, lanka — Waſſerland, lawitees Rig. laviren, II, 171; R. lavitiês — manitiês, leetnis — ein Meßings=Keſſel, weil er gegoſſen iſt; ſal. kaltenis, linnums Rig. ein groß Netz, loh̄itawa — das Gelenk; R. luôc̄itava, maṅṅa, ſamaṅṅa — der Verſtand, das Bewußtſeyn, mets Lith. Jahreszeiten, muſkuls — ein Klauen, Wikkel; R. muſkuls, muſtawa — Weberlade, II, 200; Weber=Scheerlade, I, 571, muttuļi — Blaſen auf dem Waſſer; R. mutuļi, nahwigs — tödtlich, II, 202; giftig, I, 282, arī pie Elverſa, noſleektees* gönnen; R. nuôſliëktiês, uzſliëktiês, nowežžetees — veralten; R. nuôvecëtiês, paſchaga — ein Beſenſtiel, II, 228; ein Ofenbeſen, II, 272 u. I, 211, peeſta.. der Mörſer Block, I, 395, perreklis, perkliſ — das Neſt; R. përkliſ, pleiks, pliks — kahl von Haaren, pleikums — die Kahlheit, Blöſe, pohpis, pohpe — ein mooſichter weicher Hügel in Heuſchlägen; Polſter; R. puôpis — Filz, Polſter, Kummepolſter, pohteht — Pfropfen, II, 239 u. I, 422,.. arī pie Elverſa, pohtiņſch — ein Pfropfreis, pohtwaſks — der Baum-Wachs, I, 119, raſme, raſcha — die Treflichkeit, raſchġis.. ein verreffelt Stück, ſahrtot — erröthen.., ſahſch — barſch; galſtrig, wie alte Butter; ſahſch Sweeſts — alte Butter, R. ſâjſ, ſâjſ sviêſts, ſâji kaſtupeli, ſaiwe, ſaiwa, atſpohle — ein Weberſpuhl.., ſakkums* K. eine Mißtgage, ſawtiba — das Eigene, ſein Eigen, ſomaſgas — Spülwaſſer, ſomeſti, ſomeſtawas — die Schnur, womit das Kummth zugezogen wird; R. ſuômastaükla, ſowahrdis* ein Namensgenannter; R. ſuôvârdis, ſpihgula.. Glanz, ſplaudalas, ſplaudakas — Speichel; R. ſplaūdakas, ſprehgaiņi laiki — durchdringende Kälte, ſtumdiklis.. Machine oder Mühle, die von Menſchen Händen getrieben wird; ein Machinen mäſſiger Menſch, ſtundenis — eine

Schlaguhr auch Sanduhr, Stundenglas.., suhže* eine
 Schaarte, ūmbrs Lith. ein Aurochs, ūmbra, ūbrarags*
 ein Kuhhorn zum Blafen, ūchaudeklis — ein Weberſpül,
 II, 274 u. I, 571; ūchaudiklis, ūpohle, I, 494, ūchlup-
 ūtis — ein Liſpelnder; R. ūlupstis, ūeejt, aiūjeejt L.
 einen Ofen mit Leimen verūchmieren, II, 289 u. I, 541, taujs —
 ūchildernd in Farben, težžele.. ein ūSchleifrad, II, 348;
 težžeeelis, I, 465; R. teciēls, tihrelis.. ein zum Heuūchlag
 gereinigter Moraūt oder Buūch; R. tiriklis, trimdā.. likt —
 des Landes verweiūen, tulūna.., usmawa — eine Muffe,
 waūūaraudūis.., waūcha* Lith. eine Kette, waūchoht..
 Lith. ūSchlitten fahren, weeplis* eine Hülle, Masque, II, 381;
 ganze Verkleidung, I, 385, wehrpatta — Wirbelwind; R.
 vērpatā, žetturkūnis — das Viertel, I, 547; R. çetuūksnis.

P. Šmita publicētajos Langes latvieūu vārdnīcas materiālos
 atrodam vėl arhaismus (piem., naggadauūis — ein
 Augenaržt, remmeūis K., warūcha — ein Chaos, tagad:
 «haoss» vai «sajukums», žerrokūlis* der groūūe Catechis-
 mus, I, 166 u. c.), etnogrāfismus (ahwe* ein Hellepart,
 apdrohkūts — der Qverdel am Weiber Rock, apūillas*
 Fuūtūcher, Bett-ūStrūmpfe, apmutūchi* K. ein ūberwurf,
 Rock, II, 21 u. I, 527 u. c.), dialektismus jeb apvid-
 vārdus, barbarismus, individuālus jaundari-
 nājumus u. c.

Dažus etnogrāfismus P. Šmits izrakstijis atseviūki ar nosau-
 kumu *Etnogrāfiskas ziņas* (48—55), turpat dodams arī pa-
 runas (55—57) un tautasdziesmas (57—58), kas fik-
 sētas Langes vārdnīcā.

Detalizēti Langes vārdnīcas apvidvārdus aplūko arī
 D. Zemzare (1961, 137—142), kā arī sniedz vėl šādu leksisku
 materiālu izrakstu: aizguvumus no slavu valodām
 (142—144), aizguvumus no ģermāņu valodām
 (144—146), aizguvumus no Baltijas somu valo-
 dām (146), internacionālismus (146—147) un topo-

nīmiku (147—152, arī 1957, 23—32). Īpaši D. Zemzare (1961, 135—137) apskata īsos atvasinājumus: *aizstāvis, atmiņa, atziņa, dima, garšas, miņa, milā, necienā, rieba, uzvare*, kā tagad literārajā valodā ieviesušos, un mazāk pazīstamus, izloksnēs vai rakstos retāk sastopamus: *aizdeve, degas, dimza, diva, divs, glauma, glize, mine, nuoraugs, nuozis, šķinis* (137).

No iepriekšējā redzam, ka «Langem ir izdevies reģistrēt daudz vārdu, ko līdz tam citi leksikogrāfi nebija dzirdējuši un kas, piem., G. F. Stenderam, pat šķituši aplami. Langes uzrakstījumos atklājas labi, tautā pazīstami lietu un jēdzienu nosaukumi, kuru vietā līdz tam leksikogrāfi un baznīcas literatūra pazina aizguvumus vai vienveidīgus atvasinājumus ar parasto izskaņu *-šana*, vai arī vispār nezināja nekāda nosaukuma. Langes vārdnīcā, piem., parādās jēdzienu nosaukumi «atlikkums II 35., «atšpihdums» II 38., «attahļums» II 39., «behgums» I 190., veci verbi «Djeet» II 86. un «Jundeht» II 137., no kuriem tagad pazīstami atvasinājumi *dzeja* un *junda*. Langes vārdnīcā ir vēja nosaukums «pluhdenis» II 238., «Eekawa» 'skavu' nozīmē II 100., piemetinājuma nosaukums «piedehklis» I 68., kas tagad lietoti arī kā valodniecības termini. Nespējīga cilvēka nosaukums «neļpehjneeks» II 316., apkopējas nosaukums «aptekņe» II 28. un daudzi citi Langes vārdnīcā atrodami atvasinājumi ir sastopami arī tagad literārajā valodā.» (D. Zemzare, 1961, 135.)

Apzinādamies latviešu valodas bagātos resursus, J. Lange varēja droši vērsties pret ģermānismu ieviešanu latviešu valodā, par ko viņš izteicies, kā jau minējām, savā manuskriptā *Vidzemes ļaužu vecas un jaunas būšanas stāstos* (1753.). Arī savas vārdnīcas priekšvārdos J. Lange vēršas pret latviešu valodas piesārņošanu ar barbarismiem, pret verdziskiem frazeoloģismu tulkojumiem, pret vāciskām teikumu konstrukcijām. Sai sakarā Lange saka, ka «tā esot smejama vācu kļūda (lächerlicher Missgriff der Deutschen), kad viņi latviski izsakoties

pilnīgi pēc vācu gara, tulkodami vārdu pa vārdam vācu teikumus; no tam ceļoties latviešu valodā ģermānismi, kas latviešiem mācāmā priekšmeta saprašanu stipri apgrūtinot. Viņš pieved pāra piemērus. Vācu vārdam «treiben» esot bez viņa īstās nozīmes (latv. dzīt) vēl sava sāņus nozīme: womit umgehen, es üben. Piem., sakot: Abgötterey, Hurerey treiben: latv. vārdam *dzīt* neesot šīs nozīmes, un tomēr vācieši tulkojot: *elkadiesību dzīt* [kursīvs mūsu, A. O.], kas nozīmējot pavisam ko citu, nekā vācu teikums izsaka.» (M. Ārons, 1921, 337.)

J. Langes minētais kļūdainais verba *dzīt* frazeoloģiskais tulkojums droši vien savā laikā bijis par apsmiekla objektu. Kā tā parodējumi būs radušies latviešu frazeoloģismi: *dzīt bārdu*, *dzīt velnu*, blakus vēl citiem aizguvumiem: *dzīt jokus* (Scherz treiben), *piezīt* parādus (die Schuld beitreiben) u. c.

J. Langes veclatviešu rakstu valodas vārdu krājums vēl arī turpmāk pētījams.

Tā, piemēram, ir pētījams jautājums par salikteņiem, lai noskaidrotu, kādi salikteņi pēc vācu valodas parauga darināti veclatviešu rakstu valodā pirms Langes, kādi būtu viņa jaundarinājumi un kuri varētu būt tautā noklausīti. Minēsim pēc S. Skoteles diplomdarba (1960) šeit tādus salikteņus, kas tagad ir uzlūkojami par arhaismiem, jo to vietā mūsdienā valodā lietojami citi vārdi (iekavās minētais cipars norāda diplomdarba lappusi):

Substantīvi salikteņi: aĶinsligga I 151 (asinssērga 23), aĶinspehrens I 151 (asinspirts 23), beedragabbali I 503 (apadi 23), biĶĶukallejs I 162 (ieroču kalējs 24), breeĶchu-gohws I 204 (brīežu māte 24), Ŷeltekka II 399 (ein LandĶtreicher — klaidonis), Deewabihjatajs I 287 (ticīgais 24), Deewa-wehrĶiņš II 75 (malkas steķi, kraķis 24), diwiprahtiba II 81 (Zweifel, Wankelmuth — Ŷaubas, svārstība), duhmujaglis I 303 (kramplauzis 25), dĶihweskahрта I 303 (dzīves veids 25), ehwerjehliba I 371 (Leichtfertigkeit — vieglprātība, neapdo-

šinnig — ietiepīgs, stūrgalvīgs), I 300 (Hartnākkig, patgalwigs, štuhrs, štuhrgalwigs), pušlihdjigs I 297 (Halb und halb — uz pusēm), pušchlihdjigs I 392 (Mittelmāššig, widdujahds, pušchlihdjigs — viduvējs), trakgalwigs I 517 (Tolkühn — pādrošs, pārgalvīgs), weenjirdigs I 202 (Einträchtig — vienprātīgs, saskanīgs, saderīgs, saticīgs), weenteejigs I 250 (Fromm, nicht böje, weenteejigs, d. i. gelaššen, šanft), I 268 (Gelaššen — mierīgs, aukstasinīgs, nosvērts), II 380 (gelaššen).

No visa sacītā izriet, ka J. Langes vārdnīca ir ļoti svarīgs latviešu leksikas vēstures avots.

Par J. Langes valodu sk. turpmāk arī *Latviešu Ārste* (1768) nodaļā «Pirmie periodiskie izdevumi latviešu valodā».

Gothards Frīdrihs Stenders (1714—1796)
veclatviešu rakstu valodas vēsturē

G. F. Stendera, saukta Vecā Stendera, literārā darbība cieši savijusies ar latviešu valodas studijām. G. Stenders, beidzis teoloģijas studijas Jēnā un Hallē, atgriezies dzimtenē, strādājis par mājskolotāju, Jelgavas pilsētas skolotāju, par mācītāju Lindes (Birzgales) draudzē no 1744. gada, Žeimes (Ziemeļlietuvā) draudzē no 1753. gada, par skolotāju Vācijā no 1759. gada Helmštētē un Kēnigsluterā (toreizējā Braunšveigas hercogistē), kādu laiku uzturējies Hamburgā, no 1763. gada Kopenhāgenā, no 1766. gada līdz mūža beigām 1796. gadā par mācītāju Sunākstē. Latviešu literatūras vēsture, I, (LPSR ZA izd. Rīgā 1959) šai sakarā atzīmē, ka jau ar 18. gs. vidu sākas viņa literārā darbība latviešu valodā: «Karaļaučos 1753. gadā iespiests Stendera tulkojumā B. H. Brokesa dzejojums «Rāms laiks pēc pērkonā briesmas». Stenders piedalījās Kurzemes dziesmu grāmatas 1754. gada izdevuma sagatavošanā un 1756. gadā izdeva grāmatu «Svēti stāsti».

Viņš cītīgi mācījās no tautas mutes latviešu valodu un krāja materiālus gramatikai un vārdnīcai. Stendera biogrāfs J. Čarnevskis liecina, ka, sarunājoties ar latviešiem, viņš «ar tāfeli rokā fiksēja katru uzkrītošu vārdu, katru nepazīstamu izteicienu». Stenders pats savā gramatikā ieteicis citiem vācu mācītājiem, kas strādā latviešu draudzēs, pazemīgi un laipni sarunāties ar latviešu zemniekiem, jo «mācītājs tā iepazīstas ar dažiem izteicieniem un jēdzieniem, kas viņam vēl bijuši sveši,

un visas tādas īpatnības viņš tūdaļ var piezīmēt savā kabatas grāmatiņā.» Viņš piebilst: «Tā es pats esmu darījis no sākta gala un tāpat daru arī vēl tagad.»

Braunšveigas pilsētā 1761. gadā iespiesta viņa latviešu gramatika un vārdnīca «*Neue volltändigere Lettiſche Grammatik, Nebſt einem hinlänglichen Lexico*».. 1766. gadā.. Jelgavā iespiesta viņa grāmata «*Jaukas pasakas in stāsti*», kuras manuskripts sagatavots jau ārzemēs. Sekoja rosīga literārā darba gadi. 70. gados iznāca «*Augstas gudrības grāmata*» (1774), «*Svētas gudrības grāmatiņa*» (1774), «*Jaunas ziņģes*» (1774), «*Tās kristīgas mācības grāmata*» (1776), 80. gados «*Jauna gada vēlēšanas*» (1782), «*Jauna ABC un lasīšanas mācība*» (1782), «*Jauna izskaidrota dziesmu grāmata*» (1783), «*Ziņģu lustes*» (I—II, 1783—1789) .. latviešu gramatikas (1783), vārdnīcas (1789), pasaku un stāstu pārstrādātie izdevumi, bez tam publikācijas vācu un latīņu valodā. Latviešu valodā strādājošo vācu literātu vidū Stenders bija kļuvis par izcilāko autoritāti.» (438—439)

G. Stendera gramatikas (1761, 1783²)

1761. gadā Braunšveigā iespiestā G. Stendera **Neue volltändigere Lettiſche Grammatik, Nebſt einem hinlänglichen Lexico**.. tātad publicēta kopā ar nelielu vārdnīcu kā pielikumu. Šā izdevuma pielikumā ievietotas arī 18 dziesmas (Stendera tulkojumi un oriģināli) un latviešu brahiloģismi: 140 sakāmvārdi un parunu un 23 mīklas.

1783. gadā Jelgavā iespiests G. Stendera gramatikas otrs izdevums **Lettiſche Grammatik**, kas titullapā apzīmēts kā pārlabots, papildināts un no jauna pārstrādāts, taču bez vārdnīcas. Tās papildinājumi bijuši tik plaši, ka sagatavots īpašs vārdnīcas izdevums, kas iznācis 1789. gadā.

Priekšvārda vietā otra izdevuma sākumā norādīts, kādos

14 virzienos izdarīti gramatikas pirmā izdevuma labojumi un papildinājumi:

1. Latviešu tekstam visos gadījumos pievienots vāciskais.
  2. Latviešu valodas sākotne atvasināta no slavu valodas un norādīta Kurzemes un Zemgales vārda cilme.
  3. Latviešu burtu secība un to izruna dota saskaņā ar latviešu ābeci.
  4. Deklināciju apskatām pievienotas paradigmas.
  5. Verbu laiki pārkārtoti un pa daļai ieguvuši jaunus nosaukumus.
  6. Konjunktīvs ir pārskatāmāk izskaidrots.
  7. Pēc šiem pārkārtojumiem sniegti Verbi subst. un auxiliaris Passivi shemati (un arī verba *sargāt* paradigma) un plašinājumi.
  8. Līdz ar to vispārīgā konjugācijas tipoloģija ieguvusi citu izkārtojumu.
  9. Tāpat arī sintakse verbu izteiksmju lietojumā, lai būtu harmonija.
  10. Kā II un III konjugācijas verbu saraksts, tā arī partikulu un sakāmvārdu klāsts manāmi palielināts.
  11. Īpašs papildinājums dots dialektu apskatā sakarā ar īpatnējo rakstu dialektu.
  12. Idiotismu nodaļa ieguvusi manāmu papildinājumu ar homonīmiem jeb divnozīmīgiem vārdiem, ar latviešu mēnešu nosaukumu precizējumiem, ar materiālu par tulkošanu latviešu valodā un ar latviešu mitoloģiju.
  13. Poēzija apcerēta jaunā veidā (Die Poējie ijt auf einen beßern Fuß geßejt) un parādīti ceļi, kā var kļūt par labu latviešu dziesminieku.
  14. Iepriekšējo dziesmu vietā, kas tagad citur nodrukātas, pievienotas divas jaunas.
- Tādā kārtā G. Stendera gramatika otrā izdevumā aptver ievadu par latviešu valodu (1.—10. §), I. Ortogrāfiju (11.—22. §), II. Etimoloģiju (23.—131. §), III. Sintaksi

(132.—182. §), IV. Dialektus (183.—197. §), V. Idiotismus (198.—217. §), VI. Dzeju (219.—233. §) un divas dziesmas (Deews Wiŕjur; Deewa Leelums).

Tāpat kā iepriekšējo gramatiku autori, G. Stenders nešķir fonētiku no ortogrāfijas, runā par burtu izrunu; ar etimoloģiju saprot to, ko mūsdienās saucam par morfoloģiju; sintaksē aplūko vārdšķiru lietojumu.

G. Stendera Latviešu gramatikas ievadā mēģināts noskaidrot latviešu valodas vietu citu valodu starpā. Te pareiza ir 1. §-ā izteiktā teze, ka latviešu valoda ir lietuviešu valodas māsa, turpretim 2. §-ā minētā teze, ka abas šīs valodas ir cēlušās no slavu, aplama, ko J. Endzelīns aizbildina sekojoši: «Vecais Stenders, zināms, arī savos valodnieka darbos ir sava laika bērns. Salīdzināmā indo-eiropiešu valodu gramatika toreiz vēl nebija nodibināta, un nezināja pat, ka latviešu, leišu un prūšu valodas ir rada ar slavu, ģermāņu, ķeltu, itaļu, grieķu, āriešu u. c. valodām. Stenders, kas bija iepazinies arī ar slavu valodām, nevarēja, zināms, nepamanīt, ka latviešu valodai ir zināma līdzība, piem., ar krievu valodu.» (J. Endzelīns, 1914, 907.)

G. Stenders latviešu valodas tuvumu krievu valodai rāda ar virkni verbu, numerāļu un substantīvu piemēriem, kā arī ar fleksiju, ar atgriezeniskā vietniekvārda lietošanu visās trijās personās un arī ar to, ka savstarpīgā satiksmē latvieši un krievi ļoti viegli iemācoties viens otra valodu. 3. §-ā G. Stenders piemin aizguvumus no vācu valodas, 4. §-ā norāda uz atsevišķiem saderīgiem vārdiem latviešu un grieķu, kā arī latviešu un latīņu valodās, 5. §-ā min nejaušas leksiskas saderības ar citām valodām, bet 6. §-ā pasvītro kaimiņu igauņu valodas ģenētisko svešumu, pieminēdams, ka Kurzemē latviešu starpā dzīvojot šo kaimiņu radnieki krieviņi un lībieši.

Ar aplamu motivāciju (7. §) apliecināts, ka latviešu valoda ir viena no vecākajām Eiropas valodām, kura kopš tā laika, kad vācieši latviešus paverdzinājuši (unter das Joch gebracht

worden, 8. §) ir tikai zemnieku valoda. Seko novadu norādījums, kuros runā latviski, un divas piezīmes. Vienā no tām senprūšu valoda aplam dēvēta par latviešu valodas dialektu, otrā — sacīts, ka reiz kāds no Kurzemes cēlies krievu virsnieks Stenderam stāstījis, ka ķeizarienes Annas laikā tas nokļuvis «tatāru» zemē pie Bugas upes, kuru valoda bijusi tik līdzīga latviešu valodai, ka tie apmēram sapratuši latviešu valodu. J. Endzelīns, atstāstījis šo ziņu, piemetina: «ja šai ziņai ir kāds pamats, tad šie «tatarī» ir varbūt bijuši kādas tagad izmirušas baltu cilts atliekas.» (J. Endzelīns, 1914, 910.)

Ievada 9. §-ā runāts par latviešu un kuršu valodu kā sinonīmiem un zemgaliešu vārds skaidrots pretstatā augšgaliešiem.

Beidzot, ievada 10. §-ā latviešu valoda raksturota kā tāda, kas gan nav bagāta, bet ir skaidra, labskanīga un jauka (zierliche).

Gramatikas pirmā — Ortogrāfijas daļa sākas (11. §) ar paskaidrojumu, ka latviešu rakstā lieto latīņu burtus, drukā vācu, t. i., fraktūru. Nākamajā 12. §-ā sniegts latviešu alfabēts ar norādi, kā burti izrunājami ar atbilstošām vācu valodas skaņām. Šai sakarā norādīts, ka latviešu valodā trūkst *f* un *h*, ka latviešu valodai īpatnēji virgulētie līdzskaņi *ġ*, *ķ*, *ļ*, *ņ*, *ŗ*, kā arī saliktie burti *ŷch*, *ŝch* un *tŷch*. Lai gan 13. §-s pakļauts nodaļai par burtiem, ņāču tanī skarti fonētikas jautājumi: runāts par īsajiem un garajiem patskaņiem, kas latviski saukti — Ēkandineeki, par diftongiem (Jummi) *ai*, *ei*, *ee*, *au*, *ui*, par līdzskaņa (Neŝkaņņi) *ω* izrunu vai elidējumu dažos vārdos. Divskanis *uo* nav saklausīts, bet raksturots kā patskanis *o*.

Par izrunu 14. §-ā ārzemnieki darīti uzmanīgi uz starpību starp balsīgiem un nebalsīgiem līdzskaņiem *b* un *p*, *d* un *t*, *z* (*ŷ*) un *s* (*ŝ*), kā arī uz *g* un *j* un *k* un *ķ*, kuru izšķiršana svarīga nozīmes starpības izteikšanai (piem., *Ķad ŷallŝ ŷahles* us *ŷallas kà ŷahls ŷpihguļo*). So skaņu, kā arī kvantitātes sajaukšana runātāju var padarīt smieklīgu latviešu acīs,

piem., ja frāze «Jēzus jāja uz kāzām» tiek celta priekšā kā «Jēzus jāja uz kazām» vai «mēs lūdzam par muižnieku dēliņiem» kā «mēs lūdzam par muižnieku teliņiem».

Taču, apspriežot nodaļu par akcentu (15.—20. §), J. Endzelīns norāda, ka arī pats G. Stenders latviešu valodu nav pilnīgi apguvis, lai gan «Latviešu izrunā St. laikam diezgan vērīgi bija noklausījies. Tā viņš, piem., piemin, ka dažos vārdos (piem., p a m a z ī t i ņ ā m) akcents nav uz pirmās zilbes un ka, piem., vārdā «saiešana» palīga akcents var būt vai nu uz otras, vai uz trešās zilbes. Bet pilnīgi St. latviešu izrunu nav piesavinājies, un no viņa izrunas latviešu zemnieki būs droši manījuši, ka tas nav latvietis. Par latviešu *o* (t. i., divskani *uo*) tas māca, ka tas izrunājams kā vācu *o*, un latviešu (vecās ortogrāfijas) *ee* — kā vācu *ee* (piem., vārdā *Seele*).. Un intonāciju starpību tas droši nav izdzirdējis: kad tas runā par izrunas starpību starp vārdiem *vêlê* «er wünscht» un *vêle* «er wälzte», tas atrod starpību te tikai otrā zīlē! Un īso *-a* galotnēs tas bieži uztvēris kā *-e*; tā, piem., tas raksta «Rihge» (=Rīga), «likke» (=lika) u. c.; nepareizās pagātnes formas (kā «likke» u. c.) sastopamas jau agrāk (sākot no Adolfa) un arī vēl pēc Stendera mūsu rakstniecībā līdz pat 19. gadsimteņa vidum (par pamatu tām bija vecās un izloksnēs vēl tagad lietojamās formas ar galotni *e* — kā *vede*, *nese*, *jauce*, *ļāve*, *ciete* u. c., pēc kuru parauga sāka nepareizi rakstīt arī «likke» u. c. pareiza «lika» u. c. vietā, un bez tam vācu auss labi neizšķīra galotņu *-a* no *e*.)» (J. Endzelīns, 1914, 908—909.)

Ortogrāfijas 21. §-ā par burtu pārveidojumiem G. Stenders aplūko, kā latviešu valodā tiek pielāgota svešu [īpaš]vārdu izruna, piem., Hans — Anšis, Kristus — Krištus, Michel — Miķķelis, Philipp — Wihlips, Frit₃ — Pri₃₃is, Wri₃₃is vai pat Ēpri₃₃is, Otte — Attis, Catharina — Katšche u. tml.

Ortogrāfijas pēdējā 22. §-ā aizrādījumi par dažu diakritisku zīmju lietošanu, no kuriem šeit pieminams gravja lietojums

dažos adverbos (tā, kā, ņchē, tē), partikulā (tebē) un izsaukmes vārdos (wē, ā brahliht, è ko).

G. Stendera Latviešu gramatikas otra daļa — etimoloģija, kā teikts, aplūko morfoloģijas jautājumus. Par šo daļu J. Endzelīna vārdiem sakāms, ka «Gramatikas formas St. vispāri labāki piesavinājies kā izrunu» (J. Endzelīns, 1914, 909).

Daļa sākas (23. §) ar trim vispārīgiem likumiem, kas nemami vērā visā gramatikas apcerējumā, un proti: 1) vārdu darināšanā sastopama līdzskaņu mija: $g > dz$, $k > c$, piem., Beigt.. beidjis, f. beiguņi. Lik̆t.. ližģis, f. likkuņi. Raudņiht.. praeņ. rauga. Lohģiht.. praeņ. lohku. Kungs.. dim. kundņiņĶch, kohks.. dim. kohģiņĶch. ņemneeks.. f. femneeģe; 2) jāievēro zilbju kvantitāte; 3) latviešu valodā, tāpat kā franĶu, ir tikai divas dzimtes: vīriešu un sievietēšu, ko norāda ar artikuliem Tas, Ta; nekatra dzimte atveidināma ar vīriešu dzimti, piem., vācu Was iņt das? kas tas irr?

Substantīvu apskatā, tāpat kā H. Adolņi, arī G. Stenders izņķir 6 deklinācijas (24. §). Locģjumu skaits ir seņi ņādā secībā: nominatģvs, ģenģtģvs, datģvs, akuzatģvs, vokatģvs un ablatģvs localis. Paradigmās uzrādģtās vietas ablatģva formas atbilst mģdsienu lokatģva formām. Atņķirģbas paradģmā (24.—34. §-am) atģimģjis J. Endzelģns: «Daģam varbģt ņķiet, ka St. nodariģis kģģdu, dodams, piem., no «sapnis» akuzatģva formu «sapģu» (blakus arī parasto «sapni»), bet akuzatģva (un instrumentģļa) formas kā «sapģu» ir vģl tagad sastopamas daģās inflantģēšu un tģmnieku izlokšnģs. Bet, kad St. min. tģdas formas kā datģvu *bendam* (viensk.) un *bendģm* (daudzsk.) un akuzatģvu *bendu* (viensk.) un *bendus* (daudzsk.) no nominatģva *bende*, jeb *es esusi*, *bģģsusi* parasto un pareģzo *es esot(i)*, *bģģot(i)* vietā, jeb izteicienu «no abas pusēs», tad gan stipri jģģaubģs, vai Stendera minģtģs formas ir tieģām tautas valodģ bijuģas lietoģamas.» (J. Endzelģns, 1914, 909.)

Vairģki paragrģfi (35.—41.) aplģko latvieģu valodas demģnutģvus. 40. §-ģ minģti adjektģvu (maģiņģch, maģģiģa, nabba-

djiņŃch, nabbadŃite) un adverbu deminutīvi (taggadiņ un taggadiht, tuhdaliņ un tuhdaliht, lehniņam un lehnihtim, lehnitam, pamaŃihtim, maġġeniht). LatvieŃi lietojot pat subdeminutīvus (41. §), piem., blakus formām brahlihts un brahlulis arī brahlulitis, blakus formām lehniņam un lehnihtam arī lehnihtiņam.

Lietvārdu apskats G. Stendera LatvieŃu gramatikā beidzas ar 42. paragrāfu par mobiliem substantīviem, kā saukti tie, no kuriem regulāri var atvasināt sievieŃu dzimtes lietvārdus, minot *a* — *a* (nejehga — nejehga), *e* — *e* (nerimŃche — nerimŃche), *s* — *a* (wehrġs — wehrġa), *is* — *e* (Ńaglis — Ńagle), *js* — *ja* (arrajs — arraja, Ńtrahdatajs — Ńtrahdataja, dewejs — deweja), *eeks* — *eeġe* (Ńemneeks — Ńemneeġe), *ens* — *ene* (klahwens ClahŃens Ńohn, klahwene ClahŃens Tochter, brahlens ein BrudersŃohn, brahlene Bruderstochter). Izņēmumi esot: Pohlis — Pohlite, Ńchihds — Ńchihdauka, Nabbags — nabbagē (kā subst.), bet nabbaga (kā adj.).

Bez tam (42. §) īpaŃi atzīmēts, ka no vīrieŃu dzimtes personu vārdiem sievieŃu nosaukumus darina ar izskaņu *-iene*: Blinke, fem. Blinġeene, Pehteris, f. Pehtereene, Jehkabs, f. Jehkabeene.

Par adjektīviem (44.—50. §) G. Stenders nepasaka nekā jauna, salīdzinot ar AdolŃi gramatiku, ja neskaita piezīmi, ka latvieŃi, eleganti izsakoties, bieŃi lietojot adjektīvus ar noteiktām galotnēm nenoteikto galotņu vietā (48. §).

Numerāļi (51.—54. §) izdalīti īpaŃā vārdŃķirā. Pie tam kārtas skaitleņi nosaukti ar nenoteiktajām galotnēm. Par numerāļiem daŃas piezīmes dotas arī sintaksē 146. Ń-ā.

Pronomenu apskats trūcġgs (55.—59. §). Dotas tikai pronomenu *es*, *tu*, *sevis*, *kas*, *Ńis* un *pats* paradigmas. Lokatīvi (t. i., «vietas ablatīvi») nav minēti pronomeniem *es*, *tu*, *sevis*, *kas*, bet tikai pronomeniem *Ńis* un *pats*. Bez tam nosaukti (56. §) piederības pronomeni mans, taws, Ńaws, muhŃs (muhġa), juhŃs (juhġa), mannajs, tawajs, muhġajs, juhġajs,

ṣawajs un (57. §) šādi: wiṣṣch, kahds, ṣchahds, tahds, kuṣṣch, katrs, žits. Par attieksmes, atgriezeniskā un piederības vietnieku vārdu lietošanu runāts sintaksē (147. un sek. §-os).

Verbu un participu izklāsts ir gan plašs, taču nepilnīgs un kļūdainis, tāpat kā iepriekšējo gramatiku autoriem. G. Stenders pēc infinitīviem izšķir (88. §) trīs konjugācijas: pirmajā iekļauti verbi, kam vairāk nekā viena zilbe infinitīvā; otrā — vienzilbīgie verbi, kam infinitīva galotnes priekšā patskanis; trešajā — vienzilbīgie verbi, kam infinitīva galotnes priekšā līdzskanis. J. Endzelīns, kritiski novērtēdams verbu izklāstu, atzīmē, ka «konjugācija vispāri Stendera gramatikas vājā puse: visus verbus tas sadala tikai 3 grupās, tā ka viņa katalogā atrodam blakus, piem., *dzīt* (dzenu), *dzīt* (dzīstu), *mīt* (minu) un *vit* (viņu), St. nav sapratis, ka, verbus grupējot, jāraugās viscauri arī uz tagadnes celmu. Gadās arī tā, ka St. noturējis kāda vārda izlokšnes formu par patstāvīgu vārdu; tā, piem., tas min *tirpt* un izlokšnes formu *tierpt* [124. lpp., iestarp. A. O.] kā divus šķirtus verbus, lai gan tie īsteni ir tikai viens un tas pats vārds.» (J. Endzelīns, 1914, 909.)

«Rodas man šaubas arī par to,» saka J. Endzelīns, «ka tiešām ir kaut kur bijušas pazīstamas tagadnes formas, kā *beidžu*, *kliedžu* [iestarp. A. O.] u. c. (pareizo *beidzu*, *kliedzu* u. c. vietā) un tagadnes formas *miju*, *riju* (ar gaṣu ī!) blakus pagātnes formām *miju*, *riju* (ar īsu ī!).» (J. Endzelīns, 1914, 909.)

No verbu izteiksmēm apcerētas indikatīvs (74. u. c. §-os), imperatīvs (76. u. c. §-os), konjunktīvs (77. u. c. §-os), tālākā sakarā (112. §-ā) arī vajadzības izteiksme (Modus Neceſſitatis). Bez tam pie verbu modiēm G. Stenders pieskaitījis arī infinitīvu, kam, tāpat kā latīņu valodā, esot gerundija, supīna un participa formas, kuras tomēr latviešu valodā lietojot citādi. Tātad G. Stenders, no vienas puses, gribēdams iekļauties latīņu valodas shēmās,

no otras puses, spiests konstatēt, ka tās ne ik reizes atbilst latviešu valodas faktiem.

No mūsdienās nelietojamām divdabju formām G. Stendera gramatikā apcerētas vēl formas ar *-ots*, *-oti* (eļjots, eļjoti, 65. un 77. §-ā), *-us*, *-usi* (eļjus, eļjuši, 66. un 77. §-ā).

Prepozīciju apskatā, tāpat kā Adolfi gramatikā, iekļauti arī priedēkļi (inseparabiles): *at-*, *ie-*, *sa-* (121. §-ā). Uzsvērts (115. §-ā), ka latviešu valodā nomeni vienskaitlī pie prepozīcijām lietojami ar citu locījumu nekā nomeni daudzskaitlī, kuri bez izņēmuma lietojami pie prepozīcijām datīvā. G. Stenders izdala postpozitīvās prepozīcijas (120. §-ā) *dēļ*, *pēc* un *labad* vai *labā*, pie kurām nomeni kā vienskaitlī, tā arī daudzskaitlī lietojami ģenitīvā. Piemēru ar daudzskaitli gan trūkst. Sarakstā (117. §-ā) sastopam tādus prievārdus, kas mūsdienu valodā vairs nav lietojami: Kahrt um, umher (ar akuz.), Klaht nahe bey (ar ģen.), Şahnis beyseit (ar ģen. un dat.) un Şe₃₃ (fe₃₃zen) nebenhin (ar akuz.). Prievārds *iz* (Is) dots ar norādi, ka lietojams Vidzemē, bet prievārds *zam* (Şam) Augšzemē. Par prievārdu lietošanu sintaksē 173. §.

Tālāk seko paragrāfi (no 122.—128.) par adverbiem un citām partikulām, kā, acīmredzot, nosauktas visas neloķāmās vārdšķiras, izņemot prepozīcijas.

Tā kā adverbu un konjunkciju lietošana sagādājot lielākās stilistiskās grūtības (127. §-ā), dots to alfabētisks saraksts 128. §-ā (pēc vācu vārdiem), kurā iekļautas arī interjekcijas un adverbīāli lietojamas prepozīcijas. No piezīmēm 126. §-ā vērojams, ka G. Stendera laikā jau arhaiskas kļuvušas formas *āran*, *iekšan*, *aiz to*, par kurām teikts, ka tās lietojot aplam.

Morfoloģijas (Stendera apzīmējumā: etimoloģijas) daļa beidzas ar samērā plašu nodaļu par atvasinājumiem (129. un 130. §) un salikteņiem (131. §).

Kā atvasinājumu elementi minēti *-js* (*-ja*), *-tājs* (*-tāja*) (īpaši neizdalot arī *-ājs* (*-āja*), *-ējs* (*-ēja*)), *-ēns* (*-ene*), *-nieks*

(-niece), -eklis, -šana, -ība, -jums, -iens, -īgs, -ains, -išks jeb -isks, verbiem -nāt un -elēt.

No latviešu valodas vēstures viedokļa nozīmīgas ir G. Stendera piezīmes (130. §-ā) par atvasinājumiem ar -ēns un -šana. Ar -ēns (-ene) tiekot atvasināti tēv vārdi (Patronymica), kā: **Klahwens** Claffen Sohn, **Klahwene** Claffen Tochter, von **Klahwis** Claß oder Niklas, **Maddens** Madden Sohn, **Maddene** Maddens Tochter, von **Madde**, Madde oder Madlen. Pēc tā paša parauga atvasina vārdus bērnu apzīmēšanai radniecības nosaukumos, kā: **Brah lens** ein Brudersohn, **brahlene** eine Bruderstochter, **brah leni** Brüderkinder, von **brah lis** der Bruder. **Mahfens** ein Schwesterjohn, **mahfene** eine Schwejtertochter, **mahfeni** Schwesterkinder, von **mahfe** die Schwester. Tāpat arī: **Deewerens** Mannsbruders Sohn, **deewerene** Mannsbruders Tochter, von **deeweris** Mannsbruder. Par radniecības nosaukumiem vispār vēl arī 201. §. Līdzīgi: **Draudfens** eines Freundes Sohn, **draudfene** eines Freundes Tochter, von **draugs** ein Freund. Šai pašā sakarā pieminēti atvasinājumi ar -ēns jaunu dzīvnieku nosaukšanai (tikai vīriešu dzimtē) un pat dažu vietu iedzīvotāju nosaukšanai, kā **Ahbauwens** der an der Abau wohnt, no **Ahbauwe** die Abau, **Gaujenens** der an der Aa wohnt, no **Gauja** der Aafluß in Lief land, gan ar piezīmi, ka šos pēdējos atvasinājumus reti lietojot.

Atskaitot vārdu *brālēns*, Stendera minētos patronimiskos vārdus, kā arī pārējos šai sakarā minētos mūsdienu literārajā valodā vairs nelieto.

Apcerot atvasinājumus ar -šana, G. Stenders devis zīmīgus norādījumus par atbilstošu īsāku formu lietošanu, tā iezīmēdams kādu raksturīgu latviešu literārās valodas turpmākās attīstības līniju: «Apjomā garo vārdu ar -šana vietā var izmantot īsākos ar -a, kur tie iederīgi, kā **Duffa** die Ruhe, *duffeļchana* das Ruhen vietā, *dohma* der Gedanke, *dohmaļchana* das Denken vietā, **rauda** das Gewein, *raudaļchana* das Weinen

vietā, **gauda** das Geklag, gaudašchana das Klagen vietā, **ruhpa** die Sorge, ruhpešchana das Sorgen vietā, **waida** Jammer, Plage, waidešchana das Jammern, Aechzen vietā, **gaida** die Erwartung, gaidišchana das Warten vietā. Diemžēl šādu īsu substantīvu nav pārāk daudz. Cik ļoti būtu vēlams, ka tādu būtu vairāk, jo tie zināmos gadījumos iecerēto ideju palīdz tuvāk izteikt, kā: **Gribba** der Wille, gribbešchana das Wollen vietā, **redja** das Gesicht oder die Kraft zu sehen, redšešchana das Sehen vietā, **djirda** das Gehör, djiardešchana das Hören vietā, **ohjcha** der Geruch, ohjchana das Riechen vietā, **bauda** der Geschmack, baudišchana das Schmecken vietā, **juhta** das Gefühl, jušchana das Fühlen vietā utt. Bet, tā kā šie, acīm redzot, ir autoru jaundarinājumi (jēlbūt gemachte Wörter), pagaidām tie nav (ērti) izmantojami.» (156.)

Salikteņu apskatā, atskaitot dažus bahuŗrihi tipa salikteņus (Mell-aŗŗis, aisuppis, weenradŗis, bes-wallodis, ņtuhrgalwis), G. Stenders nav fiksējis ko īpaši raksturīgu.

Sintakses daļā aplūkots dažādu vārdšķiru vāŗdu un formu lietojums, un J. Endzelīns atzīmē, ka «Par sintaksi un frazeoloģiju Stenderam dažkārt ir labi novērojumi» (1914, 909).

Par artikulu pareizi atzīmēts (133. ņ), ka parasti latvietis to pie substantīviem nelietoŗot un ka latviski tas īstēni ir norādāmais pronomens.

134. ņ-ā minēts, ka īpašvāŗdi dažreiz nozīmē kalendāra laiku, tā: Kad Jahņi nahks, Jahņōs vai us Jahņeem, Jahņus ņwehtiht.

135. ņ-ā aizrādīts, ka verbālsubstantīvus latvietis dažkārt lieto verba finīto formu vietā: Tas ne buhs djihwoŗajs (tas nedzīvos), tas ņehns jau irr arajs (zēns jau spēj art), ta biņe nawa putnu ņchahweja (bise ne visai labi ņauj putnus), Nu wakkars nahk, nu wiņņch irr ņtrahdneeks (. . nu wiņš strādā).

136. ņ-ā: vācu adjektīvsalikteņi ar substantīvu pirmajā daļā tulkojami ar sekojoŗu kā un substantīvu: ņchneeweifņ

balts kā ſneegs, ſteinhart zeets kā akmins, kugelrund appaļſch kā lohde, grasgrün ſaļſch kā ſahlite, blutroth ſarkans kā aſſins.

Divos nākamos paragrāfos runāts par substantīvu saskaņojumu ar adjektīviem un participiem. Piemēru starpā 137. §-ā atrodam arī īpatnējas latviskas konstrukcijas: Wiņſch teižahs gudrs eſſam vai eſſots; Wiņſch leedjahs to darrijs.

No 139.—143. §-am apskatīta locījumu lietošana. Arī te viens otrs latviskas izteiksmes paraugs, piemēram, minētas pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas (Pa wiſſahm mallu mallahm; Pa lauku laukeem; Muhſchu muhſcham; Druſķu druſķās, gabbalu gabbalōs, luppātu luppātōs); nolūka datīva konstrukcijas (Tas buhs ſehklai; Ko praſſees algai); participa akuzatīva konstrukcijas (Es dſirſchu lagſdigallu dſeedam; Es atradde tohs gulloſchus; Tee Judi redſēja Mahriu zeļlamees); laika lokatīva konstrukcijas (Wezōōs laikōs, gaiļōs, Miķķeļōs, Labrentſchōs).

Divos nākamos paragrāfos (144.—145.) par adjektīvu gradāciju pāris novērojumu. Viens no tiem (144. §) par adjektīva *liels* sinonīmajām perifrastiskajām superlatīva formām (ļohti leels, warren leels, wiſſjai leels, gauſchi leels, aplam leels), otrs (145. §) — iepriekšējās sinonīmu rindas turpinājums, kur par tipa piemēru izvirzīts: pahr wiſſeem tas wiſſjuleelakajs u.tml.

146. paragrāfs par numerāļiem uz sintaksi attiecas tādā ziņā, ka te aplūkoti saliktu skaitļu nosaukumi, tātad vārdkopas.

Pronomenu lietošanas apskats (147.—152. §) saista valodas vēsturnieka uzmanību īpaši ar 149. §-u, kurā konstatēts, ka «mūsu smalkajā gadsimtā» pronomens *katrs* vairs neesot lietojams kā attieksmes vietniekvārds, kā tas minēts Adolfi gramatikā, un ka žēl klausīties, kā daži vēl «katrojot».

Nodaļās par verbu lietošanu (153.—166. §) maz raksturīgu novērojumu, samērā daudz sintakses kļūdu, īpaši par infinitīvu lietojumu (155. §). Svarīgs, īpaši tautasdziesmu valodas debitīvu izpratnei, ir novērojums par divējādām lat-

viešu valodas debitīva konstrukcijām (165. §): (sintētiskajām) ar priedekli jā- (Tew ja eet u. c.) un (analītiskajām) ar verba *būt* finitajām formām un konjugējamā verba infinitīva formām (Tew buhs eet, Tew ne buhs melkulim buht, Man bij grahmatu rakštiht).

Nodaļās par īpašiem izteicieniem (167.—172. §) vairāki raksturīgi latviskas izteiksmes novērojumi, no kuriem J. Endzelīns sevišķi izcēlis tāda tipa konstrukcijas kā «Lai eet kur eedams» (171. §), par kurām piezīmējis, ka vēlākie «skribenti tai vietā lieto slavismu: kur arī neietu = куда бы ни шель» (1914, 909).

Īpašo izteicienu klāstā galvenokārt sniegti dažādie latviešu valodas konvariantu tipi; 170. §-ā: Žitts ar žittu; Akls aklam žellu rahda u. c.; 171. §-ā: Lai buht kā buhdams; Lai buht kas buhdams; Lai štrahda kad štrahdadams; Lai dohma kā dohmajoht u. tml.; 172. §-ā: Es klaužiht klaužu; Es šargadams šargu; Nu lihjt kā lihjt; Kā šneeg, tā šneeg; Kā nawa, tā nawa; tepat sastopami arī tautoloģijas piemēri: Behdjin behgt; Aisbahjt bahjam; Jahšchus jaht; Šchibbu šchibbeht; Augumā augt.

173. §-ā par prepozīciju lietošanu neatrodam frazeoloģiski raksturīgus piemērus.

Nākamajos paragrāfos par jautājumiem (174. §), par apgalvojumiem (175. §) un par noliegumiem (176. §) doti raksturīgi novērojumi.

Jautājumu izteikšanas veidi uzrādīti četrējādi: 1) parasti ar partikulu *vai* (woi): woi jau nahk? woi wehl ne nahk?; 2) reizēm tās vietā ar partikulu *arrig*, *arri*, *arr* un *ai*: Arrig wiņšch nahžis? arri jau nahžis? arr jau nahžis? ai jau nahžis?; 3) reti jautā bez partikulas: Irr Kungs mahjās? Ešji tu bijis? un 4) iekavās kā iespējamu jautāšanas variantu G. Stenders min (verbālo) postpozīciju *-g*: Irrag Kungs mahjās? Irrag tew maiņes? Warrig aklis aklam žellu rahdiht? Neģģi tu ešji ehdis no ta aisleegta kohka?

Otrs un ceturtais jautājuma izteikšanas variants ir jau 18. gadsimtā arhaisks, kā tas izriet no G. Stendera piezīmēm, iekavām un bibliiskajiem piemēriem.

Apģalvojuma izteikšanas veids latviešu valodai raksturģgs bez partikulas *ja*, bet *gan*, lģdzģgi kģ latģņu valodģ, atbildams ar to pašu verbu, kas jautģjumģ, vai ar kģdu citu piemģrotu vģrdu: *Woi jau nahģis? Atbildģ: nahģis, vai jau řenn; Woi tu bes řirga nahģis: Atb. Beřch.*

176. ř-ģ sakopoti izteicieni ar divkģrřu negģciju, ko G. Stenders nav vis uztvģris kģ valodas strukturģlu, bet *gan* tikai kģ stilistģsku iezģmi, kas pastģprģnot nolģgumu (verneint deřto řtģrker): *Ne weens ne warr ne-ehdis un nedģehris buht.*

No 177.—181. ř-am apcerģta figurģlģ sintakse (Von der Syntaxi Figvrata): vģrdu elipses piemģri (177. ř), vokģļu izlaidums vģrdos (178. ř), skaņu iespraudums vai piespraudums (179. ř), skaņu mģja (180. ř) un skaņu kontrakcija (181. ř).

«Figurģlģjģ sintaksģ» minģtģs dařas parģdģbas G. Stenders naģvi skaidro kģ raduřģs niekořanģs rezultģtģ, aiz «gara laika». Tģ, piem., viņř uztver senģkģs daudzskaitģlģ datģva formas ar -s (*wiřřeems řilwekeems*) un supģna konstrukcijas (*Ehřtu nogahje; Dřertu prařřa*).

Kģ kontrakciju G. Stenders uztver salikteņu veidořanos no vģrdkopģm (*Bařniřkungs* no *bařniřas Kungs; Leelkungeem* no *leeleem Kungeem; Deem'řchehl* no *Deewam řchehl!*).

Sintakses daģa beidzas ar 182. ř-u par sintaktģskģm v a r i ģ c i j ģ m, kurģ snģgti daři sinonģmiski izteicieni, piem.: *řilwekam řaws darbs ja darra, — řaws darbs darrams, — buhs řawu darbu darriht, — waijag řawu darbu darriht.*

Gramatikas IV daģģ par dialektiģm (183.—197. ř) kģ «labģkais un tģrģkais» latviešu valodas dialekts nosaukts (184. ř) tas, ko Zemgalģ runģjot ap Jelģavu un Bausku, Kurzemģ ap Dobeli, Tukumu, Sabili un Saldu, Vidzemģ ap

Rīgu, Cēsīm un Valmieru, kurā tulkota bībele un kas ietverts arī G. Stendera gramatikā.

Pieminējis un fragmentāri raksturojis augšzemnieku (185.—187. §) un tāmnieku (188.—189. §) izlokšnes, kā arī izlokšņu mistrojumu (190. §), G. Stenders pakavējas pie rakstu valodas žargonā (191. i), apzīmēdams to kā ārkārtēju latviešu valodas dialektu, kas izceļas ar mākslīgi sameistarotu neskaidrību (der sich durch gelehrte Dunkelheit auszeichnen) un valda zināmos rakstos, kuru saprašānai nepieciešami komentāri. Šai dialektā sastopami: vispirms, kā G. Stenders saka, izmeklēti sveši vārdi un izteicieni, kas, ārpus autoru loka, istam latvietim nepazīstami; kā: Juhditajs, ehwerjehliba, mihkjtnejs, juhgiņch, weiknes, miņņa, ūtils, bihks, pleekns, jodjchu, rimts, irdiht, lehtiht, mahdiht, wiħzeht, kļuhdiht, birdinaht, breks pihtnis, ūtuhribai nahwi lemt, Tehwa ūirds atjkkabardjīņch un simti citu. Ar šo piemēru virkni G. Stenders sajaucis vismaz divas parādības: no vienas puses, vācu autoru latvisko žargonu (ehwerjehliba, breks, ūtils «kluss?, mierīgs?») un, no otras puses, apvidvārdus, kas G. Stenderam nav bijuši pazīstami (miņņa), rimts, birdinaht u. c.).

Otrkārt, rakstu valodas žargonā G. Stenders atzīmē latviskus vārdus, kam piešķirta vāciska semantika, resp. verdziskus pārcēlumus, piem., Islikt, islikjchana latviski aizstājami ar isjtahjtīht, isjkkaidroht, isjtahjtīchana, isjkkaidrojchana.

Treškārt, šai žargonā sastopamas samākslotas konstrukcijas, pārblīvētas, nesaprotamas gleznas, piem.: Lai taws karrogs wiħjinajahs, Ķihlo, Ješu jchehligs Deews! Lai taws gohds iswiĶinajahs.

Ar šīm piezīmēm ir apkarota vecā dziesmu grāmata un izvīrģta prasģba pģc stila noteiktģbas un skaidrģbas.

192. §-ģ sniegģts novģrojģms par igauģnu vai somu latvisko runu, kurģ vģrdģ sģkģmos izmet kģdģ lidzskani, ja vģrģds sģkas

ar diviem vai vairākiem (naušt no ņnaušt, mirdeht no ņmirdeht, kreet no ņkreet u. c.).

193. §-ā minēti vairāku vārdu izlokšņu formu varianti (piem., dibbins un dibbens).

194. §-ā G. Stenders aizrāda, ka tīrā stilā jāuzmanās ar apvidvārdu (District=Wörter) iekļaušanu (piem., puhri un kweeņchi, duj un diwi, guns un ugguns, ņtagge un ņtirpe, wallaks un nowads, arrohds un apņirknis, ņtakraņts un waggare u. c.).

195. §-ā aizrādīts uz nevajadzīgu aizguvumu lietojumu (piem., bukkis — ahņis, adder — jeb, tak — tomehr, reitus — jahņchus).

Gramatikas piektā daļā (198.—215. §) G. Stenders atzīmē, ka ar gramatiku vien nepietiek, lai apgūtu valodas īpatnējo lietojumu, bet ka nepieciešama vārdnīca, kurā parādīts vārdu un izteicienu lietojums un kura būtu bagāta ar īsti latvisku frazeoloģiju (198. §). Turpat G. Stenders atzīmē, ka šādas vārdnīcas izveide ir viņa nākotnes nodoms. Pati idiotismu daļa gramatikā īsteni vērtējama kā pirmais latviešu leksikostilistikas apcerējums, kā arī — semasioloģisks apcerējums.

Gramatikas 199. §-ā G. Stenders raksturo latviešu valodas leksikas ainu sekojoši: «Latviešiem kā dzimt-ļaudim bez kultūras (unkultivirten) vispirms trūkst jēdzienu un vārdu, kas vajadzīgi mākslā un zinātnē, tamlīdz arī vārdu, kas nosauc šai zemē nesastopamas lietas, kā: alejas, oranžerejas, manufaktūru un visu, kas attiecas uz matemātiku. Tāpat viņi nepazīst briežus, kamieļus, ēzeļus, strausus. Latviešu bibelē tie nosaukti vācu vārdiem pēc zemnieku izrunas: Erņchķis, kameels, ehņelis, ņtrauņis. To visu latvietis nesaprot. Pēc manām domām, šos vārdus vajadzēja dot latvietim piemērotā veidā: Ein Hirņch wahņfemmes Breedis.. jo visu, kas latvietim ir ārzemniecisks, latvietis parasti apzīmē ar wahņfemmes. Ein Kameel Meņchuņjirs.. Šo nosaukumu esmu pats

dzirdējis no kāda Vidzemes zemnieka, kad garām vests kāds kamielis. . Ein Efel, naštunefšijs širgs. Ein Strauß, tas leelajs paganu šemmes putns.»

Latviešu leksikas bagātināšanās sakarā ar jaunu reāliju ieviešanos raksturota 200. §-ā, norādot, ka latvieši, pārņemot vācu vārdus, tos pielāgojot savai izrunai. Tā: Tee=uhdens, Theewaffer, Kappeija, Kaffee, ehrgelis eine Orgel, ūkanšte eine Schanze utt. Visvairāk tas notiekot muižās un pilsētās, imitējot vācisko. Tā no kādas pilsētnieces G. Stenders dzirdējis frāzi «Tas tā ahrtigi ar man kompementeereja, ar tahdeem jau-neem inwenjioneem». Tāpat minama mode uz jautājumu atbildēt ar vārdu *jā* (sal. 175. §-u). Lauku mājās, kas tālu no pilsētas, tāda parādība nav novērojama, izņemot vārdus, kas kļuvuši jau pārāk pazīstami, kā: ūpeeģelis, lukturis, tohrnis, ūkunšte u. c.

Turpretim latviešu ikdienas dzīvē sastopamām parādībām latviešiem ir pulku nosaukumi. Piemēram (201. §-ā), G. Stenders min radniecības nosaukumus. Jāpiezīmē, ka to skaits vēlākajā latviešu literārajā valodā samazinājies, jo vairāki no lietošanas izzuduši (*dieveris, ūeluwainis, ietaša, māsēns, brālene, dieverēns, dieverene, uzgātnis* jeb *uzkurs*).

Tāpat vienkāršo dabas parādību nosaukšanai daudz vārdu, kā tas redzams G. Stendera Augstas gudrības grāmatā (202. §).

Filozofijas nozarē turpretim latviešu izteiksme tumša (203. §). Piemēram, izsakot dažādas psihiskas izpausmes, kuru izpratne viņu apziņā ir haotiska, latvietis iztiek ar vārdu *prāts*, kas viņiem varot bez liekas izšķirības apzīmēt te *prātu* (Verstand), *saprātu* (Vernunft), te *gribu* (Wille), *raksturu* (Gemüth), te *tieksmi* (Sinn) un *patiku* (Gefallen), te *vēribu* (Aufmerckjamkeit), *kāribu* (Begierde), te *apņēmību* (Vorjatz), *drosmi* (Muth), te *sirdsapziņu* (Gewiſſen) un *pārdomas* (die Sinnen). Līdzīgs stāvoklis ir ar vārda *sirds* lietojumu. No šiem piemēriem vien skaidrs, ka latviešu valodā

trūkst nepieciešamo terminu, lai varētu izteikties īsi. G. Stenders piezīmē, ka viņš savācis vairāk nekā 300 nākamā vārdnīcā ievietojamu terminu un viņš nezina, kādiem latviešu vārdiem tos izteikt. Un, ja nu kādu izraugot, tad, tuvāk ieskatoties, izrādoties, ka vārds tomēr neizsakot to, kas nepieciešams. Tāpēc jāizlīdzas ar aprakstošu izteiksmi un abstrakti jēdzieni jāizsaka ar konkrētiem.

G. Stenders vērs autoru uzmanību arī uz vārdu tiešo (proprie) un netiešo (improprie) nozīmi, uz to, lai viņi izteiktos īsti latviski un nevis vāclatviski (Deutchlettiſch), piem., 'abſchlagen', kas tieši nozīmējot 'noņiņt, atņiņt', netieši izsakot nepaklausību, neatvēli, atteikumu un latviski tulkojams ar 'ne paklauņiņt, ne ļaut, ne doht, ne darriht'.

Sinonīmo vārdu, piem., *pulks, kaudze, kopa, bars*, piemērots lietojums apcerēts 204. §-ā.

205. § vērs uzmanību uz vārdu nozīmju plašumu un nesaderību latviešu un vācu valodās, bet 206. § — uz homonīmiju.

Nākamais (207.) paragrāfs īsteni neiederas idiotismu, bet gan valodas mācīšanas metodikas nodaļā, jo tanī vērstā valodas iesācēju uzmanība uz vārdiem, kurus tie varētu sajaukt (*slaucīt un slaukt, pūt un pūst*).

208. §-ā vērstā uzmanība uz frāzēm, kas raksturīgas latviešu valodai un nosauktas par leticismsiem (piem., *pār galvu laist, līdz ūo baltu dienu* u. c.), kā arī uz vācu frāzēm — ģermānismsiem, kas nav verdziski tulkojami, piem., *Auf die lange Bank ſchieben* nav tulkojams us gaŗŗu beņŗķi wilkt, bet gan wilŗinaht, pa ildŗinaht, uskaweht.

209. §-ā aizbildināti latviešu valodas kakofēmisms (lamu un piedauzīgi vārdi) kā iederīgi rupjajā zemnieķu vidē.

Kur G. Stenders uzņēmies latviešu frazeoloģijas normētāja funkcijas, tur viņam izsakāms ne viens vien pārmetsms. Tā 210. §-ā viņš noraida latvisko paņēmienu runāt par sevi (vien-skaitlī) ar daudzskaitļa pirmās personas pronomenu, piem.,

sarunā ar kungu: «Zeenigs Kungs, mehs gribbetum no tew maiĶes» vai sarunā ar mācītāju, zemniekam piesakot bērnu kristīšanai, «mehs nahkam kriĶtitees». Te noraidāms gan tikai paņēmiens sabiedrībā oficiālas personās uzrunāt ar *tu* vai izteikties pārprotami. Citādi pronomens *mēs* latviskā runā, attiecināts uz personu vienskaitlī, izsaka nevis augstprātību, bet taisni izvairīšanās no egocentriskas izteiksmes, arī savu tuvinieku šķietamu ievērošanu.

Pārējie idiotismu daļas paragrāfi runā par visai atšķirīgām leksiskām un frazeoloģiskām nozarēm: par māņticību (211. §), par lāstiem (212. §), par latviskajiem mēnešu nosaukumiem (213. §), par sakāmvārdu un mīklu bagātumu (214. §), par padomiem tulkotājiem (215. §); tālākais faktiski ir literāri un etnogrāfiski pielikumi: sakāmvārdu krājums (Catalogus proverbiorum) ar 225 vienībām (216. §), mīklas (217. §) — 25 vienības, latviešu mitoloģija (218. §), faktiski pseidomitoloģija.

Beidzamajā — sestajā daļā — par poēziju sniegts apcerējums par latviešu tautasdziesmām (219.—225. §) līdz ar četrpindus un četrus garākus tautasdziesmu tekstiem un tulkojumiem vāciski. Pēdējai garākajai tautasdziesmai *Uzauga liepiņa klēts pakaļā* līdzās G. Stenders dod tās pantmērā un stilā savu pret dzērājiem vērsto dziesmu *Uzauga ozoliņš pļavmaliņā* (225. §). Šis fakts atzīmējams kā pirmais latviešu tautasdziesmu ietekmes gadījums laicīgajā literatūrā, jo agrākie ietekmes gadījumi vērojami K. Firekera baznīcas dziesmās.

Nobeigumā (226.—233. §) apcerēta vācu autoru latviskā dzeja, t. i., baznīcas dziesmas, minot K. Firekeru (226. §) un J. Višmani, apcerot prosodiju (228. §), atskaņas jeb rimes (227. §) un dažus nejaušus vai vispārīgus jautājumus.

No teiktā izriet, ka G. Stendera Latviešu gramatika (1783) nav tikai gramatika, bet īstēni ir pirmais viena autora filoloģisku rakstu krājums par latviešu ortogrāfiju, gramatiku, leksiku, frazeo-

loģiju, semantiku, tulkošanas teoriju, etnogrāfiju, folkloru, metriku un stilistiku.

G. Stendera zinisko rakstu valoda

(*Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas*
1774, 1776, 1796²)

Zinātne kādā valodā nevar veidoties un attīstīties bez zinātniekiem, pētniekiem, bet zinātnieki un pētnieki, kas rakstītu dzimtajā valodā, nevar rasties vidē, kurā nav pieejama sistematiska skolas izglītība šai valodā. Līdz tam uzkrātās zināšanas veido tikai zinībasas. Arī mēģinājumi tulkot vai popularizēt dažādu zinātņu atzinumus neizkoptā valodā var dot tikai zinisku, bet ne zinātnisku materiālu. Tā, izmantojot latviešu valodas tagadējos resursus, varam raksturot G. Stendera *Augstas gudribas grāmatu no pasaules un dabas* kā zinisku darbu, kas dzimtļaudīm sniedz zināšanas par pasauli un dabu, kuras paliek teoloģiskas didaktikas līmenī. Tas nav pat populārzinātnisks darbs, jo nevar balstīties uz zinātniskiem priekšdarbiem attiecīgajā valodā. Tieši otrādi, visa grāmata ir G. Stendera kā racionālista mēģinājums jaunām metodēm (proti, ar zinībām, ne mītiem) stiprināt dievticību. Šim nolūkam «Augstas gudribas grāmatas» pirmajai daļai (1.—236. lpp.), par kuru šeit runāsim plašāk, piekabināta vēl otra daļa «Augstas Džeeļmas un Ēņģes».

Taču nav noliedzams, ka sabiedrisku nozīmīgumu G. Stendera *Augstas gudribas grāmata*, kas iznāca 1774. gadā, ieguva tieši ar savu zinisko materiālu, kas kā jaunums varēja piesaistīt ar apnicīgajiem bibelstāstiem pārsātināto dzimtļaužu prātus. Pēc pāris gadiem — 1776. gadā — grāmata iznāk otrreiz, bet pēc divdesmit gadiem — «no jauna pahrluhkota un wairota no

ta jauna Stendera, Šehrpiļles un Šonnakštes Baņņiķkunga» iznāk Jelgavā 1796. gadā.

Aplūkosim šo izdevumu no latviešu valodas attīstības viedokļa. Galvenokārt te jārunā par leksiku.

Rakstot *Augstas gudrības grāmatu*, G. Stenderam vislielākās grūtības sagādāja vārdu trūkums jaunu jēdzienu nosaukšanai, jo, atskaitot kristiānisko reliģisko terminoloģiju un nedaudz neizkoptas militārās, mājamatniecības un mājsaimniecības (kulinārijas, tualetes, modes) terminoloģijas, latviešu valodā nebija nekādas zinātniskas vai tehniskas terminoloģijas ārpus lauksaimniecības (tānī skaitā lopkopības) nozares dzimtajiem vārdiem.

Uz šām grūtībām allaž norādījis arī pats G. Stenders, piemēram, 27. nodaļas «No tahs dabbas eekfchķigas buhķchanas» nobeigumā: «Wairak es no ta ne warru ftaħķtiht, jo tai nabbagai Latweeķchu wallodai wahrđi truhķķt, no augķtahm garrigahm leetahm ņamannigi rakķtiht. Kad juhķu tauta turpmak atķkaidroķees, tad jums arridķan augķtaki un ķkaidraki gudrības wahrđi raķķees.» (198. lpp.)

Tāpēc arī saprotams, ka, pirmo reizi iepazīstinot ar jaunām atziņām, G. Stenderam tās vajadzēja pasniegt latviešu lasītājiem ne tikai visai populārā, dažkārt pat naivā veidā, bet arī ar lielu atlati, izvairoties no pārāk speciālu vai grūtu jautājumu skaidrojuma, kā viņš to norāda 28. nodaļas «No tahs dabbas likkumeem» nobeigumā: «Wehl daķķi ķitti dabbas likkumi un ņiņņas no dabbas = mahķitajeem ismannitas irraid, ko Latwiķķai tautai wehl ne warr paķluddinaht, jo tas wiņņai wiķķai augķķi irraid.» (203. lpp.) Tāpat lasām nobeiguma uzrunā (pēcvārdā) «Mihķi Latweeķķi!»:

«Šķi nu irr tahs paķaules = un dabbas Mahķiba, ko es aprakķķijis eķmu. Ne dohma, kā ķķi mahķiba pilņiga un jau wiķķa irraid.. Tas, ko es rakķķijis eķmu, irr tikķai maķs eefahkumiņķch.» (230. lpp.)

Par kādiem jautājumiem tad ir runa šajā zinisko rakstu krājumā? Un kā saprotama pati *augstā gudriba*?

Augstā gudriba kā tālaika termins ir daudznozīmīgs: tās ir *zinības* (lai neteiktu *zinātne*), kā tas vērojams no grāmatas satura, tā ir arī *filozofija* un *religija*, kas gudribas grāmatas autoram ir sinonīmi, kā to var redzēt no dziesmas «Augstas gudribas dohmas no Deewa padohma pee žilweka buhčhanas» (280. lpp.) latviskā virsraksta un vāciskā apakšvirsraksta «Philosophische Gedanken: Erſtes Weſen aller Weſen».

Grāmatas otrs izdevums iesākas ar priekšvārdu, kas formulēts kā uzruna «Mihļi Latweeſchi!», kurā autors apzinās savu atbildību tieši leksikas atlasē un lietojumā, jo «Šcho juhſu gudribu, kas nuhle tikkai mağğeniht ſahk auſt, jo wairak ſkaidroht eſmu es apņehmees» (4. lpp.), un šai sakarā tiek lūgts «Tu Gars tahs gaiſmas, lohži wiſſus mannus wahrđus, ka tee taiſni, un teem Latweeſcheem ſaprattigi un pee wiņņu iſkaidroſčhanas derrigi buhtu» (6. lpp.).

Ievada vietā seko «Preekſch = mahžibas» (7.—8. lpp.), kurā trīs tezēs noskaidroti perspektīvas un relativitātes jēdzieni, neminot šos internacionālistiskus, bet sniedzot izskaidrojumu un piemērus:

1) «Jo tahļak kahda leeta ſtahw, jo maſaka iſkattahs.»

2) «Jo tahļak kahda leeta irr kas tekk, jo maſ leekahs težžeht. Un kad wiſſai tahļ irraid, tad pagallam kluiſſu ſtahwoti leekahs.»

3) «Kad ta weeta tekk, wirs ka mehs eſſam, tad mums leekahs, it kā ne ta weeta ar mums, bet tahs leetas apkahrt mums težžetu.»

Tāda perifrastiska izteiksme, izvairoties no zinātniskiem terminiem, raksturīga visai *Augstas gudribas grāmatai*. To redzam vispirms no nodaļu virsrakstiem. Trīsdesmit nodaļās runa par zinībām no astronomijas (1.—3. nod., 16.—24. nod.), meteoroloģijas (4.—7. nod.), ģeogrāfijas (8.—14. nod.), zooloģijas (15. nod.), fizikas

(25. nod.), bioloģijas (26. nod.), ķīmijas (27. nod.), dabas dialektikas (28. nod.), kristiāniskās filozofijas (29. nod.), vēstures (30. nod.). Taču nevienā nodaļas virsrakstā, kas nosauc latviešiem nepazīstamas reālijas, neatradīsim internacionālos terminus, bet tikai aptuvenus nosaukumus:

«No ta leela debbes=gaiša» (1. nod. par izplatījumu jeb visumu, universumu),

«No wiſja debbes=pulka» (24. nod. vai arī par universumu),

«No muhju appakſchaja gaiša» (3. nod. par atmosfēru),

«No tahm uhdenigahm gaiša=leetahm (5. nod. par nokrišņiem),

«No tahm uggunigahm gaiša=leetahm» (6. nod. par elektrību),

«No tahm leetahm, kas gaiſā ſpihguļo» (7. nod. par spektrālām parādībām),

«No muhju paſaules ehkas» (21. nod. par saules sistēmu),

«No tahm mahzibahm pee paſaules un dabbas» (29. nod. par teismu),

«No muhju paſaules notikkumeem jeb ſtahjteem» (30. nod. par vēsturi).

Citēsīm gabalu no 8. nodaļas — «No tahm walſtim wirs ſemmes» — lai raksturotu kaut cik 18. gadsimta latviešu sabiedriski politiskās leksikas ainu un pavērtu ieskatu latviešu valodas attīstībā, iekavās dodot mūsdienu latviešu valodas attiecīgos nosaukumus, no kuriem liela daļa veidota jau jaunlatviešu rakstu valodas posmā. Nodaļa sākas tā:

«Tahs ſemmes=walſtis muhju appakſchajā paſaulē (*uz zemes lodes*) tohp eekſch peeſahm leelahm daļlam (*piecos kontinentos*) eedallitas. Pirmā daļļā dſihwo tee ſeemelneeki jeb

Europēri (*Eiropā dzīvo eiropieši*), kur krištitu ļaušchu walštis irraid. Teem Europepeem prett rihteem irr tannî ohtrâ pašaules dallâ tee **Ajiateri** (*Eiropas austrumos Āzijā dzīvo aziāti*), jeb tahs leelas Auštruma=šemmes, kur Turķu, Tattaru, Indianeru (*indiešu*), Ķinejeru (*ķiniešu*) un žittu pagaņu walštis irraid. Teem Europepeem prett deenas widdu irr ais Widdus=juhņas ta trešcha pašaules dalla, tee **Aprikaneri**, tur tee Mohri jeb melni žilweki džiho (*Āfrikā dzīvo nēģeri..*). Ta žettorta pašaules dalla irr prett wakkareem ais leelas pašaules=juhņas (*okeāna*), kur tee **Amerikaneri** (*amerikāņi*), kas us ohtras pašaules puššes džiho, un no teem Europepeem wal-diti tohp.

Tai peektâ pašaules dallâ, kas us tahs pašauls puššes atroh-nama, kas Ķeemeļam it pretti štahw, un kur ta šaule ne kâ pee mums, no kreišas us labbu rohku, bet no labbas rohkas us kreiju eet, džiho leelajās šallās tee **Auštrahleri** (*austrā-lieši*), ko mehs wehl labbi ne pašihštam.» (46.—47. lpp.) 12. nodaļā — «No tahm žittahm pašaules dallahm un šemmehm» — apakšvirsrakstos tomēr lasām pareizus kontinentu nosauku-mus: «Ājia» (71. lpp.), «Awrika» (Āfrika) (74. lpp.), «Ame-rika» (77. lpp.) un «Auštraliija» (82. lpp.).

8. nodaļas turpinājumā lasāms:

«Eekšch **Europes** jeb krištitu ļaušchu walštim irr trihs Ķeijeru walštis (*ķeizarvalstis*) un dewiņas Ķehniņu walštis. Weena Ķeijara walšts irr ta wišš=leelaka šemmes=teeša pašaulē. Ta irr ta leela Kreewu=walšts (*Krievija*), pee ka arridjan Widšemme, Igaunu= un Pinnu=šemme (*Somija*), un šchinnî laikâ arridjan leelaka dalla no Pohļu šemmes (*Polijas*), Leišchu un Kuršemme peederr. Ta ohtra Ķeijara walšts irr Wahššemme (*Austroungārija*). Šchim Ķeijeram arridjan diwi Ķehniņu walštis, to Unguru (*Ungārija // Maģā-rija*) un Beemu (*Čehoslovākija*) peederr. Trešcha Ķeijara walšts ir Turķu walšts. Tahs dewiņ Ķehniņu walštes irraid. 1) Portugihju walšts (*Portugāle*). 2) Špaņeru walšts (*Spā-*

nija). 3) Šprantīchu walīts (*Francija*). 4) Eņglenderu walīts (*Anglija // Lielbritānija*). 5) Neapoļu walīts (*Neapole*). 6) Šardihneru walīts (*Sardinija*). 7) Pruhīchu walīts (*Prūsija // Vācija*). 8) Dunīku (*Dānija*) un 9) Šweedru walīts (*Zviedrija*).

Tee Ollanderi (*Holande // Niderlande, holandieši*), no kurrenes daudz Kuģģi us Rihgu un Leepajas nahk, tee Šveizeri (*Sveice, šveicieši*), Weneezeri (*Venēcija, venēcieši*) un Genueferi (*Dženova, dženovieši*) irr brihwi ļaudis (*republikas*), kas ļaur Kungeem, ko tee pašchi zeļļ (*tautas pārstāvjiem*), walditi tohp.

Wehl irr weens augšts waldineeks eekčch krijtitu ļaušču ņemmes, kas Italias=ņemmes (*Itālijā*) widdū walda, un eekčch ta pilsjata Rohma dĵihwo. Wiņčch tohp tas Pahwejts un no teem Kattoļeem tas ņwehtajs Tehws noļaukts. Wiņĵi Kattoļi eekčch wiņĵahm Kattoļu walštīm to par Kungu un galwineeku tahs Krištītas draudņes ņeeni, un eekčch baņņižas=leetahm tam klauja.

Wiņĵahm ņchahm walštīm un tautahm irr ņawada (*īpatnēja*) walloda.»

Šai pašā nodaļā G. Stenders pirmo reizi latviešiem izklāsta arī sava laika koloniālisma politiku šādos vārdos:

«Europeeri ar ņawu gudribu daudz walštīs un ņemmes ņtrehķus (*kontinentus*) un ne=isķkaitamu pulku ņallu, lielā pašauls juhŗā (*okeānā*), uswarrejuņchi; wiņĵwairak eekčch Amerikaneru ņemmes, Europeeru ņehniņi dallijuņchees. No Aĵiateeru ņemmes wirspuņņe prett ņeemeļa, Kreewu ņeiņaņeenei peederr, un no appakņchajas puņņes labs gabbals Eņglenderu un Ollanderu rohkās. Bet no ka tas nahģis, ka Euŗoperi, tee maņaki ņtarp ĵittahm ņemmehm un tautahm, to pašpehuņchi? Wiņņu gudrais prahts (*politika*), tahs augņtas mahģibas (*zinātne*) un ņkunģtes (*tehnika, māksla*), us ko tee dĵennahs, wiņņu gudra kaŗŗoņchana (*cen-*

teni) us kuptjchojchanas par wiŝu paŝauli (*pēc pasaules tirdzniecības*), wiņņu drohŝch un paŝtahwigs prahts (*neatlaidība*) pee katras apņemŝchanas, wiŝu to padarrijis. Europeŝu kuĝgi eet ŝaur wiŝŝas paŝauls juhŝahm un lihdj wiŝŝtahlakahm ŝemmehm, no kurrenes tee dahrgas prezŝes par lehtu naudu, jeb par krellehm, wiŝŝuleem un behrnu=ŝehlehm (*rotallietām*), no teem pagaņeem un melneem ŝumpurneem (*nēģeriem*) atneŝŝ.»

Kā redzams no citāta, koloniālā ekspluatācija vēl nav izskaistināta ar maskējošu leksiku par «kultūrtrēģerību» un Eiropas civilizāciju.

Šai pašā astotajā nodaļā skaidroti arī elementāri jēdzieni, kam sakars ar teritoriju un apdzīvotību:

«ŝik leela ir Europeeŝu ŝemme? ŝik tur gan ŝilweki djhwo? To es tew lehti (*viegli*) warru ŝaŝŝiht, bet diwi leetas tew papreekŝch ja ŝaproht. Kas weena tŝchetrŝtuhriga (*kvadrāta*) juhdje un kas Millione (*miljons*) irraid. 1) Tŝchetrŝtuhriga juhdje irr weens ŝemmes gabbals, juhdji garrumā un juhdji plattumā. Tas jau labs ŝemmes gabbals, kur jau pahru muiŝchu un kahdu 50 ŝemneeki un wairak warr wirŝu buht..

2) Millione irraid tuhķŝtoŝchu reiŝ tuhķŝtoŝchi, tas irr tā ŝaprohtams, kad tawā dahrŝâ buhtu tuhķŝtoŝchi ahboļu=kohki, un us katra buhtu tuhķŝtoŝchi ahboļi, tad tas buhtu Millione ahboļu.» Ja nu kādam vēl nav skaidrs, kas ir miljons, tad to palīdzēs saprast sekojošais izsauciens: «Ak kahds liels pulks!» Tālāk nu seko politiskās ģeogrāfijas dati: «Bet muŝu Kurŝemmē wehl ne irraid puŝŝ millione ļauŝchu. Pahr wiŝŝu Europeŝu ŝemmi tohp ŝimts trihsdeŝmit miljoni ŝilweku dwehŝeles (*iedzīvotāju*) rehķinati.»

Sekojošā 9. nodaļā «No Kurŝemmes» mūs interesē vietvārdu formas, kas vēl nav normalizētas, un attiecīgā laika administratīvo iedalījumu leksika, kam bijusi nozīme sava laika sabiedriskajā dzīvē.

No latviešu etnogrāfisko novadu nosaukumiem tanī laikā lietojami *Kurzeme* un *Vidzeme*. Zemgales un Latgales vārda vietā citi. Zemgalē šķirta rietumu daļa ap Jelgavu no austrumu daļas, kas saukta par *Augšzemi* vai *Poļu Vidzemi* (10. nod., 62. lpp.) (vēlāk citu autoru rakstos arī par *Augškurzemi*; Kurzeme tad dēvēta par *Lejaskurzemi*). Latgale šai nodaļā saukta pēc vācu «Liefland» sakropļotā poļu vārda «Inflanty» par *Viplanti* (vēlāk citu autoru rakstos arī par *Inflantu zemi* jeb *Vitebskas latviešiem*).

Nav nostabilizēta *apriņķa* un *pagasta* vārda nozīme. Kādreizējie apriņķi (kas Padomju Latvijā sadalīti rajonos) G. Stendera grāmatā dēvēti par pagastiem*, piem.: «Kurfemme irr taggad appakŕch **Kreewu waldiŕchanas**, eekŕch dewiņeem pagaŕsteem (Kreisŕtädte) eedallita. 1) **Leela = Jelgawa** irr tas waldiŕchanas pilŕats un dehl ta pagaŕta, kas pee tahs peeŕchŕirts irr, arridŕan pagaŕtu pilŕats.» Pārējās astoņas apriņķa resp. pagasta pilsētas sauktas: «Bauske» (*Bauska*), «Jaun = Jelgawa» (*Jaunjelgava*), «Jakobŕtatte» (*Jēkabpils*), «Tukkume» (*Tukums*), «Wente» (*Ventspils*), «Kuldiga», «Aisputte», «Leepaja».

Kurzemē esot deviņi miesti, kas nosaukti «Dohrbe» (*Durbe*), «Kandawa», «Grobihne» (*Grobiņa*), «Dohbele», «Zahbile» (*Sabile*), «Pilte» (*Piltene*), «Šcheenberge» (*Skaistkalne*), «Illukŕte» un «Šubbatte».

«Uzzinām arī, ka Jelgavā «Pee Kohpmaņņeem (*tirgotājiem*). ŕkunŕtneekeem (*daiŕamatniekiem, māksliniekiem*) un ammatneekeem daudz glihtas leetas un dahrgas prežžes dabbuht war» (55. lpp.), ka Liepājā «irr brangi un daŕchi muhrunammi un leela kuptŕchoŕchana ar kuģģineekeem (*jūras tirdzniecība* resp. *ārējā tirdzniecība*).» (56. lpp.)

Tālāk tai pašā nodaļā sniegtas dažas ziņas no vēstures: «Bet

---

* Bet 10. nodaļā «No Wissemmes un Igaunu-semmes» lasām, ka «Igaunu-semmē rohnahs 47 basnizas ar saweem pagastiem» (67. lpp.).

kas irr tee ūtahīti no Kuršemmes (*Kāda ir Kurzemes vēsture*)?» Starp citu, uzzinām, ka «padewe tas Bruņņu Leelskungs (*ordeņa mestrs*) Gottards Kettler wiļļu Widjemmi, Pohļu ķehniņam, un paturreja Kuršemmi par ūawtibu (*ipašumu*), tatļchu appakļch Pohļu wirjibas (*protektorāta*).» (57. lpp.)

Kavēdamies arī pie etnogrāfijas, G. Stenders atzīmē, ka «Latwiļka walloda lihdjinajajs maģģeniht leitijikai wallodai. Ēemmes=kohpļchana (*zemkopība*) un lohpu=audjinaļchana (*lopkopība*) irr Latweeļchu ihļtais un weeniģs ammats (*nodarbošanās*), kautļchu ammatneeki wiņņu ūtarpā ne irr rejchi. Juhrmallneeki wairak no ūweijas dļihwo.» (60. lpp.)

10. nodaļā — «No Widjemmes un Igaunu=ļemmes» — sastopami ūādi no mūsdienu valodas atšķirīgi v i e t v ā r d i: «Kriģburģe» (*Krustpils*), «Dinburģe» (*Daugavpils*), «Rihģe» (*Rīga*), «Ķehļe» (*Cēsis*), «Walmare» (*Valmiera*), «Tehrpatā» (*Tartu*), «Dahnpillis» (*Tallina*).

Sabiedriski politiskajā leksikā nozīmīga ir laika skaitišana, mēnešu nosaukumi, kas latviešiem dēvēti pēc dabas parādībām, G. Stenders tos nosauc 19. nodaļā.

Pārējo nodaļu leksika, kurās apcerētas dabas parādības, saistāma ar G. Stendera vārdnīcā iekļauto un aplūkojama sakarā ar ūim vārdnīcām.

G. Stendera *Jaunas ziņģes* (1774) un *Ziņģu lustes* (I. 1783, II. 1789)

k ā j a u n a (sentimentālā) stila iedibinātājas

Laicīgās dzejas sākumi latviešu valodā, kā zināms, ir dažādie veltījumdzejoļi, saukti arī par gadījumdzejoļiem. To stils smags un neveikls, tuvs gan baznīcas dziesmu stilam, gan latīņu slavinājuma dziesmām, odām.

Cits virziens ir G. Stendera tulkotajām, lokalizētajām un pašsacerētajām laicīga satura dziesmām, ko viņš saucis par

ziņgēm. To tematika nosaka leksikas atlasī. «Stenders vēlas iedvest latviešu dzimteilvēkam pieticīgu garu, kas ļauj justies laimīgam arī nabadzībā un beztiesībā, un šim nolūkam labi noder Gleima, Veises u. c. dzeja, tikai Vācijas motīvu vietā tanī jāievie latviešu zemnieku dzīves motīvi. Latviešu zemniekam, kas nes dzimtniecības jūgu, viņš cenšas iedvest, ka tas būs gudrs, ja pratīs būt laimīgs arī jūgā. Tāpēc ziņgē «Jauka pasaule» Stenders māca:

«Gudrais nastu nes pacietīgs,
Panesis jau atkal priecīgs.»

Šī pamatideja piešķir zināmu vienību «*Ziņģu lustēm*».

Krājuma pirmajā daļā ziņģes grupētas septiņās nodaļās, saucot tās par Kurzemes ziņģēm, stāstiem, mīlības, gaudu, mācības, priecības un lustēšanas ziņģēm.» (Llv, I, 1959, 446.)

«Krājuma «*Ziņģu lustes*» otrā daļa iedalīta astoņās nodaļās: Kurzemes ziņģes, stāsti, dabas, tikuma, mīlības, priecības, kāzu un danču ziņģes. Lielāko daļu še sastopami līdzīgi motīvi kā pirmajā daļā..

Otro krājuma daļu sagatavodams, Stenders rūpējies par ziņģēm, kas varētu aizstāt latviešu tautasdziesmas, ko viņš nemīlēja. Tāpēc viņš sacerējis ziņģes tādiem gadījumiem, kad vajadzīga dziesma — bērnu šūpojot, kāzas svinot, ejot rotaļās. Par desmit kāzu ziņģēm Stenders priekšvārdos paskaidro, ka tās sacerētas «ar nolūku izskaust tās bezkaunīgās un pa daļai arī viesu zākāšanas ziņģes, kādas diemžēl vēl dzied dažos apvidos». Domātas apdziedāšanās dziesmas..

Ar savām ziņģēm Stenders iedibināja stipru, ilgi pastāvējušu tradīciju. Nākamā dzejotāju un atdzejotāju paaudze ir pilnīgi šīs tradīcijas varā un ne velti ir tikusi saukta par Vecā Stendera pēcteču jeb epigoņu paaudzi. Vēl pussimt gadu pēc Vecā Stendera nāves daudzi autori gājuši viņa pēdās un rakstījuši ziņģes ar didaktisku un sentimentālu raksturu feodālo uzskatu apliecinājuma garā.» (Turpat, 450—451.)

Ikdienišķās (kaut arī idealizētās) dzīves tematikas apdarei G. Stendera ziņģēs atlasīta galvenokārt sadzīves leksikas vairāk lietojamā daļa. Taču idejiskais saturs dažkārt autoram liek meklēt arī jaunus izteiksmes līdzekļus. Tāpēc G. Stendera ziņģēs reizēm sastopami arī retāk lietojami vārdi, kas dažkārt K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā arī fiksēti no G. Stendera avotiem. Piemēri:

atmesls (ME I 176 no St.):

«Bes ween neganteem dĕhrejēem,
Ŗschem plikkeem paĶauls = a t m e s l e e m»
(«Ŗelta = Ŗerriba» II 48.)

bezdarbis (ME I 282; pirmā nozīmē bez piemēra):

«Besdarbi Ŷahk no eekĶcha puht.»
(«Laumas walĶts» II 14.)

gatavnieks (ME I 609 no St.):

«Kur juhĶu pelņi irr?
Juhs brani g a t t a w n e e k i!»
(«MaiĶes = tehwi» I 6.)
«KuĶĶch g a t t a w n e e k s ne wehletohs
Buht Laumas Mahtes rohbeĶchōs?»
(«Laumas walĶts» II 13.)

jaunzemis (ME II 103 bez piemēra):

«Tas j a u n Ķ e m m ' s Ŗerre maiĶē kĶuht.»
(«Ŗelta = Ŗerriba» II 48.)

laimoties (ME II 409: *laimuot* no t. dziesmām):

«Ŗilwekam irr prahts un Ŷpehks
L a i m o t e e s, kad kreetni ŶĶrahda»
(«Jauka PaĶaule» II 23.)

«Tew pateikt, tewis preežatees,
Tas mannim muhĵcham laimoĵees.»

(«Ėelta = Ėahtiba» II 51.)

locigs (ME II 522 no t. dziesmām un Dinsb.):

«Kā no wehja ĵchuhpota
Ėmuidra behrĵe,
Tā irr wiņņa lohĵiga,
Danĵa, tehrĵe.»

(«Jauka Ėeltenite» I 39.)

mudrs (ME II 659 no folkloras):

«M u d r a s darba = rohĵiņas»

(«Jauka Paĵaule» II 23.)

m u d r i putniņi (II 26.).

murdēt (ME II 668):

«Peeri saĵaut, m u r d e h t,
Baĵchĵitees un ņurdeht
Deews ne wehleja.»

(«Luĵtigs prahts» I 70.)

rieĵi (ME III 544 = rĵiki; no folkl., St. u. c. avotiem):

«Pa tam tohp wiĵĵi reetĵchiņi
Pee arkleem, ratteem taiĵiti.»

(«Labs ĵaimneeks» II 18.)

ruoĵs (ME III 583 bez piemēra):

«Paĵchi tā ĵaderrigi,
Rohĵchi, mudri irr.»

(«Biĵchu ĵkohla» II 35.)

ruožs (*ruošs?*)

«Ne. — Mannai ņelta = rohņitei
Buhs rohņch ai buht un ņtrahdneeņei.»

(«Labba ņeltenite» II 58.)

stikālis (ME III 1066, arī St. piemērs):

«Peh₃ dņennu balķus, ņtubburus
Un ņpahres, meetus, ņt i k k a l u s»

(«Labs ņaimneeks» II 17.)

G. Stendera ziņģēs, kā 18. gadsimta valodas pieminekli,
rodams ne viens vien 'a r h a i s m s, piem.:

ģaubties (= gavilēt; ME I 694):

Wiņņ kà atjaunohts parahdahs
Dņihwo, ģ a u b j a h s, ņell un dņeed.»

(«Jaunas Waiņņaras Dņeeņma» II 29.)

liga (= sērga, slimība; ME II 466):

«Bet kad pee wiņņas kohpņchanas
Ta l i g g a tomehr niknojahs,
Tad labbu Ahrņti mekleju . .»

(«Labs ņaimneeks» II 22.)

turplikām (= turpmāk; ME IV 272):

«Gan turplikām
Par mums Tu wakteņi» (II 8.)

vaidnieks (= nelabvēlis, ienaidnieks; ME IV 434):

«Peedoht tam w a i d n e e k a m»

(«Gohds» II 40.).

Šiem tautas valodas arhaismiem nostājas blakus arī viens otrs sava laika rakstu valodas neoloģisms, kas tikai turpmākajā valodas attīstības gaitā ieguvis arhaisma raksturu, piem.: «Tee Juŕchanas = prahti» (II 27) (=maņu orgāni).

Tāpat G. Stendera rakstos rodami arī etnogrāfismi vai historismi, piemēram, *valaka*, *valaks* (ierādīts muižas zemes gabals apstrādāšanai; ME IV 450):

«Man irraid ŕeŕchi Arreji,
Kas weenâ deenâ gattawi
Ar muiŕchas wallakeem.»

(«Labs ŕaimneeks» II 17.)

*

No parastās **ģermānismu** indeves arī Stendera valoda nav svabada.

«No visbiežāk sastopamiem **ģermānismiem** viņa rakstos minami sekošie:

1) Vienreizējas negācijas lietošana divkārtšas negācijas vietā, piem.:

«Ne kas bij (jāsaka: nebij), kas man glahbe.»

«Man ne kas ŕpeeŕch (jāsaka: nespiež) lihŕŕ paŕchu gaiŕchu rihtu.»

2) Apzīmētāja stādīšana aiz apzīmējamā vārda, piem.:

«Ak tu muhŕchigs awots wiŕŕas buhŕchanas!»

«...ak tu neŕamannams Tehws tahs dabas!»

3) Kārtas neizšķiršana divdabju galotnēs, piem.:

«Wardes isbihduŕchees behg.»

«Bet lapŕa wehl palikke ahrâ ŕkatidamees, kas tur buhs.»

4) Tautu nosaukumu atvasināšana ar vācu valodas piedēkli **-er**, piem.:

«Tee Ollanderi, Enġellenderi un Spaneri ar to ʃukkuru leelas prezʒes ʒaur wiʃu paʒauli dʒenn.»

5) Atgriezenisku verbu lietošana kopā ar vietniekvārdu «few», līdzīgi vācu: «**fich**», piem.:

«Skatt, kà tee balloʒchi
Sew ʃkuhpʃtahs mihligi.»

(V. Plūdonis, 1909, 207.)

V. Plūdonis te nav minējis vienu no raksturīgākajām G. Stendera (u. c. veclatviešu) dziesmu klūdām — pārstatīto akcentu (par ko K. Ancītis, 1936). Piemēri atrodami iepriekšējos citējumos («Wiʃ kà atjaunohts parahdahs» u. c.).

G. Stendera vārdnīcas (1761, 1789)

G. Stendera 1761. gada gramatikai kā sevišķs pielikums bija dota latviski vāciska vārdnīca (par to sk. D. Zemzare, 1961, 124—129). Gramatikas otrā izdevumā (1783) tās trūkst, jo vārdnīcas papildinājumi un paplašinājumi aizņemuši pārāk daudz vietas, tā ka iecerēta patstāvīga vārdnīca. Tā tika publicēta 1789. gadā ar nosaukumu «Lettiſches Lexikon. In zween Theilen abgefasset, und den Liebhabern der lettiſchen Litteratur gewidmet von Gotthard Friedrich Stender.»

Katrai daļai vēl sava titullapa ar nosaukumu Lettiſches Wörter= und Namen=Lexikon. Pirmā daļa ir Deutiſchlettiſches Wörter=Lexikon (3.—742. lpp.) un Deutiſchlettiſches Namen=Lexikon (743.—769. lpp.) ar apm. 14000 vārdiem (D. Zemzare, 1961, 175), otra daļa ir Lettiſches Wörter=Lexikon (1.—374. lpp.) un Lettiſches Namen=Lexikon (375.—402. lpp.) ar apm. 7000 vārdiem (D. Zemzare, 1961, 175).

Latviešu vārdi iespiesti latīņu burtiem vecajā ortogrāfijā, vācu teksts fraktūrā.

«Galvenie Stendera 1789. g. iznākušās vārdnīcas avoti ir Elversa un Langes vārdnīcas, iespēstā literatūra (visvairāk bībele) un paša vērojumi.

Kādi rokraksti ar leksikas materiāliem nākuši Stendera rokās, nav droši nosakāms. Liekas, ka Firekera un Depkina vārdnīcu manuskripti nav bijuši viņa rīcībā . .

Tikai par tiem vārdiem autors nevarot atbildēt, ko viņš pārņēmis no Elversa un Langes vārdnīcām un kas apzīmēti ar «E» vai «L». Stenders vārdnīcas lasītājus brīdina nelietot minēto vārdnīcu vārdus bez uzmanīgas pārbaudes . .

Tomēr izrādās, ka daudzi no Stendera apšaubītajiem Elversa un Langes reģistrētajiem vārdiem ir saglabājušies vēl šodien literatūrā un izloksnēs, bet pārbaudāms un dažviet apšaubāms izrādījies gan paša Stendera minēto autoru leksikas izlietojuma veids. Salīdzinot pirmavotu ar Stendera vārdnīcu, konstatējams, ka ne viss, ko Stenders piedēvē Langem vai Elversam, arī tiešām tādā veidā atrodams izmantoto autoru vārdnīcās. Atsaukdamies uz Elversu vai Langi, Stenders dažos gadījumos patvaļīgi pārveidojis iepriekšējās vārdnīcās minētos vārdus, pārkārtojis to nozīmes un tulkojumus . .

Lielākajā vairumā Stendera norādes par izmantotajām Elversa un Langes vārdnīcām ir pareizas, tomēr bez katrreizējas pārbaudes tām nevar uzticēties. Stenders no citiem leksikogrāfiem pārņemto materiālu, kā redzams, bieži vien brīvi pārveidojis un kārtojis pēc saviem ieskatiem, kas ne katrreiz atbilst latviešu valodas dabai un vēsturiskai attīstībai.» (D. Zemzare, 1961, 176—179.)

Jau gramatikas 203. §-ā G. Stenders atzīmēja, ka latviešiem trūkstot filozofiskas terminoloģijas. Tas apgrūtinot precīzu izteiksmi. Šis trūkums bija sevišķi sajūtams, vārdnīcu darinot. Tāpēc tās priekšvārdā viņš atzīmē: «Esmu mēģinājis pienācīgus vārdus un izteicienus, kuru latviešiem kultūras trūkuma dēļ nav, sevišķi filozofiskajā terminoloģijā, daļēji

izraudzīt pēc valodas analogijas, daļēji dot ar piemērotu un latviešiem saprotamu aprakstu».

Sacītais attiecas galvenokārt uz internacionālismiem visās sfērās, ne tikai filozofijā, ar ko gan tanī laikā tika saprastas arī zinātnes un teoloģija. Perifrastisko izteiksmi nevar atzīt par terminoloģijas meklējumiem (sal. D. Zemzares interpretāciju. 1961, 182—183), jo terminiem jābūt īsiem, vienvārdiskiem, ļaunākajā gadījumā izteiktiem ar vienkāršām vai vienkāršām paplašinātām vārdkopām, bet ne ar saliktām vārdkopām un predikatīvām vienībām, dažkārt pat salikta teikuma formā. Ikviens perifrastisks veidojums liecina tikai par didaktisku paņēmieni izskaidrot svešu jēdzienu, bet ne par terminoloģisku darbu — par lietojamu terminu meklējumu. Zīmīgs te pašas pirmās latviešu vārdnīcas — G. Manceļa «Lettus» — piemērs ar vārdu Geheimniß (noslēpums), kas tulkots kā auxta leeta, ko Gillwäka Prahtz nhe warr iß-dohmaht.

Un tā, kā redzēsīm turpmāk, arī G. Stendera vārdnīcā terminoloģiskā ziņā palikušas noslēpumainas vietas, jo viņa prāts nav varējis izdomāt terminus, bet devis internacionālismiem tikai pamācīgus skaidrojumus.

Taču iepriekš atzīmēsīm G. Stendera mēģinājumus sameklēt piemērotus vārdus pašā latviešu valodā svešo jēdzienu izteikšanai.

Dažos gadījumos atrasts internacionālismam atbilstošs viens pats latvisks vārds:

Cavallerijt, jahtneeks, 165, Cavalier, muihneeks, bruņneeks. L., 165, Centrum, widduzis, (widdus punkte. L.) 165, Compagnie, Gefellshaft, beedriba, 166, Convoy, pawads, 167, Copey, norakjts, 167, corpulent, tukls, rejns . . , 167, Monarch, Leelwalditajs, Patwalditajs, 417, Officier, wirsneeks . . , 443, Oval, appalijs, 447, Pardon, peedohjchana, 448, Passagier, zelli-neeks, 449, Recidiv, (Krankheit) atfehrga, 474, Regijter, rahditajs . . , 477, Religion, tizziba, 480, Respekt, zeenijschana, 480, Standarte, karrogs, 556, shtil, smalks, 576, Tittel, eines Buchs,

wirsrakšts, 588, Transport, aisweščana, 592, transportiren, aiswešt, 592, Volonteur, brihwneeks, 666, u. c.

Pa lielākai daļai internacionālismu atveidinājums ar vienu latvisko vārdu ir neatbilstošs, tāds, kas var radīt pārpratumus:

Barbar, ņumpurns, 104, Centner, birkaws, 165, commandiren, waldiht, pawehleht, 166, Comödie, ehrmi..166, Compliment, klanniščana, 166, Concept, rakšts, 166, Confeckt, gardumi, 167, Corallen, krelles, ņihles, pohgas, 167, Metall, waršč, 411, Original, preekščrakšts., 447, Palmen, puhpuļi, 448, partheyišč, netaiņns, 449, Reņpiration, atpuhtes, 481, ņangvinišč, aņņinigs, 493, ņatyrišč, ņmeekligs, 493, Specification, usrakštiščana, 547, ņpeculiren, dohmaht., 547, u. c.

Biežāk jau atrastas internacionālismiem atbilstošas vienkāršas vārdkopas. Par atbilstību liecina tas, ka šīs vārdkopas ar attiecīgā internacionālisma nozīmi lietojamas vēl mūsdienās:

Cavallerie, jahtneeku pulks, 1165, Chronik, laiku grahmata, 165, Colik, wehdera, oder ņarnu graiņe, 166, Comet, aņtes ņwaigņe., 166, Herold, meera wehņtneņņis, 321, Indigo.. ņillum a ņahles, 344, Juwel, dahrĝs akmins, 347, Kanonen, leeli gabbali, (puhtščki, L.), 348, Laterne, wehja lukturis, 381, Oculiņt, azzu ahrņte, 442, Planete, gahju ņwaigņe, 459, Sund.. juhņas ņchaurums, 577, Tante, tehwa mahņe, mahtes mahņe, 580, Univerņitāt, augņta ņkohla, 622, u. c.

Daži šāda tipa atveidinājumi, lai gan visai atbilstoši internacionālismiem, tomēr mūsdienās nelietojami:

Banket, gohda dņihres, 103, Barometer, gaiņa rahditajs, 104, Compaņ, ņeemeļa rahditajs, 166, Nulle, tukņča ņihme, 439, Pappe, ņtihws papihrs, 448, Puls, dņihņles pukņteņšana, 464, Recept, ņahļu rakšts, 471, Wapen, zilts ņihme, 680, u. c.

Pa lielākai daļai internacionālismu atveidinājums ar vienkāršām latviskām vārdkopām ir neatbilstošs, tāds, kas var radīt pārpratumus:

Botanik, ſahļu uſſihmeſchana, 152, Camin, maſajſ ſkurſtins, 164, Canal, uhdens zelliņſch, 164, circuliren, rattiſki eet, 165, Coquette, puiſchu bahba, 167, Gummi, keſberu ſwekķis, 301, Marzipan, ſukkura maiſītes, 406, Matroſe, laiwneeka puiſis, 406, Parthey, ſawads pulks, 448, Satyre, ſmeekliga walloda, 493, Syrup, ſukkura ſulla, 578, u. c.

It īpaſi pārſteidz īpaſvārdu atveidinājums ar sugas vārdiem, kā to vērojām planētu nosaukumos (459):

Mercur, maſa rihta un wakkara ſwaigſne, Venus, leela rihta un wakkara ſwaigſne, Mars, ſarkana ſwaigſne, Saturn, bahla ſwaigſne.

Taiſni ſie piemēri labi liecina, ka G. Stenders nav darinājis terminus, bet devis neveiklu izklāſtu, kas domāts droſi vien tam, lai vācietim vajadzības gadījumā būtu ko paskaidrot latvietim.

Ar vienkāršām paplaſinātām triju vārdu vārdkopām atveidinātie internacionālismi tikai izņēmuma gadījumos lietojami vēl mūsdienās: Flotte, juhņas kaŗa ſpehks, 246, Infanterie, kahjneeku kaŗa ſpehks, 344, Rubin, ſarkans dahrgs akmins, 486.

Paplaſinātās vārdkopas internacionālismu atveidināšanā var būt precīzākas par vienkāršajām, taču tās ir neērtas lietojumā un nav varējuſas aizstāt internacionālismus, piemēram: Aequator, ſaules widdus-zelſch, 56, Arſenal. . kaŗa-rihku nams, 60, Commendant, pilsjāta wirſejs waldneeks, 166, Moral, ſkaidras dīhwoſchanas mahziba, 418, u. c.

Lielākā daļa vienkāršo paplaſināto triju vārdu vārdkopu kā internacionālismu atveidinātāju tomēr ir neveiklas un pārprotamas: Claſſe [*ſķira*], ſawadas kahrtas pulks, 166, Marſch, kaŗa wihru zelſch, 405, Orden, ſawada bruņņeneeku kahrtā, 445, Phyſick, augſtas gudribas mahziba, 458, Pol, ſemmes lohdes gals, 460, Profeſſor, augſtas ſkohlas Mahzitajs, 463, ſecundiren, kahwejam klaht ſtahweht, 533, Univerſjum, wiſſas debbeſu debbeſis, 622, u. c.

Četrvārdu konstrukcijas kā internacionālismu atveidinātājas pēc savas struktūras ir ļoti dažādas.

Retāk tās ir vienkāršas paplašinātas trīsvārdu vārdkopas, kurās ceturtais komponents ir palīgvārds (Quadrat, t̄chetr-
tuhri ar lihd̄jigeem ſahneem, 465; ſpecificiren, pa gabbal
gabbaleem usrak̄tiht, 547), reti tās ir vienkāršas paplašinātas
četrvārdu vārdkopas (Looſjung geben, to norunnatu ſihmi doht,
397; recrutiren, peepildit to kaſſa ſpehku, 474). Biežāk tās ir
saliktas četrvārdu vārdkopas (Artillerie, leeli ſchaujami rihki
kaſſâ, 61; Kamin, uguns kurs ar ſkur̄teni, 348), bieži tās ir
saliktas trīsvārdu vārdkopas, kurās ceturtais komponents ir
palīgvārds (correſpondiren, Correſpondenz halten, weens us
ohtru rak̄tiht, 167; Diät, eh̄chanas un d̄er̄chanas mehrs, 177;
Tyranny, warrena un bahrga waldīchana, 600), dažkārt tās ir
salīdzinājumi (mar̄chiren, ſtaigaht kâ tee ſaldati, 405).

Nereti aplūkojamās konstrukcijas sākas ar nenoteikto viet-
niekvārdu (perpendicular, kas it taiſni ſtahw, 451; Secundanten,
kas tohs kahwejus walda, 533) vai kādu adverbu un noformētas
kā predikatīvas vienības (Bankerot, kad baggatajs tuk̄ch pa-
leek, 103).

Piecvārdu konstrukcijās kā internacionālismu atveidinātājās raksturīgākie gadījumi ir tieši
tie, kuros perifrāzes sākas ar nenoteiktajiem vietniekvārdiem
(Exprefſer, kas waijad̄ības dehl ſuhtihts tohp, 226; moraliſch,
kas pee ſkaidras d̄ihwoſchanas peederr, 418; muſikaliſch, kas
pee ſpehlman̄nu ſiſnahm peederr, 422; Sophiſt, kas pehz leekas
gudribas d̄jennahs, 544) vai kādu adverbu (Fabrique, kur
kahdas prezzes pulka taiſs, 227). Tikpat raksturīgas piecvārdu
konstrukcijas, kurās aiz skaidrojamā substantīva seko nenoteik-
tais vietniekvārds vai kāds adverbs (Advocat, awokahts,
awkahts, kas teejâ (preek̄ch teejas) runna un ais̄tahw, 27.
Deputirten, kungī, kas no draud̄jes ſuhtiti, 176; Datum, ta
deena, kad grahmata rak̄tita, 174, Patronentaſche, t̄chammada,

no ka bišes lahde, 450; Raquette, isšchauts ugguns, kas augšti kahpj, 468; Stempel, šihmeklis, ar ko šihmi eetaiša, 561).

Pēdējais tips raksturīgs arī pārējām — sešvārdu un vairākvārdu — konstrukcijām kā internacionālismu atveidinātājām:

Labyrinth, maldamas weetas, kas riņķu riņķos eet, 374; Principal, tas kungs, kuŗa wahrđā weetneeks runna, 462; Principium, tas šahkums, no ka wišš atlezz, 462; Bombe, leela šchaujama lohde, kas us augšchu šchaudita tohp, 150; Epikurer, zilweks, kas kà lohps pehz šaweem kahromeem djihwo, 211; Catharr, gruhta galwas eešna, kas brihšcham arridjan us kruhtim kriht, 165; Dammbrett, šiehe Brettšpiel, raibs galdiņš ar baltahm un melnahm plekšehm, (kas pamihšchu eet) 156; Mechanismus, škunštes darrinajums, eekšch kà tee lohzekli it kà djihwi zits zittu djenn, 408.

Lieki piezīmēt, ka daudzos gadījumos perifrastiskie internacionālismu atveidinājumi var noderēt par humoristiskas izteiksmes līdzekļiem, piemēram:

holla, pag brahliht, 335; Paternošter, Tehwiņu reiše, 449; Buxbaum, šwejšchas eglites kungu dahršôs, 164; Muškeln, garriški gallas gabbaliņņi pee meešas lohzekleem, 422, u. tml.

Jau H. Harders 19. gs. pašā sākumā, nostādamies kritiski pret G. Stendera (un citu vācu leksikogrāfu) paņēmienu aizstāt internacionālismus ar latviskiem perifrastiskiem jaundarinājumiem, atzīmējis: «Kad kādreiz latvietis pats studēs latviešu universitātē, radīsies arī piemēroti nosaukumi akadēmijai, universitātei, ģimnāzijai, doktoram, profesoram, maģistram utt. Tagad ir rasti tikai pagaidu apzīmējumi (ein Notbehelf), un, kas tos jau grib uzlūkot par noteiktiem nosaukumiem, tas ļoti pārsteidzas.» (A. Wellig, Beiträge zur lettijchen Sprachkunde, Mitau 1828, 111—112.)

Aplūkotās perifrastiskās konstrukcijas internacionālismu vietā rāda sava laika latviešu rakstu valodas leksikas nabadzību

un izteiksmes neskaidrību, pārprotamību un sarežģītību sintaktiski stilistiskā plāksnē.

No leksikogrāfiskās apdares viedokļa vēl atzīmējama nenoteiktība un svārstības atveidinājumos, kas izpaužas sinonīmu konstrukciju lietojumā kāda internacionālisma nozīmes izteikšanā:

Atheijt, Deewa-netizzigs, bes Deewa djihwotajs, Deewanebehdneeks, 62,

Caſſa, gattawa nauda ſchķirſtī jeb lahdē, 164,

Fabel, paſakka, ſtahſts jeb mahziba zaur bildehm, 227,

Mammeluck, atkahpejs no kriſtigas tizzibas, kriſtigas tizzibas aisleedſejs, 403,

Tapeten, raibas drehbes, jeb papihrs ar ko ſeenas isgreſno, 581,

Termin, nolikts laiks, nolikta deena, pagaidu deena, nodohſchanas deena, 582,

Teſtament, eeſtahdiſchanas, oder mantoſchanas grahamata, 582—583,

Thron, gohda, oder gohdibas krehſls, 585,

tyranniſiren, ļaudis bendeht, mohziht, 600.

Tikai izņēmuma gadījumos šādai sinonīmikai ir stilistiska nozīme, piem., Tempel, baſniza, Deewa nams, 582.

Tiri leksiskajā plāksnē vēl atzīmējams, ka internacionālismu perifrastiskajos skaidrojumos sastopamies ar dažiem raksturīgiem vārdiem, kas visbiežāk lietoti šajās perifrāzēs un ap kuriem veidojas īpaši perifrastiski cikli. Tie ir substantīvi *grāmata*, *kungs*, *Vāczeme* (sal. *Krievzeme*) un adjektīvi *augsts* un *liels*.

Vārds *grāmata* tiek izmantots perifrāzēs tādu internacionālismu atveidināšanā, kuri apzīmē rakstu kultūras reālijas:

Autor eines Buchs, grahamatas ſadohmatajs, ſarakſtitajs, 100, sal. 640, Bibel, bihbele, ta ſwehta grahamata . . ., 140, Bibliothek, grahamatu kambaris, 146, Calender, laika grahamata, 164, Chro-

nik, laiku grahmata, 165, Datum, ta deena, kad grahmata rakštita, 174, Edickt, pawehleſšanas grahmata no Œehniņa jeb Leelkunga, 188, Inventarium, ruļļu grahmata, 345, Paš, Pašport, zeļļa grahmata, (nowaddama grahmata), 449, Pašquill, kauna grahmata, 449, Pašquillant, kauna grahmatas rakštītajs, kas zitta gohdu greeſch, 449, Patent, Leelakunga grahmata, kas baņnizā ſluddinata tohp, 449, Privilegium, waļļas grahmata par kahdu leetu, ſawadas teeſas grahmata, brihwejtiba, 463, Scribent, grahmatu isdohmatajs un ſarakštītajs, 532, ſtudiren, mahžitees, pee grahmatahm buht, 573, Studiren, grahmatu mahzibas, 573, Studirſtube, grahmatu iſtaba, oder kambaris, 573, ſuppliciren, ar luhgſšanas grahmatu pee Leelkunga nahkt, 578, Supplique, luhgſšanas grahmata, 578, (Wörterbuch, wahrdu grahmata, 711).

Vārds *kungs* tiek izmantots perifrāzēs tādu internacionālismu atveidināšanā, kuri apzīmē valdošo ſķiru un kārtu pārstāvjus un amatpersonas un attiecīgas iestādes un izdarības:

Audienz begehren, luhgtees Leelakunga preekſchā peelaiſts un klauſihts tapt, 62, Ball, Tanz, kungu dantſchi, 102, Cabinet, Leela Kunga kambaris, 164, Conſiſcirung, peeſchķirſchana pee Leela Kunga mantas, 167, Conſiſtorium, augſta Baņnizkungu teeſa, 167, Deputirten, kungi, kas no draudſes ſuhtiti, 176, Fürst, Leelskungs, 258, Graf, leelajs kungs, 297, Grafſchaft, leelaja kunga walſts, 297, Page, Œehniņa jeb Leelkunga puiſis, 448, Paſtor, baņnizas kungs, 449, Principal, tas kungs, kuſſa wahrdā weetneeks runna, 462, Republik, walſtibas waldiſchana zaur Kungu ſpehku, 480, Reſidenz, Œehniņa jeb Leelkunga mahjoſšanas pilsſats, 480, Reviſor, rohbejchu kungs, 481, Tyrann, warras kungs, ļaujchu ehdejs, oder bende, aſſins ſuns, 600.

Vārds *Vāczemes* (arī *vāciešu*) tiek izmantots perifrāzēs tādu internacionālismu un svešvārdu atveidināšanai, kuri apzīmē no rietumiem introducētu augu vai kustoņu valsts reālijas un produktus, retāk turienes cilmes ierīces vai turienes personas:

Citrone, dželtans wahzjemmes ahbols, 166, un wahzjemmes ahbols, Žitrone, Apfelšine, 340, Cyrenenbaum, wahzjemmes kahrkli, 168, Hiršch, wahzjemmes breedis (eršchķis, Bibl.), 331, 340, Papagoy, wahzjemmes wahlodje, 448, 340, (sal. *Augstas gudribas grāmata*: Ta Indijas ņemmes **Wahlodje**, ko Wahžeeņchi Papagoj ņauž . . 2. izd., 105), Rōmišcher Kayņer, Wahzjemmes ņeiņers, Zizzers, 485, Torten, wahzeņchu karraņchas, 591, Tulpen . . dahrgas wahzjemmes puķķes ar jaukahm pehrwehm, 599, Wahzjemmes wilna, Baumwolle, 340, Wallnūņje, wahzjemmes reekņti, 679, 340, Žither, wahzjemmes kohkle, 725.

Šai sakarā salidzināšanai piezīmējams, ka vārds *Krievzemes* (arī *krievu*) samērā reti tiek izmantots tādu internacionālismu un svešvārdu atveidināšanai, kuri apzīmē no austrumiem introducētu augu vai kustoņu valsts reālijas:

Gurke, gurķis, kreewu ahbols, 301, Kawiar, Kreewu ņemmes ikri, 350, Melone, ņalds Kreewu ahbols, 410, leels kreewu ahbols, Kūrbiņ, 2.

Sal. arī: Bandur, Pohļu kohkle, 103, Turķu ahbols, Kūrbiņ, 2.

Vārds *augsts* tiek izmantots perifrāzēs tādu internacionālismu atveidināšanai, kuri apzīmē reālijas, kam sakars ar sabiedrības augstākajiem slāņiem, «sociālo virsotni»:

Conņiņtorium, augņta Baņnizkungu teeņa, 167, Majeņtāt, augņta gohdiba, 402, Philoņoph, augņtas gudribas mahņitajs, 458, Philoņophie, augņta gudriba, 458, Phyņick, augņtas gudribas mahziba, 458, Poeņien, augņtas ņiņģes, 460, Rang, augņtaka kahrta, augņtaka weeta, 468, ņtudiren die Philoņophie, augņtu gudribu mahzitees, 573, triumphiren, ar augņtu uswarretaja gohdu nahkt, 596, Univerņitāt, augņta ņkohla, 622.

Vārds *liels* tiek izmantots perifrāzēs līdzīgi vārdam *augsts*, kā arī tādu internacionālismu atveidināšanai, kuri apzīmē apmēros relatīvi lielus objektus:

Artillerie, leeli ņchaujami rihki kaŗŗā, 61, Bombe, leela ņchaujama lohde, kas us augņchu ņchaidita tohp, 150, Graf, leelajs kungs, 297, Grāfin, leela gaņpaņcha, 297, Kanonen, leeli

gabbali (puhtŭchki, L.), 348, kanoniren, ar leeleem gabbaleem ŭchaut, 348, Magaŭin, Proviant, leels labbibas krahjums, 401, Paŭŭage, leels zeŭŭch, 449, Peonien, leelajas rohŭes, 450, Plan, leels padohms, 459, Ŗaal, leela un augŭta iŭtaba, 489, Walliŭch, ta wiŭŭleelaka ŭiws, 679.

Internacionālismu perifrastisks atveidinājums ir raksturīgs veclatvieŭu rakstu valodai tais leksikas slāņos, kas neattiecas uz reliģiju, militārām lietām un mājturību, jo ŭais nozarēs, kalpinot latvieŭus, kungi viņiem nepūlējās sveŭos vārdus skaidrot. Latvieŭu acu priekŭšā bija reāliskas, un uz tiem attiecinātie internacionālismi tika saprotami un ērti lietojami. Turpretim reāliskas ārpus latvieŭu vērojumu loka netika nosauktas sveŭajos vārdos, jo tie būtu tukŭsas skaņas. Tāpēc perifrastiskie internacionālismu atveidinājumi ir vēsturiski neizbēgamas attīstības atspoguļojums leksikā. Kā G. Stenders skaidrojis neizglītotajiem latvieŭiem sveŭus jēdzienus, tā tie mūsdienās vēl skaidrojami bērniem, ja viņu priekŭšā nav attiecīgo reāliju uzskates līdzekļi.

Tālākas vēsturiskas attīstības solis ir internacionālismu ieviešana blakus latviskiem vārdiem, vārdkopām, perifrastiskiem atveidinājumiem. Ŗāds solis latvieŭu leksikas vēsturē raksturīgs jaunlatvieŭu rakstu valodā. Taču aizsākumus vērojam jau veclatvieŭu rakstu valodā. Tā jau G. Manceļa vārdnīcā «Lettus» lasām: Eŭŭel, Eŭŭels, Kuhtris Lohps. Pēc ŭā modeļa G. Stendera vārdnīcā jau atrodama krietna virkne internacionālismu ar latviskām paralēlkonstrukcijām:

Altar, altaris, baŭnizas galds, 31, 5,

Apotheke, apteeke, ŭahļu nams, 56,

Apotheker, apteeķeris, ŭahļu kungs, (ŭahļu wahritajs, oder taiŭitajs. E.), 56,

Balŭam, balŭame, dahrgas ŭmarŭchas ŭahle, 103,

Bibel, bihbele, ta ŭwehta grahmata, tee ŭwehti rakŭti, Deewa ŭwehti wahrdi, 140,

- Canzel, kanzele, špreddiķa krehšls, 164,
 Canzeley, kanzleija, teešanas-rakštu ištaba, 164,
 Capitain, kapteine, wiršneeks par šimteem, 164,
 Cirkel, (Instrument), šihmeklis, šehrķels, 165,
 Clavier, klaweere, tahs leelas štihgu špehles, 166,
 Commissarien, kommiššahri, kas Leela kunga wahrda ko
 isdarra, 166,
 Demant, deemants, tas dahrgakajs glihtuma akmins, 175,
 Ešel, ehšelis, kuhtrs lohps, (širga kahrtā ar gaŗrahm aušim),
 223, bet: ehšelis, Ešel 60,
 Kameel, mešcha širgs, (ehrte. E.), kameels. Bibl., 348,
 Kürassirer, karaššeers, ar dšeljū drehbehm apbruņņohts, 373,
 Leopard, leoparderis, (šwešchas šemmes šwehrs.) Bibl., 389,
 Meššing, miššinjšch, dšeltanajs waŗšch, 411,
 Minute, minute, ta šešchdešmita daļļa no weenas štundas, 413,
 Pabšt, Pahwešts, kattoļu šwehtajs Tehws, 448,
 Peruque, parriķe, mattu zeppure, 451,
 Predigt, Deewa wahrdi, špreddiķis, 462,
 Proviant, prawjante, ehdamas leetas, 463,
 Salbe, šalwe, šwaidama šahle, 492,
 Soldat, šaldats, kaŗra wihrs, 543,
 Soldatem werben, šaldatus wehrwerweht, puišchus špeešt, kā
 tee šaldati tohp, 543,
 Strauß, ein Vogel, štraušis, tas wišfleelakajs putns, 568,
 Student, študents, škohlas kungs, 573,
 Tulpen, tulpes, dahrgas wahzšemmes puķķes ar jaukahn
 pehrwehm, 599,
 Zepter, zepteris, augšta waldišchana, 720,
 Ziffer, zippere, škaitlis, 724,
 Zirkel, zirķelis, šihmeklis, 725.
 Atsevišķos gadījumos latviskāš internacionālismu paralēl-
 formas noformētas kā paskaidrojumi:
 Prinž, Prinžis, tas irr, Ŷehniņa jeb Leelkunga dehls, 462,

Prinzeſſin, Prinzeſſe, tas irr, Kechniņa jeb Leelkunga meita, 462, Sylben, wahrdu lohjekli, ko Wahzeeſchi ſilbes ſauz, 578.

Beidzot internacionālismu atveidinājumu apskatā jāatzīmē tās sfēras, kurās no latviešu rakstu sākotnes tiek ieviesti latviešu valodā paši internacionālismi, pielāgojot latviskai izrunai. Kā teikts, šīs sfēras ir baznīca (religija), militārā un mājturība, kurās kungi kalpināja latviešus un kurās latviešu acu priekšā bija svešās reālijas. Tāpēc tās nevajadzēja perifrastiski aprakstīt, bet pietika ar uzskati, lai svešie nosaukumi, attiecināti uz noteiktām reālijām, kļūtu latviešu apziņā kaut cik saturīgi un līdz ar to saprotami. Dažkārt gan, analogijas dēļ, šais sfērās tika lietoti latviešu valodā internacionālismi arī tādos gadījumos, kuros pašas reālijas nebija vērojamas, bet kurās no kopsakara varēja noprast, ka runa par kādiem īpašiem baznīcas (religijas), militāriem vai mājturības objektiem, kā arī par administratīvām vai juridiskām lietām, ja latvieši tika saukti pie atbildības tiesas ceļā. Saprotams, ka sava laika militārā darbība bija arī cieši saistīta ar dažādiem tehniskiem pasākumiem, ar celtniecības u. c. amatniecības darbiem. Līdz ar to arī amatniecības terminoloģijā ieviešas internacionālismi agrāk nekā zinātnes, mākslas un vispārīgās kultūras nozarēs, kurās, kā redzējam, astoņpadsmitā gadsimta beigās G. Stendera vārdnīcā latviešu valodā doti perifrastiski skaidrojumi.

Raksturojot veclatviešu rakstu valodas leksiku, lietderīgi tad nu arī minēt senākos internacionālismus.

Veclatviešu rakstu valodas baznīcas (bibliskās un reliģiskās) leksikas internacionālismi:

Apoſtel, Apuſtuls 56, 6,* Biſchof, biſkaps 144, 23, Catholik, kattolis 165, Kloſter, klohſteris 357, Melodey, meldiņſch, meldeija, wihſe 410, Opfer, uppuris 445, 335, Orgel, ehrgēles 447, Pahweſts, der Pabſt 186, Poſjaune, baſjune 460, Prieſter, Opfer-

---

* Pirmais skaitlis norāda lappuses vāciski latviskā vārdnīcas daļā, otrs — latviski vāciskā daļā.

priester, preeſteris 462, 206, Prophet, Praweets 463, 206, Satan, tas ſahtans 493, Trompete, trummetis, (e) 596.

Veclatviešu rakstu valodas militārās leksikas internacionālismi:

Corporal, kapprahlis 167, 100, Dragoner, draggunis 180, Grenadier, granadihrs 298, Leutnant, Leitlants 391, Major, majjohrs 403, Marſchall, mahrſchalkis. E. 405, Maur, muhris 407, opzihrs, Offizier 184, bet Officier, wirsneeks, kaŗra kungs 443, Piſtole, piſchtohle 458, 196, Prahm, prahmis 461, prawjante, Prowiant 206, bet: Proviant, prawjante, ehdamas leetas 463, Schroot, ſkrohtes 523, Thurm, tohrnis 587, Wache, wakts 674, Wacht, wakts 675, Wall, wallis, walnis 679, Wimpel (Schiffsflagge) wimpele 703.

Veclatviešu rakstu valodas administratīvi juridiskās, kā arī tautsaimnieciskās leksikas internacionālismi:

Acciſe, akzihſe 24, akzihſeris, Acciesverwalter 4, Gulden, ģildens, ohrte 301, 71, Canzler, kanzleris 164, Kayſer, Keijers 350, 105, Zizzars, Cājar, der Rōmiſche Kaiſer. Lief. 374, König, Keħniņſch 361, 104, Kopichen, kappeika 363, 100, mahrka, ein Mark oder Zweyferdingſtück 150, Million, millions 413, millionhs, Million, bedeutet im Lettiſchen bloſ eine ſehr groĶe Zahl 166—167, Meiſter, meiſteris 410, 160, Miniſterial, miņſters 413, Papier, papihrs 448, 187, Poſt, ta paſts 461, paſts, die Poſt. L. 188, quittiren, kwiteht, L. 467, kwitteht, quittiren 127, kwitte, Quittung 127, rublis, Rubel 228, Schilling, ſchkilliņſch 507, ſchķillingis, Schilling 248, Secretār, ſiktehrs 533, ſiktehrs, Sekretār 263, ſtudents, Student 300, bet: Student, ſtudents, ſkohlas kungs 573, Thaler, dahleris 583, dahleris, dahlderis, Thaler 33, waktohrs, Faktor 342, zepteris, Zepter 370.

Veclatviešu rakstu valodas mājturības leksikas internacionālismi:

Alaun, alluhns 28, 5, Caffee, kappeija 164, Cryſtall, kriſtals 168, Effig, ettiķis 224, 62, Kanne, kannā 348, 100,

Kaĵtrol, kaĵtrols . . 439, Kreide, krihte 367, krihte, (auch krihts) Kreide 118, Mandeln, (Frucht) mandeles 403, 154, Pantoffel, tuppele 448, 332, Perle, pehrle 451, 191, Petersilgen, pehterĵiljes 451, Pfanne, panna 451, 187, Pfau, pahws, pahwa 451, 186, Pfeffer, pipperis 451, pipperes, pipparis, Pfeffer 195, Puder, puhdere 464, Pumpe, pumpe 465, Purpur, purpuris 465, Reddiĵen, raddihĵi 474, RoĶe, rohĶe, rohĵite 485, 227, RoĶinen, raĶines 485, Sallat, Ŷallates 492, 236, Safran, Ŷaprahns 491, Salspeter, Ŷalpeeteris 492, Sammet, Ŷamte 492, 237, Sellerie, Ŷellerijes 536, 258, Spinat, ŶpinnaŶchi 549, Toback, tabaks, dim. tabaĶiņŶch 588, 310, Wanne, wanna 680, Wein, wihns 690, Zucker, Ŷukkurs 730, 303 un Ŷukkurs, Zucker, 374.

Viens otrs veclatvieŶu rakstu valodas dabas dzĶves leksikas internacionālisms ieviesies kā bĶbeles vārds un saistāms ar baznĶcas (bĶbeles un reliĶiskās) leksikas internacionālismiem. Neminot iepriekŶ uzrādĶtos, atzĶmĶjami vĶl Ŷādi vārdi:

Cypreffen, zihpreŶĶes 168, Elephant, elewants 205, ehĶelis, EĶel 60, Lōwe, lauwa 398, Oel, elje 445, 61, Serscion, Ŷkahrpijs 532.

*

G. Stendera *Lettisches Lexikon* ir nozĶmĶgs latvieŶu rakstu valodas leksikas vēstures avots ne tikai internacionālismu (un terminoloĶijas) izpĶtĶ, bet arī aizguvumu izpĶtĶ no slavu (sk. D. Zemzare, 1961, 179—180) un Ķermāņu valodām (sk. D. Zemzare, 1961, 182), toponĶmikas pĶtĶjumos (sk. D. Zemzare, 1961, 183—184), kā arī antroponĶmikas (personvārdu) un apvidvārdu pĶtniekiem (salĶdzinot, piemĶram, kā jau redzĶjām J. Langes vārdnĶcas iztirzājumā, Vidzemes un Kurzemes leksiku) un daĶādu citu latvieŶu rakstu valodas leksikas slāņu skaidrotājiem.

Jāpiemetina, ka personvārdu nozarĶ G. Stendera vārdnĶca iekŶ *Lettisches Namen=Lexikon* fiksĶjusĶ vairākus tādus vācu vai internacionālus vārdus, kas piemĶroti (sveŶtautietis

varētu teikt «izkropļoti») latviskai izrunai, piemēram, tie, kurus arī J. Rainis izmantojis savos darbos: Antiņch—Antonius 375, Beerns—Bernhard 375, Gattiņch—Gotthard 375, Induls—Heinrich 375, Lipšts—Philipp 376, Tohts—Timotheus 376.

Sk. turpmāk nodaļu «G. Stendera vārdnīcas papildinājumi un labojumi».

18. gadsimta vārdnīcu manuskripti

F. Veigeļa vārdnīcas (1748)

«Ar 1748. g. datēts Rīgas vācu skolotāja F. Veigeļa vāciski latviskās (196 lpp.) un latviski vāciskās vārdnīcas manuskripts (227 lpp.) .. Rokraksts glabājas LPSR ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Mišņa nodaļā (L. dr. b. 5491.). Vārdnīcu autors F. Veigelis ir ieceļotājs no Vācijas, strādājis Rīgas domskolā, darbojies gar latviešu valodu desmit gadus, kā viņš paskaidro manuskripta ievadā. Katrā vārdnīcā ap 4000 vārdu. Latviešu vārdi rakstīti latīņu, vācu vārdi — gotu burtiem. Vārdnīcā doti galvenokārt atsevišķu vārdu tulkojumi, retāk pievienotas vārdkopas un vārdu savienojumi. Vārdnīcu sarakstot, Veigelis, kā norāda vārdu krājuma un vārdu tulkojumu diezgan lielā saskaņā, izmantojis rīdzinieka K. Elversa vāciski latvisko vārdnīcu, kas Veigelim, domājams, ir bijusi pieejama rokrakstā, jo Elversa vārdnīca iznāca tikai 1748. g., kad nobeigts Veigeļa vārdnīcas manuskripts. Spriežot pēc līdzīgiem vārdiem, šķiet, ka Veigelim bijuši pazīstami arī L. Depkina vārdnīcu publicējumi un rokraksti. Veigeļa manuskriptā sastopamas kļūdas rakstībā un atvasinājumos (piem., «ohgļu dedžetais» II 117), bet Veigeļa vārdnīcu vārdu krājumā ir atrodami arī patstāvīgi latviešu leksikas vērojumi un reģistrējumi [retin. A. O.], piem., «patwars» II 201, 'patvēruma' nozīmē, «fehtneeks» II 158, «grahmatas eerakjts» II 136, «raddurakfti» II 134 u. c.

Veigeļa vārdnīcā parādās laikam vairāk Rīgā lietoti aizgumi no vācu valodas. .» (D. Zemzare, 1961, 118.)

Sastopam te raksturīgo Vāczemes vārdu nozīmju skaidrojumā, piem., Baum-öl tulkots ar vārdkopu «wahdšemmes elje» II 39.

Dažiem vārdiem F. Veigelis pievienojis norādi par aizgumiem nō vācu ar «germ.» vai no krievu valodas, piem., «Raĭbaineeks . . . (von Ruŭŭica)» II 137.

«Svešvārdus Veigelis arī vārdnīcu latviskajā daļā bieži vien netulko, bet raksta to internacionālajā formā, piem., «Legions» II 85, «Wihjole» II 217, «klaweeris» II 69 u. c. . .

Veigeļa nelielajās vārdnīcās atrodamais vārdu krājums arī var noderēt kā materiāls, studējot XVIII gs. vidū Rīgā lietoto leksiku.» (D. Zemzare, 1961, 121.)

J. Adolŕi *Lexicon letticum*

manuskripts pieminams kā bībeles vārdu reģistrs, kas saglabāĭies no 18. gs. vidus. Sk. tuvāk nodaļā par bībeles leksiku.

K. F. Temlera *Glossarium Letticum* (1772)

J. Krops rakstā *Seniausias lyginamasis latvių ir lietuvių kalbų žodynas* (Literatūra ir Kalba II, Vilnius, 1957, 467—470) iepazīstina ar K. Draviņa publicēĭjumu par jurista H. Temlera 18. gs. sarakstīto vārdnīcu. «Pēc pieprasījuma LPSR ZA Fundamentālā bibliotēka saņēma no Kopenhāģenas abu vārdnīcu mikrofilmas» (D. Zemzare, 1961, 153). H. F. Temlers (1717—1780) ir pēc tautības bijis vācietis, no 1751. g. darboĭies Kopenhāģenā, sarakstīĭjis latviešu un lietuviešu salīdzināmo vārdnīcu *Glossarium Letticum*.

Šo vārdnīcu D. Zemzare raksturo sekojoši: «Latviešu valodas vārdnīca satur 87 lappuses (16×20,3 cm lielumā), kurās pēc alfabēta sakārtoti 950 latviešu vārdi. Latviešu, lietuvju un vācu vārdi rakstīti gotu burtiem..

Temlera vārdnīcā ir atsauce uz Adolfiga latviešu gramatiku. Latviešu vārdu avoti ir galvenokārt XVII gs. izdevumi..

Temlera latviešu valodas vārdnīca īsteni ir uzlūkojama par latviešu-latīņu vārdnīcu, jo tikai nedaudziem vārdiem (piem., «plakt», «plaut», «plehjt» 55 u. c.) trūkst tulkojuma latīniski. Ar saskanīgiem vai atšķirīgiem lietuvju vārdiem ir salīdzināta tikai viena sestā daļa latviešu vārdu, un vienai sestai daļai ir kā latīņu, tā vācu tulkojums. Bet 30 latviešu vārdiem ir pievienots tulkojums tikai vācu valodā. Pāris vārdu ir palikuši bez tulkojuma (piem., «Zeenigs» 86) ..

Ne visi vārdnīcā dotie skaidrojumi pieņemami..

Vārdi salīdzināti arī ar citām valodām: senprūšu, grieķu, poļu, serbu, angļu, dāņu, spāņu, somu u. c.» (D. Zemzare, 1961, 153—154.)

Anonīmā *Deutſch.—Lett. Lexikon* (1782)

«Ar 1782. g. ir datēts vērtīgs vāciski latviskas vārdnīcas manuskripts: *Deutſch.—Lett. Lexikon*. Manuskripts glabājas LPSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā (R. 697, inv. 4453). Gada skaitlis «1782» ir uzrakstīts ar tinti pirmās lapas augšējā stūrī. Tas ir vai nu vārdnīcas sākuma, vai nobeiguma laiks. Vārdnīca var būt sākta rakstīt tikai pēc 1777. g., kad beidza iznākt Langes vārdnīcas, kas manuskriptā ir plaši izmantotas. Vārdnīca ir nobeigta rakstīt pirms 1789. g., t. i., pirms Stendera 1789. g. vārdnīcas publicējuma, jo autors to vēl nav pazinis.

Rokrakstā ir 25 kvarta formāta loksnes ar 20 lapām katrā. Abas lapas puses ir aprakstītas. Vārdnīcu autors nav numurē-

jis. Tagad vārdnīcā ir tekoši 1020 lappušu. Manuskripts senāk laikam ir bijis pilnīgs, bet tagad tajā trūkst alfabētā vārdu, kas nāk pēc vācu «Reiben» līdz vārdam «Schnauben» un pēc «Zugemüs». Pazudušas tātad apm. 60 rokraksta lappušu. Manuskripts ir labi izstrādāts.

Vārdnīcā ir ap 7000 vārdu ar frazeoloģijas piemēriem. Vācu vārdi rakstīti gotu burtiem un pasvītroti, latviešu vārdi rakstīti latīņu burtiem vecajā ortogrāfijā. Latviešu vārdiem kā artikuls dzimtes norādei pievienots pronomens «tas», «ta». Vairākās vietās ir atsauces uz Adolfiga un Stendera 1761. g. gramatiku.

Vārdnīcā ir norādes «E. Lx» vai «L. Lx», kas nozīmē, ka vārdi ņemti no Elversa vai Langes vārdnīcām.

Tautā noklausīti frazeoloģijas piemēri laikam ir:

«Škaidra Nauda» (vācu «Barſchaft» 141) un tāpat kā citās vārdnīcās arī «ſchkihſta Nauda» 362 (Elversa 82, Stendera 1761. g. 129, Langes I 110),

«wiņſch Tehwa Pehdās neſtaiga» (šķirkli «abarten» 2),

«es ne warreju Taiſnibu dabuht» 700,

«wiņſch ne ſinn kur dehtees kur glahbtees.» 983,

«par Kuhleneem wiņſch daudz ne behda.» 27,

«es par to ne mellu Šchſillingi ne dohmu.» 424,

«Ka tewi tuhķſtoſchi Welli Gaiſu Gaiſa is-puttinahtu»

(«iſt ein ſchändlicher Fluch der Letten.» 799),

«ne laid Maiſi gaſſ Durrim.» 365,

«Mehle wiņſam tā kā Dſirnawa groſahs.» 574,

«Suņſam ne aug Wilku Špalwas, ſagt der Lette, weñ man bey dem Armen das ſuchet, was nur der Reiche zu haben pflęgt, z. E. Ducaten.» 454,

«wiņſch to aſti augſti zeļļ.» («ſpottweiſe» 87).

Vārdnīcā minēta arī *Kaŗa māte* 504 un *Jūŗas māte (māmu-liŗa)* 575.

Autora valoda ir veikla. Viņš labi pārzina latviešu leksiku. Vārdnīcā ir pārstāvēts vidus dialekts. Tikai teikumu konstruk-

cijā dažviet izjūtami negludumi vai nelatviskumi (piem., viņŕch rakŕtijs, ka viņŕch ne, kà ŕohlijs warrehtu lihdŕeht» 26).

Vārdnīcu sarakstījis, varbūt, Johans Baumbahs (1742—1801), dzimis jelgavnieks, strādājis Jelgavā un Durbē par mācītāju, garīgo dziesmu sacerētājs, vācis latviešu leksiku, bijis naidīgās attiecībās ar G. F. Stenderu . .

Vārdnīcā ir ievietoti internacionālismi — gan vairāk vienkāršotā formā: «Kuntrakts» (vācu «Contract» 208.), «Praweŕŕeris» (vācu «Profeŕŕor» 683), «kummeedīe» (vācu «Comödie» 208), «Appokahts; Awokahts» (vācu «Adwocat» 42) u. c. Tulkojot internacionālismus no vācu valodas, ir meklētas un atrastas latviskas vārdkopas termini, piem., vācu *Astronom* ir «Šwaigŕnu prattigs» 82, *Bibliothekar* ir «Grahmatu Usraugs», *Bibliothek* ir «Grahmatu Pulks. 2) Grahmatu kambars» 182, *Phantast* ir «Melŕchis» 668, *Privilegium* ir «ŕawada Teeŕa» 681 u. c.

Vārdnīcā ir daudz aizgūtu vārdu no vācu valodas, kuru lielākai daļai arī autors jau pievienojis norādi «G[ermanismus]». Tie raksturo galvenokārt pilsētas dzīvi, latviešu tautības amatnieku un pilsoņu leksiku XVIII gs. beigās Kurzemes hercogistē.» (D. Zemzare, 1961, 158—161.)

Aleksandra Johana Stendera (1744—1819)
attieksme pret latviešu valodu

Pagaidām plašāko apcerējumu par A. J. Stendera, sauktu Jaunā Stendera attieksmi pret latviešu valodu devis V. Plūdonis (1909, 213—221).

A. J. Stenders dzimis Jelgavā, studējis tieslietas Kopenhāgenā un Helmštetē, atgriezies reizē ar tēvu dzimtenē, strādājis par mājskolotāju, no 1770. gada studējis teoloģiju Karaļaučos, no 1779. gada iecelts tēvam par palīgu un, pēdējam amatu atstājot, 1787. gadā kļuvis par Sēlpils un Sunākstes mācītāju un prāvestu.

«Miris Jaunais Stenders 1819. g. un aprakts Sunākstes draudzes kapos līdzās savam tēvam.

Abu Stenderu kopējais kapu piemineklis vēl šo baltu dien vēsta, ka *Stenders, jun.* [šeit un turpmāk V. Plūdoņa citātos pustreknais iespaidums aizstāts ar kursīvu, A. O.], neesot necienīgāks par Stenderu, sen.

Zīmējoties uz abēju darba panākumiem., tomēr jāliecina, ka šāda piezīme ir par daudz liela uzslava priekš Jaunā Stendera. Kas mēness pret sauli, tas savukārt Jaunais Stenders, salīdzināts ar Veco. Kā mēness ir tikai saules gaismas atstarotājs, tā Jaunais Stenders saņēms rakstus un savā dzīvē atstaro Vecā Stendera idejas.

Viņš ne vien izdeva pārlabotus un papildinātus dažus sava tēva rakstus, piem., Augļtas Gudribas

Grahmatu, Kriřtigu Mahžibu, Pařakas un Stahřtus un Jauna Gadda Wehleřchanas, bet arī *sava paša rakstos* sekoja Vecā Stendera paraugam.

Tikai vienā ziņā viņš ir savam *tēvam* jo spilgts *pretstats*.

.. *Jaunais Stenders* no visas sirds vēlas, kaut latvieši savu valodu aizmirstu un savu tautību atmestu un paliktu par vāciešiem.

Šīs domas viņš nemitas propagandēt arī savos rakstos.

Tā, piem., savu «*dziesmu un pasaku*» grāmatu Jaunais Stenders iesāk un nobeidz, skubinādams latviešus uz *pārvācošanos*.

«Dohdetees,» viņš saka, «us Wahžu = wallodas mahžijchanu (jāsaka mācīšanos) — kā žitkahrt Pruhřchu = tauta darrija, kas žaur to, Wahžu = tauta, un wiřjas Wahju = gudribas peeņemmiga tappe — tad ir juhs lehtaki pee wiřfahm labbahm atjijhchanahm kluhřeet. Juhs widdū ģtarp Wahžejecheem buhdami, to lehti pařpehřeet. Piljahtōs, muiřchās, baņnižās, řkohlās, krohgōs — wiřřur Wahžu = walloda řkanneht řkann. Tā ka tee Wahžeřchi wiřři, kas latwiřki runna, no jums to wallodu mahžijuřchees.»

Aizraudamies no šādas pārvācības idejas, Jaunais Stenders, Dievu par palīgu piesaukdams, patētiski izsaucas:

«Ak, kautřchu miħlais Deews mums to laiku liktu peedřihwot, ka pa wiřřu Kurřemmi un Widřemmi, weena pařcha tauta, weena Wahžu = walloda un weena weeniga řkubbinařchana us gohda = buhřchanu buhtu!

Ak, kautřchu řchis laiks drihř buhtu nahkdams, ka muhřu řemmē weena walloda, weena tauta buhtū, kas to par řawu augřtaku gohdu turr, prahtneeki, labbj un klauřigi tai waldiřchanai buht. Kā tad muhřu řemmes = laime audřin augs!»

Lai šo pārvācības ideju realizētu, Jaunais Stenders sarakstija pats *pirmo vācu valodas mācību* latviešiem.

Ar virsrakstu: «Wahꝥu Wallodas un wahrdu grah-
mata, par pirmu eefahķchanu tahdeem Latweefcheem
dahwata, kas Wahꝥu=wallodu gribb eemahꝥitees, un kur abbas
wallodas weena prett ohtru ņtahdidas. No ņehrpilles Prahweņta
Aleķander Johann Stenders ņarakņtita. Jelgawā, 1820. Pee
J. W. Steffenhagen un dehla.»

Grāmatas «Priekšvārdā» Jaunais Stenders aprāda latvietim
vācu valodas nepiecieņamo vajadzību, kā arī
labumus, kas tam no ņis valodas mācēņanas varētu celties.

«Wahꝥu=walloda», viņņ saka: «jums tapehꝥ jo waijadņiga,
ka Kurņemmē un Widņemmē no gaddu=ņimtenēem, Wahꝥeefchi
dņihwo, Tapatt Ewāngelijuma mahꝥibas tikkai Latwiķkā= un
Wahꝥu=wallodā, ne maņ ne Kreewu=wallodā, ņchē ņluddinatas
tohp, un wiņņas teeņas=kohpņchanas un waldiņchanas=darri-
ņchanas Wahꝥu=wallodā ween tohp ņluddinatas; arridņan lab-
bakas grahmatas pee prahta apkohpņchanas Wahꝥu=wallodā
wiņņwairak rohnahs.»

Turpat viņņ dod latvieņiem arī padomu nesmādēt
krievu valodu, jo tā esot valsts valoda, bet to jau
latvieņi, ar krievu zaldātiem kopā dzīvodami,
spējot lētāki iemācīties.

Zīmējoties uz paņu iemācīņanās metodi, Jaunais Stenders
uzmudina latvieti atmest visu lieko kautrību un
runāt vāciski, lai arietu sākumā kā iedams.

«Lai ņits juhs ar apņmeij,» viņņ saka, «kad juhs dažu wahrdu
greiņi un dihwainigi iņņakkait, par to juhs ne kaunetees. Kas
ne eefahķ ņlikti runnaht, muhņcham labbi ne runnahs.» (V. Plū-
donis 1909, 213—214.)

A. Stenders tādā kārtā atzīmējams par latvieņu kārklū-
vācietiskā ņargona ideologu, kam vēlāk sekoja
daudzi mietpilsoņi kā pilsētās, tā arī laukos un kas radis atspo-
guļojumu brāļu Kaudzīņu *Mērnīeku laikos*, A. Deglava
Rigā, A. Upīņa *Plaisā mākoņos* u. c. darbos.

A. Stendera *Vācu valodas un vārdu grāmatā*, kas sarakstīta pēc tanī laikā parastās tulkošanas metodes, atrodami vokābuļi, tad seko sarunas, pēc tam īsi stāstiņi un beigās korespondence.

Vārdnīcu («vārdu grāmatu») raksturojusi D. Zemzare: «Latviski vāciskajā vārdnīcā, ko A. J. Stenders sarakstīja latviešu zemniekiem, ir ap 3000 pazīstamāku vārdu (29—74), kas ar nelieliem grozījumiem pārņemti no G. F. Stendera 1789. g. vārdnīcas. Jaunajā vārdnīcā ir «ahrjts», «appalŕch puiŕis», «apzirknis» 30, «augŕcha» 31, kā arī tagad lieto, bet ne «ahrŕte», «appals puiŕis», «apzirknes», «augŕch», kā G. F. Stendera 1789. g. vārdnīcā (I 3, 6, 9). Ir arī neparastas un nepareizas formas, piem., substantīvi «bļohde», «duhra», verba nenoteiksme «birjt» (33, 36, 32), ne «bļohda», «duhre», «birt», kā pareizi rakstīts G. F. Stendera 1789. g. vārdnīcā (I 25, 54, 23). Tas liecina, ka vārdnīcas autoram A. J. Stenderam tomēr nav bijis īstas skaidrības par latviešu vārdu izskaņām. Latviešu vārdiem nav doti ne gramatiskie raksturojumi, ne frazeoloģijas piemēri. Nelielā vārdnīca, salīdzinot ar iepriekšējām, nedod.. leksikas ziņā nekā jauna.» (D. Zemzare, 1961, 198—199.)

A. Stendera tulkotajos un citos dzejdarbos valoda izteiksmes ziņā vulgārizēta. Ne tikai lugas *Žūpu Bērtulis* galvenās personas Bērtulis un Anne runā zemnieciski parupjā valodā, kā tas piederas raksturu tēlojumam, bet arī pats A. Stenders autora valodā cēla stila tekstu latviski sabojā ar vulgārismiem. Piemēri no V. Plūdoņa (1909, 217—218):

Birgera stāstu dziesmā «Puiŕch! ŕedlo man to duhkanu» A. Stenders šādas vācu rindas pārtulkojis latviski sekojoši:

Und ŕchüttelt ihn wie Fieber

Hinüber und herüber —

Tam trihžin trihž ta meeŕa,

Kā lohpa, kam ir leeŕa,

.. Wie Sporen trieb
Das Ritters Wort die Dirne —
.. Šchi aisīkrehja,
Kà gohws no špahrehm dīhta.

Das Herz dir ausgeriſſen
Und das mir vorgeſchmiſſen —
Un israhwis, woi dīirdi?
Tahs ſarnas un to ſirdi.

Jaunā Stendera latviešu valoda ir rupja, pat piedau-
zīga un bieži arī kļūdaina.

Pirmie periodiskie izdevumi latviešu valodā

Kalendāri 18. gadsimta otrā pusē

Kalendāri ir vecākā periodiskā literatūra latviešu valodā. Tās aizsākumi vēl nav noskaidroti. Līdz 1922. gadam (tā vēl T. Zeiferta Latviešu rakstniecības vēsturē. I. Rīgā 1922, 307) par vecāko kalendāru latviešu valodā uzskatīja 1763. gadā Jelgavā izdoto, kura pilns nosaukums ir «Jauna un Wežza Latweeſchu Laiku un notikkuſchu Leetu Grahmata, us to 1763. Gaddu, Pehz tahs ſwehtas Peedjimſchanas muhju Kunga Jeſus Kriſtus Ta rakſtita, ka ari Widjemē un žitti Łaudis kas Latweeſchu Wallođu proht un laſſiht mahk, Laikus, Deenas Garrumu, Mehneſchu Starpas un žittas Leetas ſinnaht warr. Cum Gratia et Privilaqio Eeſpeeſta Jelgawâ no Kriſchjana Liedtke ŷeen. Kurſjemmes Leel=Kunga Grahmatu=Œpeedeja.»

J. Zēvers rakstā *Vecākais kalendārs latviešu valodā* IMM 1922, IX 897—901 ziņo par Kurzemes Rakstniecības un mākslas biedrībā (Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst) atrastiem 1761. un 1762. gada latviešu kalendāriem. Tiem nav titullapu, bet saturā tie atbilst šo gadu Vidzemes vācu kalendāriem *Liefländischer Allmanach* (897). Saturs izklāstīts J. Zēvera rakstā.

J. Zēveru, kas domā, ka «Tātad latviešu periodiskā literatūra iesākas ar 1761. gadu» (1922, 900), koriģē J. Misiņš apcerējumā *Vecākais kalendārs latviešu valodā* IMM 1923, X

1149—1150, balstīdamies uz rakstu liecībām latviešu periodikā un M. Vītinga vēstuli Latviešu draugu biedrībai.

J. Misiņš aizrāda, ka 1863. gadā Stefenhāgena izdotās Laika grāmatas pielikumā sakarā ar latviešu kalendāra simtgadu jubileju ir atskats par agrāk izdotiem kalendāriem ar aicinājumu meklēt vēl senākus:

«Scho laika = grahmatu peh3 pateejibas gan warretu turreht par to pirmo kalenderi Latweejchu wallodā un par tahdu ta arri teek turreta; bet jaunakōs laikōs ūchur un tur wehl usgahja kahdas ūiņņas, raddahs ari ūilweki, kas tei3ahs ar ūawahm paūchahm a33ihm redūejuūchi wehl ūittu pawiūūam ūawadaku kalenderi, kas Kurūemmē preekūch ūchahs laika = grahmatas tikkuūe isdohta. Lai nu to taiņibu jo ūkaidraki warretu panahkt, tad mihi luhdūam wiūūus Latweejchus un Latweejchu rakūtu ūeenitajus, lai apūkattahs, woi kur kahdā paūpahrnē jeb woi kur ais wehrbaūka wehl ne = atrohdahs tahda we33a kalendere, kas jau preekūch ta 1763ūcha gadda gaiūmā nahkuūe un lai to mums peeneūs.»

Uz ūi uzaicinājuma ir piesūtiti 3 kalendāri, no 1760., 1761. un 1762. gada, kā tas redzams no E. F. S[chönberga] raksta «Kahds wahrds par kalenderehm» Latviešu Avīzēs, 1863, Nr. 35. Atsaukdamies uz jau minēto uzaicinājumu kalendārā, iesūtītājs raksta:

«Mannim laimejahs, muhū draudūē T. pagaūtā we33u gohda wihru, ihūtu grahmatu ūeenitaju, ūanahkt, kas tei3ahs krahjumu no we33ahm kalenderehm, dūeeūmu un ūprediķu grahmatahm turrohts un aizinaja manni wiņņu apmekleht. Wiņņa mahjās aiūtappis ūahku garr grahmatu lahdi krawaht un ūillaht un — tawu preeku! atraddu riktigi 3 kalenderes, kas pahri par 100 gadeem, prohti no trim gaddeem: 1760., 1761. un 1762. — Ta pirma wehl ir labbā mundeeriņā; bet tahm diwahm knappi wehl akkohts mannams. Schi pahri par ūimtu gaddu we33ai Kalenderei irr tahds wirūrakūts:

«Semneeku jeb Latweeſchu Laiku
 grahmata, us to 1760=to gaddu peh₃
 tahs ſwehtas peedſimſchanas muhſu
 Kunga in Peſtitaja Jeſus Kriſtus, ta
 rakſtita, ka arri Widſemmê in zitti
 laudis, kas Semniſku Wallodu proht
 etc. etc. — Jelgawâ ſpeeſta. —

Œtahws kalenderei irr garſch un teews, ſwehtdeenas ar ſar-
 kaneem bohkſtabeem ſihmetas. — Peelikkumâ zits ne kas naw
 kâ Kurſemmes tirgi un Œaules un mehneſchanas [?] uſſihmeti.
 Drukkai labbi prahwi bohkſtabi. — Œchihs kalenderes nodewu
 Jelgawâ zeen. Schulz mahžitaja ſinņâ. — Wehletumees ſinnaht,
 woi tad zits neweens tahdu kalenderi nebuhtu uſgahjis?! E. F. Œ.»

Par 1758. gada kalendâru ziņo M. Vītings vēstulē Latviešu
 draugu biedrībai, no kuras attiecīgo vietu citē J. Miſiņš:

«Ar ſcho grahmatu es Jums zeen. Mahžitajs trihs wežzas
 kalenderes lihdſa atſuhtu, kas no zittkahrtiga Kurſiſchu un
 Œwahrdes mahžitaja G. W. Krüger irraid ſarakſtitas tappuſchas:
 1. irr Wahzu kalendere eekſch rohkas rakſta, no 1724. gadda;
 un 2. irr Latweeſchu kalenderes, driķketas no 1759. un 1761.
 Tannî, no tahs Latweeſchu=draugu Beedribas isdohtâ krah-
 jumâ (Band III. Stück II un III. 1831) kurrâ wiſſas Latweeſchu
 grahmatas no 1587—1830 irr usrahditas, 77-tâ lappâ atrohnams:
 kâ 1763. gaddâ ta pirmâ kalendere Latweeſchu wallodâ ir driķ-
 ķeta tappuſe — bet no ſchihm, tannî no 1759. gadda kalende-
 res, peelikkumâ, appakſch teem wahrdeem «Mihļais Laſſitais!»
 atrohnams kâ jau 1758. gaddâ Latweeſchi driķķetu
 kalenderi irr walkajuſchi. Tapeh₃ es Jums zeen.
 mahžitajs, kâ Latweeſchu wallodas un rakſtu gudram Draugam
 un uskohpejam, ſchihs wežzas kalenderes peh₃ redſeſchanas us
 4-treem jeb 5-zeem mehneſcheem rohkâ dohmu — jo wiņņas
 man nepeederr, bet no zitteem leenejis eſmu — un es no ſirds
 preezatohs, ja tahs Jums zeen. Mahžitajs patihkamas buhtu
 redſeht...

Ar preežigu un gohdabiju ģirdi paleeku es ņeenigs Mahžitajs Juhšu padewigs Deeners M. Vieting. Leelâ Esjerê tannî 9-tâ Septemb. d. 1834.»

G. Šauruma kalendāru bibliogrāfijas manuskriptā ZA Fundamentālās bibliotēkas J. Misiņa nodaļā, kā arī K. Egles *Īsā latviešu bibliogrāfijas vēsturē*, Rīgā 1957, 14—15 izteiktas domas, pamatojoties uz kādu Cēsu prāvesta H. Baumaņa (1716—1790) manuskriptu, ka kalendāru sākums Kurzemē var būt datējams ar 1750. gadu. Tos esot sastādījis (M. Vītinga vēstulē jau minētais) G. V. Krīgers.

No minētajiem kalendāriem apcerēti J. Zēvera minētie 1761. un 1762. gada un agrāk zināmais 1763. gada kalendārs. Mūs interesē daži leksikas fakti 1761. un 1762. gada kalendāros. Šais kalendāros blakus latviskajiem mēnešu nosaukumiem lietoti arī internacionālie:

1. Seemas jeb Šwehtku = mehnes. Januar; 2. Šwežzu = Mehnes. Februar; 3. Ballošchu jeb Šerkšnu = Mehnes. Mertz; 4. Šullu = Mehnes. April; 5. Šehju = Mehnes. Maij; 6. Seedu = Mehnes. Junius; 7. Liepu = Mehnes. Julius; 8. Šuņņu = Mehnes. Auguīts; 9. Šillu = Mehnes. September; 10. Šemliku = Mehnes. Oktober; 11. Šalla = Mehnes. Nowember; 12. Wilku = Mehnes. December. Kā atzīmē J. Zēvers (1922, 898), pavasara mēnešu (marta, aprīļa un maija) latīņu nosaukumi latviešu valodā ir jau apliecināti Elgera 1683. gada vārdnīcā, 209: Marcowy, Martius, Martes maen; 186: Kwiecien, Aprilis, April maenneffis; 207: Maiowy, Maius, Maiumaenes.

Svētdienām pēc baznīcas latīņu valodas literatūras parauga doti nosaukumi arī latviešu valodā, piemēram, «Devītā svētdiena priekš Lieldienām (Septuagesimae) tiek saukta «Štrahdneeku Šwehdeena», astotā (Sexagesimae) — «Šehjas Šwehdeena», septītā jeb svētdiena priekš gavēņa (Quinquagesimae, arī Esto mihi) — «Waštlahwju Šwehdeena.» (J. Zēvers, 1922, 898.; pārējo svētdienu nosaukumi un daži personvārdi 899.)

Jau šais kalendāros sniegtas ziņas par gada tirgiem muižās Kurzemē un Lietuvā, izkārtojot muižu nosaukumus alfabētiski.

Tā kā atrastajiem 1761. un 1762. gada kalendāru eksemplāriem noplēsts sākums un beigas, nav zināms to pilnīgs saturs. Domājams, ka bijuši kādi pielikumi, kas ir parasta parādība turpmākajos kalendāros.

Tā 1763. gada kalendārā, gan vēl blakus parastajam kalendārijam, ne pielikumā, bez pasaciņām un stāstiem («Tas Wehjjch un ta Šaule». «Ta Laime un diwi Kaimiņi». «Tas Štraids». «Tas Tehws patlabban mišchanā». «Tas Kurmis»), kas pārdrūkāti no G. Stendera 1761. gada gramatikas tekstiem, atrodami īsi ziniski rakstiņi, īsteni jautājumi un atbildes. Tie atzīmējami stilu vēstures sakarā kā pamācību un ziniskās literatūras aizsākumi (sal., piem., ar G. Stendera *Augstas gudrības grāmatas* attiecīgām nodaļām):

«Us ko tad rakštihts tappe kad Papihrs wehl nebija? — Kahds brihnums weenreiji pee Papihra notižģis, kas weenā Laiwā eekrauts, us Rigu nowešts tappis? — Žeek ilgi tas irr, kad ta Kuršemme šawu pirmu Leelkungu dabbuja? — Kapehž padewe tas Leels=Kungs šewi in to Kuršemmi appakšch teem Pohleem? — Kas bij tas pirmais Leels=Kungs wahrdā? — Us kuŗu Pašaules Pušji irr ta Kuršemme? — Eekšch žik dallahm tohp gan wišša ta Pašaule eedallita? — Kahda ta pirma dalla? un t. pr. — Žik leela gan warr ta Pašaule par wiššahm Dallahm buht? — Žik leela ta Pašaules Dalla irr ko Europu šauž, in kur muhšu Kuršemme eekšchā irr? — Žik leela irr ta Kuršemme? — Žik Pilšati irr eekšch Kuršemmes? — Kurri tee pirmaji Pilšati eekšch Kuršemmes bijušchi? — Kuršch pilšats tas jaunakais šcheitan Kuršemmē? —» (Citējis arī V. Plūdonis, 1909, 371.)

Minētais Kurzemes kalendārs *Jauna un veca latviešu laiku grāmata*, kā to parasts saukt saīsināti, ar 1775. gadu kļūst dažā ziņā privileģēts, jo, sākot ar šo gadu, Kurzemes hercogs novēlējis ienākumus no kalendāra pārdošanas Jelgavas Pētera

akadēmijas skolotājiem, kam tad arī bijusi jāpārzin kalendāru izdošana. Kā atzīmējis J. Zēvers, hercoga 1775. g. 10. aprīļa pavēlē lasāms:

«Nowehlam un dohdam mehs teem minneteem Muhšu augštas Škohlas mahžitajeem, wišfeem weenlihdj no šcheem un wišfeem laiku laikeem, to teem ween peederrigu teešu tahs Laika Gramatas, kas Muhšu femmē waijadžigas ikgaddu šagahdaht, likt rakštōs eespeešt, un ko no pahrdošchanas šcho Kalenderu eedabuhs, pehž apgahdašchanas dašchu tehriņu tahs Augštas Škohlas waijadžibas dehļ ištehreit.» Tādēļ arī pēc 1775. gada uz «Laika grāmatu» tituļa atrodam: «Žeeniga Kuršemmes Leela Kunga Pehtera augštas Škohlas Gahdašchanâ». Kalendārs maksāja 2 «Šešferus». (J. Zēvers, 1922, 901.)

Ar 1799. gadu kalendārs saucas *Veca un jauna laiku grāmata*.

No 1800.—1817. g. kalendāru vadīja M. Stobe, pēc tam K. Watsons un V. Pantenius.

Otrs vecākais latviešu kalendārs ir *Vidzemes kalendārs*, ko, sākot ar 1782. gadu, izdeva Rubenes mācītājs Harders, pirmos trīs gadus bez literārā pielikuma.

«Ar 1787. gadu sākot, kalendārs izmantots rīkojumu izziņošanai un tanī ievietotas «Patentes un pavēlēšanas, kas zemniekiem visuvairāk vajaga zināt». Tanīs īpaša uzmanība pievērsta zemnieku un muižas attiecībām, mācot padevību.

K. Hardera kalendāram raksturīgs ir liels jaundarinātu latvisku vārdu daudzums: *Ticula, Pastāvula, Svētula, Klusīte, Skaidrite, Žēlite, Dievklausīte, Sirsnīte, Lēnprātuls, Brīvuls, Pacietuls, Strāduls, Mieriņš, Gudriņš, Rūpiņš, Miliņš, Dievbītiņš, Taisniņš, Dievgods, Godpelnis, Milvērtis, Bezbails, Labslavis, Dievkārs, Bezviltis* [kursīvs mūsu, A. O.] u. c.

Ar 1791. gadu «Vidzemes kalendārs» pārgāja J. Millera spiestuves apgādā Rīgā, un tā sastādīšanu ar 1792. gadu pārņēma G. Bergmanis.» (Llv I, 1959, 465.)

Ievērojamākais šā kalendāra vadītājs bija Suntažu mācītājs Bērents no 1825. līdz 1864. gadam.

Latviešu Ārste (1768)

Latviešu Ārste, no vienas puses, ir pirmais speciāla rakstura žurnāls latviešu valodā, nedēļas raksts, kas iznācis viena gada laikā — 1768. gadā — divas reizes mēnesī J. Langes apdarē, no otras puses, to var uzlūkot arī par periodiski seriļā izdotu ārstniecības rakstu krājumu.

Kā pirmajam ārstniecības žurnālam paraugs tam ir vācu *Der Landarzt, eine medicinische Wochenschrift*, kas iznācis Jelgavā 1765. gadā četrdesmit divos numuros, sauktos par gabaliem (Mitau, Gedruckt bey Christian Liedtke, 1765. Das erste Stück. Mitau, den 1. des März monats. 1765; Das zwey und vierzigste Stück. Mitau, den 14. des Decembermonats. 1765) un caurmērā astoņu lappušu apjomā, pavisam 332 lpp.

Latviskajā apdarē tas iznācis divdesmit piecos numuros, sauktos par gabaliem, katrā četras lappuses, kopā 96 lpp. Tā kā nevienam numuram, izņemot pirmo numuru, nav norādīta izdošanas vieta, izdošanas gads, datums, redakcija u. tml. periodisku izdevumu raksturotājelementi, izņemot virsrakstu *Latweeſchu Ahrſte* un gabala numuru, tad mūsu literatūrvēstūrē *Latviešu Ārste* nav titulēts par žurnālu. Taču nav noliedzams, ka tas pieskaitāms pie periodiskiem izdevumiem kā ārstniecības rakstu krājums, kas izdots sērijā un pēc prototipa ir nedēļas (t. i., divnedēļu) raksts.

Šis Jēkaba Langes sagatavotais izdevums pēc savas valodas īpatnībām un stila ir viens no savdabīgākajiem veclatviešu rakstu valodas pieminekļiem ar ļoti bagātu leksikas materiālu, kas vēl pētījams. Rakstības nenoiteiktības un teikumu konstrukciju ziņā tas maz atšķiras no

citiem veclatviešu rakstiem, bet leksikas kuplumā, frazeoloģijas īpatnībās, semantiskajās niansēs, vispār leksikostilistikas plāksnē tam grūti atrast līdzinieku. Teiktā ilustrācijai analizēsim *Latviešu Ārstes* pirmā gabala valodu.

Tas pirmais Gabbals satur titullappusi (1) un ievadu (2—4), kas nosaukts «Mihļajs Draugs». Citējumā aiz analizējamiem vārdiem esam pielikuši numurus, lai analizējot tos varētu tekstā vieglāk sameklēt.

«Mihļajs Draugs!»

Ne brihnojees^{1!} es tewi nošaužu par Draugu, un tu man tahds ešji. Manna Kahrta irr Žittahda Kà ta² tawaja³, to es apšinnohs^{4!} bet ne Kaišch^{5!} es pretti tew ne dišchošchohs⁶, tutahds⁷ Žilwehžins⁸ Kà es pats, no⁹ Deewa raddihs man par Tuhwaku un Raddineeku. Tas man ne reebj¹⁰ wišs! tapehž es tewi eeraugu un širdšnigi¹¹ mihlâ¹² turru¹³, tew labbu darridams. Prohti: šche tew labbus mahklus¹⁴ želšchu¹⁵ un waijadžigu padohmu špreedišchu¹⁶,

Kà tu Nemahženeeks¹⁷, meefas
Wešfelibu warri glabbaht; usmahkdamus¹⁸
Wahjumus¹⁹ žaur Deewa Špehku ar
labbahm Šahlehm džiht²⁰, un tà
pee tawa²¹ gruhta darba, un pee
tawas^{21a} Šaimneežibas weikni²² un
šekmi²³ redšeht, wairak ne kà tu
nejehdžigs²⁴ to, lihdž šchim redšejs ešji!

Šinnams: bes tawa^{21b} Mahžitaja tew ustižžami Draugi retti!
kas tew gurdeļojušcham²⁵ un guldenam²⁶ labbu padohmu
špreešch^{16a?} kas tew Duššulam²⁷ us tawahm pašchahm²⁸ kahji-
ņahm isdehdejušcham pabalštiņš²⁹ irr? kas tew twihkdamam³⁰
Karšoni wilgumu³¹ pašneedž? Kas to kaišdamu^{30a} un kalšdamu^{30b}
mehli atweldž³², un pleeknu³³ širdi atkappina^{34?} Kas tawas

wahtis řařaiřtidams aptweřř³⁵? tee^{2a} tawaji^{3a} gan apkahrť řtahw pahrřchehlodamees³⁶, bet ko tee no Ahrřtibas³⁷ proht?

Dařchreiř řeewiřa Klikřť³⁸ un waid, dařchreiř behrniři gruhtá³⁹ guľľá⁴⁰ wehkřch⁴¹ řten un tuřne⁴², to tu ar aźđim redři: elpiřa nawaid⁴³! Apniknohts⁴⁴ drudřiř aisřpeřř⁴⁵ řeewu, behrnus, Brahlus, raddus. Ahtra nahwe tohs alsgrahbj⁴⁶, kas jařchu⁴⁷ dařchu gaddu tawi Gaitneeki⁴⁸ un aptekřni⁴⁹ buhtu bijuřchi, padohms truhkřť, peederrigas⁴⁹ⁱ řahles naw pee=rohkas⁵⁰.

Man ruhpi⁵¹; tew wahjá⁵² laiká⁵³ tik tukřchu eřřam⁵⁴, ařřaras birřť to usdohmadamam^{30c}.

Ta^{2b} Mihleřtiba, řchehlums un mans peenahkums, irr tee^{2e} muddinataji⁵⁵, tewi ismahřiht un dřihamaju⁵⁶ eerahdiht. Dřihamaju^{56a} no řahlehm, ko tu gan pařiřť⁵⁷, bet wiřđu bruhři⁵⁸ ne Prohti.

Wiřřpirmaki⁵⁹ es tew kahdu atdřiřřinajamaju⁶⁰ Kahrřoni eemahřiřchu, tã pat arri kahdu Pulweri kad Kruhts⁶¹ řeeta⁶² un aisřmakkuři, tã kã ne řpehj atpuhřť⁶³ un atkleppohť⁶⁴. Wehl es rahdiřchu kahdu Plahkřteri řalwi⁶⁵ un Pulweri darrinaht, us Wahtim Augoņeem Budřcheem⁶⁶ un Lehkatņeem⁶⁷ leekamu, kã tas wiřs drihři apdřiřť⁶⁸.

Klauř⁶⁹ wehl: es kã Ahrřteneeks⁷⁰ pařiřťtu arri tahs^{2b} wahjibas un wainas to^{2d} řirgu un lohpu. Es kã řahľu⁷¹ řinnatajs⁷² un Nořihmetajs⁷³, usřihmeřchu⁷⁴ tew tahs^{2e} řahles kattrã řkahđe⁷⁵ derrigas.

Ir Arrajam⁷⁶ es dařchu labbu řiřđu un mahkľu^{14a} atmettiřchu⁷⁷, ko tu arrajs buhdams, lihdř řchim aplam⁷⁸ ne atđiddajs⁷⁹.

Tu dřihs⁸⁰ mirris⁸¹ us darbu⁸² Krihti⁸³ kuhņodamees⁸⁴ pehř weźđas⁸⁵ tiźđibas⁸⁶, un ne řinni: kã muhđu laikã ta^{2f} řaimneeřiba⁸⁷ islehtita⁸⁸ eřřus⁸⁹, dařchãř leetãř. Dařch darrekľis⁹⁰ glihřchakã⁹¹ un isweiřigakã⁹² wiřře⁹³ warr notikt, kã tu řtrahdã. Tew⁹⁴ ne wiřcho⁹⁵ ne ko mehdřinaht⁹⁶.

Taws Draugs buhdams, es arridřan taws Pamahřitajs un Rahtmannis⁹⁷ kľuhřchu, tew rahtiņ⁹⁸ mahřidams, kur nahkãhs.

Kur tu us maldamu^{30b} žellu islaipojees⁹⁹; es tew us labbumu atgreesīfchu. Prahta¹⁰⁰ Žilweks¹⁰¹! es apžerrohs¹⁰²: kà tu mannu mahžibu labbam¹⁰³ eešarņemšees¹⁰⁴, kà tu isdabbigs¹⁰⁵ un wehrfeligs¹⁰⁶ buhfi pehž manneem Preekfch¹⁰⁷ rakfšteem¹⁰⁸, tew par weikni^{22a} no labbas firds isdohteem¹⁰⁹.

Grufhchi¹¹⁰ tu mannim¹¹¹ fcho darribu¹¹² aismakfajī¹¹³. Ne kaiſch^{5a}! es tomehr peetikfchu¹¹⁴, es ne tihkaju¹¹⁵ žittu makfju kà tawu mihleštibu. Man mihl¹¹⁶: ja tu man ustižži¹¹⁷ un pehž manneem likkumeem turrešees. Jaſchu^{47a} man ſenn nihkoņa¹¹⁸ beddrē¹¹⁹ apbeštam¹²⁰ wehl tawi behrni un behrnu behrni pateižibas ſažžihs. Un tas man ſadohmajufchu¹²¹ urdihs¹²²: tew ikneddelas¹²³ tahdu driķketu¹²⁴ lappu un Eerahdiſchanu¹²⁵ preekfchâ likt.» (2—4.)

Vispirms atzīmējami veclatviešu rakstu valodā reti lietotajami vārdi, kas mūsdienu literārajā valodā sastopami vai iespējami un liekas neoloģismi: *apzināties* 4, *dižoties* 6, *mīla* 12, *mākls* 14, 14a, *veikne* 22, *gaitnieks* 48, *apteksne* 49, *dareklis* 90, *izdabīgs* 105, *darība* 112.

No šiem vārdiem *apteksni* par jaunu lietojumā ieviesis Kronvalds (sal. ME I 130); vārds *apzināties*, kas fiksēts arī pasaku valodā, jaunākos laikos ekscerpēts no Purapuķes u. c. avotiem (ME I 137); vārdu *dareklis*, kam šeit ir nozīme «darāmais», formā «darīklis» sastopam Latviešu-krievu-vācu vārdnīcā 1879, gan ar nozīmi «adīklis» (sk. ME I 440 das Strickzeug); vārdu *darība* lietojis Rainis (ME I 440); vārds *dižoties* (ME I 476) ekscerpēts no *Pūra* u. c. jaunākiem avotiem; vārdu *gaitnieks*, kam šeit nozīme «aptekšanās», jaunākos laikos lietojis Plūdonis (ME I 589) ar nozīmi «strādnieks»; vārdu *izdabīgs* sastopam žurnālā *Austrums* (ME I 724); *mākls* ar nozīmi «mācība» gan pazīstams tikai no Langes tekstiem (ME II 579); taču formā «māklis» ar nozīmi «māksla» nicinošā nozīmē to devis Zeibolts no Vecbilskas (ME II 579); vārdu *mīla* mūsdienu valodā ieviesis Rainis; *veikne* fiksēta arī iepriekš minētajā 1879. gada vārdnīcā (ME IV 524).

Blakus šķietamajiem literārajiem neoloģismiem, kas laikam tomēr ir seni tautas vārdi, atzīmējami arhaismi: *gurdeļot* 25 *dusulis* 27, *atkapināt* (sirdi) 34, *navaid* 43, *jašu* 47, 47a, *liekatnis* 67, *izlētīt* 88, *esus* 89, *apbest* 120, *ierādišana* 125.

Šo vārdu arhaiskais raksturs kļūst redzams blakus mūsdienās lietojamiem sinonīmiem: *gurdeļot* (ME I 683) — slimot, *dusulis* (ME I 522) — astma, klepus u. c., *atkapināt* (sirdi) (ME I 164) — iepriecināt, *navaid* — nav, *jašu* (ME II 96) — varbūt, *liekatnis* (ME II 494) — trums, mēra augonis, *aplam* (ME I 99) — ļoti, *izlētīt* (ME I 763 refl.) — iekārtot, *esus* (verba *būt* formas arhaisms), *apbest* (ME I 76) — apbedīt, aprakt, *ierādišana* — pamācība.

Nelielajā citētajā tekstā daudz arī apvidvārdu: *brīnoties* 1 (ME I 334, brīnīties), *tavajs* 3, 3a, *nemācenieks* 17 (ME II 723; nemācinieks, Neikena lietots), *vilgums* 31 (ME IV 587, valgums, velgme), *pliekns* 33 (ME III 351 no Kandavas), *pāržēloties* 36 (ME III 189 no Bauskas), *klikstēt* 38 (ME II 227, slimot), *apniknot* 44 (ME I 109, saniknot), *glīšs* 91 (ME I 627, glīts), *mēdzināt* 96 (ME II 612 no Varakļāniem), *iesāņemties* 104 (verba *ieņemties* apvidvārda forma), *grūši* 110 (ME I 669, t. dziesmās), *tīkāt* 115 (ME IV 200 no daudziem novadiem). Apvidvārdi vecajos tekstos liecina, no vienas puses, par rakstu valodas bagātināšanos no tautas sarunvalodas, no otras puses, tie rāda, ka rakstu valodas leksika nav normēta vai arī ka attiecīgie apvidvārdi vēlāk nav kļuvuši par literārās valodas vārdiem.

Daudz vārdu lietoti ar nozīmes starpību: mūsdienu literārā valodā attiecīgā nozīme nav sastopama, bet var būt apvidvārds: *nekaitēt* 5, 5a — ar nozīmi «netraucēt», «nekas», *celt* (māklus) 15 — «sniegt», *spriest* (padomu) 16, 16a — «dot, sniegt», *dzīt* 20 — «dziedēt», *nejēdzīgs* 24 — «neizglītots, neinformēts», *pabalstiņš* 29 — «atbalsts», *aizspert* 45 — «nomocīt» vai arī *aizpērt* 45 — «izsviedrēt»? *piederīgs* 49¹ — «piemērots», *budzis* 66 — «augonis», *uzzīmēšana* 74 — «ap-

rakstišana», *arājs* 76 — arī «lauksaimnieks», *atmest* 77 — «pasniegt», *ticība* 86 — «paraša», *izdot* 109 — «izteikt», *atmaksāt* 113 — «atlīdzināt», *mil* 116 — «patīk», *sadomājis* 121 — «iecerējis» u. c.

Latviešu Ārstē virkne tādu vārdu, kas pilnīgi saderīgi ar parastiem mūsdienu literārās valodas vārdiem, bet kuri neparasti veclatviešu tekstos, piemēram, citētajā tekstā: jau minētais *apzināties* 4, *dižoties* 6, *mīla* 12, *sekme(s)* 23, *tvikt* 30, *aptvert* 35, *vēkšēt* 41, *mudinātājs* 55, *pazīt* 57, *atklepot* 64, *apdzīt* 68, *nozīmētājs* 73, *kūņoties* 84, *saimniecība* 87, *izveicīgs* 92, *nevīžot* 95, *izlaipties* 99, *prāts* 100, *urdīt* 122, *iknedēļas* 123 u. c.

Citētais teksts rāda, ka *Latviešu Ārstē* atrodams arī bagātīgs frazeoloģismu klāsts: *mīlā turēt* 12, 13; *spiest padomu* 16, 16a; *mēli atvelgt* 32; *sirdi atkapināt* 34; *grūta guļa* 39, 40 (slimība); *būt pie rokas* 50; *vājš laiks* 52, 53 (slimība); *cieta krūts* 61, 62; *zāļu zinātājs* 71, 72; *dziivs miris* 80, 81; *uz darbu krist* 82, 83; *maldams* (t. i., maldu) *ceļš* 30b, *prāta cilvēks* 100, 101; *nikoņa bedre* 118, 119 u. c.

Protams, teksts nav brīvs no barbarismiem, lai gan J. Lange pret tiem apzināti vērsies: lietots artikuls *tas*, *tā* 2, 2a-c, pēcstatītais ģenitīvs 2d, darītājs ģenitīvā ciešāmās kārtas konstrukcijās 9, nepareizi lietots piederības vietniekvārds 21, 21—2 un, protams, arī leksiski barbarismi — *brūķe* 58, *zalve* 65, *skāde* 75, *vīze* 93, *rātmanis* 97, *driķēt* 124 u. c.

No mūsdienu valodas atšķirīgs vārdu formu lietojums skaidrojams gan kā valodas kļūdas, gan arī kā apvidvārdu formu ietekme: *tavaja* 3, 3a, *tutāds* 7 (divi vārdi!), *cilvēciņš* 8, *sirdsnīgi* 11, *pabalstiņš* 29, *atveldz* 32, *tusnē* 42, *alsgrābj* 46 (drukas kļūda, jābūt: aizgrābj), *rūpj* 51, *dzijamais* 56, 56a, *vispirmāki* 59, *atģidajs* 79, *atdzisinājamais* 60, *klaus* 69, *rātiņ* 98, *apceros* 102, *manim* 111, *uzticēt* 117 (refl. vietā) u. c.

Te minamas arī tādas sintakses parādības kā «uz tavām pašām kājiņām» 28, «tev [tu] nevišo» 94, 95, «es pietikšu [man pietiks]» 113, 114.

Īpaši raksturīgas atšķirīgas formas ir divdabjos ar *-dams*, kuri savā laikā lietoti kā lokāmie divdabji: *uzmākdamus* (vājumus) 18, 19, (tev) *tvikdamam* 30, (to) *kaisdamu* un *kalzdamu* 30a, 30b.

Neizkoptās terminoloģijas dēļ autoriem, kas apcerēja neskartus tematus, kā šeit J. Lange ārstniecības jautājumus, radās vārdu izteiksmes grūtības. To novēršanai autoriem dažkārt bija jāievieš savi jaundarinājumi. Aplūkojamā tekstā par tādiem kvalificējami: *guldens* 26 (ME I 676) «kas nespēj piecelties no gultas», *ārstība* 37 «ārstniecība», *ārstenieks* 70 — «ārstētājs», *rātmanis* 97 (ME III 498) — «padoma devējs», *vērselīgs* 106 (ME IV 565) — «paklausīgs», *priekš raksts* 107, 108 (ME III 397: priekšraksts) — «ieteikums», «nosacījums», «pamācība».

No sacītā redzams, ka J. Langes apgādātā *Latviešu Ārste* ir nozīmīgs veclatviešu rakstu valodas vēstures avots, kas vēl turpmāk pētījams.

Latviska Gada Grāmata (1797, 1798)

Latviska Gada Grāmata ir pirmais vispārīga rakstura žurnāls latviešu valodā. Tas iznāca Jelgavā divus gadus (1797, 1798) četrreiz gadā kā gada ceturkšņu izdevums (mazā formātā ap 10 iespiedloksnēm katrā grāmatā):

- 1 *Ḗettorkḑnis*. *Ḗemas* =, *Ḗwetḑchu* = un *Ḗehrḑnu* = Mehnejs.
- 2 *Ḗettorkḑnis*. *Ḗullu* =, *Lappu* = un *Ḗeedu* = Mehnejs.
- 3 *Ḗettorkḑnis*. *Leepu* =, *Ḗuḑḑnu* = un *Ḗillu* = Mehnejs.
- 4 *Ḗettorkḑnis*. *Mikḑeḑa* =, *Ḗalla* = un *Wilku* = Mehnejs.

Izdevums balstījās uz subskripcijām. Subskribentu saraksts iespiests ar nosaukumu Wahrurahditais to, kas žaur pāpriekšmakšāchanu šcho grahmatu mihligi paškubbinajušchi irraid (1797 I un II; 1797 III un IV dots tikai vāciskais nosaukums — Nachtrag der Namen von Pränumeranten und Pränumerantenjammler) un Wahrurahditais to papreekšmakšataju us šchahs gaddagrahmatas ohtru gaddagahjumu (1798 I un IV).

Žurnāla redaktors un rakstu vairuma autors bija Matīss Stobe (1740—1817). Raksti parakstīti ar attiecīgo autoru resp. tulkotāju iniciāļiem. M. Stobe — M. S. (1797. I 9 u. c.), otrs produktīvākais autors gadagrāmatā ir A. J. Stenders — A. J. S. (1797 I 34 u. c.), tam seko F. G. Mačevskis — F. G. M. (1797 III 97 u. c.), tad J. F. Fogts — Voigt (1797 I 76 u. c.), J. F. Lundbergs — L. (1797 I 51 u. c.), L. O. K. Šulcs -C. S-ž (1797 II 66) vai L. O. C. S-ž (1797 II 123 u. c.) u. c. Sākot ar 1798 II, raksti iespiesti ar pilnu parakstu, t. i., vārdu iniciāļiem un pilnu uzvārdu, piem., Fr. J. Klapmeyer (1798 III 17).

Rakstu satura, valodas un stila ziņā Latviskā Gada Grāmata salīdzināma ar G. F. Stendera Augstu gudrības grāmatu, kuras pēdējais izdevums iznāca gadu pirms aplūkojamās gadagrāmatas, t. i., 1796. gadā. Būtisku atšķirību neatrodam: Gadagrāmatas raksti liecina par visai verdzisku G. F. Stendera epigonismu. Žurnāla pirmajā numurā vāciskajā uzrunā lasāms: «Žurnāla (Quartalschrift) mērķis ir izcelt un popularizēt ievērojamāko un derīgāko no bezgalīgo zināšanu krājuma, no kā mūsu latvieši tik maz vēl zina, tāpat no neizmērojamā patiesības, labuma un daiļuma lauka to derīgāko» (tulkojums pēc Llv I, 538).

Rakstu idejiskais saturs — dievbijības un kungu klausības sludināšana, kas atklājas jau ar žurnāla pirmo rakstu Šwehtas dohmas un apņemšanas jauna gadda rihtā (1797 I 1—9, M. S.):

«Lai es šawâ kahrtâ peetižzigs to darru kas man peenahkhs, kas man no Tewim [t. i., dieva, A. O.] un manneem Waldinee-

keem darriht pawehlehts irr. Lai es pažeetigs to naftu neffu, kas man uslikts, un ar jautru prahtu to darbu darru kas man darriht klahjahs.» (8.)

Šai virzienā tad arī žurnālā parādās jauna lietiska satura raksti — pamācības lauksaimniecībā un mājsaimniecībā, kādu nebija G. Stendera *Augstas gudribas grāmatā*. Piemēram, 1797 I: Mahjas putni. — No Wiſtahm 34, Kā ar weenas gohws peenu 4 jeb 5 teļlus warr dſirdinaht 48, Gahrda maiſe no Kartupeleem 51, Kaņņepes tik ſmalkas taiſiht kā linnus 63, Linnus kohſchi baltus un ſmalkus taiſiht 64, Labs padohms, kahdā wihjē ispuēſchas weetas rudſulaukā atkal warr apſtahdiht 76, Kā Margreete ſawas ſaplužzinatas kahjas dſeedinaja 97, No Ēirgeem 149. Vai arī: Darbu Rahditais, kas Ēemneekeem katrā mehneſchā jadarra 1797 II 92, u. tml.

Taču žurnālā «ievietotajiem praktiska satura rakstiem faktiski nekādas nozīmes nebija, jo dzimtbūšanas apstākļos nebija iespējas saimnieciskā rakstura pamācības ievērot un latviešu zemniekam tās izrādījās pilnīgi nevajadzīgas» (Llv I, 541). Tāpēc arī žurnāls pēc pāris gadiem bija spiests savas gaitas izbeigt.

Pārējie lietiskie raksti attiecas uz šādām zinībām: statistiku (Gudras Rehſeneſchanas, 1797 I 9), matemātiku (No ſkaitleem, 1797 II 127), astronomiju (Ēaule, 1797 III 1, pirmajā pusē tas kā ievadraksts ir reliģiska satura), meteoroloģiju (Ēehweļa leetus, 1797 I 79, sakarā ar botāniku; Aukſtums, 1797 I 99; Wehjſch, 1797 IV 133) un citām dabzinībām (Maiſes kohks 1797 II 67; No tahm trim dabbas walſtim, 1797 III 54).

Par ziniskiem rakstiem nevar vis sacīt, ka «Pēc apjoma un skaidrojuma veida šie raksti jau ir krietni nopietnāki par Vecā Stendera «*Augsto gudribas grāmatu*»» (Llv I, 539). No iepriekšējā saraksta redzams, kā gadagrāmatā zinisko rakstu, vienkārt, ir visai maz; otrkārt, to apjoms nepārsniedz G. Stendera atbilstošu rakstu apjomu, bet skaidrojumā naivi-

tātes un moralizējošu iespraudumu abu grāmatu ziniskajos rakstos vienāds daudzums.

Visi pārējie žurnāla raksti tā vērtību necel. Formāli pēc izvietojuma numuru (gadagrāmatu daļu) sākumos (izņemot 1798 IV) būtu atzīmējams jauns publicistisks žanrs — ievadraksti (Šwehtas dohmas un apņemšanas jauna gadda rihā, M. S., 1797 I 1—9; Pawašjara, 1797 II 1—21; Šaule, M. S., 1797 III 1—19; Šilweks, M. S., 1797 IV 1—21; Šlinkums, M. S., 1798 I 4—27; Deewabihjašchana, M. Stobbe, 1798 II 1—37; Tas nikns Kaimiņšch, Bock, 1798 III 4—16). Taču stila ziņā tie neatšķiras no didaktiskajiem un beletristiskajiem rakstiem, kas pilda visu pārējo tekstu.

Kā stilistiski atšķirīgāki pieminami didaktiskie raksti vēstuļu formā (Weena mahte rakštija šawai ne šenu isprežžetai meitai šcho grahmatu, M. S., 1797 I 91—96; Grahmata, ko weens jauneklis kas šawam kungam par šullaini us šwešchahm šemmehm bij lihdsjgahjis, tehwa rakštija, 1797 II 136—144; Ohtra Grahmata ta šullaina no Wahšjemmes 1797 IV 27—37; Atbildešanas grahmata, 1797 III 84—93; Kaimiņi, weens ohtram no behrnu audžinašanas grahmatas rakštahs, C. J. H., 1797 IV 42—49; Grahmata us to gohdigu šaimneeku Behrtuļu, Djihwotes šehtā, 1798 II 133—135; Atbildešanas grahmata tam šaimneekam Andrejam, Štaraštū šehtā, 1798 II 135—139) un didaktiskie raksti dialogu formā (Kas ir laimigs? Šarunnašchana weena tehwa ar šawu dehlu, M. S., 1797 I 129—147; Mahžitaja šarunnašchana ar weenu meitu, no leekeem šwehtkeem, F. B., 1797 II 41—48; Kur irr Deews? Šarunnašchana weena tehwa ar šawu dehlu, M. S., 1797 II 76—85; Ta mahte un tas behrns, C. J. H., 1797 III 81—83; Šeedu Pehtera šapnis. Weena šarunašchana, Voigt, 1797 III 128—149; Tas dahrjneeks. Weeņa šarunnašchana. 1798 I 150—166; 1798 II 62—77; Ka jaunās deenās jau par to irraid jagahda meerigu širdi eedabbuht. Šarunnašchana weena tehwa ar šawu dehlu. Voigt. 1798. III 91—112).

Citi beletristiskie raksti ir vai nu dziesmiņas, ziņģes, vai stāstiņi, kā arī mīklas, ar kurām beidzas katra gada-grāmatas daļa. Tās atzīmējamas īpaši kā mēģinājums piesaistīt lasītāju interesi, jo katrā sekojošā žurnāla numurā doti iepriekšējo miklu atminējumi ar nosaukumu Mihklu usminneščhana pirmajā žettorkņnī u. tml. tālāk. Mīklas zināmā mērā aizstāj populāro žurnālu humora un dažādu rotaļuzdevumu nodaļu, kas parasti atrodas žurnālu nobeigumā.

«Latviskajā Gada Grāmatā» trūkst hronikas. Tikai pāris gadījumos atrodami administratīvi rīkojumi: Pawhleščhana (1797 IV 143—152; 1798 I 86—88) un Pamahžidama Šiņņa (1798 II 157—158).

Īpaši gan vēl atzīmējama pirmā recenzija Grahmatu ņiņņa, M. S. (1797 I 83—91) par G. F. Stendera «Augstas gudribas grāmatas» 1796. gada izdevumu, kas salīdzināts ar pirmizdevumu, un vārģs memuāru žanra aizsākums Wežģa Stendera pehdiga Dģimtudeena (1797 I 147—149).

Citādi valodas ziņā pirmais žurnāls nesniedz nekā jauna. Tas noder leksikologiem, īpaši vārģu semantikas pētniekiem, jo atklāj samērā daudzus gadījumos vārģu lietojumā nozģmes, kas atšķirģgas no mģsģdienu nozģmēm, piem., vārģds *tukšnieks* jeb tukģcha ņihme (1797 II 127) ar nozģmi «nulle»; *zinātnieks* 18. gadsimtā lietots ar «lietpratģja» nozģmi, kā tas vģrojams rakstā Šinnahtneekam wiģģ leeti derr, Voigt (1798 II 123—132, par nātru lietderģģumu) un G. Stendera vārdnģcā — Ķinnatneeks, einer, der um die Sache weiģģ, 264; tģpat arī gada-grāmatā 1797 IV 32; vārdkopa mirruģchu rahditajs (1797 I 11) jeb Mirroņģ rahditajs (1797 I 11 un sek. lpp.) ar nozģmi «mirstģbas tabulas» resp. dzimtsaraksti vai «dzimuģo un miruģo reģģstri».

Daģģ kas pirmajā žurnālā atrodams arī terminoloģģjas pētniekam, piemģram, pareizrakstģbas terminoloģģjas sakarģ minams no redaktora M. Stobes ievietotais raksts Rakģtiģchanas mahģģba (1798 III 114—123): «Tahģ Ķģttas pee rakģtiģchanas

wehrâ ñemmas fihmes irraid řchahs: (.) graudiņřch jeb punktum, (,) řkabbargs jeb komma, (:) diwi graudiņi jeb kolon, (;) graudiņřch un řkabbargs jeb řemikolon, (?) waiřařchanas fihme, (!) isřaukřchanas fihme, (=) dalliřchanas fihme, («) pařařřiřchanas fihme, (—) dohmas fihme un // eekawa jeb klambaris» (119). Ar lielajiem burtiem (leeleem bohřřtabeem) rakstāmi arī «Wiřři ihpařchi wahrđi no řilwekeem, řemmehm, walřřtim, pilsřateem, muiřchahm, řeemeem, řehtahm, uppehm, kalneem, kà Ahdams, Bille, Kreewuřemme, Kurřemme, Jelgawa, Nurmuiřcha, Irbes=řeems, Daugawa, řlihteru=kalns etc.» (121) u. tml.

Terminoloģijas pētnieks řai řurnālā atklās vai nu vairs nelietojamus internacionālismu perifrastiskus skaidrojumus kā G. Stendera vārdnīcā, vai arī latviskas vārdkopas un salikteņus, kuru vietā mūsdienās lietojami citi vārdi, piem., dabbasprattīgi (1797 I 82) — *dabzinātnieks*, preekřchģihmis (1797 III 41 un sek. lpp.) — *maska*, «vieplis», vai arī arhaismus, piem., řarunnařchana (sk. iepriekř) — *dialogs*, kā arī vārdu formu lietojuma maiņu, piem., atbildeřchana (sk. iepriekř) — *atbilde* u. tml.

Mājmācība un ābece

(Par veclatviešu rakstu valodas kultūras līmeni)

Feodālisma gadsimtos pamazām nostiprinās mājmācība un pat vēl 19. gadsimta pirmajā pusē pastāv kā raksturīga tautas izglītības īpatnība Latvijā. Šī mācība notiek garajos ziemas vakaros lauku mājās pie skala uguns.

«Jau pirms iestāšanās skolā zemnieku bērniem vajadzēja prasīt un rēķināt (reizrēķinu), kā arī labu tiesu ticības mācības gabalu no galvas. Mājmācība bija pakļauta stingrai baznīcas uzraudzībai, un mācītāji, bērnus pārklaušinādami, braukāja no mājas uz māju.

Tā kā daudz laika bērnu mācīšanai zemnieki atlicināt nevarēja, parastā mācīšana notika ziemas vakaros kopējā saimes istabā, strādājot mājas darbus un reizē ierādot bērniem lasīt-mākas pirmos soļus. Pazīstamākā metode bija tāda, ka pieaugušais lasīja priekšā vārdus, bet bērns skaļā balsī tos atkārtoja, bieži vien iekāļot ābece tekstus no galvas un nepazīstot ne burta.

Latviešu rakstnieku u. c. kultūras darbinieku atmiņās un daiļdarbos vairākkārt notēlotas šādas lasīt mācīšanas bēdas un nedienas. Piemēram, Kaudzītes Matiss stāsta: «Grāmatas mācīšana pastāvēja lielāko tiesu arī tik iekš tā, ka bērnam, velkot ar iesmiņu pa lasāmo gabalu, vajadzēja runāt pakāļ vērpējai no galvas izsauktos vārdus. Tādā ceļā grāmatas mācīšana izšķīrās no pātaru mācīšanas tikai caur ābeci bērna

kreisā un caur iesmiņu viņa labā rokā. Citādi tā pati pakalrunāšana vien bija, kālab dažs iemācījās no galvas veselus gabaliņus, nepazīdams grāmatā neviena vārda, pat neviena burta.» (Kaudzītes Matīss, Atmiņas no «tautiskā laikmeta», I, 1924, 12.)

Dažos pagastos algoja skolotājus, kas apstaigāja draudzi, sapulcinot atsevišķās vietās bērnus un tos mācot, tomēr tās pasākums nebija plaši izplatīts.

Mājmācībai lietoja dažādas ābece..., bet, kad lasīšanas māka jau bija kaut cik apgūta, parastā lasāmā grāmata bija bībele, bībeles stāsti un dziesmu grāmatas. Tā reizē ar pirmajiem soļiem izglītības pasaulē latviešu zemnieku bērni tika vadīti reliģiozā virzienā. Īpašas lasāmās grāmatas līdz pat 19. gadsimta sākumam nebija, un arī tad, kad tās radās, tās vēl ilgi balstījās uz baznīcas dogmām. Parasti pēc lasītprasmes apgūšanas bērni vingrinājās lasīšanā gan bībelē un dziesmu grāmatā, gan citos mājās pieejamos baznīcu rakstos.

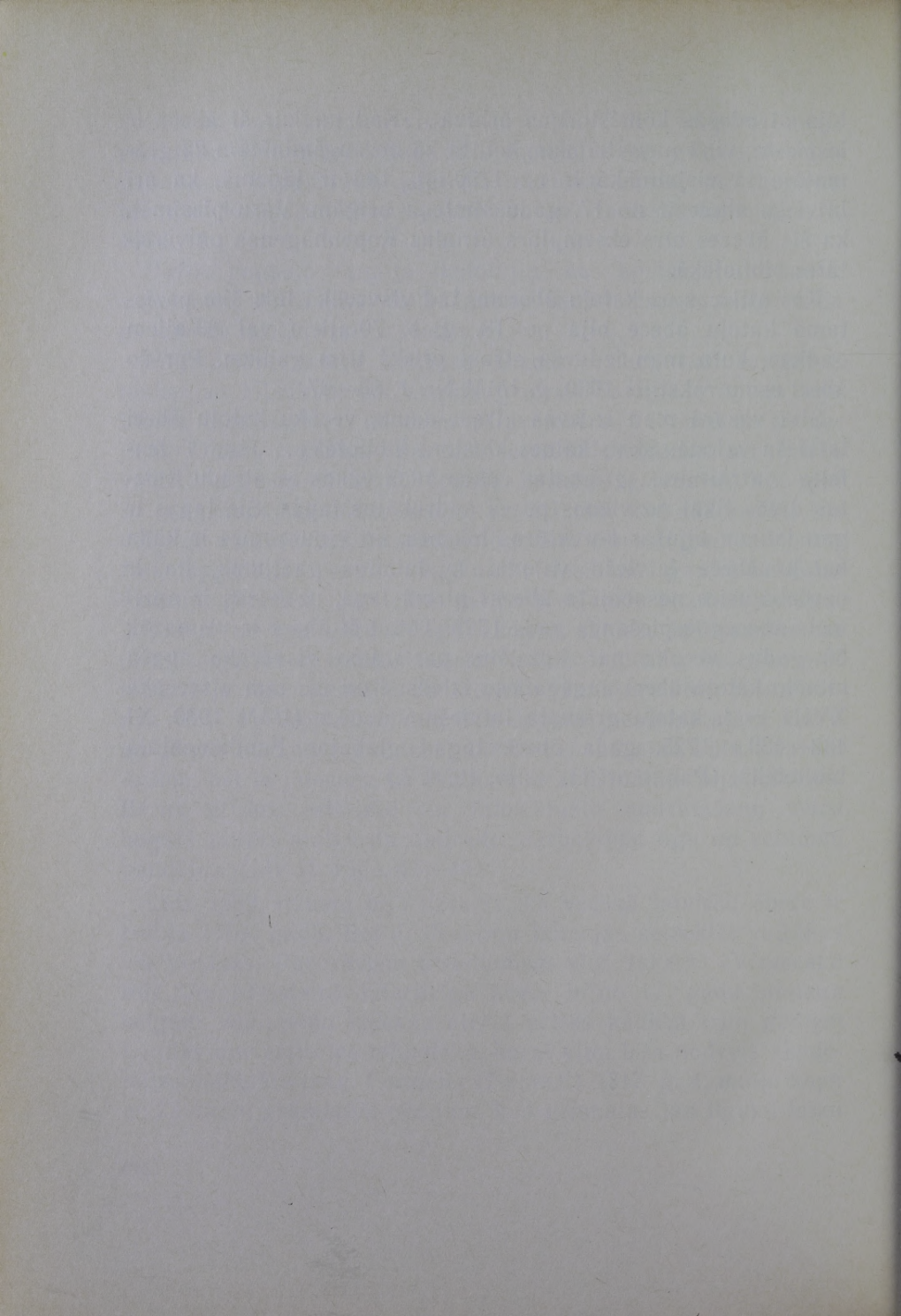
Tomēr ne jau vācu kungu vadītās skolas, lasītprasme un pirmās mācību grāmatas noteica tautas izglītību, bet gan pati tauta bija tās veidotāja. Ja latviešu jaunatnei būtu jāsamierinās tikai ar kroplajām, baznīcu dogmu piesātinātajām ābeču un pirmo lasāmo grāmatu «gudrībām», tad aina būtu gaužām drūma, bet te jāievēro, ka tautas istā audzinātāja bija folklorā. Bērna ētisko, estētisko un intelektuālo audzināšanu veica bagātā tautas mutvārdu daiļrade, darbaļaužu ilgu un centienu paudēja.» (Llv II, 1963, 45—46.)

Līdz 1933. gadam bija uzskats, ka vecākā latviešu ābece ir izdota 1769. gadā. Bet J. Zēveram laimējās sameklēt vairākas vēl vecākas. Par saviem atradumiem viņš raksta: «Visvecākā līdz šim pazīstamā luterticīgo ābece ir no 17. gadu simteņa beigām. Man viņu izdevās atrast priekš kādiem trim gadiem Lundas universitātes bibliotēkā, kurai viņu bija nodevis akadēmijas sekretārs mag. Formelis (Formell) 1717. g. 4. maijā kopā ar 22 citām grāmatām pēc tam, kad grāmatas jau ilgāku laiku

bija atradušās konsistorijas arhīvā.. Kad un kur šī ābece ir iespiesta, viņā nav atzīmēts, bet, tā kā no augšminētām 22 grāmatām tā visjaunākā ir no 1700. g., tad ir jādomā, ka arī latviešu ābece ir no 17. gadu simteņa beigām. Varu piezīmēt, ka šīs ābece otrs eksemplārs atrodas Kopenhāgenas universitātes bibliotēkā.

Kas attiecas uz katoļu ābecēm, tad visvecākā līdz šim pazīstamā katoļu ābece bija no 18. g. s. 70-ajiem vai 80-ajiem gadiem, kuru man izdevās atrast priekš trim gadiem. Par šo ābeci esmu rakstījis 1930. g. IMM Nr. 1, 63—67..

Šinī vasarā man izdevās atrast daudz vecāku katoļu ābeci latviešu valodā. Skaistkalnes klostera bibliotēkā.. Jāņa Vīdenfelta.. atraitnes.. grāmatas cūkas ādas vākos es atradu iesietas divas tikai no vienas puses apdrukātas lapas. Šīs lapas ir gan laikam bijušas korektūras loksnes, un viņu saturs ir kāda katoļu ābece latviešu valodā. Ir laimīgs gadījums, ka ir uzglabājusies nesabojāta ābece pirmā lapa, uz kuras ir apzīmēts ābece iespiešanas gads 1725. Tātad šī ābece ir vismazāk 50 gadus vecāka par līdz šim pazīstamo visvecāko augšā minēto katoļu ābeci augšgaliešu izloksnē un pie tam visvecākā XVIII g. s. katoļu grāmata latviešu valodā.» (IMM 1933, XI 438—439.) 1725. gada ābece tagad glabājas Fundamentālā bibliotēkā. (Par to arī H. Vaita, 1958, 7.)

V

**VECLATVIEŠU RAKSTU VALODA 19. GADSIMTA
PIRMAJĀ PUSĒ UN VECLATVIEŠU EPIGONI
19. GADSIMTA OTRĀ PUSĒ**

VEIKTYVUSIŲ RASŲ VAIKŲ IR GAIDINIŲ
PILNŲ PUSIŲ IR VEIKTYVUSIŲ PUSIŲ
IR PUSIŲ DĖMIAI

Veclatviešu rakstu valodai 19. gadsimta pirmajā pusē, salīdzinot ar 18. gadsimta rakstu valodu, nav īpatnēju atšķirību.

Gadsimta vidū kļūst aktuāla latviešu valodas turpmākās attīstības problēma, īpaši sakarā ar jaunlatviešu kustības ideoloģiju un tās cīņu pret veclatvisko ideoloģiju. Šai sakarā vec-latviešu autori šķiras latviešu pārvācināšanas veicinātājos un atbalstītajos un latviešu patstāvīgas attīstības pieļāvējos vai arī atbalstītājos.

Veclatviešu epigonus 19. gs. otrā pusē raksturo Latviešu literatūras vēsture, II (1963): «Literāri vēsturiskais process noris drudzainā jaunrades rosmē un saasinātā divu kultūru cīņā. Asās sadursmēs ar vācu kultūrtrēģeriem un to sabiedrotājiem aģentiem — veclatviešiem — veidojas demokrātiskās nacionālās kultūras un pašu latviešu literatūras sākumi..

Raksturīgi, ka tai laikā vācu mācītāji literāti un ķesteri vec-latvieši, sasparoti cīkstoties ar jaunlatviešiem, atsaucas uz bībeli un tās dogmām, tulko un didaktiski lokalizē vācu reakcionāro sentimentālistu darbus.» (18)

Latviešu literatūras vēsture galvenajos vilcienos atzīmē, ka «Ātbilstoši saviem reakcionārajiem politiskajiem nolūkiem latviešu tautas iznīdēšanas plānus aizstāv visi baltvācu reakcionārās kultūras pārstāvji» (19). Par to detalizēti jārunā sakarā ar latviešu rakstu valodas izveidi tanī laikā. Veclatviešu raksti šai laikā neattīstās latviešu nacionālās literārās valodas izveides gultnē, ko centās padziļināt jaunlatvieši, bet stingri vien turas feodālisma gadsimtu veclatviskās rakstu valodas tradīcijās. Veclatvieši vairs necentās izkopt rakstu valodu. Viņi par savas kultūras valodu uzlūkoja vācu valodu, un viņu kul-

tūras programma izpaudās latviešu pārvācošanā. Spilgti ģermanizācijas tezi izteicis bīskaps F. Valters muižnieku landtāga atklāšanai veltītā sprediķī Rīgā, Jēkaba baznīcā 1864. gada aprīlī:

«Sūdziet savus grēkus! Jūs, muižnieki, neesat izpildījuši savu no dieva uzticēto uzdevumu: jūsu senči parādījās uz Daugavas krastiem, lai piegrieztu vācu kultūrai Vidzemes iedzimos. — Bet iedzimitie nav piegriezti šai kultūrai līdz pat šai baltai dienai, un pat — briesmīgi izteikt — taisni acīm redzot tie novirzās uz krievu pusi. — Nožēlojiet savus grēkus un pierādiet nožēlošanas cienīgus augļus: pārvācojiet iedzimos. Lūk, tas ir jūsu uzdevums, tā ir jūsu darbības programma!» (A. Bandrevičs, 1925, 39.)

Kā šo programmu realizē veclatvieši? Vislabāk to izteicis Ansis Līventāls, rakstūdam par sevi: «Es mācītājam palīgā pie apgaismošanas amata. Es viņa acs; — man jāskatās! Es viņa auss — man jāklusās!» (Llv II, 1963, 22.)

«Šie pirmie latviešu tautības dziesminieki un avīžnieki reizēm gan pasaka dažus latviešiem līdzjūtīgu vārdu, «nopūšas», kā saka A. Līventāls, par sūro grūto tautas likteni, pat piemin latviešu tautību: «Es latviets esmu, palieku» (A. Leitāns). Tomēr visos svarīgākajos sabiedriskajos un ideoloģiskajos jautājumos viņi skatās uz dzīvi vācu mācītāju acīm, klausās viņu ausīm, paliek tautai naidīgās vācu reakcionārās kultūras gultnē. Anša Leitāna vadītā avīze «Mājas Viesis», izņemot dažus gadus, kad tajā darbojas jaunlatvieši, ideoloģiskajā ziņā maz atšķiras no vācu mācītāju «Latviešu Avīzēm».

Valkas skolotāju semināra direktors J. Cimze gan harmonizē tautasdziesmas un mācītājs J. Neikens rīko dziesmu svētkus, bet abi viņi ir un paliek sava aizbildņa bīskapa F. Valtera kalpi, kas pēc viņa tiešiem norādījumiem gatavo skolotājus un ķesterus kā palīgus mācītājiem pie viņu latviešu «gaismošanas» — pārtautošanas amata.

Melnsvārcības pārstāvji — «Latviešu Avīžu» redaktors R. Šulcs, bīskaps F. Valters, mācītāji un valodnieki A. Bilenšteins un R. Braže, veclatvieši — «Mājas Viesa» redaktors A. Leitāns, ķesteris un dzejnieks A. Līventāls, mācītājs un rakstnieks J. Neikens u. c. — ne tikai neatstāj bez sīksta kauktiņa nevienu kultūras dzīves, tautas izglītības un literatūras pozīciju, bet pāriet uzbrukumā. Viņu polemiskajos rakstos, sprediķos un literārajos sacerējumos tiek pastiprināti aizstāvēta tradicionālā «savas kārtas» ievērošana, nepretošanās ļaunumam, pazemība un pieticība, miesas mērdēšana un kristīgā «gara kopšana» — tu esi zemes tārps, klausī kungus, pacieties un nīksti šē virs zemes, šai «bēdu ielejā»; jo sliktāk te, jo labāk būs debesīs, kur par visu tevi atalgos . . .» (Llv II, 1963, 22—23.)

Skolas izglītības sākumi

Seit runa par skolas izglītības sākumiem dzimtajā valodā.

Vēsture un literatūrvēsture gan piemin, ka «Vispār pirmās skolas Latvijas teritorijā ir nodibinātas Rīgā. Ir ziņas, ka Doma skola šeit pastāvējusi jau 13. gs., bet tajā, kā jau viduslaikos parasts, visas mācības līdz 16. gs. vidum pilnīgi notikušas latīņu valodā. Lai gan Doma skolā ir mācījušies arī daži latvieši (piemēram, Jānis Reiters 17. gs.), tautas masām tā nebija domāta, ne arī pieejama.

16. gs. beigās Rīgā parādījušās apmēram vienā laikā pirmās vācu un latviešu skolas, kur mācības notika dzimtajā valodā. Pašā sākumā tās bija t. s. dziedāšanas skolas, kur skolēnus apmācīja galvenokārt baznīcas dziesmu dziedāšanā un izmantoja dievkalpojumos kā priekšdziedātājus. Vācu skolas drīz vien izveidojās par t. s. lasīšanas un rakstīšanas skolām, kuras līdzās reliģiskai apmācībai deva arī praktiskajai dzīvei nodēriņas zināšanas.

Pirmā skola Rīgas latviešiem nodibināta, «lai cīnītos pret katolicisma propagandu un jezuītu darbību, jo tie mēģināja pārdabūt latviešu draudzes locekļus pretreformācijas pusē» (Latvijas PSR vēsture, 1. sēj. Rīgā, 1953, 174). Šī skola pastāvēja pie luterāņu Jēkaba baznīcas un kalpoja vienīgi bērnu apmācīšanai dziedāšanā, lai viņi baznīcas un bērnu ceremonijās prastu dziedāt garīgās dziesmas. Kad ar Polijas karaļa rīkojumu Jēkaba baznīcu nodeva jezuītiem, latviešu draudze

pārvietojās uz Jāņa baznīcu, un tās pārziņā nokļuva arī šī pirmā skola.

17. gs. sākumā Rīgā bija divas latviešu skolas. Rāte tās atļāva turēt Jāņa un Ģertrūdes baznīcu ķesteriem . .

17. gs. beigās ir minētas kādas astoņas skolas Rīgas latviešiem. Visvairāk tās bijušas nomalēs — Torņakalnā, Āgenskalnā, Ilģuciemā, kā arī dažos pilsētai piederošos pagastos — Piņķos, Biķerniekos u. tml. Nekādu noteiktu programmu un metodu tām nav bijis — skolotāji mācīja, cik zināja un kā prata: dažs tikai dziedāšanu un katķismu no galvas, dažs arī lasīšanu, kāds retais pat rakstīšanu. Mācību ziņā slikti nostādītās latviešu skolas tiesībās nebija pielīdzinātas Rīgas vācu skolām un visumā deva tik elementāras zināšanas, ka tās varēja apgūt arī māj mācības ceļā. Trūcīgākie latviešu iedzīvotāji tad arī sāka vairāk izmantot šo iespēju, bet turīgākie devās uz vācu skolām, kur gandrīz bez izņēmuma pārvācojās un zuda savai tautībai.

Ap 17. un 18. gs. miju Rīgas latviešu skolās jau ieviesās vācu valoda un, cik noprotams no trūcīgajām ziņām, par latviešu skolām tās dēvētas tikai tāpēc, ka tajās vairums skolnieku bijuši latviešu tautības.

Par latviešu skolām citās Latvijas pilsētās 16. un 17. gs. drošu ziņu nav . .

Pirmās skolas latviešu zemniekiem radās tikai 17. gs. un vienīgi zviedru pārvaldītajā Vidzemē . .

1650. gadā virskonsistorija izdeva pavēli, ka pie katras baznīcas vajaga būt ķesterim, kas varētu «turēt skolu un mācīt jaunatnei katķismu». Kāds vēlāks rikojums norādīja, ka šo ķesteru resp. skolotāju pienākums ir apstaigāt zemnieku sētas un iekalt (hart einbilden), kas ir dievs, mūžīgā dzīvošana, velns un elle u. tml. gudrības. Tā ap gs. vidū Vidzemē iesākās zemnieku «skološana» — katehizācija, ko veica ķesteri (oficiālā apzīmējumā — katehēti). Katehizācija bija ticības mācības iekalšana jautājumu un atbilžu veidā, visbiežāk — ķesteriem

sakot tekstus priekšā un liekot klausītājiem tos iegaumēt, jo lasīšanai trūka vajadzīgo grāmatu..

Skolu lietas Vidzemē kaut cik pavirzījās uz priekšu 17. gs. pēdējā ceturksnī, ģenerālsuperintendenta Fišera laikā. Viņš pats ierīkojis skolu savā Liepas muižā pie Cēsīm; cik zināms, 1680. gadā Vidzemē bijušas vēl kādas citas skolas. Lielu iniciatīvu zemnieku skolu organizēšanā ir parādījis Fišera protežētais Alūksnes mācītājs Gliks, kas, sākot ar 1683. gadu, ierīkojis pa skolai Alūksnē, Apukalnā un Zeltiņos.» (Llv I, 1959, 351—354.)

Llv I (1959, 356) min, ka pēc dažiem nepārbaudāmiem datiem 17. gs. beigās Vidzemē it kā bijušas jau 80 skolas, bet turpat citē arī skolu vēsturnieku A. Viču, kas atzīmējis, ka Ziemeļu kara laikā «nopostītas vismaz 17 no tām 25 ēkām, kurām bijis dots skolas nosaukums» (A. Vičs, 1923, 22).

18. gadsimtā zemnieku bērnus Vidzemē mācīja galvenokārt rijās. Rijas «noderīgumu» bērnu mācībai Fišers attēlo šādā kārtā: «Zemnieku rijas dod tiklab bērniem, kā skolotājiem gan siltumu, cik patīk, bet tām trūkst dienas gaismas, jo gaismu var ielaist tikai pa vienu lodziņu, bet otrs uz vēja pusi vienmēr jātur cieti, tā ka lielākai daļai jāsēž tumsā, un viņi īsti dabū saskatīt burtus tikai tad, kad atnāk lodziņa priekšā uzteikt (kā to mēdz sacīt). Un kad viņi tad stostās un netiek ar lasīšanu nekur uz priekšu, tad neapdomīgi skolotāji bieži soda viņus nevainīgus ar stingru sodu par to, ka viņi neprotot uzdevumu; un vecāki atkal izlieto gadījumu, lai paturētu bērnus mājās.» (Pēc L. Adamoviča, 1933, 283.)

Zontāga kopsavilkums no 1735. un 1736. g. skolu vizitācijas datiem rāda, ka no visām 77 baznīcām Vidzemes latviešu daļā 26 bijušas bez skolēniem, 5 ar skolēniem pāri par 20, pārējās tik ar 15—10, bet lielāko tiesu ar 4, 3, 2 skolēniem. (Sk. Sonntag, 1871, 24.)

Skolu stāvoklis 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē bija slikts visā Latvijā. «Kaut arī valdības spiediena rezultātā

jau 1765. gadā Vidzemes landtāgā nolēma ierīkot t. s. zemnieku jeb muižas skolas, kurās iemācītu visiem zemnieku bērniem lasīt, tomēr līdz pat dzimtbūšanas atcelšanai to labā nekas netika darīts. Kad 1802. gadā sāka darboties Tērbatas universitāte un tās īpaša komisija izstrādāja projektu par vidējo un zemāko mācības iestāžu atvēršanu pilsētās un laukos, liela daļa Baltijas muižnieku un mācītāju vērsās pret šo projektu ar asiem protestiem. Taču topošā kapitālisma apstākļi radīja nepieciešamību pēc izglītotākiem strādniekiem. To saprata izglītotākie un racionālāk domājošie muižnieku pārstāvji, tādēļ tie sāka rūpēties par skolām un izcīnīja ne vienu vien cīņu pret vairāk atpalikušajiem skolu pretiniekiem.

1817. un 1819. gada likumi noteica, ka zemnieku bērniem nepieciešamas skolas. Kurzemē uz katriem tūkstoš zemniekiem likums paredzēja ierīkot vienu skolu. Tās vajadzēja uzturēt pagastam muižnieka (faktiski — vietējā mācītāja) vadībā. Aktīvākie mācītāji arī ierīkoja jaunas skolas. 1820. gadā Vidzemē bija 83 zemnieku skolas..

Tā kā pēc dzimtbūšanas atcelšanas visa zeme piederēja muižniekiem un skolas atradās uz muižnieku zemes, tad ļoti bieži muižnieki pievienoja skolas zemi muižai un tā skolu atkal pēc kāda laika likvidēja. 1849. gadā Vidzemē bija vairs tikai 5 zemnieku skolas (Latvijas PSR vēsture, 1. sēj., Rīgā, LPSR Zinātņu akadēmijas izd., 1953, 478. lpp.). To vietā mācītāji praktizēja t. s. mājas «pārklaušināšanas.» (Llv I, 1959, 530—532.)

«Pēc dzimtbūšanas atcelšanas Krievijas centrālajos apgabalos (1861) cara valdība izglītības lietas Baltijas guberņā sāka kārtot aktīvāk, atverot pagastos un pilsētās pareizticīgo draudzesskolas un arvien neatlaidīgāk izvirzot prasību skolās mācīt krievu valodu. Arī latviešu pašu inteliģence vērsās pret baltvācu muižnieku kundzību latviešu skolās un prasīja organizēt tautskolu tīklu, lai celtu plašo masu zināšanu līmeni.

Minēto prasību iebiedēta, baltvācu muižniecība 1865. gadā apstiprināja «Nolikumu par Vidzemes pagastskolām». Saskaņā ar šo nolikumu bija paredzēts atvērt vienu pagastskolu uz katriem 500 vīriešu kārtas iedzīvotājiem. Kurzemē skolu sistēmu nosacīja 1875. gada instrukcija, bet te viena skola bija paredzēta uz 1000 iedzīvotājiem. Lauku skolu uzturēšanas izdevumus kā Vidzemē, tā Kurzemē vajadzēja pilnīgi segt zemniekiem, bet skolu vadību un mācību saturu noteica vācu muižniecība un luterāņu garīdzniecība.

Sākot ar 60. gadiem, tautskolu tikls gan nedaudz paplašinājās, tomēr tautas izglītība necēlās tik strauji, kā varēja gaidīt, jo par pieņemto lēmumu īstenošanu neviens īsti nerūpējās. Tāpēc arī pēc Manaseina revīzijas datiem 1882. gadā tautskolu (pagastskolu un draudzesskolu) skaits bija gaužām niecīgs. Tāpat kā agrāk zemnieku bērniem vajadzēja apmierināties ar māj mācību, labākā gadījumā pamācoties pagastskolā vienu vai divas ziemas.» (Llv II, 1963, 46—47.)

Pagastskolās mācības notika bez maksas trijos ziemas mēnešos. Mācīja bībelstāstus, baznīcas dziesmu dziedāšanu, nostiprināja lasīšanas un rakstīšanas prasmi, deva nedaudz zināšanu rēķināšanā. Visu priekšmetu mācīšanai dzimtajā valodā 19. gadsimtā kalpoja lasāmgrāmatas ar enciklopēdisku raksturu. Tādā kārtā dažādo priekšmetu zināšanas tika apgūtas lasīšanas stundās.

Draudzesskolās mācības bija par maksu un turpinājās arī vasaras mēnešos. Te mācīja galvenokārt vācu valodu un vecākajās klasēs arī visus priekšmetus vāciski.

Pilsētās bija apriņķskolas, ko pēc Manaseina revīzijas pārveidoja par pilsētas skolām, tālāk ģimnāzijas vai reālskolas.

«Šai laikā nevienas vidusskolas ar latviešu mācības valodu nebija, bet ne vācu, ne krievu ģimnāzijās, ne arī reālskolās latviešu valodu, vēsturi un literatūru nemācīja. Šie apstākļi stipri veicināja daudzu izglīto to latviešu atsvešināšanos no savas

tautas. Progresīvie darbinieki 60. un 70. gados ziņas par savu tautu ieguva tikai pašmācības ceļā.» (Llv II, 1963, 54.)

Sakarā ar skolas izglītības sistēmu un dzimtās valodas kultūru jāaplūko arī skolotāju sagatavošanas jautājums. Sākumā, 17. gadsimtā, kā jau teikts, tie bija mācītāji, visvairāk gan viņu palīgi ķesteri. 18. gadsimtā skolotāju darbu sāka veikt arī amatnieki un izbijuši muižas sulaiņi, kam nebija nekādas pedagoģiskas izglītības.

Skolotāju zemašs atalgojums bijis par cēloni viņu sliktajam personālajam sastāvam.

«Trīsdesmitos un četrdesmitos gados sastopam skolotāju vietās visādus amatniekus, un tikai retumis atzīmēts, ka viņi vairs savu amatu nestrādādot. Tādā kārtā latviešu zemnieku bērņus mācīja toreiz atslēdznieks (Raunā 1740. g. un Aizkrauklē 1748. g.), audējs (Vangažos 1736. un 1739. g. un Vestienā 1748. g.), dreijmanis (Alūksnē 1748. g.), drēbnieks (Allažos 1726. un 1739. g., Garkalnā 1739., Gulbenē 1748. g., gan vairs amatu nestrādādot, un Lubānā 1748. g.), galdnieks (Ļaudonā 1748.), kurpnieks (Lazdonā 1748.), miesnieks (Koknesē 1748. g., gan vairs amatu nestrādādot), rēdnieks (Bērzaunē 1748.) un ziepju vārītājs (Vietalvā 1748. g.). Gaujienā skolotāja vietu ap 1743. g. dabūjis kāds izkalpojis sulainis (in Herrschaftsdiensten), liekas, žēlastības maizes vietā; citādi viņa zināšanas apmierina, tikai daudzas meldijas viņš lāgā neprot un ir skolotāja darbam par ērtu (vor einen Schulmeister zu commode).» (L. Adamovičs, 1933, 290.)

Brāļu draudzes (hernhūtiešu) kustības ietekmē Vidzemē 1738. g. Valmierā tika nodibināta skolotāju sagatavošanas iestāde. Šīs iestādes darbība turpinājās tikai 5 gadus. (L. Adamovičs, 1933, 300.)

«Pirmo reizi seminārs skolotāju sagatavošanai atvērts 1829. gadā pie Tērbatas universitātes. 1833. gadā darbu uzsāka Cīravas—Dzērves skola Kurzemē, kurā sagatavoja arī skolotājus latviešu skolām. 1839. gadā sāka darboties Valmieras sko-

lotāju seminārs.. Valmieras skolotāju semināru Cimze vadīja, sākot ar 1839. gadu, līdz pat mūža galam.» (Llv I, 1959, 533.)

«Kurzemei tautskolu skolotājus sagatavoja Irlavas skolā, ko nodibināja 1840. gadā «kā riteršaftes skolu ar augstāku programmu», bet 1875. gadā pārdēvēja par semināru. Cara valdība 1870. gadā Rīgā noorganizēja Baltijas skolotāju semināru (1886. gadā to pārcēla uz Kuldīgu). Kā Valmieras, tā arī Irlavas skolotāju semināros valdīja vācisks gars, tāpēc arī, sākoties skolu reformai (pēc Manaseina revīzijas), tos slēdza.» (Llv II, 1963, 54.)

Šādā zemā kultūras situācijā kļūst saprotams arī zems veclatviešu rakstu valodas kultūras līmenis un jaunlatviešu cīņa par dzimtās valodas kā kultūrvalodas tiesībām un centieni izveidot nacionālu literāru valodu.

Daiļliteratūras valoda

Sekodami vācu veclatvisko rakstu tradīcijām, arī latvieši sāk vingrināties attiecīgu daiļdarbu sacerē. Literatūrvēsture min Neredzīgo Indriķi (1783—1828), Ansi Līventālu (1803—1877), Ansi Leitānu (1815—1874), Ernestu Dinsbergi (1816—1902), Jāni Ruģēnu (1817—1876) u. c. Viņu valoda dažkārt gludāka par vācu autoru latvisko rakstu valodu, taču visumā ir tās atdarinājums. Tāpēc veclatviešu rakstu valodas vēsturē šo latviešu autoru epigoniskā stila un valodas apskatam nav īpašas nozīmes.

Juris Neikens (1826—1868) valodas ziņā — kā dzīvās tautas sarunvalodas pārstāvis literatūrā — iezīmē pāreju no veclatviešu rakstu valodas uz jaunlatviešu rakstu valodu.

Tāpēc šeit pievērsīsimies tikai izcilāko vācu veclatvisko 19. gadsimta daiļdarbu autoru valodai.

Kārļa Hūgenbergera (1784—1860) rakstu valoda

Llv I, 1959 (588) K. Hūgenbergeru kvalificē kā ievērojamāko sava laika feodālās literatūras pārstāvi, kas rakstījis latviešu valodā.

«Hūgenbergers ir centies vairāk nekā viņa laikabiedri — vācu tautības literāti, kas rakstījuši latviešiem, apgūt latviešu valodu, iedziļināties tajā.» (Llv I, 1963, 589.)

Sajā sakarā minami viņa valodnieciskie raksti, kas ievietoti Latviešu draugu biedrības izdotajās «Magazinās»:

- 1) Ueber die regelmässige Aussprache der lettischen Vocale; nur ein Versuch. Mag. 1829, I, 2 32—4.
- 2) Von den Substantivis verbalibus auf klis (ein Fragment). Mag. 1829, II, 1 67—72.
- 3) Von den Adverbien. Mag. 1829, II, 2 47—65.
- 4) Von den Präposition. Mag. 1829, II, 2 66—84.
- 5) Von den Conjunctionen. Mag. 1829, II, 2 84—100.
- 6) Zitteem švešči wahrđi no prahtigeem Latweečhu žilwekeem ištahštiti. Mag. 1830, II, 3 113—120.
- 7) Bemerkungen über den vorstehenden Voršhlag des Herrn Pařtor Ulmann žur Feřtřtelling der lettischen Orthographie. Mag. 1833, IV, 2 169—181.
- 8) Bemerkungen žu der «versuchten Erklärung lettischen Synonymen». Mag. 1835, V, 1/2 148—167.

1888. gadā K. Kundziņš šos darbus novērtējis: «Gan jāsaka, ka viņa padomi latviešu gramatikas lietā nav vairs nekādi jaunie, bet mūsu laiku valodas zinātnība tos jau sen izlietojusi un pārspējusi.» (K. Kundziņš, 1888, 57.)

Minētajiem K. Hūgenbergera darbiem bijusi nozīme kā materiālu krājumam, ko izmantojuši vēlākie gramatiku autori.

«Hūgenbergera literārā darbība izpaužas galvenokārt dzejas tulkošanā, bet viņš rakstījis arī oriģinālsacerējumus. Liels skaits viņa tulkoto un oriģināldarbu iespiesti periodikā, īpaši «Latviešu Avīzēs», kur viņš savus darbus parakstījis ar H-r. 1826. gadā iznāk Hūgenbergera tulkotās un oriģināldzejas kopojuma «Derīgs laika kavēklis» 1. daļa, 1827. gadā — 2. daļa. Tas ir galvenais un vērtīgākais darbs Hūgenbergera atstātajā literārajā mantojumā.» (Līv I, 1959, 588.)

Sā krājuma priekšvārdā Hūgenbergers pauž savu attieksmi pret latviešu valodu: «Jums par labu un prieku, draugi latvieši, esmu domājis un dziedājis tādā valodā, ko no jums pašiem

esmu mācījies. Tā kā vecais Stenders, Dievs mielo viņa dvēseli, ko jūs mīlojiet un saprotiet, uz jums runāja, tā ir es dzinos jums miļš un saprotams kļūt. Ties ir, jūsu valoda top daudzreiz aplam lauzīta un grozīta, bet, kas to labi prot, tas teiks to mīlīgu, jauku, stipru, skanīgu un visur derīgu, ar sirdi dusmosies, kad neprašī to smād.»

K. Hūgenbergers publicējis arī teorētisku apcerējumu par latviešu dzeju *Erfahrungen für die lettische Verskunst*. Mag. 1829 II, 1 30—67, kas liecina par nopietnu interesi formas jautājumos.

Kā atzīmē K. Kundziņš, «Hūgenbergeram visulabāki izdevušies tādi gabali, kas vai nu mūsu tautas dziesmu skaņā un garā sacerēti, vai atkal tādi, kas ņemas atstāstīt lietas, kas jo tuvu sakarā stāv ar mūsu dzīvi un darbošanos. Dažas latviešu tautas dziesmas Hūgenbergers pats krājis un tulkojis pa vāciski. Mums vēl tāda lapiņa uzglabājusies, uz kuras viņš pats ar savu roku uzrakstījis divi latviešu tautas dziesmiņas un savu vācu tulkojumu. . . No tautas dziesmām Hūgenbergers noklausījies, kā latvieši sajūt, domā un runā. . .» (K. Kundziņš, 1888, 57—58.)

Tāču viņa dzejā ir tikai daži soļi tautasdziesmu stilā, visvairāk to var vērot gadījumos, kuros nemākslota, vienkārša izteiksme, piem., dziesmā *Man sirds kā cīruls* (sk. Llv I, 1959, 590).

«Gan Hūgenbergera latviešu dziesmām dažāda vērtība, visas nav vienādi izdevušās; valoda ir visulabākajām diezgan vainu pilna, gan daži teikumi diezgan grūti saprotami, vārdi aplam lietoti,» atzīmē K. Kundziņš un piemetina, ka, «valodas ziņā, vārdu, teikumu kārtībā, tā kā pie vecā Stendera, arī pie Hūgenbergera daudz vietas pārlabojamas, ja tos no jauna izlaiž rakstos, jo tie vīri tik labi vien viņu laiku latviešu valodu mācēja.» (K. Kundziņš, 1888, 57.)

Veclatviešu rakstu valodas vēsturnieku tomēr vairāk par šīm kļūdām interesē kas cits, proti, «neaizmirsīsim, ka Hūgenber-

gers, p. p., pirmais Šillera pulksteņa dziesmu latviešiem pasniegdams, bija piespiests mūsu valodu dažā ziņā it jaunā formā liet. Caur to ārīgā ziņā viņa dziesmas jo ievērojamas, gan pēc rituma, gan pēc vārdu bagātības, vecus vārdus lietojot vai dažus jaunus pieņemot.» (K. Kundziņš, 1888, 57.)

Tā kā K. Hūgenbergers savus radošā darba gadus nodzīvojis lībiskā dialekta runātāju novadā, būdams par mācītāju Ārlavas draudzē (no 1814. līdz 1851. gadam), tad nav nejaušība, ka viņš tā laika latviešu rakstu valodu it īpaši koplīnājis ar attiecīgiem apvidvārdiem.

Piemēri no «*Derīga laika kavēkļa*» (romiešu cipars norāda daļas, arābu — lappuses):

andrus (ME I 71) — kuģa priekšgals:

«Tur tas [=kuģis] tappe ņadraggatās druņkās ņperts
Un maņts un tas andrus ween ahrā ņplauts.» (I 81.)

apmult (ME I 109: apmulis) — apmulst, apjukt:

«Rau, apmullis irr apņtahjees,
Woi trahpejahs tam miņņetees?» (I 2.)

blādēt (ME I 311) — melst:

«Bet pamukke man aplam blahdeht.» (II 17.)

čabiņš (ME I 400) — plāpa, lētticīgais:

«Tik tņchabbiņņch eņņi tu!» (II 58.)

čumis [čummis?] (ME I 420: čumma) — «uzmesta lūpa», sabozums:

«Wai Je—! mans bērns ir atmohdees!
Bet kas par tņchummi! — Kihwiņees?» (II 70.)

dimt (ME I 468, tag. dimstu jeb dēmu), *izdimt* — skanēt, atskanēt:

«Kā tomehr auņis isdemm gallâ
Ta ņkaņņa, ko tas noņkande.» (II 14.)

dūkuris (ME I 526) — nirējs:

Sk. Duhkuris. «Stahštu=dʒeeʃmiņa [=balāde].» (I 79.)

grinēt (ME I 657) — izsmiet, izzobot:

«Šchee grihnedami luhpas treež,
Us ʒepli rahdidami kleeđf.» (II 21.)

ievasa (ME II 86) — sula:

«Štohbriņu [=stiebriņu] rahd [auziņa] — kas
pumpe ʒaur truhbitu truhbitem ʒauri
Šullu no ʃaknitehm, lihdʃ galliņeem,
eewaʃʃu pilneem?» (II 47.)

klaidīt (ME II 208) — klīst:

«Mahtes klaida, behrni klaiga.» (II 7.)

knidēt (ME II 246) — kņudēt, kniest, niezēt:

«Tam nahʃis knidd.» (II 58.)

kweldēt (ME II 352) — karsēt, plaucēt, sutināt:

«Tad istihrejuʃchi, tohs ʃkaidrakus graudiņus katlā
Eebhram, ar uhdeni kweldej am tohs, un ʃaule
Isʃchaudetus tohs malla wehl ʃudmallā miltōs;» (II 48.)

paldiķis (ME III 57) — druvnesis:

«Eelikke paldiķâ tohs...» (II 49.)

pasirds, pasirži (ME III 98) — pakrūte:

«Talabbad Juřpa paʃirdʃchōs
Šahk niknums atmohʃtees;» (II 16.)

plaušties (ME III 327) — strāvot, liesmām šauties:

«Bet wai, kad eeʃahk ugguns plauʃtees
Un karʃtu warru pluddinaht.» (II 12.)

pūga (ME III 445) — vēja brāzma, vētras grūdiens:

«Ugguns puhga ʒeļļahs, baida.» (II 7.)

spraigāt (ME III 1008) —plaisāt, spraugām mesties:

«Ḥabbi gruhjt un lohgi ſp r a i g a.» (II 7.)

šķest (ME IV 28) — kaut, gaudot, ārdīties:

«Debbēſchi, kad wehtra ſchķett,
Leeſmu mett.» (II 7.)

šķesties (ME IV 28) — bārties, lamāties, šķendēties:

«[Ugunſgrēkā] Wiſſi ſkraida, glahbj un ſchķettahs,
Gaiſcha, nakts kà deena, mettahs.» (II 7.)

trusēt (ME IV 248), *ietrusēt* — trupēt, pūt:

«Woi ſinni? — Kruhmōs appakſch teiḡ,
To peena=meitu pehrn eetruſſuſchu
Atradde noſiſtu.» (II 58.)

vieksta (ME IV 654) — ūdens virpulis:

«Daſch kuḡḡis no ta weekſta ķerts,
Ḥchī dſelmā ſtahwi bij rauts.» (I 81.)

virags (ME IV 602) — atvars, virpulis:

«Tee wilni, kas wirragā noſchahwahs,
Arri kaukdami teek tur iswemti.» (I 80.)
«...to wirrags irr eerahwis.» (I 80.)

zvērs (ME IV 773) — zvērojošs:

«Tad ſeewiſchķas ar ſwehru preeku
Par ſmeeklu darr negantibas.» (II 13.)

Daudzus no ſiem apvidvārdiem savos darbos vēlāk izmantojuši J. Rainis un V. Plūdonis (sk. norādes attiecīgajās vietās ME).

V. Plūdonis (1909, 277) min virkni K. Hūgenbergera dzejas salikteņu; tie uzlūkojami par K. Hūgenbergera jaundarinājumiem: kaln' = alla, ſaul = kalns, wakkar' = ſwaig-

fnite, lohgflehġis, meġch' = putni, fwehtdeen' = apġehrbs, mahj' = weġt. Tamlīdzīgu jaundarinājumu ieviešanā K. Hūgenbergeram vēlāk ir sekojuši J. Rainis, V. Plūdonis, J. Sudrabkalns u. c.

Vispārīgi raksturojot Hūgenbergera tulkojumu valodu, T. Zeiferts (1886) atzīmē, ka tiem «vajadzēja pierādīt, ka augstas dzejas arī latviski var dzirdēt, tās tāpat saprast kā vācu, caur viņām tāpat garu atspirdzināt un pacilāt, kā caur vācu, pierādīt, ka latviešu valoda var to pašu augstumu sasniegt, ko citu tautu valodas, ja tik to zin īsti vadīt. Tiešām te skanēja latviešu kokle pavisam savādi nekā cita rokā. Tā spēja jūtas, kas bija sākušas dzīvot citā valodā, atdzemdināt neapkaitētas..

Hūgenbergeram nebija nekādu jaunceltu vārdu pie rokas, ko svešus jēdzienus taisni apzīmēt. Viņš stipri ticēja, ka latvietim šis jēdziens nav vis svešs, bet ka viņš to tikai uz citādu vīzi valodā mēdz zināmu darīt. Viņam bija iemesls to ticēt, tāpēc ka viņš to tūkstoškārt pats bija atzinis. Viņš domāja pakaļ, darīja savu mēli īsti latvisku, un viņam pa lielākai daļai arī izdevās tulkojamo vietu izteikt jauki un gaiši vienkāršā latviešu valodā.

Hūgenbergeram bija maņa vecus, daudzkārt dzirdētus vārdus tā ielocīt un sakopot, ka tie garam atdzemdināja pavisam jaunu skaistu bildi..

Viņš nodarbojās ar daudz svešām valodām, vecām un jaunām, lai darba augļi nāktu latviešu valodai par labu. Tā viņš pavairoja redzes spēku ieraudzīt pumpuriņus, kas citās valodās ziedos, arī latviešu valodā ņemās maņā tos izkopt. Tāpēc viņa teicieni ir jauni, bet ne sveši, ir gara spirdzinātāji katram, kas latviešu valodas dabā prot lūkoties dziļāk. Hūgenbergers viņā neielika ne nieka, kas tur jau nebūtu bijis iekšā.. Liels filologs, liels citu valodu pratējs būdams, tas tomēr domāja un dziedāja tādā valodā, ko viņš no latviešiem pašiem bija mācījis..» (T. Zeiferts, 1886, 481—486.)

Llv I, 1959 raksta:

«Savā laikā Hūgenbergera tulkojumi bija labākie, viņš ienesa latviešu rakstītājā literatūrā citu tautu poētisko dārgumu atmirdzu, kaut arī vēl primitīvu un nepilnīgu. Šo iemeslu dēļ topošā progresīvā latviešu sabiedrība saskatīja Hūgenbergerā ko vairāk nekā latviešu tautas idejisku paverdzinātāju. Tādēļ arī Juris Alunāns Hūgenbergeram veltītajā dzejolī rakstīja:

Visiem tu biji šē miļš, jo tu dziedāji skanīgi, jautri.

Latviešu mēlē papriekš spēcīgs, kā cits jau neviens.»
(Llv I, 1959, 592.)

Jāpiemetina arī, ka, darbodamies Latviešu draugu biedrībā par tās prezidentu (no 1851. līdz 1854. g.), K. Hūgenbergers nav kautrējies lietot latviešu valodu: «Savas ievada runas biedrības pilnās sapulcēs viņš turēja 4 gadu ilgajā amata darbības laikā tikai latviski, kamēr Bērents šais gadījumos vairākus gadus runāja latviski, bet beidzot pārgāja uz vācu valodu. Sulcs savas runas turēja vienīgi vāciski.»

Taču K. Hūgenbergers nespēja grozīt biedrībā vairuma nostāju, kas izpaudās vācu kundzības ideoloģijā. Šie «latviešu draugi», būdami latviešu kultūras vadībā, necentās vis latviešu valodu izkopt un attīstīt, bet turēt un izprast tikai tai līmenī, kādā tā bija nospiesta dzimtbūšanas laikā. «Tādēļ nav brīnums,» saka T. Zeiferts, «ka šinī kalpu kārtā mūsu valoda arī daudz ko zaudēja no savas bagātības un skaistuma» (1886, 479).

Jēkaba Lundberga (1782—1858) rakstu valoda

Llv I, 1959 (592), kvalificē J. Lundbergu blakus K. Hūgenbergeram kā otru ievērojamāko sava laika tulkotāju un atdzejotāju.

J. Lundberga tulkotie, kā arī oriģināldarbi iespiesti «Latviešu Avīzēs» (ar parakstu «L.»), «Magazīnās» (Fosa «Gohdīga

ķeķtera Tamma ņeptita deņmita dņimņšanas deena,» Mag. 1830, II 3, 69—85; «Ne paņuddina ņawu brahli, kad tew nelabbas dohmas prett wiņņu,» turpat, 85—93; «Lelje,» Mag. 1839, VII 1, 28—38; «Ne=eemahņita tauta,» turpat, 38—43; «Ķapnis,» turpat, 43—46; «Tirgus Oņtrownojē Ķibihrijas ņemmē pee leddus juhras,» turpat, 89—96) un atseviņķos krājumos: «Daņchadu wežģu un jaunu rakņtu krahjums.. Jelgawā,» 1850; pēc autora nāves 1862. gadā izdotas *Stāstu dziesmas*, kurās sakopotas tulkotās Šillera balādes. Tieņi tajās parādās J. Lundberga valodas meistarība, salīdzinot ar K. Hūgenbergeru.

V. Plūdonis (1909, 309), runādams par Fr. Sillera *Zvana dziesmas* tulkojumu, atzīmē, ka J. Lundbergs pārspēj K. Hūgenbergera tulkojumu ar vienkāršību un lokanību, it īpaši īsajās vārsnās, kā tas redzams no sekošiem salīdzinājumiem:

Hūgenbergera tulkojums:

Lundberga tulkojums:

«Klau! No tohrņa nowaida
Neņtunda! —
Ķarkni ween
Tohrna pumpi! —
Rihtā blahņma tā ne
ņkreen. —

«Kas no augņta tohrņa ņauģ?
Wehtra kauģ!
Aņņins ņarkans
Debbes ņpihd,
Kur tad blahņma nahk ņcho
brihd?

Tawu dumpi
Eelās klau!
Uskuhp rau!
Ugguns puhga zeļļahs, baida,
Eelā garrā leeņmu raida,

Kas par trokņni
Eelās ņahk!
Duhmi nahk!
Leeņmas ņpehģigas tur zeļļahs
Un pahr nammu nammeem
weļļahs,

Aug un wehjam lihđ ta
ņkraida.
Tā kā zeplī karņtā gaiņā
Wahrahs, balkus apkahrt
kaifā,

Augoht jaunu ņpehku
ņmeļļahs,
Kwehle kā no zepla nahk.
Balģi luhņt un brakņchķeht
ņahk,

Stabbi gruhjt, un lohgi
  špraiga,
Mahtes klaida, behrni klaiga.

Lohpi blaujahs,
Wirš teem kraujahs.
Wišši škraida, glahbj un
  šchķettahs
Gaišcha, nakts kà deena,
  mettahs.»

Lohgi šprahgjt un wahrtri
  šagrimjt,
Behrni kleedj un mahtes ne
  rimjt,

Lohpi mauro,
Duhmos bauro,
Škreedams, glahbdams wišs
  grib behgtees,
Nakti deenas gaišma
  lehktees.»

Vai piemērs, ko citē Llv I, 1959, 593:

Hūgenbergers:

«Iemūrējši zemē cietu
Māla pormi degošu,
Pulksteni šodien es lietu;
Zelļi, klāt ar palīgu!
Jāplūst karstajiem
Pieres sviedriņiem...»

Lundbergs:

«Stipri dziļā zemes alā
Māla porme mūrēta.
Šodien darbu dzīsim galā,
Knaši, puīši, palīgā!
Pierē sviedri nāk,
Karsti pilēt sāk...»

Jau V. Plūdonis (1909, 310) konstatējis, ka J. Lundbergam vislabāk padevušās dažas sīkas dziesmiņas, kurās viņš lūkojis izteikt domas ļoti vienkārši un saprotami, kā *Mikla, Vakara dziesmiņa, Bērna vakara dziesmiņa* un *Ziemas dziesmiņa*, piemēram, «Vakara dziesmiņas» pirmais pants:

«Nu atkal deena beidjāhs,
Un miļas šwaigjnes šteidjāhs
Pee debbes špihguļoh,
Un špihdedamā waigā
Pehž žittas žitta štaiga
Nu šawu klujju želliņu.»

Pamatots ir spriedums, ka «Izteiksmes *vienkāršība* un *lētsaprotamība* ir Lundberga dziesmu galvenākā pazīme.» (V. Plūdonis, 1909, 311.)

Pieminama arī J. Lundberga teorētiskā interese par latviešu valodu, īpaši tās leksiku, kas redzama viņa apcerējumos: Ueber die Aufnahme fremder Wörter in die lettische Sprache, Mag. 1830, II 2, 101.—121., un Ueber ein künftiges lettisches Handbuch der Pflanzenkunde, Mag. 1833, IV 2, 8—18.

Atzīmējis, ka latviešu valoda ir samērā nabadzīga, kādas bijušas arī citas valodas (101), J. Lundbergs norāda, ka šī valodas leksika var attīstīties divējādi: vai nu ar vārdu darināšanu, vai ar aizgūšanu (101). Pēdējo ceļu ejot, jābūt piesardzīgam (103), nav jāuzņem sveši vārdi bez vajadzības; «Pirms svešam vārdam latviešu valodā piešķiram pilsoņa tiesības, jāpalūkojas, vai to nevar aizstāt ar dzimtās valodas vārdu atvasinājumiem vai saliktniem, kas atbilst latviešu valodas dabai. Grūts, taču pateicīgs uzdevums! Ja nu tā darinātais vārds iznāktu vairāk aprakstošs nekā īstens nosaukums, vai arī divnozīmīgs, kas var radīt pārpratumus vai citādi kā izraisīt iebildumus, tad labāk jāizraugās svešais vārds, un latvietis līdz ar jauno jēdzienu iemācīsies arī jauno vārdu. Tā saprotamāki ir *kamielis* (kameelis), *kibitka* (kibitke), *citrons* (žitrohne) nekā mejcha ņirgs, aisjēgtas kammanas un dželtans Wahz-femmes ahbols.» (103—104.)

J. Lundbergs uzaicina nākamos gramatiķus rūpīgi izstrādāt likumus, pēc kuriem kļūtu skaidri redzams, kā, uzņemot latviešu valodā svešus vārdus, tie ietērpjami latviešu valodas dabai atbilstošā formā (104). Šai sakarā viņš pats norāda, ka aizgūtajiem vārdiem jāiegūst pirmās zilbes akcents, latviska galotne un skaņu sastāvs jāpiemēro latviešu valodas skaņām (105). Lai gan šai sakarā vēl vienmēr jāpārbauda praksē, kas atzīstams par lietderīgāku, ņemot vērā, ka latvieši ļoti pārveidojot garākus vārdus, piem., Miniņterial, Minņters, un sevišķi

īpašvārdus, piem., no vārda Alexander izveidots Šanders, no Johannes — Jahns, no Bartholmeus — Behrtuls utt. (105—106).

Rakstā aplam latviešu valoda dēvēta par slaviskas cilmes valodu (102) un par aizgūtiem atzīti daudzi indoeiropiskas vai baltoslavu leksikas kopības slāņa vārdi (sk. 107—112). Taču tas tanī laikā, kad vēl salīdzināmās valodniecības atzīnumi nebija nostabilizējušies, viegli varēja gadīties.

Otrā rakstā par «Nākamo latviešu valodas botānikas rokas grāmatu» J. Lundbergs atzīmē, ka latviešu valodai nav noliedzama liela lokanība un spēja darināt nepieciešamos izteiksmes līdzekļus (11—12).

Ar saviem latviešu valodā tulkotajiem un sarakstītajiem darbiem J. Lundbergs pierāda, ka viņš diezgan labi prot likt lietā latviskās izteiksmes līdzekļus.

Publicistikas valoda

Ar publicistikas (konkrēti ar avīžniecības) nodibināšanos un ar pagasta un draudzes skolas izglītības attīstību rodas arī latviešu publicisti, pirmie latviešu inteliģenti, kas ideoloģijā, rakstu tematikā, valodas stilā pilnīgi seko vācu veclatvisko rakstu tradīcijām. Dažkārt šie latviešu rakstītāji ir autodidakti, kam acu priekšā tikai vāciski veclatviskie raksti. Runā viņi brīvi lietoja savu dzimto valodu, bet rakstos to nespēja. Ņemot spalvu rokā, domu ievirze iekļāvās vācisko veclatvisko rakstu stilā, un dzimtā valoda tika kropļota. Tikai atsevišķi latviešu autori veiklāk formulēja savas domas arī rakstos, to starpā īpaši minami daudzrakstītāji Ansis Leitāns un Ernests Dinsberģis.

Publicistikas valoda atzīmējama ar saviem žanriem, kas ienāk un nostiprinās latviešu rakstu vēsturē. Šo valodu aplūkosim pēc attiecīgo žanru stila iezīmēm.

Latviešu Avīzes (1822—1915)

1817. gadā Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības sanāksmē Lestenes mācītājs Kārlis Frīdrihs Vatsons (1777—1826) ierosina nodibināt periodisku izdevumu, kas varētu latviešu «ieskatus pārlabot un noskaņot tos pienācīgā

virzienā» (Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, I, Jelgavā, 1819., 50. lpp.).

1822. gadā tiek nodibināts nedēļas laikraksts *Latviešu Avīzes*, kas apstājas iznākt Pirmajā pasaules karā 1915. gadā. Latviešu rakstu valodas vēsturē šīm avīzēm nozīme tikai līdz tam laikam, kad latviešu valodas attīstību 19. gs. otrā pusē sāk veidot jaunlatvieši.

Rakstu saturs un līdz ar to zināmā mērā valodas raksturs (leksika, frazeoloģija, stils) ir atkarīgs no *Latviešu Avīžu* redaktoru darbības, no tā, ko viņi atļāvušies avīzēs publicēt. Mūs interesējošā laikposmā par *Latviešu Avīžu* redaktoriem darbojušies K. F. Vatsons (1822—1826), K. Kēlers (1826—1831), V. F. Rihters (1831—1835), V. Pantenius (1835—1849) un R. Šulcs (1849—1866).

Laikraksts R. Šulca redakcijas laikā, sākot ar 1853. gadu, iznāk ar pielikumiem *Baznīcas Ziņas* un *Misionēs Ziņas*. Kā šais pielikumos, tā arī laikraksta pamatdaļā no tā iznākšanas sākumiem līdz pat 20. gadsimtam dominē bibliiskais stils gan reliģiskā, gan laicīgā satura tekstos. Tas visvairāk izpaužas dažādu morālu pamācību rakstos. Sāk arī veidoties publicistikas stili, kam vairāki paveidi. Viens no tiem ir feļetonu stils, kas saistās ar daiļdarbu publikācijām. Feļetona vārdu, protams, vēl neatrodam, darbi nosaukti vai nu vienkārši ar attiecīgu literāru virsrakstu, vai iekavās ar žanra apzīmējumu: *stāsts*, *stāstiņš*, atkarā no iespīstā teksta garuma, un *smieklu stāstiņi* jeb *smiekli*, atkarā no iespīstā teksta rakstura — tā tiek saukti anekdoti, kas parasti doti bez virsraksta. Šie darbi parasti ir tulkojumi no vācu valodas ar visām veclatviešu rakstu valodai tipiskajām sintakses un frazeoloģijas kļūdām un barbarismiem. Arī feļetonu stilam sākotnē nav patstāvīga stila iezīmju, kas to atšķirtu no ārpus avīzēm publicēto daiļdarbu tulkojumu valodas un stila.

Jauni elementi sāk ieviesties hronikas stilā. Avīznieciskās hronikas raksti tanī laikā saucas vai nu *ziņas*, vai *avīžu*

ziņas, vai arī jaunas ziņas, kurās lasām par notikumiem iekšzemēs un ārzemēs.

Jauns žanrs no paša sākuma avīzēs ir sludinājumi. Līdz ar tiem veidojas jauns — sludinājumu stils. Ar vārdu *sludināšana* tanī laikā apzīmēti ne tikai sludinājumi šā vārda šaurākajā nozīmē, bet arī ziņojumi par cenām, dekrēti, rīkojumi un pavēles, kā arī reklāmas.

Hroniku un sludinājumu stilu varētu arī dēvēt par informatīvu rakstu stilu.

Laikraksta politiskais virziens parasti visskaidrāk izpaužas ievadrakstos. Tiem stilistiski piemīt īpašs didaktiski polemisks raksturs. Latviešu Avīzēs ievadraksti to tagadējā nozīmē parādās samērā vēlu. Ievadrakstu funkcijā ir dažādu morālu pamācību raksti bibliskā stilā.

«Laikrakstā ļoti pieaug morālās pamācības, kurās sevišķi uzsvērts, ka reliģija prasa dzīvot savā kārtā un būt ar to mierā. Gluži parasti laikrakstā ir tādi virsraksti kā «Esat tanī kārtā ar mieru, kur piedzimuši, jo katrai dzīvības kārtai ir savas rūpes un savi prieki» (1843, 42) vai arī «Apkaunies, cilvēk, un ņemies mācību no vistas» (1847, 4), kur izcelts vistas pārākums par cilvēku — viņa, lūk, paceļ galvu un pateicas dievam pēc katras padzertas lāsītes. Nereti viss laikraksta numurs sastāv tikai no viena sprediķa, piemēram, 1842. gada 12. nr., 1843. gada 13. nr. u. c. «Latviešu Avīzes» sludināja saviem lasītājiem pilnīgu pasivitāti un pašātvību uz dievu kā vienīgo likteņa noteicēju. Cilvēkam esot ar pateicību jāuzņem pat visādas nelaimes, jo tās ir dieva sods par grēkiem. Piemēram: «Redzi, to rudzu graudu tu ņem no Dieva pretim ar pateicību, bet to koleras sērgu tu neņem pretim kā no Dieva nākušū. Kas ir tā koleras sērga? Tā ir slimība. Kas ir katra slimība? Tā ir Dieva rīkste. Kālab tā rīkste pār mums nāk? Par mūsu grēkiem.» (V. Pantenius, No Jelgavas, «Latviešu Avīzes», 1848, 33.)» (Līv I, 1959, 544.)

Nav nozīmes tuvāk raksturot «Latviešu Avīžu» bibliisko stilu, jo tas nav nekas jauns, salīdzinot ar iepriekšējo gadsimtu rakstu valodas stilu. Dažādajos rakstos sastopam joprojām dieva vārda daudzinašanu, mācību būties dievu un klausīt kungiem, draudus ar elles mocībām par nepaklausību un zemnieku izlamājumus. Šai ziņā, kā atzīmē Llv I (1959, 547), redaktora Rūdolfā Šulca vadībā (1849—1866) «Latviešu Avīzes» «pilnīgi zaudē arī tās atsevišķās liberālās iezīmes, kas izglītības jautājumos bija raksturīgas V. Pantenius redakcijas laikā, un sasniedz savu reakcionāro idejisko gaitu vistumšāko posmu.» Par to jau 1861. gadā J. Alunāns sacījis, ka pēc Pantenius nāves «sāka pūst cits vējš, .. latviešu literatūru pārplūdināja traktātiņi, misijas ziņas un citi praktiskās dievbijības slavināšanas raksti. . . Šī dievbijīgā virziena degpunkts un centrs bija un vēl tagad ir apvienots Jelgavas latviešu avīzē, kuras redaktors mācītājs R. Šulcs sev spraudis uzdevumu kā drosmīgam kareivim doties cīņā pret laika gara pieaugošo attīstību un tautu pamatīgi izdziedināt no laicīgiem centieniem.» (Juris Alunāns, Izlase, LVI, 1956, 209.)

Jaunas stila iezīmes ievadrakstos atklājas, ja notiek kāda atkāpšanās no bibliiskajām normām. Tā jau Latviešu Avīžu pirmajā ievadrakstā, ko šeit citējam, atklājas dažādu publicistisko stilu sajaukums: pirmajā rindkopā informatīva raksta stils — tur sniegta ziņa par atļauju izdot Latviešu Avīzes un sludināts par avīžu pakļautību; otrā rindkopā blakus informatīvajam saturam par to, kas avīzēs tiks publicēts, parādās pamācīgais bibliiskais stils; trešās rindkopas pirmajā pusē — kritiski polemisks saturs bibliiskā stilā; trešās rindkopas otrā pusē un pēdējā, ceturtajā rindkopā feļetona stils — sniegts smieklu stāstiņš, t. i., anekdots kā atbilde tiem vārdā nenosauktajiem oponentiem, ar kuriem Latviešu Avīzes šai ievadrakstā polemizē.

Latweeſchu Awifes

Ar augſtas Eeweſchanas = Kummiſſiones ſin̄nu un nowehleſchanu.

Nr. 1. Zettortdeenâ tannî 5tâ Janwar 1822.

J e l g a w a, 2trâ Janwar.

Ta augſta Eeweſchanas = Kummiſſione tam grahmatu ſpeede-tajam Steffenhagen un Leſtenes mahzitajam Watſon, us wiſſnu luhgſchanu atbildejuſi: **Ka wiſſneem eſſoht wehlehts, appakſch augſtas Eeweſchanas = Kummiſſiones usraudſiſchanu, Latweeſchu Awifes ſarakſtiht un ikneddelâ weenu lappu rakſtôs eefpeeſt.** Pehz ſchihs augſtas un zeenigas nowehleſchanas wiſſni ar ſcho lappu ſcho jaunu leetu eeſahk un usnem̄m, bet preekſch ar ſaweem gohdigeem laſſitajeem, ihſôs wahrdôs, waijag aprunnatees. —

Mehs gribbam Latweeſchu ſinnaſchanas wairoht, daſchas ſin̄nas no klahtenes un no tahlenes atneſdami, daſchu labbu padohmu dohdami, daſchas gudribas ispaudedami, ir brihſcham paſmeedamees ko labbu mahziht un tâ zik ſpehdami peepalihdſeht, pee arraju lauſchu prahta zillaſchanas un labklahſchanas. Woi ſchi muhſu ſirds apnemſchana isdarrama buhs jeb ne, woi muhſu Awifes lappiſas Latweeſcheem patihkamas buhs jeb nepatihkamas, to ne ſinnam us preekſchu; tee augli un ta ſwehtiba pee wiſſeem zilweku darboſchanahm no augſchenes jagaida. Tas zilweks usnem̄m ſawu zeſſu, bet Deews ween paſchkiſſ wiſſna gahjumu. — Par to ween ihſti ſinnam, ka Latweeſchu tautu un Latweeſchu wallodu no ſirds mihlojam, tâ kâ wez̄zais **Stenders** un wez̄zais **Steffenhagen**, kas nu abbi pee Deewa, tohs mihloja. —

Tad nu meh̄s par ſcho jaunu leetu, ko tagad Latweeſcheem par labbu usnem̄mam, ar daudj zilwekeem, augſteem kâ maſeem, eſſam aprunnajuſchees, un labbu padohmu praſſijuſchi. Meh̄s arridſan daudj padohmus eſſam dabbujuſchi, bet ſchee padohmi ſtahweja daudjreiſjahm weens pret ohtru. Daſch ſlaweja muhſu

Awifes, daſch atkal turreja par newaijadſigu neleetibu; weens gribbeja lai tà rakſtam, ohtrs atkal zittadi, tà ka mehs, ne finnadami kuſſam buhs klaufiht un par prahtu darriht, ſawu leetu augſtam Debbeſu = Tehwam un ſaweem mihleem laſſitajeem gribbam pawehleht un ſawu zellu ſtaigaht, kà paſchi finnam un prohtam, prahtâ turredami ko weenâ labbâ grahma-tiſâ eſſam laſſijuſchi: Tehws ar ſawu dehlu eſſoht gribbejuſchi us zellu dohtees, bet wiſeem tikkai weens pats kummels, triju gaddu weꝝ, bijis. Tehws, jau weꝝigs buhdams, kummeſam muggurâ kahpis, jahje, un dehls, jau labs prahws puika buhdams, gahje kahjahm blakkam. — Nahk zella wihrs prettim un ſahk ſkundeht us to tehwu, ſazidams: Tu jahji, ſtiprs wihrs buhdams, un tam jaunam behrnam ja = eet kahjahm; tew ſtipraki kauli, lauj jele labbaki behrnam jaht. — Tehws paklauſidams, nokahp ſemmê un ſehdina ſawu puiſi us ſirgu. Pehꝝ maſu brihtiſu ſaſtohp atkal ar zittu zella wihru, kas dehlam uſſauꝝ: Woi tew naw kauna, ſehn, tu jahji un tawam weꝝam tehwam ja = eet kahjahm? — Tas puiſis noleꝝ ſemmê, un nu wiſſi trihs eet kahjahm. Tehws par labbu, dehls par kreifſu rohku, kummels widdû. — Nahk atkal trejchais zella wihrs, tas ſmeedamees ſakka: Juhs eſſat pateeſi ehrmigi laudis! Tatſchu weens warretu likt neſtees, woi naw ganna, ka diwi eet kahjahm? —

Tehws ar dehlu ſahk aprunnatees, wiſſam paſcham ne eſſoht brihw jaht, dehlam arr nè, tad nu, gribbedami wiſſeem padohma dewejeem paklauſiht, ſaſehje kummeſam kahjas un bohmi zaar bahſuſchi, to ſmaggu lohpu us kameſcheem neſs, gruhti puhledamees. — Tà warr eet, ja itt wiſſeem zilwekeem gribb par prahtu darriht. Mehs tadehl wiſſus ſawus gohdigus laſſitajus, augſtus kà maſus, itt mihligi luhdſam, ja warr buht kahdu leetu eekſch ſcheem Awiſeem atrohn, kas wiſſeem nepatihkama jeb, kà arri warr trahpites, paruhkta un ne ſmekkiga buhtu, lai muhs tuliht ne paſuddina, bet lai wiſſa ſtaſta peeminnedami, jelle apdohma, ka ne warr, nedſ wiſſeem padohmeem

paklaušīht, nedf arri itt wišfeem žilwekeem allašchiņ par prahtu darriht. —

Latviešu Avīzes tomēr noder arī tam, lai parādītu bibliskā stila degradēšanos un sabrukumu.

Taisni ar kapitālisma attīstību saistītie laicīgie centieni arvien vairāk nodarbināja ne tikai kungus un mācītājus, bet arī zemniekus, kas Latviešu Avīzes lasīja nevis tanīs sludinātās dievbijības dēļ, bet gan, lai ko vairāk uzzinātu par šās zemes dzīvi. Šai virzienā raksturīga attīstības līnija ir biblisko un komerciālo tendenču apvienošanās, kas veclatviešu rakstos izpaužas kā savdabīga stilistiska iezīme. To labi atklāj, piemēram, «Latviešu Avīžu» 1861. g. 51. nrā publicētais raksts *Kāds vārds par Latviešu Avīžu* (203. lpp.):

«Jau daļcha dwehjele irr žaur Latweešču Awifehm no pa-
fuščhanas isglahtba. Žits, kad papreekšču Awifes ne turreja,
wairak bašnižâ ne nahže ka tik weenreiš jeb diwireiš pa gaddu,
kad pee Deewa galdu gahje; un kam ne patihk bašnižâ eet
Deewa wahrdu klaufitees un no ta mahžitees, tad arri buhs
kuhtris mahjâs ar Deewa wahrdu darbotees, un bes Deewa
wahrda žilweks paleek par paganu — par lohpu; bet taggad,
kad ņahže turreht Awifes, bija janahk bašnižâ kad ne wairak,
tad pehž Awifehm; jo pehž beigtas Deewa kalpoščhanas tohp
dreiškambari Awifes isdallitas.»

Jau no šā raksta redzams, kādām metodēm 19. gs. vidū feodālo kungu ideologi uzturēja baznīcas autoritāti. Latviešu zemnieki bija spiesti iet uz baznīcu, lai dabūtu kaut vai tās pašas klerikāli tendenciozās avīzes, kas taču nevarēja nepublicēt arī kādas ziņas «no tālenes atnesdami... dažas gudrības izpaušdami», nevarēja nesniegt avīžniecisku hroniku.

Sākotnējā avīžnieciskā hronika vēl negūst patstāvīga stila iezīmes. Tai trūkst koncentrētības un

lietišķības, kas raksturīgs mūsdienu hronikas stilam. Bez tam veclatviešu avīžnieciskā hronika tiek allaž saistīta ar vērtējumu, kā tas jau izklāstīts Latviešu Avīžu I. nra ievadrakstā: «Mēs gribam latviešu zināšanas vairot.. dažu labu padomu dodami». Parādību vērtējums Latviešu Avīzēs, protams, vienmēr atbilst feodālo kungu šķiras interesēm un varīzejiskai kristiāniskai morālei. Kur vien runa par kādiem šķiru cīņas izpaudumiem, pilsoņkaru vai tēvijas atbrīvošanu no iebrucējiem, visur Latviešu Avīžu autori vai redaktori ieņem samierinātāju pozīciju un nostājas ekspluatatoru pusē. Piemēram, salīdzinot hronikas ziņas avīžu pirmajā 1822. gada nrā un četrdesmit gadu vēlāk — 1862. gada 34. nrā ievietotās, redzam to pašu pieeju parādībām, to pašu hronikas informatīvi biblisko stilu.

1822. g. I. nrā hronikas nodaļa saucas *Izgājuša gada mācības*. Tā sākas tā:

«Tas aisgahjis gads daudz nepelnitas Deewa šwehtības, daudz preekus un laimes mums eedewis; bet arri leelas nelaimes Kuršemē un Widšemē pehrnā gaddā notikkušchas. Dašcheem žilwekeem ahtra nahwe usgahjuši, daudz reišahm žaur wiņņu pašchu wainu. Ugguns par daudz weetahm leelu škahdi darrijis un wišjuwairak žehlees no neapškatīšchanas un no nebehdašchanas. — Mehs šaweem mihleem laššitajeem tadehl no tahdeem šawadeem un leeleem notikkumeem šinņu došim tapehž, lai ar krištligu lihdszetibu šchehlumu turr par teem brahleem un mahšahm kas nelaimē tappušchi, jo krištigeem žilwekeem peeklahjajs raudaht ar teem raudadameem un un lihgsfmoetes ar teem lihgsfmeem, tadehl ka wišši brahli un mahšes eššam šawā štarpā.»

Tai pašā informatīvi bibliskajā stilā avīžnieciskā hronika sniedz aprakstus arī vēl pēc četrdesmit gadiem, piemēram, par notikumiem Amerikā un Itālijā 1862. gadā.

«*Amerikā* taggad naw notikkušchas leelas leetas, bet deemšchehl ihštu walštu un wergu=walštu ļaudis tik nikni

palikkuſchi weens prett ohtru, ka nu weens ohtru itt neſchehligi un besdeewigi ſahk pohſtiht un breeſmigus warras darbus darriht, ʒik ween ſpehdami. Kauj un dedſina un pohſta wiſſâs mallâs tâ, ka ſchi baggati kohpta ſemme paliks par tukſneſi, ja wehl ilgi tâ ees. Saldatôs negribb eet kâ wiſſeem pawehlehts, un tadehl daudſ isbehg un aiseet ſweſchâs ſemmês! Niknâs kauſchanâs winne gan weens gan ohtrs, bet ne eet us preekſchu ar kaſſu! Lai Deews irr ſchehligs un palihdſ ahtri pee meera.» (LA 1862, 34. nrâ.)

«*Italiâ* wehl jo leela ſajukſchana nekâ bijuſi, jo Garibaldis ne klaufâ ne Napoleona drauſmas, ne ſawa ſehniſa ſtipras pawehleſchanas, lai paleek meerâ un gaida, kamehr ar laiku warreſchoht Rohmu dabbuht. Ne behda par to, ka Wiktors ſuhta us Sijiliu wehl wairak ſaldatu un kaſſa = kuġġu un ka Napoleons us Rohmu ſuhta leelaku kaſſa = ſpehku un wiſſas juhrmallas ar kuġġeem leek aſſargaht un ſohla tam darriht kâ kahdam dumpineekam un tehwu ſemmes eenaidneekam. Garibaldis ar ſtihwu prahtu eet ſawu ʒellu, ſinn tik gudri waddiht ſawus maſus pulʒiſus pa ſleppeneem ʒelleem, ka kaſſa = ſpehki wiſſu ne warr useet; — eegahjis Kataniaſ pilſatâ, kur ar leelu preeku wiſſu usſehmuſchi. ſehniſa ſaldati ſteidſahs pakkaſ, bet jaw eſſoht ar 2 kuġġeem pa ohſtu aisgahjis us Italiu, ʒitti rakſta us Redſchias ohſtu, ʒitti ſakka us Melitu. Sinn, ka wiſſa Italia gaididama gaidoht, lai tik Garibaldis nahk, tad ʒelſchotees wiſſi un eeſchoht us Rohmu, lai arri buhtu jakaſſo pret Napoleonu, prett kuſſu tee duſmojahs, ka teem leedjoht Rohmu paſemt, un ka Napoleons ſehniſu Wiktoru un Miniſteru Rataʒʒi peeſpeeſchoht Garibaldim to leegt. Napoleons turprettim eſſoht weʒʒam Pahweſtam atkal peeſohlijis, ka wiſſu aſſargaſchoht Rohmâ. Par to nu kurn wiſſa Italia. Deewamſchehl tur labbi ne ees un dauſ aſſinis pluhdihs, ja Garibaldis ne paleek meerâ.» (LA 1862, 34. nrâ.)

Avižnieciskai hronikai, trūkstot korespondentu tiklam, ir gan nejaušibas raksturs, gan tendenciozas atlases raksturs, kas

izpaužas ziņu saturā. Kā atzīmē Llv I (1959, 543), pirmajā gadu desmitā *Latviešu Avīzēs* «To saturs parasti nenozīmīgs, piemēram, par kādu lielu čūsku Indijā, kādu ugunsgrēku, karaļu, prinču un troņmantnieku ceļojumiem un medībām, mācītāju iesvētīšanām un miršanām utt. Ar sabiedriski nozīmīgākām parādībām vācu mācītāji latviešus, protams, neiepazīstināja.» Tas sevišķi sakāms par trīsdesmito un četrdesmito gadu gājumiem, kad ārzemju ziņas *Latviešu Avīzēs* gandrīz apsīkst. Tikai Krimas kara laikā (1853—1856) kļūst plašākas kara ziņas, jo tās interesēja latviešus, tāpēc ka daudzi no viņiem piedalījās šai karā.

«Šules paklausija lasītāju prasībai ievietot laikrakstā ziņas par Krimas karu. Zināms, Šulca «Kara ziņas» nebija ņemtas no krievu laikrakstiem. Kaut arī lasītājiem bija zināms, cik grūti «Jelgavā pie rakstāma galda» sarakstīt kara ziņas, kādreiz tie tomēr bija likuši noprast, ka ziņām nevar ticēt. Šulcs sašutumā nosauc savus avotus, un tie ir «Pēterburgas (Laikam «St. Peterburger Zeitung»), Rīgas, Jelgavas un Berlīnes, Prūšu ķēniņa, vācu avīzes» (Latv. Av. 1854., 15. nrā). Un, kad «Veiksele» (Turpat, 1855., 14.nrā; t. i., Visla) pārplūdusi un pasts no Vācijas nepienāk, tad ar kara ziņām ir pavisam bēdīgi.» (K. Ancītis, 1959, 274.)

Šai sakarā pieminama R. Šulca darbība ģeogrāfisko nosaukumu darināšanā, svešo vietu un tautu vārdu veidošanā pēc bibliiskajām tradīcijām ar izskaņu *-eris*. Jāmin mēģinājums pavērt plašāku skatu uz pasauli nekā G. Stendera «Augstas gudrības grāmatā»: «Taču kara ziņas latviešiem bija grūti saprotamas, jo vietas, kur pulcējās karaspēki un notika kaujas, bija nedzirdētas. Šulcs nāca lasītājiem pretim vēlreiz. 1854. gadā kā «Latv. Av.» 20. nra pielikumu viņš izdeva «Lantkārti, kas rāda visas Eiropas zemes, tās vietas, kur tagad karo, ir Turku valsts daļas Aziā un Avrikā ar Jūdu un Ēģiptes zemi.» Pēc kartes, kaut arī tā bija maz noslogota, t. i., rādīja maz nosauktu vietu, varēja orientēties politiskajā situācijā.

Bet Krīma kartē bija maza, kauju vietas, ko minēja avīze, tur nebija atrodamas. Un 1855. gadā kā avīžu 12. nra pielikumu Šulcs izdeva «Krīmes (sic!) lantkārti». Kartes, kaut arī par tām bija īpaša maksa, pie tam kara laika dārdzības dēļ augstāka, nekā iepriekš paredzēts, izpirka lielā skaitā, un līdz 1856. gadam Šulcs izdeva vēl Āzijas karti un, protams, arī Kanaanas karti, pēdējo pat divos variantos. Dažas kartes iznāca arī 1856. gadā un vēlāk.. Kartēm Šulcs sarakstīja arī «izstāstīšanas» gan brošūriņās, gan kā avīžu rakstus.. Tās tad arī bija pirmās pasaules «ģeogrāfijas» latviešu valodā.» (K. Ancītis, 1959, 275.)

«Taču kartes Šulcs bija tikai vairāk vai mazāk veiksmīgi pārzīmējis. Viņa īstais darba lauks blakus «izstāstīšanām» bija latvisku ģeogrāfisko nosaukumu veidošana, jo svešos vietu un tautu vārdus viņam tiešām bieži nācās latviski rakstīt pirmo reizi. Savu pūļu rezultātu Šulcs tad arī gribēja padarīt par pamatu ir latviešu ģeogrāfiskajai toponīmikai, ir vispār svešvārdu lietošanai latviešu valodā. Bet ir pamatu, ir visu Šulca valodniecisko darbu sagrava tobrīd nepilnus 24 gadus vecais Juris Alunāns, izcīnīdams jaunlatviešu pirmo polemiku un gūdams spožu uzvaru.» (K. Ancītis, 1959, 276—277.)

Šulca vārdu darinājumus un viņa 1856. gada sākumā publicēto rakstu *Über die in die lettische Sprache aufzunehmenden Fremdwörter* (Mag. XI, 2, 1857, 13—30) nokritizēja J. Alunāns 1856. gadā «Dziesmiņu» pēcvārdā *Kāds vārds par latviešu valodu*. Detalizēti šo polemiku apcerējis K. Ancītis (1959, 269—302), bet tā vairāk iederas ne veclatviešu, bet gan jaunlatviešu rakstu valodas vēsturē.

Sludinājumu stils jau savā sākotnē ir brīvs no bibliiskā stila ietekmes. Paši sludinājumi Latviešu Avīzēs zīmīgi kā kapitālistisko ražošanas attieksmju izaugsmes liecinieki. Ar sludināšanu, kā jau teikts, tiek apzīmēti visai atšķirīga satura teksti: pirmkārt, nespēcīlie sludinājumi — rīkojumi, pavēles, nolikumi un dekrēti sakarā ar saimnieciski tiesisko

darbību un, otrkārt, sludinājumi to šaurākajā, speciālajā nozīmē kā reklāmas, pirkšanas un pārdošanas ziņojumi, darba piedāvājumi un meklējumi, ziņojumi par zudumiem un zādžībām, par dažādiem sarīkojumiem u. tml.

Tolaiku sludinājumu stils atšķiras no mūsdienu sludinājumu stila ar to, ka sludinājumiem ir vēstījuma raksturs, ļoti reti tiek praktizēti vārdu saīsinājumi. Nespeciālo sludinājumu izvietojums laikrakstā tāds pats kā pārējiem tekstiem — bez īpaša ietvara. Speciālie sludinājumi jau no sākuma nošķirti no pārējā teksta ar īpašu ietvaru, vārdu izkārtojumu un iespaiduma izcēlumu.

Nespeciālo sludinājumu apskatam šeit nepievērsīsimies, jo tiem nav savdabīga stila, ja neskaita sevišķi garus teikumus. Ieskatam minēsim tikai vienu piemēru no LA 1862, 4. nra:

«Gluddinaſchana.

Us Kurſemmes ŷeen. Gubernatera pawehleſchanu tē tohp isſluddinati kahdi ir ŷemneekeem derrigi preekſchrakſti no jauneem likkumeem, kas 26tā Juhlī 1861 isdohti par tabaka taiſiſchana un andeli ar tabaku. —

1) Jaunee likkumi nowehl teem, kas paſchi tabaku audſina, ŷawas tabaku lappas leelās un maſās pakkēs tirgōs pahrdoht bes tullas un bes andeles ŷihmehm, bet ŷcho tabaku tabaku = tullas jeb Gubernements rohbeſchōs tikkai warr weſt, eepakkatu tahdās pakkēs, kas, ja maſ 20 mahrŷiņas ŷwerr un ar ŷcheini no peederrigas pilſata = jeb ŷemmes = poliŷejas dohtas; ahrpuſs tabaka = tullas jeb Gubernements rohbeſcheem tabaku tikkai warr weſt ar ihpaſchu tabaka weſchanas ŷihmi, no tabaka = tullas dohtu.» Utt.

Raksturīgi ir speciālie sludinājumi.

Viena grupa no tiem atspoguļo tieši kapitālistiskās naudas saimniecības attīstību. Tie ir sludinājumi par preču cenām. *Cenas* vārds vēl līdz 19. gs. 60-to gadu vidum nav lietots. Tā vietā sastopam vārdus *tirgus*, retāk — *maksa*. Sādi sludinājumi tiek ievietoti pat «Baznīcas Ziņās» un «Misiones Ziņās».

Jau pašā pirmajā LA numurā 1822. gadā labības cenu sludinājums ar paskaidrojumu aizņem veselu lappusi jeb 25% no visa avīzes teksta. Šā sludinājuma paskaidrojums sākas ar rindkopu: «Muhšu mihli lašitaji atraddihs, ikkatrā Awifes lappiņā, to Rihges labības un naudas tirgu no isgahjušchas neddeļas, bet tē ne buhs dohmaht, ka tahds tirgus paštahwigi ešfohts. Nē — daudzrejšahm, wakkarā žittads tirgus us plažži ne kā no rihta bija; ja nu kahds, řawu mantuņu us Rihou aisweddis, leelaku tirgu atrařtu, ne kā mehs řažžijam, tad řinnams ne ņems par ļaunu un mums arri par to ne pateiks; bet ja ta makřa mařaka, tadehļ ka tirgus krittis, tad warr buht us mums řkundetu itt kā mehs buhtum mellus, Awifēs, eerakřtijuřchi, un tařchu nedř wiņņa pateizibu nedř řchihs rahjenes ne eřřam pelnijuřchi.—»

Rihges labības un naudas tirgus preekřch
Seemas Seewtkeem.

Šudraba naudā jeb Papihru naudā.

	— Rub. — Kap.	— Rub. — Kap.
Puhrs Rudřu tappe makřahts ar	— Rub. — Kap.	— Rub. — Kap.
— Labbu Kweeřchu . . .	2 = 31 =	8 = 79 =
— Meeřchu	1 = 6 =	4 = 2 =
— Meeřchu = Putraima . .	1 = 84 =	7 = — =
— Auřu	— = 75 =	2 = 85 =
— bihdeletu Rudřu miltu	— = — =	— = — =
— rupju Rudřu miltu . . .	1 = 53 =	5 = 80 =
Weens Šudraba Rubbuls		
ģeldeja	— = — =	3 = 79 =
— jauns Dahlderis	1 = 32 =	5 = 4 =
Peeži Rubbuli Papihru naudas	1 = 31 =	— = — =
50 Grařchi irr Wařra jeb Papihres Rubbuls, un Wařra nauda řtahw ar Papihres naudu weenā makřā.		

Misiones Ziņās 1861. g. 20. nrā: «**Šluddinafšanas:**

Žaur ņcho es ņinnamu darru, ka es mannu lihdņņchinnigu labbibas andeli, kuŗu jaw tņchetrus gaddus beedribā ar to kungu **Š.** Friedlieb appakņch wiņņa wahrdu kohpu, atkal appakņch mannu paņcha wahrdu nu weddiņchu, un apņohlohs arweenu **leelako Rihgas tirgu** par jebkuŗas ņurtes labbibas makņaht.

Jakob Friedlānder,
ņawā paņchā nammā, Paleijas eelā, **Nr. 71.»**

Sludinājumu stilam daudzus gadu desmitus raksturīgs vai nu pārmērīgi sīks adreses paskaidrojums, it kā pārāk vientiesīgam lasītājam, vai arī nepilnīgs adreses norādījums, minot tikai uzņēmēja uzvārdu, it kā visiem lasītājiem vajadzētu attiecīgo kungu un viņa uzņēmumu zināt. Piemēri ar pārmērīgi sīku adreses paskaidrojumu. —

Šiņņa.

Tē ņinnamu darram, ka **Latweeņchu Awijchu nams** taggad irr Leelajā eelā, Kreisņkohlai blakkam, ņudraba=kalleja **Eggingka nammā** ar to jauno **Nr. 28.** tannī **ehrbegī,** kas wahrteem teeņcham prettim ņtahw. Pee wahrteem ņilla tahpele ar to ņelta rakņtu: **Latweeņchu Awijchu nams.**

Schulz.

(LA 1862, 30. nrā.)

Šiļķes eekņch legņda muŗŗahm, ruhmes truhkuma dehl, par 13 rubl. muŗŗa tohp pahrdohtas Rihgā pee **Albert Drefņchera,** Jelgawas ahrspilņatā pee tilta galla, kur tilta tulle tohp makņata, jeb bohtē prettim, kur mohris us durwim.

(LA 1862, 3. nrā.)

Piemēri ar nepilnīgu adreses norādījumu. —

«Šaweem wežðeem draugeem un paļihštameem mehš finnamu darram, ka mehš atkal dabujujūchi un par mašaku tirgu isdohdam: wišfadus kabbatas= un ņeenas=pulkņteņus.

E. Adelhof,

pulkņteņu=taiņitajs Jehkabņtattē.»

(*Misiones Ziņas*, 1861, 21. nrā.)

«Wišlabbakas ņuķeņteles kalleju akmiņu=ohgles, Ollendeņu dakņtiņus un Šettines ķeeģelus warr dabuht pirt Jelgawā pee

Otto H. Günther un dehla.»

(*Baznīcas Ziņas*, 1861, 18. nrā.)

«Wahģu-ņmehrs

no Belgias ņemmes irr atkal dabujams mužģās no daņchada leeluma, kā arridjan kahrpiņas, pee

Dan. Minus, Rihgā.»

(*Baznīcas Ziņas*, 1861, 18. nrā.)

Dažkārt apvienojas adreses nepilnīgums un pārmērīgi sīkais izklāsts kā aptuvens adreses norādījums:

«Labbus rudņus

warr dabuht pirt 1 rub. 60 kap. par mehru Jelgawā pee **Konņtantina Fadejewa** (dņelņchu bohtī) us tirgus platņcha prettim aptehķei.»

(*Misiones Ziņas*, 1861, 24. nrā.)

Bez ņiem sludinājumiem, kas vēstī par kapitālistiskās saimniecības attīstību, daudziem gadudesmitiem raksturīgi arī sludinājumi par zirgu zādžībām (un piesolīto pateicības naudu), kas vēstī par nelikumisku kapitālistiskās ap-

laupīšanas vai apzagšanas attīstības līniju, kas vērsta pret privātīpašumu privātīpašnieciskos nolūkos. Šādi sludinājumi atrodami jau pašā pirmajā LA numurā un nenozūd no LA slejām visus vēlākos gadus. Piemēri. —

«Zittas ūluddinaŷchanas.

Widŷemmê us Lindenberġ muiŷchu diwi ŷirgi noŷagti. Tas weens irr leels ŷirġs ŷchķimmelis 4ru gaddu weŷs, lauka peerê, pee abbajahm preekŷch=kahjahm balta ŷtrihpe, un weena pakkaŷ=kahja balta, lihdŷ lohŷekli. Ohtrs tumŷcha ŷchķimmeŷa ķhewe 7tâ gaddâ. — Kas ŷchohs ŷagtus ŷirġus atŷkappe, dabbu **deŷmits ŷudraba rubbeŷus.**» (LA 1822, 1. nrâ.)

«Taî 31mâ Juhlî ŷ. g. irr weens eejuhġts bruhns ŷirġs ar baltu bleŷŷi peerê 7 gaddus weŷŷ, wehrts 40 rub. no **ŷallasmuiŷchas** leelajam **Inķu** mahjahm, tappis noŷagts, puŷŷtundas [tâ! A. O.] laikâ, pee **ŷallasmuiŷchas mello krohġu.** Tam gohdigam usrahditajam tohp ŷohlihts **10 rub. ŷudr.** pateiŷibas naudas.»

(*Baznīcas Ziņas*, 1861, 16. nrâ.)

Laikmetam raksturīgi arī darba meklējumu sludinājumi parastajā vēstījuma stilā. Tos sastopam jau, sākot ar laikraksta pirmo numuru. —

«Darba mekleŷchana.

Tas Kreews ŷiman Jerofejeff, kas jau pee daudŷ kungeem darbu ŷtrahdajis un to ar peenahkamahm grahmatahm warr apleeŷinaht, gribb labpraht par ŷeemu balkŷus eekŷch dehŷeem jeb laktahm ŷaŷahġeht un par to ar kungeem ŷaderreht; wiņŷch ŷohla labbu darbu un ne gribb praŷŷiht dahrgu makŷu. Leŷtenes muiŷchâ par wiņņu ŷiņņu warr dabbuht.»

(LA 1822, 1. nrâ.)

«Preŷŷejees un par ŷawu ammatu pahrklauŷchinahts (ekŷami-neerehts) ŷkohlmeiŷteris, kam labbas atteŷtates, mekle weetu.

Adreſſes, kur tam buhs meldetees, tohp peeņemtas Jelgawas Latweeſchu Awifchu nammâ.»
(*Misiones Ziņas*, 1861, 25. nrā.)

Sludinājumi ar darba vietu piedāvājumiem liecina, ka tiek meklēti labāk ekspluatējami ļaudis:

Sluddinaſchanas.

Strohķes muiſchâ pee Dohrbes, us Jurģeem 1862 tahds ſkohlmeiſteris, kas no Jurģeem lihdſ Mahrtnēem warr muhrneeka darbu ſtrahdaht, weetu warr dabbuht.

Muiſchas waldiſchana.»

(LA 1862, 3. nrā.)

Beidzot, kādi vārdi par pārējiem žanriem avīzēs. Samērā regulāri avīzes publicē zemas kvalitātes tulkotus daiļdarbus. Par ſo feletonu raksturu paſas Latvieſu Avīzes izsakās ſekoſi:

«Œchi gadda 48tâ Awifchu Nummurî laſſijam ſmeekļu ſtahſtiņu tahdu paſchu, kahdu warr laſſiht: J. Woldemara 300 ſtahſtiņos lappâ 131.

Žeen. K.g.lb..g to darridams naw labbi darrijs, jo žitti teiks: to aiſņehmis no žitta, un par to wainohs arri muhſu Awifeſ. Bet neba wiņņas wainigas, kad weens dahwanu ſchķinķo ar mihļu prahtu, ka dahwana ir netaiſna manta. Ir wiņņas apgahdataji ne warr no ikkatra ſtahſtiņa ſinnaht, kur tas žehlees woi dewejs ar paſcha, jeb ar ſweſchu tellu arris*.

* Œcho reiſi mannim jaſtahw par mihļo K.g.lb..g. Œtahſtiņſch gan tas pats, kas arri Woldemara k. grahmatiņâ, tomehr ne tižzu, ka israkſtita no ſchihs grahmatiņas. To warr redſeht, kad abbus ſtahſtiņus pa wahrdeem ſaleek kohpâ. Abbi, tãpat W. kâ K., ſtahſtiņu buhs pahržehluſchi no W a h ž u grah-

matahm. Jo tahdu Wahzu grahmatu deefgan, kur tahdi neeki, ņmeekli, paņažžiqnas un wiņņadi ņtahņti laņņami, un weens un tas pats ņtahņtiņich ne tikkai weenâ weenigâ, bet dajchkahrt ir 5, 6 tahdâs grahmatâs laņņams.. Tadeh! arri gaddahs, ka weens un tas pats ņtahņts no 2 ir 3 rakņtitajeem pee mums tohp atņuhtihts, un irr ņtahņliņich kas ņenn laikeem jaw ir ņinnams teem, kas Wahzu grahmatas laņņa.. Tik to luhdņam: lai ņeen. rakņtitaji ņawus rakņtus atņuhtot allaņch peerakņta klaht, no kahdas Wahzu grahmatas jeb kahdahm Awijehm ņawu ņtahņtu ņmehluņchi, un ja Bihbeles wahrdi peelikti, — kurņrâ weetâ ņchee Bihbelê atroh-nami. No Latweeņchu grahmatas ņawu ņtahņtu ņemt naw wehlehts, jo tâ darroht eewaino to, kas Latw. grahmatu ližžis drukkaht, un tahdu warr apņuhdņeht teeņâs. Luhdņam ņcho muņņu luhgņchanu klauņiht.»

(LA 1861, 51. nrâ «Kahds Wahrds pahr Latweeņchu Awijchu».)

Tâdad, sakarâ ar latvieņu rakstu apgâdâņanu, *Latvieņu Avizes*, nostâdamâs pret plaģiâtu (norakņtîņanu no latvieņu publikâcijâm), pieļauj patvaļigu tulkoņanu, bet mâca tikai uzrâdit literâros avotus. Izmantojot ņâdus korespondentus, avîzēm aktuâls ir tulkojumu stila, literârâs rediģeņanas un vispâr latvieņu valodas kultûras jautâjums. ņai sakarâ *Latvieņu Avîzēs* «Pie-minami 50. gadu pirmajā pusē ir raksti par latvieņu valodas un tulkoņanas jautâjumiem, piemēram, «Par latvieņu rakņtîtâjiem» (1851., 23.) u. c., kuros aizstâvēta doma, ka nedrîkst tulkot no vâcu valodas burtiski, jāievēro latvieņu valodas îpatnîbas. ņai sakarâ ievietots arī E. ņēnbergâ rakņts «Kâds vârds par grâmatas un avîžu rakņtîņanu» (1854., 49.), kurâ viņņ vērņas pret latvieņu valodas izkropļojumiem. Neredzēdams pareizu ceļu, kâ attîstît latvieņu rakstu valodu, ņēnbergis ieteic visiem, kas gribot avîzēs rakņtît, vispirms savus darbus iedot cienîjamiem mâcîtâjiem, lai tie tos «pârlabo un pârpucē». Polemîks ir

F. Mālberģa pretraksts «Labs padoms, tomēr nav visiem derīgs» (1855., 9.), kurā autors norāda, ka arī mācītāji nav īsti valodas pratēji, bet vajadzīga ir «latviešu valodas likumu grāmata», tātad gramatika. Iebildumus rada vienīgi Mālberģa pārāk lielās šaubas par to, vai iespējama vienota latviešu literārā valoda un līdz ar to vienoti valodas likumi. Par «Latviešu Avīžu» raksturam īsti atbilstošu noslēgumu šai nelielajai polemikai var uzskatīt R. Šulca rakstu «Latviešu draugu biedrība» (1855., 18.), kurā viņš Latviešu draugu biedrību pasludina par cenzoru visām latviešu valodā iznākušajām grāmatām. Turpmāk «Latviešu Avīzes» izsludināšot (un tas arī tiek darīts), kuras grāmatas varot latvieši lasīt un kuras esot nederīgas. To «latviešu draugi» darišot, mīļajiem latviešiem «gribēdami būt īsti ceļa rādītāji». Šis papildu cenzūras ievadums, kas vēlāk jo asi tiek izmantots pret jaunlatviešu rakstiem, ir viens no Šulca darbības raksturīgākajiem faktoriem.» (Llv I, 1959, 548.)

Latviešu Avīzēs atšķirā, piemēram, no *Pēterburgas Avīzēm* bija samērā maz zinisku un populārzinātnisku rakstu. Trīsdesmito gadu otrā pusē un četrdesmitajos gados to ir maz. Tos apgādā visvairāk A. Leiļāns (sk. īpašā nodaļā), vēlāk R. Šulca redakcijas laikā (1849—1866) arī viņš pats. Taču arī citu rakstu sagādes grūtības bija lielas.

Redaktora R. Šulca gaudas par rakstu trūkumu skaidri atklāj žurnālistikas attīstības procesu: tautu un rakstītājus vairs nevarēja piesaistīt avīzēm, kas neveic īsta informatora, bet tikai baznīcas propagandista uzdevumus. Bija nobriedusi vajadzība pēc jauna tipa politiskām avīzēm, kā arī pēc profesionāliem žurnālistiem. Šīs attīstības gaitā parādījās *Mājas Viesis* (1856) un *Pēterburgas Avīzes* (1862) un vēlāk citi latviešu buržuāzijas laikraksti.

Par *Latviešu Avīžu* zinisko rakstu valodu un stilu vispār sakāms tas pats, ko šo avīžu redaktors R. Šulcs

teicis par savu zinisko rakstu valodu *Amerikas lantkārtes izstāstīšanā* (Jelgavā 1857), stāstot par turienes dabas veidojumiem:

«Tas tik tā pa wirŕu grabŕtihts. Gruntigi tas Latweeŕcheem gan buhtu isŕtahŕtijams no kahda ihŕti dabbasprattiga wihra, kas Latweeŕchu wallodu gruntigi mahk, jo ŕohti gruhti tahdas gudribas=lietas Latweeŕchu walloda isŕtahŕtiht tā, ka ŕaudis to warr ŕapraŕt.» (34.)

Sk. arī: *Ceŕa Biedris* (1863, 1865—1867).

Vidzemes Latvieŕu Avizes (1824—1889)

Limbaŕos (līdz 1854. gadam), vĕlĕk Valmierĕ no 1854. līdz 1889. gadam iznĕca *Vidzemes Latvieŕu Avizes*. To saturs bija vĕl nabadzĕgĕks nekĕ Latvieŕu Avĕzĕm Kurzemĕ: tas aprobeŕojĕs galvenokĕrt ar padomiem valdĕibas un vietĕjĕs administrĕcijas likumu, rĕkojumu, instrukciju, patentu u. tml. lietĕs, dzimtkungu norĕdĕjumiem zemniekiem sakarĕ ar brĕvlaiŕšanu, mĕju lietĕm, tiesu sludinĕjumiem u. c. Saturs, runĕjot R. ŕulca vĕrdiem, tĕpat sagrĕbstĕts kĕ Latvieŕu Avĕzĕs un valoda tĕda, ka ŕaudis ne katreiz bez pĕrpratumiem var izprast teikto.

Tas Latvieŕu ŕauŕu Draugs (1832—1846)

Tas Latvieŕu ŕauŕu Draugs ir pirmais latvieŕu laikraksts Rĕgĕ, Jĕņa draudzes mĕcĕtĕja Hermana Treija (1794—1849) izdots par trĕsreiz lĕtĕku cenu nekĕ Latvieŕu Avĕzes Jelgavĕ, lai gan apjomĕ tĕds pats. Sĕkot ar 1840. gadu, tam ir *Latvieŕu Drauga pielikums*, kas ar 1841. gadu saucas *Latvieŕu Drauga Pavadons*. Avĕzes apjoms ar to divkĕrŕojas, bet saturs neko niegĕst, jo pielikumĕ vienĕgi reliĕiski raksti.

Tendences un satura ziņā minētās Rīgas avīzes neatšķirās no Jelgavas avīzēm. Starpība vienīgi sludinājumos, kuru *Tai Latviešu Ļaužu Draugā* nebija. Toties šai avīzē samērā plaši pārstāvēti populārzinātniski raksti, dažkārt labākā valodā nekā *Latviešu Avižu* ziniskie un praktisko pamācību raksti. Taču stils tas pats, kas G. Stendera *Augstas gudribas grāmatā* un *Latviešu Avīzēs* — populāri skaidrojumi, salīdzinājumi no ikdienas dzīves.

No šiem rakstiem minami vispirms raksti astronomijā un ģeogrāfijā: *Ziņas par zemi, sauli, mēnesi un par zvaigznēm* (1832, vairākos turpinājumos), *Ziņas par šo lielu Dieva pasauli* (1833), *Tās īsas ziņas par mūsu pasauli jeb zemi* (1837—1840, 84 turpinājumos), kas uzlūkojama par pirmo ģeogrāfiju latviešu valodā, lai gan atsevišķā grāmatā nav iznākusi. Autors ir Liepupes mācītājs Velligs. Viņš sācis ar fizisko ģeogrāfiju, pēc tam aprakstījis visas Eiropas zemes, Āziju un Āfriku.

No pārējiem populārzinātniskiem rakstiem ievērojama daļa dabzinātnisku rakstu. «Lielāko daļu zooloģisko rakstu autors bija Durbes mācītājs Fr. Runclers (Runtzler). Viņš iepazīstināja lasītājus tuvāk ar kurmi, zirnekļiem, čūskām, krokodiļiem, elefantiem. Runclers rakstīja arī par botāniku. Te viņam piebiedrojās Šuberts, rakstīdams «par tām daļām, kas stādiem ir locekļu vietā» un paskaidrodams botāniku pēc Lineja (Linnè). Sevišķi «Latv. draugs» centās izskaidrot lasītājiem dažādas dabas parādības, jo tās bieži tautā bija saistītas ar māņticību.» (M. Biša, 1933, 467.)

No vēstures rakstiem atzīmējami latviešu autores Steinbaumu Dorotejas dialogā sarakstītā latviešu vēsture, sākot no vācu iebrukuma līdz jaunākiem laikiem, kad Latvija nonāca Krievijas impērijas sastāvā.

Avīžu hronika no vienas puses pieslienās vēstures rakstiem, sniedzama jaunākās ziņas par pasaules notikumiem, no otras puses, tā pieslienās dabzinātnēm ar

informāciju par notikumiem un dabas parādībām dažādās pasaules malās. Diemžēl ar 1845. gadu šī hronikas daļa avīzēs gandrīz pavisam saruka.

«Praktiskus padomus *Latviešu Draugs* sniedza saviem lasītājiem visās lauksaimniecības nozarēs. . . tas mācīja zemniekiem, «kā zemīte mīla jāstrādā un jākopj, lai viņas augļi vairotos un zemnieku dzīvošana iabumā ietu». «Mīļie latvieši, kad jūs nu redzat, ka jūsu dzīvošana sliktumā un postā iet caur mazu ienākšanu un lielām došanām, tad pieņemat jel labprātīgi tādu padomu, kas var palīdzēt uz labāku dzīvošanu un cauri tikšanu. Atmetat to vārdu, ko no sliņķa mutes daudz var dzirdēt: «Pa vecam lai paliek! Kā tēvu tēvi strādājuši, tā arī mēs!» Visa pasaule pieņemas gudrībā un atzīšanās, un mīlo visu labu mācīšanu par garīgām lietām un laicīgas dzīvošanas labklāšanu. Kāpēc tad jūs vien gribat palikt vecā tumsībā un nezināšanā. . .» (1834, 13—14). Lai zemnieki rīkojoties tāpat kā muiznieki: stādot tīrumos kartupeļus, sējot āboliņu, zirņus un vīķus. Bet galvenais — līdzšinējo 3 lauku sistēmu vajagot pārvērst 9 lauku sistēmā. Pāris tabulās paskaidrots lauku iedalījums un maiņa. Ansis Leitāns sniedza darbu rulli pa mēnešiem, kurā sīki norādīts, kādi darbi saimniekam ar savu saimi katrā mēnesī pēc kārtas darāmi. Ieteica dēstīt un kopt augļu kokus, pamācīja tos potēt un pārstādīt. Atsevišķos rakstos bija pamācības, kā audzināt apiņus un kopt mežus. Mazāk ievērota mājturība, taču arī te daža derīga recepte. — Blakus zemkopībai diezgan pieklājīga vieta ierādīta lopkopībai. Sarunu veidā paskaidrota «jauna derīga vīze lopus barot». Viss iziet uz to, ar mazāku darbu un laika patēriņu gūt lielākus ienākumus. . . Netrūkst arī padomu lopārstniecībā (par govju bakām, par lopu slimībām pavasarī u. c.). Izcila vērība piegriezta biškopībai. A. Leitāns vien sniedzis veselu rindu rakstu par bišu kopšanu, barošanu, tropiem utt. Lauksaimniecības tehnikā paskaidrots, kā pagatavot cirvjus ar gariem kātiem un jaunas konstrukcijas ratus, t. s. kamanu ratūs,

derīgus garākiem braucieniem arī atkušņos. No tautsaimniecības ir apcerējums «Cik daudz tie koki lieti der, kas Vidzemes un Kurzemes mežos aug» (1833, 30, 35, 49).» (M. Biša, 1933, 466—467.)

Kā redzams no satura pārstāstījuma, *Tai Latviešu Ļaužu Draugā* ievietotie raksti atspoguļo kapitālisma attīstības tendences, sniedz jaunu reāliju aprakstus un līdz ar to tie var noderēt leksikologam un terminologam, pētījot attiecīgu nozaru vārdu krājuma un terminu izveidi. Šai virzienā materiāls salīdzināms vispirms ar atbilstošu materiālu *Pēterburgas Avīzēs* un vēlāk *Baltijas Zemkopī* u. c. laikrakstos.

«Feodālās literatūras vidū ar savu atšķirīgo raksturu izdalās Jāņa Ruģēna «Latviešu draugu dziesma» (1841., 35.; 1842., 30.). Tā ir kā pirmais rita sveiciens tālumā austošajai jaunlatviešu kustībai. Te nav vairs pasīvās gaušanās, ne arī samierināšanās un dzīvošanas dieva dēļ, bet gluži jauna, ar latviešu rakstnieka roku līdz tam nerakstīta morāle. Noteikti aktīvs raksturs 40. gadu zemnieku nemieru kustības laikā ir dzejnieka jautājumam:

Kad atnāks latviešiem tie laiki,
Ko citas tautas tagad redz?
Kad aizies tumsība kā tvaiki,
Kas ļaužu acis cieti sedz.

Gan jāsaka, ka Ruģēna «Latviešu draugu dziesma» ir viegīgais tāda rakstura dzejolis apskatāmajā laikmetā.

No latviešu autoriem ar beletristiskiem rakstiem «Tajā Latviešu Ļaužu Draugā» piedalījušies A. Leitāns, A. Līventāls, J. Ruģēns.» (Llv I, 1959, 555.)

Minētās avīzes ir pirmais latviešu laikraksts, ko cara valdība administratīvā kārtā slēdza. Motivi — H. Treija rakstā *Tas vecs uzticams mācītājs Leišu zemē un viņa audzēknis Jānis* (1846) tika saskatīta netieša vēršanās pret «ķeizara ticību» — pareizticību.

Ceļa Biedris (1863, 1865—1867)

«1862. gadā, tiklīdz bija sākušas iznākt «Pēterburgas Avīzes», Valmieras apriņķa mācītāji ierosināja izdot jaunu kristīga gara laikrakstu. Koncesiju saņēma J. Neikens, un tā tika sagatavota «latviska svētdienas lapa», t. i., ik pārnedēļas iznākoša avīzīte «Ceļa Biedris» (1863., 1865.—1867.).

Tā kā J. Neikens bija «draugu» biedrības biedrs un pat atbildīgs darbinieks (Vidzemes direktors), R. Šulcam ar biedrības palīdzību izdevās piesaistīt «Ceļa Biedri» pie «Latviešu Avīzēm» kā to pielikumu. Kaut gan «Ceļa Biedris» tādā veidā iznāca tikai pirmajā gadā (un arī tad to varēja abonēt atsevišķi), «Latviešu Avīzes» vismaz uz šo laiku ieguva iespēju nostatīt pretim «Pēterburgas Avīžu» humoristiski satīriskajam pielikumam savu literāriem materiāliem samērā bagāto pielikumu.

1864. gadā J. Neikens «Ceļa Biedri» vairs neizdeva, bet, kad 1865. gadā to atsāka atkal no jauna, tad jau kā patstāvīgu avīzi ..

Nozīmīgākais, kas «Ceļa Biedri» atšķir no «Latviešu Avīzēm», ir J. Neikena (N-n) paša sacerētie vai lokalizētie daiļdarbi. Pirmajā vietā to vidū minami stāsti: «Vai (oriģinālā «Voi») pamātei nav grūti?» (1863.), «Vai (Voi) devītais bauslis vēl spēkā?» (1863.), «Uz deramo dienu» (1863.), «Kam taisnība?» (1863.), «Par Oļiņiem» (1865.) un «Bāris» (1866.).

Labākie no tiem sarakstīti pareizā, saistošā tautas valodā [retin. A. O.]—bez liekvārdības un salkanā sentimentālisma. Lai gan vietām rakstnieks saviem tēliem liek runāt garas pamācības un tā ieslīd didaktikā, sižeta veidojums palaiķam tomēr spraigs; redzamu vietu tajā ieņem daudz lietotie dialogi, kas labi iekļaujas notikumu dramatiskajā risinājumā. Ipaši jāatzīmē spilgtie raksturi, ar kādiem visvairāk var lepoties «Vai devītais bauslis vēl spēkā?» un «Bāris», kas abi

pelna uzmanību, runājot par pirmajiem reālistiskajiem stāstiem latviešu literatūrā.» (Llv II, 1963, 251—252.)

«J. Neikens sarakstījis un «Ceļa Biedrī» publicējis arī kādu pussimtu dzejoļu. Pa lielākai daļai tie ir reliģiozi pēc satura un diezgan viduvēji pēc mākslinieciskā veidojuma, taču atrodas ne viens vien dzejolis vai pants, kas pelnīti kļuva plaši pazīstams, piemēram, «Zēns un oliņa» (1863.), «Dzelzi, kas nav ilgi trīta» (1863.).» (Llv II, 1963, 253—254.)

«J. Neikens bija tipisks svārstīgās inteligēnces pārstāvis, kas vēltīgi mēģināja savienot nesavienojamo — mīlestību pret savu tautu ar uzticīgu kalpošanu tās verdzinātājiem.» (Llv II, 1963, 254.)

Šis nesavienojamais izpaudās arī tādā faktā, ka J. Neikens principā atzina par vēlamu latviešu pārvācošanu. Tā viņa izteiktās domas Latviešu draugu biedrības 1857. gada sapulcē protokolētas vācu valodā (M. Ārons, 1929, 79), kuru tulkojums skan: «Neikens pēc savas iekšējās pārliecības centās panākt vispārīgu atzišanu tiem uzskatiem, pēc kuriem latviešu valodai, kā arī vispār latviešiem neesot vēlama ilgstoša nākotne; daudz vairāk katram patiesam tautas draugam vajagot censties, lai latviešus, ievērojot viņu vietējos apstākļus, — ģermanizētu.» (Llv II, 1963, 251.)

J. Neikens ir veclatviešu «ceļa biedrs», kas savos daiļdarbos vairs nerunā veclatviskajā žargonā, bet pareizā tautas valodā.

Lietiskās literatūras valoda

Lietiskās literatūras atsevišķi žanri ieņēma savu īpašu vietu arī publicistikā. Taču jau visai agri šī literatūra noformējas arī patstāvīgos izdevumos. Veclatviešu rakstu valodas laikmetā lietiskā literatūra visumā aprobežojas ar pamācību un ziniskiem rakstiem, kuros sāk iezīmēties vēlākās tehniskās un populārzinātniskās literatūras līnijas, bet kuri vēl nepaceļas līdz tā laika kultūrtautu tehniskās un populārzinātniskās literatūras līmenim. Arī tieslietu raksti, kā valdības un vietējās administrācijas likumi un rīkojumi, instrukcijas, patentes u. tml. norādījumi, paliek pamācību līmenī. Vairāk juridiskās literatūras rakstura ir dzimtkungu likumiem un noteikumiem zemniekiem, līgumiem un nomas (rentes) kontraktiem. Ziņojumi par kredītiestādēm liecina par jaunu kapitālistisku reāliju, jēdzienu un attiecīgu nosaukumu ieviešanos.

Veclatviešu lietiskās literatūras valodas izpēte var dot vairāk latviešu leksikas vēsturei nekā veclatviešu daiļliteratūras valoda, kuras tematika visai aprobežota. Taču veclatviešu lietiskās literatūras valoda vēl nav sistemātiski pētīta.

Kārļa Elferfelda (1756—1819) attieksme pret latviešu valodu

Apriķu mācītāja Kārļa Gotharda Elferfelda literārā darbība valodnieku var interesēt sakarā ar dažādu literāru žanru stila vēsturi, kas skatāma arī no valodas aspekta.

1804. gadā publicētajā *Liksmības grāmatā* ievietoti rotaļu apraksti, ko latvieši varētu izmantot savos svētkos, dzejoļi, divu vācu rakstnieka Kocebu lugu tulkojumi un pirmā oriģinālluga *Tā dzimšanas diena*, propagandētas sakāmvārdu spēles, sniegta pirmā oriģinālā idiliskā poēma *Bērtulis un Maija* samērā gludos heksametros. (Latviešu heksametri pirmoreiz sastopami 1639. gadā J. Merklīna veltījumdzejolī G. Mancelim.)

Vairāk nekā K. Elferfelda daiļdarbi paši valodnieka uzmanību saista viņa lietiskie raksti, kas atrodami tanī pašā «*Liksmības grāmatā*» nodaļā ar nosaukumu: Usminnami řakkami wahrđi, jeb arri: řakkamu wahrđu=řpehles (36.—77. lpp.). Sai nodaļā izklāstīta ideja par sakāmvārdu spēlēm un inscenējuma tehnika ar piemēriem, kas Llv I, (1959, 567) vērtējumā «patiesībā ir nelieli viencēlieni, kuru uzdevums — ilustrēt kādu sakāmvārdu. Elferfelds paraugam sniedz vairākas šādas paša sacerētas sakāmvārdu spēles un aicina arī latviešus pašus tādas sacerēt.»

Paskaidrojis pašā sākumā (37. lpp.) sakāmvārdu jēgu, K. Elferfelds turpina: «Par lustu in jokiem ne vien, bet arī par itin jauku in mācības pilnu sirds iepriecināšanu var nu kādi jūsu starpā, visvairāk jauni ļaudis, kopā saspriesties, ikviens sevīm uz to brīdi savējādu vārdu doties, pie kā cits citu saucas un, kā mēdz sacīt, māžu spēles jeb Kumedies, ko labāki skatāmas spēles jeb arī lustu spēles var saukt, spēlēdami, tā savā starpā runāt un darīt, ka no visiem šiem viņu vārdiem un darbiem kopā kādu sakāmu vārdu var nojēgt. Arī bez runāšanas caur zīmēm vien ar acīm un vaigu visu, ar rokām un ar visu miesu var dažu sakāmu vārdu lēti zināmu darīt, un tiem, kas skatās, voi no šīm zīmēm vien, jeb arī no visam ko tie, kas saspriedušies kopā runā un dara, to sakāmu vārdu jāuzmin...» (37—38, citēts arī Llv I, 1959, 567—568.)

Tālāk no 77. līdz 84. lpp. dots 183 sakāmvārdu saraksts, kuru starpā viens otrs teiciens, kas par sakāmvārdu

gan nav kvalificējams, piem., 170) Weenas deenas ģaimneeze. 173) Wehl jauna leeta! (83. lpp.).

Inscenējuma tehnikas apraksts kā valodas materiāls var noderēt salīdzinājumam, pētījot latviešu teātra terminoloģijas un leksikas izveidi vēlākos gados.

Veclatviešu rakstu valodas vēsturē K. Elferfelds arī ievērojams ar savu pozitīvo attieksmi pret latviešu valodu un nostāju pret pārvācošanu. Jau atzīmēta asā kritika, ar kādu K. Elferfelds vērsies pret A. J. Stenderu. Tā izteikta sakarā ar A. Stendera tulkoto Zalmana pastāstu . . . kahdâ wihfê Auĵan Ehrneĵts no ģemneeka par Brihwkungu ŷehlees (1807), kritika, kas publicēta iekš «Neue wöchentliche Unterhaltungen», II (1808). Kritikā runāts par rupjiem un neaizbildināmiem grēkiem pret loģiku un latviešu valodu un rakstītājs (skribents) pamudināts uz labošanas vai arī uz pilnīgu atsacīšanos no jebkuras rakstīšanas latviešu valodā. (Sal. M. Ārons, 1929, 61.)

Turpretim latviešus pašus, kā *Neredzīgo Indriķi*, K. Elferfelds skubinājis uz rakstīšanu, sakopojis viņa dziesmas un izdevis 1806. gadā ar nosaukumu *Tā Neredzīga Indriķa dziesmas*.

Iekš Sitzungsberichte der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, 1908 (6), publicēta K. Elferfelda 1819. g. 19. februārī rakstīta vēstule, kurā viņš vēršas pret tiem, kas savus bērnus grib pārvācot:

«Brīvs un vācietis, tik ne latvietis, tie, diemžēl, pie viņiem ir sinonīmi. Līdz viņi par to atjēgsies, viņu bērni jau būs pārvācoti, un viņus vairs neatgriezīs nekāds tautas lepnums. Kur lai arī celtos šis lepnums tautā, kas savu mūžu pavadījusi vienā verdzībā? Vai verdzība kam devusi lepnumu? — Man tiešām žēl, ja izzustu valoda, kam savas labas īpašības, un vēl jo vairāk, ja tauta morāliskā ziņā ietu bojā.» (Pēc M. Arona, 1929, 68.)

Šai ziņā tēvam — K. Elferfeldam, Apriķu mācītājam, seko arī viņa dēls K. Elferfelds, Tukuma mācītājs, nostādāmiešs pret latviešu pārvācošanu:

«Ne gribat tapt, ne ņaūzatees par jauneem Wahᶑemneekeem. Tapehᶑ ka, kad kahda tauta ņawu buhᶑchanu un wallodu atmett, un ņittas tautas buhᶑchanu un wallodu peeᶑemm, tad tohp greiᶑa eekᶑch ņirds prahta. To tiᶑᶑat wihram, kam paᶑaules notikkumi un ņtahᶑti ņinnami. Katrai tautai ņaws gohds un ņawa ihpaᶑcha ņlawa. Juhs pateeᶑi ne eᶑᶑeet ņliktaki par Wahᶑemneekeem. Latweeᶑchu tauta mudra eekᶑch ņapraᶑchanas. Walkaᶑeet Deewa dahwanas, ir prahtā Jums dohtas pareiᶑi . . .» (Latvieᶑu Avīzes, 1822, 49. V. Plūdonis, 1909, 301. Šo rakstu aplam piedēvē «Līgsmības grāmatas» autoram Apriķu mācītājam K. Elferfeldam, kas miris jau 1819. gadā.)

Kristjāna Launica (1773—1832) rakstu valoda

Kristjānis Frīdrihs Launics, Grobiņas mācītājs un apriᶑka prāvests, bijis *Latviskas Gada Grāmatas* un *Latvieᶑu Avīžu* līdzstrādnieks, publicējis lietiska un sabiedriska satura grāmatīņas: Biᶑchu = grahmatiᶑa . . (1803), No Brihweᶑtības un wiᶑņas eezelᶑchanas Kurᶑemmē . . (1819), Pamahᶑziba no Nohmu = Kontraktu rakᶑtiᶑchanas . . (1826), ᶑtahᶑti no Kreewu = tautas un walᶑts . . (1829).

Viᶑa raksti noder par avotu latvieᶑu leksikas un frazeoloᶑijas vēstures pētniekam. Tajos atrodam, neskaitot parastos ģermānismus, vairākus arhaismus, vienu otru apvidvārdu, frazeoloᶑismus un plaᶑu materiālu vārdu semantisko pārvērtību konstatēšanai.

No arhaismiem minami, piemēram, adverbji, Pirmankahrtan, ohtrankahrtan (1803, 28; vai: pirman kahrtan, ohtran kahrtan u. c. 1826, 24), arhaiskās vārdkopas resp. salikteᶑi ar vārdu *būᶑana*:

jauna buhčhana (1819, 2, 16), wehrgu buhčhana (1819, 6, 16), apjpeeſta buhčhana (1819, 8), dĵimtu=buhčhana (1819, 9), elku= un mahņubuhčhana (1819, 15), augſta buhčhana (1819, 22), brihwa buhčhana (1819, 22, 66), wežža buhčhana (1819, 62), mahžita buhčhana (1829, 4), viſpār ſubſtantīvu ar -šana lietojums nevietā u. c.

No apvidvārdiem mināmi, piemēram, *dzīvot* ar nozīmi «strādāt» (ME I 560—561): «Weens gudris biſchu= kohpejs Pruhſchu=ſemmē wahžeeſchu walloodā weenu maĵu grahmatu ir ližģis rakſtōs eeſpeeſt, kurrā wiņſch wiſſu darbu, kas gaſſ bittehm ja dĵihwo, ſkaidri aprakſta..» (1803, XI); arī *apdzīvot* ar nozīmi «apstrādāt» (ME I 84 otrā nozīmē tikai: «eine Arbeit beenden»): «To gaddu papreekſch ap dĵihwo to [bišu dārza zemi], kā peenahkahs ar ahrklu un ežģeſcheem un apſtahdi to ar pampaļeem (kartupeļeem, ſemmes rahžņeem)» (1803, 26—27); *riķu* (žuogs) (ME III 525): «..tur leež tawus kohkus, un wiĵi labbu ſtipru riķķu ſchohgu apkahrt» (1803, 25); *pūmenis* (ME III 447): «Prett ſeemeļu un puhmeni (Nordweſt) ſtahdi augſtus kohkus ween..» (1803, 27); *uokstuonis* (ME IV 415: «izlūkbite»): «Wehl no ſpeeteem un no ohgſtoņeem» (1803, 69); *mauknes* (ME II 568: eglu miza): «Kohkus ar ſalmeem un mauknehm jeb krijas, labbi buhs noſeht..» (1803, 104); *zvejs, zvejš* (ME IV 769: zvejnieki): «Œaimneeki, jeb wiſſi, kas mahju turr, lai ir meſcha= un lauku=ſargi un ſweiji buhtu» (1826, 30); *I dzieds* (ME I 562: «dziedrs», «ſķķersbaļķis»): «Paĵchā Jelgawā weenā nammā wehl taggad dĵeedſ, ko Pehteris ar ſawu paĵchu rohku aptehģis irr.» (1829, 53) u. c.

Daudz K. Launica darbos arhaisku frazeoloģismu, piemēram, *valdit ceļus* (lietoti ar nozīmi 'vadīt uz rīcību'): «Ta buhs Jums ir taggad wehl miĵa un derriga dahwana. Ta Juhs gaiģchi pamahģihſ, un Juhģu prahtņus us labbu žellu waldihſ..» (1819, 2); *laist brīvus* ('atbrīvot'): «..ģohlija ſawus dĵimtus ļaudis brihwus ļaiģt» (1819, 18); *arāju kārtā*

(‘zemnieki’): «no arraju kahrtas bija arridjan žitti.. baņņižâ ņaitelleti» (1819, 20); *ruļļu rakstīšana* (‘reģistrēšana’): «..no 1820 lihdj 1821 buhs ruļļu rakītiīchanas gads» (1819, 25); *vērtu ļaužu kārtā* (‘pilngadīgie’): «..kas ween pahri pahr 21 gaddeem, jeb wehrtu ļauļchu kahrtâ irr, warr pee draudjes ņaeēchanahm lihdj runnaht» (1819, 27); *no dieva puses* (‘nekādā ziņā’): «Kad brihwlaiņts arrais, lai buhtu kahds buhdams, jau ņeļchus gaddus brihws bijis, tad warr tas pa wiļļu Kurņemmi is=eet, un weetas jeb deeneņtu mekleht, bet atkal ar leelu teeņas ņiņņu un no Deewa puņņes ne bes waijadņigas leežibas un parahdiņchanas..» (1819, 32); *muti pret muti* (‘personiski, klātienē’): «Tâ ņuhdņejam, kâ apņuhdņetam, abbeem paņcheem preekņchâ janahk, muttei prett mutti, un tikkai ņlimmibas dehl warr mahjâs palikt.» (1819, 37); *pienākams laiks* (‘termiņš’): «Par Krohņa nodohņchanahm. Tahs no teeņas un preekņchneekeem pehž taiņnibas us wiņņeem jaisdalla, un kad eeņemtas, peenahkamâ laikâ pee pils=teeņahm janomakņa.» (1819, 43); *turēt drošu sirdi* (‘nebīties, nebažīties’): «Tapehž turrajt drohņchas ņirdis, ļautiņi! wiņņ par labbu is=ees..» (1819, 55); *cepure rokā* (‘pazemība’): «Rupņch žilweks irr reebeklis, bet žeppure roh kâ is=eet wiņņur.» (1819, 57) u. c.

Visvairāk gan K. Launica, tāpat kā jebkura cita veclatviešu autora tekstā rodams materiāls vārdu semantisko pārvērtību konstatēšanai, piemēram, *walkāt* (‘lietot’): «Bet tomehr ikweens biņchu=draugs to [grāmatu] warr walkaht» (1803, XIII), «Kad tikkai tas žilweks to prahtu.. pareiži walka, tad jau gan.» (1803, 3), «..kas Jums no maiņes un lohpeem atlikke, to paņchi eņņat walkajuņchi..» (1819, 12); *galds* (‘dēlis’); *šaubīties* (‘kustēties’) «..un pee ohtra [gala] waijaga to ar pulķi jeb ķihli žeeti pee ta galdiņa peewilkt, ka ņchis ne warr ņchaubitees.» (1803, 16), *lēti* (‘viegli, labprāt’): «Pilns kohks jeb kurwis žittas bittes lehti ne peeņemm..» (1803, 47); *draudzība* (‘kolektīvs’): «..žitti

draudjibâ, žitti weentuli džihwoja..» (1819, 3); *tauta* ('suga'): «Žilweku tauta wirs femmes wairodamees.. is-ŝchkihrebs..» (1819, 3); *sirdigs* ('drosmīgs'): «..tad raddahs tahdi ŝirdigi žilweki, kas ŝchohs ŝwehŝus pahrmeddija un nokawe.» (1819, 4); *kārta* ('stāvoklis'): «wiņŝch paleek mulķis, neŝkaidris us meefahm, bes nekahdas gohda džihŝchanas un mahžibas, gan drihŝ lohpu kahrtâ..» (1819, 7—8); *notaisit* ('noformēt'): «..wiŝŝi weenprahtigi tuhliht ar meeru bija un notaiŝidami ŝohlija ŝawus džimtus ļaudis brihwus laiŝt.» (1819, 18); «..arri džimteem ļaudim wiŝŝi pehž likkumeem notaiŝihts buhs..» (1819, 25); *pārprast* ('pārzināt'): «Teeŝneŝcheem tapehž ta leela likkumu grahmata itt labbi japa hrproht, jo tannî wiŝŝi preekŝchrakŝti, pehž kuŝreem wiŝŝas weetâs taiŝniba jaisdohd.» (1819, 39); «Dŝennaitees paŝchi pehž gohda un taiŝnibas, pahrprohtat femmes = likkumus» (1819, 55); *salidzināt* ('samierināt'), *iznīcināt* ('izbeigt'): «Tam arween jarauga, ķildetajus ŝalidŝinaht un wiŝŝas prozeŝŝes isnihžinaht, jo prozeŝŝes leela nelaime, un meera ŝaderreŝchana leels jaukums un labbums.» (1819, 42); *slihts* ('vienkārŝs'): «Pee teeŝahm wiŝŝ us ŝtempeletu papihru jaraķta. Bet Jums, arrajeem, tas irr atlaiŝts; Juhŝu prozeŝŝês un ķildâs taps us ŝliktu papihru rakŝtihts, par ko Krohnis ne ko nedabbu.» (1819, 49) u. c.

Starp salikteņiem ir atrodami arī paša K. Launica jaundarinājumi, piemēram: adjektīvs *gardsulains*: «Kur daudŝ gahrdŝullainas puķķes, tur arri bittes jo wairak meddus ŝaneŝŝ.» (1803, 19); *gardsmekģigs*: «Meddus = allus ir labs, weŝjeligs un gahrdŝmekģīgs džehreens.» (1803, 108); *tēvwietis* (ME IV 179: aizbildnis): «Tâ teeŝneŝchi, kâ preekŝchneeki us trihs gaddeem želti tohp, un arri ohtrâ lahgâ warr želti tapt, un teem newaid brihw, ŝchahm gohda = weetahm atrautees, ja ne pahri pahr 60 gaddeem, jeb diwejadu bahriņu tehwwēŝchi irr.» (1819, 28); «Pagaŝtu = teeŝahm arri jausrauga tee wehrmindeeri, jeb tehwwēŝchi, un par

bahriņeem jagahda.» (1819, 37); *virsskola* ('ģimnāzija'): «. wairak ne kā 200 wirīķkohlas (ģimnāģijumus) guber-
nementōs usģehle..» (1829, 77) u. c.

Ar dzimtbūšanas atcelšanu no veclatviešu informatīvās literatūras par juridiskiem jautājumiem tautas valodā sāk ieviesties atiecīgi tieslietu internacionālistiski. Piemēri: *No brīvestības..* (1819): «appelleereht» (38), «aģģeģģeris» (41, 42), «atteģtate» (53), «awokats» (42), «komiģģars» (19, 35) un «kummiģģars» (14), «kontrakts» (32, 35), «mahkleeris» (46, 51), «paģģe» (39), «poliģģeie» (38, 40), «proģģeģģe» (42, 49), «ģikretaris» (19, 41, 42), «teģtaments» (49). Protams, ar juridiskās literatūras tulkošanu veclatviešu autoriem bijušas īpašas pūles (un šai literatūras nozarē visai daudz novecojušas, arī aplamas leksikas un frazeoloģijas), uz ko aizrāda arī K. Launics: «Pee tahdas augģtas buģģchanas, ģinnams, pulks likkumu irr, kas wiģģi ihpaģģchâ grahmataģ ģarakģtiti, no trihs baģģnģģas=kungeem ar leelu puhģģchanu muģģju wallodâ tulkohti un pee Ģteffenhagen=kunga Jelgawâ drukkati un par puģģohtru ģudraba Rubbuģeem dabbujami irr. Bes ģchihs likkumu=grahmatas neweens prahtģgs arrais pahrtikt newarr; tapeģģ wiģģeem jaģģeeģģchahs to pahrlaģģģiht un pahrpraģģt; jo tas peederr pee gudribas un jaunas waiģģadģģibas.» (1819, 22.)

Beidzot jāatzģmģ, ka Launics nostāģģies pret pārvācoģanos un pozitģvi vērtģģis latvieģu valodu:

«Paleģģeet Kurģģemmes behrni; neģģeeģģcheetes wahģģu pulkâ, jeb wahģģeeģģchi buģģt, ne eekģģch wallodas, ne eekģģch drahnahm, nedģ eekģģch dģģihwoģģchanas. Kas kaiģģch latwiģģkai wallodai? wo newaid labba, newaid ģģkaidra?.. Gan lihģģ ģģchim daģģch dģģinnees, ahrģģi Wahģģeetis buģģt, tapeģģģ kâ Wahģģeeģģchi brihwi bij un Juhs dģģimti — bet nu wiģģģi brihwi buhs; ģemneeks buhs tas pats, kas Wahģģeetis irr; tapeģģģ paleģģeģģeet, kâ weģģģģi ģģemmes=behrni, arri pee muģģģu miģģģas tehwu=ģģemmes wallodas..» (1819, 57—58.)

Turpmākajos gados un vēl visā jaunlatviešu kustības laikā šī valodas politikas problēma bija fokuss, kurā atklājās cīnītāju reālpolitiskie centieni vai nu reakcionārā, vai arī progresīvā virzienā.

Vilhelms Pantenius (1806—1849) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

Jelgavas latviešu draudzes mācītāja Vilhelma Pantenius darbība veclatviešu rakstu laukā saistās ar «Latviešu Avīžu» rediģēšanu no 1835. līdz 1849. gadam, ar «Kurzemes Vecās un jaunās laika grāmatas» vadīšanu tanī pašā laikā (sk. M. Ārons, Vecais Pantenius, 54. lpp.), kā arī ar lietiskās literatūras publikācijām gan minētajos izdevumos, gan atsevišķos tulkojumos: V. Adolphi Pamahziŕchana mohderehm, kà pee lohpu=kohpŕchana buhs turretees.. Pahrtulkoŕchana Latweeŕchu walloodãŕagahdata no W. Pantenius.. Jelgawâ 1837; V. Adolphi Pamahziŕchana, ka eekŕch trim deenahm warr ŕilwekam kaŕchŕi nodŕiht.. Jelgawâ 1838. (Atsevišķs nodrukājums arī no Kurzemes latviešu kalendāra pielikuma 1839. g. ar tulkotāja V. Pantenius priekšvārdu. Sk. J. Misiņa Latv. rakstu rād. Nr. 2916.)

«Ignorējot nozīmīgo faktu, ka nemācītā tauta spēja ne vien saprast, bet pat radīt tādus brīnišķīgus mākslas darbus kā, piemēram, dainas, šķietamā pretimnākšana vienkāršo cilvēku vajadzībām pēc būtības nozīmēja pievienošanos prettautiskajam «kultūrtrēģeru» uzskatam, ar kuru tautiskais pietuvināts vulgārajam.

Progresīvā latviešu kritika jau sen bija noraidījusi minētās domas kā aplamas un kaitīgas. Jau paziņojumā par «Pēterburgas Avīžu» drīzu iznākšanu kritizēts bijušais «Latviešu Avīžu» redaktors V. Pantenijs — «kam savā laikā likās, ka, jo rupjākas līdzības un jo rupjākus kroga vārdus rakstītājs brūķē

latviešu valodā, jo riktīgāki tas esot latviešu valodas garu ievērojis» («Ziņas par Pēterburgas jaunām latviešu avīzēm», 1862).» (Llv II, 1963, 236.)

V. Pantenius ieteic mācītājiem latviešu valodu apgūt no tautas mutes:

«Nešakeet wis: latweešchu waloda ir ļoti nabadģite. Ne ģik ir to wahrdu. Newar štipri un šwarigi, newar koģchi un mihligi, newar gudri un šamanigi tanī šarunatees. War gan, ja tikai walodu prot. Waj šaģiģim: ņemģim pahrģroģiģim to walodu, luhģģim waldiģchanai lai pawehl: ka šchis wahrds lai eefihmetu to, un tas wahrds atkal šcho leetu. Lai nešakam tā. Bet luhģģim pamatigi tos, kas par latweešcheem walda: lai šchegliģi gahdatu, ka muhģu latweešchu behrnu prahts taptu iģģkaidrots, ka tas peeģemtos ģaur laģiģchanu un šapratigu pamahģiģchanu gaiģchumā. Kad prahts buhs gaiģchaks, gan tad radiģees wahrdi. Un mehs — ko lai daram? Lai atweram auģis un lai klaufamees: Kad latweešchi mihligi, šaderigi, weenprahtigi šarunajas; lai atweram šawu širdi, kad nabags un šlimais šawas behdas šuhdģas, lai ģeeģcham lihdģ ar wiģu, lai klaufamees, kahdi wahrdi tad iģeet no wiģa mutes, kad wiģch šchellojas, kā wiģch iģleek šawas širdģahpes; lai ari eemam kahdā wakarā šchenģģi, ne meeģu ar dģehreenu meelot, bet tikai dģirdet, kā daģchs šakarģis augģiti un gudri runā par debbeģs leetam, no praweeģchu wahrdeem, no gudribas, kā Deewa wahrds jamahģa u.t.j.pr. Ar wahrdu šaģit: lai dģihwoģam lihdģ ar latweešcheem wiģās weetās, gan tad redģeģim, ģik daģchs wahrds iģeet no muhģu braģģu mutes, ko mehs nebijām paģinuģchi, un ka latweešchu waloda naw nebuht tik nabadģite, kā daģchi šaka...

Netruhkģt wahrdi — laģitajs! ja tikai netruhkģt leeta. Kad buhs labs padoms, šamaniga šapraģchana, gan tad radiģees ari wahrdi.» («Šweģchas walodas un tehwu waloda», Latviešu Avizes, 1835, 18. nrā.)

1845. gada *Kurzemes Vecā un jaunā laika grāmatā* V. Pantenius atzīmējis nožēlojamo muižniecības «kultūrtrēģerību» latviešiem: «Pa manu draudji ir weena weenīga baļņiža un weens luhgchanas nams, un fejchi ņkolas nami, bet fejchdeņmit un fejchi krogil!» (Pēc M. Ārona, Vecais Pantenius, 54.)

Taisni skolas izglītības propaganda un attīstīšana latviešu vidē ir V. Pantenius nozīmīgākais ieguldījums veclatviešu rakstu valodas vēsturē tādā ziņā, ka tas veicinājis latviešu tautas sarunvalodas bagātināšanos ar jaunu jēdzienu nosaukumiem, kurus vispirms apgūst skolās, mācoties sava laika rakstu valodā. V. Pantenius atbalstīja ideju par skolas izglītību dzimtajā valodā, ko redzam arī viņa rakstā *Kārkluvācietības dēstītāji* (Latviešu Avīzes, 1841, 47).

V. Pantenius skolu politika pozitīvi novērtēta Llv I:

«V. Pantenius pats bija dedzīgs skolu dibināšanas piekritējs, tādēļ arī savos rakstos aizstāvēja un popularizēja skolas un labprāt iespieda citu autoru rakstus par šiem jautājumiem. 1841. gadā «Latviešu Avīzes» uzsāk veselu polemiku pret skolu pretiniekiem. 13 avīžu numuros ievietoti lielāki raksti par izglītības nepieciešamību, reizēm šie raksti aizņem pat veselu avīzes numuru (47. u. c.). Galvenais rakstu autors ir pats redaktors V. Pantenius. Viņš uzbrūk skolu pretiniekiem, kas saka, ka tās padarīs ļaudis slinkus un audzinās dumpiniekus un «apikātus» (Kādi vārdi par skolām, 1841., 15.). Izglītības vajadzību Pantenius argumentē galvenokārt ar to, ka mācīts cilvēks labāk sapratis «gara būšanas», jo skola «ir tik ceļš uz baznīcu un sakne iekš kristīgas dzīvošanas» (Latviešu Avīzes, 1841., 52.). Tātad Pantenius centieni ir skaidri reliģiska rakstura un savās vācu mācītāja pozīcijās viņš stāv ļoti stingri, bet viņš arī saprot, ka nav vairs iespējams savu iespaidu latviešu vidū nodrošināt tikai caur baznīcu vien. Ķaut arī Pantenius nolūks ir tīri reliģiskas dabas, tomēr bija zināma pozi-

tīva nozīme viņa izglītības propagandai un nostājai pret dogmatiskajiem baznīcas kā vienīgā latviešu audzināšanas veida aizstāvjiem.» (Llv I, 1959, 545—546.)

Atzīmējams, ka V. Pantenius recenzijās par grāmatām dažkārt pievērsies arī valodas jautājumiem. Tā 1835. gada «Latviešu Avīzēs» recenzēdams 1834. gadā publicēto G. Rodes «Jauno Sprediķu Grāmatu», V. Pantenius saka, ka autora «valoda griežas uz vācu vīzi, un vārdi nav tā salikti kopā, kā mēs, latvieši, tos blakus liekam» (sk. M. Ārons, 1924, 49).

V. Pantenius ierosināti, «Latviešu Avīzēm» radušies daži līdzstrādnieki no latviešu vidus, par kuriem A. Leitāns savā laikā izteicies, ka «Rakstītāji modās ne vien uz rakstīšanu, bet arī uz to, savus rakstus kopā sastādīt tā, ka latvietis tos var saprast un ka lasītājiem arī kas tiek no lasīšanas». (M. Ārons, 1924, 61.)

V. Pantenius pieminams kā tāds veclatviešu rakstu autors, kas, palikdams vācu mācītāju feodālās ideoloģijas pozīcijās, tomēr valodas ziņā nostājies latviešu tautas pusē, to apguvis no tautas un veicinājis latviešu valodas kultūras attīstību. Te jāpiemin V. Pantenius vēršanās pret veco vācu rakstības stilu, kas nevar derēt latviešu rakstu paraugam: «Vācieši, kā zināt, meistari uz to, no tieva cilvēciņa iztaisīt tādu rumpi, ko četriem vīriem ir ko apkampt. Jūs zināt, kad dažs piebrauc pie kroga, tad tāds resns un plecīgs, ka ir ko brīnoties. Bet, kad cepuri noņēmis un lakatus notinis, un zābakus izmaucis, un jostu atlicis, un svārkus izgērbis, tad brīžam itin tievs, mazs, sīks, vājš, bāls cilvēks iznāk. Tāpat tie [vācieši] meistari savas domas satīt un saģērbt ar vārdiem! Lasi — lasi vēl; viņš tev saliek uz vienu puslapu vienu pašu lietu, kas būtu izsakāma pāris vārdiem, ar tik daudz jautāšanas un izsaukšanas zīmēm un tik daudz komma, un puskolona un kolona zīmēm, un domu zīmēm, ka zib un mudž

acu priekšā; tad atkal grābsta no spranču, vecu latīņu, angļu un krievu un citu tautu valodu vārdiem un tos sarindo uz vācu vīzi, un tad skan tik augsti un tik gudri, ka būtu jādomā, Dievs zin kas būs? Un kas ir? Brižam nieki un blēņi, jeb lieta, ko jūs tikpat labi zināt, kā es.» (Latviešu Avīzes, 1839, 9.)

Tādā kārtā V. Pantenius apzināti uzstājies par veclatviešu rakstu valodas stila novatoru. Tas, protams, attiecināts pirmām kārtām uz lietiskajiem rakstiem, no kuriem prasāma koncentrētība un lietišķība. Taču V. Pantenius apliecina sevi kā novatorisma aizstāvi praktiskajā dzīvē vispār ar rakstu *Ne — savu — laiku — nav — bijis* (Latviešu Avīzēs 1835, 23), kurā vērsas pret tādiem novatorisma pretiniekiem, kuru parastais arguments ir aizbildināšanās ar to, ka jaunais nav atzīstams, jo tas vēl «ne savu laiku nav bijis».

Gustavs Braže (1802—1883) veclatviešu rakstu valodas vēsturē

Nīcas un Bārtas mācītāju G. Braži, kas vecumdienas pavadījis Liepājā, nodarbotamies vienīgi ar literatūru, Llv II (1963, 409) raksturo kā vienu no niknākajiem latviešu zemnieku izglītības centienu apkarotājiem.

Viņa ideoloģija 19. gadsimta otrā pusē tā pati viduslaiku mācība: «Dzenaties papriekšu pēc dieva valstības un pēc viņa taisnības, tad jums visas šīs lietas [kas zemes dzīvē vajadzīgas, A. O.] taps piemestas» (rakstā «Par ļaužu uzkopšanu» Latviešu Avīzēs 1858, 38. nrā.).

Viņa neticību tautas kultūras attīstībai rāda arī 1862. g. Latviešu Avīžu 42. nrā publicētais raksts par latviešu laikrakstiem: «Mums latviešu valodā nu gan trejas avīzes [Latviešu Avīzes, Mājas Viesis, Pēterburgas Avīzes, A. O.] un vairāk gan arī nerasies.»

Savu uzskatu pretiniekus G. Braže, netieši denuncēdams cara patvaldībai J. Alunānu — «Dziesmiņu» autoru (Das Inland,

1856, 22) un viņa domubiedrus rakstā «Literärisches» (Das Inland, 1856, 37), apzīmējis ar vārdu jaunlatvieši resp. «jaunā Latvija», kas nozīmēja analogiju ar tolaik revolucionāro «jaunās Vācijas» kustību Vācijā. Cīņa ar jaunlatviešiem apskatāma gan jaunlatviešu rakstu valodas vēsturē, taču kā robežjautājums pieminama arī šeit. Kr. Barons «Atmiņās» (58) šai sakarā piemetina, ka pirmie vārīgie izglītoto latviešu mēģinājumi nostāties uz savām pašu kājām uztrauca vācu politiķus «un mācītājs Braže savos polemiskos rakstos iedēvēja Tērbatas vakarniekus par «jaunlatviešiem», Jungletten. Šis nosaukums toreiz nebija tik nevainīgs, kā viņš mums tagad liekas, tas nozīmēja vecās iekārtas apgāzējus un vēl ilgus laikus noderēja par aizrādījumu policijai.»

G. Braže aktīvi cīnījies, kritizēdams latviešu progresīvo literatūru dažādos vācu izdevumos (Das Inland, 1856, 37; Baltische Monatschrift, 1861, IV; Revaler Zeitung, 1867, 157, 158).

Veclatviešu rakstu valodas vēsturē G. Braže pieminams kā lietiskās literatūras autors un leksikogrāfs.

No lietiskās literatūras darbiem minami: Ihša Rehķinašchanas=mahģiba.. Jelgawâ, 1835; Kâ Paleijas Jahnis ņawu buhģchanu kohpis.. Jelgawâ, 1844; Ihša pamahģiģchana Latweeģcheem, kas ņawu wallodu labbaki gribb pahģiģht un Ķaur to par labbeem rakģtitajeem palikt.. Jelgawâ, 1857; Preeķģchģhmģu kraģjums rakģtitajeem.. Peedahwa pie tahs graģmatiģas: «Ihģa pamahģiģchana Latweeģcheem..» Jelgawâ, 1859; Mehriģchanas=mahģiba. Ļauģchu ņkohlahm ņarakģtita.. Jelgawâ, 1862.

No leksikogrāfijas darbiem minami: Allererģte Anleitung zum Gebrauch der lettģschen Ķprache fģr Deutģche von G. Braģche. Lexikon. Lettģsch-deutģcher Theil (35—196). Deutģch-lettģscher Theil (197—398). Libau, 1875.

Lettģisches Wģrterbuch von Ulmann und Braģche. Zweiter Theil. Deutsch-lettģches Wģrterbuch... von Guģtav Braģche. Riga u. Leipzig, 1880.

Pakavēsimies pie lietiskās literatūras, aplūkojot G. Bražes darbu *Kā Palejas Jānis savu būšanu kopis kā veclatviešu rakstu valodas attīstības stāvokļa raksturotāju*. Šis darbs ir lauksaimniecības un kristīgas sadzīves mācības grāmata stāsta veidā.

Jau pašā grāmatas virsrakstā vārdā *būšana* sastopamies ar elementu, kas raksturīgs visai veclatviešu rakstu valodas lietiskai leksikai. Ar vārdu *būšana* tika apzīmētas visdažādākās parādības, kurām tanī laikā vēl trūka latvisku nosaukumu, jo latvieši ar šīm parādībām pa lielākai daļai neiepazinās paši, bet tika iepazīstināti. Vācieši kā iepazīstinātāji, nepārzinādami latviešu valodas vārdu krājuma rezerves, vārdu darināšanas un atvasināšanas iespējas, izlīdzējās ar vārdu *būšana*. Izejot no aplūkojamā darba konteksta, vērojams, ka vārdam *būšana* mūsdienu latviešu literārajā valodā ir sekojoša divdesmitvienu nozīme. —

1. *apstākļi*: «Tad atkal mehs, ūlepŕtu no muifchas kunga un no waggares isklauŕchŕajuŕchi wiŕŕu to buhŕchānu, ŕarunnajamees kungam ne ŕinnoht, ka ik no ŕehtas wiŕŕam raidiŕim, ŕik kuŕŕch ŕpehŕ, par diwi, par trihs wihreem paligā.» (335.)
2. *audzināšana*: «Weenreiŕ ŕeemiŕu ŕeewa par tahdu buhŕchānu lohti ŕtebbejāhs [=brīnījās, A. O.] un ŕaŕŕija Maijai, kalabbad ļaujoti ŕweŕchus behrnus tik pat labbi apŕehrbt un apdahwaht, kā paŕchas behrnus.» (291.)
3. *biedrošanās*: «No jauna ne weens wairs pee muŕŕu beedribas ne peelikkahs, bet daudŕ bij to, kas atkal ŕaŕtrigga ŕawōs weŕŕōs grehkōs. Tā ŕchi buhŕchāna nu taggad ŕtahw.» (298.)
4. *daba*: «Muŕŕu Latweeŕchu ļaudis no buhŕchānas irr gaiŕchi ŕilweki; un kad wiŕŕi weenā ohtrā gabbalā panihkuŕchi pee meeŕas un dwehŕeles, tad ne dohdeet wiŕŕ wiŕŕneem paŕcheem ween to wainu, bet Deewam ŕchehl arri wiŕŕu kungeem.» (312.)

- «Žitta ņemme no buhņchanas jo ņilta irr, ne ohtra.» (30, sal. arī: 39, 97, 124, 136, 294, 322.)
5. *dārzkopība*: «Sinnams, weenu eemeņlu wehl eņmu dņirdejis gan arri no žitta prahtiga žilweka muttes, ar ko no tahs buhņchanas eņmu eerunnajees. Tee ņažžija: ko lihđņ, kad arri kahdu kohku eeņtahda! to pehdejo ahbolu puņņņallu noņohg.» (180, sal. 181.) Sk. turpmāk: *dārza būsana*.
  6. *dzīve*: «Bet auņihs deena, auņihs! Jaw taggadin, gohds Deewam, wiņņa buhņchana ņahk pahrgreeņtees žittadi.» (313, sal. arī: 251, 259.)
  7. *dzīvesveids*: «Tu mannim eņņi derrejis kaut kuŗrā weetā, pee ņirgeem, dahrņā, laukōs, pļawās, rijā, wiņņu darbu un buhņchānu no pat jaunahm deenahm labbi mahžijees.» (16—17, sal. arī: 19, 22, 23, 50, 147, 236, 240.)
  8. *dzīvības glābšana* ('ātrā palīdzība'): «..Jahnis.. luhđņahs, woi ne warretu wiņņam pagahdaht kahdu grahmatiņū, no kam warretu mahžitees, kā ar žitteem žilwekeem jadarra, kas ahtrās nahwes breeņmās krittuņchi. Labbpraht mahžitajs aņņehmahs to darriht, un.. eedewe papihri, kur pats arri jaw ar ihņeem wahrdeem weenu ohtru mahžibu no ņchahs buhņchanas bija usrakņti-jis..» (69.)
  9. *iedzimtība*: «..paņchahm bittehm jaw no buhņchanas tahda dabba irr, žitta žittu labbpraht aņņagt.» (231, sal. arī: 232.)
  10. *ienākumi*: «Rē, žeenigs tehws, tad gan warr ar preeku ņawus 135 rubļus dahņū [=rentes, A. O.] makņaht. Un tatņchu wehl no ņchahdas, no tahdas buhņchanas, ko tē ne maņ ne eņmu minnejis, daņch naudas gabbals peeleekahs.» (332.)
  11. *īpatnības*: «Rē, wiņņi augļi, ko mehs ņawā ņemmes gabbalā tik žilwekeem, tik lohpeem par barribu warram ņeht un ņtahdiht, pehž ņawas buhņchanas irr ņaleekami tņchetrās ņchķirrās..» (91.)

12. *izskats*: «Wehl wiņņu ne biju redšejis; bet gan toreif zittada buhŕchana tur buhs bijuŕi redŕama, ne taggad tur atraddu.» (304.)
13. *laukkopiba*: «Ko kuŗŗu augļu ŕchķirra tai druwai darra, kur wiņņu ŕehj, to tewim jaw eŕmu ŕtahŕtijis, ŕtahŕtiŕchu tewim nu wehl, kahdu ŕemmi kuŗŕch auglis gribb, ja tam buhs labbi isdohtees, ŕik mums no tahs buhŕchanas ŕcheitan jaŕinn.» (94, sal. arī: 83, 89, 106.) Sk. turpmāk: *lauku būšana*.
14. *lieta*: «Bet kam Deews ustiŗŗigi draugu peeŕchķihris, tam paligs, atŕpajds, patwehrums kaut kuŗŗā weetā un buhŕchanaā.» (22—23.)
«Kuŗŕch mahŗitajs tad to ne gribbehs, kad draudŕes lohŗekļi ustiŗŗigi kaut kuŗŗā buhŕchanaā wiņņa padohmu praŗja un peeņemm?» (292, sal. arī: 3, 35, 243, 249, 297, 301.)
15. *lopkopiba*: «. . Maijai weenu ohtru padohmu peedewis, kā gohwju lohpi kohpjami, un ŕohlijees, wehl zittā reiŕē wairak no ŕchahs buhŕchanas ar Jahni isrunnatees. mahŗitajs . . us mahjahm nogahja.» (56, sal. arī: 150, 163.)
16. *raksturs* (sal. arī *daba*): «Jahnis no buhŕchanas bija ahtris.» (59.) «Indriķķis no buhŕchanas ne bij wiŕŕai ļauns ŕilweks.» (175, sal. arī: 166, 319.)
17. *sadzīve* (sal. arī *dzīvesveids*): «Ne, draugs, es ne eimu lihdĵ, un arri ŕeenigs kungs ne ees; zittadi tu, ja tewim Leepu=krohġā ta buhŕchana labbi patihk, gandrihĵ eeŕi ŕaŗŗiht, ka ļaudis tikkai tahdi gohdigi islikkuŕchees tapehŗ, ka pats ŕeenigs kungs un mahŗitajs klaht bijuŕchi.» (304, sal. arī: 28, 240, 241, 247, 249, 261, 302.)
18. *saimniecība*: «Kā Paleijas Jahnis ŕawu buhŕchana kohpis» (virsraksts) Sal. arī: *tā būšana* 141, 260, *mana būšana* 18, *tava b.* 18, 97, *sava b.* 4, 43, 46, 47, 90, 104, 112, 124, 172, 173, 300, 318, 332, 336, *jūsu b.* 108, 317, *viņa b.* 296, *viņu b.* 152, *cita b.* 331, *visa b.* 13, 20,

245, 313, *vāja* b. 90, *nonikusi* b. 49, *panikusi* b. 136, *liela* b. 18.

19. *stāvoklis*: «Ja zaur juhšu gahdašchanu warretu Maiju dabbuht šewim par draugu, un eestaht tahdâ buhšchanaâ, kur ar šawu štrahdašchanu.. warretu šewim un šewai maiši nopelniht, tad.. jums.. pateizibu dohtu..» (8.)
20. *tautsaimniecība*: «Muhšu buhšchana, tâ šakkoht, wehl wiššai iskaišita; weens pilsšats tahlu no ohtra nohšt, un wehršim newaid ahtri šohli.» (156.)
21. *vajadzība*: «..Maija no pat jaunahm deenahm šchahdas tahdas buhšchanas labbad wairak štahweja mahžitaja muišchâ, ne šawâs mahjâs.» (14.)

Vārda *būšana* izlietojuma sfēra tiek paplašināta, darinot vārdkopas ar atkarīgo ģenitīvu, arī ar saskaņotu adjektīvu un tā piešķirot vārdam *būšana* jaunas nozīmes. Dotajā kontekstā sastopamas astoņpadsmit nozīmes:

1. *apziņa* «sirids būšana»: «..un wehl daudj tur runnaja. kahds darbs ihšti labs, kahds ļauns ešfoht teizams; un gallâ wiššeeem walloda apštahjahs pee tam, ka tik ween tas darbs pateeši labs ešfoht teizams, ..kas no tižžibas irr zehlees, prohti no tahdas širids buhšchanas, kur žilweks šewi šinn.. Deewa behrnu eššam..» (289).
2. *dārzkopība* «dārza būšana»: «..tu to gan peedjihwoji, ka arri pee dahrša buhšchanas muhšu arraji šahks žittadi džihwoht, ne lihdj šchim.» (181, sal. arī: 180).
3. *izglītība* «skolas būšana»: «..škohlas buhšchana pee muhšu arrajeem arween wairak us preekšču šahk eet.» (297, sal. arī: 5).
4. *jaunievedums, novatorisms* «jauna būšana»: «..wišš gruhtums teem wairak zaur to ween buhtu zehlees, ka muhšu arrajeem jauna buhšchana ne patihk, un

- pawaŋaras laikâ paŋcheem newaid maiŋes un lohpeem newaid ŋpehka.» (90, sal. arī: 25, 84, 140, 300).
5. *laicīgais, laicīgā dzīve* «laicīga būsana»: «Tad nu es tam arridŋan nogahdaju ŋchahdu tahdu Wahŋu grahmatu, gan no tiŋŋibas leetahm, gan no laiŋīgās buhŋchanas.» (336, sal. arī: 1, 300, 337).
  6. *laukkopība* «lauku būsana»: «Jauns muiŋchas=kungs, no Pruhŋcheem atwahkts, appakŋch kunga aŋŋim to lauku buhŋchanu kohpe..» (259, sal. arī: 83, 106, 300).
  7. *lauksaimniecība, arī zemkopība* «arāju būsana»: «Œcheitan pee mums mehs wehl pee wiŋŋahm arraju buhŋchanahm wairak to weŋŋu takku ween minnam.» (46, sal. arī: 2, 28, 86, 110, 332).
  8. *mājsaimniecība, arī mājturība* «māju būsana»: «Laime, ka Maija tam bij weenadi ustiŋŋigs un mihlīgs draugs. Weenadi ta bij labba ŋtrahdneeŋe, un wiŋŋas mahju buhŋchanas apkohpeja..» (144).
  9. *māju apsaimniekošana, arī grāmatvedība* «māju būsana»: «..wiŋŋu rehŋinaŋchanu, kas pee mahju buhŋchanas waijadŋiga, to wiŋŋch ŋinnaja ŋaur un ŋaur; mahŋeja arridŋan lauka gabbala diŋchumu aprehŋinaht, un uppes plattumu ismehroht, par uppi pahr ne gahŋis.» (5, sal. arī: 98, 101, 326).
  10. *mūžīgais, arī dvēsele* «mūžīga būsana»: «Œawu muhŋchīgu buhŋchanu ŋaur Jeŋu Kriŋtu ŋawam radditajam pawehlejis.» (1).
  11. *nekārtības* «sajukusi būsana»: «Mahŋitajs ne ŋenn atgahŋis, un jaw deewsgan ŋajukkuŋchu buhŋchanu tur atraddis, wehl ne bij warrejis labbi ar wiŋŋeem ŋadraudŋetees.» (253).
  12. *neparasts* «sveša būsana»: «Trihnei gan wiŋŋ tas rahdi-jahs ŋweŋcha buhŋchana; bet jaunai ŋaimneeŋei tatŋchu gribbedama eetapt, wiŋŋa darrija, kâ ŋaimneeŋe likka..» (268).

13. *netiriba*, arī *cūku būšana* «cūku būšana»: «Uttes un kaščķi pee behrneem jaw ne žetīģi; jo ta irr žuhku buhščhana.» (268, sal. arī: 28, 50, 269). Arī «neščkaidru buhščhanu» (69).
14. *nieki*, arī *mazsvarīga lieta*, *sīkumi* «nieka būšana»: «Žittu gohdigu ņaimneeku jaw itt par neeka buhščhanu nokuhle..» (240).
15. *parādiba* «slavējama būšana»: «..gribbedami ņewi paščhus us ņwehtahm apņemščchanahm mohdinatees, tad ta irr teižama leeta un ņlawejama buhščhana..» (147). Arī: «grehģiga, neeredģama buhščhana» (148).
16. *relģģija*, arī *ticibas mācība* «dieva būšana»: «Jahnis ņaweem behrneem, no weenas, no žittas Deewa buhščhanas ar wiņņeem eerunnajees, žeenija [=mēdza, A. O.] no tam kahdu pantiņu no bihbeles likt ismahģitees no galwas..» (274, sal. arī: 262).
17. *rentessaimniecība* «dāņu būšana»: «..laikam arri kunģeem no tahs dahņubuhščhanas labbums irraid..» (333).
18. *saimniecība* «mājas būšana» un «saimnieka būšana»: «Bet woi tikkai mahģeščhu mahjas buhščhanu waldiht? Woi ņinnaščhu, kas katru brihdi kuřģā weetā darrams?» (17, sal. arī: 68). «Kur žikko labbi peekohpta ņaimneeka buhščhana, tur teeščham ņakrahģees deewsgan ņuhkalu, maģas labbibas, kartuppeļu un ņchahdu tahdu atleeku..» (158).

Dažādo «būšanu» vietā mūsdienu latviešu literārā valodā, kā redzams, ieviesti diferencēti nosaukumi. Vienģģi nediferencētas palikušas *nebūšanas*. Šis vārds aplūkojamā darbā lietots vienskaitļa formā: 241, 244, 249, 253, 256, 266, 316.

G. Braģes grāmata *Kā Palejas Jānis savu būšanu kopis* latviešu leksikas vēsturē interesanta arī ar savu vārdu reģģistru (VII—XII): «Istulkoščhana žittu, ņchinnģ grahmatā

laŕġamu wahrdu, kas warr buht ir Latweeŕcheem ne wiŕŕġas weetġs ŕinnami, jeb wehl maġ ġitteem laŕŕitajeem no Wahġu tautas wehl ne buhs dġirdeti.»

No tiem ŕeit minami vispirms mġsdienu latwieŕu literġrajġ valodġ vispġrpezistami vġrdi, kas nebija vġl fiksġti G. Stendera vġrdnġcas latviski vġciskajġ daġġ vai kuriem bija cita noġime (kġ vġrdiem «musinġt» un «slikonis»): *apbalvot*, *apvġerst* L.*, *atdzġvinġt*, *ievġesties*, *ispġruŕi* (mati), *jaunava* (jaunawa, t. i., dehla ŕeewa, Schwiegertochter), *mitrs*, *mitrums*, *musinġt* (t. i., rihdiht), *nolġesinġt*, *paudze*, *pagatavot* (pagattawaht, t. i., gattawu pataiġiht, ġurichten), *pieraust*, *saimniekoŕana*, *sapikt*, *savġkt*, *skaidiens*, *slikonis* (ŕlihkons, t. i., ġilweks, kas uhdens bailġs krittis, ein Ertrunkener), *sġkstġt* (brennen, jucken), *svġtulis*, *ġġpġt* (tġchahpaht, t. i., wahġi ŕtaigaht, ŕich ŕchleppen), *tvirts* (t. i., ŕtips, ŕpeġġigs, krġftig).

Vairums pġrġejo sarakstġ fiksġto vġrdu ir Liepġjas no-
vada (ġpaŕi Bġrtas un Nġcas) apvġdvġrdi, no kuriem daġa ir lituġnġsmi: *apkavġt* (t. i., apŕargaht, behġten) (liet. ap-
kavġti), *augġs* (t. i., audŕeknis, ġġgling), *bġlurs* (t. i., pikts, kas
weenadi ploġġahs, boshaft), *galoties* (t. i., ploġġitees, wehġġcht,
lġrmen, klagend ŕchreien) (liet. galġotis), *ġverġŕanġs* (t. i.,
duŕmoŕchanahs), *izdzġivot druvu* (t. i., isŕtrahdahht), *izkġdrġt*
(t. i., ŕkaġdru un miġġġtu darriht [par zemi]), *joġu* (um ŕo
mehr), *kġpele* (t. i., kaudġite), *kavġties* (t. i., ŕargatees) (liet.
kavġti), *kliġst* (t. i., ismehtaht [izkġliedġt, par zemi, mġsliem]),
kġds (t. i., wahġġch) (liet. kġdas), *lenta*, *lentele* (t. i., maŕs
ŕchaurŕs dehġa gabbaliŕġch) (liet. lentġ, lentġle), *lipt kokġ* (t. i.,
kahpt kokġ) (liet. lipti), *padeġis* (t. i., ġilweks, kam mahġas
nodegġuŕchas), *pakrants* (t. i., nokalns), *pġdis* (t. i., peġġ-
gallġ), *rasi* (t. i., warr buht), *riġi* (t. i., ŕarri, no ka ŕchohġu
pinn), *sklandas* (t. i., teewas kahrtes), *stebġties* (t. i., brihni-

* Ar L. ŕeit norġdġts, ka attġcġgais vġrds atrodas J. Langes vġrdnġcas latviski vġciskajġ daġġ.

tees) (liet. *stebētis*), *šapi* (t. i., wišfadas štreijas, pakaiņas, ir kahds šlikts šeens), *tilāt* (t. i., ilgi un daudzreiz leetus dabuht, eepuht) u. c.

Daudz vārdu lietoti arī ar īpatnēju leksisku nozīmi, piem., *cienīt* ('mēgt'): «. trešču daļļu tahdu ihju šakappatu šalmu maišija klaht, ko ekšeles žeeni šaukt.» (54) u. c.

Daudz materiāla grāmatā «Kā Palejas Jānis savu būšanu kopis» latviešu valodas vārdkopu sintakses vēsturei.

Samērā plaši te vēl lietotas definitīvās vārdkopas, kā saucam tās substantīvu vārdkopas ar atkarīgo ģenitīvu, kuru leksiskā nozīme atbilst atkarīgā komponenta nominatīvajai* nozīmei. Atkarīgais komponents nosauc jeb definē neatkarīgā komponenta aktuālo** nozīmi. Tādā kārtā neatkarīgais komponents šais vārdkopās komunikācijā nav nepieciešams; tam ir, galvenokārt, ekspresīva funkcija. Valodas attīstības gaitā īsākas izteikšanās nolūkā atmesti šo vārdkopu neatkarīgie komponenti un atkarīgie komponenti lietoti kā neatkarīgi vārdi. Definitīvo vārdkopu piemēri: «kappa bedrē» 295, «maužības darbeem» 244, «šlep kawības darbeem» 62, 244, «waltes darbus» 62 (valte 'varmācība'), «wežžuma gallā» 11, 21, 271, «mellplauku kaitē» 114, «pawašjaras laikā» 90, «ruddeņa laikā» 305, «wašjaras laikā» 274, 305, «šeemas laikā» 161, 233, «wašlas laikā» 201, «Awju lohpi» 155, «Žuhku lohpi» 158, «gohwju lohpi» 33, 56, 123, 150, 152, «širga lohpi» 20, «širgu lohpan» 46. «laimes mahmiņa» 213, «Aprila mehnešī» 204, 230, «Apriļa mehnešis» 207, 208, «Augušta un Wewrara mehnešī» 159 (līdzīgi: 199, 201, 208, 211, 230, 320, 321), «Abo pilsjatā» 283, «Parihšes pilšjatā» 34, «arraja wihra» 5, «pehrkona šahles» 118, 125, «Amerikas femmes» 89 u. c.

---

* Par nominatīvo nozīmi saucam to, kas piemīt vārdam nominatīva formā.

** Par aktuālo nozīmi saucam to, kas piemīt vārdam dotajā kontekstā.

Sevišķi raksturīga valodas attīstības tendence ir bieži lietojamu substantīvārdkopu pārvēršanās saliktenos. Kur mūsdienu latviešu literārajā valodā jauni salikteni (pēc Latviešu-krievu vārdnīcas, Rīgā 1953), tur pa lielākai daļai veclatviešu tekstos ir vārdkopas, kā to redzam aplūkojamā G.Bražes darbā:

- aramkārtā* 58 — «aṛṛamu kahrtu» 40,
augstskola 81 — «augj̄tahm ūkohlahm» 239,
biškopis 97 — «Biṣchu kohpejs» 179, 213,
ceļmala 109 — «Ṣeļļa mallâ» 274,
diemžēl 131 — «Deewam ūchehl» 248, 301, 313,
dievnams 132 — «Deewa nammu» 262,
dzelzceļš 143 — «dḡelj̄cha ḡeļu» 310,
gadskārtā 158 (arī t. dziesmās) — «gadda kahrtu» 297,
godkārīgs 166 — «gohda kahrigs» 302,
guļamvieta 173 — «gullama weeta» 320,
jaunlopi 248 — «jaunam lohpaṃ» 153,
kādreiz 253 — «kahdu reiḡi» 298,
karaspēks 259 — «kaṛṛa = ūpehks» 252,
mājvieta 319 — «mahjas weetu» 251,
mānticība 323 — «mahṇu tiḡḡibas» 145, 146,
mārrutks 324 — «mahṛes = rutki» 203, 204,
melnzeme 330 — «melnas ūemmes» 30,
mežmala 333 — «mej̄cha mallâ» 327,
namamāte 346 — «namma = mahtei» 244, 270,
namatēvs 346 — «namma tehwa» 260, 338 un «namma =
tehwi» 270,
pūrvieta 504 — «puhra weetas» 84, 98, 139, 143, 327,
rātsnams 513 — «rahtes = nammu» 283, 284,
rokdarbs 524 — «rohku darbeem» 14,
rokraksts 524 — «rohkas rakj̄tu» 331, 335,
sievasmāte 591 — «ūeewas mahtes» 63,
tēvzeme 663 — tehwa ūemmei» 319,

ugunsgrēks 663 — «ugguns grehku» 334,
vienreiz 699 — «weenu reiĵi» 146, 295, 317.

Sal. arī: Latviešu-krievu vārdnīcā (Rīgā 1963) uzņemtos
(izņemot *nammeita*):

dievgalds (ME I 484) — «Deewa galda» 262, 263,

dievpalīgs (ME I 485) — «Deewa palīgu» 12, 23,

dievvārds (ME I 487) — «Deewa wahrds» 14, 262, 263, 274,
275, 288, 292,

cienīgtēvs (*cienīgs* ME I 394) — «Ķeenīgs tehws» 50, 311,

jaunskungs (ME II 102) — «jauns kungs» 243,

labdiena (ME II 395) — «labbas deenas» (atdewis) 60, 340,

labvakaru dot / labvakar (ME II 398) — «labbu wakkaru»
(atdevis) 47,

muižkungs (ME II 662) — «Muiĵchas=kungs» 242, 246, 247,
250, 251, 256,

nammeita (ME II 692) — «namma meitahm» 242,

pagasttiesa (ME III 28) — «pagaiĵta=teeĵas» 248,

sendienas (ME III 817) — «Ķenn deenas» 91, 245, 326,
«Ķenn deenās» 46.

Arī vienā un tanī pašā darbā vērojām svārstības vārdkopu
un atbilstošu salikteņu lietošanā:

«araraja wihra (behrns)» 5 — «ararajawihrs» 3,

«kahdu reiĵi» 298 — «kahdureiĵ» 14, 23, 49, 57, 71,

«(dewe) labbu rihtu» 314 — «labbarihta (dewejs)» 314,

«maiĶes tehwu» 81 — «maiĶestehwam» 106, 176,

«puhra weetas» 84, 98, 139, 143, 327 — «puhraweetas»
19, 20, 50,

«teeĵas wihri» 248 — «teeĵas=wihrus» 254,

«weenu reiĵi» 146, 295, 317 — «weenureiĵ» 134, 204.

Ar vienlīdzības zīmi rakstītie vārdu savienojumi norāda uz
pārejas stāvokli starp vārdkopām un atbilstošiem salikteņiem:
«kalpa=Ķeewa» 272, «puiĶchu=deenu» 265, «teeĵas=kunĶi»
253 u. c.

Pārejas stāvoklis ir arī salikteņu lietošana ar pirmo komponentu pilnā formā, salīdzinot ar mūsdienu valodu, kurā pirmo komponentu sastopam saīsinātā formā:

- astoņpadsmīt* — «aṣṭoṇpadeṣmitṣ» 13 u. c.,
salikteņos ar *-padsmīt*: 19, 20, 26, 45, 103, 105 u. c.,
citreiz — «ḷittureiṣ» 316,
dievbijīgs — «deewabihjigs» 11 (sal. «deewabihjataji» 22,
bet «deewbihjaṣchana» 8, 24, 256),
dievkalpošana — «deewakalpoṣchana» 24,
diezgan — «deewsgan» 15, 20, 54, 59, 63, 83, 86, 90 utt.,
divdesmit — «diwideṣmit» 19, 39, 113, 190, 324,
dioreiz — «diwireiṣ» 132, 159, 321,
katrreiz — «katrureiṣ» 33,
krusttēvs — «kruṣṭatehws» 12, 24, 149,
mājvieta — «mahjasweetu» 25,
mantkārīgs — «mantukahrigs» 10,
mežkungs — «meṣchakunga» 58, 64,
mežsargs — «meṣchaṣargs» 26, 57, 60, 62, 252,
otrreiz — «ohtrureiṣ» 65,
pelnrušķis — «pelnuruṣchķis» 267,
ritdien — «rihtudeen» 28, 311,
vissliktākais — «wiṣṣuṣḷiktako» 19 u. c.,
salikteņos ar *vis-*: 43, 235 u. c.,
ziemsvētki — «ṣeemasṣwehtkeem» 116.

Mazāk ir to salikteņu, kuru otrs komponents attīstības gaitā saīsinājies:

- paldies* — «paldeews» 50, 329,
kālab — «kalabbad» 67, 245
tālab — «talabbad» 52, 55, 67, 96, 333.

Tāpat maz ir to salikteņu, kuru abi komponenti attīstības gaitā saīsinājušies:

- labdaris* — «labbadarritajeem» 284,
svētdaris — «ṣwehtudarritaju» 23,

zemkopis — «jemmeskohpeji» 100.

Sal. arī: *mājinieki* — «mahjas|audis» 81,

pāridarijums — «pahridarriċhana» 248.

Te minamas arī vārdkopas, kuras citos veclatviešu darbos sastopamas arī kā salikteņi: «augļu kohki» 178, «biċhu ţtrohpi» 213, «galwas naudu» 61, 62, «kohku ţkohlu» 178, 183, «nabbagu namma» 315, 316, «ģakņu dahrģa» 199, 200, «tehwa dehls» 256, «ģemmes kahrta» 35, 133 u. c.

Tikai izņēmuma gadījumos ir noticis tā, ka kādreizējie salikteņi sākti lietot kā vārdu savienojums. Sal. *pawelt*: «Lai jelle jums, miĥli laģģitaji, ţchis notikkums Paleijas mahjās ne buhtu p a w e l t i sģtahģtits . . .» (68; sal. arī 71 un w e l t 74) — ar mūsdienu konstrukciju *pa velti* resp. *velti*.

Minētās attīstības tendences raksturīgas veclatviešu rakstu valodai seviģķi 19. gs. vidū un jaunlatviešu rakstu valodai 19. gs. otrā pusē.

Tikai tas, ko jaunlatvieši valodas attīstības virzienā veica apzināti, veclatvieģiem vēl daģķārt bija neapzināts process. Ŗai sakarā nobeigumā atzīmējams:

«Tiklīdz jaunlatvieģi sāk sakārtot latvieģu valodas gramatiku un, sekojot krievu literārās valodas tradīcijām, izkopt to atbilstoģi modernās literārās valodas prasībām, tūdaģ saceģas kājās visi vāciskie latvieģu valodas valodnieki, kas centās padarīt latvieģu valodu mazliet gludāku un labāk lietojamu tikai ţauros utilitāros nolūkos. Vēl 70. gados mācītājs un valodnieks G. Braģe bijis ļoti saģutis par to, ka A. Kronvalds un citi gribot «latvieģu valodu no ļauģu valodas pārtaisīt par kungu valodu.»» (Llv II, 1963, 21.)

G. Braģes lietotās latvieģu valodas attīstības zemo līmeni rāda leksiskās izteiksmes nabadzība un vienveidība K. Ulmaņa un viņa vāciski latviskajā vārdnīcā, kas izdota 1880. gadā. Skat. turpmāk nodaļu «K. Ulmaņa un G. Braģes latvieģu vārdnīca (1872, 1880)».

Anša Leitāna (1815—1874) rakstu valoda

Daudzrakstītāja Anša Leitāna daiļdarbi un to tulkojumi, kā arī publicistiskie raksti valodas ziņā ir pilnīgs vāciskās vec-latviešu rakstu valodas atdarinājums, bez kāda stilistiska slīpējuma.

Vēl nav precīzi saskaitīti A. Leitāna rakstu darbi, tie sniedzas daudzos simtos. Sācis savu literāro darbu 1832. gadā laikrakstā *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 48. nrā ar pāris baznīcas dziesmām, turpina ar dzejoļiem, stāstiņiem, it sevišķi lokalizējumiem un tulkojumiem, sniedz sevišķi daudz publicistisku rakstu gan minētajā laikrakstā, gan arī *Latviešu Avīzēs*, vēlāk paša rediģētajā *Mājas Viesī*.

«Ierakstījies, pie vārda ticis, tulkošanai un kompilēšanai nepieciešamās vācu valodas zināšanas apguvis un laika trūkumu neciezdams, A. Leitāns gadu no gada piegādā abām mācītāju avīzēm desmitiem un atkal desmitiem rakstu (kopsummā ap divi simti piecdesmit) par visdažādākajiem jautājumiem — no «Mācības, kā no kartupeļiem varot cept maizi» (1840) un «Padoma, kā teļus aizsargāt no sprāgšanas» (1843) līdz «Tam ar acīm redzētam ceļam uz debesīm» (1841) un «Tiem īsteni patiesiem stāstiem par Jeruzalemes izpostīšanu» (1843). Kā sarkans pavediens visai šai grūti pārskatāmajai produkcijai cauri vijas pamācība: katrs lai paliek savā kārtā. (A. Leitāns, *Kāds vārds par brīvniekiem. Latviešu Avīzes*, 1835, 28.)

Šo daudzo rakstu vidū jau līdz 1855. gadam ir kāds simts tulkotu un lokalizētu stāstiņu «*Latviešu Avīzēm*» piekritīgā moralizējošā garā, vairāki desmiti (kopā ar vēlākajiem pāri par simtu) paša sievai Katarinai u. c. veltītu un iespiestu apsvēkuma dzejoļu, kas var modināt interesi kā zīmīgi laikmeta dokumenti...» (Llv I, 1959, 608.)

«Pats savus daudzos rakstus A. Leitāns kopš 1856. gada konsekventi publicē tikai «*Mājas Viesī*», parakstīdamies ar

pilnu vārdu vai ar «R.» (t. i., Redaktors). Pavisam tādu rakstu «Mājas Viesī» ir pāri par trīs simti. Saturā, tāpat kā agrākajos, vislielākā dažādība, sākot ar aicinājumu dibināt lopu aizsardzības biedrības («Taisnais apžēlojas par savu lopu» Turpat, 1863, 18), beidzot ar negribēti komiskiem didaktiskiem stāstiem — «Nekāro, ko dievs nav vēlējis» (Turpat, 1866, 2, 3, 5, 6) un «Kā brūti izprovēt, vai būs derīga sieva» (Turpat, 1871, 3). Literatūrvēsturē lielāku interesi modina vairākas kritiskas apceres par teātri un rakstniecību, par pirmo «Žūpu Bērtuļa» izrādi (Turpat, 1868, 24), «Par latviešu teateri Rīgā» (Turpat, 1870, 21) «Dažādu dziesmiņu krājums, sarakstīts no J. Ruģen» (Turpat, 1862, 49), «Rīmes no Ernst Dinsberg» (Turpat, 1871, 9) u. c.

Populārākais A. Leitāna literārais veikums «Mājas Viesī» bija bez paraksta publicētā dialogu sērija «Pēteris un Čaukste» (iznāca no 1863. līdz 1873. gadam pāri par simt turpinājumos). Zināmā mērā te lūkots atdarināt «Pēterburgas Avīžu» ievērojamos Brenča un Žvinguļa dialogus, bet asu sabiedrisku pretrunu vietā iztīrāti palaikam tikai sadzīves jautājumi (Pēteris un Čaukste strādā Rīgas tirgū, palīdzot pircējiem aiznest iepirkumus, un sarunu galvenais temats ir par to, ka Rīgā dārgs sviests u. tml.). Taču ar savu raito stāstījumu, dažu humora un satīras dzirksti, ar higiēnas un sadzīves kultūras jautājumu iztīrījumu šai feļetonisko rakstu virknei toreiz bija kaut neliela pozitīva vērtība; bez tam tie rāda, kādu sīku interešu lokā bija apsīcis kādreizējais Kr. Valdemāra un J. Alunāna rakstu publicētājs A. Leitāns.» (Līv I, 1959, 612—613.)

No veclatviešu rakstu valodas stila vēstures viedokļa tad nu būtu turpmāk lietderīgi izsekot to žanru valodai, kuri iepriekšējo autoru darbos nebija vai bija vāji pārstāvēti, proti, izsekot recenziju un kritiku, kā arī humoristisko rakstu, feļetonu valodai. Pārējie A. Leitāna lietiskie publicistiskie raksti šādu interesi nevar izraisīt, tāpat kā to neizraisa viņa daiļdarbi vai to tulkojumi, lokalizējumi, kompilējumi. Tie var nokļūt valodas

vēstures pētnieka uzmanībā tikai netieši — noskaidrojot tā laika lasītāju literārās gaumes attīstību un šās gaumes ietekmi viņu rakstos. Proti, sentimentālie didaktiskie garie stāsti piedzīvoja vairākus izdevumus: tā *Grāļa lielmāte Genoveva* (1845) vismaz kādus septiņus, *Kara lielskungs Eistaķius* (1846) — trīs, *Baron Bunduls jeb: Stāsts, kas parāda, ka tiem, kas dievu mīlē, visas lietas par labu nāk* (1847) — trīs. Pārējie tāpat tika daudz lasīti: *Priežu=kalna Roze* (1847), *Puķu kurvītis* (1859) u. c.

Llv I (1959, 609—610) atzīmē, ka «apmēram līdz pat Jaunās strāvas periodam tie visi bija stipri iecienīta lasāmviela. Daudzu tai laikā augušu latviešu kultūras darbinieku biogrāfijās lasām, ka viņi bērnībā aizrautīgi dzīvojuši līdzī minēto stāstu varoņu likteņiem (Kaudzītes Matīss, *Atmiņas no tautiskā laikmeta*, I sēj., 1924, 64—67).»

Savā laikā B. Dīriķis Latviešu rakstniecībā (1860, 53) atzīmējis, ka A. Leitāns esot «labākais iekš nerīmētiem rakstiem».

«Grūti tagad saprast,» atzīmē Llv I (1959, 611), «kas šajos diezgan banālajos sacerējumos licies tik pievilcīgs — vai dēkainais sižets, vai hiperbolizēto pozitīvo varoņu tēli, vai kas cits. Laikam gan sava nozīme te vairākiem iemesliem, it īpaši tam, ka tolaik vēl ļoti nabadzīgajā latviešu grāmatniecībā A. Leitāns līdzās sausi dogmatiskajai baznīcas lektūrai kaut samākslotā veidā ienesa tomēr kaut ko arī no cilvēka jūtām, no dzīvas sirds.»

G. Stendera aizsāktais, K. Elferfelda turpinātais un A. Leitāna attīstītais sentimentālisms atstājis noteiktu zīmogu 19. gs. 80-to gadu sentimentālajā literatūrā. Vēlākos gados tas atrodams banālajos mīlestības vēstulniekos un (rok)rakstos) attiecīgu mīlestības vēstulju rakstītāju stilā.

Latviešu literārā biedrība, parasti saukta Latviešu draugu biedrība, un Magazīnas

Latviešu literārā biedrība — *Lettisch=Literärische Gesellschaft* — dibināta 1824. gadā, tās statūti apstiprināti 1827. gadā (sk. M. Ārons, 1929, 114) un par biedrības mērķi tanīs sacīts (pēc M. Ārona atstāstījuma no toreizējā Krievijas izglītības ministrijas oficiālā organa «Сборникъ постановлений» II 49—54):

«Viņas nolūks ir izkopt vispārim latviešu valodu, izpētīt tās patieso ģēniju katrai atsevišķai vajadzībai, kur ar tautu jārunā. Tātad biedrība nodomājusi sīki pārlūkot visu valodu, noteikt skaidri un sīki atsevišķos valodas likumus, nodibināt uz cietiem pamatiem ortogrāfiju, tad vārdu kārtību un sintaksi; sakrāt, cik iespējams, pilnīgi no dažādiem apvidiem visus vārdu un nosaukumu krājumus par atsevišķiem tautas darbības veidiem (zvejniecību, medniecību, zemkopību); uzrādīt ar tautas valodas pašas palīdzību dažādo sinonīmo vārdu nozīmi un izšķirību; trūkstošo abstrakto un zinātnisko apzīmējumu vietā mēģināt uziet īsti latviskus vārdu savienojumus un tā nodibināt vajadzīgo rakstu valodu visā viņas pilnībā; salīdzināt latviešu valodu ar radniecīgajām slavu, gotu, leišu un senprūšu valodām. Beidzot arī: izdarīt dažādus praktiskus mēģinājumus; savākt kopā, cik iespējams, visus latviešu drukas rakstu un manuskriptu krājumus, no vecākiem sākot līdz visjaunākiem laikiem; laiku pa laikam pasniegt pārskatus par atsevišķiem latviešu literatūras arodiem; rūpēties par visu jauniznākušo

latviešu grāmatu apspriešanu tūliņ pēc viņu klajā iznākšanas. Galvenais palīga līdzeklis šai darbā, gan vajadzīgo sev iegūstot, gan publikai paziņojot, ir žurnāls, izdodams atsevišķās, ne mazāk kā 6 lokšņu biezās burtnīcās, u.t.t.» (M. Ārons, 1929, 114—115.)

Latviešu literāro biedrību vadījuši tā sauktie prezidenti: R. Klots (1824—1838), J. Lundbergs (1838—1845), J. Bērents (1845—1851), K. Hūgenbergers (1851—1854), R. Šulcs (1854—1864), A. Bīlenšteins (1864—1895), J. Sakranovičs (1895—1903), T. Dēbners (Döbner, 1903—1919).

Šī biedrība pastāvēja savā pirmajā variantā līdz T. Dēbnera nāvei 1919. gadā, īsteni gan līdz pirmajam pasaules karam, jo sešus kara gadus nebija darbojusies (sk. M. Ārons, 1929, 338) un sarīkojusi tikai vienu sēdi vācu okupācijas laikā (1918. g. 30. aprīlī) un vienu buržuāziskās Latvijas laikā. «Tā kā biedrība pēc T. Dēbnera nāves stāvēja ilgu laiku bez kādas darbotānās un dzīvības zīmēm, tad tai nācās 1925. gadā uz izlaistu noteikumu pamata automātiski likvidēties. Lai viņu no tam glābtu, tad sevišķi vācu aprindas parūpējās par to, ka iesniedza apgabaltiesai reģistrēšanai atjaunotas Latviešu Literāriskās Biedrības statūtus. Biedrības jauno statūtu 1. pantā izteikts viņas mērķis šādi: «Latviešu Literāriskā Biedrība sev spraudusi par mērķi savienot uz kopdarbību personas, kam rūp latviešu rakstniecības, valodniecības un senatnes pētīšanas jautājumi.» Tātad atjaunotās biedrības statūti nosaka citādā veidā un citādos apmēros (plašāki, kaut gan nenoteikti) biedrības mērķus nekā vecās biedrības statūti, kas uzsvēra tikai latviešu valodas piekopšanu. Biedrība atjaunojās, kā pirmā paziņojumā biedriem pateikts, lai uzglabātu un izmantotu viņas vecos grāmatu un rakstu krājumus un turpinātu savu agrāko darbību, noturot apspriedes, krājot grāmatas un rokrakstus, izdodot gada pārskatus un citus ziņojumus u.t.t.» (M. Ārons, 1929, 339—340.)

Par atjaunotās biedrības priekšnieku darbojās filologs J. Zēvers.

«Piedalīšanās atjaunotajā biedrībā bijusi līdz šim pavisam vāja», saka tās sekretārs M. Ārons, «pa 5—6 biedri katrā pilnā sapulcē, gluži tāpat kā vecās biedrības klusuma laikos, atskaitot tikai 1928. g. sarikoto biedrības 100-gadu atceri 6. martā» (M. Ārons, 1929, 343).

Tātad Latviešu literārā biedrība bija jau faktiski mirusi, kad to oficiāli likvidēja 1940. gadā.

Latviešu kultūras vēsturē Latviešu literārajai biedrībai redzama nozīme ir tikai veclatviešu rakstu valodas un tās epigonisma laikmetā ar tās rakstu krājumu *Magazīnas: Magazin*, herausgegeben von der Lettisch=Literarischen Gesellschaft. Līdz Pēterburgas Avīžu iznākšanai biedrība jau publicējusi 12 sējumus, t. i., pusi no visiem izdotajiem Magazīnu krājumiem (Mag. 1828 I, 1 — Mag. 1860 XII, 3).

Pirmo triecienu biedrība saņēma jaunlatviešu kustības laikā.

Šai laikā (19. gs. 60-tajos un 70-tajos gados) un vēl 80-tajos gados biedrība drudžaini vēlas saglabāt hegemones lomu latviešu kultūrvēsturē, tiek izdoti nākamie 6 Magazīnu sējumi (Mag. 1863 XIII, 1 — Mag. 1887 XVIII).

19. gs. 90-tajos gados jaunstrāvnīku kustības laikā un 1905. gada revolūcijas priekšvakarā izbeidzas biedrības radošā filoloģiskā darbība, iznāk pēdējie divi Magazīnu sējumi (Mag. 1891 XIX, 1; 1893 XIX, 2; 1894 XIX, 3; 1896 XIX, 4; 1897 XX, 1; 1900 XX, 2; 1905 XX, 3. — šai burtnīcā publicēta arī iepriekšējo sējumu bibliogrāfija 248—315), no tiem divdesmitā sējuma ceturtā burtnīca — īsi pirms pirmā pasaules kara: Mag. 1913 XX, 4.

Atjaunotā Latviešu literārā biedrība publicējusi Mag. 1936 XXI, kas satur V. Mannharta *Latviešu=prūšu mitoloģiju*.

Latviešu literārajai biedrībai bija arī savs politisks laikraksts *Latviešu Avīzes* (1822—1915), no sākuma ne-

oficiāls, bet ar 1856. gadu pārņemts biedrības īpašumā (sk. M. Arons, 1929, 203 un sek. lpp.).

«Latviešu draugu biedriba, neraugoties uz tās aktivitāti latviešu valodas pētīšanā, būtībā bija nopietnākā un organizētākā latviešu patstāvīgas nacionālās kultūras apkarotāja, ideoloģiskajos jautājumos tā vienmēr stāvēja stingrās vācu feodālu pozīcijās. Tās reakcionārā nostāja sevišķi asi izpaudās gadsimta otrajā pusē.» (Līv I, 1959, 530.)

Attiecīgā nostāja spilgti atklājās arī Magazīnu sējumos. Nopietnākie zinātniska satura raksti tika publicēti vācu valodā, šiem rakstiem arī attiecīgi pievienojot latviešu valodas materiālu kā turpmākas pētīšanas objektu.

Latviešu valodā Magazīnās pirmos trijos gadu desmitos publicētie raksti sakopoti īpašās burtnīcās ar nosaukumu *Dažādu rakstu krājums* (Mag. 1830 II, 3; 1832 IV, 1; 1834 IV, 3; 1836 V, 3; 1839 VII, 1; 1844 VII, 2; 1844 VIII, 1; 1853 X, 2; 1856 XI, 1) neatšķirās saturā no naivajiem un dievbijīgajiem Latviešu Avīžu rakstiem. Izņēmums ir Mag. 1844 VIII, 2/3 G. Bitnera publicētās 2854 tautasdziesmas — «Latweefchu laufchu dfeefmas un fiņģes».

Literatūrvēsturei nozīmīgākais publicējums ir K. Napjerska latviešu literatūras bibliogrāfija *Chronologischer Conspect der Lettischen Literatur von 1587 bis 1830*. Mag. 1831 III, 2/3; 1831—1843: Mag. VII, 3; 1844—1855: Mag. 1858 XII, 1/2; 1856—1868 (A. Dēbnera kārtojumā): Mag. 1869 XIV, 3.

Nepievēršoties literatūrvēstures, etnogrāfijas, mitoloģijas un folkloras materiālu, kā arī dialektoloģijas apskatam, aplūkosim tikai veclatviešu rakstu valodas vēstures izpratnei nozīmīgos

1) rakstus gramatikas nozarē; skat. nodaļu: «Latviešu valodas gramatikas un aperējumi par fonētiku, morfoloģiju un sintaksi 19. gadsimta pirmajā pusē»;

2) rakstus leksikas nozarē; skat. nodaļā «G. Stendera vārdnīcas papildinājumi un labojumi»;

3) rakstus publicistikas stilu nozarē; skat. no-
daļu «Latviešu Avīzes»;

4) rakstus ortogrāfijas vēsturē.

Seit vēl tikai daži vārdi sakāmi par Benjamiņa Berg-
maņa darbu «Par latviešu valodas cilmi» — *Über den
Ursprung der lettischen Sprache*, kam veltīts vesels sējums
(Mag. 1838 VI 1—425).

B. Bergmaņa apcerējums *Par latviešu valodas cilmi* 19. gs.
pirmajā pusē ir plašākais vietējā literatūrā par baltu un slavu
valodas ģenētisko sakaru problēmu. Autors atzīst patstāvīgas
baltu valodu saimes eksistenci («indem ich einen lettisch=
litthauischen Urstamm anerkenne» 2) blakus slavu valodu
saimei, nenoliegdams abu saimju ciešo radniecību, bet gan to,
ka baltu valodas būtu cēlušās no slavu valodām. Viņa secinā-
jums: «Latviešu un lietuviešu [t. i., baltu, A. O.] pirmciltis
ilgāku laiku dzīvojušas sakaros ar slaviem — kopīgi iepazi-
nušās ar jaunām reālijām — apguvušas jaunas nodarbes —
kopīgi uztvērušas jaunus jēdzienus, līdz karš, nesaskaņas un
citi cēloņi tās tālākā gaitā šķīruši, kamēr viņu savstarpējā
valoda gadu tūkstošu gaitā ieguvusi tagadējo veidu» (419).

Šīs tezes pierādīšanai autors izmanto tā laika vēstures un
valodniecisko literatūru, kā arī sniedz rakstā latviešu folkloras
un latviešu valodas materiālus līdz ar vācu tulkojumu: glez-
nainus izteicienus, kam dažkārt frazeoloģismu raksturs
(65—76), 306 sakāmvārdus (76—109), 168 mīklas (109—129),
13 tautasdziesmas (Lettische Nationallieder) (129—140).

B. Bergmaņa apcerējuma galvenā daļa (no 168—419) balstās
(sk. 171—172) uz Fr. Bopa *Grammatica critica linguae
sanscritae* Berol. 1829 un viņa *Glossarium sanscritum*
Berol. 1830, kā arī uz Fr. Rozena *Radices sanscritae*
Berol. 1827 un G. H. Vilsona *Dictionary in Sanscrit and
English translated, amended, and enlarged from an original
compilation*. The second edition Calcutta 1732.

B. Bergmanis sniedz plašas salīdzināmās leksikas tabulas, kurās sastatīti sanskrita, grieķu, latīņu, krievu, lietuvišu un latviešu vārdi, lai rādītu to ģenētiskos sakarus.

Šai apcerējumā ir, protams, daudzas neprecizitātes etimoloģijas plāksnē, jo valodu etimoloģiskie sakari tanī laikā vēl nebija izpētīti; ir arī vairāki nekritiski materiālu patapinājumi (piem., par mitoloģiju 140—154, kur vairāk pseidomitoloģijas nekā īsteni latviskā). Taču darba nozīme paliek tā, ka rosinājusi turpmāk pētniekus sniegt latviešu valodas salīdzinājumu ar citām indoeiropiešu valodām.

*

«Kad 1824. gadā vācu mācītāji nodibina «Latviešu draugu biedrību latviešu valodas un literatūras kopšanai», G. Merķelis nosauc šo biedrību par veltu pūļu biedrību. Pēc gadiem sešdesmit latvieši paši ar saviem spēkiem tīri labi izkopšot ir savu valodu, ir literatūru.» (J. Niedre, 1953, 15.)

Toreiz par latviešu valodu kā zinātnisku domu ietērpšanas līdzekli vācieši vēl pat nedomāja, ar literatūru tika saprasta daiļliteratūra un lietiska satura apcerējumi. Bet, kad jaunaltrieši pievērsās šim jautājumam un pārmeta «Latviešu draugu biedrībai», ka tā savus rakstus izdodot gandrīz vienīgi vācu valodā un līdz ar to kalpo vācu kultūrai, šās biedrības prezidents A. Bilenšteins atbildes runā uz pārmetumiem 1875. gadā skaidri arī pateicis: «Pirmkārt latviešu valoda neesot zinātnīgi tik tālu izglītota, ka viņā varētu zinātnības lietas it saprotami pārspriest, un otrkārt L. draugu biedrībai neesot tā pārliecināšana, ka latviešu valoda panākšot pilnīgas kultūras valodas stāvokli, kāpēc tad arī viņa nevarot tik priedīgi strādāt pie latviešu valodas attīstīšanas kā citi, kam tāda pārliecināšana esot.» («Baltijas Vēstnesis», 1875, 51. nr. Citēts pēc D. Zemzares, 1961, 366.)

Kad nodibinās Rīgas Latviešu biedrības (1863) Zinību komisija un tās izdotie Rakstu krājumi (I, 1876 — XXIII, 1940),

kas pārņem latviešu ziņā latviešu filoloģijas kopšanu un attīstīšanu, Latviešu literārās biedrības un tās orgāna Magazīnu loma pēc būtības ir nospēlēta. Šā izdevuma vērtība savā laikā bija kā filoloģisku materiālu krājumam, bet tagad arī šis materiāls jau iestrādāts attiecīgo filoloģijas nozaru kapitālizdevumos — akadēmiķa J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā un K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā.

Valodnieciskā literatūra

Veclatviešu rakstu valodas nozīmīgākais devums fiksēts sava laika valodnieciskajā literatūrā — vārdnīcās un gramatikās. Tās, atskaitot A. Bīlenšteina Latviešu valodas gramatiku (I—II, 1863—1864), nepacēlās līdz zinātniskas literatūras līmenim, bet palika praktisko vajadzību didaktiskajos ietvaros.

Taču atsevišķos veclatviešu valodnieciskos rakstos un publikācijās vērojama kritisku attieksmi pret savu priekšteču devumu, un šī kritika ir ievērojami virzījusi uz priekšu pašu veclatviešu vārdnīcu un gramatiku attīstību.

19. gadsimta pirmās puses valodnieciskās literatūras, kas publicēta galvenokārt Latviešu literārās biedrības rakstu krājumos *Magazīnas*, galvenā iezīme ir G. Stendera vārdnīcu un gramatiku kritisks vērtējums un papildinājums, jaunu materiālu uzkrājums. Tā rezultātā veclatviešu valodnieciskā literatūra beidzas ar K. Ulmaņa un G. Bražes vārdnīcu (1872, 1880) un A. Bīlenšteina gramatikas (I—II, 1863—1864) publikācijām.

G. Stendera vārdnīcas papildinājumi un labojumi

«Vērtīgākās piezīmes, labojumus un papildinājumus G. Fr. Stendera 1789. g. vārdnīcām XIX gs. pirmajā pusē ir devuši Rubenes mācītājs Hristofors Harders (1747—1818) un Liepupes mācītājs latvietis Arnolds Velligs (1778—1864).

Velligs 1828. g. atsevišķā grāmatā izdeva Hardera atstāto rok-rakstu līdz ar saviem novērojumiem ar titulu — *Beiträge zur lettischen Sprachkunde*. Velligs grāmatas ievadā Harderu atzīst par labāko latviešu valodas zinātāju līdz tam laikam, kas nav pārāk pārspīlēti teikts, jo Harders tiešām spējis daudz ko labot un precizēt kā Stendera gramatikas, tā vārdnīcas izdevumā un, salīdzinot ar iepriekšējiem leksikogrāfiem, parāda dažkārt dziļāku latviešu vārdu nozīmju izpratni. Harderam atzīstami nopelni pirmo mācību grāmatu un Vidzemes kalendāra sagādē latviešiem. Kaut gan dzimis un mācījies Karaļaučos un Vidzemē darbā saistījies ar 1772. g., Harders tomēr latviešu valodu labi iemācījies un ierosinājis arī A. Velligu pievērsties latviešu gramatikas un leksikas studijām. Velligs cēlies no topošās Rīgas latviešu buržuāzijas, mācījies Rīgas licejā, kur tajā laikā darbojās vēsturnieks J. Broce, strādājis par mērnieku un 1809. g. beidzis teoloģijas studijas Tartū. Pēc sava amata un darbības loka Velligs vēlāk pieslejas vācu mācītāju — t. s. latviešu draugu grupai, rakstīdams populārus rakstus latviešiem. Jānožēlo, ka Harders nav kopā ar Velligu sagatavojis jaunu latviešu vārdnīcu.

Harders, pārskatot Stendera vārdnīcu, stingri nokritizējis mākslotus vai nelatviskus veidojumus, tāpat arī apvidus vārdu un formu pārņemšanu rakstu valodā XXIII. Harders ir pret Stendera vai citu vācu leksikogrāfu pašu darinātiem *akadēmijas*, *profesora* u. c. latviskiem nosaukumiem 112, pret aprakstošiem svešvārdu aizstājumiem ar savienojumu *Vāczemes* 5 vai citādi 9. Harders uzstājas pret tolaik ieviesušos terminu «nammaturrefchana», par ko labāks un latviskāks esot tautā vispār lietotais nosaukums «šaimneeziba» 81—82.

Velligs jau toreiz konstatē, ka daudzi Stendera par nedrošiem atzītie Elversā un Langes vārdi ir Vidzemē ļabi pazīstami XVI.

Lai nākamās latviešu valodas vārdnīcas vārdu krājumā būtu reģistrēti tiešām tautā ieviesušie vārdi, ko sameklēt nav viena

cilvēka spēkos, Harders ieteic valodas zinātājiem kopīgiem spēkiem uzsākt rūpīgi vākt vārdus, laiku pa laikam tos publicējot XXIII.» (D. Zemzare 1961, 200—202.)

H. Hardera aicinājumam bija savi panākumi. Seko šādas G. Stendera vārdnīcas labojumu un papildinājumu publikācijas:

1) Einige im Stenderſchen Lexicon nicht oder in anderer Bedeutung vorkommende Wörter und Redensarten. Von Wagner und Mützel. Mag. 1833 IV, 2 106—157.

2) Probe eines kleinen Beitrages zur kritischen Beleuchtung des Stenderschen lett. Wörterbuches vom verstorbenen Prediger zu Dahlen, J. E. Dingelstädt.. mitgetheilt von Napiersky. Mag. 1835 V, 1/2 133—143.

3) Der naturhistorische Theil in Stenders Lexicon, kritisch untersucht und berichtet von J. H. Kwall. Mag. 1872 XV, 1 73—86.

Faktiski arī viss pārējais Magazinās publicētais latviešu valodas leksikas materiāls (bibliogrāfiju skat. Mag. 1905 XX, 3, 283—285) un etimoloģiskie apcerējumi (bibliogrāfija turpat, 280—281) ir ierosinātā kolektīvā darba realizējums, kam liela nozīme 19.gs. otras puses latviešu vārdnīcu pilnveidošanā.

«Hardera un Velliga kritiskajām piezīmēm par Stendera vārdnīcām ir bijusi ievērojama loma arī pirmo latviešu valodnieku J. Alunāna un A. Kronvalda izaugsmē. A. Kronvalds savā Stendera vārdnīcas eksemplārā (Vārdnīca ar ierakstiem glabājas LPSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā: R. 4336.) ierakstījis Hardera un Velliga labojumus un papildinājumus. Blakus tiem atrodami arī A. Kronvalda darinātie vai ieviestie vārdi..

Arī Ulmaņa vārdnīcā siki iestrādāti Hardera un Velliga materiāli, izmantojot bez avotu uzrādījuma pat to doto frazeoloģiju, piem., Hardera teikums «kreewu ſweijneeki tahdu eſaru ar trim lohmahm ņemm zaur» 71. ir pārņemts Ulmaņa vārdnīcā 145. («Kreewu ſweineeki tahdu eſaru ar trim lohmeem ņem zauri».)» (D. Zemzare, 1061, 202—203.)

Savukārt lietderīgi piemināt H. Hardera un A. Velliga grāmatas recenzenta Brokhūzena (Mag. 1829 I 3 127—133) iebildumu pret H. Hardera iebildumu par apvidvārdu iekļaušanu vārdnīcās. Ja runa par normatīvām literārās valodas vārdnīcām, protams, tanīs apvidvārdiem vai nu nav vietas, vai tā arī nosacīta ļoti ierobežota. Turpretim pavisam citāda attieksme pret apvidvārdiem ir zinātniskās vārdnīcās, kas fiksē visus valodas dotumus. Un citādai tai jābūt arī laikmetā, kad literārā valoda vēl tikai veidojas. To tad arī atzīmējis Brokhūzens:

«Es gribētu apstrīdēt vai arī atzīt par nedrošu un nenoteiktu Hardera pamattezi, ka apvidvārdi nav uzņemami līdzās vispārlietojamiem. Ja par tīru apvidvārdu atzīts vārds izrādītos ļoti jauks un tīrprīgs, vai tad to vajadzētu no valodas krājuma izslēgt, tāpēc ka to Valmieras, Cēsu, Tukuma, Liepājas novadā nepazīst? Tādai valodai kā latviešu, kam pārmet nabadzību, nevar ieteikt stingri turēties pie etiķetes vai arī stūrgalvīgi aizstāvēt vecas tezes; tās biedrībā uzņemams katrs krietns jaunpniecējs, kas atzīstams par pašu zemes iemītnieku un dzimtas cilmes.» (133.)

K. Ulmaņa un G. Bražes latviešu vārdnīca (1872—1880)

Tāpat Magazīnās uzkrātais materiāls noderēja jaunas vārdnīcas izveidei. «Latviešu draugu biedrība» 19. gs. vidū vārdnīcas materiālus nodeva šās biedrības biedram latvietim Dr. J. Bāram sagatavošanai publicēšanai, bet 1860. gadā J. Bārs no šā darba atsakās (sk. D. Zemzare, 1961, 333). Ar 1861. gadu minēto darbu veic šās biedrības biedrs latviešu mācītājs un rakstnieks J. Neikens, bet pēc viņa nāves 1868. gadā darbu uzņemas vācu mācītājs K. Ulmanis, pa-beidz un 1872. gadā izdod vārdnīcu *Lettisches Wörterbuch*.

Erster Theil. Lettisch=deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann.

«Leksikas materiālus, izziņas, paskaidrojumus vārdnīcai iesūtījuši arī daudzi latviešu skolotāji un Valkas un Irlavas skolotāju semināra audzēkņi, kā arī latviešu kultūras darbinieks A. Kronvalds. Kā Kronvalds nav pieminēts vārdnīcas priekšvārdos, tā Neikens nav atzīmēts kā autors blakus Ulmanim, lai nesamazinātos vācu mācītāju nopelni jaunas vārdnīcas sagādē.» (D. Zemzare, 1961, 333.)

Taču šās vārdnīcas lomu objektīvi samazināja pašu jaunlatviešu darbs un tanī pašā 1872. gadā viņu izdotā *Krievu=latviešu=vācu vārdnīce* izdota no Tautas apgaismošanas ministrijas. Šai vārdnīcā ap 37 000 vārdu, kamēr K. Ulmaņa vārdnīcā ap 20 000.

Arī K. Ulmaņa vārdnīcas otru, latviski vācisko daļu, ko sagatavoja G. Braže un izdeva 1880. gadā — *Lettisches Wörterbuch* von Ulmann und Brasche, — nevar uzlūkot par sasniegumu latviešu leksikogrāfijā, lai gan vārdnīcā fiksēti ap 35 000 vārdu.

«Šai apmēros šķietami plašajai vārdnīcai latviešu leksikogrāfijas attīstībā bijusi maza nozīme, un tā jau savā iznākšanas laikā uzskatīta par novecojušos. Tā latvietis A. Pētersons, vārdnīcu recenzējot, *Baltijas Zemkopja* 1880. g. 36. nr. raksta, ka tā atstāj ... *iespaidu, it kā kad latviešu valoda arvien vairāk atpakaļ ietu, bet ne attīstītos un uzplauktu ... Kad atņemtum ... (...kādu simtu) jaunlaiku vārdu nost, tad vārdnīce izskatītos tāda, kāda priekš 50 gadiem...* Arī šo simt jaunlaiku vārdu savākums nav ne Ulmaņa, ne Bražes nopelns, bet tos vārdnīcas pirmajai daļai bija devis galvenokārt latviešu skolotājs A. Kronvalds.

Vārdnīca uzskatāma par vārdu krājumu, kā to pareizi nosaucis *Dienas Lapas* recenzents (*No Melnciema, Druskas par latviešu valodu. Dienas Lapa*, 1887, 45. nr.). Tur ir reģistrēti Dienvidkurzemei raksturīgi vārdi.. u. c. Vērtīgāk būtu, ja

Braže būtu savācis un izdevis plašu Dienvidkurzemes apvidus vārdu vārdnīcu.» (D. Zemzare, 1961, 368.)

K. Ulmaņa un G. Bražes latviski vāciskā vārdnīca labi ilustrē veclatviešu rakstu valodas vārdu krājuma nabadzību. Dažādu reāliju nosaukšanai, it sevišķi abstraktu jēdzienu izteikšanai, kā arī speciālu terminu vietā lietoti vieni un tie paši vārdi vai arī vārdkopas, kuru komponenti ir vieni un tie paši vārdi. Tādā kārtā sastopam vārdnīcā vārdu *būšana* vairāk nekā 550 leksiskās vienībās, *turēt* — 275 vienībās, *lieks* — ap 200, *taisīt* (t. i., *aptaisīt*, *notaisīt*, *pietaisīt*) — vairāk nekā 150, *vīze* — ap 150, *skunste* — ap 100, *izdabūt* — ap 100, *ērmīgs* — ap 70, *skāde* — ap 70, *virstroka* — ap 30 utt. Piemēri:

būšana: «ehrmīga oder dihwaina buhčhana» — Abenteuerlichkeit 5 (*avantūrisms*), «waljts buhčhana bej waldineeka» — Anarchie 36 (*anarhija*), «nemahzita buhčhana», «garīga tumšība», «breefmīgs prahts» — Barbarei 97 (*barbarisms*), «raktuwu buhčhana» — Bergweſen 120 (*kalnrūpniecība*), «pee kahdas buhčhanas lihdſ buht...» ſich woranbetheiligen, betheiligen 129 (*piedalīties*), «ta nauda, ko waijaga, kahdu buhčhanu kohpjoht» — Betriebscapital 130 (*apgrozāmais kapitāls*), «ta leeta jeb buhčhana, kuņas pehz zilweks ko dara» — Beweggrund 133 (*iemesls, cēlonis, nolūks*), «(kahdas leetas, kahda darba) buhčhanas iſteikſchana» — Charakteriſtik 171 (*raksturojums*), «ahrīga gohdīga buhčhana» — Decorum 187 (*pieklājība*);

turēt:

«wakariņas ehjt oder tureht» — pie Abend 4 (*vakariņot*),
«deewakalpoſchānu neturehs» — pie abſjagen 15 (*d. atlikt*),
«zeenā oder gohdā tureht» — pie achten 25 (*necienīt, negodāt*),
«pahtarus ſkaitiht oder tureht» — pie Andacht 37 (*pātarot*),
«par pateeſu, par pilnu oder riktigu atjht oder noteikt,

- tureht» — pie anerkennen 38 (*atzit par p.*),
 «naidu tureht» — pie anfeinden 39 (*ienist*),
 «tureht» (ari: «dohmaht», «peeņemt») — annehmen 47 (*pieņemt*),
 «zik dahrgu tu turi ņawu darbu» — pie anņchlagen 50 (*vērtēt*),
 «netureht par pilnu», «nizinaht» — pie anņehen 51 (*nicināt*),
 «ohtru eefkatih̄t par — oder tureht par» — pie anņehen 51 (*ieskatīt par*),
 «tahdas dohmas turedami» — pie Anņicht 52 (*tā domādami*),
 «jakti tureht», «mediht» — pie anņtellen 54 (*medīt*),
 «leekas zeribas tureht» — pie bauen 99 (*cerēt*),
 «leelas dohmas no kahdas leetas tureht» — pie Begriff 107 (*augsti vērtēt*),
 «ko par ņinamu leetu tureht» — pie bekannt 113 (*pazīstams*),
 «ņawâ warâ oder waldiņchanâ tureht» — pie bejitzēn 125 (*būt ipašumā*),
 «klaht buht», «ari ņawu daļu tureht» — pie betheiligen 129 (*piedalities*),
 «ohtru par labaku par ziteem tureht» — pie bevorzugen 132 (*dot priekšroku, atzit par labāku, vērtēt augstāk*),
 «klaijâ laukâ to nakts=wakti lehģerî tureht» — bivouakieren 141 (*apsargāt, stāvēt postenī*),
 «kahdu leetu uģ tirgu weģt, pahrdohdamu tureht» — pie bringen 158 (*vest pārdot*),
 «ņawâ paņcha paehnē dģihwoht», «ņawu pakrehģli tureht» — pie Dach 181 (*dzīvot savā namā*),
 «no tewis turu ņawu dģihwibu» — pie danken 183 (*par savu dzīvību man jāpateicas tev*),
 «preezigu prahtu tureht» — pie Ding 195 (*būt labā omā*),
 «zitu prahtu tureht» — diņņentiren 196 (*citādi domāt*),
 «augģti ņchehlģirdģs, kas ihģtu gohda ņirdi tur» — edelherģig 217 (*augstsirdģs*),
 «kas tikai par ņawu labumu ween ruhpas tur» — egoiģtiģch 217 (*egoistisks*),

- «weenadu prahtu tureht» — pie einerlei 224 (*būt vienprātīgiem*),
- «ta mihleštiba, ko wiņi weens uļ ohtru oder zits uļ zitu ņirdi tur» — pie gegenfeitig 323 (*savstarpīga mileštiba*),
- «par labu tureht» — geruhen 336 (*labpatikties*),
- «wiņņch tureja leelu weeņibu» — pie Gejellņchaft 339 (*sarikot viesības*),
- «par ko nebehdaht oder behdas netureht», «neruhpetees» — pie grau 357 (*nebēdāt, nerūpēties*),
- «naidu pret ohtru tureht» — pie grollen 360 (*būt naidā*),
- «ko par labu atraņt oder tureht» — pie gut 365 (*par labu atzīt*),
- «labu ņirdi tureht, labņirdigs buht» — pie Herz 398 utt.,

lieks:

- «leeka tiziba», «leekas tizibas pilns» — Aberglaube, abergläubig 5 (*māņticiba, māņticīgs*),
- «ar leekahm ņohliņchanahm oder ar leekahm eeteikņchanahm no ohtra ko iņwilt» — abņchwindeln 18 (*izwilt, izkrāpt, izmānit, noblēdit*),
- «pa leeku zeļu, no zeļa nohņt» — abwegs 22 (*noklist no ceļa, nomaldities*),
- «leeku zeribu pohņtiņchana», «leeku zeribu iņņuņchana» — Enttāuņchung 247 (*vilšanās*),
- «leekas ruhpas, leekas eedohmas», «weltigas raiņes» — Grille 359 (*untums, divainas iedomas, gražošanās*),
- «leeka eezereņchanahs», «leeka zeriba» — Illuņion 422 (*ilūzijas*),
- «leeka ņkunņte, ņkohla, pahrak ņkunņtiga iņtaiņiņchana; leeka gudroņchana» — Künņtelei 469 (*samākslojums, mākslotība*),
- «leeks darbs, waļas darbs (ko wehl beņ ta ihņtena darba ņtrahda)» — Nebenarbeit 538 (*blakus darbs*),

- «leeka eenahkŕchana, pahraki peļņi» — Nebeneinkünfte 539
(papildienākumi, blakus ienākumi),
 «leeks gudrineeks» — Sophist 657 (*sofists*),
 «leeks eemeļs», «leeka iŕruna» — Vorwand 751 (*iegansts, izruna, aizbildināšanās*),

aptaisīt, notaisīt, pietaisīt:

- «ar ŕchohgu oder ŕehtu aptaiŕiht, zaur ŕchohgu atŕchŕirt» —
 abhāgen 8 (*nožogot*),
 «ar affaltu notaiŕiht, aptaiŕiht, noklaht» — asphaltiren 63
(asfaltēt),
 «ar rahmjeem aptaiŕiht, rahmjus aplikt ap» — berahmen 118
(ierāmēt, ietvarot, ielogatot),
 «ar ŕukuru aptaiŕiht» — candiren 169 (*ieçukurot*),
 «ar wadmalu, ar drahnahm u.t.j.pr. aptaiŕiht, appuŕch-
 koht» — drapiren 200 (*drapēt*) u. tml.,
 «pehŕ pohrmes notaiŕiht» — abformen 6 (*ŕormēt*),
 «melnu notaiŕiht; par ŕliktu notaiŕiht, apmeloh, aprunaht» —
 anŕchwārzen 51 (*nomelnot*),
 «apaļu notaiŕiht» — arrondiren 62 (*noapaļot*),
 «noŕpreeŕt, notaiŕiht» — decretiren 187 (*dekretēt*),
 «zeeti notaiŕihts oder nolikts, gaiŕchs, zeets» — ŕtrikt 679
(stingers, noteikts),
 «peetaiŕiht» — anheften 43 (*piestiprināt*),
 «ŕchepti peetaiŕiht» — anŕchāften 49 (*piepelnit*),
 «zeeti ar naglahm peetaiŕihts oder peeŕiŕts» — nagelfeŕt 534
(pienaglots, neizkustināms) u. tml.,

vize:

- «wiŕādā wihŕē, beŕ iŕrunas, uŕ wiŕadu wihŕi» — absolut 18
(absolūts),
 «wihŕes wahrds» — Adverb 28 (*adverbs, apstākļa vārds*) un
 Beŕchaffenhaitswort 121 (*īpaŕibas vārds*),
 «uŕ ahpja wihŕi» — affenartig 28 (*pērtiķveidīgs*),

- «uſ ſchkuhna wihji ahtrumâ uſzelta maſa ehka, ihpaſchi
 ſaldateem par kohrteli» — Baracke 97 (*baraka*),
 «nekahdâ wihjê» — behüte 108 (*nekādā gadijumā*),
 «labakâ wihjê» — beſtens 127 (*vislabāk*),
 «uſ luhgſchanas wihji» — bittlich 141 (*lūdzoši*),
 «plati, uſ krekla wihji iſſchuhti nahtnu ſwahrki, wairak
 ſtrahdneeku apgehrbs» (arī: «wirskrekls») — Blouje 146
 (*blūze*),
 «grahmatu rakſtiſchanas wihje» — Briefſtil 158 (*vēstuſu
 stils*),
 «djeeſmu taiſiſchanas wihje» — Dichtungsart 192 (*dzejās
 stils*) u. tml.,

skunste:

- «ehdeenu ſataiſiſchanas oder ſarikteſchanas ſiņa oder
 ſkunſte» — Anrichtkunſt 48 (*servējuma māka*),
 «apteekera ſinaſchana oder ſkunſte» — Apothekerkunſt 59
 (*farmakoloģija*),
 «pee buhweſchanas ſkunſtes oder ſinaſchanas peederigs» —
 architectoniſch 60 (*arhitektonisks*),
 «buhwes ſkunſte» — Baukunſt 100 (*arhitektūra, celtniecība*),
 «runaſchanas ſkunſte» — Beredſamkeit 118 (*runas dāvanas,
 daiſrunība, runīgums*),
 «mahleſchanas, biſchu jeb tehlu iſtaiſiſchanas ſkunſtes» —
 die bildenden Künſte, pie bildend 137 (*tēlotājas mākslas*),
 «ſkunſtes mihletajs, ſkunſtes draugs (kas kahdu ſkunſti gan
 proht, bet ar wiņu ſawu peļņu nedjen)» — Dilettant 195
 (*diletants*) u. tml.,

izdabūt:

- «zaur baidiſchanu no ohtra ko ijdabuht oder ijlupt» —
 abängiten 1 (*ſantažēt, izspiest*),
 «ar drauwahm, ar draudeſchanu no ohtra ko ijdabuht, iſplehjt,
 iſraut» — abdrohen 4 (*ſantažēt, izspiest*), sal. abgaukeln 7,
 abkeifen 10, abrechten 14, abſchäkern 15. abzwingen 24,

- «ohtram oder no ohtra ko noandeleht, ar kauleſchanohs ko iſdabuht» — abfeilſchen 6 (*nokaulēt*),
 «no ohtra ko wineht, no ohtra ko iſdabuht» — abgewinnen 8 (*iegūt, atkarot*),
 «ar liſchķeſchanu ko iſdabuht» (arī: «no ohtra ko iſliſchķeht») — abſchleichen 16, ſal. abſchreien 17, abwimmern 23, auswirken 93,
 «iſdabuht zaur» — durchkriegen 209 (*izcīnīt*) u. tml.,

ērmīgs:

- «ehrmīgs oder dihwains notikums, bails notikums» — Abenteurer 5 (*piedzīvojums, dēka*),
 «ehrmīgs, dihwains» — abenteuerlich 5 (*dēkains, avantūristisks*),
 «klaijons, ehrmīgs oder dihwains laimes mekletajs» — Abenteurer 5 (*dēkainis, avantūrists*),
 «ehrmīgs, ehρμοhts» — affectirt 28 (*aſektēts, klīrigs, mākslots*),
 «ſweſchahds, ehrmīgs» — auffallend 67 (*uzkrītošs*),
 «ſweſchahds, ehrmīgs, dihwains» — ſonderbar, pie beſonder 125 (*savāds, neparasts, divains*),
 «ehrmīgs, ſmeekligs» — drollig 202 (*jocīgs, amizants, komisks, uzjautriņošs, smieklīgs*),
 «ehrmīgs zilweks, ehrms, greiſjons, auch wohl ſohbugals» — Eulenſpiegel 266 («*pūcspieģelis*») u. tml.,

ſkāde:

- «ſkahde, truhkums» — ſchädigung, pie Abbruch 3,
 «ſkahdi dariht» — (ſchaden) anrichten 48 (*sagādāt zaudējumu*),
 «ohtram truhkumu dariht, par ſkahdi buht» — Einem Eintrag 234 thun (*kaitēt kādam*),
 «ohtram, daudſ maſ to ſkahdi atlihdſinajoht, ko atņemt» — expropriieren 268 (*ekspropriēt*) u. tml.

Latviešu valodas praktiskās gramatikas un
apcerējumi par fonētiku, morfoloģiju un
sintaksi

Starplaikā starp G. Stendera gramatiku (1761, 1788²) un A. Bilenšteina gramatiku (1863, 1866) publicējumiem nav nozīmīgu pētījumu, lai gan arī G. Stendera gramatika, runājot par tīri valodniecisko pētīšanu A. Augstkalna vārdiem, ir tikai «jauns paplašināts materiālu krājums» (1934a, 17), ko gan «savācis patstāvīgs spēcīgs gars» (turpat), bet kas citādi «kvalitatīvi jauna, salīdzinot ar Adolfiju, neienes» (turpat).

Visumā tas pats sakāms par G. Stendera pēcniekiem latviešu gramatikas laukā: H. Harderu, O. Rozenbergeru un H. Heselbergu, kas publicējuši atsevišķas grāmatas, kā arī par tiem mācītājiem, kas publicējuši Magazīnās atsevišķus rakstus kā labojumus un papildinājumus G. Stendera gramatikai vai arī devuši apcerējumus par valodu citā sakarā.

H. Harders (1774—1818) izdevis piezīmes un papildinājumus G. Stendera gramatikai *Anmerkungen und Zusätze zu der neuen lettischen Grammatik des Herrn Probst Stender*.. Papendorf 1790. Otrs, papildināts izdevums Jelgavā 1809. Kā jau atzīmējis A. Augstkalns, «Harders ir pirmais, kas gramatiskos pētījumos salīdzina latviešu valodu ar leišu valodu» (1934a, 18). «Laikam sava lielā kriticisma dēļ ticis ļoti cieņnīts, bet maz ko atstājis.» (Turpat.)

Atzīmējami arī vairāku mācītāju raksti Magazīnās kā piezīmes, labojumi vai papildinājumi tieši G. Stendera gramatikai:

- 1) *Anmerkungen zu Stenders lettischer Grammatik*. Mag. 1829 II 1, 1—29, ko uzrakstījuši Šulcs, Birzgaļs mācītājs, Mīlihs, Blīdenes mācītājs, Vāgners, Neretas mācītājs, Krons, Lielvārdes mācītājs, un Neanders, Kursīšu mācītājs, sniedzami piezīmes pie G. Stendera gramatikas 1.—114. paragrāfiem.

Turpinājums Mag. 1830 II 2, 1—30, ko uzrakstījuši Sulcs, Mīlihs, Vāgners, Neanders.

- 2) Bemerkungen zur lettischen Grammatik Stenders, Mag. 1831 III 1, 1—79, ko uzrakstījis K. Ulmanis.

Virknei citu rakstu Magazīnās par latviešu valodas gramatikas jautājumiem, tāpat kā H. Hardera un iepriekš minēto autoru piezīmēm, kā arī O. Rozenbergera un H. Heselberga gramatikām vēsturiskā nozīme tā, ka tika uzkrāts pietiekami plašs kritisks materiāls, ko varēja izmantot 19. gs. otrā pusē A. Bīlenšteins savās gramatikās, kas ir augstākais sasniegums veclatviešu gramatiku sērijā un ko izmantoja vēlāk arī citi autori.

No šīs rakstu virknes Magazīnās minami par fonētiku: K. Hūgenbergers, Mag. 1839 I 2, 32—45; D. Vents, Mag. 1833 IV 2, 208—212; G. Bitners, Mag. 1847 IX 1, 3—20; G. Bārs, Mag. 1847 IX 1, 21—48; M. Vilumsons, Mag. 1860 XII 3, 1—11; A. Bīlenšteins, Mag. 1860 XII 3, 13—34; P. Krumbergs, Mag. 1873 XV 2, 54—64 un 65—70; A. Bīlenšteins, Mag. 1874 XV 3, 29—35; K. Millers, Mag. 1874 XV 3, 36—47; K. Linde, Mag. 1881 XVI 2, 43—56; P. Krumbergs, Mag. 1881 XVI 2, 57—86; Kr. Barons, Mag. 1896 XIX 4, 282—287; J. Neilands, Mag. 1897 XX 1, 1—13.

Raksti par morfoloģiju: Launics, Mag. 1830 II 2, 30—47; K. Hūgenbergers, Mag. 1830 II 2, 47—65, 66—84, 84—100; O. Rozenbergers, Mag. 1848 IX 2, VIII 331.

Raksti par sintaksi: K. Napjerskis, Mag. 1828 I 1, 22—27; Mag. 1830 II 2, 174—182; Ageluts, Mag. 1828 I 1, 76—80; K. Kibers, Mag. 1830 II 2, 122—156; H. Treijs, Mag. 1830 II 2, 156—162; H. Katerfelds, Mag. 1833 IV 2, 1—8; O. Rozenbergers, Mag. 1852 X 1, 1—124.

Bez tam ar gramatiku saistās virkne rakstu par ortogrāfiju: Mag. I 1, 12—22; IV 2, 166—168, 169—207,

212—214, 215—250; V 1/2, 128—133; XII 3, 1—11, 13—34; XV 3, 23—28; XIX 2, 29—35.

B. Bergmanis Mag. 1838 VI 1—425 apcerējis latviešu valodas cilmi.

No minētajiem rakstiem fonētikā ievērojami tie, kas apcer intonācijas (P. Krumbergs, J. Neilands u. c.), jo tās agrāko laiku gramatikās vai nu nebija pamanītas, vai arī atstātas novārtā. Skat. šās nodaļas nobeigumā par minētajiem rakstiem.

Morfoloģijā bez O. Rozenbergera Latviešu valodas formu mācības u. c. rakstiem, ko aplūkosim īpaši, nozīmīgākie ir K. Hūgenbergera apcerējumi par adverbiem, prepozīcijām un konjunkcijām.

Sintaksē, neskaitot O. Rozenbergera darbu, ko arī aplūkosim īpaši, apcerējumu maz un arī to nozīme nav izceļama.

Ortogrāfijas nozarē minams G. Bāra raksts kā labi motivēts ierosinājums pārejai uz jauno ortogrāfiju.

O. Rozenbergers (1769—1856), no 1804. gada Tartu universitātes latviešu valodas lektors, latviešu valodas gramatikas jautājumus apcerējis darbos:

Flectionen Tabellen für die lettischen Verba.. Mitau 1808;

Formenlehre der lettischen Sprache.. Mitau 1830;

Das lettische Verbum.. Dorpat 1843;

Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung..

Mitau 1848;

Der lettischen Grammatik zweiter Theil, Syntax.. Mitau 1852.

Par O. Rozenbergera Latviešu valodas formu mācību (1830) plašu recenziju uzrakstījis O. G. Girgensons Mag. 1831 III 1, 141—240.

Recenziju viņš iesāk ar to, ka kopš 1808. gada, kad iznākušas Latviešu verbu fleksijas tabulas, Rozenbergera vārdu

parasts minēt rindā aiz Adolfi, Stendera un Hardera un ka Rozenbergera gramatika gaidīt gaidīta. Taču šī gramatika savās atsevišķajās daļās nav brīva no aizspriedumiem un maldiem, kas daļēji nāk no agrākajiem autoriem, daļēji no tam, ka autors dzīvo nelatviskā vidē (Tartū starp igauņiem) (sk. 143). Recenzenta nolūks esot norādīt uz kļūdām un trūkumiem, kas novēršami otrā izdevumā (sk. 144). Tiešām, pēc astoņpadsmit gadiem otrs izdevums arī iznāca.

Lai gan recenzents sniedz daudz derīga, taču pats nav kompetents daudzos no tiem latviešu valodas jautājumiem, kas apgaismoti O. Rozenbergera gramatikā un ko pats skāris recenzijā.

Izsekosim līdz ar rezententu O. Rozenbergera *Latviešu valodas formu mācībai*. Gramatikā divas daļas un pielikums. Pirmā daļa *Par burtiem un to izrunu* (1.—28. §), otra daļa *Formu mācība* (29.—143. §), pielikums *Par ortogrāfiju un ortogrāfiskām zīmēm* (144.—159. §). Recenzents nepelnīti pārmet (147) autoram jauninājumu tai ziņā, ka īpašā pielikumā apcerēta ortogrāfija un ka tā nav dota pēc tradīcijas kopā ar burtu un to izrunas apskatu.

Sakarā ar to, ka O. Rozenbergers skaņu izrunu salīdzina ne tikai ar vācu, bet arī ar krievu valodu, recenzents prasa plašākus salīdzinājumus — arī ar gotu valodu, slavu dialektiem, lībiešu vai somu valodu (146) — un ieminas par rakstībā sarežģīto burtu aizstāšanu ar atbilstošām krievu «lasāmzīmēm» (Lesezeichen): з, с, ж, ш, ч, kuru uzņemšanu latviešu alfabētā vēloties vairāki (151).

O. Rozenbergers saklausījis intonāciju starpību latviešu vārdos un 15. §-ā atzīmē vienu no tām kā vairāk grūstu (mehr geŕtoŕen), piem., buht, dehli, otru kā vairāk stieptu (mehr gehalten (geŕogen)), piem., puht, dehliis. Recenzents O. Girgensons savukārt konstatē (154), ka intonāciju ziņā dažos novados nav vienveidības.

Solis uz priekšu, salīdzinot ar iepriekšējām gramatikām, O. Rozenbergera darbā ir skaņu miju plašāks apskats, kas gan nosaukts par burtu miju (Von der Verwandlung der Buchstaben, 23.—28. §). Autors, ņemot vērā, ka virgulētās līdzskaņu burtu zīmes *g, k, l, n, r* sastopamas substantīvu paradigmās un liktas alfabētā, gribējis būt konsekvents un latviešu alfabētā ievietojis arī burtkopas *bj, mj, pj, nj* (1. §), uz ko droši vien pavedinājuši «čupu burti» — *įch, dįch, řch, tįch* un burtkopas *dį* atrašanās alfabētā.

Substantīvu apskatā O. Rozenbergers visumā seko iepriekšējo gramatiku autoru pēdās. Visspilgtāk to apliecina noteiktā (*tas, tā*) un nenoteiktā (*viens, viena*) artikula atzīšana, lai gan te jārunā, kā pareizi aizrāda O. Girgensons, tikai par norādāmiem vietniekvārdiem (158—160) un skaitleni (161).

Ievērota Hardera kritiskā piezīme, ka *ablativus localis* saucams vienkārši par *localis*, ko O. Girgensons ieteic saukt skaņā ar pārējo locījumu nosaukumiem par *lokatiou* (161).

Sakarā ar substantīvu atvasinājumu apskatu (49.—50. §) recenzents izsaka svarīgu piezīmi veclatviešu rakstu valodas leksikas un stila vērtējumā par atvasinājumiem ar *-šana* un *-ība*: «Kur vācietim trūkst latviska vārda abstraktam jēdzienam, tur viņš mēģinājis uzspiest vārdus ar *įchana* un *iba*, un līdz ar to grāmatu un kancelejas valodā to ir latvietim nesaprotams daudzums; cik šausmīgi latviešu valoda reizēm šādā kārtā tiek mocīta, liecina daudzi drukas darbi, kuros, piemēram, lasām usveįchana moraliįche Aufįührung vietā, eeweįchana to jaunu likkumu Einfųührung der neuen Geįetįe vietā» (170).

Adjektīvu apskatā (60.—67. §) iekļauti arī lokāmie divdabji (67. §). O. Rozenbergers aplam par nelokāmiem adjektīviem uzlūkojis adverbu *daudz* un *maz* (60. §). Taču par to nebūtu jābrīnās, jo pat «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā. I. Fonētikā un morfoloģijā» (Rīga 1959) tiem vēl nav atrasta stabila vieta un tie dēvēti gan par nenoteiktiem

skaitļa vārdiem un apstākļa vārdu homonīmiem (495) saistījumā ar substantīviem, gan par mēra apstākļa vārdiem (694) saistījumā ar verbiem.

O. Rozenbergers nav saskatījis vēl adjektīvu noteikto galotņu sistēmu, bet ieminējies tikai par emfatiskām galotnēm (62. un 63. §) vsk. un dsk. nominatīvā, dsk. ģenitīvā un vsk. akuzatīvā, bet ne pārējos locījumos.

Numerāļu apskatā (68.—78. §) iekļauti arī no numerāļiem atvasinātie adjektīvi ar *-āds* (73. §): weenahds, diwejahds, trejahds, abbejahds, ohtrahds un no *viens* atvasinātie pronomeni *neweens* un *ikweens* (75. §). Kārtas skaitleņi minēti ar nenoteikto galotni, arī *pirmais* vietā atrodam *pirms* (68. §). Gan atrodama piezīme par skaitleņu emfatisko galotni *-ais* (72. §). Pamata skaitleņiem salikteņi ar *-padsmīt* un *-desmit* atbilstošie kārtas skaitleņi doti kā vārdkopas: *pirms padeļmits* utt. un *ohtrs deļmits* utt. (68. §).

Pronomenu izklāsts (76.—88. §) daudz plašāks nekā G. Stendera gramatikā. Tie iedalīti divpadsmit grupās, ja par trīspadsmito neskaita «pronomenus ar emfatisko galotni *-ais*» (85. §). Šīs divpadsmit grupas ir: 1) personas pronomeni (76. §), 2) refleksīvie pronomeni (77. §), kuros ieskaitīti arī personas pronomenu ģenitīvformas, 3) pronomens *pats* (78. §), 4) jautājuma pronomens (79. §), 5) piederības (posesīvie) (80. §), 6) norādāmie (demonstratīvie) (81. §), 7) attieksmes (relatīvie) (82. §), 8) determinatīvie (83. §): *tas pats, tāds, kāds, tāds pats*, 9) reciprokie (84. §): *cits citam, cits citu, viens otru* utt., 10) kvalitatīvie (86. §): *kāds, tāds, šāds, kuŗāds, manāds, tavāds, savāds*, 11) nenoteiktie (indefinītie) (87. §): *kas, kāds, kurš* un 12) saliktie pronomeni (88. §) ar *ik-, kaut-, jeb-* un *ne-*, piem., *ikkuŗš, kautkas, jebkuŗš, nekas*.

Verbu analīze (89.—127. §), tāpat kā iepriekšējo gramatiku autoriem, arī O. Rozenbergeram sagādājusi lielākās grūtības. Par viņa nopelni atzīstams vienīgi pamatformu pareizs saskatījums (infinitīva, tagadnes un pagātnes

celms 107. §) un verbu iedalījums trīs konjugācijās tādā veidā, kas būtībā atbilst mūsdienu konjugāciju sistēmai (ar citu numerāciju): vienā konjugācijā (mūsdienu pirmajā, O. Rozenbergeram — trešajā) ieskaitīti visi pirmatnīgie verbi, kam nenoteiksmē, tagadnes un pagātnes celmā ir viena zilbe (122. §), otrā konjugācijā (mūsdienu otrajā, O. Rozenbergeram — pirmajā) ietilpst ar piedēkļiem atvasinātie verbi ar vienādu zilbju skaitu tagadnes un pagātnes celmā (120. §), trešajā konjugācijā (mūsdienu trešajā, O. Rozenbergeram — otrā) ietilpst ar piedēkļiem atvasinātie verbi, kam pagātnes celmā par vienu zilbi vairāk nekā tagadnes celmā (121. §).

Kā lielākos trūkumus jau O. Girgensons uzrādījis verbu izteiksmju jeb modu neizpratni. O. Rozenbergers māca, ka latviešu valodā esot tās pašas izteiksmes, kas vācu valodā (93. §), tātad indikatīvs, konjunktīvs un imperatīvs. Nav izdalīta atstāstāmā izteiksme, ko G. Stenders (164. §, 190. lpp.) saskatījis konjunktīva sintaksē un ko recenzents nosaucis par *modus referens* (182. un sek. lpp.). Tās vietā O. Rozenbergers runā par infinitīviem ar *-am* un *-ot* (96. §). Nav izdalīta arī vajadzības izteiksme, ko saskatījis jau G. Stenders (112. §) un nosaucis par *modus necessitatis*. Tās vietā O. Rozenbergers izdalījis gerundiju (98. §): indikatīva tagadnes trešās personas formu ar «augmenta zilbi» *ja-*, piem., *jařarga*.

Ļoti kļūdaina ir verbu fleksijas sistēma, uz ko norādījis jau O. Girgensons: «Jau Fleksijas tabulās daudzo laiku (*tempora*) apskatā negribot uzmācās jautājums: kur gan latvietis šādu laikus lietojis vai tādas personu galotnes? (piem.: *wiņņa eřřoti dohmajuři, wiņņi eřřořchi dohmajuři, wiņņas eřřořchas dohmajuřchas, wiņņi dohmařchořchi, wiņņas dohmařchořchas*). Šis pats jautājums uzmācas atkal visiem, kas ik dienas dzird valodu no latviešu mutes un kas tagad (gramatikā) lasa mācību par verbu.» (180.)

Recenzents pareizi norāda, ka precīzāki pētījumi nākotnē mācīs, ka latvieši laiku formas nosaka citādi nekā vācieši un ka līdz ar to laiku iedalījums un izkārtojums nākotnē būs cits nekā toreiz pieņemtais (191).

Balstoties uz tautas sarunvalodu, recenzents dibināti apšaubā O. Rozenbergera un iepriekšējo gramatiku autoru mācību par ciešāmās kārtas (pasīva) konstrukcijām: «Vai latvieši paši lieto šīs konstrukcijas?» (196). Tas jāizšķir turpmākiem pētījumiem (195). Recenzents ieteic pārbaudīt arī viņa doto latviešu verbu konjugēšanas paradigmu (199—233), kas, salīdzinot ar O. Rozenbergera un iepriekšējo gramatiku autoru paradigmām, tiešām ir daudz precīzāka.

Adverbu apcerei (128.—134. §), kā (236) aizrāda O. Ģirģensons, labojumi un papildinājumi iegūstami no K. Hūģenbergera apceres (Mag. 1830 II 2, 47—65), kurā, starp citu, arī konstatēts, ka latviešu valodā ir adverbji, ko lieto kā prepozīcijas (sk. Hūģenbergera rakstā 48—50).

Verbālos adverbis ar *-in* O. Rozenbergers aplam dēvējis par deminutīvinfinitīviem (97. §).

Arī prepozīciju apskatam (135.—140. §) labojumi un papildinājumi iegūstami K. Hūģenbergera apcerē (Mag. 1830 II 2, 66—84) un, kā aizrāda O. Ģirģensons (236), nākotnē gaidāms vēl pamatīgs latviešu prepozīciju pētījums: «Jo nevienā citā gramatikas daļā vācieši nav vairāk grēkojuši kā tanī, kas attiecas uz prepozīcijām; neskaitāmi ģermānismi viņu lietojumā ir vēl joprojām, un tie radījuši latviešos visdīvainākos pārpratumus» (236—237). Arī O. Rozenbergera apskats no šādiem ģermānismiem nav brīvs.

Beidzot arī saikļu jeb konjunkciju izklāsts (141. un 142. §) atrodams daudz plašāks K. Hūģenbergera rakstā (Mag. 1830 II 2, 84—100).

O. Rozenbergera Latviešu valodas formu mācības otra daļa beidzas ar interjekciju apskatu (143. §), pie kura O. Ģirģensons piemetina, ka interjektīvi lietojami vārdi tūlīt

nav iekļaujami interjekcijās (239), piem., lab riht, Deews palihdġ, no Deeva puffes, Deewam ſchehl, lai Deews paſarga u. c., it īpaši ne imperatīvi — apſchehlojees, ſteidġees u. c.

Grāmatas nobeigumā nelielais pielikums par ortogrāfiju un ortogrāfiskām zīmēm (144.—159. §) ievada tradīciju šķirt ortogrāfijas jautājumus no gramatikas izklāsta.

Kritika, kāda tika vērsta pret O. Rozenbergera *Latviešu valodas formu mācību* (1830), bijusi iedarbīga. Pēc astoņpadsmit gadiem publicētais otrs izdevums saucas *Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung* (1848) — *Latviešu valodas formu mācība jaunā apgaismojumā*, kurā nu ir 243 paragrāfi. Taču autors neseko O. Girgensonam, bet atradis citu paraugu.

Otrā izdevumā, kā no priekšvārda uzzinām, O. Rozenbergers sava apcerējuma izkārtojumu patapinājis no «kritiſchen Grammatik der Sanskrit-Sprache in kürzerer Fassung von Franz Bopp Berlin 1834» (VI lpp.): Raksts un izruna 1.—18. §, Labskaņas regulas (Wohllautsregeln) 27.—59. §, Saknes un prefiksi 60.—63. §, Nomens 64.—147. §, Verbs 148.—206. §, Vārdu darināšana 207.—218. §, Salikteņi 219.—228. § un Nelokāmie vārdi 229.—243. §.

Darbā vietumis, izmantojot F. Bopa materiālus, sniegti salīdzinājumi ar sanskrita (piem., 4, 8, 10, 11, 35 u. c.), grieķu (piem., 18 u. c.), latīņu (piem., 18 u. c.), lietuviešu (piem., 5, 18, 44 u. c.) valodu. O. Rozenbergers pat mēģinājis ieviest dažus sanskrita gramatikas terminus latviešu gramatikā. Tā vokālismā lietoti termini *guna* un *vridhi* (26. §), vārdu darināšanā *kritsuſiksi* un *taddhitasuſiksi* (207. §), salikteņos *bahuvrihi* (222. §).

Par šo pirmo mēģinājumu apcerēt latviešu valodas gramatikai salīdzināmā plāksnē (skat. priekšvārdu) tomēr jāsaka, ka tas ir pārāk vājš un nenozīmīgs, dažu paralēļu mehānisks sastatījums.

O. Rozenbergera gramatikas otrā daļā — sintaksē: *Der lettischen Grammatik zweiter Theil, Syntax*. Mitau 1852 — paragrāfu numerācija turpinās no 244. §-a sākot līdz 474. §-am beidzot.

Pēc H. Heselberga gramatikas (1841. gadā), kurā sintakse (vārdu saistījuma mācība — Wortfügung) aizņem tieši pusi no apjoma (71.—151. lpp.), O. Rozenbergera sintakse sniedz maz jauna.

O. Rozenbergers īsteni ir tikai papildinājis G. Stendera gramatikas sintakses daļu ar tiem materiāliem, kas publicēti *Magazīnās* un citur kā Hardera un Velliga piezīmes. Sintakses izveides principi O. Rozenbergeram tie paši, kas G. Stenderam — sintaksē tiek aplūkots pa vārdu šķirām vārdu formu lietojums. Rozenbergers iesāk ar verbu izlietojuma apskatu, kas aptver divas trešdaļas no grāmatas (86. lpp.), pārējo jautājumu — nomenu, numerāļu, pronomenu, nelokāmo vārdšķiru un vārdu kārtas — apskatam veltīta viena trešdaļa (86.—124. lpp.). Vienkāršo un salikto teikumu kvalitatīvā atšķirība ir apzināta, bet netiek apcerēta, jo, autora vārdiem runājot, «tautai, kas atrodas tik zemā izglītības līmenī, vienkāršā un saliktā teikuma šķiršana domu izteikšanai nav tik neatvairāma (nicht so dringend), ka būtu ieteicama» (244. §).

Kas blakus elementāru jautājumu izklāstam O. Rozenbergera darbā pelnī ievēriību, tas ir vairāku stilistikas jautājumu iekļāvums sintaksē. No tiem minami: deminutīvinfinitīvi, kā nosaukti verbālas cilmes adverbji ar *-in*, kurus lieto pie tās pašas saknes infinitīviem (279. §); verba elipse (387. un 388. §); verba nozīmes pastiprinājums (395. §), kur aplūkotas parādības, ko tagad saucam par konvariantiem un tautoloģiju; jautājums, apgalvojums, noliegums (396.—398. §); īpašvārdi daudzskaitlī (430. §); salīdzinājums pie adjektīva (431. un 432. §); adjektīvu divkāršojums (433. §); brīdinājums nelietot deminutīvus nevietā (438. §); ģenitīva lietošana (442.

un 443. §); akuzatīva lietošana (445. §); pronomenu *kas, tas, šis, pats, kāds, tāds* iesaistījumi teikumā (463. §) u. c.

Heinriha Heselberga *Lettische Sprachlehre* (Mitau 1841) radusies Latviešu literārās biedrības ierosinātā konkursa (sk. Mag. III 1) rezultātā kā vienīgais iesūtītais manuskripts, kas tad arī godalgots.

Ievadā autors apliecina latviešu valodas attīstības iespējas un piemetina: «Ja kādreiz latviešiem izdosies savā vidē izglītoties (aus sich hinauszubilden), t. i., nepadarot viņus par vāciešiem un neatraujot no savas valodas, tad šī valoda parādīs pilnīgas attīstības spēju.» (2. lpp.) Autors uzsver latviešu valodas bagātumu dabas novērojumu jomā, kurā tā pārspējot vienotru kultūras valodu, un iekšējo spēku attīstīties, paplašinoties ar salikteņiem un viegli darinot ar izskaņām jaunu vārdšķiru vārdus.

Patī gramatika tikai vietumis sniedz dažus precizējumus, salīdzinot ar G. Stendera gramatiku un O. Rozenbergera 1830. g. formu mācību. Atzīmējams, ka šai gramatikā pirmoreiz ieminas par refleksīviem substantīviem ar *-šanās*, kas jau iepriekš atklāti G. Bražes un H. Katerfelda rakstā Mag. 1833 IV 2, 4—8, pēc tam tos apcerējuši J. Zēbergs Mag. 1835 V, 1/2, 225—227 un Bārs Mag. 1847 IX 1, 49—69, kas apzinājies arī refleksīvos substantīvus ar *-(j)ies* un divdabjus ar *-damies*, kā arī A. Bilensteins Mag. 1856 XI 2, 31—51.

Atzīmējams vēl, ka Heselberga gramatikā debitīvs tiek dots tā sintētiskajā formā (ar prefiksu *jā-*), un vienīgi palīgverba *būt* paradigmā vēl atrodamas analītiskā debitīva (un vienīgi tās!) formas. Paradigmā (100. §) gan sajaukti laiki un modālās nianšes, uzdodot nākotnes konstrukciju *man buhs buht* par tagadni un kā nākotnes konstrukciju *man buhŕchoht buht*, kas gan ir nākotne, taču atstāstījuma un vajadzības izteiksmes sinkrētiska izpausme. Pareizi minēta analītiskā debitīva pagātnes forma *man bij buht*.

Vietumis izdarīti salīdzinājumi ar krievu valodu (piem., 101., 132., 137. u. c. §).

Morfoloģijas pielikumā (169. §) starp tanī laikā parastiem personu vārdiem minēti daudzi tādā formā, kādā 20. gadsimtā vairs nemaz vai gandrīz nemaz nav lietoti: Bindus (Benedikt), Beerants (Bernhard), Ģidders (Dejiderius), Tihžis (Dietrich), JohŃts (Justinus), Melķerts (Melchior), NeeĶe (Agnes), Meele (Amalia), Binne (Benigna), Birre (Brigitta), ĶehrĶte (Christina). Daži tamlīdzīgi vārdu pārveidojumi sastopami uzvārdos: Ķanders (Alexander), Balķers (Balthazar), Ehrmannis (Herrmann) u. c.

Sintakses daļa sniegta kā vārdšķiru lietojuma apskats. Vienīgi sākumā un nobeigumā ir specifiskāki sintakses jau-tājumi: subjekta un predikāta saistījums (171.—182. §) un vārdu kārtā teikumā (337.—353. §).

*

Latviešu valodas gramatikas un aperējumi par fonētiku, morfoloģiju un sintaksi 19. gadsimta pirmajā pusē īsteni uz-lūkojami par priekšdarbiem, uz kuru pamata 19. gadsimta sešdesmitajos gados varēja tikt izveidota pirmā latviešu valo-das zinātniskā gramatika A. Bīlenšteina apdarē. Tanī pirmo reizi latviešu valodas vārdi fiksēti ar divām intonācijām. Triju intonāciju saklausījums un aperējums rakstos parādās tikai 19. gs. 70-tajos gados.

Pirmais triju intonāciju novērotājs latviešu valodā un apce-rētājs ir P. Krumbergs rakstā *Nodaļa priekš latviešu gramatikas* (Mag. 1873 XV 2, 54—64). Viņš atzīmē: «Par balķeenu ņkaņu jeb tohni ņche peeminams, ka tas LatweeĶchu walodā pee katra weenkahrtiga un divkahrtiga balķeena trijās iĶĶchkirĶchanās rohnahs» (56. lpp.), cenšas šīs īpatnības aprakstīt, sniedz tabulu, no kuras šē pieliekam izrakstu:

I. Garais balŕeens (ah, ee, eh, ih, oh, uh).

1) abežigais tohnis	2) pakahpdams tohnis	3) kriřdams tohnis
řihme: —	řihme: ˘	řihme: ˘
Ahdams	˘ahbols n˘e (ihřten:n˘eh) nein	˘ahtri k˘a (ihřten:k˘ah) weřfen
Eewa	˘ohga k˘a (atmetams un rakřtams: k˘a, ihřten k˘ah)	˘ohtrs
ohla	˘ehdami	˘eekřch

kā arī raksta beigās dod vārdu sarakstu (58—64), izceļot tani vārdus, kas atšķiras intonācijas ziņā.

P. Krumbergs turpat tālāk izklāsta jaunās atziņas arī vāciski rakstā *Neue Darstellung der lett. Laut-Tonwandlung mit besonderer Berücksichtigung der Diphthongen* (Mag. 1873 XV 2, 65—70).

Nākamais autors, kas pievēršas triju intonāciju apskatam latviešu valodā, ir K. Linde rakstā *Einiges über die Reform der lett. Orthographie* (Mag. 1874 XV 3, 23—28). K. Linde raksta dažā ziņā pārprotami: «Die Vocale werden nicht nur kurz und lang, sondern auch gestoßen und gedehnt ausgesprochen.» (1874, 26). Stiepto intonāciju viņš sauc vienkārši «Länge der Vocale», ieteikdams to apzīmēt ar patskaņu dubultojumu (sk. 26), laužto sauc par «gestoßen» (27) un krītošo par «gedehnt» (27). Trešais triju intonāciju atzinējs ir J. Neilands ar rakstu *Einiges über die Aussprache lettischer Vocale und Diphthonge* (Mag. 1874 XV 3, 29—35).

Augusts Bīlenšteins (1826—1907)
veclatviešu rakstu valodas vēsturē

A. Bīlenšteina attieksme pret latviešu valodu

Augusts Bīlenšteins dzimis 1826. g. Jelgavā, uzaudzis Jaunauces mācītājmuižā, mācījies mājās un Pfortas ģimnāzijā (Naumburgas apvidū). Studējis teoloģiju Tērbatā un bijis vācu draudzes mācītājs Dobelē. Darbojies Latviešu liter. (draugu) biedrībā, kuras priekšsēdētājs bijis no 1864. g. līdz nāvei 1907. g.

Baltvācu attieksmi pret latviešu tautu un valodu raksturo fakts, ka minētā biedrība 1862. gadā bija izsludinājusi godalgu par tematu «Kādi ceļi ejami, lai tautas ģermanizēšanu veicinātu un ar to radušos ļaunumus novērstu».

A. Bīlenšteins «Latviešu Avīzēs» uzstājas ar polemiku pret «Pēterburgas Avīžu» jaunlatviešu idejām. Pēc «Pēterburgas Avīžu» slēgšanas A. Bīlenšteins Latviešu draugu biedrībā kādā runā 1865. g. 3. novembrī atzīmē, ka fakts, ka šīs avīzes vairs neiznāk, nenozīmē to rosinātās un atbalstītās cīņas izbeigšanos (sk. Dokumenti par «Pēterburgas Avīzēm», 1937, 273).

Par ko tad bija cīņa?

Kultūras plāksnē tā bija cīņa par izglītības apguvi dzimtajā valodā, par latviešu valodas izkopšanu līdzās citu lielo kultūrtautu valodām, lai latviešu valodā izteiktu visas tās pašas kultūrvērtības, ko izsaka citās valodās. Tam pretim stāv 1867. gada Latviešu draugu biedrības sapulcē A. Bīlenšteina izteiktā teze: «Būtu tīri trakums, kad gribētu cerēt, ka mēs latviešu valodas un rakstu garīgo spēku celsim vienā vērtē ar citu sen mācītu tautu rakstiem un valodām.» (M. Ārons, 1929, 268.)

A. Bīlenšteina cīņa izpaudās klaji arī pirmajos vispārīgajos latviešu dziesmu svētkos 1873. gadā un izraisīja polemisku

konfliktu starp A. Bīlenšteinu un jaunlatviešu ideologu A. Kronvaldu.

Arī zinātniskajos darbos A. Bīlenšteins neslēpj reakcionārās idejas. Viņa galvenie zinātniskie darbi ir latviešu valodniecības un etnogrāfijas nozarēs:

- 1) *Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt. Erster Teil. Die Laute. Die Wortbildung. Berlin 1863. Zweiter Teil. Die Wortbeugung. 1864.* (Latviešu valoda, savās skaņās un formās salīdzināta un izskaidrota.)
- 2) *Handbuch der lettischen Sprache. I Lettische Grammatik. Mitau 1863.* (Latviešu valodas rokas grāmata. I. Latviešu gramatika.)
- 3) *Die Elemente der lettischen Sprache. Mitau 1866.* (Latviešu valodas elementi.)
- 4) *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. 1892.* (Latviešu tautas un valodas robežas tagadnē un 13. gadsimtā.)
- 5) *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. I 1907, II 1918.* (Latviešu koka celtnes un koka rīki.)

A. Bīlenšteina «trīs gramatikas» ir reducējamās uz divām un dažkārt īsuma dēļ tās dēvē — vienu par lielo (Latviešu valoda..), kas ir zinātniska gramatika; otru par vidējo (Latviešu gramatika..), kas ir saīsināts zinātniskās gramatikas izdevums praktiskām vajadzībām, proti, tiem, kas cenšas nopietni apgūt latviešu valodu (kā tas uzsvērts priekšvārdā VIII un IX lpp.); trešo par mazo (Latviešu valodas elementi..), kas veltīta (sk. priekšvārdu) tiem veclatviešiem, kuriem nepatika iepriekšējo gramatiku zinātniskā ortogrāfija un latīniskais raksts. Tāpēc Latviešu valodas elementos restaurēts gotiskais raksts un vecā ortogrāfija. Šim mazajam izdevumam ir vairs tikai bibliogrāfiska nozīme. Kādreiz šī

grāmatiņa kalpojusi vācu mācītājiem, kūtriem nopietni mācīties un apgūt latviešu valodu, kas viņiem tomēr bija nepieciešama savu pienākumu veikšanai latviešu draudzēs.

A. Bilenšteina «vidējā» gramatikā lappušu malās ir norādes uz «lielās» gramatikas paragrāfiem, kur attiecīgie jautājumi iztirzāti plašāk. Tādā kārtā «vidējā» gramatika ir tikai «lielās» variants, ir pirmā praktiskā gramatika uz zinātniskiem pamatiem.

Latviešu gramatikas priekšvārdā A. Bilenšteins atzīmē (XIII lpp.), ka «daži, protams, apšaubīs, vai ir pūļu vērts un vajadzīgs vairs šodien kultivēt latviešu valodu un vairot latviešu literatūru; vai nebūtu mērķtiecīgāk darīt visu, lai nelielo latviešu sauciņu ģermanizētu un ar to uzmodinātu uz augstāku izglītību». Uz to A. Bilenšteins atbild, ka «tautas skolotājiem un vadītājiem ar tautu jārunā un jāraksta pareizi un skaisti» (XIII lpp.), bet turpat aizbildinās, ka viņa «lielākais darbs *Die lettische Sprache* izstrādāts neatkarīgi no nacionālajām kaislībām (abgesehen von allen Nationalitätsschwindeleien) un visām fantāzijām vai varas priekšrakstiem par pasaules vēstures gaitu. Šajā darbā apmierināta pētnieka dziņa, kurš studē arī ihtiozauru kaulus vai senizmirušu infuzoriju sugu gliemežnīcas, nemaz nevarēdams un arī negribēdams tās atkal atsaukt dzīvē...»

Latviešu valoda kā tāda tās formu, struktūras un rakstura dziļākā izpratnē uzlūkojama «ne vairs kā rupjas paverdzinātas tautiņas tumša idioma, bet gan kā līdzvērtīga visu laiku galvenajām kultūrvalodām». Tomēr ar savas literatūras saturu, ar savu darbu un vēstures vērti, ar sava stāvokļa ietekmi latviešu tauta līdz šim nav izcēlusies kā vara, kas drīkstētu just aicinājumu spēlēt lomu blakus citām kultūrtautām, arī tad ne, ja labvēlīgāks liktenis pamazām paceltu latviešu sociālo stāvokli un garīgo attīstību augstākā līmenī..

Viss darbosies uz to, lai latviešu tauta tuvotos vāciešiem.. (XIII—XV lpp.)

Tāpat savas Latviešu gramatikas priekšvārdā oponentams jaunlatviešiem, kas, skatīdami latviešu valodu attīstībā, vēroja to ne vairs kā «tumšu idiomu, bet gan kā līdzvērtīgu visu laiku galvenajām kultūrvalodām», A. Bīlenšteins nostājies faktiski pret latviešu literārās valodas attīstību. Viņš nebija ieinteresēts izkopt un attīstīt latviešu valodu, bet fiksēt tīri teorētiski to tanī attīstības līmenī, kādu tā bija sasniegusi kā dzimtļaužu valoda. Praktiski šāda attieksme pret latviešu valodu parādās viņa 1883. gadā tulkotajos tiesu likumos.

A. Bīlenšteina valodas prakses resp. valodas kultūras darbs sevišķi tiek kritizēts tieši sakarā ar viņa tulkojumu «Tiesas likumi no 20. nov. 1864 un tie vispārīgie nolikumi, kas tos jo pilnus dara. Iz krievu valodas pārtulkoti pēc Justicministerijas pavēles.» Spb., 1882, 653. lpp.

E. Peile šai sakarā manuskriptā «Materiāli latviešu juridiskās terminoloģijas vēsturei» (1963) raksta:

«Līdz 1889. gadam mācītāji bieži tulkoja likumus, jo viņus uzskatīja par labākiem latviešu valodas pratējiem. Dažādus likumus tulkojuši, piemēram, L. Depkins (1696), K. Grass (1764), H. Harders (1804, 1809), K. Vatsons (1818), H. Brokhūzens (1820, 1836), J. Bērents (1855), H. Dēbners (1860). Taču R. Šulca tulkoto «Likumu grāmatu priekš brīvvalstiem zemniekiem Krievu zemē» (1861) valdība neļāva laist pārdošanā nepareiza tulkojuma dēļ. Līdzīgu likteni piedzīvoja arī A. Bīlenšteina tulkotie «Tiesas likumi no 20. nov. 1864». Valdība uzdeva veikt šo darbu vēlreiz «Kurzemes guberņas prokurora biedram» Andrejam Stērstem. Viņa tulkoto «Tiesu ustavu...» pirmais izdevums iznāca 1889. gadā, bet otrais (divās grāmatās) — 1893. un 1894. gadā.» (5. lpp.)

«Jaunie latviešu juridiskie termini 1883. gadā sagādāja lielas nepatīkšanas izslavētām latviešu valodas pazinējam mācītājam A. Bīlenšteinam, kurš 1861. gadā bija saņēmis no Krievijas Zinātņu akadēmijas t. s. Demidova prēmiju par

latviešu valodas pētījumiem, bet par Krievijas 1864. g. likumu kopoījuma tulkojumu latviešu valodā — bargu kritiku un 650 lpp. biezās grāmatas izņemšanu no apgrozības. «Dienas Lapas» vārdiem runājot, Bilenšteins bija «stiprs gan šīs valodas teorētiskā, bet ne praktiskā prašanā», un bez tam «izrādījās, ka latviešu valodas pratējs nevar būt likumu tulks, ja tas reizē nav arī tieslietu pratējs»*. Pat «Baltijas Vēstnesis» savā redakcijas rakstā atzīmēja, ka Kurzemes zemnieku likumu grāmata pirms 65 gadiem tulkota daudz pareizāk, nekā tas izdevies Bilenšteina. «Toreiz tulkojums, kaut arī dažkārt neveiklā valodā, tomēr pareizi pasniedza likuma saturu un domas.»**

Sevišķi asi tulkojumu kritizē Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas priekšsēdētājs advokāts A. Vēbers: «Viņa [Bilenšteina] lietātā juridīgā terminoloģija nekam neder», jo tas «nav sapratis nedz krievu, nedz latviešu tiesu valodu. Dažreiz viņš mēģinājis radīt jaunus vārdus, bet bez vajadzības, tādēļ ka latviešu valodā jau bija vārdi priekš juridīga jēdziena apzīmēšanas.» Mūsdienu valodā «noziegums» Bilenšteina, kā jau mācītājam, ir «grēku darbs», «apsūdzētais» — «zem tiesas stāvošs cilvēks», «Senāta kasācijas departaments» — «Senāta iznīcināšanas nodaļa» utt.***

Šo Vēbera paša rediģētā avīzē «Balss» publicēto rakstu redzamā vietā, un kļūdas trekniem burtiem izceļot, pārdrūkā Māteru Juris savā «Tiesu Vēstnesī»****. Viņš jau sen karo pret «Lavīzi» («Latviešu Avīzēm») un tās atbalstītājas «Draugu biedrības» aprindām, bet Bilenšteins taču ir šīs bied-

---

* Latviešu draugu biedrība un Dr. A. Bilenšteins, «Dienas Lapa», 1890, 3. dec., Nr. 276. Paraksts: -s.

** Mācītājs A. Bilenšteins... «Baltijas Vēstnesis», 1883, 8. (20.) dec., Nr. 282.

*** A. Vēbers, «Likums par sodiem, kas uzliedzami no miera tiesnešiem» latviešu uzvalkā, «Balss», 1883, 7. (19.) dec., Nr. 49.

**** «Tiesu Vēstnesis», 1883, 16. dec., Nr. 11.

rības «prezidente»! Seko asa polemika starp Vēberu un Bilenšteinu.

Bilenšteina atbildē* skaidri izpaužas baltvācu mācītāju uzskati par latviešu valodu, «kas pēc savas dieva dotās dabas augusi un aug, ko prātīgs kopējs [lasi: mācītāji, E. P.] gan var kopt, bet ko vārdu fabrikants [lasi: agrāk jaunlatvieši un tagad to sekotāji, E. P.] steigšus un ar varu nevar izglītot.» Pieskaitīdams sevi pie tādiem, kas «no viszemākiem mātās, kāds ir tautas likums un gars, kāda viņas valoda», Bilenšteins pārmet Vēberam, ka tas «ar īsto latviešu tautu maz sagājies, bet vairāk ar tiem tādiem tautas locekļiem, kas savu valodu mākslīgi un ne dabīgi grib izkopt.» (4.—5. lpp.)

Turpmāko diskusiju** neaplūkoshim, jo skaidrs jau no sacītā, ka vācu mācītāji 19. gs. otrā pusē vairs nespēj būt latviešu literārās valodas attīstītāji un valodas kultūras kopēji. 1905. gada revolūcijas laikā A. Bilenšteins kā viens no aktīvākajiem Baltijas vācu reakcionārajiem politiķiem, apkarodams revolūciju, nostājas pilnīgi pret latviešu tautas politisku un kultūras progresu.

A. Bilenšteina latviešu valodas gramatika (1863, 1864)

Par A. Bilenšteina gramatiku savstarpējām attieksmēm un par paša A. Bilenšteina attieksmi pret latviešu valodu, kas izpaužas gramatikas priekšvārdos, runāts iepriekšējā nodaļā.

Kā atzīmējis A. Augstkalns, A. Bilenšteins «noslēdz svešnieku laikmetu latviešu valodas pētniecībā. Viņš ir arī pēdējais

---

* A. Bilenšteins, Atbilde Vidzemes hofhtiesas un Rīgas rātes advokātam A. Vēbera kgam. «Balss», 1884, 25. janv. (6. febr.), Nr. 4; «Latviešu Avīzes», 1884, Nr. 2.

** Sk. A. Vēbers, Cienītam «tiesas likumu» tulkam A. Bilenšteina kungam, «Balss», 1884, 3. (20. febr.), Nr. 6.

vidū starp diletantiem un praktiķiem pagātnē un zinātnes speciālistiem nākotnē. Pamatīgi izglītoti cilvēki — bet ne valodniecībā — viņš gan pūlējās pieslieties zinātniskai valodniecībai, bet tās progresam nespēja sekot — viņa mūžā izgādījās taisni visstraujākā valodniecības attīstība. Nevaram tam nekā pārnest, ka viņš uzsāka, piesliedamies Šleiheram pirmvalodas jautājumos. Šleiherš toreiz bija vadonis, un tiešām bez viņa leišu gramatikas grūti iedomāties Bīlenšteina latviešu gramatiku. Bet pats Šleiherš savās īsajās atsauksmēs rāda, ka Bīlenšteins nav darijis visu tā, kā toreizējais laikmets prasīja. Pieminēsim tikai smagu pārpratumu, kas vēl tagad nav izskausts no nezinātāju galvām. Bīlenšteins ir tas, kas izteicies, ka augšzemnieku izloksne esot skaņu ziņā senatnīgāka par vidusizloksni; tā esot bieži «uzglabājusi» «pamatskaņas» *a, i, u*, kur vidēniešiem ir citādas. Ar to viņš domā augšz. *a* no platā *e*, piem., palāks, dabasu tāvs, augšz. *i* no *ie* — dīvs, sīva, un augšz. *ū* no *uo* — dūt, rūka u.t.t., kur visur augšz. skaņas ir jaunāks vidienā uzglabāto vecāko pārveidojums. Tas ir pavisam nevēsturisks nepareizs secinājums no Šleihera tezes, ka indoeiropiešu pirmvalodā bijuši tikai trīs patskaņi *a, i, u*. Un, zināms, vēl daudz lielāka būtu palikusi plaisa starp Bīlenšteinu un Šleiheru, ja nebūtu pēdējā pāragrās nāves. Bīlenšteins arī pasteidzās abus (trešo, maziņo, tīri praktisko neminot) savas gramatikas apstrādājumus izlaist gandrīz reizē pašā savas darbības sākumā, un vēlāk pats maz ko piensies klāt valodniecībai, daudz vairāk citām zinātnēm. Valodnieciski speciāljautājumi un dialektoloģija apskatīta vēl grāmatā par latviešu tautas robežām *Die Grenzen des lettischen Volksstammes*, 1892, ar pirmo un pat vienīgo latviešu izlokšņu karti.» (A. Augstkalns, 1934a, 19—20.)

A. Bīlenšteins savā «Latviešu valodā» un «Latviešu gramatikā» realizējis jaunu latviešu ortogrāfijas sistēmu: sekojot G. Stendera rakstībai viņa vārdnīcā un Harderam, lietojis drukā latīņu burtus; atmests burts *h* kā garumzīme; izšķirtas

divas intonācijas — «grūstā», kas apzīmēta ar akūtu, un stieptā, kas apzīmēta ar cirkumfleksu, pie tam patskaņu garumi ar šīm intonāciju zīmēm norādīti kā saknēs, tā piedēkļu zilbēs un galotnēs, t. i., visur, kur runā ir gari patskaņi; diftongu *ie* un *uo* apzīmēšanai ieviestas jaunas zīmes: *i* un *ū* «grūsto» diftongu *iē* un *uô*, *ē* un *ō* stiepto diftongu *iē* un *uô* apzīmēšanai (sk. «Latv. gram.» XI lpp.).

Īsa patskaņa tautosilabiskā savienojumā ar plūdeni vai nāseni «grūstā» intonācija apzīmēta ar apostrofu (piem., zi'mds) (sk. Latv. gram. XI lpp.).

A. Bīlenšteins, ieviesdams konsekvenci patskaņu garuma apzīmēšanā, nav sapratis, ka lieka kļuvusi ortogrāfiskā tradīcija divkāršot līdzskani aiz īsa patskaņa saknes zilbē. Līdzskaņu divkāršojumi šādā pozīcijā paturēti.

A. Bīlenšteina ortogrāfijas jauninājumi nav skāruši šņāceņu apzīmējumu: atstāti čupu burti sch (=š), ŷch (=ž), tsch (=č), dŷch (=dž), lietoti ŷ (=z), z (=c) un w (=v).

Šo ortogrāfiju A. Bīlenšteins piemēro latviešu vārdiem arī citos savos rakstos, piem., *Die lettische Sprache und die christlichen Begriffe* (Mag. 1866 XIII 3, 27—48).

A. Bīlenšteina gramatikas apcere ir speciālas gramatiku vēstures, ne vispārīgas veclatviešu rakstu valodas apskata uzdevums. Atzīmējams tikai, ka viņa gramatika līdz 1922. gadam bija avots indoeiropiešu salīdzināmās valodniecības pētniekiem (sk. Konversācijas vārdnīca, II, 1908, 2199. lpp.), kad A. Bīlenšteina gramatiku aizstāja J. Endzelīna *Lettische Grammatik*. Tanī atrodam arī A. Bīlenšteina gramatikas valodniecisku izvērtējumu pa attiecīgiem paragrāfiem, kuros ir atsaucies vai kritiskas piezīmes par A. Bīlenšteina atzinumiem.

Vispārīgā sakarā vēl piezīmējams, ka A. Bīlenšteins uz Šleisheru atsaucas galvenokārt savas gramatikas morfoloģijas daļā, kā to norādījis arī pats A. Bīlenšteins (*Lettische Grammatik*, priekšvārda IX lpp.), bet sintaksē, arī pēc paša A. Bīlenšteina liecības, viņa paraugs bijusi Dr. G. Kurcija (*Curtius*)

grieķu skolas gramatika (3. izd. Prāgā 1857) un «neslēpjot jāatzīst, ka no turienes burtiski pārņemti daži definējumi un pat rēģulas, kas sintaksē viegli iespējams, jo psiholoģijas likumi, kas ir valodas pamatā, savā būtībā ir visām tautām vienādi» (IX lpp.).

Šāda nostādne, protams, tagad ir pārdzīvots aizspriedums. Tā nav varējusi veicināt patstāvīgu iedziļināšanos latviešu valodas materiālā. Sai ziņā A. Bilenšteina maz līdzējis arī jauna materiāla — proti, latviešu folkloras, sevišķi tautasdziesmu — iesaistījums apcerē, kam iepriekšējie latviešu valodas gramatiku autori bija pievērsušies tikai nejauši un garāmejojot.

Nobeigumā atzīmēsim J. Endzelīna kopvērtējumu par A. Bilenšteina valodniecisko darbu, kurš izteikts pirmajā latviešu Konversācijas vārdnīcā, II (1908, 2199), rakstā par latviešu valodu: «Bilenšteins ir studējis tā laika valodnieku rakstus un lūko atkarībā no to uzskatiem izskaidrot zinātniski arī latviešu valodas parādības, bet, nebūdams īstenībā valodnieks, tas pie tam lielā mērā alojas un bez kritikas piesienas tā laika valodnieku pa daļai nepareiziem uzskatiem. Izlieto Bilenšteins plašā mērā arī savus priekšgājējus, pie tam nereti bez kritikas uzņemdamas arī nepareizas formas; pat par sava laika valodu tas ne arvienu sniedz pareizas ziņas.»

Un beidzot, A. Bilenšteins bija pēdējais nozīmīgākais vācu mācītāju veclatviskās kultūras paudējs. Viņš un viņa līdzgaitnieki, darbodamies jau jaunā vēstures laikmetā — jaunlatviešu un jaunstrāvnīeku kustības laikmetā, — piedzīvoja vēl arī 1905.—1907. gada revolūciju, kad pasaulei gaiši kļuva redzami G. Merķeļa pravietiskie vārdi:

«Tauta vairs nav verdziski paklausīgs suns, ko var ar sitieniem dzīt važās. Tā ir tīģeris, kas klusās dūsmās grauž savas važas un ar ilgām gaida to acumirkli, kad varēs tās saraut un savu kaunu nomazgāt asinīs. Neskaitāmas ir pazīmes, kas to

vēstī, tāpat kā apakšzemes dunoņa vēstī zemestrīces tuvošanos.» (G. Merķelis, 1953, 111.)

Veclatviskā rakstu valodas traipus, kas tautas valodas runātājiem bija nebeidzams «piedauzības akmens», no latviešu valodas centās izdzēst jaunlatvieši, pilnīgi apzinādamies vācu «kultūrtrēģeriskās» dāvanas kā latviešu kultūras apkaunojumu. Ar jaunlatviešu kustību sākas jauns latviešu rakstu valodas vēstures laikmets.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

**VECLATVIEŠU RAKSTU VALODAS
BIBLIOGRĀFIJA**

VEĢLATVIEŠU RAKSTU VAĻODAS
BIBLIOGRAFIJA

<i>Veclatviešu rakstu valodas avoti</i>	572
Valodnieciskā literatūra (1638—1880)	572
Gramatikas (1644—1866)	572
Vārdnīcas (1638—1880)	573
Reliģiskā literatūra (1585—1784)	574
Daiļliteratūra (1638—1858)	581
Lietiskā literatūra (1684—1857)	584
Pamācības un zinības (1697—1857)	584
Tieslietas (1684—1855)	588
Likumi (1684—1855)	588
Valdības un vietējās administrācijas likumi, rīkojumi, instrukcijas, patentes u. tml. norādījumi (1684—1855)	588
Dzimumkungu likumi un noteikumi zemniekiem (1764—1853)	592
Līgumi. Nomas (rentes) kontrakti (1805—1855)	593
Kreditiestādes (1824—1851)	595
<i>Vēstures literatūra, kas minēta veclatviešu rakstu valodas pētījumos</i>	596
<i>Veclatviešu rakstu valodas pētījumi</i>	600

Veclatviešu rakstu valodas avoti

Numuri iekavās aiz avotu literatūras no J. Misiņa *Latviešu rakstniecības rādītāja*, I (1585—1910), Rīgā 1924, un II (1585—1925), Rīgā 1937. Tanī atrodamī attiecīgo avotu pilnīgi bibliogrāfiski apraksti, kas šeit telpas ietaupījuma dēļ doti saīsināti.

J. Misiņa rādītāja trūkstošie veclatviešu raksti avotu sarakstā pa daļai uzņemti. Pilnīgāk tie uzrādīti tekstā sakarā ar attiecīgo pētījumu apskatu.

Avotu rādītājā grupējums viscaur hronoloģisks.

Valodnieciskā literatūra

Gramatikas

- 1644 — *Rehehausen, Jo. Georg.* Manuductio ad linguam letticiam facilis et certa.. (Rigae).. 1644. [4164.] [Jauns iespiedums: Mag. 1901 XX, 2.]
- 1685 — *Adolphi, Henrico.* Erster Versuch, Einer kurtz=verfasseten Anleitung, Zur Lettischen Sprache.. Mitau.. 1685. [4104.]
- 1685 — *Dressel, Georgio.* Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache.. Riga.. 1685. [4125.]
- 1732 — *Dispositio Imperfecti ad Optimum seu Rudimenta gramatices Lotavicae.* 1732. Vilnae. [4124.]
- 1737 — *Lotavica Grammatica.* 1737. Vilnae. [4149.]
- 1761 — *Stender, Gotthard Friederich.* Neue vollständigere Lettische Grammatik.. Braunschweig.. 1761. [4184.]
- 1783 — Otrs izdevums: *Lettische Grammatik.* Mitau.. 1783. [4184.]
- 1790 — *Harder, Christoph.* Anmerkungen und Zusätze, zu der neuen lettischen Grammatik des Herrn Probst Stender.. Papendorf, 1790. [4129.]
- Otrs pawairots isdevums. Jelgavā, 1809.

- 1808 — *Rosenberger, Otto Benj. Gottfr.* Flections Tabellen für die lettischen Verba.. Jelgawâ, 1808. [4167.]
- 1809 — sk. 1790. otrs izdevums.
- 1817 — (*Akielewicz, Joseph.*) Grammatyka Inflansko=Łotewska.. Wilno.. 1817. [4106.]
- 1830 — *Rosenberger, Otto Benj. Gottfr.* Formenlehre der lettischen Sprache.. Mitau, 1830. [4168.] Rec. Mag. 1831 III, 1, 144—240.
- 1841 — *Hesselberg, Heinrich.* Lettische Sprachlehre.. Mitau, 1841. [4130.]
- 1843 — *Rosenberger, Otto Benj. Gottfr.* Das lettische Verbum.. Dorpat, 1843. [4165.]
- 1848 — *Rosenberger, Otto Benj. Gottfr.* Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung.. 1848.. Magazin der Lett.-Liter. Gesellschaft. 9ten Bandes 2tes Stück. [4169.]
- 1852 — *Rosenberger, Otto Benj. Gottfr.* Der lettischen Grammatik zweiter Theil, Syntax.. Mitau, 1852. [4166; sal. arī 4167, 4168, 4169.]
- 1863 — *Bielenstein, A.* Die Lettische Sprache.. Erster Theil. Die Laute. Die Wortbildung. Berlin, 1863. [4114.] — Zweiter Theil. Die Wortbeugung. 1864.
- 1863 — *Bielenstein, A.* Handbuch der lettischen Sprache.. Mitau, 1863. [4115.]
- 1864 — sk. 1863. otra daļa.
- 1866 — *Bielenstein, A.* Die Elemente der lettischen Sprache. Mitau, 1866. [4113.]

Vārdnicas

- 1638a — *Mancelius, Georg.* Lettus, Das ist Wortbuch/Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache.. gefertigt /Durch GEORGIVM MANCELIVM.. Erster Theil.. Riga.. Gerhard Schröder / Anno M. DC. XXXVIII. [4320.] [Faksimilispiedums: Günther 2: (1)—222.]
- 1638b — *Phraseologia Lettica*, Das ist: Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache Verfertigt durch GEORGIVM MANCELIVM.. Ander Theil. Diesem ist beygefüget das Spruchbuch Salomonis.. Riga.. Gerhard Schröder / 1638. [4320.] [Pielikumā starp frazeoloģiju un Zālamāna sakāmvārdiem atrodas 10 sarunas.] [Faksimilispiedums: Günther 2: 223—414.]

- 1638c — Ein Gespräch eines reisenden Mannes / der Wagen vnd Pferde dingen wil. [Faksimiliespiedums 1954 (Upsalā).]
- 1683 — *Elger, Georg*. Dictionarium Polono—Latino—Lottaucum Opus posthumum. R. P. GEORGII ELGER.. VILNAE.. 1688. [4314.]
- [1685] — *J. Langija* 1685. g. vārdnīca. Sk. Veclatviešu rakstu valodas pētījumi — E. Blese 1936.
- 1688 — *Dressel, G.* Vocabularium in vier Sprachen.. Riga 1688. [4313.]
- 1704 — *Depkin, Liborius*. Vortrab Zu einem längst=gewünschten Lettischen Wörter=Buche.. Riga.. (1704.) [4310.] [Faksimiliespiedums 1954 (Upsalā).]
- 1705 — *Depkin Liborius*. Wörter=Büchlein.. Riga.. 1705. [4311.]
- 1748 — *Elvers, Caspar*. Liber memorialis Letticus.. Riga.. 1748. [4315.]
- 1777 — *Lange, Jacob*. Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch=deutsches Lexicon.. Mitau.. 1777. [4319.]
- 1789 — *Stender, Gotthard Friedrich*. Lettisches Lexikon.. Mitau.. (1789.) [4323.]
- 1828 — *Wellig, Arnold*. Beiträge zur lettischen Sprachkunde.. Mitau, 1828. [Saturā H. Hardera (un A. Velliga) labojumi un papildinājumi G. Stendera vārdnīcai, kā arī A. Velliga piezīmes pie G. Stendera gramatikas. Sk. 201.—216. lpp.] [4189.]
- 1858 — *Kurmina, Xiedza Jana*, Słownik Polsko-Łacinko-Łotewski.. Wilno.. 1858. [4318.]
- 1872 — *Ulmann, C. Chr.* Lettisches Wörterbuch. Erster Theil.. Riga, 1872. [4324.]
- 1880 — *Ulmann und Brasche*. Zweiter Theil. Deutschlettisches Wörterbuch.. Riga u. Leipzig, 1880. [4325.]

Reliģiskā literatūra

(līdz 18. gadsimtam visa, ar atlasīti vēl 18. gadsimtā)

- [1560] — [Der Unteutsche Catechismus. Lübeck 1560.] [Sk. *J. Zēvers*, IMM 1928 II 496.]
- 1585 — *Kanizijs, Pēters*. Catechismus Catholicorum.. Vilne Pille.. 1585. [Saisin. C.] [1344.]
[Faksimilizdevumi: Sbornik 94,2 [1915.] (Volter) un Günther 1:[243]—312.]

- 1586 — *Enchiridion. Der kleine Catechismus.. ins vndeutsche gebracht.. Königsberg.. Anno MDLXXXVI. [Saīsin. E.] [722.]*
 [Jaunizdevums: LLD2 [1875] 1—30 (Bezenberger). Faksimilizdevums: *Enchiridions. Mārtiņa Lutera Mazais Katķisms no vācu valodas tulkots. Ņensbergā 1586. Jauns iespiedums no Rīgas pilsetas bibliotēkas eksemplāra. Rīgā 1924.]*
- 1587a — *Vndeutsche PSalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge.. Königsperg.. MDLXXXVII. [Saīsin. UP. Sal. 1111 — 1685. un 737 — 1685. g. izd.] [723.]*
 [Undeutsche Psalmen.. 1587.. neu herausgegeben von Prof. Dr. A. Bezenberger.. und Dr. A. Bielenstein.. Mitau — Hamburg 1886, XXXIV + 86.
 (No jauna pārdrūkāta un izdota ar agrāko vācu un šādu latv. titulu:) Latweeschu dseemas, kas Kursemes un Semgales basnizās Widsemes daļā teek dseedatas. Ņensbergē, 1587 pee G. Osterbergera. Latweeschu grahmatneezibas eesahkumam preeksch 300 gadeem par peemiņu ar diwahn wezahs drukas lihdsibahm no jauna gaismā laiduschi Dr. A. Bezenberger, prof., Latweeschu draugu beedribas goda beedris un Dr. A. Bilenstein, Dobeles wahz. dr. mahzitajs, Latweeschu draugu beedribas preekschsehdetajs. Jelgawā, 1886.] [724.]
- Otrs izdevums: *Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge.. Riga.. 1615. [Sal. 729.]*
- 1587b — *Evangelia und Episteln.. Königsberg.. MDLXXXVII. [Saīsin. Ev.] [725.]*
- 1587c — *Passio. Von dem Leiden vnd Sterben unsers HERN vnd Heilandes JESU Christi nach den Vier Evangelisten.. 1587. [Saīsin. P.] [726.]*
- 1615a — *Enchiridion. Der kleine Catechismus: Oder Christliche Zucht.. Durch D. Martin Luther. Nun aber aus dem Teudtschen in der Liefländische Pawrsprache gebracht.. Gedruckt zu Riga in Liefiland bey Nicolaus Mollin. 1615. [Faksimilizdevums 1959 (Upsalā).]*
- 1615b — Sk. 1587a, otrs izdevums.
- 1615c — Sk. 1587b, otrs izdevums: *Evangelia vnd Episteln / aus dem Teutschen in die Liefländische Pawrsprache gebracht. Mit der Historien des Leidens vnd Aufferstehung vnsers HERN JESU Chirsti [!] aus den vier Euangelisten. Gedruckt in der Königl. Seestadt Riga in Liefflandt / bey Nicolaus Mollin / 1615.*

- 1615d — *Passio*. Von dem Leiden vnd Sterben vnsers HERN.. Auss Deudschen Sprache in Vndeudsche gebracht / Durch Godthard Reymer Predi. zum Bouschenburg. Anno 1615.
- 1615e — *Enchiridion*. Der kleine Cathechismus.. Durch D. Martin Luther.. Cum Grat. & Priv. Sereniss. Reg. Polon.. Gedruckt zu Riga in Lieflland bey Nicolaus Mollin. 1615.
- 1620 — *Elger, G.* Euangelia.. 1620 [Avotus, kur par šo grāmatu ziņas, uzdod Napjerskis: Sotwell Bibl. scriptor. Soc. Jesu p. 287. Witte diar. biogr. ad. a. 1672. — Gadebusch livl. Bibl. I. 295. — Nordische Misc. IV. 179. — Cimmermana Latv. liter. v. 28]
- 1622 — *Agenda Parva*. Brunsbergae 1622. Neu herausgegeben von O. Freymuth. Tartu — Dorpat 1938.
- 1623? — 1. *Dahwida Dseesmu Gramahta*. Rhiga 1623? 1625? [192, nav vēl atrasta.]
2. *Dawida Dseesmu Grammata*.. Riga 1704, Rigā (1734²), Jelgawā 1840³ (atkārtoti izd. 1845, 1847, 1850, 1855), Helsingforsā 1854⁴.
3. *Dahwida-Dseemas* — Riga 1848.
(sk. arī 4.—8. J. Misiņa rādītājā pie 192.)
- 1625? — *Sihraka Gudribas Gramahta*. Rhiga 1625? [196, 1].
- 1631 — 1. Lettisch Vade mecum, Handbuch (darinnen folgende sechs Stücke begriffen: 1. Evangelia vnd Episteln.. Von neuen respective vbersehen (corrigiret vnd gemehret) Durch GEORGIUM MANCELIUM. Gedruckt zu Riga durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders [bez gada skaitļa, izņemot 3., 4. un 6. daļu atsevišķos virsrakstus:]
2. *Historia passionis domini nostri Iesu Christi, sexvndvnm=qvator evangelistas*. Historia von dem Leiden vnd Sterben vnsers Herrn vnd Heylandes JESU CHRISTI / Nach den Vier Evangelisten.
3. Die trawrige Historia der erbärmlichen Zerstörung der Statt Jerusalem.. Hiebevor in Lettischer Sprache nie gesehen / itzo aber versetzt Durch GEORGIVM MANCELIVM.. Gedruckt zu Riga in Lieflland /durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders/ 1631.
4. Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen / Collecten vnd Gebehte.. Von neuen vbersehen /corrigiret vnd vermehret Durch GEORGIVM MANCELIVM.. Riga.. durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders/ 1631.

5. Der kleine Catechismus D. MARTINI LUTHERI.. Von neuen vbersehen durch GEORGIUM MANCELIUM.. Riga.. durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders.
6. Das Hauss-, Zucht- vnd Lehrbuch Jesu Syrach's /Zum ersten mahl in Lettischer Zungen gebracht vnd verfertigt / Durch GEORGIUM MANCELIUM.. Riga.. durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders / 1631.
- [J. Misiņš Vademecuma 1631. gada izdevuma titulu bez daļu nosaukumiem uzrāda sekojošu: *Vademecum* oder verbessertes lettisches Gesangbuch und Evangelienbuch, mit neuen Gesängen vermehrt von Georgio Mancelio, Riga bey Gerhard Schröder. 1631. Sk. 727.]
- Otrs izdevums: Lettisch *Vademecum*.. Riga.. [Bez gada skaitļa. Priekšvārds dots 1643. Misiņa 727 — pilns virsraksts ar daļu nosaukumiem.]
- Trešais, pavairots izdevums: *Vademecum* oder Lettisches Handbuch.. Riga 1673. [727.]
- Ceturtais izdevums: ..Riga.. 1685. [727.]
- 1637 — *Die Sprüche Salomonis* in die Lettische Sprache gebracht /Durch Georgium Mancelium.. Zu Riga Gedruckt durch vnd in verleg: Gerhard Schrödern / 1637. [193.] Faksimiliespiedums: Günther 2: 415—518.] [Pārējie izdevumi pēc Misiņa 193, 2—5: Riga 1672², Riga 1685³, Mitau 1685⁴, Mitau 1693⁵.] [Sal. 1704. g. izd.]
- 1643a — Sk. 1631. *Vademecum* — otrs izdevums.
- 1643b — *Dass Hauss=, Zucht= und Leerbuch Syrach's*.. durch Georgium Mancelium.. Riga.. 1643. [196,2.] [Pārējie izdevumi: Riga 1671³, 1685⁴, Mitau 1685⁵.]
- 1654 — *Mancelius, Georg. Lang=gewünschte Lettische Postill*, Das ist: Kurtze und Einfältige, jedoch Schriftmäßige Auslegung und Erklärung der Sonntäglichen und vornehmsten Fest-Evangelien, so im Fürstenthumb Cuhrland und Semmgallen, auch im überdünischen Lieflande, so weit die Lettische Sprache sich erstrecket, gelehren werden.. Verfertigt Durch GEORGIUM MANCELIUM Semgallum..
- Erster Theil. Vom Advent biss zum Fest der Hochheiligen Drey-Einigkeit. Riga.. 1654. 555 S. und 6 unpag. S. Druckfehler. —
- Ander Theil. Vom Fest der Hochheiligen Drey=Einigkeit biss auff Advent. 409 S. u. 5 unpag. S. Druckfehler. —

Dritter Theil. Kurtze und Einfältige, jedoch Schriftmässige Auslegung und Erklärung der Hertz=Tröstlichen und Lehr-Reichen Historien von dem unschuldigen Leiden und schmerzlichen Kreuz=Tode unsers allerliebsten Herrn und hochverdienten Seligmachers Jesu Christi, nach den vier Evangelisten. Riga.. 1654.. 214 S.

Riga, bey G. Schröder, 1654, kl. 4. Mit Holzschnitten [Pēc: Allgemeines Schriftsteller= und Gelehrten=Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke.. und Karl Eduard Napiersky.. Dritter Band. L—R. Mitau.. 1831, 155]. [942.] [Pārējie izdevumi: 1675², 1699³, 1746⁴, 1769⁵, 1823⁶.]

- 1662 — *Gezelius, Joh. Georgiis. Catechismus Letticus..* Rigae 1662 [1328.] [Minēts Vidzemes superintendenta J. G. Gecelius rakstu rādītājā; katehisms nav atrasts.]
- 1672a — *Evangelia Toto anno singulis Dominicis & festis diebus..* in Livonia Lothavis praelegi solita. Ex Latino in Lothavicum idioma translata. Per R. P. Georgium Elger.. Vilnae.. 1672. [901.] [Faksimiliespiedums: Günther 1: (1)—242.]
- 1672b — *Catechismus sev Brevis Institutio doctrinae Christianae Quinque Capitibus compaehensa in gratiam gentis Lothavicae.* Per R. P. GEORGIUM ELGER.. Vilnae.. 1672. [1320.]
- 1672c — *Kleinschmidts, M. Heinrico. Latweescho Pataro=Ghrammata..* Riga.. 1672. [1135.] [Pielikta pie G. Mancela Vademecum 3. izdevuma 1673.] [Otrs izdevums 1685. gadā.]
- 1672d — Sk. 1637. Die Sprüche Salomonis — otrs izdevums.
- 1673 — Sk. 1631. Vademecum — trešais izdevums.
- 1675a — Eine Uebersetz. Probe, genommen aus d. 20 Cap. Exodi wie auch 5, 6, 7 Cap. Matthei, sampt andern schönen Sprüchen. Ed. J. Reuter Riga 1675.
- 1675b — Sk. 1654. Mancela Postillas otrs izdevums?
- 1682 — *Dressell, Georgio. Swähtha Bährno-Mahziba Oder Der kleine Catechismus..* Riga.. 1682. [1313.; pārējie izdevumi: 1707², 1752³ (un 1786), 1796⁴, 1797⁵.]
- 1685a — *Vermehrtes Lettisches Hand-Buch,* Ehmal Durch.. Georgium Mancelium.. aussgegeben: Hernach Durch.. Christophorum Füreccerum.. gesaubert.. mit Beyfügung eines.. Gebet=Buchs ausgefertiget von Henrico Adolphi.. Mitau.. 1685. [728.; otrs izdevums: Jelgavā 1722.]
- 1685b — *Lettische Geistliche Lieder Und Collecten..* Theils.. von Georgio Mancelio.. Theils von.. Christophoro

- Fürecker.. verfasset.. zum erstenmahl zusammen ausgegeben.. Von Henrico Adolphi.. Mitau.. 1685. [737.; otrs izdevums: 1722².]
- 1685c — *Der kleine Catechismus, D. Martini Lutheri..* Wie er vormahls, durch.. Georgium Mancelium.. In Lettischer Sprache ausgegeben, Nunmehr.. durchgesehen.. Von Henrico Adolphi.. Mitau.. 1685. [1285.] [Dažādi un papildināts izdots, cik zināms, līdz 1824.]
- 1685d¹ — *Die Sprüche Salomonis..* Riga, mit Nöllerischen Schriften druckte es Joh. Zach. Nisius. 1685. [193.3.]
- 1685d² — *Die Sprüche Salomonis /* Vormahls von.. Georgio Mancelio in Lettische Sprache übersetzt / Anjetzo.. ausgegeben /von Henrico Adolphi.. Mitau.. George Radetzky/ 1685. [193.4.] [Sk. pirmizdevumu 1637, otru izdevumu 1672d, trešo — 1685d¹.]
- 1685e — *Dass Hauss=, Zucht= und Leer=buch Jesus Syrachs,* Vormahls Von.. Georgio Mancelio.. in Lettische Sprache übersetzt, Anjetzo.. ausgegeben, von Henrico Adolphi.. Mitau 1685. [196.2.]
- 1685f — H. Kleinšmita Pātaru grāmatas 2. izdevums [1135.]. Sk. 1672c.
- 1685g — *Adolphi, Henrico.* Lettisches Gebet=Buch.. ausgegeben, Von Henrico Adolphi.. Mitau.. 1685. [1111.; pārējie izdevumi: 1722², 1727³, 1744⁴, 1754⁵, 1766⁶, 1769⁷, 1770⁸, 1776⁹, 1782¹⁰, 1792¹¹, 1794¹² un 1796¹³.]
- 1685h — *Tas Jauns Testaments* Muhsu Kunga JESUS Kristus.. Riga.. MDCLXXXV. [191.]
- 1686a — *Latwiska Dseesmu Grahmata.* Riga, 1686; druckts Joh. Georg Wilcken. [750.]
- 1686b — *Latwiska Deewa=Luhgschanu Grahmata..* Riga 1686. Druckts Johann Georg Wilcken.. [750. Izdota, kā domājams, ar J. Fišera un E. Glika gādību.]
- 1689a — *Ta Swehta Grahmata..* Riga, Gedruckt bey J. G. Wilcken.. MDCLXXXIX. [1227 lpp.; seko ar savu titullapu:] [190.]
- 1689b — *Tee Praweeschi wissi Latwiski.* Riga.. 1689. [451 lpp.; seko ar savu titullapu:] [190.]
- 1689c — *Apocrypha: Tee irr Grahmatas,* kas teem swehteem Deewa Raksteem lihdsi ne turramas, un tomehr derrigas un labbi lassamas irraid. Riga.. MDCLXXXIX [301 lpp.; seko ar savu titullapu:]. [190.]
- [1685] — *Tas Jauns Testaments..* Riga.. MDCLXXXV [508 lpp.]. [191.]

- Otrs izdevums: *Biblia*, tas irr: Ta Swehta Grahmata.. Kensburgā..1739². [190.2.]
- Citi izdevumi: Rigā 1790³, Borgo pilsehtā Somijā 1840⁴, Jelgawā 1845⁵, Rigā 1854⁵, Rihgā 1865⁶, Jelgawā 1877⁷, Kelnē 1877⁸, Jelgawā 1898⁹, 1905¹⁰, Leipzigā 1902, 1905¹¹, Jelgawā 1907¹² u. c. [190.3.—12.]
- 1689d — Latwiska Deewa=Luhgschanu Grahmata / eeksch ka Daschadas Luhgschanas.. atrastas tohp. RIGA. / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken.. 1689. [Napiersky, 1831, № 34.]
- 1689e — Swehta Behrnu=Mahziba Ta Deewa Kalpa Luterus.. Riga.. 1689. [1291.]
- 1690a — Latwiska Ewangeliumo= Lekziono= Deewa Dseesmo= Deewa=Luhgschano= ir zitto Deewa Mahzibo=Grahmata. Riga.. 1690. [730.]
- Citi izdevumi: 1694², 1700³ u. c. [730.]
- 1690b — Latwiska Dseesmu=Grahmata /Tik labbi kā ar dauds jaunahm Dseesmahm/ kas daschadōs Laikōs dseedamas.. wairota un sataisita. RIGA / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken.. 1690. [750.] [Sal. 1686b.]
- 1693a — *Die Sprüche Salomonis*.. Mitau.. 1693. [193.5.] [Sk. iepriekšējos izdevumus: 1637, 1672^d, 1685^{3d}, 1685^{4d2}.]
- 1693b — *Ein vollkommenes Lettisches Gesangbüchlein*.. Riga bey G. M. Nöllern. [Latviskais tituls:] *Pilniga Latwiska Dseesma-Grahmata*, eeksch ka Wissens.. Deewa Dseemas.. atrastas tohp. Ka arridsan weena ihssa Deewa Luhgschanas Grahmatihņa.. Riga.. 1693. [751.]
- 1693c — *Sprüche oder Reim=Gebetlein Vor die Lettische Jugend*.. Riga, Bey G. M. Nöllern [bez gada skaitļa, Napjerskis datē ar 1693. g.]. [751.]
- 1693d — *Unterschiedliche Kirchen=Gebete, wie selbige Bey denen Unteutschen Gemeinden, In und ausser der Stadt, zu gebrauchen verordnet*. Riga, bey G. M. Nöllern. 1693. [751.]
- 1699b — Sk. 1654. Manceļa Postillas 3. izdevums.
- 1699a — Swehta Behrnu-Mahziba, ta Deewa kalpa Luterus, ar dauds Jautaschanahm un atbildeschanahm teem Widd-Semmes Latweescheem par labbu wairota un isspohschata. Riga.. 1699. [1325.] [J. Misiņa piezīme: pārcēlis E. Gliks; no jauna izdota 1700; vēlāk S. Dīca pārstrādāta 1724; pēc L. Depkina ziņām, pirmais izdevums iznācis jau 1691. g. Sal. Misiņa rādītājā 1291.—1689. g. Sk. mūsu sarakstā 1689e.]

- 1703 — *Latwiska Basnizas=, Schkolas= un Sehtas=Grahmata Tahm Widd= un Cur=Semmes Deewa Draudsehm par labbu pahrraudsita un wairota.. Riga.. 1703.. [731.]* (Pēc L. Depkina ziņām, izdota Rīgā 1694. Kā izdevēju min Dr. J. Fišeri. Depkina rokrakstos minēts vēl kāds nezināms izdevums: *Das Unteutsche Handbuch bei Nöller gedruckt die Neueste Edition.* Riga 1696. Bez evaņģēlijiem un bez katķisma.) Pie tā paša: 1708², 1729³, 1732⁴, 1756⁵, 1768⁶, 1773⁷. [Sal. 732.—1784. gadā.]
- 1704 — *Salamana Sakkami Wahrdi.. Riga.. 1704. [196.6.] [Sk. 1637, 1672d, 1685d¹ un d².]*
- 1704 — *Sihraka Gudribas Grahmata.* Riga.. 1704. [196.3.] [Sal. 1625. g. un 1685. g. e izd.] [1734. g. vēl jauns izd., sk. 196.3.]
- 1754 — *Ewangeliumi, Tee Swehti, to swehtu Apustuļu Grahmatas jeb Raksti.. Königsberg, 1754. [902.]*
- 1756 — *Stenders, Gotthard Friedrich.. Swehti Stahsti.. Kensbergā.. 1756. [1271.] [Iznāca vēlāk ar jaunu titulu:] Masa Bihbele.. Jelgawā, 1790², 1839³, 1854⁴, 1864⁵. [Sal. 1272.]*
- 1764 — *Lenzs, Krischjan Dawid. Spreddiķu=Grahmata.. Riga, 1764 (iesākta drukāt), 1767 (pabeigta). [938.]*
- 1774 — *Stenders, Gotthard Friedrich. Swehtas gudribas Grahmatiņņa. Jelgawā un Aisputtē, 1774. [883.]*
- 1773 — *Lange, Jehkabs. Ta Atsihschana tahs Pateesibas us Deewabihjaschanu, no ta masa Lutherus Katģemista teem Latweescheem eerahdita.. Rihgā.. 1773. [1356.]*
- 1783 — *Stenders, Gotthard Friedrich.. Jauna isskaidrota Dseesmu grahmata.. Jelgawā.. 1783. [882.]*
- 1784 — *Latwiska Basnizas=, Skohlas= un Sehtas=Grahmata no jauna pahrraudsita, wainigās Weetās pahrtaisita.. Rihgā.. 1784. [732., sal. arī 731. — 1703. un sek. gados.]*

Daiļliteratūra

(no sākotnes ar atlasī līdz 19. gs. vidum)

- 1638 — *Mancelius, Georg.. Zehen Gespräche Deutsch und Lettisch.. [Sk. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas — Mancelius Georg — 1638c. Pielikums pie Phraseologia Lettica resp. tā sastāvdaļa. A. Augstkalns (1930c, 105.) Sarunas vērtē kā pirmās latviešu oriģinālnoveis.]*

- 1685 — [Sarunu otrs izdevums kā pielikums pie G. Dreseļa gramatikas *Gantz Kurtze Anleitung.*] Georg Mancelii.. Zehen Gespräche Deutsch und Lettisch, Von Den meisten Sachen so auff der Reise vnd in der Haushaltung vorkommen. Denen Ausländern zum besten dieser kurtzen Anweisung [proti, Dreseļa gramatika] ietzo mit angefüget. Riga. Gedrukt mit Nöllers Schrifften, 1685. [4320.]
- 1690 — Laimīga Lauliba.. Kungha M. ARNOLD FOHRMANN.. ar to.. Jumprawu J. Anna Elisabeth Dreling.. eecksch scho 1690. Ghaddu.. apraxtita.. no Hinrich Fohrmann. Riga, py Georg. Matth. Nöller Ghramato-spedaiu. [2538.]
[Jauniespiedums: J. Misiņš, IMM 1935 II 593—595.]
- 1753 — *Brockes*. Die auf ein starkes Ungewitter erfolgte Stille.. ins Lettische übersetzt von Gotthard Friedrich Stender.. Rahms laiks pehz pehrkona breemas. Königsberg.. 1753. [4727.]
- 1766 — *Stender, Gotthard Friedrich*. Jaukas Pasakkas in Stahsti.. Jelgawā.. 1766. [7013.]
— Jauns pārstrādāts un pavairots izdevums: Pasakkas un Stahsti.. Jelgawā.. 1789.
- 1774 — *Stender, G. F.* Jaunas siņģes pehz jaunahm meldijahm par gudru islusteschanu. Jelgawa un Aisputte, 1774. [5292.]
— Otrs pārlabots un pavairots izdevums: Siņģu Lustes. Jelgawā, 1785. (Sal. 5293.)
- 1789 — Sk. 1766. otrs izdevums.
- 1790 — [*Holbergs, L.*] Lustesspehle no Semneeka, kas par Muischneeku tappe pahrwehrsts, un weena Pasakka no Drauga Lizepura. Jelgawā, 1790. [6222.]
— [Jauns izd.:] Schuhpu=Behrtulis.. Turpat, 1867.
- 1793 — *Stender, A. J.* Jauna=Gadda Wehleschanas. (Ridendo dicere Verum). Jelgawā, 1793.. [5291.] [26 laimes vēlējumu dzejoļi uz jaunu gadu. Oriģināli. Izdoti arī katrs uz atsevišķas lapiņas iespiesti.]
- 1804 — *Elverfeld, Karl Gotthard*. *Lihgsmibas Grammata.* Jelgawā, 1804. [6475.]
- 1805 — *Stenders, Aleksanders Johans*. Dseemas, Stahstu=dseemas, Pasakkas etc.. Jelgawā, 1805. [175.]
- 1806 — *Neredsigais Indriķis*. Ta neredsigā Indriķa Dseemas.. Jelgawā, 1806. [5065.; sal. 5066.]
- 1807 — *Brockhusen, C. W.* Zuruf an die Landmiliz Livlands; im Fall sie gegen den Feind zöge. (Widsemes sargeem kad karřā

- buhtu jaeet. Dseja wahzu u. latweeschu walodā).. Rigā, 1807. [4728.]
- 1807 — *Salzmann, Christ. Gotth.* Pilniga isstahstischana, kahdā wihsē Ausan Ernests no semneeka par Brihwkungu zehlees. Sarakstita no Wahzsemmes mahzitaja Salzmann, Ch. G., bet pahrtulkota un kā preeksch Latweescheem wajaga isteikta no A. J. Stendera.. Jelgawā, 1807. [8169.]
- 1811 — *Stender, A. J.* Dseesmu=Kalendars us 1811-tu gaddu, wisswairak seewischkahn par jauku islusteschanu.. Jelgawā. [5290.]
- 1824 — *Kampe, J. H.* Robinsons Kruhsijnsch. Stahstu=grahmata, behrneem Wahzeeschu wallodā sarakstita no Jekuma Indrika Kampe, pehz dauds zittahs wallodās un nu ar Latweeschu= behrneem.. pahrtulkota no C. R. Girgensohn.. Jelgawā, 1824. [9599.]
- 1826 — *Hugenberger, Karl.* Derrigs laika=kaweklis.. Pirma
1827 — pusse. Jelgawā, 1826.. Ta derriga Laika=kawekla ohtra pusse. Turpat, 1827. [4877.]
- 1834 — [*Schmid, C. von*] Kā Indriķis no Ohsolkalna pee Deewa=atsihschanas nahze.. pahrtulkoti zaur.. Lundberg.. Rihgā, 1834, Jelgawā, 1846². [9635.]
- 1836 — [*Schmid, C. von*] Pehters jauns wientulis. Jauki stahsti.. no Wahzu wallodas pahrtulkoti zaur.. J. F. Lundberg.. Rihgā, 1836; Jelgawā, 1839². [9642.]
- 1841 — *Wezza Semneeze Schweizeru semmē.* Rihgā, 1841. [9775., sal. 9776—1866².]
- 1843 — [*Pantenius, V.*] Bruhte un bruhtgans. Jelgawā, 1843.. [Izdots kā pielikums pie Latviešu Avizēm. Iespiests Latviešu Avizēs, 1843. g. 40. nrā.] [6859.]
- 1845 — [*Schmid, C., von*] Graha Leelmahte Genowewa.. is Wahzu wallodas pahrtulkoja A. Leitan. Rihgā, 1845, 1848². (Sestā druka Rigā, 1844.) [9626.]
- 1846 — [*Schmid, C., von*] Karra lielskungs Eistakius.. pahrtulkoja A. Leitan.. Rihgā, 1846; 1872²; 1891³. [9636.]
- 1847 — [*Schmid, C., von*] Josapats, Indias Ķehniņa dehls.. Latweeschu wallodā pahrzelta no J. F. Kahnberg. Rihgā, 1847; Jelgawā, 1872². [9634.]
- 1847a — [*Schmid, C., von*] Appihņu wihte.. pahrtulkohts no Baumbach.. Jelgawā, 1847. [9623.]
- 1847b — [*Schmid, C., von*] Preeschu=kalna Rohse.. Latweeschu wallodā sagahdaja A. Leitan.. Rihgā, 1847. [9643.]

- 1850 — *Hugenberger, Karl.* Lielajs Kristaps, jeb Kristus=nessejs .. Jelgawā, 1850; Rihgā, 1860². [4879.]
- 1851 — [*Schmid, C., von*] Puķķu=kurwihts.. pahrzehle A. Leitan.. Jelgawā, 1851. [9646.]
- 1852 — *Dünsbergs, Ernsts.* Gaudu siņģes. Jelgawā, 1852. [4791.]
— Zits isdewums. Gaudu=siņģes. Jelgawā, 1860.
— [Otrs izd.] Rihgā, 1864.
- 1852 — [*Bürger, G. A.*] Kahrlis un Anniņa. Jelgawā, 1852. [4735.]
— Jauns izdevums. Jelgawā, 1868; 1870² u. c.
- 1853 — [*Schmid, C., von*] Skohlas grahmatiņa, kur 100 ihsi stahstiņi ar jaukahlm mahzibahlm atrohnami.. pahrtulkota no.. J. Kahnberg. Jelgawā, 1853, 1866². [9651.]
- 1854 — [*Schmid, C., von*] Tas Kohka Krusts.. pahrtulkohts zaur M. Jannowski.. Jelgawā, 1854. [9652.]
- 1855 — *Hugenberger, Karl.* Daschdaschadi raksti. Pirmais saschuūms. Jelgawā, 1855. [4876.]
— Otrajs saschuūms. 1860. Turpat.
- 1856 — *Schönberg, Ernst Ferdinand.* Kabbatas grahmatiņa ar dauds lustigahlm siņģehl, sarakstīta no E. F. Schönberg.. un M. Vieting.. Jelgawā, 1856. [5228.]
- 1858 — [*Hügenbergers, K.*] Jauns saldats ar Deewu teikdams. Tehwsemmē. Pehz slimibas. (Trihs dsejas parakstītas ar — ger.) [Jelgawā] 1858. [4878.]

Lietiskā literatūra

Pamācības un zinības

- 1697 — *Wischmann, Johann.* Der Unteutsche Opitz.. Riga.. 1697. [4196.]
- 1703 — *Depkin, Liborius...* Jahņa Stakkela.. Gauda=Dseesma.. (Riga) Anno 1703. [2529.]
- 1768 — *Latweeschu Ahrste,* jeb ihsa mahziba no tham Wahjibahlm, un no schahs Semmes Sahlehm, ar kurrahlm Zilwekus un Lohpus warr ahrsteht un issah[ot.. Ober=Pahlen, 1768. [3015.]
- 1773 — *Rosenbergers, J. F. C.* Salassischana, pehz gohdigas, jaukas un augligas Laika kaweschanas pee teem garreem Seemas Wakkareem. Jelgawā, 1773. [157.]

- 1774 — *Stenders, Gothards Friedr.* Augstas Gudribas Grammata no Pasaules un Dabbas.. Jelgawā un Aisputte, 1774. [176.] (Jauns nepārstrādāts izdevums turpat, 1776). (Otrs — Jaunā Stendera pārstrādāts izdevums:) Ta wezza Stendera Augstas Gudribas Grammata no Pasaules un Dabbas taggad no jauna pahrluhkota un wairota no ta jauna Stendera.. Jelgawā, 1796.
- 1782 — *Stenders, G. F.* Jauna ABC un Lassischanas Mahziba. Jelgawā, 1782. [2117., sal. 2118. — 1787. gadā; 2119. — Ohtra drukka. Jelgawā, 1797.]
- 1783 — (*Gerzinski, C. D. G.*) No Semmes un mahjukohpschanas Latweeschu jaunekļeem par labbu. Jelgawā, 1783 (Latviski apstrahdajis G. F. Maczewski). [3767.]
- 1783 — *Meyers.* Mahziba preeksch Behrnu=Sanehmejahm. Latviski tulkojis J. C. Ruprechts. Jelgawā, 1783. [2878.]
- 1784 — *Harders, E.* (Ābece, bez titula). Keēge| Muischā driķķehts. 1784. Gaddā. [2095.] [Otrs izd. 1785², trešais — 1796³.]
- 1787 — *Stenders, G. F.* Bildu=Ahbize.. Jelgawā, 1787. [2116.]
- 1788 — (*Frölich, G. Ch.*) Abeze. Riga.. 1788. [2136.]
- 1789 — *Kleefeldā..* Padohms Wisseem Arrajeem dohts kam Truhkums pee Lohpu=Ehdumeem irraid Ko Latwiskā Wallodā tulkojis un Peelikumu peeraktijis irr Fridriks Jannis Klappmeyer, Mahzитайs pee tahs Warmes Draudses Gaddā 1789. [3769.]
- 1790 — *Wahr, F. D.* Kartoppelu Dahrs, ko tapehz, lai mih|i Widsemmes Latweeschi ne wairs us preekschu gruhtu Baddu zeesch, weens no wiņņu ustizzameem Dsihwes Beedreem schē Rakstōs stahda. Rigā, 1790. [3797.]
- 1790 — *Wolffs, J. M.* Jauna ABeZe.. Jelgawā, 1790. [2127.]
- 1791 — (*Czarnewski*) Gudra Mahzischana, Wisseem Saimneekem un Mohderehm par labbu, kā wiņņeem waijag zuhkas barroht, un eeksch slimmibahm kohpt, un prahtigi dseedinaht. Jelgawā.. 1791. Gaddā. (Ar G. F. Stendera preekschrūnu.) [3863.]
- 1791 — *Labbu siņņu un padohmu Grammata, Widsemneekem par labbu istaisita.* Rigā 1791. [136.] [Pārējie izdevumi: 1792², 1792³, 1817⁴.]
- 1795 — (*Steffenhagens, J. F.*) ABZ, ta masa. Mitau, 1795. [2149.]
- 1795 — *Stobbe, M.* Wesselibas grammata, Latweeschu Behrneem par mahzibu.. Jelgawā, 1795. [2992.]
- 1795 — *Harder, C.* Ta pirma Pawaru Grammata, no Wahzes Grammatahm pahrtulkota. Rubbenēs driķķehts. 1795. Gaddā. [3836.]

- 1796 — (*Steffenhagens, J. F.*) (Bez titula:) AAabc.. Jelgawā, 1796. [2148.]
- 1796 — (*Steffenhagens, J. F.*) ABZ ar pahtareem. Jelgawā, 1796. [2152.]
[Pjēzīme. Citas J. Stefenhāgena 18. gs. ābece bez gada skait-
ļiem sk. 2147., 2150. 19. gs. ābece — 2151. (1841), 2153. (1847).]
- 1800 — *Sarunnaschanas, starp diweem Latwiskeem Semneekem, Behrse un Kalniņ,* istulkotas no Wahzeeschas Wallodas eeksch Latwiskas.. Rigā, 1800. [3758.]
- 1800 — (*Müllers*) Ahbeze. (Bez titula) Riga, 1800. [2141., sal. 2139. — bez gada skaitļa. 2140. — Rigā, 1810.]
- 1803 — *Ziegra, Johann Hermann.* Tas Ahboļudahrsneeks.. Rihgā, 1803. Jelgawā, 1861². [3940.]
- 1803 — *Mylichs, Gattwrihds Johrgis.* Jauna Skohlās=Grahmata.. Jelgawā, 1803. [2201.]
- 1803 — *Launitzs, K. W.* Bischu=grahmatiņa jeb ihša un skaidra Pamahzischana no bittehm un bischu kohpschanas.. Jelgawā, 1803. [3958.]
- 1805 — *Stobbe, M.* Wisseem zilwekeem pee sirds ņemmama Ussaukschana, tahs baķķes zaur gohwju=baķķu eedehstischanu pagallam isdeldeht. Jelgawā, 1805. [2893.]
- 1806a — *Ziegra, Johann Hermann.* Pamahzischana kā wissus Kehka=Dahrsa Stahdus.. buhs audsinaht.. Rihgā, 1806. [3939.]
- 1806b — *Harders, Christophs.* Rehķinaschanas Grahmatiņa.. Rihgas pilssatā.. (1806). [2252.]
- 1807 — *Voigts, J. F.* No Saldatu ammata.. Jelgawā, 1807. [3555.; sal. 3690., 3691., 3692., 3693. u. c.]
- 1810 — (*Weissenbruch, J. W. J.*) No Gohwju Lohpeem, kā tohs buhs audsinaht, kohpt un slimibās dseedinaht. Jelgawā 1810, 1874². [3899.] Latviski pārstrādājis K. Elferfelds.
- 1813a — *Elferfelds, K. G.* Wehstu=grahmatu siņņas no Emburģas un Lihbeķes, Wahzsemmes pilsahteem. Jelgawā, 1813. [Ziņas par krievu kara pulku ieiešanu Hamburgā un Libekā.] [2332.]
- 1813b — *Stenders, A. J.* Moskawas, schi branga, plascha Kreewu=Semmes zilts=pilssata, nodedsina-schana, ispostischana un aplaupischana, kas zaur Sprantscheem Ruddens=mehnesī 1812. notikusi, no ka azzuleezneeks saweem semmes=brahļeem scho siņņu dohd. Jelgawā, 1813. [Tituls pēc V. Plūdoņa 1909, 214.] Ohtra driķķe. Jelgawā, 1860. [2370.]

- 1813c — *Stenders, A. J.* Sprantschu kaŕra=pulka atpakka|=eeschana 1812. Jelgawâ, 1813. [2371.]
- 1813d — *Stolls, Pridriķis Erdmanns.* Jauna bohkstereschanas un lassischanas Grahmata.. Rigâ, 1813, 1840². [2121.]
- 1816 — *Watsons, K. Fr.* Lassama Grahmata.. Riga, 1816. [2216.]
- 1819 — *Launitzs, C. F., ņon der.* Bohkstabu=mahziba un Bohkstabeereschanas=mahziba. Jelgawâ, 1819. [2101.]
- 1819 — *Launitzs, Kr. Wr., Dr.* No Brihwestibas un wiņņas eezelschanas Kursemmê.. Jelgawâ, 1819. [2406.]
- 1820 — *Stenders, Aleksanders Johans.* Wahzu Wallodas= un wahrdu=grahmata.. Mitau, 1820. [4290.]
- 1821 — *Launitzs, C. F., Dr.* Pamahzischana no rakstischanas ar Latweeschu preekschraksteem.. Jelgawâ, 1821. [2223.] [Vêl par glitrakstišanu: J. M. Rozenplentera 1820. sk. 2224.; (R. Šulca) 1851 — sk. 2225.; R. Elste 1854, 1857², 1861^{3?}, 1864^{4?}, 1886⁵ — sk. 2220.; bez gada skaitļiem — sk. 2221., 2222.]
- 1821 — *Wagners, Pridriķis Viļums.* Rehķinaschanas pamahzischana, zik semneeku=|audim waijaga.. Jelgawâ, 1821, 1843², 1863³ [augšzemnieku dialektâ]. [2294.]
- 1822 — *Napiersky, C. E.* Ihsa pamahzischana preeksch skohlmeisterem, kas saweem skohlas=behrneem gribb mahziht dohmâs ko isrehķinaht.. Jelgawâ, 1822. [2266.]
- 1827 — *Launitzs, C. F.* Jauna Skohlu=Abeze.. Jelgawâ, 1827. [2102.]
- 1829 — *Launitzs, K. W.* Stahsti no Kreewu tautas un walsts.. Jelgawâ, 1829, 1861². [2353.]
- 1831 — *Ulmanns, Kahrlis Kristjāhns.* Rehķinaschanas=mahziba.. Rihgâ, 1831. [2291.]
- 1832 — *Schulzs, Kundrakts.* Kursemmes Stahstu grahmata.. Jelgawâ, 1832, 1861². [2424.]
- 1835 — *Brasche, G.* Ihsa Rehķinaschanas=mahziba.. Jelgawâ, 1835. [2245.]
- 1835 — *Guleke, F. C.* Jaunâ Ahbeze.. (Rigâ, 1835.) [2094.]
- 1837 — *Adolphi, Willis.* Pamahzischana mohderehm, kâ pee lohpu=kohpschanas buhs turretees.. Pahrtulkoschana Latweeschu wallodâ sagahdata no W. Pantenius.. Jelgawâ, 1837. [3858.]
- 1838a — *Berkholzs, C. A.* Oppekalna draudses maseem skohlas behrneem pirmâ lassischanas grahmataņa. (Rigâ, 1838.) [2080.]
- 1838b — *Adolphi, Wil., Dr.* Pamahzischana, ka eeksch trim deenahm warr zilwekam kaschķi nodsiht.. Jelgawâ, 1838. Atsewischks no-

- drukajums no Kursemes latweeschu kalendara peelikuma 1839. g. ar tulkotaja W. Pantenius preekschwahrdu. [2916.]
- 1839 — *Berkholz, C. A.* Siņņas par Kreewu Keisera walsti.. Rihgā, 1839; 1840²; 1845³. [3020.]
[Sk. par to K. Ancītis 1959, 272.]
- 1843 — *Brehm, C. W., Dr.* Padohmi preeksch Widsemes ļaudim, kā no nikhnam sehrgahm un gruhtahm wahjibahm buhs issargatees.. Rigā, 1843, 1876². [2926.]
- 1844a — *Brasche, G. S.* Kā Paleijas Jahnis sawu buhschanu kohpis.. Jelgawā, 1844. [3764.]
- 1844b — *A. S[āpāģis].* Behrnu preeks jeb masa, masa grahmatiņa, zaur ko behrni weegli, ahtri un skaidri warr eemahzitees lassih̄t.. Jelgawā 1844, 1881⁴, 1883⁵, 1888⁶, 1894⁷. [2115.]
- 1844c — *Schatz, Pauls Emils.* Pirmā lassischana s=grahmata.. Rihgā, 1844. [2206.]
- 1846 — *Ulmanns, C.* Ahbeze ar pahtareem. Rigā, 1846. [2126.]
- 1847 — [Ābece bez titula.] Jelgawā 1847. [2153.]
- 1850 — (*Schulz, Rudolph.*) Pantenius Wilhelms, Jelgawas latweeschu draudses rihta mahzitajs.. Jelgawā 1850. [2489.]
- 1857 — *Brasche, G.* Ihsa pamahzischana Latweescheem, kas sawu wallodu labbaki gribb pahrsiht un zaur to par labbeem rakstitajeem palikt.. Jelgawā 1857. [4118.]
[Tas pats arī iekš Mag. 1857 XI, 3.]

Tieslietas

Likumi

Valdības un vietējās administrācijas likumi, rikojumi, instrukcijas, patentes* u. tml. norādījumi

- Daudziem likumiem, rikojumiem utt., kuri atzīmēti J. Misiņa rādītājā, nav zināmi publicēšanas gadi. Šeit uzrādīti tikai tie, kam tādi ir. Grupējums hronoloģisks.
- 1684 — *Sohdu=Likkums, Muho Augsta un Warrena Ķehniņa*, prett to Behrno=Muschinaschanu. Riga (?) [Tulkojums no zviedru ķēniņa likumu plakāta par bērnu slepkavošanu no 15. novembra 1684.] [3640.]

---

* Sā vārda nozīme veclatviešu rakstos pēc *G. Stendera* Lettisches Lexikon (1789): Patent, Leelakunga grahmata, kas basnizā sluddinata tohp. 449.

- 1696 — *Sawadi Karra*=*Teesas Likkumi*. Rigā 1696. [3700.] [L. Depkina tulkojums. Par jaunu izdevis un komentējis A. Svābe, Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1935, 1, 44—136.]
- 1707 — *Patent*.. 1707 [Pret zādžībām un laupīšanām Rīgā un apkārtņē.] [3648.47.]
- 1752 — *Patent*.. 1752. «Ka Semneekeem wisseem Pills=Sāhtā schurp un turp braukdami buhs plattu Zeļļu eetaisih.» [3648. 48.]
- 1755 — *Likkumi no Zeļļu= un Tiltu=Taisischanas*.. Jelgawā.. 1755. [3737.]
- 1756 — *Patent*.. 1756. [Pavēle, kā lai zemnieki ceļu griež, kad brauc pasts.] [3744.1.]
- 1759 — *Patente*.. 1759. [Par kārtīgām auzu nodevām.] [3648.1.]
- 1760 — *Patente*.. 1760. [Par bēgļiem.] [3648.49.]
- 1763 — *Patente*.. Jelgawa 1763. [Par naudas lietām.] [3648.2.]
- 1765a — *Patente*.. 1765. [Par Vidzemes zemnieku klausām.] [3648. 50.]
- 1765b — *Patente*.. 1765. [Landtāga nolēmumu paziņojums par īpašumu nodokli un dzimtļaužu klausām.] [3648.51.]
- 1783 — *Patente*.. 1783. [Par 70 kap. galvas naudas maksāšanu.] [3648.52.]
- 1784 — *Patente*.. 1784. [Par galvas naudas maksāšanu u. c.] [3648.53.—55.]
- 1789 — *Skohlas=Likkumi*.. Rihgā, 1789. [2045.]
- 1794 — *Patente*.. [Hercoga mežsargi ir no karaklausības atsvabināti.] [3648.3.]
- 1795 — *Patente*.. [Par robežsargu (jātnieku) iecelšanu.] [3701.1.]
- 1797 — *Patente*.. [Par dzimtļaužu klausām.] [3648.56.]
- 1797 — *Mescha Likkumi*.. Rigā, 1797. [3719.]
- 1799a — *Patente*.. [Paziņojums, kādā kārtā tiek sodīti zemnieki, kas palīdz bēgļiem pār robežu tikt pāri.] [3648.4.]
- 1799b — *Patente*.. [Par Daugavas dambju taupīšanu.] [3648.57.]
- 1802a — *Kursemmes Zeļļu=Likkumi* no ta Gadda 1801. Jelgawā, 1802. [3736.]
- 1802b — *Patente*.. [3648. 58. 59.]
- 1803 — *Patente*.. [3648.5.61.]
- 1804a — *Patente*.. [3648.62.]
- 1804b — *Likkumi* preeksch Widsemmes Semneekeem. (Rigā, 1804.) [3613.]
- 1805 — *Mescha=Likkumi, Kursemmes*.. [Tulkojis M. Stobe.] Jelgawā, 1805. [3718.]
- 1806a — *Patente*.. [3648. 63. 64.; 3701.2.]
- 1806b — (*Huhns, G. F. C.*) Pehz preekschâ lassitu wissaug-

- staku wahrdischku pasluddinaschanu.. (Jelgawâ, 1806.) [Par zemessargu (miliču) kārtību.] [3690.]
- 1807 — Patente.. [3648. 6. 65. — 68; 3701. 3. 4.]
- 1808 — Patente.. [3648. 69.]
- 1809 — *Likkumi, Peelikti jauni*, par Isskaidroschanu un plashaku Isstahstischanu teem Likkumeem no 1804. Gadda. (Rigâ, 1809.) [3612.]
- 1812 — Patente.. 1812. g. Napoleona pawehles a.—e.). [3648.7.]
- 1813 — Patente.. [3648.8.9. — 12.70.; 3701.4.]
- 1814 — Patente.. [3648.13.71.]
- 1815 — Patente.. [3648.72.]
- 1816a — Patente.. [3648.14.]
- 1816b — *Saldateem, Kas jauneem, jeb Rekruscheem no Karra teesas Likkumeem sinnaht waijaga*. (Jelgawâ, 1816.) (Eewehrojamakee kaŗa likumu noteikumi tulkoti no J. C. Köhler.) [3553.]
- 1817 — Patente.. [3648.73.74a.]
- 1818a — Patente.. [3648.15.74b.]
- 1818b — *Kahdi wahrdi deh| labbakas sapraschanas to jaunu likkumu preeksch Kursemmes semneekeem*. Jelgawâ, 1818. [3563.]
- 1818c — *Likkumu=grahmata* par Kursemmes Semneekeem.. Jelgawâ, 1818. [3617.]
- 1819 — Patente.. [3648. 16. 17. 74c.]
- 1820a — Patente.. [3648. 18. — 20. 74d. 75. 76.]
- 1820b — *Likkumi* Widsemmes Semneekeem dohti.. Mitau, 1820. [3615.]
- 1821 — Patente.. [3648. 21. 22. 74e. 77. — 79.]
- 1822 — Patente.. [3648. 23—25. 74f. 80—84.]
- 1823 — Patente.. [3648. 26.—28. 85.—92.]
- 1824 — ..Augsti apstiprinati Mescha=Likkumi.. Rigâ, 1824. [3715.]
- 1825a — *Eerahdischana preeksch rohbeschu=starasteem*. Rigâ, 1825. [3558.]
- 1825b — *Swehrestiba*. (Uzticibas zvērests ķeizaram Nikolajam I.) Rigâ, 1825. [3585.]
- 1825c — *Swehrestiba*. Jelgawâ, 1825. [3586.]
- 1825d — Patente.. [3648. 30. 74h. 96.—100.; 3701. 4.]
- 1826 — Patente.. [3648, 31. 32. 74i. 101—107.]
- 1827 — Patente.. [3648. 33. 74j. 108.]
- 1828 — Patente.. [3648. 74g.]

- 1829 — Patente.. [3648. 35.]
- 1831 — Patente.. [3648. 109.]
- 1833 — Patente.. [3648. 36.—39. 110.—113.]
- 1834 — Patente.. [3648. 40.]
- 1835 — Patente.. [3648. 114.]
- 1836 — Patente.. [3648. 41.]
- 1838 — Patente.. [3648. 115.]
- 1839 — Patente.. [3648. 116.]
- 1840 — Patente.. [3648. 42; 3701. 4.]
- 1841 — Patente.. [3648. 117. 119.—122.]
- 1842a — Patente.. [3648. 43.]
- 1842b — *Widsemmes Landages jeb runnas=deenass spreedumi 1842trâ gaddâ par semneeku klausischanahm.. (Rigâ, 1842.) [3647.]*
- 1843 — Patente.. [3648. 123.]
- 1845a — Patente.. [3648. 44. 124. 126.]
- 1845b — *Likkumi,.. pee teem 1819tâ gaddâ dohteem Widsemmes semneeku likkumeem.. Rihgâ, 1845. [3616.]*
- 1846 — Patente.. [3648. 45.]
- 1847 — Patente.. [3648. 125.]
- 1848 — *Swehrestiba.* (Rigâ, 1848.) [3579.]
- 1849 — Patente.. [3648. 46. 127. 128.]
- 1850a — *Likkumi* par tahdeem, kas.. paschi un tihschi samaitajahs, gribbedami no nekruhscheem un lohsehm swabbadi buht. (Jelgawâ, 1850.) [3693.]
- 1850b — *Likkumi* par Widsemmes semneeku semmes=turreschanu un dsihwoschanu.. Rihgâ, 1850. [3611.]
- 1850c — *Likkumu rahditajs* pee Widsemmes semneeku likkumeem.. Rihgâ, 1850. [3620.]
- 1850d — Patente.. [3648. 129.]
- 1851 — *Rohkas grahmata* par Widsemmes semneeku semmes=turreschanas un dsihwoschanas likkumeem.. Rihgâ, 1851. [3636.]
- 1852 — Patente.. [3701.6.]
- 1853 — Patente.. [3648. 118.]
- 1854 — Patente.. [3648. 130.; 3701. 7.]
- 1855 — Patente.. [3648. 132. 133.]

Dzimtkungu likumi un noteikumi zemniekiem

(Pēc pagastu, muižu vai dzimtkungu vārdiem grupēti J. Misiņa rādītājā no 3295. līdz 3329. Šeit grupējums hronoloģisks.)

- 1764 — *Aiskrauknes= un Rihmaņa=Muischas Semneeku Teesa..* 1764. (Rīgā.) [3295.]
- 1778 — (*Ugahle*) Semneeku likumi no Ugahles Dsimtskunga.. Jelgavā, 1770. [3328.]
- 1780 — (*Stende*) Semneeku likumi no Stendes Dsimtskunga.. Jelgavā, 1780. [3323.]
- 1791 — (*Semīte*) Semneeku likumi no Semītes Dsimtskunga.. Jelgavā, 1791. [3321.]
- 1793 — (*Struttele*) Strutteles walstas likkumi.. Jelgavā, 1793. [3327.]
- 1796 — (*Mehr=muischa*) Neapskajpjami Likkumi.. preeksch Mehr=Muischas Semneekeem. 1796. Rihgā. [3313.]
- 1797 — (*Puhres muischa*) Noteikumi no Baron Rönne.. 1797. [3316.]
- 1798a — (*Duhres muischa*) Noteikumi Ta Kunga Peter von Bäckmann.. 1798. [3300.]
- 1798b — (*Esere*) Noteikumi Ta Kunga von Trompowsky.. 1798. [3305.]
- 1798c — (*Grothuss, v.*) Muischas=likkumi.. Jelgavā, 1798. [3307.]
- 1798d — (*Postendes muischa*). Aisleegums behg|us slehpt.. 1798. [3315.]
- 1798c — (*Sahline, Mas.*) Noteikumi Ta Kunga v. Koschkull.. Mas-Sahliņes=muischā.. 1798. [3319.]
- 1801 — *Stokmanischeem, Rihterischeem un Kohknescheem, Mescha=teesa preeksch teem..* 1801. [3324.]
- 1802a — *Bebbreneescheem, Wezz, un Rudolweescheem, Mescha teesa preeksch teem.* (1802.) [3297.]
- 1802b — (*Puhres muischa*) Preekschraksts teem Wagga-reem.. (Jelgavā, 1802.) [3317.]
- 1803 — (*Bihriņi un Eikaschi*) ..Likkumi teem Bihriņa un Eikascha=Walsts ļaudim.. Rīgā, 1803. [3298.]
- 1805a — *Lindes un Birsgalles pagasta* peenahkami darbi un klausischana. (Jelgavā, 1805.) [3311.]
- 1805b — *Lindes un Birsgalles pagasta* Semneeka= jeb Pagasta= Teesa. (Jelgavā, 1805.) [3312.]
- 1806a — (*Allaschi*) Likkumi preeksch Allashes ļaudim.. (Jelgavā), 1806. [3296.]

- 1806b — (*Worme*) Likkumi.. 1806. [3329.]
- 1807a — (*Saļā muischa*) Teesas likkums un Preeksch-raksts.. (1807.) [3320.]
- 1807b — Tiesas akts no Cēsu apr. Veismaņu pagasta. FBR 1927 III 111—115.
- 1809 — (*Struttele*) Klausischanas = Grahmata.. Jelgawā, 1809. [3325.]
- 1810 — (*Rohsbeġģe*) Likkumi.. Rīga, 1810. [3318.]
- 1812 — (*Kalzenawa, Wez*) Islihdsinaschana starp Wezzas Kalzenauwes Saimneekeem un gabbalneekeem, kalpeem un kalponehm.. (Rigā) 1812. [3308.]
- 1816 — (*Dundanga*) Likkumi.. Dundangā, 1816. [3301.]
- 1824 — (*Krisburga*) Dohschanu un Klausischanu Grahmata.. (Jelgawā, 1824.) [3310.]
- 1837 — (*Eserē, Leel*) Mahju = turreschanas = siŋņa.. Leela Eserē.. 1837. [3303.]
- 1847 — (*Struttele*) Klausischanas grahmata.. Jelgawā.. (1847.) [3326.]
- 1852 — (*Stabbes muischa*) Klausischanas isdarrischana.. (Rigā, 1852.) [3322.]
- 1853 — (*Kalzenawa, Wez*) Wezzas Kalzenawas semneeka.. klausischana. Rigā, 1853. [3309.]
- Bez
gada
skaitļa
- Grendschu meschsarga* malkas norahdischana.. Jelgawā, 18.. [3306.]
- (*Pahlen, von der*) Teesas = likkumi.. (Bez gada skaitļa.) [3314.]
- (*Bornsminde*) Semneeku likumi.. Jelgawā. (Bez gada skaitļa.) [3299.]
- (*Ehrberġes*) Barona Taubes noteikumi par malkas sagschanu.. Jelgawā. (Bez gada skaitļa.) [3302.]
- (*Eserē, Leel*) Scheitan tohp no Leel = Eseras muischas waldischanas.. sluddinahts.. (Bez gada skaitļa.) [3304.]

Līgumi. Nomās (rentes) kontrakti

(Pēc pagastu, muižu vai dzimtskungu vārdiem grupēti J. Misiņa rādītājā no 3330. līdz 3416. Daudziem kontraktiem nav zināmi publicēšanas gada skaitļi. Šeit uzrādīti tikai tie, kam tādi ir. Grupējums hronoloģisks.)

- 1805 — (*Luzausalas muischa*) ..Rentu=Derriba.. 1805. [3367.]
- 1826a — *Munsturis*, kà us Widsemmes Krohņa = muischahm rentes = kuntrakti ar semneekeem ustaisiht buhs.. 1826. [3331.]
- 1826b — *Pamahzischana* no Nohmas = Kontraktu rakstischanas.. 1826. [3332.]
- 1828 — (*Kabilles un Wischeļa muischas*) Nohmas = Kuntrakts.. Jelgawā, 1828. [3354.]
- 1846a — (*Stabbes muischa*) Klausischanas isdarrischana.. Turklaht: Klausibas kuntrakts.. 1846. [3384.]
- 1846b — *Kontrakts*.. (Rigā, 1846.) [3400.]
- 1847a — (*Aisupe un Dsirre*) Kuntrakte.. (Jelgawā, 1847.) [3337.]
- 1847b — *Esseres=Leel, un Reņģes muischas waldischana*. Nohmas lihgschana.. (1847.) [3344.]
- 1847c — (*Kabilles un Wischeļa muischas*) Lai tahs nohmas grahmatas (kuntraktes) ar manneem nohmas = ņehmejeem ihsaki warretu saņemt tad.. Jelgawā, 1847. [3355.]
- 1847d — (*Kalna muischa*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1847. [3357.]
- 1847e — *Remtes, Weesahtu un Wezz-Auzes Leelkungu*.. Nohmas lihgschana.. (Jelgawā, 1847.) [3380.]
- 1848a — *Anleitung*.. Pamahzischana, kà buhs nohmas kuntraktes eezelt.. Jelgawā, 1848. [3330.]
- 1848b — (*Recke, A., von der*). Rentes salihgschana.. Jelgawā, 1848. [3375.]
- 1848c — *Rentes=Kuntrakts*.. Rigā, 1848. [3402.]
- 1849 — a) *Kontrakts*.. b) *Rentes=kuntrakts*.. c) *Naudas=rentes=Kuntrakts*.. d) *Klausischanas=rentes=Kuntrakts*.. (1849.) [3403.]
- 1850a — (*Mohkas, Jaun, muischa*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1850. [3370.]
- 1850b — (*Platone, Leel*) Rentes Kuntrakte.. Jelgawā, 1850. [3371., sal. 3372.]
- 1850c — (*Roenne, O., von*) Kuntrakte, Jelgawā, 1850. [3382.]
- 1850d — (*Tahschu=Paddere*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1850. [3389.]
- 1850e — (*Wolff, von*).. Rentes kuntrakte.. (Rigā, 1850.) [3395.]
- 1850f — *Kuntrakts*.. Rigā, 1850. [3404.]
- 1851 — (*Lindes un Birzgales muischas*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1851. [3365.]
- 1852a — (*Wirzawa, Leel*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1852. [3394.]
- 1852b — (*Wolgunte*) Kuntrakte.. Jelgawā, 1852. [3396.]
- 1853a — (*Stabbes muischa*) Klausibas = Kuntrakts.. Rigā, 1853. [3385.]

- 1853b — *Kuntrakts*.. Jelgawâ, 1853. [3405.]
 1854a — (*Abgulde, Leel*) *Kuntrakts*.. (Jelgawâ, 1854.) [3333.]
 1854b — *Kursemmes Ritterschaptas Kumitejas*.. *Kuntrakte*.. Jelgawâ 1854. [3360.]
 1854c — (*Lihwas muischa*) *Nohmas=kuntrakte*.. (Rigâ, 1854.) [3364.]
 1854d — (*Misses muischa*) *Schi parakstita muischas waldischana*.. Jelgawâ, 1854. [3369.]
 1854e — (*Zirawas un Dserwes pagasti*) *Arrentes=Kuntrakte*.. Jelgawâ, 1854. [3397.]
 1854f — *Naudas=rentes=Kuntrakts*. Rigâ, 1854. [3406.]
 1855 — (*Lindes un Birsgales muischas*). *Lindes=Birsgalles muischas waldischanas=Kuntrakte*. (Diwi nodrukajumi. Rigâ, 1855?) [3366.]

Kreditiestādes

- 1824a — *Sluddinaschana*. (No Rigas krahjkases administrācijas par dahwinajumu peepemschanu. 1824.) [3537.]
 1824b — *Sluddinaschana*. (No Rigas krahjkases=preekschneezibas. 1824.) [3538.]
 1825 — *Leepajas, Isteikschana no tahs krahschanas-lahdes, kas — pilsatâ eezelta irr*.. Jelgawâ, 1825. [3530.]
 1831 — *Bihriņmuischas, Siņņa par to naudas=krahjumu*.. Rigâ, 1831. [3519.]
 1833 — *Jelgawas krahjkases Administrahcijas, Sluddinaschana no*.. 1833. [3522.]
 1839 — *Behru=naudas lahti, Likkumi preeksch*.. Riga (1839.) [3518.]
 1845 — *Leepajas krahschanas=lahdi, Siņņa par*.. (Leepajā, .. 1845.) [3531.]
 1849a — (*Döbner, C. C. A.*) *Kâ prahtigs zilweks sawu naudu glabba*.. Rihgâ, 1849. [3520.]
 1849b — *Widsemmes Kredit=Kasses beedribas Spreedumi par semneeku mahju pirkschanu un pahrdochanu*. Rihgâ, 1849. [3539.]
 1850 — *Leepajas krahschanas lahti, Siņņa par*.. Leepajā, 1850. [3532.]
 1851 — (*Rentu lahdes*.) *Siņņas wisseem Widsemmes semneekeem par labbu*.. Rihgâ, (1851.) [3533.]

Vēstures literatūra, kas minēta veclatviešu rakstu valodas pētījumos

(Darbi pēc autoriem alfabētiski
hronoloģiskā secībā)

Adamovičs, L.

- 1927 — Dzimtenes baznīcas vēsture. Rīgā 1927. [Rec.: LG 1927 VI.]
- 1930 — Die Letten und die evangelische Kirche. Die Letten. Riga 1930.
- 1931a — Latvieši un katoļu baznīca. Latvieši. Rīgā [1931.] 178—197.
- 1931b — Latvieši un evaņģēliskā baznīca. (Īpaši 16. un 17. g. s.) Latvieši. Rīgā [1931.] 197—230.
- 1933 — Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710—1740. Rīgā 1933, 660. [No 280.—317. lpp. 8. nodaļa «Zemnieku skolas»; no 317.—361. lpp. 9. nodaļa «Latviešu garīgā rakstniecība».]
- 1938 — Latviešu tautības veidošanās un tautas izglītība latviešu un vācu apgaismojumā. LVIZ 1938 II, III [III 337—362, kritika par Heinrich Schaudinn, Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts. Schriften der Deutschen Akademie, № 29, München 1937.]
- Alegambe, Ph., Ribadeinera, P.*
- 1643 — Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu, post excusum anno M.DC.VIII. catalogum R. P. Petri Ribadeinerae.. Nunc hoc nouo apparatu librorum ad annum reparatae salutis M.DC.XLII. editorum concinnata, & illustrium virorum elogiis adornata, a Philippo Alegambe.. Antverpiae 1643.
- Arbusow, L. (L. Arbuzovs)*
- 1921 — Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig 1921.
- 1924 — Ein Verzeichnis der bäuerlichen Abgaben in Stift Kurland (1582/83). LUR 1924 X 163—286.
- Baerents, P.*
- 1924 — Pirmie latviešu tautības luterāņu mācītāji Vidzemē. IMM 1924 X 355—365.

- Bandrevičs, A.*
- 1925 — Notikumi dzimtenē latviešu atmošanās laikmetā. Rīgā 1925.
Bennigshoven, F.
- 1961 — Rīgas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg 1961.
[Tekstā, īpaši no 158.—161. lpp., doti latviešu personvārdi.]
Bregžis, K.
- 1931 — Baznīcu vizitāciju protokoli. Rīgā 1931.
Bruining, H.
- 1924 — Livländische Güterurkunden. Bd. I—II. Riga 1924.
Buchholtz, A.
- 1890 — Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888. Riga 1890.
- 1902 — Aktenstücke und Urkunden zur Geschichte der Stadt Riga 1710—1740. Riga 1902.
Bulmerincq, A.
- 1902 — Zwei Kämmereregister der Stadt Riga. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte. Leipzig 1902.
- 1909 — Kämmereregister der Stadt Riga 1348—1361 und 1405—1474. München und Leipzig 1909.
- 1921 — Die Besiedelung der Mark der Stadt Riga 1201—1600. Mitteil. aus der livländ. Geschichte, 1921 XXI 3, 201—290.
- 1923—1931 — Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga. I—IV. Riga 1923—1931.
Bunge, F.
- 1878 — Die Stadt Riga im XIII und XIV Jahrhundert. Leipzig 1878.
Bunge, F. G., Hildebrandt, H.
- 1853—1914 — Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. I. Abteilung I—XII. Reval, Riga 1853—1910, II. Abt. I—III. 1900—1914.
Feldmann, H.
- 1938 — Verzeichnis lettländischer Ortsnamen. Unter besonderer Mitwirkung von H. Meyer und G. v. Pantzer, herausgegeben von Hans Feldmann. Riga, 1938, VIII+180. [Rec.: A. Augstkalns LVIZ 1938 III 449—452.]
Feyerabend, L.
- 1943 — Die Rigaer und Revaler Familiennamen im 14. und 15. Jh. unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft der Bürger. Greifswalder phil. Diss. 1943 (Maschinenschrift).
Hildebrandt, H.
- 1872 — Das Rigische Schuldbuch. St. Petersburg 1872.
Hupel, A.
- 1774—1782 — Topographische Nachrichten von Liv- und Estland. I—III. 1774—1782.

- Jannau, H.*
- 1786 — Geschichte der Slavery und Character der Bauern in Lief- und Ebstland. 1786.
- Kelch, Chr.*
- 1696 — Livländische Historia. Frankfurt und Leipzig. 1695.
- Lācis, M.*
- 1935 — Latvieši un luterāņu baznīca 17. gs. Vidzemē. Valsts arhivs. Raksti. Sērija B. I sēj. 1935. Pētījumi 57—78.
- Latvijas PSR vēsture. I*
- 1953 — Latvijas PSR vēsture. I. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izd. Rīgā 1953.
- Merķelis, G.*
- 1953 — Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās. Rīgā 1953.
- Mettig, K.*
- 1892 — Über die Nationalitäts- und Gewerbeverhältnisse in der Bierträrgilde zu Riga. Rigasche Stadtblätter, 1892, №№ 40, 41, 42.
- 1896 — Sk. *Stieda, W.*
- Napiersky, C.*
- 1827 — Sk. *Recke, J.*
- 1843—1852 — Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. I—IV. Riga 1843—1852.
- Napiersky, J. G. L.*
- 1876 — Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673. Riga 1876.
- 1881 — Die libri redituum. Leipzig 1881.
- 1888 — Die Erbbücher der Stadt Riga 1384 bis 1579. Riga 1888.
- Niitemaa, V.*
- 1949 — Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Bd. 64. Helsinki 1949.
- Recke, J. F., Napiersky, K.*
- 1827—1832 — Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke. und Karl Eduard Napiersky. I—IV. Mitau 1827—1832.
- Scriptores Rerum Livonicarum*
- 1853 — Scriptores Rerum Livonicarum. I—II. Riga 1853.

Sonntag

- 1871 — Das Volksschulwesen in Liv-, Est- und Kurland. Baltische Monatschrift, XXI, 1871.
Sotvellus, N., Alegambe, Ph., Ribadeinera, P.
- 1676 — Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu. Opus inchoatum a R. P. Petro Ribadeinera.. anno salutis 1602. Continuumatum a R. P. Philippo Alegambe.. usque ad annum 1642. Recog- nitum, & productum ad annum Jubilaei M.DC.LXXV. a Nathanaele Sotvello.. Romae 1676.
Stieda, W., Mettig, K.
- 1896 — Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga 1896, XV+760.
Straubergs, J., Zeids, T.
- 1936 — Daži jauni dokumenti par Juri Manceli. Veltijums.. Ramavas apg. Rīgā 1936, 105—114.
Straubergs, J.
- 1936a — Rīgas latviešu pirmās nacionālās cīņas 18. g. s. Rīgā 1936, 240.
- 1936b — Rīgas vēsture. Rīgā [1936], 492.
Tetsch, C.
- 1767—1769 — Curländische Kirchengeschichte. I 1767; II 1768; III 1769.
Winkelmann, E.
- 1878 — Bibliotheca Livoniae historica. Berlin 1878.
Zorn, W.
- 1952 — Deutsche und Undeutsche in der städtischen Rechtsordnung des Mittelalters in Ostmitteleuropa. Zeitschrift für Ostforschung. Neue Folge. Jg. 1 (1952), 182—194.

Veclatviešu rakstu valodas pētījumi

(Darbi pēc autoriem alfabētiski
hronoloģiskā secībā)

- Adolphi, H.* (H. Adolfi)
1685 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
A—th [Ageluth]
1828 — Über die Wortfolge in der lettischen Sprache. Mag. 1828 I 1,
76—80.
Akelevičs, J.
1817 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas — *Akie-*
lewicz, J.
Ancītis, K.
1936 — Pārstatītais akcents nevācu dzejā. Ceļi, 1936 VII 116—125.
1959 — Kādas valodnieciskas polemikas simtgadu piemiņai. Veltījums
Endzelīnam, 1959, 269—303.
1962 — К. Я. Анцитис, А. Я. Янсон, Некоторые вопросы этнической
истории древних селов. Советская этнография. Москва 1962
VI 92—104.
Arbuzovs, L.
1920a — Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras
pieminekļiem. Visagrākie rokkraksti latviešu valodā kopš 1558. g.
IMM 1920 I 34—48 (Pielikums. Rīgas alusnesēju brālības
locekļu saraksti latviešu valodā par 1558., 1561., 1572., 1573. ga-
diem un no 1582. līdz 1594. g. Turpat, 45—48.)
1920b — Latviešu tēvreize senos tekstos. IMM 1920 X 357—362.
1921a — Reformācijas kustība latviešu starpā. IMM 1921 II 829—841.
[Tekstā ziņas par latviešu valodu un veclatviešu rakstiem, kā arī
par liebiešu pārlatvināšanos.]
1921b — L. Arbuzow, Studien zur Geschichte der lettischen Bevöl-
kerung im Mittelalter und XVI Jahrhundert. LAR 1921 I 76—100.

- (Beilage. Einige Mitgliederliste aus dem Bruderbüchern der Losträger — und der Bierträgergilde. Turpat, 96—100.)
- 1922a — L. Arbusow, Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625). Mit 3 Beilagen. LAR 1922 II 19—57. (Beilage I. Die frühesten lettischen Eintragungen im Bruderbuch der Rigaschen Losträgergilde, 1532—1549. Turpat, 31; Beilage II. Erneuerter Schragen des Rigaschen Leineweberamts. 1625 Febr. 18. Turpat, 32; Beilage III. Gleichzeitige lettische Übersetzung des vorstehenden Schragens. Turpat, 33—57. [Linaudēju statūtu teksts vācu un latviešu valodā.]
- 1922b — Gadījuma dzejoļi latviešu valodā. IMM 1922 XII 1320—1322.
- 1923 — L. Arbusow, Kirchliches Leben der Rigaschen Losträger im 15. Jahrhundert. Mit 2 Beilagen. LAR 1923 VI 183—224. (Beilage I. Das Vikarienbuch der Gilde der Losträger zu Riga (ca. 1450?) — 1523. Turpat, 202—221; Beilage II. Aus dem Straf- und Bruderbuch der Gilde der Losträger zu Riga 1450—1459. Turpat, 221—224. [Kopsavilkumā 224. lpp.: «Rīgas transportstrādnieku savienību rēķinu grāmatas un biedru saraksti.. sniedz arī.. latviešu īpašvārdu mantu...»])
- 1925 — 17. g. s. latviešu gramatika bij. Kurzemes hercogu bibliotēkā Pēterpilī. FBR 1925 V 106—125.
- 1937 — 1683. gada Kuldīgas valsts zemnieku saraksts. FBR 1937 XVII 22—42. [Te latviešu personvārdi no 27.—40. lpp. un alfabētisks māju saraksts no 41.—42. lpp.]
Ārons, M. (Āronu Matīss)
- 1904 — Par Jēkaba Langes valodu. Rīgas Avīzes, 1904, 206, 207.
- 1921 — Jēkabs Lange. IMM 1921 IV 335—345. [Paplašināts 1904. g. raksts par J. Langes valodu.]
- 1924 — Vecais Pantenius, viņa dzīve un darbi. Rīgā, A. Gulbja izd. [Sērijā] «Universālā bibliotēka» № 270/71 [1924].
- 1926 — Kārlis Fridrihs Vatsons. IMM 1926 V/VI 393—399.
- 1927 — Kā dzīva Latviešu Literāriskā biedrība. IMM 1927 II 145.—155.
- 1929 — Latviešu literāriskā (Latviešu draugu) biedrība savā simts gadu darbā. A. Gulbja izd. Rīgā 1929.
Arumaa, P.
- 1937 — Lāti keelt Liivimaa kohtuaktides 17. sajandist. Äratrükck Öpelatud Eesti Toimetustest. XXX (Liber saecularis). [Tartu 1937.] 69—78. [17. gs. latviešu zvērestu teksti Tartu Centrālajā valsts arhīvā.]
Augstkalns, A.
- 1930a — Par vecajām tēvreizēm. (Sakarā ar IMM 1929 XII 512—518). IMM 1930 I 309—311.

- 1930b — Piezīmes par veclatviešu rakstiem. FBR 1930 X 97—112.
- 1930c — Veclatviešu rakstu apskats. RLB ZK RK 1930 XX 92—137.
- 1933 — Mūsu vecie raksti. Filoloģijas materiāli. Rīgā 1933, 41—58.
- 1934a — Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji. Rīgā 1934.
- 1934b — Vecs 51. psalma tulkojums. Jauns veclatviešu teksts. IMM 1934 X 346—354.
- 1934c — Kāds senu laiku notikums un raksts. Ceļi, 1934 IV 65—72. [17. gadsimta teksts un komentāri.]
- 1935a — Astoņpadsmitā gadu simteņa apsveikuma dzejolis. Ceļi, 1935 V 42—48.
- 1935b — Pirmie latviešu teksti un grāmatas. Latviešu literatūras vēsture. Rīgā 1935, II, 21—40.
- 1935c — Seno latviešu vēsturiskie personu vārdi. Burtnieks, 1935 IX 692—699, XI 839—845.
- 1935d — Valodas piezīmes jaunažiem zvērestu tekstiem. Ceļi, 1935 V 76—79.
- 1935e — Wens stippers pils gir muse Dews. Ceļš, 1935 I 28—33.
- 1935f — Zur baltischen Lehnwörterkunde. Zeitschr. f. slav. Phil., 1935 XII 105—109.
- 1935g — Sk. Straubergs, J. 1935b.
- 1936a — Ieraksti Rehehuzena gramatikas (1644) Upsalas eksemplārā. FBR 1936 XVI 130—138.
- 1936b — Latviešu fragmenti 17. g. s. beigu Liepājas aktis. Veltījums.. Ramaves apg. Rīgā 1936, 115—144.
- 1937a — Divu anonīmu gramatiku autori. Bibliotekārs, 1937, 48—50.
- 1937b — Sīki novērojumi. FBR 1937 XVII 162 [VIII — par «ādģēra» vārda kādu formu Langija vārdnīcā].
- 1937c — Sķietamais vecākais katoļu evaņģēliju tulkojums latviešu valodā 1587. g. Bibliotekārs, 1937 IV 75—76. [Ewangelias bei epistolas (po iotewsku).]
- 1938a — XVII g. s. lūgsnas. FBR 1938 XVIII 162—177.
- 1938b — Sīki novērojumi. X, XI, XII, XVI, XIX, XX. FBR 1938 XVIII 185—196.
- 1938c — Dažas 16. g. s. Rīgas raganu un burvju prāvas ar latviešu fragmentiem. Tautas vēsturei. Rīgā 1938, 167—197.
- 1940 — Par Vidzemes vārdu. LVIZ 1940 II 249—254. *Baar, G. H.* (G. Bārs)
- 1847a — Über die in der lett. Sprache vorkommenden Laute und deren einfache Bezeichnungen durch die Schrift. Mag. 1847 IX, 1, 21—48.
- 1847b — Lehre vom Medium der lett. Sprache. Mag. 1847 IX, 1, 49—60.

- Baerent, P.* (P. Bērents)
- 1908 — Notizen zur Geschichte und Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1907. Riga 1908, 87—98. [G. Manceļa Postillas materiālu izlase.]
- 1930 — Pirmās latviešu valodas mācības sastādītājs. IMM 1930 II 182—186. [Par J. Rēhehūzena gramatiku.]
Baltu valodu teksti
- 1936 — Baltu valodu teksti. Prof. J. Endzelīna izraudzīti. Rīgā 1936. *Bergmann, B.*
- 1838 — Über den Ursprung der lett. Sprache. Mag. 1838, VI, 1—425. *Bērziņa, E.*
- 1931 — Par disjunktīvo konjunkciju *jeb* un *vai* lietāšanu Glikā bībeles tulkojumā, latv. tautas dziesmās, latgaliešu pasakās un Pēterburgas avīzēs. IMM 1931 VII/VIII 67—80. [Ar E. Bleses piezīmi 80—81.]
Bērziņš, L.
- 1896 — Stenders kā valodnieks. (Zin. kom. vas. sap. priekšlasījuma atrefferējums.) Baltijas Vēstnesis, 1896, 171.
- 1897 — Vecais Stenders valodas ziņā. Austrums, 1897, 238—242.
- 1925 — Nevācu Opics. Rīgā 1925, 30 lpp. [Arī iekš IMM 1925 II 164—174; III 270—279; IV 383—390.]
- 1927 — Sk. *Firekers, K.*
- 1928 — Kristofors Firekers un viņa nozīme latviešu literatūrā. FBR 1928 VIII 145—224.
- 1930a — Kristofors Firekers. IMM 1930 I 362—365.
- 1930b — Juris Bārs. IMM 1930 VII/VIII 33—53.
- 1931 — «Nepekar». FBR 1931 XI 25—26.
- 1932 — Gustavs Ādolfs un latviešu garīgā kultūra. IMM 1932 I 1—8.
- 1933 — Neredzīgais Indriķis un viņa dziesmas. Rīgā 1933.
- 1935 — Ernsts Gliks. Darba mūžs un mūža darbs. Rīgā 1935.
- 1939a — Ernsts Gliks tulkotāja darbā. IMM 1939 II 149—161.
- 1939b — Agenda Parva, Brunbergae. Bibliotekārs, 1939 I.
- 1944 — Valoda un izteiksme Manceļa rakstos. IM 1944 I 8—12, II 29—31. *Bērzkalne, A.*
- 1923/24 — *A. Behrskaln, G. F.* Stenders lettische Fabeln und Erzählungen. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1923/24 95—153.

- Bezenberger, A.*
- 1875 — Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts. II. Göttingen 1875.
- 1886 — Sk. Undeutsche Psalmen.
Bičolis, J.
- 1933 — Vecākās latviešu literatūras chrestomātija. Rīgā 1933.
Bielenstein, A. (A. Bilenšteins)
- 1856a — Thesen über die lettische Orthographie. Mag. 1856 XI, 2 1—12.
- 1856b — Über die lett. Substantiva reflexiva. Mag. 1856 XI, 2 31—51.
- 1863a — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
- 1863b — Über Weiterbildung der lettischen Sprache. (Aus der Petersburger lett. Zeitung, 1862 21, mit Bemerkungen von A. Bielenstein.) Mag. 1863 XIII, 1 57—63.
- 1866a — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
- 1866b — Die lettische Sprache und die christlichen Begriffe. Mag. 1866 XIII, 3 27—48.
- 1874a — Das angeblich altpreussische Vaterunser des Simon Grunau. Mag. 1874 XV, 3 14—22.
- 1874b — Einiges über die Aussprache lettischer Vocale und Diphthonge. Mag 1874 XV, 3 29—35.
- 1886 — Sk. Undeutsche Psalmen.
- 1892 — Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jh. St. Petersburg 1892.
- 1893a — Kreevu burti Latweeschu rakstos. Mag. 1893 XIX, 2 29—35.
- 1893b — Beitrag zur Kunde des lettischen Drachennythus. Mag. 1893 XIX, 2, 81—89. [1631. gada tiesas prāvā fiksētie latviešu buramvārdi un to interpretācija.]
- 1901 — Sk. Rehehusen, J.
- 1905 — Ein lettisches Gedicht von dem 17. Jahrhundert. Mag. 1905 XX, 3, 90—93.
- 1907 — Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Erster Teil. Die Holzbauten der Letten. St. Petersburg 1907, 1—224.
- 1918 — Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Zweiter Teil. Die Holzgeräte der Letten. Petrograd 1918, 225—844.
Bielenšteins, A. — Sk. Bielenstein, A.
Birkerts, A.
- 1927 — Latviešu inteliģence. Rīgā 1927. [Arī:]
A. Birkerts, Kopoti raksti. VIII. Rīgā 1927.
Biša, M.
- 1933 — Kāds latviešu draugs klaušu laikos. (H. Treijs: Tas latviešu ļaužu draugs 1832.—1846.) Burtnieks, 1933 IV 370—376, V 465—472.

- Blese, E.*
- 1918 — Latviešu rakstniecības pirmais piemineklis — 1585. g. izdotais latviešu katķisms. Dzintars. Almanahs daiļliterārai, mākslai un zinātnei, I. Maskavā 1918, 61—69.
- 1924 — Mūsu uzvārdu pētišanas uzdevumi. IMM 1924 VIII 163—172.
- 1925 — Mūsu rakstniecības pirmo pieminekļu valoda. IMM 1925 VIII 183—194.
- 1929 — Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII—XVI g. s.). Rīgā 1929, 360 lpp.
- 1931 — Sk. *Bērziņa, E.* 1931.
- 1931 — Latviešu valodas attīstības posmi. Latvieši. Rīgā [1931], 54—60.
- 1935 — Sterstu Andreja gramatiskie darbi. Sterstu Andreja Kopoti raksti. Rīgā, 1935, 39—51.
- 1936 — Jāņa Langija 1685. gada latviski=vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Rīgā 1936, X + 577 lpp.
- 1947 — Latviešu literatūras vēsture. Vecākais un vidējais posms. No 16. g. s. vidus līdz 19. g. s. vidum. Hanavā 1947.
- Brasche, G.* — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas. Ulmann.. 1880.
- Brempele, A.*
- 1960 — Latviešu daiļliteratūras bibliogrāfija (līdz 1917. gadam). Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Fundamentālā bibliotēka. Raksti. I. Rīgā 1960, 141—185.
- Buchholtz, A.*
- 1868 — Die ältesten lettischen Druckschriften. Mag. 1868 XIV, 1 146—152.
- Būga, K.*
- 1924 — Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje. Kaunas 1924.
- Büttner, G.*
- 1847 — Untersuchungen über die lett. Sprachlaute. Mag. 1847 IX, 1, 3—20.
Catechismus Catholicorum
- 1915 — Catechismus Catholicorum. Латышский катехизис 1585 года, переизданный Э. А. Вольтером. Петроград 1915. Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XC IV, № 2. [47 lpp. arcerējums un pielikumā faksimiliespiedums.]
- Collijn, I.*
- 1921 — Det äldsta lettiska trycket. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteks-väsen 8, Uppsala 1921.

- Croon* — sk. *Schultz*.
Dambe, V.
- 1954 — Vietvārdu vākšana un pētišana Latvijas PSR. VuLI Raksti III. Rīgā 1954, 175—187.
Depkin, L.
- 1704, 1705 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- 1954 — Vortrab zu einem längst=gewünschten Lettischen Wörter=Buche. [Rīga 1704.] Faksimilizdevums (Upsalā).
Dingelstädt, J. — sk. *Napiersky C.* 1835.
Dispositio Imperfecti
- 1732 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
Döbner, Aug.
- 1869 — Sk. *Napiersky, C.*
Döbner, Th.
- 1893 — Die Geschichte der lettischen Bibelübersetzung. Mag. 1893 XIX, 2 1—28.
Dreselis, G.
- 1685 — Sk. *Dressel, G.* — Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
Egle, K.
- 1957 — Īsa latviešu bibliogrāfijas vēsture (līdz 1917. gadam). Latvijas PSR Zinātņu akad. izd. Rīgā 1957, 84 lpp. [Tulkojums krieviski iekš: АН Латв. ССР. Фундаментальная библиотека. Труды... I. Пира 1961, 91—140.]
Einhorn, P.
- 1956 — Historia Lettica. Faksimilizdevums (Upsalā).
Elger, G.
- 1683 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- 1961 — Evangelien und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger.. Bd. 1. Texte. Herausgegeben von Kārlis Draviņš. Lund 1961, 152 lpp. [Rec.: В. Н. Топоров, В. Я. 1962 II 114—116.]
Elverfeld, J.
- 1856 — Über das lettische Zahlwort. Mag. 1856 XI, 2 53—90.
Elvers, C. — sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
Endzeline, M. — Sk. *Mancelius, G.* 1927.
Endzelins, J.
- 1903 — Mūsu rakstu valodas pasākumi. Apskats, 1903, 16, 252—255.
- 1914 — Vecā Stendera latviešu gramatika un vārdnīca. Druva, 1914, 9—12, 910—911.

- 1922 — Lettische Grammatik. Herausgegeben vom Lettischen Bildungsministerium. Riga 1922, XII + 862.
- 1923—1932 — Sk. Milēnbahs, K.
- 1923 — Heidelbergā atrasts latv[iešu] valodas vārdnīcas un gramatikas rokraksts. IMM 1923 X 1195.
- 1931 — Piezīmes par 1585. gada katehismu. FBR 1931 XI 202—206.
- 1933 — Piezīmes par mūsu tautas dziesmu formālo pusi. Ceļi 1933 II 13—17.
- 1934—1946 — Papildinājumi un labojumi K. Milēnbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I—II. [Kopā ar E. Hauzenbergu.] Rīgā 1934—1946.
- 1936 — Sk. Baltu valodu teksti.
- 1951 — Latviešu valodas gramatika. Rīgā 1951, 4 + 1100.
- 1956 — Latvijas PSR vietvārdi. I daļa, 1. sējums, A—J. Rīgā 1956, 425 lpp.
- 1961 — Latvijas PSR vietvārdi. I daļa, 2. sējums, K—Ō. Rīgā 1961, 505 lpp.
Fimbere, R.
- 1961 — Palīgvārdi un to izlietojums J. Manceļa darbos. Diplomdarbs. Rīgā 1961. [Manuskripts P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.]
Firekers, K.
- 1927 — Kristaps Firekers. Rakstnieku sejas. Sērija skolai un jaunatnei A. Dauges un V. Plūdoņa redakcijā. 2, Rīgā.
- 1943 — Firekera grāmata Tartu universitātes bibliotēkā. IM III 58—59.
- 1944 — Kristofora Firekera jaunības dzejoļi. IM VI 124—125.
Gerullis, G.
- 1927 — Ein lettisch-polnischer Vierzeiler von 1648. FBR 1927 VII 10—11. [Tekstā «Latvis» *Latves* nozīmē lietots vārds.]
Gliks, E.
- 1927 — Ernsts Gliks. Rakstnieku sejas. Sērija skolai un jaunatnei. A. Dauges un V. Plūdoņa redakcijā 3. Rīgā 1927. [Grāmatiņā P. Šmita apcerējums par E. Gliku, kā arī bībeles pirmā tulkojuma fragmenti.]
Grabis, R.
- 1955 — Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. VuLI Raksti V, Rīga 1955, 205—266.
Grisle, R.
- 1957 — Konjugācija Adolfi gramatikā. Rīgas Pedagoģiskā institūta Raksti. V. 1957, 39—59.

- 1958a — 17. gadsimta gramatikas kā latviešu valodas vēstures avots. *VuLi Raksti VII*, Rīgā 1958, 245—255.
- 1958b — Грамматики XVII века как источник истории латышского языка. Автореферат . . Рига, 1958, 24.
- 1959 — Rēhēhūzena gramatika un pret to vērstaivs Einhorna raksts. *Vel-tījums Endzelīnam*. Rīgā 1959, 479—526.
Grüner, H.
- 1905 — Die lettischen Familiennamen. *Mag.* 1905 XX, 3 209—238.
Günther, A.
- 1929 — Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken. I—II. Heidel-berg 1929.
Harder, Ch.
- 1790 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
Hesselberg, H.
- 1841 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
Hillner[s], G.
- 1918 — Ernsts Gliks, latviešu bībeles tulks, miera darbos un kara bries-mās. Rīgā 1918.
Hugenberger, K. (K. Hügenbergers)
- 1829a — Über die regelmässige Aussprache der lettischen Vocale; nur ein Versuch. *Mag.* 1829 I, 2 32—45.
- 1829b — Erfahrungen für die lettische Verskunst. Von dem Silbenmaass, Versarten und Reimen. *Mag.* 1829 II, 1 30—67.
- 1829c — Von den Substantivis verbalibus auf klis (ein Fragment.) *Mag.* 1829 II, 1 67—72.
- 1830a — Von den Adverbien. *Mag.* 1830 II, 2 47—65.
- 1830b — Von den Präpositionen. *Mag.* 1830 II, 2 66—84.
- 1830c — Von den Coniunctionen. *Mag.* 1830 II, 2 84—100.
Jansons, A.
- 1962 — Sk. Ancītis, K.: К. Я. Анцитис, А. Я. Янсон.
- 1963 — XVII gs. Rīgā iespiestie sakāmvārdu un parunu krājumi. *ZAV* 1963 VI 134—137.
Johansen, P.
- 1959 — Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1925. *ZOf* 1959 VIII, 4 523—532.
- 1962 — Zur Frage des ältesten livischen Druckes. *Ural-Altäische Jahr-bücher*. Band XXXIV, 3/4 258—259. [Pret *Orbis*, 1961, X, 2, 487—490.]
Kaktiņš, Z.
- 1938 — Rīgas linu audēju amats un tā ciņas 18. gadu simtenī. *LVIZ* 1938 III 401—432.

- Kallmeyer, Th.*
- 1853 — Paul Einhorn und seine Schriften über die Letten. *Scriptores Rerum Livonicarum*. 1853. II 653—656.
- Karulis, K.*
- 1956 — Senie un mūsdienu raksti. Rīga 1956.
- Katterfeld, H.*
- 1833a — Beiträge zur lettischen Sprachlehre. *Mag.* 1833 IV, 2 1—8.
- 1833b — Beitrag zu den lettischen Pflanzennamen. *Mag.* 1833 IV, 2 18—70.
- Kawall, H.*
- 1862 — Der naturhistorische Theil in Stenders Lexicon. *Mag.* 1872 XV, 1 73—86.
- Kažoku Dāvis*. [Pelcs, Dāvīds]
- 1891 — Mūsu rakstu tēvu nopelni un grēki. Atstāstīts pēc Ingas (Laubes Indriķa) rakstiem. *Austrums*, 1891 VI 687—706.
- 1893 — Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda. *RLB ZK RK* 1893 XXI 16—68.
- Kiparsky, V.* — Sk. Schmidt, G. 1938.
- Klaustiņš, R.*
- 1926 — Dr. Augusts Bilensteins. *LG* 1926 IV.
- Krodznieks, J.*
- 1921 — Līgumi ar kuršiem 1230. gadā. *IMM* 1921 I 12—16. [Rakstā Kursas vietvārdi.]
- Krüger, S.*
- 1955 — Zum Wortschatz des 16. Jh. S: Fremdbegriff und Fremdwort in Luthers Bibelübersetzung. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 77. 1.—3. Heft, 1955, 402—464.
- Kruopas, J.*
- 1957 — Seniausias lyginamasis latvių ir lietuvių kalbų žodynas. *Literatūra ir Kalba*. II. Vilnius 1957, 467—470.
- Krusa, F.*
- 1943 — Ertmanis Tolgsdorfs. *IM* 1943 I 3—4.
- Kundziņš, K.*
- 1869 — Pāvils Einhorns un viņa raksti par latviešiem. *Baltijas Vēstnesis*, 1869, 92.—95. nrs.
- 1888 — Kārlis Hugenbergers. *RLB ZK RK* 1888 IV 44—61.
- Kurmins, J.*
- 1858 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- Kyber, K.*
- 1830 — Über den Gebrauch der sich beziehenden und der Besitz=Fürwörter in der lettischen Sprache, als Versuch eines Beitrages zur

- Berichtigung des §§ 150 und 151 der lettischen Grammatik
Stenders. Mag. 1830 II, 2 122—156.
Kuze, S.
- 1962 — Palīgvārdi un to izlietojums J. Elgera darbos. Diplomdarbs.
Rīgā 1962. [Manuskripts P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes
Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.]
Lāme, E.
- 1933 — Loģiskais princips Glikā rakstībā. Filoloģijas materiāli. Rīgā
1933, 104—110.
- 1935 — Latviešu ortogrāfijas vēsture. (Manuskripts radnieku īpašumā.)
Lange, J.
- 1777 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
Lasch, A.
- 1914 — Mittelniederdeutsche Grammatik. Halle a. S. 1914.
Latviešu literatūras vēsture
- 1959 — Latviešu literatūras vēsture. I. Latvijas PSR Zinātņu akad. izd.
Rīgā 1959. [Saīsin. Llv I.]
- 1963 — Latviešu literatūras vēsture. II. Latvijas PSR Zinātņu akad. izd.
Rīgā 1963. [Saīsin. Llv II.]
Launitz, Ch.
- 1830 — Etwas zur lettischen Grammatik. Mag. 1830 II, 2 30—47.
Lautenbahr, J.
- 1881 — Latviešu gramatikas vēsture. Pagalms, 1881, 11.—15. nrā.
[*Leitāns, A.*] —n
- 1851 — Liec vērā! LA 1851, 20. nrā. [Vācu valodas ietekme «Latviešu
Avīžu» stāstu tulkojumos.]
Lejnieks, K.
- 1935 — Vai latviešu valodai jāizmirst? Elferfelda bažas par latviešu pār-
vācošanos. IMM 1935 V/VI 518—527.
- 1938 — Neredzīgā Indriķa dzīve un dziesmas. [Grāmatā] Neredzīgais
Indriķis. Dzīve un dziesmas. Izd. «Kaija» Rīgā 1938.
Līgotņu Jēkabs
- 1928 — Ernests Dinsberģis. Rīgā 1928.
Lübber, A. — Sk. Schiller, K.
Lotavica Grammatika
- 1737 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
Lundberg, J.
- 1830 — Über die Aufnahme fremder Wörter in die lettische Sprache.
Mag. 1830 II, 2 101—121.
- 1833 — Über ein künftiges Handbuch der Pflanzenkunde. Mag. 1833 IV,
2 8—18.

Malvess, R.

- 1938 — Dažas latviskas 18. g. s. epigrammas. LVIŽ 1938 III 438—440. [Faksimils uz divām nenumurētām lappusēm starp 440. un 441. lpp.]
- 1959 — Jautājums par raksta lietošanu Latvijas teritorijā līdz XII gs. beigām. Veltījums Endzelīnam, Rīgā 1959, 555—566.
Mancelius, G.
- 1638 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- 1927 — Juris Mancelis. Rakstnieku sejas. Sērija skolai un jaunatnei. A. Dauges un V. Plūdoņa redakcijā. I. Rīgā 1927. [Grāmatīņā M. Endzelīnes apcerējums par Mancela dzīvi un darbību, kā arī viņa darbu fragmenti.]
Manteuffel, G.
- 1885 — Bibliographische Notiz über lettische Schrifte, welche von 1604 bis 1871 in der hochlettischen oder sog. oberländischen resp. polnisch=livländischen Mundart veröffentlicht worden sind, in rein chronologischer Ordnung zusammengestellt. Mag. 1885 XVII, 2, 181—204.
Melanders, T.
- 1936 — Kāds 1682. gada laimes vēlējums latviešu valodā. Veltījums.. Ramaves apg. Rīgā 1936, 149—153.
Mikalauska, E. (Mikalauskaitē)
- 1938 — Ieraksti 1615. gada Mollīna Rokas grāmatas Rostokas eksemplārā. IMM 1938 V/VI 554—560.
Milenbahs, K.
- 1902 — Kura no latviešu izloksnēm ir visvecākā rakstu valodas izloksne. Baltijas Vēstnesis, 1902, 237. nrā.
- 1923—1932 — Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I—IV. I, Rīgā 1923—1925; II, Rīgā 1925—1927; III, Rīgā 1927—1929; IV, Rīgā 1929—1932.
Misiņš, J.
- 1921 — Vecā Stendera vēstule, rakstīta 1766. g. Suntužu mācītājam J. Harderam. IMM 1921 VII 712—716.
- 1923a — Lettica Getingenas universitātes bibliotēkā. LG 1923 IX/X 71—75.
- 1923b — Stendera pasaku pirmais izdevums. IMM 1923 IX 1019—1028.
- 1923c — Vecākais kalendārs latviešu valodā. IMM 1923 X 1149—1150.
- 1924 — Latviešu rakstniecības rādītājs (1585—1910). I. Rīgā 1924.
- 1925a — Vecā Stendera vēstules. LG 1925 II.
- 1925b — Latviešu teātra izrāde priekš simts gadiem. Dailes Teātris. 1925 VI.

- 1928 — Vecā Stendera rakstu pirmavoti un paraugi. LG 1928 III.
- 1935 — Trīs XVII gadu simteņa gadījuma dzejoļi. IMM 1935 XII 592—599.
- 1937 — Latviešu rakstniecības rādītājs (1585—1925). II. Rīgā 1937.
Mylich — Sk. Schultz.
Napiersky, C.
- 1827—1832 — Sk. Recke, J.
- 1828 — Über die Stellung der Familien= und Taufnamen im Lettischen.
Mag. 1828 I, 1 22—27.
- 1835 — Probe eines kleinen Beitrages zur kritischen Beleuchtung des Stenderschen lett. Wörterbuches vom verst. Dingelstädt, mitgetheilt von Napiersky. Mag. 1835 V, 1/2 133—143.
- 1831—1858 — Chronologischer Conspect der lettischen Literatur von 1587—1830.. bearb. von C. E. Napiersky. Mitau 1831 (= Mag. III, 2/3). Erste Fortsetzung 1831—1843. Riga 1844 (= Mag. VII, 3). Zweite Fortsetzung 1844—1855. Mitau 1858 (= Mag. XII, 1/2). [Dritte Fortsetzung 1856—1868, bearbeitet von Aug. Döbner. Mitau 1869 (= Mag. XIV, 3).]
Neander — Sk. Schultz.
Neuland, P.
- 1897 — Über die dreifache Aussprache lettischer Vocale und Diphtongen.
Mag. 1897 XX, 1 1—13.
Niedre, J.
- 1952 — Latviešu literatūra. I. Rīgā 1952.
- 1953 — Garlībs Merķelis un viņa grāmata «Latvieši». [Ievads grāmātā] Garlībs Merķelis, Latvieši.. Rīgā 1953, 3—21.
Niedrite, A.
- 1955 — Sabiedriski politiskā leksika 17. un 18. gadsimta latviešu valodas vārdnīcās. Diplomdarbs. [Rīgā] 1955. [Manuskripts 271 lpp. mašīnrakstā P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.]
Niselovičs, J.
- 1958a — Kuras ir vecākās latviešu ābece? LuM 1958, 30. nrā.
- 1958b — Pirmās latviešu ābece. PLS 1958 XII.
Plūdonis, V.
- 1909 — Latvju literatūras vēsture, sakarā ar tautas vēsturisko attīstības gaitu. Vidusskolu kurss. (Otrā daļa. Verdzības periods.) Jelgavā 1909. [Literatūrvēsture ar plašiem veclatviešu tekstu fragmentu publicējumiem.]
Priķņa, V. [Skujiņa]
- 1960 — Salikteni G. Manceļa vārdnīcā «Lettus» un krājumā «Phraseologia Lettica». Diplomdarbs. Rīgā 1960. [Manuskripts 278 lpp. mašīn-

- rakstā P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.]
Ramāns, V.
- 1927 — Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats. IMM 1927 VII/VIII 48—67.
Recke, J. F. un Napiersky K. E.
- 1827—1832 — Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, bearb. von J. F. v. Recke und K. E. Napiersky. I—IV. Mitau 1827—1832.
Rehehusen, J.
- 1644 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
- 1901 — Manuctio ad linguam Lettonicam.. a J. G. Rehehusen.. Riga 1644. Neu herausgegeben von Pastor Dr. A. Bielenstein — Doblen. Mag. 1901 XX, 2 1—59.
Reiters, J.
- 1943 — Jāņa Reitera latviešu tēvreize. IM V 104—105.
- 1954 — Jāņa Reitera Tēvreižu krājums. 1675. gada Rostokas izdevuma faksimiliespiedums (Kopenhāgenā).
Rosenberger, O.
- 1808 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
- 1830 — Sk. turpat.
- 1843 — Sk. turpat
- 1848 — Sk. turpat
- 1852 — Sk. turpat.
Schiller, K., Lübben, A.
- 1878 — Mittel=Niederdeutsches Wörterbuch. Bremen 1878.
Schirren, C.
- 1859 — Das Vaterunser der Heruler, als Plagiat erwiesen. Bullétin de la classe historique et philologique de l'académie Impériale de St. Pétersbourg 16, 1859, 131—139. [Tas pats: Mélanges Russes, tirés du Bullétin.. de l'académie Impériale.. III, 6, 1859, 659—674.]
Schmid, Wolfgang P.
- 1962 — Zu Simon Grunaus Vaterunser. IF 1962 LXVII. Drittes Heft, 261—273.
- 1963 — Baltische Beiträge. II. IF 1963, 68. Band, 1. Heft, 50—64. [Par verbu 2. pers. formām K. Draviņa izdotajā G. Elgera *Evangelien und Episteln.*]
Schmidt, G.
- 1938 — Lettische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert (mit linguistischen Kommentar von V. Kiparsky). Riga 1938 (iekš:

- Veröffentlichungen der Volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, VIII 117—150 = Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle II.)
Schwerts, J. — Sk. J. Zēvers.
Sēja, P.
- 1925 — Vēl kāds latviešu tēvreizes teksts. [Iekš: La Cosmographie universelle d'André Thevet. Paris 1575. Sniegts teksta faksimils.] IMM 1925 IX 285.
Schultz, Mylich, Wagner, Croon, Neander
- 1829—1830 — Anmerkungen zu Stenders lettischer Grammatik. Mag. 1829 II, 1, 1—29. Fortsetzungen.. zu Stenders lettischer Grammatik von Mylich, Schulz, Wagner und Neander. Mag. 1830 II, 2 1—30.
Schulz, R.
- 1856 — Über die lettischen Eigennamen und die in die lett. Sprache aufzunehmenden Fremdwörter. Mag. 1856 XI, 2 13—30.
Seewald, P.
- 1874 — Technische Ausdrücke, die in einem juristisch verfassten Gesinde=Verkaufs=Contracte vorkommen. Mag. 1874 XV, 3 73—75.
Skotele, A.
- 1960 — Salikteņi J. Langes vārdnīcā «Lexicon». Diplomdarbs. Rīgā 1960. [Manuskripts 143 lpp. mašīnrakstā P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.]
Stender, G.
- 1761, 1783 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Gramatikas.
 1789 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
Stepermanis, M.
- 1938 — Dažas 18. g. s. zemnieku sūdzības un iesniegumi. LVIZ 1938 III 433—438. [Rakstā 18. gs. 60-to gadu latviešu teksti.]
- 1959 — Pirmās latviski rakstītās zemnieku sūdzības. Zvaigzne, 1959 I.
Straubergs, J.
- 1933a — Andrejs Ģecelis. IMM 1933 I 299—306. [Kritiku par to sk. J. Zēvers, IMM 1934 I 423—434.]
- 1933b — Kristjānis Lauterbahs [1663—1720] un viņa latviešu dziesmiņas. IMM 1933 V/VI 430—434.
- 1933c — Johans Rīvijs. IMM 1933 IX 133—139, X 276—284.
- 1934 — 1615. g. dziesmu hronoloģija. IMM 1934 XII 534—543.
- 1935a — Latviešu teksti no Rīgas ķemerejas tiesas aktīm. Ceļi, 1935 V 71—76.
- 1935b — Jaunatrastais garīga satura rokraksts Stokholmā (XVII g. s. beigās). (Ar A. Augstkalna piezīmēm, 226.—248. lpp.)
 Ceļi, 1935 VI 209—248.

- 1935c — 1586. g. latviešu katķisma avoti un tulkošanas laiks. IMM 1935 IX 151—162.
- 1935d — Latviešu bībeles tulkojumu mēģinājumi priekš Glika. (Par J. Reitera pasākumiem bībeles tulkošanā.) IMM 1935 X 312—320.
- 1936a — Latviešu rokas grāmatas 350 gadi. IMM 1936 V/VI 471—480.
- 1936b — L. Kānnenberga vārdnīca un Firekera manuskriptu liktenis. IMM 1936 XII 627—639.
- 1936c — [Par J. Reiteru grāmatā] Rīgas vēsture. Rīgā 1936, 362—365.
- 1936e — Latviešu pirmās dziesmu grāmatas. Rīgā 1936.
- 1936f — Dr. Jānis Reiters — pirmais latviešu rakstnieks un nacionālais cīnītājs 17. g. s. Jaunākās Ziņas, 1936, 23. nra 7. lpp. un 24. nra 2.—3. lpp.
- 1936g — Kā dzīvoja un cīnījās pirmais mācītājs — latvietis Dr. Reiters. Jaunākās Ziņas, 1936, 24. nra 2.—3. lpp.
- 1937 — Grunduļu — fon Grindeļu dzimta. IMM 1937 III 245—255.
- 1938 — Rīgas linu audēju 1625. g. šrāgas. IMM 1938 I 413—425.
- 1939a — Jānis Reiters. LKV 1939 XVIII 35258.—35260. sleja.
- 1939b — Rīgas vecie kalendāri. Senatne un Māksla 1939 IV.
- 1943 — Kā noritēja bībeles tulkošanas darbs. IM 1943 IX 197—200.
Stritzky, K.
- 1937 — Ein lettischer Eid vom Jahre 1693. Archivum Philologicum, 1937 VI 149—151.
Stumbergs, M.
- 1924 — Dažas ziņas par kādu līdz šim vēl nepazīstamu rok rakstu latviešu valodā. FBR 1924 IV 77—81. [Par J. Langija latviski vācisko vārdnīcu ar īsu latviešu gramatiku.]
Saurums, G.
- 1935 — Latviešu bībeles vēsture. Rīgā 1935.
Smits, P.
- 1895 — П. Шмидт, Особенности языка латышского писателя Г. Манцелия. Живая старина, выпуск II, год пятый, СПб. 1895, 162—170.
- 1908 — Glika bībeles valoda. RLB ZK RK 1908 XIV 21—100.
- 1912a — Vārdu izvilkums no Elversā vārdnīcas Liber memorialis letticus. RLB ZK RK 1912 XVI 10—20.
- 1912b — Langes latviešu vārdnīca. RLB ZK RK 1912 XVI 21—58.
- 1927 — Sk. Gliks, E.
- 1933 — Astonpadsmītā gadsimteņa dzejolis. IMM 1933 XII 521—522. [Pārdrukājums no Mitauische Monatsschrift, 1784 I 284—285.]
Sturms, E.
- 1922 — Pauls Einhornš. LG 1922 II 16—18.

- Svābe, A.*
- 1935 — Kārļa XI kara sodu likums. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1935 I 44—136. [Komentāri un vecāko kara sodu likumu publicējuma pārdrūkājums vācu un latviešu valodā, proti L. Depkina tulkotais un 1696. g. 19. okt. izdotais plakāts ar izvilkumiem no Kārļa XI 1683. gada kara artikuliem.]
- Taube, E.*
- 1935 — Pātiņš Rīgas liģeru, kaņepāju kulstītāju un sāls nesēju arodu savienībās. IMM 1935 XI 331—336. [Te dažu latviešu vārdu etimoloģijas.]
- Tetsch*
- 1751 — Kurtze Geschichte der lettischen Kirchen=Lieder. 1751.
Топоров, В. Н.
- 1962 — Две публикации старых балтийских текстов. ВЯ 1962 II 114—116. [Par K. Draviņa publicēto G. Elgera *Evangelien und Episteln.*]
- Топоров, В. Н., Трубачев, О. Н.
- 1962 — Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. Москва 1962.
- Ulmann, C.*
- 1831a — Bemerkungen zur lettischen Grammatik Stenders. Mag. 1831 III, 1 1—79.
- 1831b — Lexicographische Beiträge aus der Kremon=St.=Peterskapellen Gegend. Mag. 1831 III, 1 79—123.
- 1872 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- 1880 — Sk. turpat.
Undeutsche Psalmen
- 1886 — Undeutsche Psalmen.. 1587.. neu herausgegeben von Prof. Dr. A. Bezzenberger.. und Dr. A. Bielenstein.. Mitau—Hamburg 1886, XXXIV + 86.
- Upelnieks, K.*
- 1938 — Uzvārdu došana Vidzemes un Kurzemes zemniekiem. Rīgā 1938, 174 lpp.
- Wagner* — Sk. Schultz.
- Vaita, H.*
- 1958 — Vecākā latviešu ābece. Rīgas Balss, 1958, 62. nrā 7. lpp.
- Wellig, A.*
- 1828 — Sk. Avoti. Valodnieciskā literatūra. Vārdnīcas.
- Wendt, D.*
- 1833 — Flüchtige Bemerkungen hinsichtlich des Alphabets und der Aussprache der lettischen Sprache. Mag. 1833 IV, 2 208—212.

- Vičs, A.*
- 1923 — Iz latviešu skolu vēstures. Rīgā 1923.
Vierhuff, G.
- 1865 — Der Sprachforscher als Kritiker der Bibelübersetzung. Mag. 1865
XIII, 2 1—12.
Virsnieks, R.
- 1942 — Ernests Gliks (Ernst Glück) dzīvē un darbā. Rīgā 1942, 32.
Volteris, E.
- 1907 — Эд. Вольтер, Латышские отрывки. Известия отделения языка
и словесности Императорской Академии наук, том 12, кн. 3,
1907, 163—175. [Par latviešu buramvārdiem Rīgas Zemestiesas
protokolos.]
- 1915 — Sk. Catechismus Catholicorum.
Zeiferts, T.
- 1886 — Hügenbergers mūsu valodas un rakstniecības laukā. Austrums,
1886 VIII 479—490.
- 1905 — Latviešu rakstniecības hrestomātijā. Cēsis 1905.
- 1922 — Latviešu rakstniecības vēsture. Pirmā daļa. Rīgā [1922], 336.
Zemzare, D.
- 1957 — XVIII gs. leksikogrāfa J. Langes atzīmes par latviešu toponī-
miku. ZAV 1957 I 23—32.
- 1961 — Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). Rīgā 1961, 560 lpp.
[Rec.: A. Ozols, LPSR ZA Vēstis 1962 XI 133—136.]
Zēvers, J.
- 1918 — J. Schwerts, Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Inaugu-
ral=Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde.. Zürich 1918.
- 1921 — Vācu patapinātie vārdi latviešu valodā. IMM 1921 II 175—181,
III 242—255.
- 1922 — Vecākais kalendārs latviešu valodā. IMM 1922 IX 897—901.
- 1924 — Johannes Langius. IMM 1924 VIII/IX 244—248.
- 1925 — Kāds 150 gadus vecs, līdz šim nepazīstams katķisms latgaliešu
izloksnē. IMM 1925 VI 601—609.
- 1927a — Jura Manceļa Vademecum un daži līdz šim nepazīstami apsvei-
kumi. IMM 1927 V/VI 441—446.
- 1927b — Divu garīgu dziesmu vecs tulkojums latviešu valodā. IMM 1927
XII 488—496.
- 1927c — Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats. IMM
1927 XI 389—397.
- 1927d — Latviešu skola kultūrvēstures apgaismojumā. IMM 1927 VII/VIII
1—14.

- 1928 — Kas Zviedrijas bibliotēkās un arhīvos atrodams par seniem latviešu un igauņu valodas pieminekļiem? IMM 1928 XII 495—504.
- 1929 — Vecas tēvreizes latviešu valodā. IMM 1929 XII 512—518.
- 1930 — Nepazīstami latviešu valodas pieminekļi. IMM 1930 I 57—68.
- 1931 — Patapinātie vārdi latviešu valodā. IMM 1931 I 55—67; II 164—179; III 282—292; IV 392—406.
- 1932 — Par dažiem XVII g. s. latviešu valodas pieminekļiem. IMM 1932 II 137—145, III 227—234, IV 325—332, IX/X 288—289. [Par Andreju Geceli un viņa darbiem.]
- 1933 — Par veciem katoļu latviešu valodas pieminekļiem. IMM 1933 IX 177—184, X 284—290, XI 438—441.
- 1934a — Kāds līdz šim nepazīstams XVII gadu simteņa latviešu valodas piemineklis. IMM 1934 XI 459—471.
- 1934b — Vēl kāds līdz šim nepazīstams Andreja Geceļa (Getzel) latviešu valodas piemineklis. IMM 1934 V/VI 423—434.
- 1935a — Fīrekera vārdnīca. IMM 1935 I 52—57.
- 1935b — Latviešu vārdnīcas. IMM 1935 V/VI 490—501.
- 1936 — J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. (Veröffentlichungen des slavischen Instituts an der Friedrich=Wilhelms=Universität Berlin, herausgegeben von Max Vasmer, 13.) Leipzig 1936, 1953².
- 1937 — Veci latviešu valodas pieminekļi rokrakstos. IMM 1937 IV 416—429, V/VI 614—631.
Zommers, T. [Zemzaris]
- 1936 — Latviešu teksti zviedru laiku Vidzemes zemes tiesu protokolos. IMM 1936 IV 399—407.

Publicējumi par veclatviešu rakstiem ārzemju universitāšu un institūtu rakstu krājumos un žurnālos

Ārsbok

- 1948/49 — Dr. jur. Christian Friederich Temler und sein vergleichendes Wörterbuch der lettischen Sprache. 165—174. Sk. J. Kruopas: Literatūra ir kalba, II, 1957, 467—470; D. Zemzare, Latviešu vārdnīcas, 1961, 153—157.
- 1957 — Zur Bejahung der Satzfrage im Lettischen. 1951/52, 19—38.
- 1960 — The Vocabularium Germanico—Curlandicū in the British Museum (Harley Nr. 2429). 1955/56, 27—57. Sk. V. Urbutis: Lietuvių

kalbotyros klausimai, VI, Vilnius, 1963, 289¹⁰; D. Zemzare, Latviešu vārdnīcas, 1961, 100—102.

Jacob Lange och Lettisk mantik. 1955/56, 58—66.

17. gadsimta latviešu ābece Tartu universitātes bibliotēkā. 1955/56, 67—88.

Indogermanische Forschungen

1962 — Zu Simon Grunavs Vaterunser. LXVII. Drittes Heft. 261—273.

1963 — Baltische Beiträge. II. LXVIII. 1. Heft. 50—64.

Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen

1955 — Ein neugefundener Text des lettischen Vaterunsers aus dem 16. Jahrhundert. 47—54. Sk. Llv I 329.

1957 — Der älteste Text des lettischen Vaterunsers. 1—10. Sk. Llv I 327.

1961 — Neugefundenes einziges Exemplar eines lettischen Gebetbuches aus Riga. 119—129.

Orbis

1961 — Über die livische Sprache. Nr. 1, 487—490.

Scando-Slavica

1959 — Das Ghisbertsche Vaterunser im Verhältnis zu den anderen aller-ältesten lettischen Texten. V 7—18.

Språkliga Bidrag

1951 — Zwei alte weltliche Übersetzungen in das Lettische. Nr. 1, 41—48.

1952 — Agenda Parva, Braunsberg 1622, und die sogenannte «polnische» Rechtschreibung im Lettischen. Nr. 2, 31—39.

1953 — Über das älteste gedruckte lettische Volkslied. Nr. 3, 65—69.

1955 — Altlettische Schriften und Verfasser. Nr. 5, 65—72.

1956 — Christophor Füreckers, Adolphis und anderer Anteil an der lettischen Grammatik vom Jahre 1685. Nr. 6, 30—79. Sk. Llv I 404.

1957 — Das deutsch-lateinisch-polnisch-lettische Vocabularium vom Jahre 1688. Nr. 8, 22—41. Sk. V. Urbutis: Lietuvių kalbotyros klausimai, VI, Vilnius 1963, 288⁵, 289⁹.

Par Kristofora Firekera grafikas sistēmu un pareizrakstību. Nr. 8, 42—93.

1958 — Christopher Fürecker und die Taufe des Sohnes Martin Büchners im Jahre 1677. Nr. 10, 50—60.

Ein unbekanntes lettisches Gelegenheitsgedicht aus dem 17. Jahrhundert. Nr. 11, 54—60.

- Johann Bürgers und Paul Ernhorns Eingetragungen im H. Hartmanns Album [1637—1638]. Nr. 11, 87—92.
- 1959 — Eine unbeachtete Überlieferung des lettischen Vaterunser. Nr. 12, 5—32.
Die eingetragenen lettischen Texte in der Agenda sine benedictionale [1507] im Exemplar der Universitätsbibliothek zu Uppsala. Nr. 12, 33—43.
Altlettische Schriften und Verfasser. Nr. 13, 23—29.
- 1960 — J. D. Wunderers lettisches Vaterunser und Nachrichten über Letten und Litauer im Jahr 1590. Nr. 14, 47—59.
Ein Vertrag mit einem kurländischen Landarbeiter vom Jahre 1676. Nr. 14, 65—69.
John Wilkins Latvian version of the Lord's Prayer. Nr. 15, 118—125.
Textverbesserungen mit der Hand in einigen Exemplaren von Johann Reuters Oratio Dominica, 2. Auflage, Rostock 1675. Nr. 15, 126—131.
- 1961 — Über das lettische sog. Grenzhofsche und Kuckernsche Gesangbuch. Nr. 17, 20—34.
- Studi Baltici
- 1952 — Das Hasentötersche lettische Vaterunser. 9, 211—230.
- Ural-Altäische Jahrbücher
- 1962 — Zur Frage des ältesten livischen Druckes. Band XXXIV. 3/4 258—259.
- Zeitschrift für Ortforschung
- 1952 — Deutsche und Undeutsche in der städtischen Rechtsordnung des Mittelalters in Ostmitteleuropa. I. 182—194.
- 1960 — Verzeichnis der lettischen Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts. IX 556—583.

SAISINĀJUMI

- Arsbok — Årsbok utgiven av Seminarierna för slaviska språk vid Lunds Universitet.
- AUL — Acta Universitatis Latviensis. [Tas pats: LAR un LUR.]
- FBR — Filologu Biedribas Raksti. I—XX. Rīgā 1921—1940.
- Filoloģijas materiāli — Filoloģijas materiāli. Profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums. Rīgā 1933.
- Günther — Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken, herausgegeben von August Günther. Heidelberg 1929.
- IF — Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft. Begründet von Karl Brugmann und Wilhelm Streitberg. Herausgegeben von Hans Krahe und Wolfgang P. Schmid — Berlin.
- IM — Izglītības Mēnešraksts. Rīgā 1940—1944.
- IMM — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā 1920—1939.
- LAR — Latvijas Augstskolas Raksti. [Tas pats: AUL un LUR.]
- LG — Latvju Grāmata. Rīgā 1922—1931.
- LGr — J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika. Rīgā 1951.
- LKV — Latviešu konversācijas vārdnīca. Rīgā 1927—1940.
- LLD — Litauische und lettische Drucke der 16. Jahrhunderts, herausgegeben von Adalbert Bezzenberger. I—IV. Göttingen 1874—1884.
- Llv — Latviešu literatūras vēsture. LPSR ZA izd. Rīgā — I 1959, II 1963.
- LuM — Literatūra un Māksla. Rīgā.
- LUR — Latvijas Universitātes Raksti. [Tas pats: AUL un LAR.]
- LVIZ — Latvijas Vēstures institūta žurnāls. Rīgā 1937—1940.
- Mag. — Magazin, herausgegeben von der Lettisch=literarischen Gesellschaft. I—XXI. Mitau 1828—1936.
- ME — K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca. I—IV. Rīgā 1923—1932.
- Milvg — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Rīgā 1959.

- Orbis — Bulletin international de Documentation linguistique. Louvin.
- PLS — Padomju Latvijas Skola. Rīgā.
- RLBZKRK — Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums. I—XXIII. Rīgā 1876—1940.
- Sbornik — Сборник Отделения руссково языка и словесности Академии Наук. СПб 1867—1928.
- Spr B — Språkliga Bidrag. Meddelanden från seminarierna i slaviska språk, jämförande språkforskning, finskugriska och östasiatiska språk vid Lunds universitet. Lund.
- Veltijums Endzelīnam — Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. Rīgā 1959.
- VuLI Raksti — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti.
- ВЯ — Вопросы языкознания.
- ZAV — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Rīgā.
- ZOf — Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. Marburg (Lahn).

S A T U R S

Par veclatviešu rakstu valodas historiogrāfiju	5
I. Ievads veclatviešu rakstu valodā	27
Senlatviešu rakstu problēma	29
Rakstu liecības par latviešu valodas vārdiem vai tekstiem pirms 16. gadsimta un veclatviešu rakstu valodas sākotne	38
Tekstu meklējumi	38
Vietvārdi	40
Personvārdi	44
Rīgas latviešu valoda un Rīgas rakstu tradīcijas	50
II. Veclatviešu rakstu valoda 16. gadsimtā	55
Atsevišķi teksti un meklējamās grāmatas	57
Tēvreizes	57
Baznīcas dziesmas	62
Buramvārdi	63
Meklējamās 16. gadsimta grāmatas	64
1585., 1586. un 1587. gada grāmatas	69
Rakstība	75
Leksika	79
Morfoloģija	82
Sintakse	91
III. Veclatviešu rakstu valoda 17. gadsimtā	95
Pārskats par 17. gadsimta tekstiem un meklējamām grāmatām	97
Linādēju statūti (1625/1640)	109
Andreja Geceļa manuskripti	113
Georgs Elgers veclatviešu rakstu valodas vēsturē	124
J. Rēhehūzena 1644. gada gramatika	132
Pauls Einhornš par latviešu valodu	139

P. Einhorna traktāts (1644/1646) par latviešu valodas gramatiku	139
P. Einhorna latviešu etnogrāfija (1649) un dažas ziņas par latviešu valodu	142
M. Bihnera gramatikas manuskripts (1644/46—1669)	149
Georgs Mancelis veclatviešu rakstu valodas vēsturē	152
G. Manceļa raksti	153
G. Manceļa attieksme pret latviešu valodu un tās izloksnēm	158
G. Manceļa rakstība	162
Leksikas īpatnības G. Manceļa rakstos	170
Morfoloģijas īpatnības G. Manceļa rakstos	180
Sintakse G. Manceļa rakstos	189
Stila īpatnības G. Manceļa rakstos	191
Jānis Reiters veclatviešu rakstu valodas vēsturē	205
Kristaps Firekers veclatviešu rakstu valodas vēsturē	211
K. Firekera garīgo dziesmu valodas meistarība	211
K. Firekera vārdnīca un viņa latviešu valodas leksikas raksturojums	221
K. Firekera rakstības sistēma	225
1685. gada latviešu valodas gramatikas un J. Langija vārdnīca	230
Heinriha Adolfi gramatika	231
Georga Dreseļa gramatika	242
Jāņa Langija Latviski vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku	245
J. Langija gramatika	245
J. Langija latviski vāciskā vārdnīca	257
Bībeles tulkojums latviešu valodā (Ernests Gliks veclatviešu rakstu valodas vēsturē)	260
Bībeles tulkojuma mēģinājumi pirms E. Glika	260
K. Firekera un H. Adolfi skola bībeles tulkojuma rediģēšanā un veclatviešu rakstības reformēšanā	264
Gramatiskās homonīmijas novēršanas mēģinājumi rakstībā	269
Gramatisko formu īpatnības bībeles tulkojumā	277
Leksikas īpatnības bībeles tulkojumā	288
Bībeles tulkojuma otra (1739. gada) izdevuma redakcija	301
17. gadsimta veltījumdzejoļi un citi gadījumteksti latviešu valodā	312
Johana Višmaņa Nevācu Opics (1697)	328
IV. Veclatviešu rakstu valoda 18. gadsimtā	337
Liborijs Depkins veclatviešu rakstu valodas vēsturē	340
Kaspara Elversa vārdnīca Liber memorialis Letticus (1748)	347
Jēkabs Lange veclatviešu rakstu valodas vēsturē	351

J. Langes raksti un viņa attieksme pret latviešu valodu	351
J. Langes vārdnīcas (1755—1777)	353
Gothards Frīdrihs Stenders veclatviešu rakstu valodas vēsturē	367
G. Stendera gramatikas (1761, 1783 ²)	368
G. Stendera zinīsko rakstu valoda (Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. 1774, 1776, 1796 ²)	387
G. Stendera Jaunas ziņģes (1774) un Ziņģu lustes (I. 1783, II. 1789) kā jauna (sentimentālā) stila iedibinātājas	395
G. Stendera vārdnīcas (1761, 1789)	401
18. gadsimta vārdnīcu manuskripti	417
F. Veigeļa vārdnīcas (1748)	417
J. Adolfi Lexicon letticum	418
K. F. Temlera Glossarium Letticum (1772)	418
Anonīmā Deutsch.-Lett. Lexikon (1782)	419
Aleksandra Johana Stendera attieksme pret latviešu valodu	422
Pirmie periodiskie izdevumi latviešu valodā	427
Kalendāri 18. gadsimta otrā pusē	427
Latviešu Ārste (1768)	433
Latviska Gada Grāmata (1797, 1798)	439
Mājmācība un ābece	445
V. Veclatviešu rakstu valoda 19. gadsimta pirmajā pusē un vec-latviešu epigoni 19. gadsimta otrā pusē	449
Skolas izglītības sākumi	454
Daiļliteratūras valoda	461
Kārļa Hūgenbergera rakstu valoda	461
Jēkaba Lundberga rakstu valoda	468
Publicistikas valoda	473
Latviešu Avīzes (1822—1915)	473
Vidzemes Latviešu Avīzes (1824—1889)	492
Tas Latviešu Ļaužu Draugs (1832—1846)	492
Ceļa Biedris (1863, 1865—1867)	496
Lietiskās literatūras valoda	498
Kārļa Elferfelda attieksme pret latviešu valodu	498
Kristjāņa Launica rakstu valoda	501
Vilhelms Pantenius veclatviešu rakstu valodas vēsturē	506
Gustavs Braže veclatviešu rakstu valodas vēsturē	510
Anša Leitāna rakstu valoda	524
Latviešu literārā biedrība, parasti saukta Latviešu draugu biedrība, un Magazīnas	527
Valodnieciskā literatūra	534

G. Stendera vārdnīcas papildinājumi un labojumi	534
K. Ulmaņa un G. Bražes latviešu vārdnīca (1872—1880)	537
Latviešu valodas praktiskās gramatikas un apcerējumi par fonē- tiku, morfoloģiju un sintaksi	545
Augusts Bilenšteins veclatviešu rakstu valodas vēsturē	558
A. Bilenšteina attieksme pret latviešu valodu	558
A. Bilenšteina latviešu valodas gramatika (1863, 1864)	563
Veclatviešu rakstu valodas bibliogrāfija	569
Veclatviešu rakstu valodas avoti	572
Valodnieciskā literatūra	572
Gramatikas	572
Vārdnīcas	573
Reliģiskā literatūra	574
Daiļliteratūra	581
Lietiskā literatūra	584
Pamācības un zinības	584
Tieslietas	583
Likumi	588
Valdības un vietējās administrācijas likumi, rīkojumi, instrukcijas, patentes u. tml. norādījumi	588
Dzimtķungu likumi un noteikumi zemniekiem	592
Līgumi. Nomas (rentes) kontrakti	593
Kreditiestādes	595
Vēstures literatūra, kas minēta veclatviešu rakstu valodas pētījumos	596
Veclatviešu rakstu valodas pētījumi	600
Saisinājumi	621

A. Ozols

VECLATVIESU RAKSTU VALODA

Redaktore D. Zemzare. Māksl. redaktore
N. Sakirjanova. Tehn. redaktors V. Siliņš.
Korektore L. Riekstiņa.

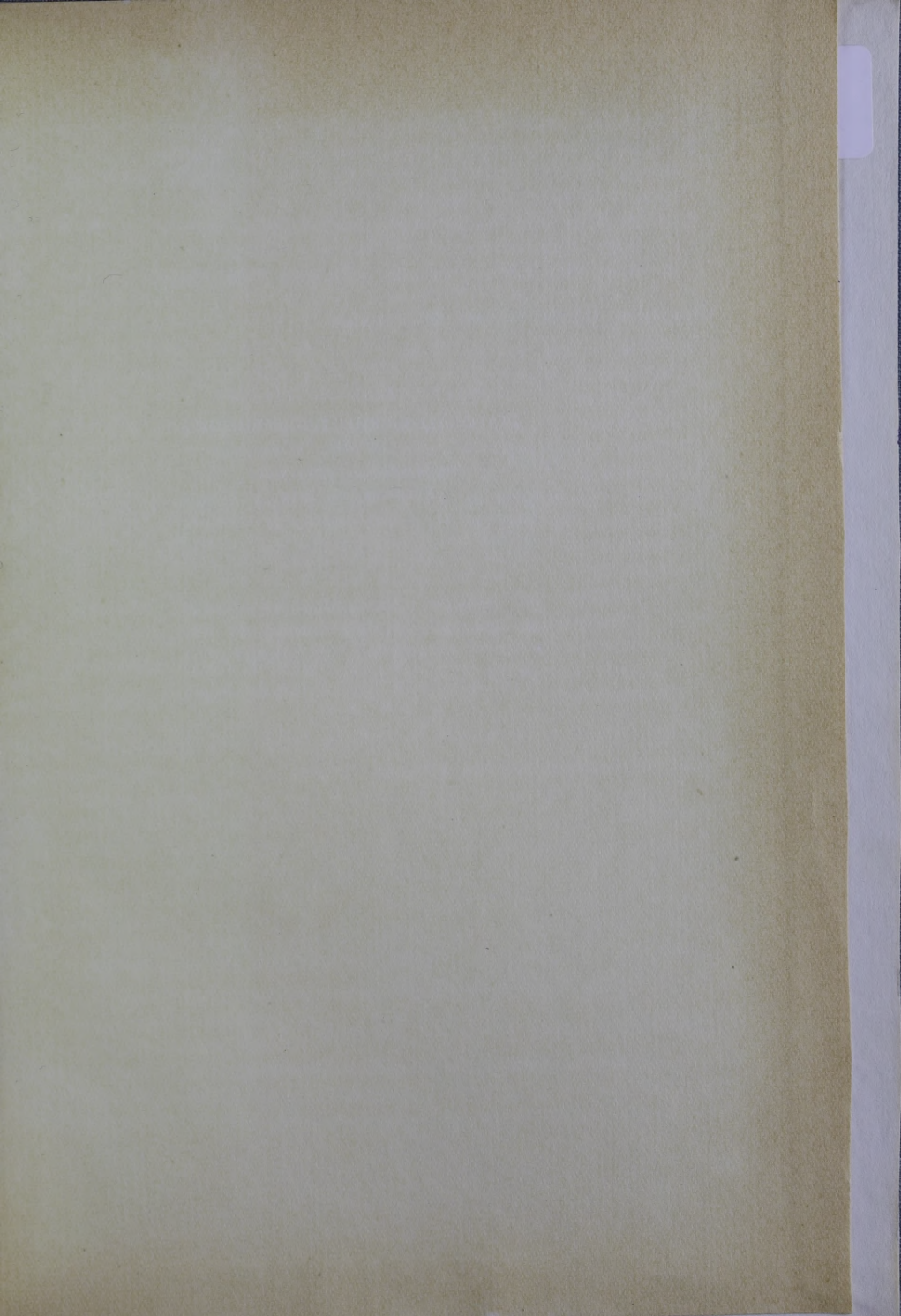
Nodota salikšanai 1964. g. 18. decembrī.
Parakstīta iespiešanai 1965. g. 17. novembrī.
Papīra formāts 60×84/16. 39,25 fiz. iespiedl.
39,25 uzsk. iespiedl. 31,66 izdevn. l. Metiens
3000 eks. JT 17893. Maksā 1,42 rbļ.

Izdevniecība «Liesma» Rīgā, Padomju bul-
vārī 24. Pasūt. 18559-A217. Iespiesta Lat-
vijas PSR Ministru Padomes Valsts preses
komitejas Poligrāfiskās rūpniecības pārval-
des 35. tipogrāfijā Ogrē, Revolūcijas ielā 31.
Pasūt. 4664.

А. Озол
СТАРОЛАТЫШСКИЙ ПИСЬМЕННЫЙ
ЯЗЫК

Издательство «Лиесма»
Художник А. Бгер

На латышском языке

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305065254

1911